Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 2 вторник

№ 60 (14560)

Садар ортаа 10 коп.
(Чагыдар ортаа 6 коп.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

ССРЭ референдумунуң политиктиг түңнелериниң болгаш партия организацияларының соруглаларының дугайында айтырыгны СЭКП ТК-ның Политбюрозу СЭКП ТК-ның Чиргиче секретары М. С. Горбачев даргалаан эдлечеллиг хуралыңга чугаалажып көргеш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирилерге дүүштүр 1991 чылдың март 17-де эрткен Бүгү-эвилел референдуму политиктиг улуг болуушкун, чурта демократтыг чаартылгаларының чугула үе-чадазы болганын хүлээп алган доктаалга демделгээн. Эвилел талалакчыларының болгаш ону үргелдеп дүжүрер дээн кижилериң аразында демиселдин байдалдарында референдум белгелиттинген болгаш болуп эрткен.

ССРЭ Конституциязын чамдык черлерге каржызы-биле үрээн, бистиң чуртувустуң амыдыралының салым-чолунга хамаарышкан эң чугула бо айтырыг талазы-биле бодунуң бодалын илергейлээр эргелиг кижилериң ажыглаарынга моондактаар дээш хөй түүдерин кылган.

Үрегдекчи күштер кедергей хөй митингилерин кылып, ажыл соксадыышкыннарынче соксаал чокка кыйгырып, бодунуң парлалга органнарынга, хуудустарынга, плакаттарынга арын-нүүр чок каржы нүүлдээшкинни ооскүдүп, олардан өскээр бодап турарларга хамаарыштыр өжөөтен хөделиишкиннерни кылып, демократтың чагдыныышкынын, оон-биле эчиаинге чедир көргүскен, чоннуң эрге-ажыына көңгүс дүүшпес алыс соруглаларын илередипкеннер. Националдар аразының төрүлдээлери чигиленген, кем-керек үүлгедиишкиннери көзүдээн. Дашкынының чамдык организацияларының талаларындан ССРЭ-де хөй-ниитиниң сагалгаларынче ыйышкын хары угда күштелген.

Чуртта экономиктиг байдал референдумга шыңгыы салдарны база чедиргеи. Ажыл-агый харылзааларының үзүлгени, бүдүрүлгениң күдулаашкыны, ажыл соксадыышкыннары, күшаажыл сегылга-чурумунуң кошканы, бараанларның чедишпези, өртектериниң өскөн ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту кыдыкы хемчээлиге чедиргеи.

Ындыг-даа болза бо бүгү байдаалдарда безин референдумга киришкениңнерниң 76 ажыг хуузу чаартынган Эвилел дээш, суверенниг республикаларның федерациязы дээш, социалистиг шилин алышкын, улустарының дөң эргеи дээш, чурттуң бүгү девискээринде кандыг-даа националдың кижилериниң эргелериниң база хосталгаларының магадылалы дээш бадылаанын доктаалга демделгээн. Олар политиктиг быжыг туруштуг чорук дээш, ССР Эвилелиниң улустарының аразында экономиктиг болгаш культура харылзааларын быжыглаары дээш, тайбыныың, айыл чок чоруктуң фактору болур Эвилел дээш бадылаанар. Чуртка нарын үеде, эргилделиг үеде чоннуң шылгаракгай угааны, сарыылдыг чоруу тиилеп, үрегдекчи күштериң үүлгедиишкинин бүгү хөделиишкиннерингe удур туржуп шыдаарын, ниитилүрүне деңнелиңге бодамчалыг шын шиитпирлерни демократтыг арга-биле хүлээп алырынга демниг арганы берип турарын референдумга белеткел болгаш оон чорудулгазы ниитизи-биле бадыткан көргүскен. Референдумуңуң политиктиг кол түңнели ындыг болуп турар.

Оон-биле чергелештир соңгукчуларның эвээш эвес өзин «чок» деп удур бадылааны азы бадылаашкынга киришпээни сеткил дувүреэшкинин болдуруп турарын документиде айыткан. Ыңгалзажок олариың шуптузун Эвилелдиң удурланыкчылары деп санаар болза, ол черле шын эвес болур ийик. Байдалды эки талаыче үидезини-биле өскертириниң эргежок чугулазы — партияның практиктиг бүгү ажыл-чорудулгазынга эң чугула түңнелериниң бирээзидир. Эвилелди чаартырынче, хевээр арттырарынче эргечагырганың дээдги органнарының, СЭКП-ниң, патриоттуг өске-даа күштериниң угланыышкынын ажылчыныарның, тараачыннарның, интеллигенцияның эң хөй нуруузу деткээнин референдумуңуң түңнелдери херечилеп турар. Ол чорук Конституцияны болгаш хоойлуну хүндүлээриниң туружун өөлөөн бүгү кижилер шиитпирлиг болгаш чайгылыш чокка хөделир эргени оларга берип турар. Экономика талазы-биле хемчеглериниң комплекизин улам идепкейлиг боттандырар херек. Ажыл-агый харылзаларын катап тургузар, бүдүрүлге кудулаашкынын сокдадыр, ону быжыглап эжиждер талазы-биле соңгаарладыр болбас хемчеглерни боттандырар, тодаргайларга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң хүлээп алганы кризиске удур программаны амыдыралга шиитпирлиг боттандырар дээш бүгү-ле түүлдерни кылыры негеттинип турар. Социал-экономиктиг соруглалар амгы үеде стратегтиг ужур-дүзалыг болу бергеи. Чоннуң чаагай чоруу болгаш оон тайбын чуртталгазы ол соруглаларның чедиишкиниг күүсеттиниериңден хамааржыр.

Ол хемчеглер-биле чергелештир корум-чурумну хоойлу өзугаар шиитпирлиг быжыглаары, сагылга-чурумну бедидери, чөрүлдээлерни намдадып соксадыры, байдалды бижыг туруштуг кылдыр эжиждери эргежок чугула. Ону чедип албас болза кедергей чөөн үзелдиг болгаш барыын үзелдиг өжөөтен күштериң талазындан диктатураның кыжаныышкыны улам күштелир апаар. Коммунистериңиң, Адачурттуң салым-чолун үнелеп көөр бүгү кижилериң хүлээлгези — реакцияны сый шавары, демократтыг чаартылгаларны камгалаары болгаш уламчыдаары, Конституцияның норма-чижектерин болгаш хоойлу-дүрүмүн чайгылыш чокка шыңгыы сагыырын хандырары болур.

Референдумуңуң түңнелдери Эвилел керээзиниң талазы-биле ажылды доозарында эргежок чугула байдалдарны тургузуп турар деп документиде чугаалап турар. Маңаа даамайлап болбас, чүге дээрге оппозицияда күштер референдумуңуң түңнелдерин будулдурарын, референдумну деткээн.

Литваның, Латвияның болгаш Эстониияның компартиялары (СЭКП) дорт өстеп сүрүшкүнүң болгаш хорууш-кунуң дыка нарын байдалдарында ажылдап келгеннер. Азербайджанның болгаш Украинаның компартиялары байдалды бүгү-ле чогумчалыг, өөлүг демократтыг күштер-биле кады эжиждип шыдаан. Массалыг информацияның дыка хөй чепсектери, чер-черлерде партия комитеттериниң солуннары бурунгаарлакчы турушту эдлээн. Төп телевидениениң бодамчалыг, боттуг туружу чогумчалыг рольдуг болган.

Оон-биле чергелештир референдумга белеткел партия комитеттериниң ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестерин илереткеннче СЭКП ТК-ның Политбюрозу кичээнгейни угландырган. Дыка хөй таварылгаларда олар үеник бөдүүн эвезин, политиктиг демиселдиң байдалын барымдаалавайн, ажыл-чорудулганын эптиг, шимчеңгир программазын ажылдап кылып шыдавайн барган. СЭКП ТК-ның, эвилелдешкен республикаларның компартияларының, чер-черде партия комитеттериниң кежигүнериниң чамдык кезин идепкей чок болган. Массалыг информацияның чамдык партийжи чепсектери референдумну деткиир пропагандисчи кампанияже оозалдаашкын-биле кирип, шоолуг киржилге чок болган.

Референдумуңуң түңнелдерин эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия рескомнарынга, крайкомнарынга, обкомнарынга, хооркомнарынга болгаш райкомнарынга ханы сайгарарын, оон чогуур түңнелди бодуңуң ажылынга үндүрерин Политбюро сүмелээн. Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле коммунистериңиң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер херек, ол ышкаш оон түңнелдерин шүүмчулевишаан, партияны дискуссия клубтарынче, платформаларже болгаш фракцияларже тарадып, шилчидер, оон-биле коммунистериңиң кичээнгейин массаларга политиктиг ажылдан, чурттуң социал-экономиктиг амыдыралындан чардыктырар дээн орааладжыышкын кылып турар күштерге шиитпирлиг харыыны бээр.

Янзы-бүрү шиитилел күштериниң массаларга салдары дээш, оларның политиктиг шилиишкинин дээш чидиг демисели чоруп турар бо байдалдарда СЭКП бодунуң чаа Программазын ажылдап кылыры дарый доозар болгаш чугаалажып көөр кылдыр парлаар ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның Политбюрозу медеглээн. Программага ажылчы чоннуң калбак кезектериниң эрге-ажыктарынга дүүжүп турар гуманисчи эчис соруглаларны, программа ол соруглаларны долгандыр бүгү партияны каттыштырарының эң чугула фактору болур. ужурлуг.

Чаартынган Эвилелге ажыктыг кылдыр референдумуңуң түңнелдериниң үнген шилин алышкын кандыг-бир партияның, каттыжышкынның азы болук кижилериниң кылган түүлү эвес, а бүгү патриотчу шимчээшкининиң, чоннуң хөй кезииниң шилин алышкыны дээрзин чурттуң чоннуун бүгү кезектериңе болгаш дашткы хөй-ниитиге бүзүрелдиг болгаш бадыткалдыг тайылбырлаарын СЭКП-ниң массалыг информация чепсектериңе санаалдаан. Үредекчи ажыл-чорудулганы кандыг-даа хевирлиг уламчылаары дээрге демократтың болгаш гуманизминиң принциптериңе дүүшпес, чоннуң күзел-чүткүлүнге, делегей политиказында боттуг түүлдерге удурланышкак болуп турар.

Бо доктаалда кирген үнелелдерге дүүштүр салдынган соруглаларны боттандырар талазы-биле ажыл-керектериниң планын ажылдап кылыры СЭКП ТК-ниң Секретариадынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия рескомнарынга, крайкомнарынга, обкомнарынга, хооркомнарынга, райкомнарынга Политбюро дааскан.

Эвилелдешкен республикаларның Президентилериңе, Дээди Советтериниң Даргаларынга
Автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларынга
Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларынга,
Премьер-министрлериңе
Автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларынга

Чамдык бараанларга хамаарыштыр дугуржулга өртектерин чурттуң чамдык девискээрлериңде ажылдап турарынче силерниң кичээнгейиңерни угландырым тур мен. Ынчаарга үүрмектеп садар өртектерниң реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының айтырыгларының талазы-биле ССР Эвилелин болгаш республикаларның дугуржулгазын өзугаар көрдүнген ол бараанларның күрүне өртектериниң деңнелиндеи дугуржулга өртектери [illegible] болуп турар.

Үүрмектеп садар күрүне өртектериниң үстүү хемчээлдериниң дугайында дугуржулганы негеллеңиңе дүүштүр айыттынган бараанларның чаа өртектерин хереглеңилерниң эрге-ажыына таарыштыр доктаадырын диген тур мен.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

ХУРАГАННАР ДЕШКИЛЕШКЕН

Бо чылын «Ак-Чыраа» совхозта хой ооллаашкыны багай эвес түңнелдиг чоруп турар. Малчыннар, сакманчылар-даа балдыр сыгар чай чок. Дуржулгалыг хойжулар Дамчаан биле Минчиир Сонамнарның аалында ажылыш хайныышкыныг. Бо хүннерде барык 300 хире хураганнар коданында немешкен.

Кыштагда мал чеми четчир. Кажаалар кургаг, чылыг, чырык. Электри мотору доктаамал ажылдап турар. Дузалакчы кадарчызы, сакманчылары-даа кызымак. Ынчангаш көдүрлүүшкүнүт ажылдап турарлар.

Найтын-оол ДАМДЫН.
Өөвр район.

ЧОЛААЧЫЛААШ, ХОЙЖУЛААШ-ДАА...

Кандыг-даа ажылды дагзырга, сеткили-биле кылыр болгаш бедик түңнелдериг ажылдан чоруур кижилер турар. Ындыларга К. Маркс аттыг совхозтуң малчыны, мурнуунда чолаачы Делгер-оол Ховалыг хамааржыр. Үш чыл мурнумда ол автомашиназын совхозунга хүлээткеш, өөнүң херээжен эвээ Сеңмит Бүрүшаевна-биле дугуруушкаш, малчынная кирипкеи. Кайызы-даа бичизиндеи тура мал аразынга өзүп келгеннер. Ынчангаш хойну ажаап, азыраарының аргаларын эки билир.

Амгы үеде бо өг-бүле Сесегениң Ховужук деп черде кыштаглап турар. Малга аажок таарымчалыг чер: кышкы хүн үнген оваар кежээге чедир ашпас. Күзүн тарва хоорзуннарынга хойну кадарар, а чазын мээс талага көк эрте-ле үнүп кээр. Одар делгем.

Өг-бүле эрткен чылын 300 хоюндан 270 хураганы доруктургаш, совхозунга дужаган. Бир хойдан 1,8 килограмм дүктү алган.

Чоокта чаа өөреникчилеримбиле ук малчынныың аалынга барып, өдек-көргеи коптаржып дузалаштывыс. Черле ынчаш оларның чедишкининиң чылдагааны түдел дээрзин ынчан сонуургап, оларның-биле чугаалаштым:

— Малдың одарында-ла болдур ийин, дуңмакым. Чайты үеде эки семиртип алыры чугула. Ынчан хүр ажар апаар. Ынчаарга кодан хой шуптузу чаңгыс аай семиривес боор чүве бо Сиген белеткеп алыр. Эрткен чылын 15 тоина сигении, 10 тоина саваңны кыштагга эккеп алдывыс. Шоолуг-ла чарыттынмады. Кыш хүр. Чүгле чаа төрээн хойларны тургузу азырап, кошкактарын чемгерип тур бис — деп, Делгер-оол Кудерекович тайылбырлады.

Кадарчылар чайгы үеде Адар-Төштүн серини сынныырынга малын семиртип алыр чаңчылдыг. Коданда хой ам массалыг төрүп турар. Сакманчылар-даа четчир. А Делгер-оол Ховалыг хой кадарып үнерде ийм инчектн чүктеп алыр. Олары доларга, аңдынга артынгаш, аалга, чылыг кажаага эккээр. Аргалыг-ла болза төрүүр хойларны эртен кажаага арттырып алырлар. Бо хүннерде Сеңмит Бүрүшаевна биле Делгер-оол Кудерековичниң коданында 130 хой төрээн чорду, хураганнары чараш, чаагай мандып турлар.

Аспас диэе айтыртымып чор дээр бис. Кожалары Ховалыг Дазар-оол, Ооржак Сержи — совхозтуң шалыпчы малчыннары. Ынчангаш кожаларының дуржулгазын база көрүп, билип ап турарлар. Амгы үеде бо өг-бүле аренда кереэзиниче кирген. Алган планын күүседи-ринин аргазы бар.

Алдын-оол ОНДАР.
Ийме суур.

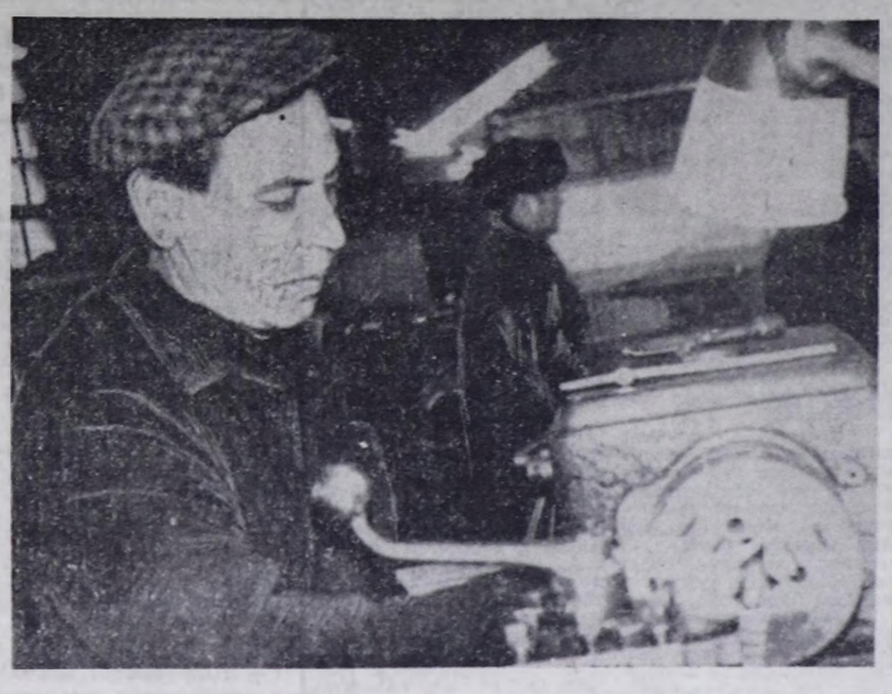

ЧУРУКТА: Геннадий Николаевич Губанов Кызылда коммунал ажыл-агыйның тускайжыттынган автобүдүрүлгезинин бир цегинде токарылап турар. Автомашиналарның кезектерин станокка чондурарын бедик шынарлыг күүседип келген. Хоорайның кудумчуларын, хөй-хөй бажыңнарлыг кварталдарын аштап, арыглаар машина-техника аймаан удур кылып сеттээринге ол шалыпчы үлүүн кирип, бедик мергежилдиг ажылчыннарның одуурунга кирген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Рынок үезинде канчаар бис?

ДЕПУТТАРЫВЫС БИСЧЕ КӨРҮНЗҮН

Бистиң республика мал ажыл-агыйлыг дээрзи билдингир. Ынчаарга малды ажаап, азырап турар кижилер боттарының амыр-дыжын харамнымас. кадыкшылының дугайын уткан, чүгле ажыл дээш-ле кылып чоруур диэе кандыг-даа хөөрем болбас.

Малчыннарның амыдырал байдалын эжиждер дугайында, эң ылангыя сөөлгү үеде чамдык доктаал-шиитпирлерни хүлээп алган. Ынчалзадаа оон күүседдери аажок хошкак. Кыжын, чайын өглерде чурттап олурар малчыннар чеже деп? Хой. Бир эвес механизатор кижи кыжын өгге чурттап олургаш болза, шуут-ла дүвүрээзин үнгени ол, а малчыннар ажырбас бе? Оларны өглерге чурттаар салым-чолдуг улус деп санап турар ышкажыл.

Бистиң чамдык малчыннар бүгү назынында электри чыры деп үүвенн безин корбес, оон ажык-дузазын дээрим ол, оон пенсияже үне бөөрлер, суурларга чурттаар бажың безин чок боор-дур. Кээргенчиивисти бодаңар даан. Чамдык малчыннарның сесканын бөргүп, оода-ла «Күш-ажылдың хоочунуу» деп медаль-биле безин, олар төлептиг хиреде-ле, шаңнаваа боор-дур. Чээрби чыл дургузында үзүктел чок ажылдап келген улусту ол медаль-биле шаңнаар дугайында айтышкын бар болгай. Бистериниң малчыннарның, ап турар шалыныыс эвээш. А азы-чем продукциязын бистер бүдүрүп турар-дыр бис. Даргаларның, тускай эртемниглериң шалынын улгаттырып-ла турар. Көдээде ындыг. Ам бараан өртээ аажок улгаткан. Шалыңы эвээш улус малчыннар бистер, моон соңгаар канчап амыдырап-чурттаар, уругдарывысты канчап чемгерер, хелкерер ужурлуг бис?

Шалың эвээште рынок үезинде моон соңгаар малчыннаар аныяктар тывылбас дээрзи билдингир. Бир хойну айда кадарганы дээш 2 руб. 50 көпсек чедир улгаттырар болза, моон соңгаар бистиң амыдыралывыска четчип болур хире. Ол ышкаш малчыннар пенсияже 60 харлааш чоруур болгай. Мону чүге эде көрүп болбас чүвел? Шериг болгаш милиция ажылдакчылары база өске-даа чамдык алырларда улус 25 чыл ажылдаваш, хар-наа барымдаалавайн-на пенсиялаар эргелиг-дир. Ол улус бис ышкаш, ындыг кадыг ажыл кылыр эвес, шөлөөлөөр, дыштаныр. Бистиң ажылывыс оларныыңдан берге диэе улуг-ла частырыг болур деп-ле?

Ынчангаш малга 25—30 чыл иштинде үүк-соксаал чокка ажылдан келгеннерни 50—55 харлыында пенсиялаар дугайында айтырыгны бистиң депутаттарывыс ам көдүрүүн. Көдээ механизаторлар, тудугжулар, саанчылар ынча чыл стажтыг болза, 50—55 харлыында пенсиялаарын Хоойлуда айтып каан-дыр. А бис? Чүге ындыгыл, соңгал чөптүт чорук дээш туржуп турар деп номчаан, дыннаан ийик мен чоп? Партия, удурткучулар аан! Хоойлуну хүлээп алган-на-дыр харын, ынчалза-даа ол мөңге эвес чүве ышкажыл, ону өскертип немеп болур аан.

Малдан хөй продукция албас болза, республиканың экономиказы куду деңнелдиг болур. Ону кым-даа билир. Малчыннарның бүдүрген продукциязы, совхозтарны чемгерип турар, хоорайларже сүттү кым берип турарыл? Өшкү дүгүүнүң бир килограммы 30—35 руб, а хойнуу — 10-25 рубль. Бир хойну айда кадарарынга 0,66 көпсек болур. Кайы хире эвээш-тир, че?

Рынок үезинде эзт, дүк, сүт өртээ улам көвүдээр. А бис бир хойну кадарганывыс дээш оон өртек-үнези көвүдевес болза, моон соңгаар канчап амыдыраар бис? Күрүнете саткан продукциянын өртээниң 4/1 кезээн, азы бир килограмм дүк 8 рубль болур болза, оон 2 рубльди биске төлеп турар болза ынчан чөптүг болгу дег.

Бистиң амыдырал-чуртталгавыс бо хире берге, ап турар шалыныыс мындыг эвээш турда, бистиң депутаттарывыс дүвүреевйн турары аажок-ла хомуданчыг-дыр. Бистер оларны депшидип турувуста, аазаашкынарыдаа хөй-ле болган ийик, утпаан бис. Ам олар чүгле политика дээш туржуп бөөрге болур бе? Малчыннарның эргe-ажыын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болуп эртkилээн сессияларынга кымдаа көдүрбеди. Ийи дакпыр депутаттар бар. Ынчангаш бисти дээш кажан көрүүр силер, хүндүлүг депутаттарывыс? Силерниң округуңарда бистер, малчыннар база барын бодап көрүкер даан.

Сверлов ХАЙЫН.
«Чаа орук» совхоз.

Часкы тарылгага белеткелди хынап тур бис

ЧҮГЕ САГЫШ АМЫР ОЛУРГУЛААРЫЛ?

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Искра», «Тыва», «Хөндергей» совхозтарның часкы тарылгага белеткелиг-биле тапшыжып көргеш, шак ындыг түңнел үндүрдүм. Мурнуунда болза бо үеде ажыл-агыйларның часкы сезонга белеткелин АҮК чөвүлелиңге чугаалажып кааткан, чедир кылдынмаан ажылдарны доозуп турар боор чүве.

— Бо айтырыгны ам-даа чугаалашпаан бис. Агропромуувус Кызылдан кээрге, оон хынаар бис — деп, АҮК-түк инженери А. О. Куулар тайылбырлады. Шынап-ла, агроүлетпүр каттыжышкыны чүге саадап турарыл, тарылгага белеткелиг каанчаар чоруп турарын билбезиг? Ол талазы-биле район комиссиязы-даа тургустунмаан. Часкы тарылга дугайында дувүреп, хөлөп турар, совхозтарда байдалды билир хире кижи АҮК-те чок болду.

Чадазанның «Агросервисте» байдал кандыгыл дээш аная база бардым. Сентелге мастерскаязында шагда ышкаш, кулак уюкталып турар шимээн-дааш-даа чок, ыржым-шыпшын-на чүве. Мастерскаяның иштин арыдыр аштап каан, хос, делгем. Чаып каан чаңгыс МТЗ трактордан өске чүү-даа чок. Амгы-амгы азыларда 5-6 хире кижи-ле янзы-бүрү агрегаттар, кезектер тарады чадып алгылаан, үвүреенйнип тургулаар болду. Ында байдал ынчалдыр-ла билдине берди. Оон ажыл-агыйларже чоруптувус. СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң МТМ-зинге баргаш, кол инженер Владимир Монгуш, № 2 бригаданың удурткучузу Бортей Сат-биле ужуражып тым. Ажыл-агый янзы-бүрү марканың 35 тракторлуг, оларның 23-ү ажылдап турар. Ийи тракторну боттары септеп турар, а бирээзин Кызылга септедира-биле чедире бээрге, артык кезектер чогундан хүлээп албаан, ам хоорайда бир бажың даштында аная турар. Көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналарына артык кезектер база-ла тывылбас болган. Бора-Хөлде трактор-хову бригадазының төвүнде кандыг-даа белеткел кылган механизатор көрүлбеди.

Бо ажыл-агыйның кожазы «Искра» совхозтуң Көк-Хавакта бригада төвүнде дериг-черекселдерин күскүле чыскаап каан хевээр. Аная деткен ис-даа чок. Бир тракторнуң дугую чарылган, ажыглаттынмас кылдыр үрелген. Оон чоруур деп турувуста харын Бавуу Саяның удурганы звенонуң кежигүннери септелге кылыры-биле чедип келдилер. Ол бригада төвүнде тараа өстүрер арендалыг 4 звенонуң техниказы бар.

«Тыва» совхозтуң Айлыг-Ой бригадазында септекчилер ол хүн өмчи шинчилгезинге баары-биле суур кирген. Чогум ажылдап турар улус чорду. А Белдир-Шатта бригадазында база-ла ис чок.

«Хөндергей» совхозтуң машина-трактор мастерскаязынга баарывыска, оон эргелекчээн баштаан механизаторлар үш тракторну чазып алган септээн турлар. Чадаанаанын «Агросервис» бүдүрүлгезиниң баазазы хос, а бо ажылагый техниказын даштын соок черде септеп турарын чүүүн-биле тайылбырлаарыл? Ындыг ажылдың түңнели кандыг болгурул? Азы хөлөзинниден чалданыр улус бе?

Кол инженер Кайгал-оол Монгуштуң тайылбыры-биле алырга, совхоз 19 тракторлуг, ам 14-ү белен. Артык кезектер-ле чок. Баазага келген артык кезектерин бир-ле дугаарында Бай-Тайгадан, Мөңгүн-Тайгадан келген «хап-савалыг» төлээлер алыр. Ядыы ажыл-агыйның төлээзи кезек кижилерге сунуптар сарты чок, ынчангаш «озалдап калган шорум-дур» дээр-дир деп, ол хомудады. А кыварчаар материалдарны сеортуп ап турар, көдээ ажыл-агый машиналарынга дегбээн. Харны ийи трактор доозуп эгелээн. «Хөндергей» биле СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарда трактористмашинистер база чедишпес. Бо чылдың часкы тарылгазынга районга 3364 тонна үрезин херек, ам уруп алганы 1696 тонна.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, Чөөн-Хемчик районда часкы тарылгага белеткел аажок оожум, кажан ону бүрүн доозары билдинмес, олче сагыш салбайн турар. Бо айтырыгны дарый шиитпирлээни дээре. Бо берге үеде тарааны, мал чемин күзүн кымдан диленир бис.

Болат-оол СААЯ.
Чадаана хоорай.

ЧАРГЫ-ЧААЛЫ ҮНҮП, АЙТЫРЫГ ТУРУП КЕЛЗЕ...

Ажыл-агыйларның удуртукчуларының, профкомнарның, малчыннарның кичээнгейинге

«Шын» солунның редакциязына дыка хөй чагаалар хүн бүрүде кээр. Оларның аразында айтырыглар, сүме дилээн чагаалар, хомудалдар сөолгу үеде элээн ковуде турар. Ажыл-агыйны башкарарының чаа аргазынче шилчээнде билдинмес үүлдерни тодарадып билип алыры-биле номчукчулар чагааларны бижип турары чөп.

Ынчаарга хомудалдарның, айтырыгларның үнүп кээр болла чылдагааны болза, чоннун ортузунда тайылбыр ажылы кошкак, кандыг-бир кижи удуртукчуга, специалисте айтырыг тургузарга, ону чогуур ейүнде харылап бербес, ол ышкаш күш-ажылдың хоойлузунуң негелделерин үреп турарындан база ажылышчылер, эң ылангыя малчыннар ол-бо айтырыг талазы-биле кымга баарыл деп үүлду эки билбеэинден боол турар. Бо талазы-биле дыка хөй чижектерни киирип болур.

1991 чылдың февральда С. Тока аттыг совхозтуң хой-жузу Долзат Улаачыдан редакцияга хомудал келген. Ында айтып турары чүл дээрге, оон кадарын турганы хоюн зоотехник Валентина Сандакпан автомашиналар эккелгеш үүдүрүп аппаргаш, өске кижиге барып хүлээткен. Бир машинага-ла 40-нен чүдүрген, ынчан малчын боду база санажып турган. Оон кээп үш рейстен үш дөтпе четпес дээш, оларны Д. Улаачының кырында салып каан. Че харын, малчынның ажылынга улуг четпестер турган дийик, өске кижиге дужаар ужурлуг апарган-дыр. Ынчалза-даа күш-ажылдың хоойлузу бар, баштай дирекцияның дужаалын-биле азы профкомнуң шиитпири-биле ол кижини сагыындыр, оон аңгыда автомашинаны чүдүрүп чоруткаш, анаа чеже хойну чүдүргенин дораан демдеглээр, актыны тургузар ужурлуг турган.

Ол-ла совхозтуң бөлүк ажылчыннары 1990 чылдың февральда база солуиче чагаа бижээн. Ферма девискээринге оларның мал-маганы оттап турганы дээш, бухгалтерия кандыг-даа акт-барымдаа чокка кижи бүрүзүнден 300-400 рубль тырткан. Мында хажыдыышкын илден. Ол хомудалдарны редакция ук совхозтуң директорунче, профком дарыглар, хамыктын мурнунда профкомнар улусту ажылга хүлээп алырда, керээ чаррда хоойлу-дүрүмнүң кол-кол кезектерин, кижинин дорт хүлээлгезин ыяк тайылбырлап бээр, улусту чүгле ажылга өөредири-биле кызыгаарлаттынмас. Эң ылангыя малчыннарның экономиктиг болгаш зоовестеринарлыг-даа өөредилгези бар. Анаа хамыктың мурнунда канчаар ажылдаарының аргаларын, эң ылангыя керээ-биле ажылдаарын, соң-биле холбаштыр кандыг-кандыг айтырыглар тургустунуп кээрин ыяк өөредир херек. Ынчанмас болза арендадан огулуг түннел үнмес, чаргы-маргылдаа үзүктелбес болур. Чамдык малчыннар кыштагларлыг, чазагларлыг. Бо таварылгада ында кажаа хорааның, бажыңнарның хөлевирин канчаар тыртарыл, ол ышкаш кудуктарны ажыглааны дээш канчаар тыртарыл, үндүрүглер кандыг болурул, төлевирлериг хевирлери дээш ышкаш, өске-даа айтырыгларны, маргылдааларны каяа, канчаар шиитпирлеп-дирин ыяк өөредир херек.

Удуртукчулардан бистин улуг дилээвис чүл дээрге редакциядан чагаа-билдиришкиннер хоолгалары чеде бээрге, ону негелде өзугаар ой-шаанда сайгарып көөр, чөп-шыны-биле ужурун тайылбырлап, харылап бээр. Ынчан малчынга база дирекцияга, профкомга-даа чиик болур.

А малчыннар талазы-биле харылаар тускай бухгалтер совхоз бүрүүнде бар, ам колхозтар тургустунганда база ындыг болур чадавас, ол кижи кадарчының чыл тончүүнде алыр мөөн акшазын шын эвес санаан, азы шын эвес тырткан болза, кол бухгалтерге баргай, оон соонда экономистен айтырар, ол харылап шыдавас болза, директорга, а оон соонда профкомга баар, билдириишкин киирер ужурлуг. Баштай-ла харын бригадирин, зоотехник-биле база ыяап-ла сүмележир херек. Профвилел комитеттинде күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээр тускай комиссия бар.

Шак ындыг айтырыгны, маргылдааны бодунуң депутадынга тургузар апаар, район база көдээ Советтин, ол ышкаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары бар, өске Советтерниң ыракта-даа турар кижилер, чоннуң негелделеринге, дилеглериге, редакция ажылдакчыларыбыле бир домей, эң-не кичээнгейлиг болур ужурлуг.

Седен ХЕРТЕК.

БУЯННЫГ СЕТКИЛ ОДУНГАН БЕ?

Инвалидтерниң шак бүрүде таваржып турар бергелерин, нарын айтырыгларын, сагыш човаашкыннарын анаа кижилер кол нургулайында-ла эскерип, оваарбайн чоруур. Оларның чоок улустарындан аңгыда, инвалидтерниң берге айтырыгларыныче ниитилел чогуур кичээнгейин углап турар бе? Ажыы-биле мининп көрээлиисер: бис боттарывыстың хамык айтырыгларывыска үзүп алгаш, чаныгыста салым-чолдуң үүлезинге кыстырган кижилериниң дугайында чедир бодавайн, сагынмайн чоруур болгай бис.

Сөолгу үеде ниитилелде буянныг чоруктуң сеткилин оттуруп, кижилериниң кичээнгейин боже углаар сорулга-биле ачы-дузаныың аңгы-аңгы хевирлериниң фондуларын, каттыжыышкыннарын, ниитилелдерин тургузуп турар апарган. Ол ышкаш чазак черлери база инвалидтерниң, хоочургай аарыглыг кижилериниң болгаш өске-даа берге байдалга таварышканнарның үүле-хуузун чингедирибиле тускай доктаал-саавырларны хүлээп алгылаан. Оон бир чижээнге эрткен чылдың февральда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы «РСФСР-де инвалидтерниң социал хандырылгазын экижидериниң хемчеглериниң дугайында» доктаалы болур. Ону херек кырында боттандырарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ол-ла чылдың май айда республиканың совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында база доктаал хүлээп алган. Чазак черлериниң ол доктаал-саавырларынга үүгүштүр инвалидтерниң айтырыглары канчаар шиитпирлеттинип турарының дугайында Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада баштаар черниң даргазы С. Ч. ЮША-биле чугаалашкан бис.

— Сергей Чоодуевич, Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң дугайында улус ындыг-ла тодаргай бидбес боор. Кажан, кандыг сорулгалыг тургустунган ниитилелил база оон тоогүзүнден ыяка тайылбырны берип көрүүлерем.

— Ук ниитилелди тургузарының талазы-биле 1988 чылда элээн хөй хемчеглер алдынган. Оон түннелинде ол чылдың күзүүнде Бүгү-россияның инвалидтериниң съездизи болган, анаа ниитилелди тургузуп бадылаан.

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилели дээрге РСФСР Конституциязының 49 үүлүнге дүүштүр хөй-ниити организациязы болур. Ол ажыл-чорудулгазын бодунуң соңгулдалыг органының удуртулгазы-биле чорудар болгаш кол сорулгазы — инвалидтерни хөй-ниити амыдыралынга калбаа-биле кириштирери, оларны чиигелделиг ажылга хаара тудары, амыдырал байдалдарын экижидериниң талазыбиле чогумчалыг шиитпирлежилгени чедип алыры.

Бистин республика ниитилелинде шупту 2106 инвалид кижи хаара туттунган. А бүгү Тывада оларның саны — 7100. Ынчангаш бистин моон-даа соңгаар сорулгавыс — ниитилел кежигүннериниң санын өстүрүп, оларны ам-даа бээр хаара тудары. Шупту катчып алзывысса, нарын айтырыгларны демнежип шиитпирлээрде эки. «Демниг сааскан чеде тудуп чиир» деп хоолун черге чугаалаваан болгай.

— Инвалидтерниң социал камгалалы — эң-не дүвүренчиг айтырыгларның бирээзи. Бо талазы-биле бистиң республикада кандыг ажылдар кылдынып турарыл база чүү орта шиитпирлеттинмейн турарыл?

— Чер-чер Советтериниң шугуму-биле «Сагыш човаашкын» деп программа ажылдап кылдынган. Оон күүселдези хире-шаа-биле чоруп турар. Пособиезизи эвээш, акша-төгеррикке чединмейн турар инвалид кижилерге дузаламчы көргүзериниң сорулгазы-биле район бүгүдезинде инвалидтер ниитилелдериниң агар саныын чүрттелга-социал банкыда ажыткылаан. Ынаар кол нургулайында будуруглер, албан черлери, организациялар, совхозтар акша-хөреңгини шилчидип берип турар. Бо акша-тунуун ачызында орулгазы эвээш инвалидтерге ай санында 50 рубль чедир дузаламчыны көргүзүп турары оларның амыдырал-чүрттелгазынга бо берге үеде догум болуру билдингир.

— Сергей Чоодуевич, бажын-балгат-биле хандырылганың байдалы кандыгыл? Каът бажыңны чадазындан коласкалыг дүжер деп чүве ындыг белен эвес...

— Кайда-даа берге айтырыг ол. Ынчалдажок черчерлерде хире-шаа-биле бажын-балгатты инвалид кижилерге берип турар. Ындыг-даа болза ылангыя хоорай черлерде чаагайжыттынган болгаш бирги каатта квартиралар-биле хандырылга чегей болуп келген. Бешин чадаарда амга чедир дайын инвалидтериниң оочурда турун турар кижилер бар. Олар чаагайжыттынмаан от одаар, эргиг, хуу бажыңнарда чүрттап олурарлар. Доктаалда айтып кааны-биле алырга, дайын инвалидтерниге оларның хуу бажыңнарының септелгезин чер-чер Советтериниң бюджединиң күсели-биле 1 мун рубльге чедир халас септеп бээр ужурлуг. Ынчалза-даа бо пункт кол нуруузунда күүсеттинмейн турар. Чүгле негелделиг кижилер ону четчип ап шыдап турардыр. Ужуру болза септелгени харын-даа сагыжы-биле кылып бээр чүве-дир ийин.

Хөмүр-даш болгаш одаар ыяшты бирги ээлчегде инвалид кижилерге дужуруп бээр ужурлуг. Ынчалзажок чаидыкта ону уттуп ап турары хараадаачыг.

— Садыг-наймаа-биле хандырылганың деңнели кандыг болуп турар чүве ирги?

— Ам тускай садыгларны дамдып турар апарган. Чижээ, Кызылдың базаар иштинде тускайлаттынган 6 дугаар магазин дээш ышкаш. База чамдык магазиннерде тускай булуңнарны дерзин. Районнарда дайын инвалидтерниге аъш-чемниң ваңгун (ниити талонниардан аңгыда) берип турар.

— Бир улуг сагыш салыр ужурлуг айтырыг — инвалид кижилерни оларның кылып шыдапкы дег ажылдарынга хаара тудары болгай.

— Шын харын. Ажыл чокта берге-ле. Ынчангаш инвалидтерниң кылып шыдаар ажылдарының кызыгаарларын ам-даа делгемчидер ужурлуг. Ылангыя ушку белүктүң инвалидтери ынаап ажылдаар кылдыр көрдүнген. Ону удуртукчуларда билир. Ындыг турбуже, чамдык удуртукчулар ындыг кижилерни ажылга белен-селен алыксавас, оларга чиигеде көргүзүп бодавас үүлдер таварышып турары хомуданчыг. Оон ужуп демги доктаалда будуруглер черлериниде бүгү-ле ажылчын туруштарның 5 хуузун инвалидтерге бронь кылдыр тудар деп көрген. Ынчалза-даа ол беш хуунуң талазы-биле хууселде багай.

— Ажылдапкы дег кижилериниң чежези ажыл чогул?

— Инвалидтериниң 70 хуузу ажылдыг, 30 хуузу ажыл чок болуп турар. Оларга бажыңга ажылдаарының чурумун тургузуп, ажылдың бо хевирин ажыглаары кончуг таарымчалыг. Аргыыр, даараарының цехтерин организастаарынче кичээнгей салдынып турар. Идик даараарының, суй белектер кылырының болгаш өске-даа ус-тывыш ажылдары эптиг.

— Шиитпирлеттиниң турар өске кандыг айтырыглар барыл?

— Чер-чер Советтери, ында хөй-ниити органнары, удуртукчулар доктаал сугаар инвалид кижилериниң амыдырап-чүрттаарынга таарымчалыг материал-техниктиг хандырылганы херекке албайн турар. Кооператив тургузуп алгаш, демнежип ажылдаар дээрге, оларга ажылдаар бажыңбалгат болгаш чиг ат, материалдар тып алыры кончуг берге. Оон хандырылгазын организастаарынга чер-чер Советтери, күүскомнар, будуруглер, албан черлери, организациялар дузалашпайн турарлар. Амыдырал байдалдарын болгаш садыг хандырылгазын дем чугааладым. Орадажыышкыннар бар-даа болза, домей-ле сагышка четпес. Бүгү чүрттө берге деп чүвени база билип турар бис. Ынчалзажок кылып болур, бодүүнне үүлдерниküш-биле четчип алыры берге-дир.

— Интервью дээш четтирдивис, Сергей Чоодуевич.

* * *

Инвалид кижилериниң кандыг бергелерге таваржып турарын даап бодавайн, оларга херек кырында ёзулуг дузаны көргүзер ужурлуг бис. Школаларга ындыг-ла ырак эвесте тимуржу командалар турган болгай. Бо шимчээшкинин аныактар, школачылар аразында катап диргизип, эптиг болур ындыг чүге организастап болбазыл? Садыг-магазинден хлеб, сүт-даа садып бээрге ачылыг болбас деп бе. Чер-черлерде канчаар «Буянныг сеткил» болуктерни туруштурып турар-дыр.

Совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларын тодараткан тускай доктаал турбуже, оларның инвалидтерге бүгү талалыг сагыш човаашкынының, ачы-ажыралының дугайында чугаалгары берге дээрзин үстүнде интервьюдан билдивис. Чүрт үлетпүрүнүң, амыдырал хандырылганың будуруглер-девискээр каттыжыышкыннары, чиик үлетпүрүнүң будуруглелери, Кызыл хоорхүүскому болгаш райкүүскомнар инвалидтериниң күш-ажылын будурумчелиг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни чедир албайн турар-дыр. Бажыңга ажылдаарының хевирлерни ам-даа көвүдедири чугула. Түс чер бюджетториниден акшалаңдырыышкын талазы-биле чогумчалыг дузаламчы херек дээрзи база билдингир. Инвалидтериниң тускайжыттынган кооперативтериниге банк чээлилерин бээриниге бюрократтыг чорукту болдурбас херек. Ындыг кооперативтерге болгаш цехтерге ажылдаар черлерни, эт-септи, телефонну, өске-даа материал-техниктиг хандырылганы эксижитсе чогуур.

Буянныг сеткилди ёзулуг-ла көргүзүп, амыдырында амыр эвес үүлеге таварышкан кижилерге шын сеткилден дузалаары — бистиниң, оларның чанында чаңгыс ниитилелде кады чүрттап чоруур кижилериниң чырык черге ачы-буян арттырарының өлчейи болур ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

ЧАЗАНЫКЧЫ ИЙЕ, ЧҮҮЛДҮГ-ДҮР

Кызыл хоорайда «Рембыттехника» мында кухняга салыр кылаңгыр ак-пок өөнүт шкаф. тарны акызы-биле чазап кылгаш, эптеп, садыгларже чорударынга белеткен турар.

Чымчак демир аймаандан эт-херекселдер кылыр цехте чүнүр-демирлерни, огород суттарар лейкаларны кылып турарын сонуургадым. Ону кылырда маска биле дөжү керек, дуңзалаар херексел база чугула. Ол ажылгың тергинниериниге Валерий Петрович Бачурин болгаш оон оглу Андрей Бачурин хамааржыр. Бо цехтиң ажылчыннарының кылган херекселдери көлээде ажылышчилерге чугула эт-херекселдер болур. Ынчангаш ол хамык бараанны районнарже үүдүрүп чорудар-лар.

ЧУРУКТА: «Рембыттехниканың» чазаныкчызы Чечен Чечекиаа.

Мен бо чылдың № 38 «Шын» солунда журналист Ш. Суваңның «Чигир-сиген — мал чеми болгаш эм» деп үүлүн номчааш, ону бүрүнү-биле деткип тур мен. Бистиң Тес-Хемде Оруку Шынаанын үну чигир-сиген-биле ажок байлак. Түс черниң чону ону «чигир-уут» дижир. Оруку биле Кош-Терек аразында чүс-чүс га кужурлуг ховужуктарның үнген-не ууду ол ийин. Ону улус думаа-хаваага удур ажыглап келген. Сырыгылаан уруг-дарыынга ол оттуң дазылын хайындырган, хаалызын ижиртир боор чүве. Эмзиг, магалыг-ла уут ийин ол. Кужурлуг черге ынак сиген. Бир эвес чигир-оттуу Оруку Шынаанын кужурлуг ховуларынга өстүрер деп бодаар болза, хөрзүниу аңдарбайн-даа, сырый кылдыр чажып, тарын каар болза ажырбас.

Чигир-оттуң сывында дагылданчак, кыдырыксымаар дыдыраш бүрүзүн кандыг-даа мал сонуургал-биле кызиредип чип тургулаарын утпаан мен. Оон бүрүлери адыр санында 12-15 чедир болгулаар. Узуну 50-60 сантиметр, боду өзектелчек бүдүштүг боор.

Чеди-Караның сиген кезер шолунден ажаап алган дүжүт арбын-даа, ногаан болгаш чаагай чыттыг болуруп дүүнгү дег сактыр-дыр мен.

Чигир-сиген Калбак Тестин үнүнде база бар. Оруку Шынаанынга бодаарга, ында ол үнүш арай шараш, ынчалза-даа дазылы сиргелиг, судалдары арбын чорду. Чедер хөлдүң чоогунда чигир-сиген база бар. Ону чамдык дыштаныкчылар боодал-боодалы-биле казып ап турганын алды чыл бурунгаар сойгалаан ийик мен. Оон соонда ол оттуң салым-чолу дээш кым-даа менээ каттышпаанынга, болушпаанынга хомудалым хып чорду. Эм уут дээрге, кижи бүрүзүнүң хумагаалаар өөнүзү-дүр. Оруку Шынааның чону шаанда чигир-оттуу курганып, кадырып алыр чаңчылдыг улус.

Тывага чигир-оттуу өстүрер деп саналды колхоз, совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглери хамыы-биле өөренип көөрү чугула. Ол дээрге черни, оон байлаан камнаары, ажыглаары-дыр.

Черлик медени калбаа-биле ажыглаар дугайында саналоналды «Шын» солунга парлаан соонда, ону тарып өстүрүп, ажыглап турарының дугайында Тес-Хемниң ажылагыйларының дүржулгазын ында АҮК даргазы солунга база бижиди. Ол-дур, эки үүлдерни нептередир, шиитгээдир, ажыын көөр херек. А чигир-оттуу база ынчаар, чер бүрүзүнге, кайда-ла ындыг арга бар-дыр, ажыглаарла.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

Кыштаглаашкынны чедишкинниг доозар

ТЫВА ХОЙ КОДАНЫНДА

Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң чылдың-на ийи муң хире хураган чидирери мырыкай адырылбастай берген чаңчыл апарган. Тус черниң кадыг-берге агаар-бойдузунга чеже-даа кызып азырап кээрге, мал бажының өзүлдезинге идиг бербес мериностарны чежеге дээр сыгаарыл? Ынчангаш совхоз эрткен чылын Өвүр районнуң О-Шынаадан 400 баш чартык бөдүүн дүктүт хойлар эккеп алган. Ону Виктор Маспың-оолга кадарары-биле хүлээдип берген.

— Улустуң хууда мал-маганы өзүп турда, совхозтуң малының баш саны чаңгыс черге таптап турып берген — деп, совхоз директору Василий Оюн чугаалап орар. — Өскүүр боданыр, өскүүр хөделбес болза хоржок апарган.

Чоокта чаа ол совхозтуң чаңгыс кодан тыва хоюнга четтим.

— Тыва уксаалыг хойнуң чаш төлүнүң өзүүчели кончуг-дур — деп, дузалакчы кадарчылар Валерий Серенчап биле Роза Анай-оол чугаалаадылар. — Ийи-чаңгыс хураганнар дудуу төрүттүнер-даа болза, орлан-эрези хөлчок боор-дур. Черге төк кээп дүшкеш-ле, олар нелерни эме бээр. Бо хойлар бир дугаар төрүп турза-даа, хураганнарын хозар деп чүве барык чок.

Сузугу деп черде бо кыштагда 120 хураган дешкилежи берген. Төрүттүнген хураганнарын чаңгызы-даа олуп хораваап.

Чаңгызы-даа!

Кодур-оол ОЮН.

Бодалдар, саналдар

СӨС-БИЛЕ ЭВЕС...

Хууда дузалал ажылагыйны хөгжүдер талазы-биле доктаал-шиитпир үнген соонда, бистиң район төвүнде улустуң хуузунда малы көзүлдүр-ле өзүп турары, чону, күрүнези, совхозу дээш сагыш аарып чоруурларга, шыкап-ла, өөрүүчүг-дүр. Кижиниң хууда амыдыралы байшыдалдыг болган тудум, күрүнеге база ындыг ажыктыг деп бодаар мен.

Бистиң Сут-Хөл суурда мал азыраар талазы-биле дуржулгалыг база чаа-даа эгелеп чоруурлар бар. Дуржулга чок улуска дуза херек. Чижээ, анай-хураган дүк чий берген болза, билир кижилер ындыг таварылгада үүнү канчаптар аргазын черле тыптар, а билбестер ол малын борбаандыладып «өлүрүп кааптар» таварылгалар бар. Ынчангаш мээн бодап турарым чүл дизе, малды ажаап азыраарының талазы-биле суурларга, эң ылангыя районнар төптеринге херээженнер чөвүлелдериниң, агиткварталдарның аайы-биле тускай бөлүмнер тургузар, өөредир болза эки. Анаа янзы-бүрү витаминниг үүлдерни — күүрүнү, чугайны, брикеттери, оон аңгыда малдың үзүн-баазын эмперип кажан, канчаар ажыглаарын өөредир. Ол ышкаш хуу малдарны чуур ванналарны кылыр херек.

Бистиң суурда бир эки үүл болза, мал эмчилери чугула херек апарган таварылгаларда, улустуң хуузунда малың эмнээринге чажам дивейн, дузалажып келген.

Малды ажаап, өстүрериниге дуза кылдыр районнар аразының-даа солунунга база «Шын» бир булуңдан ажыттса кандыг деп? «Сельская жизнь» солунда огородчуларга, мал азырап турарларга дуза кылдыр сүмелерни берип турар-дыр. Биске база ынчаар болза эки деп мындыг саналдыг мен. Рынок үеэзинде арга-ла херек.

Михаил МОНГУШ.
Сут-Хөл суур.

АРГА ӨРТТЕРИН БОЛДУРБАС

1990 чылда республиканың арга-арыгларынга болуп эрткен 293 өрттерден 13324 гектар черниң аргаыжы үзүткаттынган. Оларны өөрүреринге 875 мун рубль түүнүг чарыгдалдар үнген. Чүүн ужурундан ындыг улуг хемчээлдиг чер өрттенгенил, бо чылын оны болдурбазының талазы-биле чүү кылза ыыл? Ол дугайында сонуургалдыг чугаа Кызылга республиканың Бойдус күркомунуң хуралдаар залында, аргаэзиннерни өрттерден камгалаарының талазы-биле республика чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Үстүнде айытканывыс өрттерниң эң хөйү Чадааанның арга-ыыш ажыл-агыйынга болган — 73 өрттен 2896 гектар черниң арга-ыыны өрттенген.

Өрттериниң хөй кезии — 151-и от-биле оваарымча чок чоруктардан, 115 таварылгада часкы үеде ховушөлдерде артын калган саан, сиген артынчыларын өрттеп турганындан өөскүп үнген боор турар. Оларның хөй кезии чаа-ла өрттенип эгелеп турда, өөрүп ап болдур аргалар турза-даа, олар-же чогуур кичээнгей салбайн, өрт өөрүп куштерни багай организастап, мөөнүзү-алызында барып оларны өөрүреринге эвээш эвес күштер, материалдыг чарыгдалдар үнген.

Арга-ыыштың ужар үүлдүн дузазы-биле камгалаар албан база чогуур деңнелге ажылдап шыдаваан. Өрттер хып эгелээнден бээр ийн, үш хонук эрте берген турда, оларны илередип, тыш кээр таварылгалар тургулаан. Шак ынчаар Моол-биле кызыгаарга, Эрзинге, Ак-Туруг суур чоогунга хып эгелээн өрттерниге деңнелге аажок озалдап, орай эгелээн. Чамдыкта өөрүп бар чыткаш, хаган өөскүп эгелээн өрттерни чаа өрттер кылдыр айтыр үүлдер эвээш эвес болгулаан. Арга өрттериниң эң нарын, берге үеларинде самолеттар, вертолеттар чедишпейн баар үүлдер тургулаан. Республикага болуп турган өрттерни өөрүреринге өске девискээрлерден 300 ажыг парашютчулар киришкен. Ол-ла үеде республиканың, чижээлээрге, Тожунуң парашютчуларын өске черлерже командировкалдың чорудуп турганы кайгамчык.

Оон аңгыда арга-ыыш ажыл-агый каттыжыышкынының өрт-биле деңнелге чорудар машина-техниказының, лериг-херекселдериниң чедишпезии ылдың-на чугаалажып турза-даа, эки талаже өскерлиишкиннер эвээш.

Арга өрттерни болдурбазыбиле бо чылын элээн хемчеглер алдынган. Хамыктың мурнунда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бо чылдың эгезинде хүлээп алганы доктаалын айтыры чугула. Ук доктаалда ыяш белеткээн черлерни арыглавайн арттырарын, чаа өзүп үнүп орар ыяштарга хора чедирерин болдурбас, ыяш ажыглалын эң ажыктыг болдурар сорулга-биле ыяш белеткекчилериниден баш бурунгаар, магадылалдыг акша-хөреңгини тыртарын айыткан. Оон аңгыда арга-ыыштың камгалаарының талазы-биле тускай доктаал база хүлээп алдынган. Агроүлетпүр эвилели, геология экспедициязы, аныыр-тывыш ажыл-агыйы, школалар, өске-даа черлер-биле кады кылдынган доктаалдар үндүрген, көрээлер чарыынган. Республиканы Арга-арыг кодексизиниң төлевилели база ажылдап кылдынган. Оон аңгыда арга-ыыш ажыл-агыйларын өрттерге удур демисел чорудар дериг-херекселдер, машина-техника, харылаа чепсектери-биле хандырар талазыбиле хемчеглер алдынып турар. Чүрттакчы чон ортузунга бүгү-ле аргалар-биле аъра өрттерниге удур агитас-массалыг сурталаал ажылын чорудары чугула боор турар.

Ол бүгү хемчеглерни канчаар чорудуп болурунуң дугайында саналдарны хуралдың киржикчилери эвээш эвес киргген. Олар шуптузу чогуур кичээнгейге алдынып, дарый хемчеглер алдынар болза, бо чылын республикага аъра өрттери-биле демисел-дың чедишкиниг боор болурунга бүүрүп болур.

Николай БАЗЫР.

Кызылдың пассажир АТБ-зиниң начальниги В. В. Бойконуң, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чингине директорунуң пассажирлер аргыштырылгазының талазы-биле оралакчызы М. Э. Оюнуң кичээнгейинге

КЫЛАШТАЖЫП ТУР БИС

Каа-Хем районнуң Бүрен-Бай-Хаак суурнуң чурттакчылары чадаг кылаштажып тур бис. Бо чылдың январь айдан бээр бистиң суурже автобус халыыстай берген. Чоннуң чогудуп алыр кандыг-даа хөрээ турбай-ла. Чеже даар чадаг кылаштаар бис. Бистиң бо айтырыывыска харылап берип көрүүлер!

Екатерина КЕНДЕН.
Бүрен Бай-Хаак суур.

МАЛЧЫН ААЛДА

Кызыл районнуң Баян-Колда ээр даглар хүрээлээн кыштагда кажаа долгын хойларга малчыннар сигенин каап берген. Чаш хураганнар кажаада дешкилежип каап чоруп турлар. Мурнакчы малчын Андрей Байкараевич Содунамның хураганнар ажаар, чемгерер кыстары эртенги шактарда чай чок ажылдаан турлар. Ам төрүттүнер хураганнарның чыдынынга хереглээр курааг, хоюг өдекти оларның бирээзи уруп алаш чорупту. Угбашкылар ийи чүс ажыг хураганны онча менди доруктуруп турар. Бо аныяктар мал ажылынга, оон кадыг-бергезинге чаңчыга бергеннер.

— Бистиннде бо кыш эң-не берге кыш болуп тур. Чаш хураганнар хенертен аарый бээр-дир. Ужуру билдинмес. Мал эмчилери бо удаада келбедилер. Ам кажан кээрлер ирги? Чаш малга херек эмни сыкыртып ап тур бис — деп, аныяктарның бирээзи Алена Содунам чугаалаап, холда тутканы хураганнарын алгаш чорупту.

Малчын аалда дузалакчы хойжу Алим Макарович Байкара даштын база өдек эжип, күженнишкиннинг ажылдаан тур. 1974 чылдан ол хойжулап эгелээн. Баян-Колдуң дагларын ол хүнүнүн-не эргинр. Хойларны каяа одарладырыл ол кончуг эки билир. Кызыл районда ол дуржулгалыг хойжуларның бирээзи-дир.

Бо чылдың кыштаглаашкынының улуг бергедээшкиннерин ол база чугаалай-дыр. Чамдык хураганнарның аарыгдан хораанын дыңнатты. Хойлар хураганнарын тоттурбас. Малга немелде чемнерни берип, болдунар-ла аргаларны ажыглап турарлар. Дагларга соок хат хадаан. Мал одарын хөртүктеп каапкап. Өштүг-биле дөмей-ле. Ынчалза-даа черле арга-хорга бар. Хойларны карандылай берген мээстерде одарладып эгелей берген.

ЧУРУКТА: сакманчылар Маныкпан Шончалай, Алена, Альфина Содунамнар хураганнарны эмзирген соонда, чылыг кажааларынче киирип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотозу.

Чоннуң социал камгалалы дээш

ӨРТЕКТЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

«Чок болза өртектерни чакгыс аай дүрген улгаттырыптар чүве болза. Ынчан бараан-сараан аймаа элбээр ыйнаан» деп чугааны кашдаа кижиден дыңнаан мен. Кижилер, шынап-ла, тонмес-батпас оочурлардан, садыгларның куруг делгүүрлеринден пат ырмазырай бергени илдеп. Кызылдың садыгларынга ол-бо бараан «үндүр октапканда» оочурдаан кижилер бот-боттарын чижип кал чазып турар апарган. Чоокта чаа, март 19-та «Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалы хүлээп алдынган. Оон кол утказы — бараан өртээн улгаттыргаш, оон-биле чергелештир чонга компенсацияны (акша эгидилгезин) тургузары.

Өртектер реформазы бистиң хөй кезинвистиң бодап турары дег, чурттуң экономиказын көдүүрүптериниң өзүлүг-ла бызазы апаар бе, ынчаш? Ону ынча деп баш бурунгаар бадыткаары чигзинчиг. Бо дээрге аргажоктан ап турар хемчеглерниң чүгле эгези болгай. Экономиканы бут кырмига тургузарда бүгү талалыг комплекстиг хемчеглерни алыр апаары билдингир. Бо хевээр турары моон соңгаар канчап-даа болдунмас деп чүвени кижи бүрүзү билип турар. Ам канчаар, чежедаа берге болза, дөмей-де амыдыраар апаар.

Специалистерним санап турары-биле алырга, эвээш шалыңның деңнеңинге өйлей таарыштырып каан чиик өртектер экономиканың хөгжүлдезинге эвээш эвес доктар-моондакты таварыштырган. Ол өртектер күш-ажылдың ажыктыының, херектиниң боттуг хемчээкчизи болбайн келген. Оон түңнелинде аъш-чем продуктуларының, чиик үлеттүр бараанларының, культура-амыдырал болгаш ажылагыйга херек бараан-сараанның бүдүүлгези карылгалыг болуп турар. Ынчангаш моон соңгаар бараан өртээ ажылдың ажыктыының ылаштыг-ла дээштиг хемчээкчизи апаар ужурлуг.

Өртектер реформазын өзүгаар бүгү чуртка чоннуң хереглел бараанларының кол нуруузунга үүрмектеп садарының күрүне өртектериниң өзүлдезин кызыгаарлаттынган хемчээлдиг болур. Чижээ, аъш-чем өртээ — 2,5 катап, иштики хеп, хереглеттингир пөстер, өдик-хеп 135 хуу, уруглар барааннары барык үш катап өзер. Бо барааннарның өртээн оон ыңай улгаттырып болбас, азы шак ынчаар кызыгаарлап кааны ол. Оон аңгыда өртээн таарыштырып турган база дутурушкан (хостуг) өртектер өзүгаар сайгарар барааннарның бөлүктери база бар. Ол барааннарның дарызыларын үш капсырылга өзүгаар солуиларда парлаан. Амгы турар өртээ-биле хевээр артып каар чамдык барааннарга эмнер болгаш медицина хереглелиниң барааннары, кофе, синтетиктиг материалдардан даараан хеп аймаа, бензин, керосин, электри чырыы, газ, хөмүр-даш, одаар ыяш болгаш водка хамааржыр.

Ынчаарга ам өртектер өскени-биле холбаштыр чонга компенсацияны бээр деп турар. Харын-даа чамдык организацияларда ону үлеп берипкен. Чүге дээрге ук акшаны март 29-ка чедир ону алыр ужурлут улуска шуптузунга бээри өөрдүнген. А апрель айда ол компенсацияны бербес, чүге дээрге апрельдиң акшазын март 29-ка чедир баш бурунгаар үлеп каалтары ол.

Компенсацияны кандыг хемчээлдерлиг берип турарыл? Чижээ, ажылдап турар кижилер ай санында 60 рубльди шалыңына немей алыр. А бистин Тывага болза район коэффициентизин аңаа немей санап бээр. Ажылдавайн турар пенсионерлер, инвалидтер болгаш өске-даа социал пенсияларны ап турарлар айда 65 рубльди пенсиязынга немей алыр. Уругларлыг өг-бүлелериниң социал пособиелери ортумаа-биле 1,6—1,8 катаг өзер. А кандыг-даа пособие албайын турар 16 хар чедир уругларга айда 40 рубль көрдүнген. Аңаа база район коэффициентизин барымдаалаар.

Бо бүгү өскерилгелерге хамаарыштыр солуннарга радио, телевиденеге специалистериң таймылбырлыг үүлдерин үндүрери көрдүнген.

(Бистиң корр.).

ЧАА ТАРИФ ЁЗУГААР

Апрель 2-ден эгелеп өртектериниң улгатканы-биле холбаштыр агаар транспортунга чамдык тарифтериниң дугайында айтырган чагаалар редакцияга хөйү-биле кээп турар.

Маңаа хамаарыштыр Тыва авиабүдүрүлгениң план киллизиниң начальниги Л. Г. АЛЕКСАХИНАДАН бистиң корреспондентивис чамдык айтырыгларны салган.

— Любовь Григорьевна, бистиң республикавыс иштинге пассажир сөөртүлгезинге хамаарыштыр кандыг-кандыг тарифтер болурул, ону чижеглеп чугаалап көрүңерем.

— Агаар транспортунга чамдык өртектериниң дугайында моон мурнунда парлалгага дыңнаткан турган болгай. Пассажир сөөртүлгезинге хамаарыштыр алыр болза, бистиң республика иштинге, бөдүүнү-биле чугаалаарга, билет өртээ дыка улгаткан деп болур. Эрги өртектер апрель 1-ге чедир турар. А апрель 2-ден эгелеп чаа тарифтерже кирер. Чижеглээрге, Кызылдан — Мугур-Аксыга чедир самолёт өртээ улуг кижиниң 14 рубль 50 көпеек турган болза, чаа ортек—37 рубль 80 көпеек болур. Ында чоокта чаа кирген 5 хууну база санап каан. Бай-Тайганың Кара-Хөл суурже база ындыг. А Тожунуң Тоора-Хемге чедир 28 рубль 40 көпеек апаар. А бичин уругларга — моон мурнунда ышкаш, билеттиң чартык өртээн төлээр.

— Тывадан дашкаар чоруур рейстерге хамаарыштыр түңү чугаалап болур силер?

— Чогум рейстериниң саны, шагы шоолуг оскерилбес. Өртектери база-ла улуг. Чижээ, Кызыл—Москва чедир улуг кижи ниитизи-биле 113 рубль 40 көпеекти төлээр. Билеттер өртээ Красноярскиже 43 рубль 05 көпеек, Иркутскиже — 55 рубль 65 көпеек, Новосибирскиже— 52 рубль 50 көпеек болуп турар. Бо черлерже бистен хөй пассажирлер доктаамал чоруп турар, чүге дизе ында бистиң хөй студентилеривис өөренип турар болгай.

— Бо саннардан ап көөрге, ырак рейстерже билет өртээ бистиң чамдык чоок районнарывыска деңнээрге хуу талазы-биле чиик-даа ышкаш...

— Ындыг. Чоок черлерже самолёт өртээ дыка улгады берген. Чүге дизе, чоок черлерге самолёттуг ужудуп, хондуруп база катап белеткеп турда, чарыгдалдар немежин турар. Бистиң республикавысты алыр болза, районнарда болгаш чамдык черлерде самолёт хондурар шолдеривистиң шынары база дыка багай болуп турарындан өртектериниң улгадып турар бир чылдагааны ында. Бодап-даа көрүңер даан моон мурнунда Кызыл —Чербиже улуг кижиниң самолёт өртээ 2 рубль турган болза, ам 20 рубль апарган. Өртектерни немеп турар үеде бистиң республикавыста ужудуп турар самолёттарның аңгы-аңгы хевирлерин база өөренип көрген дээрзи чугаажок болгай.

Мындыг түүлүг база айтыр херек. Бир эвес Кызылдан Москваже дорт ужудар болза, билет өртээ 113 рубль болур. А чижеглээрге, Красноярск таварып ужудар болза өртээ 150 рубль чоокшулай бээр. Ынчангаш агаар транспортунга өртектер өртүмаа-биле 80 хуу улгадырга, бистиң тарифтеривис мындыг түңнелдерге кээр-дир. Оон ынай соолгу үеде кыварчаар материалдарның болгаш артык кезектериниң өртээ дыка улгаткан дээрзин чон билир болгай. Ниитизи-биле өртектериниң мынчаар улгатканы чоп бооп турар.

— Четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

КЫЗЫГААР ЗОНАЗЫ ХЕРЕК

Бистиң Мөңгүн-Тайгага кызыгаар комендатуразы 1942 чылдан бээр турганын ылаңла билир мен. Аңаа хайгыылчылар чон-биле кайгамчык эптиг, сырый харылзаалыг турган. Одаар ыяжын боттары кезип белеткээр, бо девискээрге бирле дугаар хаван азырап тутканы улус база ол. Хойну хуу араттардан, оон иштинде бистиң-даа аалывыстан садып ап турганнар. Ногаа аймаа оларга четчири-биле бар турган, ол бүгүнү болгаш кадырган хлебти эң-не баштай кызыгааржылардан амзаан, шенээн мен. Моол девискээри-биле аргыжылга ынчаарда хостуг турган, чурт-девискээр кызыгаары үрээн дээр чүвени кижи билбес, дыңнавас-даа турган. Хайгыылчылар кожаларга болгаш бистиң хамаатыларывыска бүрүңү-биле бүзүрээр, кайы-кайызынга дузалажыр чорааннар. Хат-шуурган үеэзинде хилче (кызыгаарже) кире берген малын араттар боттары хавырып эккеп алыр. Моолдуң ылгы, тевеи-даа бистиң девискээривиске оъттап-ла чоруур чүве. Бир кенеп солдат харын дөрбет кижи эндепкен таварылга турган. 1953 чылда кызыгаар дүшкеш, үр болбаанда, катап тургустунган. Бо аразында кызыгаар корум-чурумун тударынга хайгыылчыларның, чурттакчыларның-даа демниг кады ажылдажылгазы үреттүнелдиг, кайы-даа талага ажыктыг болуп келген.

Амгы үеде кызыгаар зоназын чок кылыр дугайында чамдык кижилерниң көдүрүп турар айтырыы үндезин чок болгаш мугулай. Кызыгаар хайгыылчылары-биле эл-хол ажылдан, чурттан келген Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүн, Тестиң, Эрзиниң ажылчы чону күрүне кызыгаарынга дээп болбазының дугайында хоойлуну эки билир, паспорттарында баскан «ЗП» деп демдекке шынчы дээрзин бүзүреткен хереэ чок. Бир эвес кызыгаар зоназын ам чок кылыр болза, бо нарын үеде ол багай уржуктарга чедирип болур, харысалга чок чорук болур ийик. Чурт девискээрин үрээр чоруктун эвээш эвес чижектерин көрүп, билип-даа турар бис. Бакка сурагжаан «улусчу фронтунун» харысалга чок медеглелдерин бистиң кожаларывыс-даа билир. Ынчангаш кызыгаар зоназы херек. Ол дугайында маргылдаа, чугаа-соот-даа турбас ужурлут.

Салчак МОЛДУРГА.
Мугур-Аксы суур.

Чагаа парлаттынмаза-даа

БЭЭР БОЛГАН

«Сүт-Хөл» совхозтуң Үстүү-Ишкинге өшкү каларын өлүп ажылладым. Совхозумга багай диртпейн, кызып ажылдаан чорааш, дөрт чыл бурунгаар кадыым баксырааш, ийиги бөлүктүң инвалиди болдум. Ынчалзажок бодум районнуң бойдус камгалаар ниитилелиниң кежигүнү болбушаан, аргарыгны камгалаар херекке үлүүмүң киирип чор мен.

Уругларым иезин ханының базыышкыны улгаткаш, хенертен мөчээн. Өскүс арткан ажы-төлүмүм бут кырынга тургустум. Уругларым аразында утааны багай оглум база бар. Оон-биле ол-бо бажыңнарга хонаттап, кезип, түреп чор бис. Чурттаар бажыңны болза, чаңгыс черге чурттап орбас бис бе? Чурттаар бажың бээрин дилеп, Сүт-Хөл кодээ Советинге каш удаа билдиришкин киирдим. Мынчага дээр оон канчаар хемчээн алганының түңнелин дыңнавадым. Хүндүлүг редакция! Менээ дуза көргүзүрүн үлүү-биле идегеп артым.

Шагдыр-оол ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

Авторнуң дилээн өөренип көөрү-биле бо чагааны редакция райкүүскомче чоруткан. Сүт-Хөл кодээ Советиниң чапында бажың хуваар комиссияның даргазы В. С.-Д. Саттын биске харыызы мындыг: «Шагдыр Намчалович Ооржак Сүт-Хөл кодээ Советинге 1990 чылда бажың-биле хандырарының билдиришкинин киргген шын. Ону нинти оочурнуң 82 дугаарында тургускан. Кодээ Советтин чанында бажың хуваар комиссия 1991 чылда бажың хуваалдазының үезинде хосталган бажыңнардан III. Н. Ооржакка бажың бээрин көрүп турар».

УРУГЛАРЛЫГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ КОМПЕНСАЦИЯЛАР

Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң март 19-та доктаалы үнген соонда чамдык кижилерге билдинмес айтырыглар туруп келгени-биле холбаштыр специалистериң түүлүүрлерин парлаарын көрген бис. Моон адаанда Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң бюджет киллизиниң кол специализи Инесса Васильевна НАГОРНАЯ уругларлыг өг-бүлелерге пособиелерни алырының талазы-биле тайылбырлыг түүлүү белеткээн.

Өртектер өскени-биле холбаштыр немелде чарыгдалдарны дутлаарынга элээн каш угланыышкынныг компенсацияларны көрген. Бирээде, амгы хоойлу өзүгаар пособие алыр эргелиг болгаш ону ап турган уругларлыг өг-бүлелерге өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында доктаалга дүүштүр пособиелериниң төлевири эрги тургустунган чурум өзүгаар, чүгле улгаттыган хемчээл-биле чоруттумар. Ук төлевирлериниң шуптузун район коэффициентизин барымдаалап санап бээр.

1) уруг төрүттүнерге чаныс алыр пособие ам 250 рубль кылдыр оскен. Оон төлевирин соцстрахтан бээр.

2) бир хар чартыкка чедир уруг азыраарының ай санында алыр пособиези бир чыл ажыл стажтыг болза-ла 110 рубль болур. Бир эвес божаан кижи 18 хар четпээн болза, оон ажыл стажының бар-чогундаа барымдаалавайн төлеп бээр. Ол ышкаш бүдүүлгеге ажылдавайн тура, өөренип турар иелер база 110 рубльди алыр эргелиг.

3) бир эвес ажылдавайн турар болгаш база бир чыл ажыл стажы чок не болза, аңаа 1,5 харга чедир уруун азыраары дээш айда 80 рубльди бээр.

4) бир эвес өг-бүле кежигүнүнге онааштыр орулгазы 280 рубльден ашпайн турар болза, 1,5 хардан 6 хар чедир уругларга 80 рубль пособие көрдүнген.

6 хардан 18 хар чедир уругларлыг бот иелерге болгаш алимент албайн турар таварылгада ай санының пособиези 90 рубль чедир улгадыр. Ол ышкаш хуусаалыг шериг албанныгларның уругларынга, харагаллалда турар уругларга, уругларга бажыңнарынга (школа-интернаттарга) өскен бот-кижилериниң уругларынга пособие 110 рубль болур.

Кандыг-даа пособие азы пенсия албайн турар уругларга 16 харга чедир ай санында 40 рубль көрдүнген. (Стипендия албайн турар болза — 18 харга чедир). Бо 40 рубльди өг-бүленің кежигүнүнге онааштыр ап турар орулгазы 280 рубльден ашпайн турар болза ынчан бээр.

Оон аңгыда уругларга барааннарының өскени дээш 18 хар чедир уругларлыг өг-бүле бүрүзүнге чыл санында компенсацияларны бээр. Оон хемчээлдери мындыг: 6 хар чедир уругларга бир чылда 200 рубль, 6-дан 13 хар чедир—240 рубль, 13-тен 18 хар чедир уругларга 280 рубль. Бо компенсацияларны квартал санында үлеп бээри эптиг. Чижээ, апрель айда ийиги кварталдың кылдыр оны мынчаар үлеп болур: 6 хар чедир уругларга 50 рубль, 6-13 хар — 60 рубль, 13-18 хар—70 рубль.

Бо үстүнде көрдүнген пособиелер төлелгезин иезиниң (азы адазының) билдиришкини, уруттуң херечилели, өөредилге чериндеш ыныгылга, өг-бүленің мурнуку календарылыг чыштинде ап турган орулгазының дугайында документилерге үндезилеп саналар.

ДҮКТЕН ОРУЛГА 550336 РУБЛЬ

«Бай-Тал» совхозтуң эрткен чылгы көргүзүү ындыг. Бо дээрге арыг орулга-дыр. Ажыл-агый өшкүден дүк кыргыырының планын ажыр күүсеткен. Ол дээрге аренда керээзинің ачызы. Ынчалза-даа 100 өшкүден 79 анай алганы куду көргүзүг. Оон мурнунда 85 анай турган.

1990 чылда Эрес-оол Сыргыт-оолдуң өг-бүлези 100 өшкүден ынча анайны дорукторган, бир өшкүден 1 килограмм дүктү кыргааш, районга бирги черни алган.

Амты үеде Кара-кыс Оржак, Шолбан-оол Чыдат, Серин-оол Байыс оларның коданнарында өшкүлери төрүп эгелээн. Өшкү бригадазында суг сөөртүр ийи автомашинаны быжыглаан. Олар малчыннарны үзүктелиишкин чок хандырып турар. Автомагазинин 'чолаачы-садыгжызы Николай Очур райпода бар-ла барааннарны алгаш, кадарчыларга чедирип турар. Өөредилге айда ийи катап болур. Ынчан район төвүнүң агитбригадазы база аалдап чеде бээр.

Бо коллективке Хакасиядан специалистер келгеш, оларның дуржулгазын өөренип көрүп ап чораан, оон аңгыда, «Будёновский» биле «Шира» совхозтарның төлээлери бай-талчылардан уксаалыг өшкүлерни садып алыр кылдыр дугурушкан.

Өшкү кадарчыларының социал амыдыралын экижиндери-биле чамдык хемчеглерни дирекция ап келген. 17 кодандан 14-үү кышкы үеде бажыңнарда чурттап турар. Торүүр өшкүлүг беш коданның ийизинде электри шугумун шөйген, а артканнарында бичин моторларны салган. 1990 чылда бригадада 5 аныяк өг-бүле немешиеи. Оларга дуза кылдыр дирекция 5 чаа өгнү садып берген база өске-даа материалдыг дузаламтыны көргүскен.

Хемчик-Бажының өшкү бригадазы ам чоорту Даг-Алтайдан чөөктүг кара өшкүлерни садып алыр сорулганы салган, кожазында Кош-Агач район-биле кереэнин чарган. Бригада бо чылын 100 өшкүден 80 анайны, бир өшкүден 1,2 килограмм дүктү кыргыыр планныг.

Седин-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЭПТИГ АРГАЗЫН КӨӨР

Эрге-чагырганы холда алган болганда, Советтериниң шиитпирлээр айтырыглары чугаажок хой. Мен маңаа ону Баян-Тала кодээ Советинге хамаарыштыр чугаалап көрейн. Социал айтырыглар, хөй-ниитиниң корумчурумун быжыглаар талазы-биле хемчеглерже кодээ Совет кичээнгейни угландырып турар. Ынчалзажок ол ам-даа негелдеге дүүшпейн турар деп чугаалаар апаар.

Суурда магазин тудуун доозарының кырында келген. Ол ажыттына бээрге ийин магазинниг боор бис деп чон өөрүп турар. Садыг хандырылгазын экижиннге идиглиг болуру чугаажок. Мен маңаа мындыг үүлдү чугаалап көрейн. Бараан ховартааны-биле саттынып алыры берге апарганын билир бис. Далган, ус аймаанын кээри ховар, келзе-даа эвээш боор. Талончал каан болгаш четчип турар чүве-дир ийин харын. Кижилер аңаа чөпшээрежип турар. Ол-даа болза аргадыр. Ынчалзажок өгленир деп турар уругларга телевизор, хевис, кресло, шкаф болгаш бажыңның өске-даа дериг-херекселарын тып алыры берге айтырыг бо бооп турар. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр мөөк мындыг бодалым бар. Үстүнде айытканым ышкаш бараан кээрге ону сайгарар комиссиядан кодээ Советке тургусса үүл? Чоннуң дилег билдиришкиннерин өөренип көөр кылдыр аан. Дилег киргген кижи уруун ынчан өгленир деп айтын каар болгай. Комиссия ону бараанның шаа-биле өөренип көөр, шиитпирлээр болза, кандыг ирги деп бодалым бар. Кижилер магазинге оочур черде сагып билбес-тир бис. Ону ажыы-биле чугаалаар апаар. Сөөлүнде-даа 'кирип келген кижи бажында-ла баар. Кандыг-даа улус турып болгай, инвалид, аарыг, кырган, бот-боттарывысты тоошпас, хүндүлешпес багай чаңчылывыс бар. Кырывас, аарыгга таварышпас кижи кала турар. Хоочуннарны садыглап алырынга эптиг кылдыр, бир хүнүң магазинге оларга көрзе кандыг ирги деп бодалдыг мен.

Сайын ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуду.
Сүт-Хөл район.

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАР ТУРГУСТУНМААН

Сүтка улус төлээзи болуп, ол хүндүлүг хүлээлгени күүседири ындыг-ла амыр эвес. Кижилериниң салым-чолун шиитпирлеп, шын шииткел үндүрер болганда, харысалга улуг дээрзи билдингир. «Суд» деп сөстү дыңнаарга безин сүрлүг, коргунчуг. Олче кижилер аңаа-бир херек дээш эвес, хомудал, когаралдыг кээр (турар болганда) болгай. Суд дугайын колдуунда-ла кинолардан көөр дээрден башка, а херек кырында баштай ону билбезим ылаң-ла аргажок болган.

Борта баштай доорай судунуң турар бажыңының дугайында чугаалаксадым. Мээн кинолардан көргеним дег эвес, бодап чораан болалым сыр дедир болган, суд бажыңын ооң адрезин барымдаалап, дилеп чорупкан мен. Тыл чеде бергеш, бодалымга дыка-ла чогенген мен. Чаңгыс каът ыяш бажыңнар аразында, олардан ындыг-ла улуг ылгал чок, кодээ кижи хамаанчок, хоорай кижизи безин белеселен тыппас, өрү-куду айтырынып чүрүш тывар, кижи караанга белен илдиклес черге турар бажың болду. А ол бажыңны иштинче кире бээрге, каракка илдитер, кижини соңуургадыптар кандыг-даа чараш, көрүштүг көргүзүг чок. Коридорга уткуй келген ийи шынрак кижи каржын эртеп берге-ле, тар. Судьяларның ажылдап орар өрээлдериниң бичин деп чүвезин, карак-биле көөрге, узун, дооразы каш-ла кылаш базымынга деп. Ижер, чумар изиг-соок суг дугайында чугаа турбас-даа. Херектер көөр залдар мында чүгле 2, а сайгарар ужурлуг херектер ооң ийи он катап, азы ооң-даа дей бооп турар. Шииткел үндүрер өрээлдер шуут чок. Хүндүлүг судьяларывыс, адвокаттар, прокурорларывыс ыанчал мындыг тар черде ажылдап турар улус бооп деп дораан-на кижи болгай бээр. Ол бичин, тар өрээлдерге хүндедир херек сайгарар болганда, ышкам, тарындан арыг агаар чедиппес, кижи бажы зарыыр, ажылдаарынга кандыг-даа таарымчалыг байдаа чок. Барып-барып найысыалдың судунда байдаа мындыг боорга, берге-дир.

Кем-херек үүлгедиишкиннери чылдан чылче өзүп, херектер көвүдеп турары чажыт эвес болгай. Суд, прокуратура черлериниң багай ажылын чоннуң шүгүмчүлеп, херектерин ажыглап тургаш, сагыш-сеткилиивиске таарыштыр кылып аар ийик бис чоп. Ындыг оран-савалыгда кижиге өөрүнчүг, дыш-даа болгай. Бистиң ажылдаар черлеривис база ындыг болур ужурлуг, маңаа чурттаар бажыңның эт-севи эвес, а ажылдаар черивистиң чараш эт-севи турар ужурлуг. Бистиң удуртукчу ажылдакчыларывыс боттарының ажылдакчыларының ажылдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг, ооң соонда, негелдеги кылыр апаар.

Бурудаттырып турар кижилериниң херектерин номчуурга, колдуунда-ла херекти эзирик тургаш кылган аныяк назылыг кижилер болуп турар. Бо бүгү — чүгле араганың хайыдыр! Арагада чүү боор, бистин боттарывыста-дыр. ону ижин билбезинде, ижипкенде, бүгү-ле чүве уттундурар: эт-алдар, арын-нүүр, ажыл-агый, өг-бүлевис-даа. Арага дээш өг-бүлеэнден-даа, амы-тынындан-даа чарлып, кем-херек үүлгедиишкиниин болуп турары бистин амгы амыдыралывыстың дириг барымдаазыдыр. Арага-биле черле өөнүктешкен херээ чок, ол кижиниң эки чүвеге черле чедирбес, бичин када-ла ишкен араганың хайы-биле болган херек дээш чылдар-биле санажып, назынындан-даа чарлып болур деп чүвени амыдырал бадыткап турар. Кандыг-даа кижи бодунуң ат-алдарын, арын-нүүрүн бодаар херек.

Суд чорудулгазының дугайында тайылбыр кылбас мен, ынчалза-даа маңаа дедир харылаа дугайында чугаалаксадым: суд болдунуң ажылының дугайын багай дыңнадып азы чарлавайн турары, херектин чамдык таварылгаларда неделя, харын-даа ай-айы-биле оон узап, саадан турып бээри. Борта чүү чугаалап болурул дээрге, когаран болгаш хереңи кижилерни келдирерге келбес, улустуң үнелиг үеэзин чедирип, суд чорудулгазынга шиитпыктап, боттарын-даа, совет судту-даа тооп, хүндүлевейн турар. Ынчангаш херектерни бо саадаар чылдаганы ол, оо түңнелинде ону чылдыраргы соңгаарладыр апаар. Е чүүлдерни черле өөренип көөр болза эки.

Суд ажылдакчыларынга оларның берге, харысалга-лыг ажылынга экини күзеп оларның ажылдаарынга таарымчалыг бүгү-ле байдалды тургузуп, оларга улуг, делгем бажыңны тудуп бээри үстүнде турар удуртукчу эштерден дилеп, идегеп каалынар.

Раиса ОНДАР.
Кызыл хоорай судунуң улус төлээзи.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

Кызылдың башкы училищезі 1945 чылда ажыттынган. Оон бээр билиглиг башкы кадрларны дарганнадыуидүрүп турар. Баштайгы чылдарда ол училищеге ажыг-ажыг салбырлар турбаан. А ам ында күш-культура, күш-ажыл, школа салбырлары болгаш уруглар садиктеринге ажылдаар кижизидикчи башкыларны белеткээр салбыр бар. Ол салбырны чылдыкна аная үндүскү өредилге-биле болгаш бот-өредилге-биле дыка хөй башкылар доозуп үнүп турар. Ынчангаш ылаңгыя республиканың хоорай, суурларында садиктерде ол талазы-биле тускай билигни чедип алган кижизидикчи башкылар барык шупту четчир апарган.

Башкы училищезинде ам хүндүскү өредилгеде 572 кижи, бот-өредилге-биле 333 кижи өреним турар. Ол училищенің Ак-Довуракта ажыттынган салбырында ам 65 сургуул хаара туттунган. Бо сан-чурагайлар улус өредилгезинің башкы кадрларының өзүлдезин көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш бистің республикада башкы кадрлар барык-ла четчир деп санап болур.

Бо хоочун өредилге черинің бир сагыр быжыг чаңчылы бар. Ол түл дээрге доозукчуларның ужуражылгазын чылдың-на организастап эрттирип турары. Ол чорук училищенің бүгүле доозукчулары-биле быжыг харылаазын көргүзүп турар.

Чоокта чаа ындыг чаңчыл болган ужуражылга кончуг солун эрткен. Аная аргадуржулгазы байлакшаан, аталдарны чедип алган баштайгы (1948 чыл) доозукчу хоочуннар-даа, байкының буянныг хереэн чаа-ла эгелеп кириикеп аныяктар-даа чыылган. Шупту чеден ажыг доозукчу чыглып келген.

Бо ужуражылганы организастааны мурнуку чылдарга дөмейлешпес, бир янзы болган. Айыткан шагында ыракчооктан чыглып келген аалчыларны баштай-ла дооскан чылдарының аайы-биле ажыг-ажыг курстарның сургуулдары эвилеп-эвилеп хүлээп алган. Аная доозукчу бүрүү боттарының ажыл, амыдыралында солун, чаа өскерилиишкиннерни сактып чугаалаарга, сургуулдар ол сактыышкынларны дыңнап бижээш, училищенің төөгүзүнге арттырганнар. Оон доозукчулар удуг залга чаңгыс черге чыглып кээрге, ужуражыышкынны башкы училищезинің директору Маадыр-оол Мөнге-Чаяанович Саая кыска сөс-биле ажыткан соонда сургуулдарның «Эки, доозукчу!» деп хөглүг солун концерти эгелээн. Ол концертти болгаш черле бо ужуражылганы училищеде класстан дашкаар ажылдарның удуртукчузу Мария Таировна Саражакова тывынгыр-сагынгыр чоруу-биле кайгамчык хөглүг солун кылдыр башкарып эрттирген.

Сценага ак-ак хойленнерлиг, кызыл галстуктарлыг чараш, шевергин кеттинген уруглар орус болгаш тыва дылдарга ниити ырларны күүседирге дыңнакчылар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган.

Оон соонда-ла ийи-чаңгыстың солун номерлери улай-улай болуп турган. Ында ыры, шүлүк, танцы-сам, янзы-бүрү хөгжүм хереселдерінге күүселделер дээш, чүнү чок дээр. Оларның күүселдезин-даа, номерлерінің ужур-утказы-даа көрүкчүлерінің сеткил-сагыжын хаара тудуп, сонуургалды хайыктырган.

Концерт оюн-хөгүн башкарыкчызы М. Т. Саражакова доозукчу башкылардан беш, сургуулдардан база беш кижини сценаже кыйгырып алгаш, ийи команда кылдыр үскен. Ол ийи команданы сургуулдарның — «Чалыы надыы», а башкыларның — «Светлячок» деп адап алгаш, оларга башкарыкчы янзы-бүрү айтырыгларны салып, күүседир хөй нарын, берге оваалгаларны берип турду. Ол бүгү күүселделерден башкыларның үн чок шимчаашкин-биле янзы-бүрү хөгжүм хереселдерінче ойнааны кончуг хөктүг, каттырынчыг болган. Оон соон дарый Шагаан-Арыг № 2 ортумак школаның бөлүк башкылары чыылганнарга ыр-шоорун, шүлүк уран номчулгазын бараалгатканнар. Училищенің үш сургуулу Виктор Кек-оолдың сураглыг «Хайыраан бот» деп шиизинден Кара, Уран болгаш Салбакайның рольдарын өзүлүг артистерзиг кылдыр ойнап күүсеткенін көрүкчүлер сонуургаан...

Концерт номерлерінің аразында хоочун башкыларның бирээзи, баштайгы доозукчу Папый-оол Ооржак биле Наталья Тыртык-Кара олар училищенің шаандагы байдалын, аная башкылап турган баштайгы башкыларның дугайын сактып чугаалаанар. Н. Тыртык-Кара чилп шүлүкчү Павло Неруданың Ленин дугайында «Эр-не кижизиг кижи» деп шүлүүн орус дылга кайгамчык алының чугаалап күүсеткен.

Доозукчуларның бо ужуражылгазы сактыышкынар болган оюн-хөг-биле ынчаар доозулган.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.
ЧУРУКТАРДА: кижизидикчи сактыышкын чугаалап тур; кичээл үезі.

О. ОХЕМЧИКТІҢ фотолары.

ИЕНІҢ ҮЛЕГЕРИ

«Шыда» костүп келген кижизидилге темазынга хамаарыжыр «Кижи болуру чажыдан» деп рубрика черле эки-дир. Бижикчи эш-оор боттут чижектерге даянмышаан, кижизидилге темазынга хамаарышчан боттарының бодаалдарын, санаалдарын болгаш арга-дуржулгазын ажыы-биле аная бижип турары солун-дур.

Өг-бүлеге ада-иенің боттүлегери урут-дарыг кижизидилгезинге аажок салдарлыг болурун, бодум башкы болгаш, көрүп, билип чоруурдур мен. Ынчангаш мен эки билирим хөй уруглуг ие дугайын бижикседим. Мен бо өг-бүлеге 1971 чылдан эгелеп билир мен. Хөй уруглуг өг-бүлеге санадыр. Шынап-ла, уруглары шупту 7 кижи. Ынча ажы-төлдү бот кырынга тургузуп алыры бот иеге амыр эвес херек. Хеймер уруу Алимаа чаа-ла бир харлап турда, өгнүп әр өзөн Д. А. Ондар аарааш чок апарган.

Сендеймаа Чоодуевна Деге Кызылдың кодээ ажылагый техникумун доосканы. Сесерлиг суур оон өскен-төрээн черім. Сендеймаа Деге зоотехник тускай мергежилди чедип алган. Баштай Сушька Тиилеге аттыг колхоз тургустунарга, Сесерлиг оон салбыры боолп арткан. Сендеймаа Чоодуевна аная 1956-1957 чылдарда ферма эргелекчилен ажылдаан. Өөренип-даа, ажылдап-даа чораaш, оон биче сеткилдиг, топтуг-томаанныын, кызымаклай, эрес-шудургузуун эш-оорум магадаар. Оон ажы-төлү немешес-немешсе, ийи оол, беш кыс болган. Оларны төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидип, доруктуруп өстүрери чангыс иеге тавырышкан улуг харыысалгалыг үүне-херек болган. Хөй кижиниң ижер-чиир аъш-чеми, кедер идик-хеви, а колла чүве — өг-бүлеге биче чажыдан кижизидилге. Сендеймаа ажылга кызымак, топтуг-томаанныг, эвилеңзелдек, мөзүг-бүдүштүг үлегерин көргүзүп, уругларын хырыыдан аштатпайн, эктиден элетпейн, азырап өстүрүп каан.

Ол арага көңгүс шипес, уругларга каржы-хажагай эвес. Уругларындан кымбыр иижи эпчок чүве кылыпкан болза, ону кайы хамаанчок чыжырадыр кончуг бербес. Оожум үн-биле чагып сургаар. Кижи бүрүзүнге чөптүг болгаш шыңгыы иеге-лденіп турузар чаңчылдыг ие-дир. Ынчангаш уруглары аваазын барык бүгү тала-биле дозеп салган алгал. Аваазын аажок хүндүлеер. Оон сөзүн тоон дыңнаар. Уруглар бот-боттарының аразында база эп-найыралдыг, черде алгышпас-ыгышпас.

Аваның чылыг чымчак көрүкүнге болгаш холунга оскен уруглар ам бирык шупту амыдыралдың делгем орууне кирипкеп. Сендеймаа Чоодуевнаның бот-үлегери ажы-төлүнге эки салдар чедиргеп. Ада-иезі кандыгыл, ажы-төлү база ындыг болур деп чугааның цынныг бадыткалы ол-дур ийин. С. Ч. Дегенің хеймер уруу Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турар, ол ам келир чылын доозар. А оон артканнары тускай эртем-билигни чедип ап, бичин чаштарны билиг-биле чепсеглеп, оларны төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидер бүинныг чаагай хереке үлүг-хуузун кирип ажылдап, чурттап чоруурлар. А Сендеймаа Чоодуевна ындыг төлептиг уругларны өстүрүп доруктуруп каан.

Сарра КУУЛАР.
Башкы.

Сесерлиг суур.
Бии-Хем район.

КЫЗЫЛ ИСЧИЛЕРНІҢ АЧЫЗЫ

Өөренікчи кызыл исчилер төөгүге болгаш шаандагы өзүчаңчылдарга хамаарышкан материалдарны, эт-сеттиг дилеп тып, көрбээни чок улуг назылыг кижилерден дыңнап, чыып бижип ап, ол-ла бүгүнү школаның музейинге делгеп салып, үнелиг чаагай ажылды кылып турарлар. Булун-Терек ортумак школазының кызыл исчилери алдарлыг он бир танкистнің бирээзи чаңгыс чер-чурттуу Сайын-оол Өленович Ховалыг дугайында материалдарны, эдилелдерни чыгган, школаның музейин база бир солун түүлдер-биле байытган.

Ол 1922 чылда Үрбүнге төрүттүүген. Чаа-Хөл школазының чедя класын доосканы. Амыдыралының хөй кезин Булун-Терек (Кызыл-Даг) суурга эрттирген. Дайын шөлүнге дайзынарга улур оон эрес-дидим демиселин көргүскен сактыышкынларны дайынчының бодундан бичин кызыл исчилер дыңнап бижээн.

Т-34 деп танкының башкарыкчы механиги, улуг сержант С. Ө. Ховалыгның эдилеп чораан орден, медальдары, документ бижиктери школаның музейинде кадагалаттынып чыдар.

Тайбың үеде ол колхозсоохозтуң ажылын кылып, ылаңгыя судуунга ажылдап чораан, иечка тудуп база билир. Дайын шөлүнден ол амыр-менди ээп келгеш, Булун-Терек суурга чурттаан, тайбың ишче дагын-на шымныгып кирипкеш, хостуг үеде школачылар болгаш улуг улус-биле ужуражылгаларга эрткен дайынчы оруун чугаалап берип чораан. С. Ө. Ховалыг ооал-ондакка тавырышкаш, Тиилелгенің 40 чыл оюнга четпейн, эрте мөөгеп. Дайынчының чурттап турган кудумчузун оон ады-биле 1985 чылда мөңгежидип алаан. Адазының тайбың чаагай хереэн тудугжу оглу Сергей Ховалыг болгаш оон доргул-төрелдери уламчылап чоруур. А Булун-Терек ортумак школазының музейинде дайын киржикчири ташкист, улуг сержант Сайын-оол Өленовичиге турасказаткан тускай булун бар. Келген аалчылар-даа оон эрткен дайынчы оруу болгаш тайбың өйде буянныг ийи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып ап болур. Ол дээрге школачы кызыл исчилернің чаагай ажыл-хереэ-нің ачызы-дыр.

Аная ДОВААДОР.
Булун-Терек школазы.
Улуг-Хем район.

Чоннуң кадыы—ниитилелдің байлаа

КАДЫКШЫЛЫН ЭКИЖИДИП АП БОЛУР

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинің профилакторийинге эрткен чылын республиканың бүгү районнарындан 624 кижи дыштанган, кадыын экижидип алган.

Эрткен чылдың декабрь айдан эгелеп разрезтің коллективи рынок экономиказының байдалынче шилчээни-биле профилакторийге эмнедир путёвканың ортаа 250 рубль кылдыр оскен. Оон чылдагааны— бир хүнде эмнедиринге, дыштанырынга чарыгдалды санап келирге. 1 кижиге онааштыр 6 рубль 17 копеек апарганы. А мурнунда 4 рубль 20 копеек турган болгай. Ынчангаш күзелдиг кижилер путёвканы 24 хонук иштинде эвес, а чүгле эмнедиринге херек хуусаа иштинде садып алырын сүмелеп тур бис.

Бо чылын аарыглар аайы-биле эмнедир графикти тургустувус. Чижээ, январь 4-тен 27-ге чедир окпе, хоректің халдавырлыг эвес, хоочураан база тыныш органнары аарыг кижилер эмнеткен. Дараазында сезонда кандыг-даа аарыглыг улусту эмнеп болур. Ынчалза-даа мөгаа кандыг аарыглыг кижилер келбезин сагындырып каайн. Ол болза тыртар база угааны четпес аарыглыг, туберкулёз база рак аарыглыг кижилер-дир. Ындыг аарыглыг кижилерни хүлээп албайн турар. Районнардан келген чамдык ындыг аарыглыг улустарны дедир чандырар ужурга таваржып турар бис. Чижээ, Өвүр, Бай-Тайга районнардан шизофрения, эпилепсия, Мөңгүн-Тайгадан эмпеттинмес ыжык аарыг кижилерге хамаарыштыр ынчалдывыс.

Эмчиниң сүмези-биле санаторий-курорт карточказын алгаш, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинің профилакторийинге чылдың кайы-даа айында эмнедип, дыштанып кээриннерни чалап тур бис. Сезоннарның хуусаазын бо чылдан эгелеп ай санында радио дамчыштыр чарлаар. Күзелдиг кижилер хуусаазын аарытлар аайы-биле шилип алгаш, путёвканы садып ап болур. Путёвканы чүгле организация таварыштыр эвес, а бодунуң күзели-биле база садып ап болур. Бо таварылгада санаторий-курорт карточказын профилакторийниң улуг эмчизинге көргүскеш, акшазын туда төлептер.

Чоок-кавы чурттап турар улус (Кызыл хоорай, Каа-Хем суурдан) амбулаторлуг байдалга эмнедип болур. Өскээр чугаалаарга, ажыл шагында соонда келгеш, эмнедип алгаш чана бээр. Бо таварылгада акша төлевес. Ынчаар эмнедир улус профилакторийниң улуг эмчизинге чүгле санаторий-курорт карточказын эккеп дужаар. Оны кысказы-биле тодарады тайылбырлаарга мындыг: бир коллективтиң эмнедир күзелдиг кижилери аразында чугаалажып алгаш, администрация-биле транспорт дугуржуп алгаш, ажылдан аргалыг болза эртежик чоруткаш, профилакторийге 16 шактан 19 шакка чедир эмнедип ап болур. Бо таварылгада база-ла халас эмнээр, чемгербес. Оларны долузу-биле эмнээр бис. Бисте соокдаяк, окпе, хоректің халдавырлыг эвес, хоочураан аарыгларын, нерв системазын база өскө-даа аарыгларны эмнеп турар. Чаа аарып эгелеп чоруур кижилер кадыкшылын база экижидип ап болур.

Бичел БУРУПЧАЛ.
«Серебрянка» профилакторийниң кол эмчизи.

ДИФТЕРИЯДАН КАМГАЛАНЫҢАР

Сөолгу үеде Москвада болгаш чурттун өске-даа девискээрлеринде дифтериядан аарыыры ковудээн. Оон улут улус база аарып турар апарган. Дифтериядан аараан кижилер чогуур үезинде эмчи дузазын албайн турарындан, эмчилерниң бо аарыг талазы-биле серемчилеп кошкаанындан, ону ой-шаанда тодарадып тургусаанындан олум-чидимге таваржыр чорук ховар эвес болуп турар. Бо айыылдыг аарыгның чедирип болур ужуктары, нарыыдаашкынары: боостаа дүй тудар, окпеге, нерв болгаш чүрекдамыр системаларынче, бүүректорже халдаар чорук ковей.

Дифтерия агаар дамчыштыр дүрген халдаар, боостааның, думчуктун, тыныш-өөштүн чымчак карттарынга кыртыш (пленка) тыптып кээр, халдавырлыг аарыг болур.

Дифтерияның үнер дозу— ол аарыгдан аараан кижи азы бо аарыгдан аараан соонда — эдээн ур үе иштинде оон өскүдүкчүзү бактерияларны организминде ыгжап артып калыр — бактерия эдилекчилери болур. Дифтерия бактерияларының 3 неделядан 3 ай чедир организмден үнмейн артып калыр чылдагааны — организмниң аарыг соонда кошкап сулараанындан база боостааның болгаш думчук оруктарының хоочургай аарыгларының барында болур. Аарыгның тарап нептерээринің кончуг айыылдыг талазы бо аарыгның чиик болгаш демдектери орта билдинмес хевирлери-биле аараан улус болур.

Дифтерияны өскүдер микробтарны аарыг кижи азы бактерия эдилекчилери азырып, чөдүрүп турган тарадыр.

аарый-даа берзе, ону чиик эрттирер, ону ангинадан ылгаары берге. Аарыг чиик эрткен турда, аараан кижилер эмчи дузаламчызы дилевейн, тускай эмнер ишпейн боду сегий бээр. Ынчалза-даа мынчаар аараан улус боттары өскербес-даа болза, аарыгның тарап неп-

рияга, коклюшка, столбнякка удур камгалал бээр — нарын составтыг АКДС, АДС, АДС-М дээр вакциналар-биле чорудар. Бүүрелдиг болгаш үр үе иштинде камгалал бээр сорулга-биле АКДС вакцина-биле 4 тарылганы кылыр: баштайгы үш тарылганы баштайгызын урут үш ай чедип турда кылыр, дараазында ийи тарылганы араазы 1,5-2 ай үүгүлелдиг кылдыр кылыр.

Аарыг баштай тарап эгелеп турар үеде эмчилерниң бо аарыгны тодарадып тывар талазы-биле херек кылында дуржулгазы кошкак болганындан аарыгның баштайгы үе-чадалында чамдык частырыглар кылыры ховар эвес. Эн-не улуг айыыл — тарылга чок кижилерниң дифтериянын эн-не хоралыг хевирлери-биле аарый бээри. Оон янзы-бүрү чедирип болур ужуктары: боостаа дүй туттуруп, чүрек доктаап турупторарындан, билиместээнинден олумге таваржып болур. 14 харга чедир пылыг уругларның 4-7 хуузу амыы үеде дифтерияга удур тарылга чок болуп турар. Оон кол чылдагааны— оларның кадыкшылы кошкак болганындан, а чамдык таварылгаларда аза-нелер тарылгадан ойталаар чоруктар азы эмчи ажылдакчыларының харыысалга чогундан болуп турар. Сөолгу үеде бичин чораан дифтерияга удур тарылга эрттирбээн улут улустарның аарыыры ковудеп турар. Ынчангаш тарылга чок улут улустар дифтериядан аарып болур чигзинчиг бөлүктерге хамааржыр.

Тарылганы чүгле поликлиникаларга, уруглар албан черлериге, школаларга, улут улусту ажылдап турар черлериге кылыр. Тарылганы бажыңга кылыры хоруглуг. Тарылга соонда бичин эъди изин, тараан черни долгандыр кеш кызып келир чадавас. Ындыг байдал 2-3 хонгаш боду-ла чайгаан эрте бээр.

Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле айыткан үезинде тарылга кылдынмайн барза, ол чылдагааның ужуру читкен соонда эмчиниң шинчилгезин база катап эртип, оон чөпшээрели-биле тарылганы кылдыртыр. Бичин чаштарыкарның болгаш боттарынарның амы-тынын бо халдавырлыг аарыгдан камгалап алырын бодазынарга — дифтерияга удур тарылга эрттирилгенде барып тодарадынар. Тарылгадан ойталаа, ону уламдыктырары уруглары-парның амы-тынынга дифтерил деп аар-берге аарыгның кыжаныышкынын артырып алганынар ол деп чүвени утпанар.

Чаш-оол ТАСПАНЧИК.
Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи.

Республиканың кадыкшылга төвүүгүн инструктор-эмчизи.

Эмчиниң сүмези

Бистің чуртувуста 60 чылдардан эгелеп тарылга чорудуп эгелээнинің соонда дифтериядан аарыыры 85 катап кызырылган турган. Ынчалза-даа ол сөолгу чылдарда база көвүдеп эгелээн, а эрткен 1990 чылда бистің чуртувуста 1000 ажыг таварылга болган. Оон чылдагааны чүдел?

Кол-ла түүл тарылга чорударынче эмчилерниң талазындан эвээш кичээнгей салып турарында база оларның бо аарыг талазы-биле белеткели кошкак болгаш ону ой-шаанда тодарадып тыпшайн турарында.

Тарылга (вакцинация) деп чүл? Бо аарыгдан өлүп хораарынга удур ону чаңгыс арга деп болур. Өй-шаанда, шын тарылганы эрткен уруглар бо аарыгның чиик хевири-биле аарыыр. Тарылгалыг кижи бо аарыгның бактерияларынга удур камгалалдыг мен деп болур. Тарылгалыг кижи

терээринге кончуг улут салдарлыглар.

Янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларга удур ажыглап турар вакциналар организмге хора чедирбейн турар деп ужур турбас. Ынчалза-даа делегейде кижинин-не амытының камгалап алза, оларның чедирип болур ужуктарын хереке албайн барза ажырбас деп санап турар. Статистика бүүгаар алырга 100 млн. тарылга алган кижилерден ортумаа биле 3 кижи олуп болур. Тарылга кылыр вакциналарның шынарын ам-даа бедидери, тарылганы шын болгаш ой-шаанда тургузуп чорудар талазы-биле ажылдарны ам-даа күштелдирери эмчи эртеминин болгаш эмчи практиказының кол сорулгазы боолп артып турар.

Дифтерияга удур тарылганы бичин уруг 3 ай чедип турда эгелээр. Ону дифте-

бээн улут улустарның аарыыры ковудеп турар. Ынчангаш тарылга чок улут улустар дифтериядан аарып болур чигзинчиг бөлүктерге хамааржыр.

Тарылганы чүгле поликлиникаларга, уруглар албан черлериге, школаларга, улут улусту ажылдап турар черлериге кылыр. Тарылганы бажыңга кылыры хоруглуг. Тарылга соонда бичин эъди изин, тараан черни долгандыр кеш кызып келир чадавас. Ындыг байдал 2-3 хонгаш боду-ла чайгаан эрте бээр.

Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле айыткан үезинде тарылга кылдынмайн барза, ол чылдагааның ужуру читкен соонда эмчиниң шинчилгезин база катап эртип, оон чөпшээрели-биле тарылганы кылдыртыр. Бичин чаштарыкарның болгаш боттарынарның амы-тынын бо халдавырлыг аарыгдан камгалап алырын бодазынарга — дифтерияга удур тарылга эрттирилгенде барып тодарадынар. Тарылгадан ойталаа, ону уламдыктырары уруглары-парның амы-тынынга дифтерил деп аар-берге аарыгның кыжаныышкынын артырып алганынар ол деп чүвени утпанар.

Чаш-оол ТАСПАНЧИК.
Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи.

Республиканың кадыкшылга төвүүгүн инструктор-эмчизи.

Телевидение

АПРЕЛЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 «Калчаа». Уран-чечен фильм, 1-ги серизы. 10.25 «Коргуушкундан карактар улгадыр». Мультфильм. 10.35 «Анри де Сен-Симон». Документалдыг фильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15—12.40 «Променад-концерт».

• • •

15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Воскресенье, чедиңнең чартыы». Уран-чечен фильм, 1-ги серизы. 16.30 «Совуургактар ораны». 16.45 Мультфильм. 17.05 Телефильм. 17.45 Хөгжүм дугайында. 18.30 Медээлер. 18.45 Политиктиг чугаа. 19.15 «Ажыл-херекчи курьер». 19.30 «1991 чыл — Моцарттың чылы». 19.55 «Калчаа». Уран-чечен фильм. 2-ги серизы. 21.00 «Ус». 21.45 «В биле Д» көргүзүп тур». 22.30 «Асаф Мессерер». «Меридиан». 01.05 «Сес». 02.35—03.45 «Синдикат-2». Уран-чечен фильм. 1-ги серизы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35-9.35 География 8 класс. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.40 Биология. 10.55 Хөй билиглиг кижилерге. 12.00 Тембрлиг баннар ансамбли. 12.15 Хөгжүмнүг абонемент. 13.25 Шүлүкчүлер маргылдаазы. 13.55 «Хөглүг карусель». 14.05—15.35 Рөтмиг гимнастика

• • •

16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эъчет чок Съездинде. 16.25 «Эртенги сылдыс». 17.40 Мультфильм. 17.50 Крым татарларының улусчу ырлары. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эъчет чок Съездинде.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Уругларга фильм. 18.35 «Рынокче базымнар». ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтан репортаж. Өшкү ажылының талазы-биле «Могер» лабораториязының келир үезі. Интервью. 19.00 Медээлер. 19.10 «Азия төвү». Информастыг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Шажыл чуруулгазының дугайында. 21.00 «Ус». 21.45 «Бис ыры-биле азы алдын өзекти тывары дээш. 22.15—01.40 РСФСР-ниң улус депутаттарының эъчет чок Съездинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Кино фестивалы. 19.35 «Горница» ансамбль ойнап туг. 19.55—22.00 Коллаж.

КИНО

АПРЕЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вальс на зыбкой почве» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00 (уэаткан), 18.40 (уэаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 9.00, 12.10. «Кавказская пленница» 10.30, 13.40. «Ещё одна связь» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девушки из Рошфора» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рыбная лавка» «Ямаха» 15.00, 17.00, 19.00 (уэаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» К-б: «Казенный дом» 17.30, 19.30 шактарда.

АПРЕЛЬ 3-те.

«НАЙЫРАЛ»: «Палач» («Ленфильм», 2 сериялыг), (16 харга чедир) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10, шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей луны» 9.00, 12.00, «Зоопарку снятся сны...». 10.30, 13.00, «Ещё одна связь» 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Долгая разлука» (2 сериялыг) 13.40, «Девушки из Рошфара» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

СОНУУРГАП КӨРҮНЕР

Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаандан келген артистернің концерти апрель 2-де театрга болур.

Концерттің эгелээри: кежээкинің 17 болгаш 19.30 шакта.

Коллективтиг чагыгларны 2-55-19 телефонну дамчыштыр хүлээп алыр.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 15-те «Шын» солунга республиканың кодээ ишчилериниң 1990 чылда социалистиг чаныжының тиилекчилериниң ат-дажының нарлаан. Ында «Ак-Туруг» совхозтуң чыгчызы Д. Н. Даспактың фамилиязы Тыва АССР-ниң Агроүлетнүр эвилелиниң киирип келгени бүүгаар Д. Н. Достан деп шын эвес бижээнин чазай номчуур.

• • •

ЧАЛАП ТУР

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң эртен камгалал киллизи бо чылдың апрель айны эртен айыл-халапты болдурбазының болгаш оон-биле демиселдің айы кылдыр чарлап тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-24 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ● партий. эр-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● Советтер ажылыныг — 3-34-98; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ● кодээ ажыл агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа киллизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-34-19; ● хидрукчулер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннериниде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амалы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном чилүрер тер полиграфия болгаш ном садылыныг керектериниң талазы-биле күүрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 77.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 3 среда

№ 61 (14561)

Садар ортаа 10 коп. (Чагыдар ортаа 6 коп.).

КӨДЭЭГЕ АЖЫЛ-АГЫЙ ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ ДЭЭШ, АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИН МУРНАДЫ ХӨГЖҮДЕРИ ДЭЭШ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ажыл-агыйны чорударының чаа хевиринче шилчээн колхозтарның, совхозтарның, агроүлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ужуражыышкыны

М. С. Горбачев март 26-да агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары-биле ужурашкан дээрзин дыннаткан болган. Ужуражыышкыны ажыдын тура, ол мынча дээн:

Күш-ажылды организастаарының болгаш идиг бөзериниң чаа хевирлеринче шилчиринге эвээш эвес үүлүг кылган колхозтарның, совхозтарның болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң төлөлекчилерин чугаалажыры-биле чалаап ужурувус болза, ол ажыл-агыйларда тургустунган үүлүдерни улам долу ажыдары болур.

Ындыг идепкейлиг, чогаадыкчы кижилер-биле ужуражылга аажок үнелиг, чүге дээрге амгы үеде колхозтарны болгаш совхозтарны узуткаар дээн үндезин чок кыйгырыглар политиктиг митингилерге болгаш хуралдарга үргүлчү дыңналып турар апарган. Ол дээрге чүгле ханы боданмайн кылган эвес, харыысалга чок медеглелдер-дир.

Бистиң үзел-бодалывыс бөгүнгү бүгү аграр политикавыс амгы үениң экономиктиг реформазынга дүгжүп, өнчүге хамаарылганың реформазын дамчыштыр үлетпүрүн-даа, капитал тудугунун-даа, аграр секторунуң-даа, ачы-дуза адырынын-даа чаа деннелиниче көдүрүп шыдаар дээрзин барымдаалап турар бис. Бистиң туружувус мындыг.

Бүдүн-бүдүн күш-ажылчы коллективтериң-даа, бүдүрүлгечи кижи бүрүзүнүң туштус-даа улуг аргаларын ажылдадып шыдаар холушкак экономикаже бар чоруур бис. Ажыл-агыйны чорударының амгы-аңгы хевирлерин хөгжүдериниң эргежок чугулазы-даа ында болуп турар.

Амгы аграр политиказы колхозтарга-даа, совхозтарга-даа, агрофирмаларга-даа, тараачын ажыл-агыйларынга-даа, хууда дузалаал ажыл-агыйларынга-даа идепкейлиг хөделир арганы берип турар. Көдээ ажыл-агый-биле үлетпүр каттыжып алгаш эки түүнелдерни чедип ап турар өске-даа чаа хевирлер бар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү чурттуң хемчээлинге ажыл-агыйны чорударының чаа-чаа хевирлериниң дилээшкини чоруп турар.

Бир эвес кым-бир кижи бо бүгү чаа үүлдер-дир, дилээн херээ чок дээр болза, оон-биле чөпшээрежири берге. Кандыг-даа, өң тергин дээн ажыл-агый безин көдээ ишчиге идиг бээр, черге ажыл оон хан-дамырындан сиңиккен херек болур кылдыр көдүрер ындыг өзекти тывар апаар, оон соонда ол чүгле бүдүрүлгениң чепсен-херекселлериниң эвес, күш-ажылының алыс түүнелдериниң ээзи болу бээр.

Бир эвес шупту черге херек ынчаар чогуур болза, шуут өске байдал тургустунуп келир. Ынчангаш бирээде, силерден дыңнаксаан үүлүм болза, чүнү чедип алдыңар? Ийиде — силериниң үзеллериннер, саналдарынар үү?

Аграр сектору моон соңгаар канчаар хөгжүүрүл? Ону мурнады хөгжүдерин канчаар хандырарыл деп айтырыларга харыны макаа дыңнаксап турар боор силер.

Үлетпүрде мооцнеп садар өртектериниң өзүп турары болгаш тудутда чаа коэффициентилер силерни дүвүредип турар дээрзин билир мен. Ол бисти база дүвүредип турар. Көдээниң хөгжүлдези аграр комплекизи-биле улус ажыл-агыйының өске адырларының аразында чогумчалыг солчулганы хандырарындан эгелээр.

Амгы үеде ол ажылды силериниң дилээнер-биле катап тургускан ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш азыр-чем министерствозу кылып турар. Специалистерни болгаш артемденнерни каттыштырган тускай бөлүк министерствонуң чанында ажылдап турар, олар ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге саналдарны белеткеп турар. Садып алыр өртектерни бедидерин дамчыштыр дорт эдилге база киирер апаар боор. Бо бодалды баш удур илередип тур мен.

Оон алгаш көөрге, күрүне көдээ бүдүрүкчүлерге продукцияның чамдык хемчээлин чагыыр, оон-биле холбаштыр чогуур магадылалды тургузар хире-дир. Ынчан чагыдан арттыр кылган бүгү үүлдер рынокче кирер. Ынчангаш үлетпүр-биле харылзааларга өскен өртектерни дуглап, балансылаштырып болур ындыг орулгалар кирип кээр. Ындыг боттуг механизмни дамчыштыр ажыл-агый башкарыкчылары боттары шиитпир хүлээп алыр аргаларны чедип алырга эки деп бодаар кижи-дир мен. Ынчан кээрге чагыг-даа, күрүне-биле дутуржулга-даа бар-дыр — ол дээрге ниитилелге херек чүве ол-дур, а оон соонда бүдүрүлгени улгаттырар. Хөйну бүлүрер болзуңза-ла, сээн холуңга хөй продукция артып каар, канчаарын-даа бодуң бил.

Көдээниң болгаш хоорайның аразында харылзааларны башкарып турар ындыг чогумчалыг арганы канчаан тын алырыл, күштерни канчаар каттыштырарыл деп айтырыгны кады бодап көрээлиңер. Бир эвес ол арганы тыппас болзувусса, бир эвес бистиң экономикавыстың эң чугула сектору экономиктиг аар байдалга таваржыр болза, бистиң бүгү чаартылгаларывыстан үүг-даа үнмес деп үвени шупту билир ужурлуг.

Аграр сектору ниитилелдин кичээнгейниң төвүндеги үнмейн турар дээрзин ол билир ужурлуг. Ону деткимче чок арттырып болбас.

Ам час келген. Көдээ моон соңгаар канчаар амыдыраарыл, артык кезектер кайдал, кывар үүл кайдал? ССРЭ-ниң Министрлер кабинедиге бо айтырыгларны чугаалажып көрген. Кыварчаар материалдарга хамаарыштыр алыр болза, ол талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынган. Оларны хереглекчилерге канчан чедиреринiң дугайында айтырыг ам тургустунуп турар. Оон түүнелинде часкы ажылдарның хемчээлиниң көвүдээпи-биле чергелештир (күзүн дыка хөй үүлдер чедир кылдынмааның барымдаалаар апаар) көдээ ажыл-агыйның эргезинге бүгү үүлдер четчип турарының байдалы контрольга турар.

Чемишчидилгелерге хамаарыштыр алырга, көдээ ажыл-агыйга ол эрткен чылдаазындан эвээш эвес кирер. А ол кайдал, чүге көөлбезил ынчаш деп айтырып болур силер. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди шиитпирлээн, ол ботталыр дээрзин силерге дыңнадып тур мен. Артык кезектер айтырыы база ындыг.

Силерде байдалды база чиигедир шиитпирлер ам хүлээп алдынып турар. Макаа республикаларның, крайларның болгаш областарның, тус черлериң үлетпүрүнүң аргаларын ажыглаар херек. Оон кандыг-бир чажыт кылган херээ чок — эрткен үениң дуржулгазы эки үлегерлиг болур. Херек апарган таварылгада хоорайларның, индустриалдыг төптериниң үлетпүр бүдүрүлгелери ажыл-агыйларга кезээде дузалажып турган дээрзин чугаалап турарым ол. Бөгүн база колхозтарга болгаш совхозтарга, бистиң тараачынарывыска машиналары белеткеттилген улуг хемчээлдиг ажылды чедишкиниг дооскан турарынга дузалаары чугула.

Бистиң чугаавыстың темазынче эөлбишаан, ажыл-агыйны чорударының хевир бүрүзү бодунуң аргаларын ажыдар, кылып шыдаар үүлүн бадыткаар болзун деп күзээр кижи-дир мен. Бир эвес мынча чылдар дургузунда бистиң совхозтарывыска болгаш колхозтарывыска хостут, ёзулуг ажылдаар арганы бээр болза, оон аргалары кандыгыл дээрзин билип алыр ужурлуг бис.

Бо хүннерде агрофирмалар чедишкиниг ажылдап туралар, ол ажылга суурлар идепкейлиг киржип турар. Фермерлер-даа, колхозтар-даа, кооперативтер-даа идепкейлиг киржип турар. Фирмалар болбаазырадылга бүдүрүлгелерин, продукция сайгарарын боттандырып турар шыгжамыр баазаларын болгаш организацияларны база хаара тудуп турар.

Амгы үеде ажыл-агыйны чорударының аңгы-аңгы хевирлериниң күчүзүн калбартыр арганы бээри чугула. Колхозтарның болгаш совхозтарның төлөлекчилери чоогунда көстүп келген чаа хевирлерже хыйыртавас ужурлуг. Харын-даа чүвени билир ажыл-агыйжылар, дыка хөй колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары чаа ол хевирлерни ажыл-агыйларга ажыглап турар, ол чорук бларның аргаларын долу ажыдар аргаларны берип турар.

Ийи-ле чыл бурунгаар бот-тускайлан тараачын ажыл-агыйлар чок турган. Ам оларның саны 47 муң ажыт. Оларга 700 муң гектар черни быжыглаан. Көдээ ажыл-агыйның аңгы-аңгы кооперативтерин тургузар чорудулга база чоруп турар. Олар 8,5 муң хире тургустунган. Бөгүн сад-огород эштежилгезинде 18,5 миллион өг-бүле кирип турар. Оларның эргезинде 1,3 миллион гектар чер бар. Ол дээрге 1985 чылдаазындан 7 миллион га хөй-дүр. Ол ажылды силернин-биле кады кылган бис. Хууда дузалаал ажыл-агыйын кылыры күзээннерни деткээн хөй-хөй колхозтарны болгаш совхозтарны демдеглексээн ийик мен. Олар хоорайларның чурттакчыларын деткип, сад болгаш огород тарыыр черни тускайлап берген. Ол дыка эки-дир. Продукция база немежир, кижилер ажыктыр ажылче хаара туттунган, күш-ажылчы өг-бүлелер быжыгып турар. Ынчангаш бо чорудулганы чөптүү-биле көөр, болза эки, менден ийи гектар черни база «былаап аппарады» деп орган хереэ чок. Бо ажылды күрүне туружундан көөрү чугула.

Ам чер реформазы чоруп турар. Бо талазы-биле дыка хөй шүүгмүүлелдиг саналдар үнүп турар: чамдык черлер детиивес-тир деп. Ындыг турбуже, ажыл чоруп турар. Үш миллион хире гектар черни Советтерниң фондузунче тускайлап берген, кым черде ажылды сонуургап, шынап-ла, черге ажылдаксап турар болдур, оларның негелдезин хандырары-биле ол фондудан тускайлап берип болур арга бар. Бо чазын беш миллион гектар чер чедирип болур арга бар деп бодаар мен. Ол амыдыралдың негелдези-дир. Ону колхозтар болгаш совхозтар чүгле үүлдүгүнер эвес, ол ажыктыр болгаш чаагай херекке деткимче көргүзер ужурлуг.

• • •

Оон соонда Ставрополь крайның Красногвардейский районунуң Свердлов аттыг совхозунуң дарганы И. Ф. Михайленко сөс дилээн. Колхозка кооперативтер тургускан соонда ниитилелдиг ажылды чедишкиниг дооскан турарынга дузалаары чугула.

Бистиң чугаавыстың темазынче эөлбишаан, ажыл-агыйны чорударының хевир бүрүзү бодунуң аргаларын ажыдар, кылып шыдаар үүлүн бадыткаар болзун деп күзээр кижи-дир мен. Бир эвес мынча чылдар дургузунда бистиң совхозтарывыска болгаш колхозтарывыска хостут, ёзулуг ажылдаар арганы бээр болза, оон аргалары кандыгыл дээрзин билип алыр ужурлуг бис.

Бо хүннерде агрофирмалар чедишкиниг ажылдап туралар, ол ажылга суурлар идепкейлиг киржип турар. Фермерлер-даа, колхозтар-даа, кооперативтер-даа идепкейлиг киржип турар. Фирмалар болбаазырадылга бүдүрүлгелерин, продукция сайгарарын боттандырып турар шыгжамыр баазаларын болгаш организацияларны база хаара тудуп турар.

Амгы үеде ажыл-агыйны чорударының аңгы-аңгы хевирлериниң күчүзүн калбартыр арганы бээри чугула. Колхозтарның болгаш совхозтарның төлөлекчилери чоогунда көстүп келген чаа хевирлерже хыйыртавас ужурлуг. Харын-даа чүвени билир ажыл-агыйжылар, дыка хөй колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары чаа ол хевирлерни ажыл-агыйларга ажыглап турар, ол чорук бларның аргаларын долу ажыдар аргаларны берип турар.

Ийи-ле чыл бурунгаар бот-тускайлан тараачын ажыл-агыйлар чок турган. Ам оларның саны 47 муң ажыт. Оларга 700 муң гектар черни быжыглаан. Көдээ ажыл-агыйның аңгы-аңгы кооперативтерин тургузар чорудулга база чоруп турар. Олар 8,5 муң хире тургустунган. Бөгүн сад-огород эштежилгезинде 18,5 миллион өг-бүле кирип турар. Оларның эргезинде 1,3 миллион гектар чер бар. Ол дээрге 1985 чылдаазындан 7 миллион га хөй-дүр. Ол ажылды силернин-биле кады кылган бис. Хууда дузалаал ажыл-агыйын кылыры күзээннерни деткээн хөй-хөй колхозтарны болгаш совхозтарны демдеглексээн ийик мен. Олар хоорайларның чурттакчыларын деткип, сад болгаш огород тарыыр черни тускайлап берген. Ол дыка эки-дир. Продукция база немежир, кижилер ажыктыр ажылче хаара туттунган, күш-ажылчы өг-бүлелер быжыгып турар. Ынчангаш бо чорудулганы чөптүү-биле көөр, болза эки, менден ийи гектар черни база «былаап аппарады» деп орган хереэ чок. Бо ажылды күрүне туружундан көөрү чугула.

Ам чер реформазы чоруп турар. Бо талазы-биле дыка хөй шүүгмүүлелдиг саналдар үнүп турар: чамдык черлер детиивес-тир деп. Ындыг турбуже, ажыл чоруп турар. Үш миллион хире гектар черни Советтерниң фондузунче тускайлап берген, кым черде ажылды сонуургап, шынап-ла, черге ажылдаксап турар болдур, оларның негелдезин хандырары-биле ол фондудан тускайлап берип болур арга бар. Бо чазын беш миллион гектар чер чедирип болур арга бар деп бодаар мен. Ол амыдыралдың негелдези-дир. Ону колхозтар болгаш совхозтар чүгле үүлдүгүнер эвес, ол ажыктыр болгаш чаагай херекке деткимче көргүзер ужурлуг.

• • •

Оон соонда Ставрополь крайның Красногвардейский районунуң Свердлов аттыг совхозунуң дарганы И. Ф. Михайленко сөс дилээн. Колхозка кооперативтер тургускан соонда ниитилелдиг ажылды чедишкиниг дооскан турарынга дузалаары чугула.

(Төнчүзү 2-ги арында).

АНТИКРИЗИСТИГ ПРОГРАММА БЕЛЕТКЕТТИНИП ТУРАР

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев антикризистиг программаны ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң белеткеп турарын чугаалажып көрген. Ону чугаалажып турган үеде М. С. Горбачев ук документиниң ниити байдалынга болгаш утказынга хамаарыштыр бодуңуң бодалдарын илереткеп. Программаның төлевилелин ажылдап кылырын неделя хуусаада доозары чугула деп санаттынган.

Оон-биле кады чонуң хереглел бараанныларының база ачы-дуза чедирилгезинин үүрмектеп садар өртектериниң өскерилгени-биле холбаштыр Министрлер кабинединиң чорудуп турар ажылының дугайында информацияны дыңнаан.

(СЭТА).

НОМЧУКЧУЛАРГА СОЛУҢ ҮНДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Бо чугааны силериниң мурнуларга кылыры биске чиик эвес болуп тур, эргим номчукчулар. Бо чылдың эгезинде бистиң солуңувустуң чамдык номерлериниң үнмейн барган чылдагаанын силерге чугаалаан болгай бис. Ынчан-на мындыг үүлдерге катап база таваржып, солуңуңуң үндүрүлгези база үзүктели бээрин билип турдувус. Айтырыгның ужуру чүл дээрге, солун парлаар саазының чеңшпейн турары. Чурттуң-даа деннелинде, ону бисче киир сөөртүүнде-даа айтырыглар хөй болуп турар.

Оон түүнелинде бистиң дараазында номеривисти номчукчулар кажан ап болурун безин баш удур чугаалап шыдавайн тур бис. Ону чугаалаары биске берге-дир, шынында буруу бисте чок-даа болза, боттарывыстың буруувусту силериниң мурнуларга миниин тур бис. Ол саазын ужун номчукчуларга долу күш-биле бараан бооп пыдавайн турарывыска дыка эпчоксунуп турар бис. Чогум чылдагааны чүдел?

Чурттуң хөме алган үйбалай, ужуру билдинмес үүлдер целлюлоза-саазын чүгүрүп база оюп эртпээн. Бисче саазын чорудар ужурлуг Соликамскиниң целлюлоза-саазын комбинады база турупкан, чиг эт чок. А хем баттаанылдан комбинатка саазын кылыр ыяш салдатпайн турар. Чыллагаанар-ла хөй. Байдал ындыг турбуже, партия рескомунуң парлалга чери (солуннарны хандырып турар албан чери) бир вагон саазынны ол комбинаттан «кактап» апкан. Каш хонук бурунгаар-ла Соликамскиден саазын үнген, демир-оруктап чоруп орар, ону кожа областар баш дозуп аптып болур деп айыыл база бар. Бир эвес ол саазын онча-менди көөр болза, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар кезек үеде база үнүп эгелээр.

Оон аңгыда, республикага берип турар саазының фондузун база кызырып каапкан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бергелер хөй. Ону ажып эртер дээш бүгү күжениишкиннерни үндүрүп турар бис, ынчалдаа маптыктар улуг. Чон мурнуңа хүлээлгевисти хенглиг-даа утпайн турар бис. Солуннуң чаңгыс-даа номерин үнмейн баарга, чаа мелеелер эргижирээр, номчукчуларның чагааларының үезин эртип чыдып бээр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чонбиле бистиң харылзаавыска база салдарлыг дээрзин билип турар бис.

Ынчангаш бисте шын билип, бистиң бергелеривисти чүректеривер ханызындан бодап көрүңер эргим номчукчулар! Ынчан биске чиик болтун.

«Шынның» редколлегиязы.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНДЕ

Хүн чурумунуң бирги айтырыын — РСФСР-де политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдың база кризистен уштунуп үнер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны республиканың улус депутаттарының үшкү (ээлчег чок) Съездизинге чугаалажып көөрү эрткен дыштаныр хүннерде доозулган.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельцин бо айтырыг талазы-биле илеткел кылган. Россия Федерациязы бодунуң төөгүзүнде эң чугула, ынчалзажок халаптыг үе-чадаларның бирээзин чурттап эртип турар-дыр деп, ол демдеглээн. Ынчалзажок Россияны чаартырының күчүзү ам-даа чедир ажыглаттынмаан. Республикага таварышкан силгиишкиннерниң, бергедээшкиннериң үе-чадазы дүргенне эрткен турарынга изиг күзел бистеринiң шуптувусту, бо залда олуржуп турар бүгү кижилерни каттыштырып турар дээрзинге идегеп тур мен деп, оратор чугаалаан. Бистиң аравыста чорүлдээлер алызында үре-түүнелдиг ажылдаарынга моондак болбас дээрзинге идегеп тур мен. Бистиң шуптувустуң черивис чаңгыс, амыдыралывыс чаңгыс, алыс сорулгавыс база чаңгыс болгай.

Бисте политика-биле сырый холбашкан болгаш чеден ажыг чыл дургузунда туруп келген экономиктиг системаның ажыы чок дээрзи чаңгыс эвес удаа демдеглеттинген болгай деп, илеткелчи чугаалаан. Багай чурттап турарывыстың чылдагааны бистиң багай азы четпес ажылдап турарывыста эвес-ле болгай. Чоннуң үргүлчү ядыы-түреңги чоруунуң кол чылдагааны — бистиң экономиктиг системавыстың кижини херек кырында тоовайн турарында. Ол бодунга болгаш өг-бүлезинге амыдыралдың бөдүүн безин байдалдарын хандырып шыдавайн турар. Чуртталга бажыңнары, продуктулар, идик-хеп — ол бүгү үргүлүү шиитпирлеттинмес айтырыг болуп турар.

Административ-бюрокр а тсыг система чагырыпдужаар хүлээлгени боттандырып келген. Идепкейлиг ажыл-чорудулгаже кижилерни хандыжшыдар күүгүлүг идиг берииишкиннерин солаан механизмнерни ол система тургускан. Хууда сонуургалды дужаалдар болгаш айтыышкыннар-биле, шаажылал мурнуңга коргуушкунбиле солаан. Ынчалзажок ол бүгү механизмнер шуут ажык чок болгаш адактың сөөлүнде чаңгыс черге таптаашкынга, а оон ыңай бууроашкынга чедирген.

Чуртта тургустунган системаның эң-не кол хүлээлгези — дагын хуваалданың хүлээлгези болу берген. Бүгү курлавырлар болгаш байлактар ол системаның холунда болганда, хуваалданың принциптерин болгаш хемчээлдерин база ол тодаргайлап турган.

Хөй миллион чон келир үеде канчаар чурттаарын тодаргайлаар эргени хуваашкын эргези ол системага берген. Кайгамчык улуг чурттуң эгээртинмес курлавырлары кызыгаар чок эргечагырганын холунга кирген сөөлүнде боттанмас күзелдериниң хоозун бодалын ол системага тып берген.

Чээрбиги чүс чылдың хөй кезиннде совет ниитилелдиг угаан-сарыыл амыдыралы чүс ажыг чыл бурунгаар чарлаттынган теоретиктиг чүүлдериниң каржы албадалының адаанга туруп келген. Идеологтуг олуг номналдар болгаш амыдыралга бадыткаттынмаан теориялар бистиң чуртувустуң байдалдарында мурнуку хевээр экономиктиг бодалдарның кырында тергиидеп турар деп түүнелди кылыр бүрүн үндезин амгы үеде бисте бар.

Бүгү адырлар аар байдалга таварышкан болгаш амыдыралдың бүгү талалары бүдүрүлгеге дыка дүрген бууроп турар үеде бо бүгү үүлдер кризистиг болуушкуннар-биле холбаштыр болдунуп турар. Бүдүрүлге мудулаашкынының темпилери Россияда ниити-эвилелде кудулаашкын темпилериндеп элээн чавыс-даа болза ындыг кудулаашкын бар. Социал адырлар талазы-биле чоннуң амыдырал деннели кудулап турар. А өртектерни өстүргени-биле холбаштыр байдал улам баксыраар. Культурада кризис база улам-на ханылап турар. Ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорук күштелип турар.

Амгы үеде чуртта ийи политиктиг угланыышкын тодаргай көстүп келген. Бирги угланыышкын — амыдырал бүгү талаларына ханы чаартылгаларны болдурарының стратегиязын боттандырар дээш туржуп турар. Ол үндезин экономиктиг реформаны чорударын, экономиканың рынок алыс утказын катап тургузарын, кижилер дугайында айтырыгларны шиитпирлээрин көрүп турар. Өске угланыышкын биргизинге сыр дедир уткалыг. Ол 1985 чылдың мурнунда турган үүлдерни политикага дедир эргилдирип кээри дээш туржуп турар болгаш Россияга, чуртка кончуг улуг когаралдарны таварыштырган. Ынчангаш бо ийи угланыышкынның кайызын чон шилип аптарындан ол тиилелтени чедип алыр, ынчангаш Россияның, чурттуң, харын-даа бүгү делегейниң келир үезин оон улуу-биле хамаарыыр апаар.

Хөй миллион улустарны эрге-чагыргадан хоорулдурарын шагда-ла эгелээн болгаш сезен чылдарның ортан

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединде

Партияның республика комитединиң секретариадының эөлчеглиг хуралынга «Тываның хлеб-макарон үлетпүр» каттыжышкынның чиигине директору коммунист А. А. Рудольфтуң хлеб-пекарня үлетпүрүн хөгжүдер талазы-биле партия болгаш совет органнарның шиитпирлерин күүсеп турар талазы-биле отчедун дыңнаан.

Коммунист А. А. Рудольфтуң бодунуң ажыл-чорудулгазынга партия организациязынга даянып алгаш, хлеб-пекарня үлетпүрүн хөгжүдер программаның күүселдезин хандырар талазы-биле чамдык ажылдарны чоруп турары хүлээп алдынган доктаалда демдеглеттинген. Үк программаның күүселдезиниң айтырыгларын директорларының каттыжышкын чөвүлелинге, коллективин кежигүнисрянын болгаш партия хуралдарына чугаалажып көрүп турар.

1986—1990 чылдарда хлеб-пекарня үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге 5,6 млн. рубльди ажыглаан. Оон иштинден 1,5 млн. рубльди чурталга бажыңнарын болгаш социал-культура объектилерин туларына ажыглаан. Ак-Довурактың хлеб заводунда булочкалар болгаш пряниктер кылыр. Кызылдың хлеб комбинадында булочка-баранка аймаа, кондитер кылыглары база чигирзиг соломкалар кылыр цехтери болгаш участокторны ажыткан болгаш чаарты дерээн. Кызылда болгаш районнарда 9 фирма магазинин ажыткан. 2,5 муң дөрбелчин метр чурталга шөлүн ажыглалга киргеп. Ак-Довурак хоорайда уруглар садын алгыткан. Кызылда шефтеп турары уруглар садының капитал септелгезин чоруткан, оон ачызында бүдүрүлге черинин ажылдап турар кижилериниң бичин чаштарын ясли-сад-биле хандырар айтырыг шиитпирлеттинген.

Үстүнде кылдынган үүлдер 1988—1990 чылдарда бараанның продукция бүдүрериниң хемчээлин 20,4 хуу, оон иштинде кондитер кылыгларын — 1,7 катап көвүдедир арганы берген.

Оон-биле чергелештир коммунист А. А. Рудольфтуң адырны хөгжүдериниң программазын боттандырар талазы-биле хемчеглерни долузу-биле албаанын база чонну аъш-чем аймаа-биле чедир хандырбайн турарын партия рескомунуң секретариады демдеглээн. Сөөлгү ийи чылда үүрмек бичин хемчээлдиг булочка аймаа бүдүрериниң хемчээли 14 хуу кудулаан. Көк-тараадан хлеб бижирар, национал чемнер, сухарилер, печенье бүдүрер талазы-биле бердинген опаалдалар күүсеттинмээн.

Кызыл хоорайда макарон кылыр цехтің тудуун дүргедиринче чогуур кичээнгей салдынмайн турар. 1991 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, ында 974 муң рубль азы бүгү капитал салыышкынның 36,6 хуузу шиңгээдип алдынган. Септелге-тудут-монтаж участогунуң бүдүрүлге баазазын ажыглалга киирериниң хуусаазы 1990 чылда үзүлген. Кызылдың хлеб комбинадында баранка аймаа кылыр цехти алгыдар ажыл доозулбаан.

Монтаж ажылдары болгаш капитал септелге кылыр бөлүктерни каттыжышкында турбуспаан. Оон чылдагааны-биле Чадаананың хлеб заводу 1990 чылда 27 муң рубльдин, Туранның хлеб заводу бо чылдың январь-февраль айларында 5 тонна ажыг хлеб-булочка кылыгларын чедир бербээн.

Каттыжышкынның специалистери технология, кылыгларның чаа хевирлерин шиңгээдип алыр, продукцияның шынарын бедидер, тараа-далган аймаан камнап алыр айтырыглар талазы-биле бүдүрүлгелерге практиктиг дузаны четпес көргүзүп турар.

Каттыжышкынның удуртулгазы, партия организациязы болгаш профкому бүдүрүлгелерде күш-ажылдың байдалдарын экижидериниче чогуур кичээнгей салбайн турар. Кызылдың хлеб комбинадында булочка болгаш кондитер цехтериниң ийиги эөлчегде ажылдап турар кижилерниңе изиг чемни организаставаан. Чамдык бүдүрүлгелерде душ орээлдери ажылдавайн турар.

Каттыжышкынның чиитине директору, партия организациязы (секретары Ч. И. Доспан) кадрларны шилип алыр болгаш белеткээр база оларның курлавырын тургузар айтырыгларже чогуур кичээнгей салбайн турар. Чамдык бүдүрүлгелер инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле үр үеде чедир четчелеттинмейн келген, а Кызылдың хлеб комбинадынга болгаш Туранның хлеб заводунга соөлгү үш чылда ийи-ийи директор солушкан.

Хлеб-пекарня үлетпүрүн хөгжүдер программаны боттандырары дээш каттыжышкынның болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан болгаш специалистериндеп харыысалганы бедидерин партия рескомунуң секретариады коммунист А. А. Рудольфка сүмелээн. Продукция бүдүрериниң хемчээлин бедидерин, бүдүрүп турар продукцияның ассортиментизин арбыдадырын болгаш шынарын бедидерин — күш-ажылчы коллективтериниң кол сорулгазы болур деп санаар. Ону чедип алыры-биле макарон цехинин, септелге-тудут-монтаж участогунуң бүдүрүлге баазазының тудуун дүргедеткеш, оларны 1991 чылда ажыглалга киирер, баранка кылыглары кылыр цехти алгыдар ажылды доозар. Кызыл хоорайга «Изиг хлеб» пекарня-магазинин 1992 чылда тудуп доозар.

Технологтуг чурумну бедидер, мурнакчы технологияны шиңгээдип алыр, сүт сыворотказын болгаш чемниң шынарын бедидер өске-даа үүлдерни немей холуп турган, хлеб курлавырларын камнап алыр ажылдарны чүткүлдүг шиитпирлээр.

Бүдүрүлгелериниң септелгетехника албаннарын быжыглаары дээш инженер-техниктиг ажылдакчылардан негелдени күштелдирер. Технологтуг дериг-херекселлериниң септелгезин болгаш хандырылгазын үндезини-биле экижидер. Бо чылдың май 1-ге чедир бүдүрүлгелерни часкы-чайгы үелерде ажылдаарынга белеткээр, оларның санитар байдалын экижидеринче база ажылдакчыларга чогуур таарымчалыг байдалдарны тургузарынче оны кичээнгейни угландырар.

Бо чылдың дургузунда Кызылдың хлеб комбинадынга болгаш Бай-Хаактың хлеб заводунга печенье кылыглары бүдүрер шугумнарны ажыглалга киирер дугайында А. А. Рудольфтуң медеглелин хүлээп алыр. Туранның хлеб заводунга кондитер кылыглары, Чадаананың хлеб заводунга төөн чүк улустарының чигирзиг чемнерин кылып эгелээр. Чемниң чаа хевирлерин ажылдап кылыр, далган болгаш тараа белеткээриниң технологиязын ажыглап эгелээр. Республиканың иштики курлавырларын дилеп тып турган, ындыг чемнерни бүдүрер.

Макарон цехинин тудуун дүргедеткеш, ону 1991 чылда ажыглалга киирери-биле чогуур хемчеглерни алырын Кызыл хооркүүскомнуң болгаш девискээр тудуг каттыжышкынының коммунист удуртукчуларынга сүмелээн. Ол цехке ажылдаар кижилерни чурталга бажыңнары болгаш чруглар албан черлери-биле хандырар дээш ындыг тудугларны каттыжып алгаш кылырын хоорайның тудуг программазынга көөр.

Республика солуннарының редакциялары, Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле республика комитеди «Тыва хлеб-макарон үлетпүрүнүң» коллективтериниң ажылын боттуг чырыдар, оларның ажылының үүгле багай талаларын эвес, а эки үүлдерни, чаа эгелээшкиннерни деткип көргүзер.

(Тоҥчүзү. Эгези 1-ги арында).

дугайын ооҥ директору **И. В. Григорьев** чугаалаан. Бүгүлде бүдүрүлгө фондуларын база күүлүрүн тараачынарга өҥүү кылдыр берген. Бүдүрүшкүн хемчээли дыка өскүп турар апарган. Кол фондуларны үлежин турда, оларны тургузарыҥа коллектив кежигүнү бүрүзүнүн кирген ажылынын шынарын болгаш хемчээлин барымдаалаан. Күш-ажылдың хемчээлиниҥ эге хемчеокчизи кылдыр кол мергежил болуп турар малчыныҥарның ажылын алган. Өскелериҥ үлүг-салыышкынын мындыг коэффициентилер-биле санап үндүрген: механизаторлар — 0,8, оске кижилерге —0,7 болгаш ооҥ ыдай 0,4-ке чедир. Башкыларны болгаш эмчилерни база утпаан.

Бүдүрүлгениҥ иштинде керээ системазын, аренданы тургускан. Аренда шынапла аренда: санажылга счёттэрлиг, акшалыг. Коллективтер боттары-ла эргелел апарадын кызыра берген. Кол специалистер холезиленип ажылдаар. Бүдүрүлгө дугайында дүрүмде мынча дээн: коллективтен үнер дээн тараачыг билдириишкин бижиир, айтырыгны ниити конференция шиитпирлээр. Кымбир кижи тускайлаҥ фермер болур дээн болза, коллектив дөрт чыл иштинде ооҥ дузалакчызы болур. Бир эвес ол керээ бүтпейн барза, ол коллективке хөп келгеш, катап ажылдай бээр эргелиг.

Каш чыл бурунгаар колхозту кооператорлар кооперативи кылып алган бис деп, К. Ульяновск областың Майн районунуҥ «Ильичниҥ чаҥыгылары» колхозуҥ даргазы **Л. А. Дементьев** санаалыҥа чугаалаан. Бүгү чернилер, техниканы, чурттаалга, бүдүрүлгө бажыҥнарын чаа тургускан кооперативке 5 чыл хуусаалыг шилчидип берикен. Кооператорлар черниҥ долу эргелиг эзлери апарган болгаш, төҥчү түҥнелдер эки болурунга ханы сонуургалдыг. Үш чыл мурнунда ажылагый бир миллион рубль хире карыгалыг турган болза, ам чаа система ийи чыл иштинде барык-ла 2 миллион рубль хире арыг орулганы алыр арганы берген.

Ростов областа «Матвеево-Курганский» деп семиритилге совхозунуҥ арендатору **Н. Т. Юров** хууда дузалал ажылагыйының арга-курлаврларын ажылгап турарының дуржулгазы-биле солушкан. Арендада ажылдап турар бис деп. ол чугаалаашы 1989 чылда 53 тонна эттти, 10 тонна сүттү, 40 муҥ чуурганы, чеснокту болгаш өскедаа продукцияны бүдүргенин чугаалаан. Ол бүгүнү совхоз дамчыштыр, күрүнеҥ садыл алыр өртектериҥ-биле сайгартан.

М. С. Горбачев. Совхоз дамчыштыр ажыктыг болурдур бе?

Н. Т. Юров. Ийе. Чымыжы эвээш. Бүдүрүп турарывыс улам-на көвүдеп орар болгай. 1990 чылда совхозка 110 тонна эттти саттывыс. А базаарга ону садып орган болза берге-ле. Совхоз идегелдиг эш-тир.

М. С. Горбачев. Хуторда аҥгы чурттап турар силер бе?

Н. Т. Юров. Суурувус шоору болдур ийин. Арендага 74 гектар черни алдывыс. Шупту чүвени арендалапап тур бис, хуу өҥүү кылдыр алыксавайн турар бис.

М. С. Горбачев. Совхозбиле харылзааларыныҥарны керээ-биле быжыглаан бе?

Н. Т. Юров. Керээ бар.

М. С. Горбачев. Кымнар-биле кады ажылдап тур силер?

Н. Т. Юров. Кадайым дузалажып турду. Бо чылын ону ажылдатпас диштивис. Колдуунда оолларым-биле мен — Виктор биле Николай. Үш чыл иштинде 200 тонна хире эттти совхозка саттывыс. Бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп берген совхозувус эвес болза, ындыг эки түҥнелдерни кажан-даа чедип ал шыдавас ийик мен. Ынчангаш, бодумнуҥ дуржулгам болап, бүгү-ле фермерлерге болгаш арендаторларга сүмем мындыг: колхозтар болгаш совхозтар-биле ыйыралдыг болуңар. Бүрөөде, ынчан олар шаптыктавас, ийиде, дузалаар, деткиир болгай.

Ооҥ соонда Ивано-Франковск областың «Ленинская искра» колхозуҥ даргазы **Д. Н. Палий** сөс алган. Ол хоорай биле көдөө аразында харылзаалар дугайын чугаалаан. Олар шиҥгыы керээ үндезиниҥ болур ужурлуг, хүлөөлгелер хажыттынар болза, тодаргай кижилер төлеп үнер. Колхозта ол система дээштиг ажылдап турар. Коллектив-биле керээ чарган механизатор ажылга үнмейн баар чүве болза, ол коллективтиҥ олча-ажыын чидиргеин дээш шакта-ла 35 рубльди төлөөр.

Арендада ажыктыг, депшилгелиг, ынчалза-даа бо үеде арендада коллективтер бергедээшкинге база таваржып турар, чүге дээрге көдөө ажыл-агый техниказының, чемнишчилгелериҥ, тудуг материалдарының, үрезиниериҥ өртөө аартаан деп, Киров областың Котельническ районунуҥ «Путь Ленина» колхозуҥ даргазы **А. Д. Червяков** демдеглээн.

Брест областа Горький аттыг колхозуҥ даргазы **В. М. Горошко** колхозтарның болгаш көдөөниҥ бүгү чурттакчыларының ажылдаар, чурттаарыҥа таарымчалыг социал байдалдарны тургузарының айтырыгларына доктааган.

Залда аныяк кижилер ховар көстүр-дүр деп. Латвияда «Скуэвис» совхозуҥ директору **Б. А. Бриедис** эскерген. Көдөө ажыл-агыйның бир четпес үүлү ол — аныяктар өөрөш, — деп, ол санап турар. Аныяктарны олче идепкейлиг кириштирер, бүдүрүлгениҥ чаа хевирлериниче хаара тудар керек.

Колхозтарда, совхозтарда тургустуҥган дузалал албаннары чокта фермер шыдашпас. Канчаар-даа кызыл ажылдаар болза, мастерскаялар, шаҥнар, черле мынчаш шиитизи-биле эки материал-техниктиг базаа чокта ооҥ ажылы чогувас.

Аренданы организастап турарында четпестер дугайын Кировоград областың «Заповит Ленина» колхозуҥ даргазы **Л. В. Иванов** чугаалаан. Кол-ла чүве — арендаторуҥ өзүлүг өҥүү өөрө болбайн турарында. Ынчангаш ол эге үеэзинде арендалап алган объектизиниҥ эң-не хөй ажыктыг ала тыртып алырын болай бөөр. Хөй таварылгаларда арендаторлар акшаны бүдүрүлгө хөгжүлдезиниче үндүрбейн, кармактапап турар. Ол дээрге мунгаш черже чуткүүшкүн ышкажыл. Санал берген кижиниҥ бодалы бо: колхозтар түсвайлан тараачыы ажыл-агыйларының болгаш кооперативтерниҥ эвилелдери апаар ужурлуг.

Дагестан АССР-ниҥ Акушинск районунуҥ Орджоникидзе аттыг колхозуҥ даргазы **М. А. Чартаев** бистиҥ чуртуувуска холезиленир күш-ажылды хоруур дугайында хоойлу үндүрериҥ саналдаан. Ооҥ эргежок чугулазы бистиҥ ажыл-агыйывыстың дуржулгазы шыҥзыдып турар деп, ол айткан. Коллективтиҥ ажылдап алганы өҥүүнүҥ эзлери кижилер боттары болур кылдыр шиитпирлээн бис. Ооҥ соонда черни база шупту улуска хуваагаш, мынча дээн бис: «Бо черде чурттап турар бүгү кижилер ооҥ эзи болуур». Олар черде ажылдап азы ажылдаавайн турары хамаан чокка ниити арыг орулгадан кезикти алыр. Эмзирер уруг-даа, башкыдаа, эмчи-даа — шупту алыр. Эрткен чылдың түҥнелдери-биле кижи бүрүүнүҥ 400 рубль оваашкан. Айтырыгларны чөптүг шиитпирлээрни колхозта ынчаар билип турар.

Владивостоктан келген, балык тудар талазы-биле бүдүрүлгө эргелелиниҥ чиҥгинге директору **Ю. Г. Диденко** балык үлетпуруҥне өҥүү керектериниҥ хөгжүлдезиниҥ онзагай үүлдериҥне доктааган. Чоннуҥ байлаан хуу кижилерге дамчыдып болбас деп, ол санап турар.

Нижний Новгород областың Линдовта бройлер каттыжышкынының директору **Г. К. Эльберт** эрт бүдүрериҥ көвүдериниҥ арга-ларының дугайын чугаалаан. Каш чыл бурунгаар аҥаа үлетпүр бүдүрүлгелериҥ акша-хөрөҥгилериҥ күсели-биле дузалал ажыл-агыйларын чаҥгыс аай технологтут схема өзугаар тудуп эгелөөн. 100 хире үлетпүр бүдүрүлгелери аҥаа киришкен. Ол чорук 10 муҥ тонна күҥ эҥдин немей алыр арганы берген.

Украинаның Компартиязының Николаевск области Казанковск райкомуҥ бирги секретары **В. Г. Дорошенко** аграр политиканы боттандырар талазы-биле партия комитединиҥ ажылының дуржулгазын, кижилер-биле ажылга политиктиг болгаш экономиктиг арга-ларны дүүштүрүп ажыглаарының дугайын чугаалаан.

Тараачыныҥны кажан-даа бүгү үүлдер талазы-биле деткиири, бир дугаарында көдөөже сагыш салыры ССРЭ Президентизиниҥ оратор дилээн.

Ашхабад областың «Совет Туркменистаны» агрофирмазының даргазы **М. С. Сопытев** бүдүрүлгениҥ янзы-бүрү адырларына өг-бүле керээзин нептеририниҥ талазы-биле дуржулга дугайын танытыргаан. Маҥаа тараачынны материалдыг курлавырлар-биле хандырарын эҥижидери, үндүрүг оналарын чиҥгелделиг болдуралары-биле деткиир апаар. Ам багай чүве үүл дээрге, чурттаалга бажыҥнарын, оруктарны, электри шугумнарын тударын үүлге ажыл-агыйның бодунуҥ акша-хөрөҥгизи-биле кылыр деп турар аларга, ол дээрге көдөө ишчилериҥ боттуг орулгаларын кызырын турары ол шыҥажыл.

Ажыл-агый чорударының чаа байдалдарында ажыл дуржулгазының дугайында чугаалап турган. Азербайджан ССР-ниҥ «Шахдаг» агрофирмазының чиҥгине директору **И. Н. Мамедов** бүдүрүлгелериҥ көдөөге салып турар техниказының, материал-техниктиг хөрөҥгилериниҥ шынары дээш харылсалгазын бедиериниҥ дугайында, оларны бербейн барган таварылгада экономиктиг торгаалды кирер дугайында санаалдарны деткээн. Бо херекте чурум кажан-даа турганындан артык херек болуп турар үе-дир.

• • •

Ужуражылганы түҥнелинде **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан. Бо чугаа мындыг үүлдү ылаптыг бадыткады: бистиҥ көдөө ажыл-агыйывыстың бүгү агроүлетпүр комплекизиниҥ ажылдакчылары боттарының сорулгаларынче кичээнгейни негевишаан чуртка канчаар дузалаарының, чоннга хөй аҥыы-чемни база эки продукцияны канчал дүргеп бээриниҥ дугайында сагыш салып турар.

Бистиҥ тараачыныҥарывыс, агроүлетпүр корпузуҥуп ажыл-ишчилери бүүлүг патриотчу, ажыл-агыйлы, харылсалгалыг кижилер. Чеже-даа бергедээшкиннер турзажок, олар дадаалаан, ынай-бөөр чайгылып турбайн, кижилериниҥ негелделерин хандырар дээш боттуг ажыл-херектерни бүдүрүп турарлар. Бо дээрге кол чүүл-дүр.

Чуртта амгы политиктиг, социал база экономиктиг байдал, эрге-хоойлуҥуп болгаш корум-чурумнуҥ байдалы бистиҥ шуптувустан — төптен-даа, хоойлужудулга база күүсекчи эрге-чагырганың бүгү кезектериҥне-даа, бистиҥ бүгү кадрларывыстан-даа онзагай чугула хемчеткериҥ эргежок чугулазын негеп турар. Маҥаа чүҥү-даа хөөрөдип азы чажырып болбас херек. Амыдырал амыдырал-ла болгай. Бистиҥ угланыышкынывысты хевээр арттырар, ниитилелде эгелөөн ханы өскерлиишкиниериҥ уламчылаар дээш ол угланыышкынны үй-балай чайгылыышкыныардан камгалаар херек.

Кол уг-шигни камгалап арттырар херек. Ол дээрге — демократчыдылга, экономиктиг болгаш политиктиг хосталга., кижилериҥ инициативазы, оларның чогаадыкчы аргаларын илередириҥне күштүг идиг берииишкиннерин ажыглап киирери-дир. Чүгле ындыг орук-биле бис боттарывыстың мурнувуска салган сорулгаларывысты чедип ап, чуртка ийиги тынышты бөөр, кижилериҥ амыдыралын экижидер бис.

Мындыг айтырыг база тургустуҥуп келир: корумчурум, быжыг эрге-чагырга болгаш демократил — ол бот-боттарыҥа таарышпас үүлдер бе? Харын-даа чүден артык тааржыр, эштер. Бисте ам бөгүнде четпейн турар быжыг база дээштиг күүсекчи эрге-чагырга чокта демократия-даа демократия бооп шыдавас.

Кижи бүрүзү бодунуҥ күзөөнин кылыр чүве болза, ылаҥгыя арын-мүүр чок кижилер — ындыглар бисте эвээш эвес-тир — сут кара туразы-биле баар болза, демократия дедир хөгжүүр, ону будалдырып, бужартадып кааптар.

Демократияга эрге-хоойлуг чорук херек, дээштиг күүсекчи эрге-чагырга херек, а ол шуптузу — чогумчалыг анаа ниитилелдиҥ херектиг үүлдери-дир.

Референдумнуҥ түҥнелдери Эвилелиҥ камгалап арттырар, ону чаартыры дээш бадылаан кижилериҥ идепкейлиг база күүлүг деткиччези олар бүгү чоҥга кандыг үнелиг үүлдер дугайында чорул турарын билирин бадыткап турар. Ол дээрге — чүс-чүс чылдарда хевирлеттиниҥ тургустуҥун келген күрүне-дир. Ол дээрге хөй-хой салгалдарның арттырган эртинези-дир. Ол дээрге чоокку келир үе дээш бистиҥ база харыысалгавыс-тыр.

Бо эҥ кол айтырыг талазы-биле соҥгукчуларның колдуг хөй кезиниҥ илереткеи быжыг кузел-чүткүлү тен, республикалар болгаш чер-чер эрге-чагыргаларыҥа, бистиҥ бүгү ниитилеливиске тургузукчу ажыл-чорудулга-га чаа аргаларны ажыдып турар. Чоннуҥ хоойлу кылдыр күштүг бооп кирген турa-соруунга даянып арганалыг болгаш үжурлуг-даа бис.

Ам богунде бирги чергениҥ апарган эҥээн каш практиктиг сорулгаларны шиитпирлээр ужурлуг бис. Эҥ кол черге үндезин айтырыгны салып тур мен: ажылагыйжы харылзааларның үстүрүн болдурбас херек. Чаданчак аайы-биле база деннелдер аайы-биле удур туржуушкун кандыг-даа эки чүвеге чедирбес.

ССРЭ-ниҥ Министрлер кабинеди экономиктиг болгаш социал байдалды, а ындыг болганда политиктиг-даа байдалды таарымчалыг болдурары дээш соҥгаарладып болбас сорулгаларны шиитпирлээринин кыска үениҥ программазын ажылдап кылып турар. Ажыл-агый харылзааларын катап тургузары болгаш ол олчаан уламчылаары коллективтиҥ ажылдаарынга, боттарынга акша-хөрөҥги ажылдап алырынга, боттарының болгаш ниитилелдиҥ амыдыралын хандырарынга эргежок чугула. Ол чок болза чүү-даа бүтпес. Бирөөде ол.

Ийиде. Рынок айтырыгларын кандыг-даа соҥгаарладыышкын чок шиитпирлээр ужурлуг бис. Чоннуҥ херекте-ел барааннарын бүдүрериҥ көвүдедир херек. Чүүн-даа мурнунда — аҥыы-чем бүдүрериҥ көвүдедир херек. А бо талазы-биле агроүлетпүр комплекизиниҥ ролюн чүүдаа солуп шыдавас. Ооҥ-биле бараан саарылгазының 70 хуулу холбашкан.

Чоокку үеде үлетпүр барааннары база көвүдеп өөр ужурлуг. Кижилериҥ социал эрге-ажыктарынче камгалал секторун кириштирбиш, шаан бүгү экономиканы угдап турар бис.

Ынчалзажок чүгле барааннар бүдүрериҥ көвүдедип турган бүгү айтырыгларны шиитпирлептер деп болбас. Акша болгаш бараан массазын бот-боттарыҥа үүлдештирер херек. Соолгу чылдарда бис чыл бүрүде барааннарның 25—35 харын-даа 40 ажыг миллиард рубльге немей өөрүлдезин чедип ап келдивис, ынчалзажок рынокта байдал экижириниден улам дорайтаан. Ооҥ чылдаганы чүл дээрге орулгалар шыҥгыы контрольдан уштуҥганында. Бо чорук чедишпениҥ байдалынга чедирген, чиҥнеп чорук болгаш мафия болуушкуннары тывылган. Ынчангаш бо талазы-биледаа шыҥгыы экономиктиг хемчеглериҥ оруу-биле чоруур апаар.

Ооҥ-биле холбаштыр бис өртектер тургузулгазының реформазынга келген болгай бис. Ол чокка чүве бүтпес турган. Ону кандыг арга-биле шиитпирлеп турары билдиҥгир, ол талазы-биле материалдарны парлаан. Өртектер херек кырында экономиктиг байзалы илереткен турары эргежок чугула.

Мындыг угланыышкынныҥ дузазы-биле рынокту чогумчалыг болдуруп болур.

Популисчилер боттарының политиктиг сорулгаларын сүүрү, мындыг дүшкүүрлүг чорукту, чоннуҥ идегелин шуут кес кырында келгенин ажыглап турарлар. Олар кижилерге чедиҥгир лозунгларны оптап турар-даа болза, чүү-даа боттарынга харыысалгалыг кылдыр албайн, бүгү-ле болуп турар үүлдер дээш харыысалганы бо берге байдалда ону канчап-даа турган шиитпирлээрнин кызыдып турарларже чаа каарын бодаарлар.

Агроүлетпүр комплекизиниге ол бурунгаар хөгжүүзүн дээш ам бо хүнде безин дузалаар херек. Ынчан бистиҥ чоннуҥ дуваредип турар айтырыглар шиитпирлеттиниер апаар.

Бо чугаа көдөөде чер хамаарылгаларында, өҥүү болгаш ажыл-агый чорудулгазының хевирлериниде ханы өскерилгелер чоруп турарын хереченледи. Беш чыл иштинде дыка хөй үүлдер өскерилген, кижилер бүүрелдиг хөделип турар апарган. Бо чорук онзагай ужурдуалыг.

Чер реформазының талазы-биле хүлөөп алдынган чарлыкка дүүштүр чаа базымнар кылдынып турар. Чугаа колхозтарны болгаш совхозтарны дүжүреринин дугайында эвес, а черлиг болуксал турарларны айтырыын шиитпирлээриниде бооп турар. Бо часкы тарылгага чедир чер алыксап турарларга участокларны бөөри эргежок чугула. Олар аҥаа боттарына продукцияны бүдүрүп, а бир эвес артыкшылдыг апаар болза, рынокче киирзин.

Черге хамаарыштыр алыр болза, чугаа мында чүүн-даа мурнунда, чедир ажылаттынмайн турар черлер дугайында бооп болур. Ындыг черлер бисте дыка хөй, вспомсволар аайы-биле алыр болза аан, оларны Советтериҥ фондуунче алыр херек. Бир-ле дугаарында ажылаттынмайн турар, октаттыҥан черлерни алыр болгаш оларны идегелдиг холдарга бөөр херек.

Политиканарның хоорайжылар колхозтарның болгаш совхозтарның черин хураап алыпар дээр чижектиг кыйырыгларына алыспайн, ону болдурбас херек. Ындыг үүлдү чүгле кончуг харыысалга чок кижилер кылып болур.

Ооҥ-биле чергелештир мен көдөөге өҥүү хамаарылгаларының реформазының шиитпирлиг талалакчызы мен деп чүвени база катап айтыксап тур мен. Бо талазы-биле ажыл парын. Фермерлериҥ, арендаторларның оран-бажыңын өртедиптер чоруктар яйн чыл бурунгаар база тургудады, шаанда колхозтарныҥ канчап туржук, ол ышкаш. Ам ол читкен. Ынчалзажок шуптузу чаартылгаларның оруу-биле чорупкан дээр болза мегге апаар. Базым бүрүзү бергелерге таваржып турар.

Ынчангаш көдөөни, тараачыныҥны ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлерин дилээрин деткип турарларга шуптузунга байыр чедирер мен. Мен оларны-биле мен, оларның талалакчызы мен.

Чүгле көдөөге эвес, а хоорайга база. Ол дилээшкиннерни деткип, ажыл-херек база сес-биле дузалап турар эртемденнерни, журналистерни болгаш чогаалчыларны деткип турар мен. Мен оларны-биле кады мен. Ынчалзажок янзы-бүрү авантюристерге удур мен. Чоннуҥ кайгамчык улуг ээзиге үй-балайлап болбас херек. Кижилериниҥ, чоннуҥ, чурттуҥ салым-чолун бодаар херек.

Чаа харылзаалар арендалыг азы кооперативтиг эгелерге, өг-бүле ажыл-чорудулгазының принциптериге өҥүү-хөрөҥгиниҥ коллективтиг кады эзлежилгезиниҥ, улустуҥ өҥүү-хөрөҥгизиниҥ эргелериҥне туттуварлар ужурлуг. Агрофирмалар тургузар дээр болза, база ажырбас, олар көдөөниҥ болгаш үлетпүрүҥ аргаларының каттыштырылгазы болуп, ынчаҥгаш аҥаа хамаарыштыр мону чугаалаксадым ол чокка ооҥ өскө чүү-даа кылдынмас деҥнеҥзерлер база бар-ла болгай. Бистиҥ Кара хөрүүнүүт эвес зонавыста. Владимир, Киров болгаш өскө-даа областарда ону боттандырып эгелөөн. Мен ону деткип, байыр чедирип турар мен, чүге дээрге көдөө суурлар чурттакчылар чок боол, кагдынып турарла болгай. Миллион-миллион гектар черлер кагдынып, оларның орнунда аргалар өөрүп үүрүп келген. Ынчаҥгаш бир эвес чер болгаш үлетпүр ажылдакчыларының күженнишкиннерин каттыштырбас болза, чүү-даа шиитпирлеп шыдавас бис дээрзин угаапбилир үе келген.

Ажыл-херектиҥ канчаар чорударын кым-даа албадап шыдавас. Кол-ла чүве — зона бүрүзүнүҥ онзагай байдалдарына таваржыр кижиниҥ ажыл-ижин, ооҥ чогаалдыкчы, тывынгыр аргаларын, ажылишчи хөй-аҥын сорук киирер шак ындыг арга-хевирлерни дилеп тывары болур — ону кылыры чугула.

Мону онзалап демдеглексеп тур мен: хууда дузалал ажылагыйларына бар-ла аргалар-биле деткимче көрүүзери чугула. Немелде күженнишкиннер негээр-даа болза, ол дээрге тараачын өг-бүлеге экономиктиг-даа, социалдыг-даа кожик шыкажыл. Көдөө урулларын кижизидилгезиниге ооҥ ужурдузазы канчаар-даа аажок улуг, ол бүгүнү бодум эрткен болгаш ону кончуг эки билир мен.

Ынчаҥгаш хууда дузалал ажыл-агыйларынче кичээнгей салыры эргежок чугула деп санап турар мен. Ам барын, колхозтар болгаш совхозтар-биле кайызыҥа-даа ажыктыг керээлиг харылзааларны тудар болза, биске херек продукцияны ам дораан берип эгелеп шыдаарлар. Ол бүгүнү ажыглаары чугула.

Черге хамаарылганың демократизациязының бузулуг боттаныышкыны, көдөөге чаартылгаларның демократизациязының бузулуг боттаныышкыны дээрге ол-дур. Мындыг айтырыг база тургустуҥуп көөп турар; эрткен үеже катап эглип көөр үүл. чаартылгаларның оруу-биле чорупкан дээр болза мегге апаар. Базым бүрүзү бергелерге таваржып турар.

Ынчаҥгаш көдөөни, тараачыныҥны ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлерин дилээрин деткип турарларга шуптузунга байыр чедирер мен. Мен оларны-биле мен, оларның талалакчызы мен.

Чүгле көдөөге эвес, а хоорайга база. Ол дилээшкиннерни деткип, ажыл-херек база сес-биле дузалап турар эртемденнерни, журналистерни болгаш чогаалчыларны деткип турар мен. Мен оларны-биле кады мен. Ынчалзажок янзы-бүрү авантюристерге удур мен. Чоннуҥ кайгамчык улуг ээзиге үй-балайлап болбас херек. Кижилериниҥ, чоннуҥ, чурттуҥ салым-чолун бодаар херек.

Чаа харылзаалар арендалыг азы кооперативтиг эгелерге, өг-бүле ажыл-чорудулгазының принциптериге өҥүү-хөрөҥгиниҥ коллективтиг кады эзлежилгезиниҥ, улустуҥ өҥүү-хөрөҥгизиниҥ эргелериҥне туттуварлар ужурлуг. Агрофирмалар тургузар дээр болза, база ажырбас, олар көдөөниҥ болгаш үлетпүрүҥ аргаларының каттыштырылгазы болуп, ынчаҥгаш аҥаа хамаарыштыр мону чугаалаксадым ол чокка ооҥ өскө чүү-даа кылдынмас деҥнеҥзерлер база бар-ла болгай. Бистиҥ Кара хөрүүнүүт эвес зонавыста. Владимир, Киров болгаш өскө-даа областарда ону боттандырып эгелөөн. Мен ону деткип, байыр чедирип турар мен, чүге дээрге көдөө суурлар чурттакчылар чок боол, кагдынып турарла болгай. Миллион-миллион гектар черлер кагдынып, оларның орнунда аргалар өөрүп үүрүп келген. Ынчаҥгаш бир эвес чер болгаш үлетпүр ажылдакчыларының күженнишкиннерин каттыштырбас болза, чүү-даа шиитпирлеп шыдавас бис дээрзин угаапбилир үе келген.

Ажыл-херектиҥ канчаар чорударын кым-даа албадап шыдавас. Кол-ла чүве — зона бүрүзүнүҥ онзагай байдалдарына таваржыр кижиниҥ ажыл-ижин, ооҥ чогаалдыкчы, тывынгыр аргаларын, ажылишчи хөй-аҥын сорук киирер шак ындыг арга-хевирлерни дилеп тывары болур — ону кылыры чугула.

Мону онзалап демдеглексеп тур мен: хууда дузалал ажылагыйларына бар-ла аргалар-биле деткимче көрүүзери чугула. Немелде күженнишкиннер негээр-даа болза, ол дээрге тараачын өг-бүлеге экономиктиг-даа, социалдыг-даа кожик шыкажыл. Көдөө урулларын кижизидилгезиниге ооҥ ужурдузазы канчаар-даа аажок улуг, ол бүгүнү бодум эрткен болгаш ону кончуг эки билир мен.

Ынчаҥгаш хууда дузалал ажыл-агыйларынче кичээнгей салыры эргежок чугула деп санап турар мен. Ам барын, колхозтар болгаш совхозтар-биле кайызыҥа-даа ажыктыг керээлиг харылзааларны тудар болза, биске херек продукцияны ам дораан берип эгелеп шыдаарлар. Ол бүгүнү ажыглаары чугула.

Черге хамаарылганың демократизациязының бузулуг боттаныышкыны, көдөөге чаартылгаларның демократизациязының бузулуг боттаныышкыны дээрге ол-дур. Мындыг айтырыг база тургустуҥуп көөп турар; эрткен үеже катап эглип көөр үүл. чаартылгаларның оруу-биле чорупкан дээр болза мегге апаар. Базым бүрүзү бергелерге таваржып турар.

Эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерниҥ социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле чаа туткан бажыҥнарның 20 чедир хуузун чиҥгелделиг арга-биле чыл саминда үзүп бөөрин көрүп турар.

Хүлөөп алган бюджеттиҥ ол хевээр арттырары болдунмас. Орулгалар болгаш чарыгалдар талазы-биле байдалды боттуг көөр, оналгай бюджеттиҥ ажылдап кылыр дугайында айтырыгны тургузар херек. Хуу тыртар болгаш оске-даа аргаларны ажыглап, акша массазын контрольдаарының банк системазын тургузар талазы-биле хемчеглерни соҥгаарлаттайн боттандырары эргежок чугула бооп турар. Коммерция банкыларының четкизин хөгжүдер ажылдарны уламчылаар аҥаар.

Профэвилелдериҥ азы ведомстволарны дамчыштыр төлөөлелгелиг ажылдакчыларын бүгү категорияларына боттуг орулгаларын базарын шалын өстүрүүнүҥ дамчыштыр эгидер. Санаалдап киирип турар бо хемчеглер ниитизи-биле рыночок экономиказынче бурунгаарлаарынче угланган. Ооҥ экономиктиг артык күжү бар. Олар чурттакчы чоннуҥ болгаш амыдырал хандырылгазының кол системаларын криизиг эң үрегдекчи ужуктарыдан камгалаарынче угланган. Политиктиг болгаш организастыг ажылдарының четпезиниҥ болган чамдык чедир кылбаан үүлдер болгаш шыҥгыы четпестер Дээди Советтиҥ ажылында бар болбайн аан. Мээн буруум база бар. Бистиҥ угланыышкынывысты ооҥ эрткен дижин турар мээн чугаам хамык чүвени дувураткан. Чок! Съездиниҥ турушторындан чайлаваан мен, олардан чаҥгыс базым-даа чайлаас мен. Амгы үениҥ байдалдарында ажылды боттуу-биле таарыштырар херек деп, ол ооҥ ыдай чугаалаан.

Ажылга улуг конструктивтиг болурун чедип алыр херек. Россияның чоннуҥ экономиктиг болгаш социал амыдыралын мурнады көөр херек. Парламентиде он-он бөлүктериниҥ бар бооп турары аҥаа чүве-дир. Ынчалзадаа бөлүктериниҥ, партияларның эрге-ажыктары күрүнеҥ, улустуҥ эрге-ажыктарына дээп турар.

Дээди Советке ажылдың кол ооргазын организакчы болгаш контроль ажылынче чоорту шилчидери эргежок чугула. Дээди Советтиҥ структуразына толаргай адилгелерни киирери чугула болгу дег. Эң чидиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле тур депутат бөлүктерни (комиссияларын) тургузары чугула боор.

Депутат корпузуҥуп ажылының чугула угланыышкыны — эрге-хоойлуг күрүнеҥни тургузары. Ам хоойлуну хүндүлеп көөрүн чоорту тургуспушаан. эрге-хоойлу механизмни сайзырадыр ажыдары эргежок чугула бооп турар деп, Б. Н. Ельцин демдеглээн.

(Тоҥчүзү. Эгези 1-ги арында).

үеэзинде дээдн хемчээлинге четкен. Анаа-ла чагыртыр чорук-биле ону быжыглап тудары улам-на нарыдап орган. Ындыг байдалдарда кезик-чамдык-даа бол чоннуҥ бүзүрелин катап тургузар дээш кордаашкыннарны кылган. Буянныг чаагай сорулгаларны чарлап турган, ындыг болзажок херек кылырда кол күженнишкиннерни төпчүдүп хуваар экономиканы хевээр арттырарынче, дээди бюрократияның монополиязын болгаш чоннуҥ эрге чок чоруун хевээр арттырарынче угландырып турган. Ындыг болзажок чамдык боттуг түҥнелдер чедип алдынган — чурт мурнукузунда турганы дег эвес апарган. Боттарының турар ниитилелиниҥ база ооҥ төөгүзүнүҥ дугайында, еске чурттарда амыдыралды, шыны билип алган кижилер мурнукузунда турганы дег эвес апарган. Демократтыг күштер өзүп келген болгаш күштелип турар.

Байдал эрткен чылын үндезини-биле өскерилген. Кижилериҥ мүзел-ооруун хосту илереткениҥ түҥнелинде чамдык республикаларда эрге-чагырганың чаа органнары тургустуҥган. Олар эвилел органнарының политиказының аҥаа-бир уламчылакчызы хүлөөлгелерни күүсетпестей бергеннер, чүге дээрге оларны миллион-миллион соҥгукчулар деткий берген.

Консервативтиг күштер аҥе тургузукчу чажырыгыышкының чоорту чидирип эгелөөн. Олар баштай чоорту, ооҥ соонда улам дилимненип, реваиш чедип алырын чугаалап эгелөөннер, адак соонда, дөрт шаан халдаашкынче киргеннер. Олар өлөөн шаан халдаашкынны эгелөөннер, ылаҥгыя экономиканы тогуталарны таварыштырганнар. Кандыг-даа болза чүүн-даа мурнунда Россия, Россияның экономиказы деп чүвениҥ барын тодарадып көрөөлиннер деп, иледкелчи чугаалаан.

149 миллион чурттакчылыг республиканың девискээринде бар үүлдериниҥ кончуг эвээжи ооҥ бодунга хамааржыр турар. Ылаҥгыя будүрүлгө кавызында. РСФСР-ниҥ үлетпүрүҥүн кол фондуларында ооҥ бодунга хамааржыр үүлдериниҥ хемчээли 15 хуу четпейн турар. Одалга-энергетика, металлургия, машина тудуушкун комплекстериниҥ кол баазалары чүүү-биле Эвилелге хамааржыр турар. Химия, энергетика, прибор тудуушкуну, радиоүлетпүр дээн ышкаш адырлар республикада чок бооп турар. Россияның ажыл-агыйы ындыг янзылыг. Эвилел ведомстволарына хаара туттура берген.

Эрткен чылдың төҥчүзүнде чарлаттыынган экономиктиг суверенитет ниити байдалды мынчага чедир кескүзү-биле өскертип шыдаваан, ындыг болзажок ол бодунуҥ буураашкыннарын чажырып алырына төпке эки арганы берген. Төп ам ажыл-херектиҥ байдалы өске янзылыг турзажок, бүгү чүвени республикаже чая каап турар. Эвилел секторунуҥ экономиказында үй-балай үүлдер республиканың будүрүлгелериниҥ болур чогууру-биле ажылдаарына берте байдалдарны тургузуп турар. Эвилел будүрүлгелерни Россияның эргезинге алырына белен бис.

Эвилел удуртулгазы бистиҥ ам безин идегел чок оналдап калганывыс үндезин экономиказында үй-балай үүлдер дээрге оларны миллион-миллион соҥгукчулар деткий берген.

Консервативтиг күштер аҥе тургузукчу чажырыгыышкының чоорту чидирип эгелөөн. Олар баштай чоорту, ооҥ соонда улам дилимненип, реваиш чедип алырын чугаалап эгелөөннер, адак соонда, дөрт шаан халдаашкынче киргеннер. Олар өлөөн шаан халдаашкынны эгелөөннер, ылаҥгыя экономиканы тогуталарны таварыштырганнар. Кандыг-даа болза чүүн-даа мурнунда Россия, Россияның экономиказы деп чүвениҥ барын тодарадып көрөөлиннер деп, иледкелчи чугаалаан.

149 миллион чурттакчылыг республиканың девискээринде бар үүлдериниҥ кончуг эвээжи ооҥ бодунга хамааржыр турар. Ылаҥгыя будүрүлгө кавызында. РСФСР-ниҥ үлетпүрүҥүн кол фондуларында ооҥ бодунга хамааржыр үүлдериниҥ хемчээли 15 хуу четпейн турар. Одалга-энергетика, металлургия, машина тудуушкун комплекстериниҥ кол баазалары чүүү-биле Эвилелге хамааржыр турар. Химия, энергетика, прибор тудуушкуну, радиоүлетпүр дээн ышкаш адырлар республикада чок бооп турар. Россияның ажыл-агыйы ындыг янзылыг. Эвилел ведомстволарына хаара туттура берген.

Эрткен чылдың төҥчүзүнде чарлаттыынган экономиктиг суверенитет ниити байдалды мынчага чедир кескүзү-биле өскертип шыдаваан, ындыг болзажок ол бодунуҥ буураашкыннарын чажырып алырын болай бөөр. Хөй таварылгаларда арендаторлар акшаны бүдүрүлгө хөгжүлдезиниче үндүрбейн, кармактапап турар. Ол дээрге мунгаш черже чуткүүшкүн ышкажыл. Санал берген кижиниҥ бодалы бо: колхозтар түсвайлан тараачын ажыл-агыйларының болгаш кооперативтериниҥ эвилелдери апаар ужурлуг.

Дагестан АССР-ниҥ Акушинск районунуҥ Орджоникидзе аттыг колхозуҥ даргазы **М. А. Чартаев** бистиҥ чуртуувуска холезиленир күш-ажылды хоруур дугайында хоойлу үндүрериҥ саналдаан. Ооҥ эргежок чугулазы бистиҥ ажыл-агыйывыстың дуржулгазы шыҥзыдып турар деп, ол айткан. Коллективтиҥ ажылдап алганы өҥүүнүҥ эзлери кижилер боттары болур кылдыр шиитпирлээн б

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 3 (11). апрель. 1991 ч.

Бо арында— чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилелиниң Тыва рескому

БИСТИҢ ТУРУЖУВУС МЫНДЫГ

Бистиң чуртувус амгы үеде эң хайныышкынныг байдалда чурттап турар дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир. Ында-мында забастовкалар, митингилер эртип турарының дугайында янзы-бүрү медээлер оон-моон дыңналып кээп-ле турар-дыр. А оларның ажыы чүл дөр дугайында чөптүг айтырыг база тургустунуп келир. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ында кандыг-даа ажыктыг чүве чок, чүге дээрге материалдыг-даа, чиг эт-даа күрлавырларын бүдүрүп үндүреринге, чылыг болгаш электри энергиязын-даа алырынга ол үүлдер дуза чедирбейн турар болгай, а харын-даа ажылды саададыр, продукция бүдүрүп үндүреринге улуг шаптыкты чедирип, ындында-ла бергедеп турган байдалды улам чидиглендирип турар үүлдер-дир деп санаар бис.

Чуртта-даа, республикада-даа ниити байдалды чонга шыныы-биле чугаалап тайылбырлаар, чонга билдинмейн турар айтырыгларга чогуур харыыны бээр талазы-биле ажылдарны бистиң республика комитединиң ажылдакчылары чон ортузунга чорудуп, адырның бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга практиктиг дузаны чедирип турар. Ылангыя ийи ай дургузунда бистиң рескомнуң ажылдакчылары Тожу, Мөңгүн-Тайга районнардан аңгы, бүгү районнарга баргылаан болгаш рынок экономиказының айтырыгларынга хамаарыштыр практиктиг дузаны профкомнарга чедирген болгаш бистиң адырның бүдүрүлгелериниң ажыл-ишчилери-биле чугааны кылган. Олар-биле чугаалажып, амыдырал-чуртталгазының дугайын айтырып үзүп, оларны дүвүредип чоруур айтырыгар хөй болур чорду. А бир эвес, маңаа ажыы-биле чугаалаар болза, тус чер үлетпүрүнүң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, амыдырал хандырылгазының ажыл-ишчилери рынок экономиказынче кирериниң бетинде эң-не камгаладаттынмаан мергежилдиг кижилери болуп турар-дыр. А бир эвес оларның амыдырап-чурттаарынга хамаарыштыр алыр акшазы амгы өртектериниң өзүлдезинге деннеп алыр болза, оларның байдалы дыка ядыы дээрзи көстү бээр. Чангыс чижек: Россия Федерациязында оларның өртүмек шалыны 1,7 катап эвээш, а бүдүрүлге адырлары-биле деннээрге, 2 катап эвээш болуп турар-дыр. Шалының ол-ла деннелии алыр болза, бистиң республикада база-ла кудуку деннелде турар бис. Ынчангаш бистиң адырның ажылдакчыларынга эгидилгениң хевирлерин сайзырагайжыдары, оон дараазында таарыштыр хуваалданы чорудары чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ажылчы чонуң эрге-ажыын камгалаарының айтырыгларынга чугула черин «Профессионал эвилелдериниң эргелериниң болгаш оларның ажыл-чорудулгаларының магазылалдарының дугайында» ССР Эвилелиниң 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болган Хоойлузу ээлээр. Профэвилел эге организацияларынга ол Хоойлуну ажыглаары ажылчыннарның күш-ажылчы болгаш социал негелделерин хандырарыңче утланган турар ужурлуг.

Рынок экономиказыңче шилчиишкин үезинде янзы-бүрү билдинмес айтырыглар тургустунуп келири чугаажок. Ол айтырыгларга шын харыы бээринге бо Хоойлу биске улуг дузаны чедирери чугаажок. Биске практиктиг дузаны ол чедирер апаар. Ылангыя оон профессионал эвилелдериниң кол эргелериниң дугайын чугаалап турар ийиги эгени хандыр өөренип, билип алыры эргежок чугула.

Рынок экономиказының үезинде кол ужур-дузалыг документ болза, коллективтиг керээ болур ужурлуг. Херектиг ужуру үүдел дээрге, ажылчыннарны ажылдан хостаар чорук оон-даа уламчылап болур болгай. Бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң байдалының бергедээн бо үезинде чурт үлетпүрүнүң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының болгаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарындан ажыл чок кижилер болдурар чорук турар болза, ону хайыра чок чорук деп санаар апаар. Ол дугайын коллективтиг керээлерге айтыры чугула деп санап турар бис.

Бүдүрүлгелериниң удуртукчулары ол бүдүрүлгелерниң бүдүрүп үндүрүп турары продукциязының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлин улам улгаттырарынче кичээнгейни утландырбышаан, коллективтиг керээде айыттынган үүлдерни бүрүн сагып, ында ажылдап турар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл-биле бүрүн хандыртынган турарын чедип алыр ужурлуг. Ол болза бүдүрүлгени күрлавырлар-биле хандырарының талазы-биле хүлээлгелерниң күүсеттиннеринге база бир кол үүл болур.

Бистиң адырның чамдык ажылдакчылары профэвилел рескомунуң мурнунга чамдык айтырыгларны салып, аңаа хамаарыштыр бистиң бодалдарывысты база дыңнаксап турарлар. Ылангыя мындыг айтырыгларны олар салып турарлар: бүдүрүлгелерни садып алыры-биле айтырыгар тургузуп, оон өртек-үнезин сонуургап, ол талазы-биле чугаа кылып, харын-даа боттарының аңаа хамаарышкан бодалдарын ажыы-биле чугаалап чоруур кижилер бардыр. Ылангыя мынча деп чугаалап чоруп турарлар-дыр: бо бүдүрүлгени садып алгаш, ында ажылдап турар пенсионерлии шуптузун ажылдан үндүрер бис, а ажылдап турар ажылчыннарның санын кызырар бис. Аңаа хамаарыштыр профэвилел рескомунуң бодалы кандыг ирги? Мында чажыт үүве чок: бүдүрүлгелерни ындыг байдалбиле хуу кижилерге садып-саарар чорукка күш-ажылчы коллективтер болгаш профэвилелдер удур бис. Ындыг кара туразында ажылаашкыннарга удур туржур-даа бис. Ынчангаш бис өнчүнү ажылаарынга хамаарышкан айтырыг бүрүзү ыяап-ла профэвилелдериниң киржилгези болгаш контролю-биле шинтпирлеттинген турар ужурлуг дээрзинге идегээр бис, чүге дээрге ажылчы чонуң эргеажыының айтырыглары профэвилелдериниң кол камгалал ажылдарының бирээзи-ле болгай. Өске талазында, бир эвес бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыннарының удуртукчулары боттарының адырларын оскунарын күзевес, боттарының чүгле хүнде сонуургалдарын бодавас болза, күш-ажылчы коллективтерин ажыл-чорудулганың керээлиг аргаларынче кииреринге белеткээр ужурлутлар. Ол аргалар бүдүрүлгениң ажыктыын улам бедидери чугаажок дээрзин маңаа тайылбырлаан хөрээ чок боор.

Улус ажыл-агыйының, оон иштинде чурт үлетпүрүнүң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, чонуң амыдырал хандырылгазының, рынокче шилчилгези оларның тускай байдалын социал үндезинин өөренип көрген турар ужурлуг. Чижээлээрге, чуртталга-коммунал ажыл-агыйын, ылангыя канализацияның сут дамчыдылгазын, энергетиканы, газты хууда ажык сүрген кижиге дамчыдары болдуумас, чүге дээрге ол албанның ажылы чонуң амыдырал байдалынга хамааржыр, улус ажыл-агыйының комплекизиниң ажылынга хамааржыр болгай. Ол ышкаш улус ажыл-агыйының бүдүрүлгелерин, ылангыя чурт үлетпүрүнүң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, чонуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин күш-ажылчы коллективтиг чөпшээрели чокка хуу өнчү кылдыр садар чорукту кажан-даа болдурбас ужурлуг. Ажыы-биле чугаалаарга, ажыл-чорудулганың кандыг хевирин шилип алырынга демократия, хостуг шилилге бодунуң туружун көргүскен турар ужурлуг. Ол ышкаш бүдүрүлгелериниң аренда керээзинче, коллективтиг, өг-бүле керээзи-биле ажылдаарынче хостуг шилилге-биле кирери чугула черии ээлээр апаар.

Бистиң ажылчыннарывыстың болгаш албан-хаакчыларывыстың социал чөптүг чорук дугайында-даа, оларны болгаш өг-бүлелерни рынок үезинде чүүү манап турарындаа, өртектер өзүлдезинин болгаш ажыл чок артар чоруктун-даа дугайында хөй санныг айтырыгларынга долу харыыны бээринге профэвилел комитеттери белен турар болгаш күш-ажылчы коллективтеринин бүдүрүлгечи болгаш хөй-ниити амыдырының төвүнге турар ужурлутлар.

Александр БАКУЛИН.

Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилелиниң Тыва республика комитединиң даргазы.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Рынок экономиказының үезинде бодунуң бүдүргени продукциязының өртек-үнезин-биле чурттаар апаар болганда бүдүрүлгениң ажылын бүгү талалыг сайзырадыр болгаш опулгалыг ажылдаар апаар. Ол сорулганы боттандырары база ындыг-ла белен эвес деп билип турар бис. Ынчангаш үүрмектеп садар өртектериниң улгатканы-биле холбаштыр орулгалыг ажылдаарының бүгү-ле оруктарын дилеп тывары, немелде ачы-дуза чедирилгезин организастаары болгаш иштики күрлавырларны ажыглаары чугула апарган. А бо таварылгада күш-ажылдың сагылга-чурумун бедидери, продукцияның шынарын өскен чылдыындан-даа экижидери эргежок чугула болуп турар.

Үстүнде сорулгаларны күүседирде ол продукцияны бүдүрери-биле ажылдап турар кадрлар-биле чогуур ажылдарны чорудары негеттинип турар. Ынчангаш оларның экономиктиг билиин бедидер, рынок экономиказының норма-чижектериниг оларны киирер, орулгаларын болгаш карылгаларын олар боттары санап билир кылдыр өөредир, камгалалыг ажылдаарынга чаңчыктырар талазы-биле ажылдарны коллективте чорудуп турар бис. Ылангыя коллективте партия эге организациязы (секретары Ч. С. Хертек), профком (даргазы И. Т. Салчак), комсомол эге организациязы (секретары Л. Б. Хомушку) ажылчыннар ортузунда демниг ажылдап, устав негелдезин ёзугаар хуралдарны эрттирип, аразында харылзаалыг ажылдап турарлар. Бүдүрүлгениң ажыл-даа, амыдырал-чуртталга-даа айтырыгларын шинтпирлеживиринге кол күш күш-ажылчы коллектив чөвүлели болуп турар. Эргелеллиг профэвилел комитеди-биле кады эвээш эвес ажылдаарны ол чорудуп турар. Ылангыя күш-ажылчы маргылдааларны чарарынга, ону шын шинтпирлээринге, күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумун сагыр талазы-биле ажылдарны, коллективтиг дуулал ажыл-агыйын сайзырадырынга, коллективтиг керээниң күүселдезин контрольдаарынга болгаш чарыш чүннелдерин үндүреринге, мурнакчыларны шаңнап мактаарынга оон киириштирип турар үлүү улуг.

Коллективте профэвилел организациязы коллективтиг керээде айыттынган үүлдериниң күүсеттиннин турарын доктаамал хайгаарап, оон күүселдезин квартал санында түүнел хөй талалыг ажылдарны чорудуп турар. Ылангыя коллективтиң кежигүннериниң дуулал ажыл-агыйын сайзырадыр талазы-биле ажылдарны кылырынга оон ролю улуг. Эрткен чылын бистиң коллективтиң кежигүннериниң 15 өг-бүле картофель тарып өстүрген, а од сан ам бо чылын улам өзерип чугаажок. 20 өг-бүле малды — хой, ошкүнү, инекти, хаванны өстүрген. Бо дээрге эвээш эвес ажылдарның бистиң коллективте чоруттунуп турарын хереченлеп турар-дыр.

Ажылдап турарларның хостуг үезин, дыштанылгазын организастаар талазы-биле эвээш эвес ажылдар чоруттунуп турарын база маңаа демдеглээрни чугула. Эрткен чайын Дус-Хөлге дыштанып, кадыкшылын быжыглап алыры-биле путёвканы берген, а «Чедер» курортка халас барып дыштаныры-биле 1 кижини коллективтиң мурнуудан чоруткан бис. «Чагытай» пионер лагеринге коллектив кежигүннериниң уругларындан 4 кижи дыштанган. А ат-сураглыг Шивилиг аржаанынга 4 өг-бүле дыштанган. Оон-даа өске кылдынган ажылдарга төлептиг үлүг-хуузун бистиң коллективте профэвилел комитеди киириштирип турары черле мактанчыг.

Чурттакчыларга бажың айтырыы, уругларны ясли-садиктерге тургузары районда берге айтырыгларның бирээзи болуп турар. Ынчалза-даа бар бүгү аргаларны ажыглап турган, ол ышкаш районнуң удуртур организациясының дузазын ажыглавышаан, эвлчег ёзугаар бир өг-бүлеге, чигелделиг оочурда турар бир өг-бүлеге чуртталга бажыңнарын бергениниге өөрүп турар бис. Ам бо хүннерде бистиң коллектививистиң 7 ажылдакчызы чурттаар бажың чок, төрелериниң бажыңнарында чурттап турар. Ол ышкаш школа назы четпээн 8 уруттуг уруглар албан черлериниге тургузар арга чок болуп турар. Мындыг байдалдыг ажылдаары дыка берге.

Рынок үезинде база бир кол айтырыгларның бирээзи — бүдүрүлгелерге бедик мергежилдиг кадрларны быжыглаары, оларны өөредип, белеткеп алыры болгай. Бүдүрүлгечи планныг даалгаларын күүсетпес, ажылды шынар чок кылыр, бот-идеткейи кошкак ажылдаар болза, үүле бүтпес, чүгле карылгалыг түннел чедип алыр байдалга чедирер. Ынчангаш кадрларның билиг-мергежилин бедидеринче, оларның бүдүрген продукциязының шынарлыг болурун чедип алырынче кол кичээнгейни угландырып турар бис. Ол чокка орулга-даа чедип алдынмас, алыр акша-шалың-даа эвээжээр. Ынчангаш коллектив кадрлар программазын тургузуп алза-даа, амдыызында ол хөнүвейн турар. Бо хүннерде Кызылдың профтехучилищезинде ийи быжыкчы, телевизор септээр бир мастер Кызылдың телеательде өөренип турар. Билиг бедидери-биле Куйбышев хоорайда курсче өөредип чоруткан-вывыс бир быжыкчы, соодукчу септээр бир мастеривис чыылда четпээнинден дедир ээп келгени хомуданчыг, аңаа артык чарыгдалдар халас үнген. Ам бистиң бүдүрүлге эргелелиниге чүрүк тыртыгар, шак септээр бедик мергежилдиг мастерлер негеттинип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, ажыл-херээн ылаптыг билир, ол талазы-биле шыырак билиг-мергежилдиг кадрлар биске херек боон турар-дыр.

Чурттуң экономиказының бо үеде берге байдалдарында чурттап турар болганывыста, боттарывыстан хамаарыжыр бүгү-ле үүлдерни кылыр, аргалыг-ла болза чонуң хандырылгазын улам экижидериниң хемчеглерин алыр ужурлуг бис. Ынчалза-даа бистиң бодувустан хамаарышпас үүлдер база хөй болгай. Ылангыя материалдар-биле хандырылга айтырыы дыка берге. Бар-ла аргаларны ажыглаары, чонга ачы-дуза чедиреринин чаа-чаа хевирлерин организастаары чугула апарган. Ол айтырыг база-ла материалдардан хамааржыр.

Чурттакчылыг суурларже ачы-дуза чедирилгезин организастаары-биле үнүүшкүннерни кылып турар бис. Аңаа баш таарар кижи, идик, телевизор септээр мастерлер база киржип турарлар. Бир-тээ, бистиң бүдүрүлге эргелелиниң ажылының дугайын бижип турар болганымда, планнарны күүседип турарывысты, бүдүрүлгениң мурнакчы кижилерин маңаа айытпас аргам чок. Ийи айның орулга планын 112,8 хуу күүсеттивис. Ылангыя чагыглар хүлээп алыр пунктулардан Кара-Хөл (Хертек Л. Н.) 109,1 хуу, Тээли (Байкалова С. Д.) 182,4 хуу күүседип, мурнакчы ажылдыгларның одуруун баштап турар. Ол ышкаш О. С. Шыырптың, М. Б. Иргиттин, К. Д. Дүүчүн-ооллуун, М. Ш. Хомушкунуң удурткан бригадалары планнарын ажыр күүсеткен.

Ажылывыста шору көргүзүтлер бар-даа болза, бөгүнде бодувусту бодувус хандырып-даа турзувусса, байдалывыс дыка нарын: хандырылга баксыраар болза, ажыл чок олурып-даа болур хире бис.

Амдыызында, рынок экономиказынче шилчиишкин бүдүүзүнде, байдалывыс мындыг. Кол-ла сорулгавыс — бүдүрүлгениң орулгалыг ажылдаарын хандырары, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болуп турар.

Бүлчүк ХЕЙМЕР-ООЛ.

Бай-Тайга районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

ХАНДЫРЫЛГАДА БЕРГЕЛЕР

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайжыткан автобүдүрүлгезиниң коллективи дазнган ажылхеректерни боттандырар дээш бар аргаларны ажыглап, боттарындан-на хамааржыр бүгү үүлдерни кылып турар дээрзин демдеглээри артык эвес. Бир эвес бо бүгү ажылдарны боттандырарына таарымчалыг байдалдар тургустунган үүве болза, ылангыя артык кезектер-биле-даа, кывар-чаар материалдар-биле-даа хандырылга чогумчалыг турар болза, коллектив кежигүннериниң боттарының мурнунда тургустунган сорулгаларны долузу-биле күүседип болурунга идегелдиглер. А ындыг таарымчалыг байдалдарның дугайын чүгле болаар апарган-дыр бис. Херектиг ужуру мындыг-дыр, ону маңаа тайылбырлаарын шенеп көрейн.

Бистиң автобүдүрүлге тускайжыттынган болганда, оон ажылында онзагай үүлдер база бар. Кышкы үе эртип тур, ынчалза-даа хар ам-даа чаап тур ышкажыл. А хар аштаар бүгү техника бисте бар. Хоорайывыстың кудумчуларын арыг-силиг тургузар, ону хардан, бок-хирден кымнар арыглаарыл? Ол бүгү ажылдар бистиң коллективтиң кежигүннериниң ажылдарыдыр. Бо ажылдарны бис болур-чогуурду-биле кылыр апаар бис, а үүгле чогуур таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула. Ылангыя кывар-чаар материалдар-биле, артык кезектер-биле хандырылганың дугайын чугаалап турарым бо. Бирги кварталдың бензин алыр планын февральда-ла арыдыпкан бис. А бо үеге чедир кандыг-даа аргаларны ажыглап тургаш, аргаланып турарывыс чажыт эвес. Ажыы-биле чугаалаарга, мону алгаш, дүүнү меңээ бер дээн ышкаш арга-биле-даа ажылдап турарла-дыр бис. Бо айтырыгларны кандыг-даа органның, удуртукчу даргаларның мурнунга тургускулаан бис, а түүнелии чок боор үүве-дир. Ылангыя бо айтырыгларны шинтпирлээринге Советтериниң дузазын дыка манап турар бис, а оларның талазындан кичээнгей амдыызында кошкак-тыр.

Бистиң автобүдүрүлгениң бо бүгү белен эвес ажылдарынга немежир апаар ажылдар амдаа бар. Ылангыя хууда бажыңнар чаныың богун арыглаар талазы-биле айтырыг маңаа хамааржыр. Бистиң талавыстан бо ажылдарны кылырынга белен бис. А ол ажылдарны кылганы дээш кым төлээрил? Ынчангаш бо айтырыгларны Кызыл хоорайның күүскому шинтпирлээр ужурлуг деп санап турар бис. Бистиң хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле Кызыл хоорküүском керээ чаргаш, ону чурттакчыларның төлээн турарын чедип алыры чугула. Ол ажылга кудумчу чөвүлелдери, депутаттар боттарының чугула салыышкынын киирер апаары чугаажок. Аңаа хоорайның санэпидстанциязының ажылдакчылары база киржир апаар, чүге дээрге, амгы байдалды ап көөрге, хууда чуртталга бажыңнарының чанында бок чыглы берген чыдар-дыр, ылангыя чайгы үеде чурттакчыларның кадыкшылынга ол айыылдыг.

Коллектив кежигүннериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш бүгү-ле хемчеглерни ап чорудуп турар бис. Ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарны ажыглалга киирдивис-даа, ам түдүүн уламчылап турарывыс бажыңнар-даа бар. 300 баш турар хаван кажаазын тудуп алган бис. Ажылдап турар херээжен чонуңуска неделяда бир шактыг ажылдан хостаан бис, уруглар садиктеринде ээлчегде турарларның саны дыка эвээжээн. Чайгы, күскү үеларде ажылчыннарның дыштанырынга база таарымчалыг дээш боттарывыстан хамааржыр бүгү-ле үүлдерни кылып турар бис.

Иван КУСКАШЕВ.

Тускайжыттынган АТБ-де профком даргазы.

РЕСКОМНУҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

Рескомнуң профэвилел комитеттериниң күүрүнении социал страхованиезинин талазы-биле бюджединин күүселдезинин дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ортумак сан-биле алырга, 9634 кижи ажылдап турар 99 бүдүрүлгени реском каттыштырып турар. Оон иштинде бүдүрүлгениң ажылчыннары болгаш мастерлери — 8160 кижи, херээженнер — 4663 кижи болуп турар.

Бюджеттиң орулгалыг кезээ эрткен чылын 2744,1 мун рубль кылдыр күүсеттинген азы 104,9 хуу. Камгалал дадывырларындан орулгалар 2673,6 мун рубль болган, путёвкалардан кирген акша — 36 мун, өскедаа орулгалар 34,5 мун рубль болган. Бюджеттиң үндүр чарыгдаар ужурлуг көзээ 2272,6 мун рубль күүсеттинген.

Эрткен чылын ажылдап турар 100 кижиге онааштыр план-биле деннээрге, аараанларның саны 8,7 кижи-хүнүнге көвүдээн. Ылангыя ажылдап турарларның аарыыр чоруу өртке удур камгалал черинде, даарарылга черлеринде, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынында, алгы заводунда, одаар үүл үлетпүрүнде, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде дыка бедик деннелде болуп турарын президиум хуралынга демдеглээн.

Оон-биле чергелештир, профкомнарның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң бухгалтерлериниң хайгааралды кошкатканын ажыглап алгаш, чамдык бүдүрүлгелерден камгалал дадывырларын шилчитпес азы саададыр чоруктар бар болуп турарын база аңаа чугаалашкан. Оон түүнелинде ол өренин түү бо чылдың эгезинде рескомга 26,6 мун рубль болган. Ылангыя Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, Шагаан-Арыгның, Туранның райүлетпүр комбинаттары, Красноярскэнерго, Троицк хүрээзи бо талазы-биле өрелиглериниң санынга кирген.

Эрткен чылдың профэвилел бюджединиң дугайында айтырыгны база ол хуралга чугаалашкан. Бо профэвилел рескомунда 75 профком киирип турар. Эрткен чылдың профбюджеди орулгалар талазы-биле 316,2 мун рубль азы 101,9 хуу күүсеттинген. А кежигүн дадывыры киирип алырының планы база ажыр күүсеттинген. Профэвилел дадывырын киирип алырының планы ниитизи-биле күүсеттинзе-даа, чамдык профэвилел организациялары кежигүн дадывырын ейшаанда чыыр ажылче кичээнгейин кошкатканындан ол талазы-биле планнарын күүсетпээн болуп турар. Ол талазы-биле ажылды «Красноярскгэстудугнуй» автобүдүрүлгези, Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы, алгы заводунуң, суй-белектер кылыр бүдүрүлгекиң, Өвүр районнуң үлетпүр комбинадының, Тоора-Хемниң амыдырал хандырылга комбинадының профэвилел комитеттери кошкак чорутканын президиум хуралынга демдеглээн. Бюджеттин үндүр чарыгдаар ужурлуг көзээ нинтизи-биле бо рескомга 335,1 мун рубль азы 97,7 хуу күүсеттинген.

Социал страхование талазы-биле пособие төлээринин дүрүмнерин сагып турарының талазы-биле Тываның электри четкилеринде профэвилел комитединиң болгаш администрацияның ажылының дугайын аңаа база чугаалашкан. Ол талазы-биле ажылдың дугайын ында профком даргазы Р. П. Захарованың илеткелин дыңнаш, бүдүрүлгениң профкому болгаш удуртулгазы күрүнениң социал страхованиезинин хөреңгилерин үчётка алыр болгаш ажыглаар талазы-биле ында чогуур ажылдар чоруттунуп турарын демдеглээн.

ЧУРУКТА: Амыдырал хандырылганың эт-херекселдерин белеткеп кылыр бүдүрүлге черинде саазын чечектер кылыр цехте Наталья Долченицына, Нина Козырева, Фаина Дерягина бо чылдың бирги кварталының планын ажыр күүсеткеннер. Ында демир-дес аймаандан эт-херекселдер кылыр, чазаныр цехтер аразында чарышка Наталья Ефимовна Долченицынаның бригадазы бедик көргүзүтлерлиг болган.

ЧУРУКТА: Кызылдың амыдырал хандырылга дериг-херекселдерин септеп кылыр бүдүрүлгезинде чазаныр цех бар. Ында Валерий Монгуш сандайларны болгаш оон өске-даа бажың херекселдерин чазап кылып турар. Ыяш чондурар янзы-бүрү станоктарны, дерилгелерни ол кончуг эки ажыглап билир апарган.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

(Бо арынны профресчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн).

ӨРТЕК ӨСКЕН ХҮНДЕ

1991 чылдың апрель 2-нин хүнү бараан өртөөниң улгатканы-биле төөгүге артар. Ол хүн эртенги шактарда Кызылга чыварлыг хат артында-ла амыдыралдың өртээ аартааның соок эзини-биле демдеглексээнзиг, эрткен-дүшкен кижилериниң арыннарынче үрүп турган. Ынчалзажок дээрде хүн хүннеп, кижилерни «ындыг кончуг муңгаравакар» дээнзиг, чырыын черже чажып турган. Улустуң сагыш-сеткилинге бо хүн чүү киргенин?

Хөй уруглардыг аныяк авага ужуражы бердим. Ол үш кил согунаны 11 рубль 80 көпеек-биле садып алган бар чор.

— Канчап амыдыраар үүвел? Базаар иштинде садыгжы ажимге ужуражырымга, мындаа 29 рубльдиг халады ам 110 рубль апаар дидир.

— Уругларыга идик-хеп садып ап четтиктиг бе ынчаш, Өнер?

— Мындаа олут орбайн маңнап турган, эвээш-бичин саттындым-на. Ол чүү боор ийик аан: ооллларга идик-хеп мырыкай «өртөнир» үүве ышкажыл. Өртек өзерге хөй уруг-дарыглыг улус бис-ле ат болдувус. Та канчаар чүве — дээш, ол оруун ындыг-ла хоглуг эвес уламчылаптыг.

А мен Кызылдың № 32 садыынга кире бээримге, эзт, балык-даа чогул, садып алыкчылар-даа чогул. «Бо канчап барганынар ол?» деп, бригадир Т. Г. Павловадан айтырдым. «Дүүн апрель талонунга эзт садып турдувус. Шуптузун садып аппарганы ол-дур. Бөгүн садар бараан келбээн» дидир.

В. А. Сороковых хлеб садыында көпеек санаан тур. Улус мында эндерик.

— Ийи хлеб дээш 1 рубль 52 көп. төлээрим ол-дур. Хлеб өртөөн оода 40-50 көп. кылып каан турган болза. Бистер, хоорай улузу чүгээр боор бис, а одарларда малчыннар та канчаар ыйнаан. Оларның уруг-дарыы база көвей — деп, садып алыкчы чугаалай-дыр.

«Кол-кол аъш-чем продуктуларынга чаа өртектер кандыг болурул?» деп № 1 садыг каттыжыышкынының товароведи Н. П. Федуловадан айтырдым. Оон алаан өртектерин эрги, чаазы-биле катай киирдим: Хлеб 30 — 76, 24—64. Сүт 26 — 53. Пряник 80 — 2 р. 60. Кекс 1.30 — 4.50. Эзт 1.10 — 6.90. Ус 3.40 —8.30. Колбаса 2.80 — 9 рубль. Балык (минтай) 0.49 көп. — 1 р. 50 көпеек.

«Саян» универмагынга баарымга, ында дола берген делгүүрлер чогул. Дүүн кандыг турган болдур, ол хевээр куруг, чүгле эвээш-биче үүрмек-саармак бараанларны санаваска.

— Чамдык садып алыкчылар өртек өзерге бараан-сараан эндерлип келир деп бүзүрелдиг турган болгай. Чүге ындыг эвезил? — деп, директорнуң оралакчызы Н. В. Хорошавинадан айтырдым.

— Садар бараан чок. Үлетпүр канчаар ажылдап турган болдур, садыларга база ындыг болур.

— Чамдык улустуң өртек оскүже бараанны чажырып алган дээр буруудадыышкынынга кандыг харыы бээр силер?

— Ол меге чүве-дир. Бис бараан чажырбаан-даа болгаш складтарга-даа тутпаан бис. Бараан келирге-ле, сайгарылгаже киирип турган.

Бо ужуражылгалардан чүү билдинип турарыл? Бир дугаарында, өртек өскени кымны-даа өөртпейн турар. Хөөкүй чон салым-чолдан чайлап кайнаар баар дээн ышкаш, хлеб, сүттү дөмей-ле садып ап турду. Чеже-даа остүрерге, чиир чемин канчаар боор ам. Хоорай төвүнде балык садыглардан «1000 үүрмектер», № 9 аъш-чем магазиннери хаашкыныг болду. Чылдагааны — өртектериниң эде саналгазын чорудуп турар.

Доктаал үнген соонда безин ийи неделя ажа берген. Бо үе иштинде чаа өртек-үнеге хамаарыштыр белеткелди канчап чорудуп шыдаваныл? Чүү-даа болурга түннелинде бөдүүн чон когарап чыдып каар чорукту кажан болдурбазыл? Чежеге дээр кижилериниң шыдамык чоруунга шенелдени кылып кээрил?

Надежда ЭРГЕП.

Спорт

ООҢ «ХААНЫ» ТЫВЫЛГАН

Тывага улусчу революциянын 70 чылынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазын Улус өөредилге министерствозунун болгаш эртем база улус өөредилге ажылдакчыларынын профэвилел рескомунун президиумунун шиитпирин ёзугаар эр база хөрээжен улус аразынга организастап эрттирген. Аная 8 хөрээжен болгаш 28 эр кижи киришкен.

Хөрээжен улус долгандыр, а эр улус швейцар системабиле ойнааннар. Хөрээжен улустан Чөөн-Хемчиктин төлээзи Айлан Сат 6,5 санныг болуп, бирги черни алган. Ийигизин болгаш үшкүзүн Эрзинден Полина Ынаалай, Каа-Хемден Ирина Алымова олар үлешкен.

Эр улустан 7,5 санныг болуп, Өвүрден келген Мадон Монгуш бирги черни алган. Черби школазынын башкызы Ким-оол Кыргыс база 7,5 сан алгаш, ийиги черге барган. Кажан коэффициент санаарга, Мадон 51 санныг, а Кыргыстын саны 48 болган.

Ким-оол Кыргыс өвүржүлер А. Куулары, М. Монгушту, В. Тюлюшту — шуптузун уткан. Шыдыраачылар Ким-оол Кыргысты өвүржүлериниң «хааны» деп адаанар.

Хоочун М. Мединг-оол шагынын согуну кодурлуг берген-даа болза, «уралап» турган, Алексей Ховалыгны кончут чараш уткан. Хоочун коктуг деп чүве ол-ла ынаан.

Эң сөөлгү салыгда А. Сарган (Тожу), Б. Дуюгбан (Улуг-Хем) олар ужурашкан. Оларын кайызынын-даа хары 60 ажыг.

Шаңналдыг чер алган шыдыраачыларга акша шаңналдарын болгаш хүндүлел бижиктерин эртемник болгаш улус өөредилге ажылдакчыларынын, профэвилел рескомунун даргазы Маннай-оол Чүлдүмович Ооржак тывыскан.

Команда аайы-биле бирги черни Өвүрнүң командазы, ийигизин — Кызыл районда Черби школазынын башкылары, үшкүзүн Чөөн-Хемчик районнун төлээлери алгылаан. Өвүр районнун командазы шилчип чоруур кубокту чаалап алган.

Шыдыраанын түңнелин үндүрүп турда, Чөөн-Хемчиктин төлээзи Алдын-оол Ховалыг көк баштыг кыргыннардан эгелээш аныяктарга чедир эки ойнаанын мактап чугаалаан болгаш өөрүп четтиргенин илереткен.

Өвүрнүң төлээзи Мадон Монгуш маргылдааның организастыг эрткенин демдеглевишаан, бодунун районунда школачылар аразында беш шыдыраа бөлүмүн ажытканын болгаш школачыларын эки ойнап турар апарганын чугаалаан. Ол районнуң бир өөреникчизи Новосибирск хоорайга маргылдаага киришкен.

Башкыларын бо маргылдаазынга Бай-Тайга районнуң шыдыраачылары келбээн. Монгун-Тайгадан чаңгыс кижи ойнаан. Моон мурнунда чылдарда Каа-Хем райондан хөрээжен шыдыраачылар келбейн турган. Бо үдаада Ирина Алымова киришкеш, шаңналдыг үшкү черни алганын шыдыраачылар мактап чугаалааннар.

Чамдык районнардан хөрээжен шыдыраачылар келбээн. Моон алгаш көөрге, хөрээжен улус аразында спорттуң бо хевири шоолуг сайыравайн турарын шыдыраачылар демдеглээннер.

КУБОК–НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРДЕ

Эрткен дыштаныр хүннерде культура ажылдакчыларынын профэвилел рескомунун шилчип чоруур кубогу дээш шыдыраа маргылдаазы болган. Аная он команда чагыг киргген. Түңнелинде алды команда ойнаан. Ол хүн чамдык команданын киржикчилери керүлдеге киришкеш, келбейн барган.

Ном үндүрер чернин шыдыраачылары М. Хомушку, Д. Ондар эки ойнааннар. Ынчангаш ол команда бирги черни алгаш, рескомунун кубогу-биле шаңнаткан. Ийиги болгаш үшкү черлерни Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи биле «Шын» солун редакциялынын коллективтери алган. Оларга вымпелдерни болгаш хүндүлел бижиктерни культура ажылдакчыларынын профэвилел рескомунун дарганы Захаринская тывыскан.

Монгуш ОЛЗЕЙ-ООЛ.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ

ТЕЛ 3-34-39

КӨРҮЛДЕ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга Тывага улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чыл оюнга уткуштур республиканың культура ажылдакчыларының уран чүүл көрүлдези ийи хүн дургузунда эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткен.

«Төрээн Тывам» деп литература-хөгжүмүнүг композиция-биле бай-тайгажылар көрүлдени эгелээн. Оларның репертуарында тыва улустуң ырлары, кожамыктар, шоодуглар, амгы үениң танцылары, уран номчулга, национал хөжүм херектерге үдеглелер болгаш өске-даа күүседиглер бар. Оларның соон дарый өске районнар солчуп эгелээн.

Кызыл районнуң культура ажылдакчылары «Аян тудаал» деп ыры-биле концертин эгелээн. Чалыы үеэзинден бөгүнге чедир культура ажылынган чарлып көрбээн сураглыг ыраажы Опал Шулуунуң «Агитатор», культура ажылынын хоочуну Александр Салчактың «Эзирик койгун» деп шулукту номчаанын, Оюн-оол Монгуштуң гитарага ойнаанын, ыраажы Өнермаа Байыр-оолдуң «Кээргел» деп ырызын, уруглар ансамблинің «Ам база катап душсумза», «Казактарның баштак ырызын» бадырганын көрүкчүлер бедин-биле үнелээн. Бүгү тала-биле көрүлдеге эки белеткеңнин-биле бо коллектив бирги черни эзелеп, өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Кызыл районунуң-биле барык-ла адаанаштыр ойнаан, уран талант, белеткел, идик-леп, күүседиглер талазы-биле көрүкчүлериниң улуг үнелелин алган барын-хемчикчилерниң шаңналга кирбээнин тывыскан болуп арткан.

Бин-Хем районнуң культура ажылдакчылары — интернационалчы коллектив. Райкүүскомнуң культура киллизиниң эргелекчизи, Тыва АССР-ниң культурازының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн уран талантызын бадыткан, дошпулуурга ойнап, дузаашкынныг кожанарны ырлап, ёзулуг культура ажылдакчызы кандыг болурун көргүзүп шыдаан. Ол ышкаш бот-тывынгыр композитор Григорий Базыр боду сөзүн-даа, аялгазын-даа чотаатканы «Четтинчипкеш базаалы че» деп ырызын баяңга үдевишаан боду ырлааш, макталга четкен. Ыраажы Алексей Хуурак «Якут кыс» деп ырыны орус, тыва, якут — үш дылга ырлаан.

Өвүржүлер лириктиг балет көргүзүү-биле концертин эгелээн болгаш орус шүлүкчүлер Пушкин биле Лермонтовтуң ынакшыл дугайында шүлүктерин монолог-чугаалажыг кылдыр тургусканы чаа чүүл болган. Хандагайтыда аныяктарның «Хараачыгай» театры амгы үеде культура ажылдакчыларының акша-шалыңының кудуку деңнелде турарын, оон социал хөгжүлдезиниң чогуур нетелдезинге четпейн келгенин «Хаймраан бот» деп шиңге пародия кылдыр тургусканы культура ажылдакчыларын бодандырып келир. Шак-ла ындыг көргүзүг Улуг-Хем районда база бар. Аныяк культура ажылдакчызы Вилиана Ооржактың тургускан танцылары база бедик үнелелди алган. Бин-Хем болгаш Өвүр районнарның культура ажылдакчыларының концерттери тус-туста ийиги черни алганы оларның чедимшиниг болганын хереченлеп турар.

Сүт-Хөл болгаш Монгун-Тайга районнарның культура ажылдакчылары өөредиглиг, ажыктыг, солун программалыг концерттерни чыылганнарга бараалгаткан. Кайы-даа коллективте Тыва дугайында литература-хөгжүмүнүг композиция, уруглар ансамбльдери, хөглүг, чараш танцылар, баштак ырылар бар. Бо районнар үшкү черлерни үлешкен.

Көрүлде үеэзинде Таңды, Тес-Хем, Тожу, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин районнар болгаш республиканың эртемметодиктиг төвү, күрүне филармониязы, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Кызылдың уран чүүл училищезі өскелерге өөредиглиг, үлегерлиг чамдык көргүзүүлерни чыылганнарга бараалгаткан. Оларның аразында шиляттинген кижилерни түңнел концертке киргилээн. Өйлүг-шактыг болганындан чамдык бот-тывынгыр артистер түңнел оюнга кирбээн-даа болза, уран талантызы-биле көрүкчүлерни өөртүнүн демдеглеп болур. Шынап-ла, уран талантылыг бот-тывынгыр ёзулуг артистер костүп келгилээн. Ылаңгыя Байлак-оол Казырыкпай (Бай-Тайга), Чойган Көгел (Барыын-Хемчик), Байлак Иргит (Каа-Хем), Сергей Монгуш (Кызыл район), Ульяна Хертек (Монгун-Тайга) олар болгаш өскелер-даа үзүктел чок адыш часкаашкынларын көрүкчүлерден алган. Ол болза улуг белек, үнелел-дир.

Көрүлдө чүнү көргүскеним? Бот-боттарындан ылгалы бээр онзагай, тывызык, чогаадыкчы чоруктуң ховар болганын айтыр апвар. Тыва улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чыл ою дээш-ле концертти чүгле Тывага тураскаадып эгелээнин арай таарымча чок. Ылаңгыя Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин районнар ындыг болган. Ол черлер колдуунда-ла сыгыт-хөөмей, кожамыктар, дөмейлешкек танцылар, национал хыналыг хөгжүмнер, уран номчулгалар-биле байлак-даа болза, шупту чамгыс хепкс куткан ышкаш дөмей болганы хараадамчыг.

Ол ышкаш көрүлдениң негелдезинде 15 чедир кижи киржир деп каан турда-ла, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем районнарын төлээлери хөй болган. Концерттериниң программазы кошкак, белеткели чавыс, шынары куду дээрзин жюри демдеглээн. Чамдык районнарның далаш белеткеңнери илдеп. Сцена культуразын сагыйын баар чоруктар, ыры, шүлүк күүселдериниң үеэзинде сөстерин уттуптар түүлдер база бар. Чамдык коллективтер аразынга культура шугумунда ажылдавайн турар кижилерни киришпирип турганы база илереэн. Чер-черде танцы уран чүүлүнүң сайзырап олурары көрүкчүлерни өөрткен. Ынчалза-даа танцы күүседикчилери колдуу өөренгиктер болгулаан. Эрзин, Бай-Тайга, Өвүр, Тес-Хем районнарда өөренгикчи «культура ажылдакчылары» арбын болганы жюри кежигүннерни болгаш көрүкчүлерни кайтаткан. Ынчалза-даа ол танцыларны культура ажылдакчылары тургускан болганда, бо айтырыгны бир аныы көөр турган. Ол дээш адыг үнген районнарның культура ажылдакчыларын чемелеп турган болгай.

Ам организастыг айтырыгга хамаарыштыр, Культура ажылдакчылары Кызылга келгеш, удуур-чыдар, чемкенир, белеткенир черлер чок болганындан концерттериниң шынарын кудулаткан. Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарның культура ажылдакчылары вокзалга хонгулаан. Бир-тээ, республика чергелиг көрүлдени организастап эрттирип турар болганда, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу бот-тывынгыр артистерге, культура ажылдакчыларынга таарымчалыг байдалды тургузарын кызыдар турган.

Мадаа база бир онзалап чугаалап каар чүве — журналистер дугайы. Олар көрүлдениң эгезинден төнчүзүнге чедир жюри кежигүннери-биле бир дөмей, чай чок олуруп кээрлер. Журналистерге тускай олуттар чок, концерт программаларын жюри кежигүннерниге үлеп бергеш, а чоига көрүлдениң каичаар болуп эрткенин долгерешгей чыыдар кижилерге, дилеп турда-ла «чок» деп харылап каар. Олар концерт бүрүзүнде кижилериниң адын-сывын долу бижип ап четтиктес болгай. Бо удаада ук айтырыгны культура министриниң оралакчызы Анатолий Серенге бир чапсар үеэзинде тургускан мен. Ол концерт программаларын тып бээрин жюри кежигүнү. Культура министерствозунуң ажылдакчызынга дааскан. Оозу соңгаарладып турза-турза, метелеп каан. Моңу чүте бижип олур сялер диле, журналист кижилерни база хүндүлеп, оларга дузалажыры удуртукчуларының моон соңгаар утпазын сагындырып турарым ол.

Ниитизи-биле республиканың культура ажылдакчыларының уран чүүл көрүлдези, чамдык четпестер турза-даа, багай эвес деңнелге эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: көрүлде үеэзинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тывага улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чыл оюнга уткуштур

Шыдыраа

КИРЖИР

Шыдыраага школачылар аразынга республиканың бирги черин дээш ажык маргылдаа доозулган. Ол маргылдаага районнарның бирги черин дээш болгулаан маргылдааларның типлекчилери киришкен.

Элегес-Аксы ортумак школазының өөреникчизи Алтынбек Калындүү бо маргылдаага эгезинден тура эки ойнаан, бирги черни эзелеп. Ол кымга-даа уттурбайн, 7,5 санны чаалап алган. Аная аныяктарның бирги разрядын тывыскан. Оон чаңгыс командада эжи Джамбир Калындүү ийиги шаңналды чаалап алган. Чөөн-Хемчик районнуң школачылары Арат Ондар, Маадыр Сат болгаш Кызылдан Алексей Черногривов олар саннары деп болуп, үшкү черни үлешкеннер.

Кызылдың беш дугаар школазының өөреникчизи Наташа Соколова уруглар аразынга чемпион болган.

Бо аныяк шыдыраачылар Россияның бирги черин дээш чартык финал оюннарга киржир

Евгений САМБУУ.

КЫЗЫЛ хоорай.

ЧАА БИБЛИОТЕКА ХЕРЕК

РЕСПУБЛИКАНЫҢ А. С. ПУШКИН АТТЫГ БИБЛИОТЕКАЗЫ ТУРГУСТУНГАНЫНДАН БЭЭР 60 ЧЫЛ БООП ТУРАР.

Библиотека 1931 чылда Тыва Арат Республиканың Биче хуралының шиитпирин ёзугаар Кызылдың топ хоорай библиотеказы кылдыр тургустунган. Бо дээрге Тываның төөгүзүнде хей чонну ном-дептер болгаш парлалганын өске-даа чүүлдери-биле таныштырып эгелээн эң баштайгы массалыг чепсектериниң бирээзи.

Чогум оон мурнуку үеэзин ап көөрге, ылаңгыя Тыва Манчы-Кыдат чагырганынга кирген соонда (18 векти ийиги чартыы), сарыг шажынның хүрээлери тыштып көвүдеп эгелээн. Аная тибет, моол дылдар кырынга хол-биле бижиттинген болгаш кеилографтыг номнардан тургустунган улус эвес библиотекалар турган. Ол болза шажын-чүдүлге, төөгү, тибет эмнелге хөрээнин, бойдус болгаш өске-даа айтыырлар дугайында номнар бооп турар. Оларны Моолдан, Тибеттен аар өртек-биле садып эккеп турган. Бо хүннерде ол номнарның чамдык көлектери Тываның дылдын, литератураның болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институдунун фондузунда база республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде кадагалаттынып арткан.

1930 чылда чаа түрк алфавитке үндезилеп, Тываның национал бижиин хүлээп алган соонда парлалга хөрээ шапкынчыл эгелээн. Ол дээрге арат чоннуң культуразының, экономиказының болгаш чурттун политиктиг сайзыралынга улуг идис болган. Ынчангаш хей чон ортузунга ном-дептерлерни солун, сеткүүлдерни тыштырып суртаалдаарын Тывага библиотека четкизинин сайзыралының базымнарын Кызылдың хоорай библиотеказындан эгелээн. Баштайгы дээрезинде библиотеканың ниити ном саны 5 мүн хире кезек, оон иштинде тыва дыл кырынга чүгле 300 хире ном турган. А номчукчулар саны 488 кижи болгаш оларның 122-зи тывалар.

Библиотеканың кол сорулгалары болза, хоорайның чурттакчыларын номдептер, солун, сеткүүлдер-биле хандырары, культурачыдылыгын ажылынын чорудулгазы, кожуннарда чаа ажыттынып турган библиотекаларга, көжүп чоруур кызыл-оглерге дуза чедирилгези турган.

ТАР-ның ажыл-агый болгаш культура хөгжүлдезинин баштайгы беш чыл планын (1933-1937 ч. ч.) күүсеткенинин түңнелинде республикага 37 библиотека, (1932 ч. — чаңгыс Кызылдың хоорай библиотеказы турган) 26 кожун чоруур кызыл-оглер ажыттынган (1932 ч. — 10 ындыг ег турган). Кызылдың топ хоорай библиотеказынга А. С. Пушкинин адын тывыскан. 1941 чылда ук библиотеканы ТАР-ның Күрүне библиотеказы кылдыр эде алаан. 1943 чылдын май 20-де Сайыттар Човулели «ТАР-ның топ күрүне библиотеказының дугайында дүрүмчү» ажылдап кылганының соонда бо библиотека Тыва Арат Республиканың база бир эртем чери болгаш топ ном шыгжамыры деп аттыг национал библиотека болу берген.

Тываның ССРЭ-ге каттышканының соонда ол область библиотеказы апарган болгаш 1961 чылдан бээр республика чергелиг библиотека бооп ажылдап келгеи.

Амгы үеде республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында ТАР-га үнүп турган латин бижиттиг хой эвес саныг тыва номнар кадагалаттынып турар. Олар ховар болгаш үнелиг номнар саныныг кол ооздан тургускан.

Бо хүнде республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында дээди болгаш ортумак тускай эртемниг шупту 50 библиотекарлар бодунун 11 мүн ажыг номчукчуларынга эптиг байдалды тургузар дээш 14 ажыл-бүрү килдистерде улуг-хуузун киирип, ажылдап турар. Ниити ном саны 349 мүн кезек, оон 197 мүнү тыва дыл кырында. Номчукчуларның хереглээн номнары эзелээ азы шуут чок. Макаа айытса чогуур бир чүүл болза, парлаттынган чаа продукцияларны барык 70 хуузу садыг четкизиниче киирип турарында.

Библиотека бодунун номчукчуларынын ортузунга тыва чогаалчылар-биле ужуражылгаларны, янзы-бүрү темаларга аас журналдарын, доктчулалдарны болгаш өске-даа ажылдарны арттырып турар. Чыл дургузунда номчукчуларга 338 мүн номнарны, сеткүүлдерни, мүн ажыг информас-библиографтыг тайылбырларны берип турар. 1990 чылда эн көскү ном делегелгези тыва национал бижиктиг хүлээп алганындан бээр 60 чыл оюнга тураскаатканы делегелге болур.

Библиотеканың ном санын өстүрер сорулга-биле чарыгдаары көрдүнген. Оон алгыда, республиканың 15 төнчүттүнген библиотека системаларының методиктиг дуза чедирер төвү бооп, оларга шыдаар шаа-биле деткимчени көргүзүп турары (шупту 178 массалыг библиотека бар) өөрүнчүг.

Хой чылдарның дургузунда библиотекада Т. М. Люндуп, А. А. Мамонтова, А. С. Калгы-оол, А. А. Щвецова, А. И. Разумова дээш өскелер-даа ажылдап турар. Хой чылдарда библиотека ажылынга үлүг-хуузун А. А. Давыдова, П. А. Тумен олар киирген болгаш амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Оларның кайызы-даа РСФСР-ниң культуразының аддарлыг ажылдакчылары, библиотеканың соолгу чылдарда директору чораан А. А. Давыдова Тыва АССР-ниң культуразының база алдарлыг ажылдакчызы.

Шуптузу биле болгай бис, долгандыр видеосалоннар, магниттиг кассеталар амыдыралды шыва ап бар чыдар. Ынчангаш тар, каранды, соок болгаш мергежилги кошкак ажылдакчылыг библиотекаларже номчукчуларны, ылаңгыя аныяктарны, хаара тудары болдунмас. Республикада чамдык библиотекалар ажыглалдан үнген, бустун дүжер четкен бажыннарда тургустунган. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның библиотека системазында 9 дугаар филиал (Паротурбинная кудумчузу) үр үениң дургузунда 9 кв. м өрөөлде ажылдап турар. Микрорайонда 8 мүн ажыг чурттакчы бар.

Россия Федерациялында национал республикалардан чүгле Тыва АССР-де мынча ботка чаңгыс-даа тускай библиотека оран-саваазы туттунмаан. А республиканың бо А. С. Пушкин аттыг библиотеказының килдистери найысылалдың ангы-ангы будуннарында номчукчуларны хүлээп ап турар: топ ном шыгжамыры — чөөн районда (Восток), топ номчулга залы, эртем-методиктиг килдис — Кочетово кудумчузунда 27 дугаар бажында, ном бээр (абонемент), национал болгаш чурт-шинчилел литературазының, информас-библиографтыг ажылдың дээш кезек килдистер — Ленин кудумчузунда 21 дугаар бажында (баңкының эргеге 2 каът бажыңы), нотахөгжүм литературазының килдизи — оон чаңында.

Бо хүннерде республиканың чурттакчылары сайзыралга дүүшкен ёзулуг библиотека деп чүл, оон ажыкүнезин дээштин-биле көрбейн турар. Республиканың байдалынга таарыштыр ап көөр болза, бүгүн Кызыл хоорайга 500 мүн кезек номга көрдүнген болгаш номчулга залдарындан өске электронныг саналга машиналарлыг, янзы-бүрү шыварлыг аппаратураларлыг, чемненир черлерлиг, дыштанылга булуннарлыг улуг бажың турар ужурлуг.

Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының төөгүзүн, амгы үеде байдалын каксы чугаалаарга мынчыг. Мынчыг библиотеканың ажыл-ижин дээрге-ле ук республикада ниити библиотека хөрээнин сайзыралы болур.

А бир эвес Тываның келир үеде экономиктиг, культурлуг болгаш бүгү талазы-биле сайзыралын бодаар болза, ам чаңгыс аай бир миллион кезек номга көрдүнген республика библиотеказының чаа бажының тутканы дээре.

Мая МААДЫР.

А. С. Пушкин аттыг библиотеканың библиографы.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

АПРЕЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.20 «Калчаа». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.25 «Сес». 12.00 Медээлер. 12.15—13.00 Хогжум дугайында.

* * *

15.00 «Ажыл-херекчи курьер». 15.15 «Воскресенье, тединин чартыы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.30 Телефильм. 17.20 Уруглар шагы. 18.20 Бичии концерт. 18.30 Медээлер. 18.45 «Танго». 19.00 «Туруш». 19.50 «Калчаа». Уран-чечен фильм. 3-ку сериязы. 21.00 «Ye». 21.45 «Кижи болгаш хоойлу». 23.00 Концерт. (Япония). 23.35 Документалдыг фильм. 01.05 «Опера театрларында». 02.05— Дүнеки ТВ. «Синдикат-2». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 03.10—03.55 Иосиф Кобзон ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35. 9.35 Информациянын болгаш саналга техникалының үндезиннери. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35. 11.35 Хогжум. 11.05 Авам, ачам болгаш мен. 12.05 Киножурнал. 12.15 Б. Николаев ырлаар. 12.50 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары көргүзүп тур. 13.25 Мультфильм. 14.05—14.50 Телефильм.

* * *

16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эзелчег чок Съездизинде. 16.25 «Ынакшыл тыпканны алдаржыдаал». 17.00 Мультфильм. 17.25 Интервью. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эзелчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Документалдыг фильмнер. 19.00 «Директорнуң бир хүнү». «Эйлиг-Хем» совхозтун директору Т. Д. Чечек-оол дугайында киноочерк. 19.15 «Тыва черде». Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг чудуктар, чаштар!» 20.15 «Россияның парламент медээчизин». 20.30 Т. Хренниковтун аялгалары. 20.45 «Ажыл чоктарга ким дузалаарыл?». 21.00 «Ye». 21.45 Телефильм. 22.15 — 01.50 РСФСР-ниң улус депутаттарының эзелчег чок Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.25 Педагогика —бүгүдеге. 19.25 Телеконкурс түңнели. 19.55—20.00 Коллаж.

Кызылда күрүненик башы институдунуң физика-математика факультединге 1991 чылда киреринин шылгалдалары чокка киирип ап болур. Аная бесседалажыр чугаалажыышкынларын түңнелдери-биле киир санадыр.

Директорнуң адынга бидиришкинге **дараазында документилерни кожар:** ортумак эртеминин дугайында документ. № 086У форма ёзугаар эмчи шынылгазы, куш-ажыл деталиниң хоолгазы. 3х4 см хемчеелдиг дөрт фото-чурук, райхоорукүүскомнуң улус өөредилге килдизинден чоруткан бижин, аттестация түңнелинин талазы-биле шынылгазы болгаш өөрепин киреринин дугайында сүме бижин.

Киреринин шылгалдалары ийи чадага эртер: **май 3-тен 15-ке чедир, июнь 3-тен 13-ке чедир.**

Документилерни ийи өөредилге черлеринде хүлээп ап турар (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда). Ак-Довурак март 27-де хүндүскүнүн 14 шакта ажык хүн эрттирерин чарлап турар. Ортумак школалар доозукчуларын аная кеирипче чалап турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 34, өрөөл 206.

* * *

Республиканың районнарынга социал-культура тудугларын дериринге киржир тудугжулар бригадаларын «Тыва агроулетпүр тудуг» каттыжышкыны чалап турар. Тываның районнарында кожуп чоруур механизастаттынган колонналарга олар ажылдаар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: **Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажын № 8, телефону 4-14-47.**

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киллистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын — 3-34-93; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чаган киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үндүрүлүп чыгар. 260 кутан үндүрүлүп Хемчээлге 2 парлалга амалы.

Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектерининг талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 78.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 уылда үнезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
апрель
6
суббота
№ 62 (14562)
Садар өртээ 10 көп.
(Чагыдар өртээ 6 көп.).

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНДЕ

(Эгези № 61 «Шында»).

РСФСР-ниң Дээди Соведениң Даргазы Б. Н. Ельцинниң илеткелиниң соонда ийи эдериҥ илеткел болган.

Эдериҥи илеткел кылыры-биле Россияның Дээди Соведениң Президиумунуң кежигүнү М. Л. Захаровка сөс берген. Политиктиг маргылдааларже ханылап кирбес дээнин ол сагындырган, дараазында үүлдү демдеглээн: Президиумнуң чамдык кежигүннери илеткелде айыттынган үүлдерни хүлээп албайн, оларныҥ-биле чөпшээрешпейн турарлар. Ынчалза-даа Дээди Соведениң Даргазы дээрге кажан-даа Президиумнуң чугаалаан чүвезин күүседир, оон азыындан эртпес ужурлуг кижи эвес-ле болгай. Б. Н. Ельцинниң илеткелинге Президиум кандыг-даа хамаарылга чок дээн бодалды ол бууруу шапкан. Ол дээрге дыка хөй кижилерниң чогаадыкчы ажылы-дыр. Дээди Соведениң бүгү комиссиялары ону белеткээрингe киришкен. Илеткелди белеткээрингe кайы-бир кижи киришпээн болза, ол дээрге ол Президиум кежигүнүнүң бодунуң бууруузу-дур.

Б. Н. Ельцинниң Съездиге отчёт эвес, а программныг дыңнадыг кылганын ол демдеглээн. Съездиниң ам сайгарын көөр үүлү Россияның эң чоокку келир үеэнинге эргежок чугула. Парламентиниң баштыны Дээди Соведениң 9 ай дургузуунда үре-түңнелдиг ажылы дээш отчётту кылганы ол. Хуусаа ындыг-ла улуг эвес. Ынчалза-даа кылдынган чүве хөй. Эрткен үе дээрге бистиң депутаттарывыстың улуг чедишкини-дир. Шүүмүүлээри эки болбайн аан. Ынчалза-даа кым-на барык түңү-даа кылбайн, ажылдавайн турар болдур, оон шүүмүүлээшкини аажок эптиг болур чүве-дир деп, ол чугаалаан.

Съездиде дыка-ла хөйү маанал турар бис. Россияның депутаттар шуулганы үүлге оон хүлээп ап шыдаары шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуг. Чуртта тургустунуп келген социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалга депутаттар шын, тодаргай үүселеп өөрр ужурлуглар. Байдалды өскертир дээр болза, шиитпирлиг базымнарны кылыр апаар.

М. Л. Захаровтуң бодап турары-биле алырга, бистиң чомувус дайын үеэнинге бедин шылдавазы шак ындыг шериг чарыгдалдарының үүгүн чүктеп чоруур. Шериг-улетпүр комплекизинге чурт 200 миллиард рубльди чарыгдап турар. Ам бо чылын-на ол чарыгдалдарга төпке дамчыттынып турар акша-хөрөңгини 20—30 хуута кызырары, а келир үеде ол сорулгаларга 60—70 миллиардтан хөйү бербези чугула.

Республика болгаш Эвилел бюджеттеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол база илереткен. Үүгле эң хынамчалыг ажылдап кылдынган, тодаргай программаларны аксаландырары чугула боон турар.

Политика талазы-биле элээн каш принципиалдыг айтырыгны шиитпирлээри чугула болган оон баштайгызы — республика Президентизиниң албан-дужаалын тургузары.

М. Л. Захаров чер-черлерге күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирериниң, кадрлар политиказын чурумчуларының эргежок чугулазын айыткан.

РСФСР-ниң Дээди Соведениң Республика Соведениң Даргазы **В. Б. Исаков** ийиги эдериҥи илеткел кылган, республиканың депутаттар корпузунуң кылганы чамдык үүлдерни эки талаже кылдынган базымнар деп санааш, дараазында үүлдү демдеглээн: оон соонда оларның дыка хөйүн чедир бодаттынмаан, санаттынмаан, популисчи хемчеглер будалдырын каапкан. Ниитилелге чогумчалыг чоруудулгалар турза-даа, олар-биле кады, оон бодап турары-биле алырга, байдалдың ниити баксыраашкыны, политиктиг болгаш аймак өскөктер аразының харылзааларының чидинглениишкини, экономиктиг сандараашкын, корум-чурум үрээпкиннериниң өзүлдезиг база болган.

Б. Н. Ельцинниң угланыышкыны-биле чөпшээрешпейн турарын илереткен болгаш амгы эвлчег чок Съездиниң чыылдырарын негээн РСФСР-ниң Дээди Соведениң алды удуртукчузунуң өмүнээзинден сөс алган илеткелчи Россия удуртулазының болгаш республиканың парламентизиниң Даргазының ажыл-чорудулгазын чидин-биле шүүмүүлээн. Съездиге кылдынган илеткелде база удур туржуушкуну улам чидинглендиреринче угланыышкын эскертинип турарын ол демдеглээн. «Хоойлудүрүм талазы-биле үүгле бодунуң шын дээр, билиргек чорук», «тергиидексээр аажылал», «республикаларга хамаарыштыр эвилеҥ-эвлдек эвес чорук» дээн чижектиг буруудадыышкыннар эдериҥи илеткелге дыңналган. Чаңгызын-даа эҥизинге чедирип чадап тура-ла, чаа программалар чарлаарын база ол бууруу шапкан.

Илеткелдиң фактылар-биле бадыткаттынган дээн талазы-биле чөпшээрешпейн турары база илереттинген. Республикаларда байдал илеткелде айыттынганындан багай деп, илеткелчи санап, мынчаар демдеглээн: РСФСР-ниң Дээди Соведениң Даргазының илеткелинин кол-ла үүлү төпке чөңгээлээшкининиң идеязы болган.

Тургустунуп келген байдал дээш кол бууруну Эвилел удуртулазыныҥ Б. Н. Ельцинниң чуй кааптар дээн ораладажыышкыны деп, ол ону санап турар. Оон бодап турары-биле алырга, төп эвээш эвес частырыгларны кылгандаа болза, «бодунга хамаарыштыр база чөптүг шын үнелелди кылыры чугула». Хоойлулар, банкылар, бюджеттер дайынын ажыдып, Россияның удуртулазы сандараашкынының хаңылаашкынынга биичи эвес салдарлыг болган деп, ол санап турар.

Республикада дыргын тарай берген таарымча чок үүлдериҥ бир боттуг чылдагаанын «демократчыдылганың чалгыы-биле мораль-даа, профессионал-даа талазы-биле күрүне ажыл-чорудулазынга белен эвес кижилер депшип үнгеш, эрге-чагыргада келген» деп, «алдының болүүнүн» төлээзи адаан.

Чамдык тодаргай санал-оналды политиктиг медеглелдиҥ авторларының өмүнээзинден оратор саналдаан. Ылаңгыя Съездиге чугаалаан санал-оналдарны болгаш шүүмүүлелдерни өөреп көргеш, экономиканы чогумчалыг болдурарының программазын эде көөрүнүн эргежок чугулазының дугайында, ону башкарып болурун катап тургузар, сандараашкынган республиканың уштунуп алырының онаа планын ажылдап кылырының дугайында ол чугаалаан. Корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглер болгаш байдалды чогумчалыг болдурарының дугайында хоойлу хүлээп алырын, а ол ышкаш оон бодап турары-биле алырга, эрге-дужаалды ажыы-биле соора ажыглап турары-биле холбаштыр референдум дугайында Хоойлуунуң күштүг болурун соксадырын, ону томуйлаар эргени РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге арттырар дугайында ол чугаалаан.

Республиканың Дээди Соведениң Даргазының болгаш эрге-хүлээлгелериниҥ дугайында Хоойлу турар дугайында бодалды база чугаалаан. Күрүне органнарының хоойлу талазы-биле ажыл-чорудулгазын, процедураларын, бүрүн эргезин ажыглап турарын хайгаарап көөрүбиле Съездиниң болгаш Дээди Советтиң чогуур комиссиязын соңгуп алырын оратор саналдаан.

РСФСР-ниң Дээди Соведениң Даргазы шын орукче киирер дээш бүгү аргаларны ажыглааш, чадашканын оон авторлары политиктиг медеглелде чугаалааның ол сагындырган. Ол үнелелдиҥ барымдаалыг боон турарын соөлгү болуушкуннар бадыткаанын, политиктиг удур туржуушкунуң оруу-биле уламна чаа-чаа базымнар кылдынып, экономиктиг сандараашкынның чиндиңнээжи бистерни улам-на киир тыртын бар чыдарын ол хараадап чугаалаан. Бо Съездиде безин Б. Н. Ельцин бодунуң шыныы эвес чоруун көргүзүп, дорт чугаадан ойталап, бодунуң чамдык медеглелдерин ынча дивээн мен деп турар кижи-дир, деп оратор демдеглээн. Ниитизибиле чугаалаарга, кол-ла сорулгазын — кызыгаар чок президент эрге-чагырганын холга аптар дээш бүгү чүвени кылын турар кижи-дир. Хоозун төөрединшкинниҥ адаа-биле чаа диктатура тыптып орар-дыр деп, В. Б. Исаков түүнеп чугаалаан.

РСФСР-де политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды база сандараашкындан уштунуп алыр талазы-биле санаалдап турар хемчеглерни депутаттар бир дөмей үнелеп көрбейн турарын илеткел талазы-биле санал-оналдар көргүскен. Айтырыгларны ийи доку республиканың амыдыралынга чогумчалыг эвес салдарны чедирип турар, деп **Ю. К. Хрулев** санап турар. Ол үүл дээрге Россия биле Эвилелдиҥ аразында харылзаа; дээди эрге-чагырганы бүзээлеп алган РСФСР-ниҥ күрүне эрге-чагырганың дээди органнарының болгаш черчео Советтериниҥ аразында харылзааалар. Бо байдалдан үйтунар дээр болза, «суверенниг күрүнелериниҥ керээзинге ат салыр апаар» деп, ол санап турар.

Ораторнуң бодап турарыбиле алырга, президент турарторбазынга бодунуҥ хамаарылгазын дыка хөй депутаттар эде көөр ужурлут болгаш «Йе», Россияның Президентизи турар ужурлуг деп чугаалаар апаар.

Республиканың удуртулгазының аграр секторга хамаарылгазын **М. И. Лапшин** шыныы шүүмүүлээн. Оон чугаазын ёзугаар алырга, «Россияның чаа ажылдан келген удуртукчулары эрги удуртукчулардан бичин-даа дээредевес боон турар. Олар «Дүжүт-90» чек-биле тараачыларны «аваа-ла үрүпкеннер», эрткен чылдың күскү дүжүт ажаалдазының үеэнинде олардан хая көрүү берген боон турар.

Санал берген кижи Россияның суверенитединиҥ дугайында чугаалааш, ол чорук ужур-утка чок үүлүг, хоойлулар дайынынга чедиргенин демдеглээн. Ылаңгыя чер реформазының, тараачын, фермер ажыл-агыйларны хөгжүдерин, көдээ черлерни катап тургузарын акшаландырар дугайында дээн чижектиг чамдык хүлээп алган хоойлулар саазын кырында арткан.

В. Л. Шейнис Россияның коммунистери депутаттарга хамаарыштыр мынчаар чугаалаан. Ниитилел тургузуунуң боттут чоруун билип турар күштер төгерик стол артынга олуруп алгаш, эрге-чагырга бир холдан өскезинче кандыг байдалдыг дамчыыр ужурлуун дугуржуп алырын ол санаалаан. Оон бодап турары-биле алырга, үш күш бар боон турар: үүүп чоруп турар партийжи структуралар, демократтыг организациялар база эң күүчүлүг күш — шахтёрларның ажылчын шимчээшкини.

Бо Съездиниҥ организазаан кижилерге четтирдим деп чугаалаар үе келген. Үүгле дээрге бистиҥ боттарывыстыңдаа, соңгукчуларның боттарының соңгуп алган кижилери-биле-даа тодараттынып алыр үе келген, деп **Н. Т. Якименко** чугаалаан. Президент дугайында айтырыгны долузу-биле хүп айтырыгына киирериниҥ ойталап каапкаш, россияжыларның күзел-соруун депутаттар херекке албайн барды. Ынчангаш Съезд соңгукчуларының бүзүрелин бадыткап шыдавайн барды деп, ол чугаалаан.

В. Б. Исаковтуң эдериҥи илеткелин оратор шыныы шүүмүүлээш, партия хуралынга партаппарат ажылдакчыларының саналы-биле дөмей чүве-ле-дир деп санаан. Депутат С. П. Горячева соңгукчуларның идеелин оскунган деп, ол база бадыткап чугаалаан.

Борис Николаевичиге, оон программазынга мен база бүзүрээш, оон баштайгы базымнарын деткип турдум, деп РСФСР-ниҥ Дээди Соведениҥ Даргазының оралакчызы **С. П. Горячева** чугаалаан. Ынчаныже шын сорулгалар салдынып, шын кыйгы чаңгыланып, а практиктиг ажыл чок болуп кээрге, ужуру билдинмес үүлдер чоорту чыглып келген чүве.

Россия парламентизиниҥ штады улгаткаш, чарыгдалды дыка көвүдей бергенин, оон ажыл-чорудулгазынга ындыгла кончуг хамаарышпас-даа болза, банкылар, компаниялар, фирмалар тургузар талазы-биле Президиумнуң идепкейлиг ажылдап турар апарганын оратор айыткан. Президиумнуң ролюн күштелдирер дээн үүткүлдүү илеткелде бар боон турары чогум-на ону херечилеп турар эвес ийнаан?

Бүгүдеге билдингир апарган Политиктиг медеглелди кылганының соонда, ону долгандыр тургустунуп келген байдалдың дугайында С. П. Горячева бодунуң кырында чугаазының түңнелинде чугаалаан. Истеп сүрер база адын баксырадып турарының, оон өгбүлезин долгандыр моральдыг күүчүлелдиҥ, оон иштинде 13 харлыг оглун мораль талазыбиле күүчүлээнинин дугайында ол чугаалаан.

РСФСР-ниҥ улус депутаттарының, ылаңгыя депутат С. П. Горячеваның адының кырында күткүүшкүнүнүң болгаш кыжаныышкынының фактыларының талазы-биле тускай комиссия тургузарын **Б. Н. Ельцин** воскресенье эртенинде чугаазынга саналдаан. РСФСР-ниҥ Прокуратуразынга чогүүр даалганы бээрин база саналдаан.

Кол айтырыгны чугаалажып көөрүнге РСФСР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ Даргазы **И. С. Силаев** киришкен. Рынок харылзааларынче шилчиишкин Россияны кризистен камгалап болур, шилчиишкиниҥ дыка берге эвес боон болур үезин эрттирип алган бис деп, ол чугаалаан.

Программаның дос үүлү бүдүрүлгелерге, ажыл-агыйжы кижилерге ажыл-ишти чорударынга таарымчалыг байдалдарны тургузары деп демдеглээн. Ол сорулга-биле орулгадан үндүрүгнү 30 хуу деңнелге чедир чавызадыры көрдүнүп турар. Бодунуҥ «хереэн» ажыдып алыр дээн кижилерге үндүрүглериҥ деңнелин кудуладып, орукту ажыдар деп — премьер-министриҥ бодалы ындыг. И. С. Силаевтиҥ чугаазы-биле алыр болза, бүдүрүлгелериҥ ажыл-агыйжы хостуг чоруу, оларны күрүвениҥ, «Эвилелдиҥ база Россияның-даа», эрге-чагырганың адаанган үндүрери чугула.

Россияның чазааның программазында элээн черни даштыкы-биле экономиктиг харылзаалар эллеп турар. Оон-биле харылзаштыр даштыкының

(Уланчызы 2-ги арыда).

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ТЕЛЕГРАММАЗЫ

Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниҥ Президентилериниҥ, Даргаларынга

Автономнуг республикаларның Дээди Советтериниҥ Даргаларынга

Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниҥ

Автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниҥ

Улус депутаттарының край, область Советтериниҥ

Улус депутаттарының край, область Советтериниҥ күүскомнарынга

Улус депутаттарының автономнуг область болгаш округ Советтериниҥ күүскомнарынга.

ССРЭ Президентизиниҥ 1991 чылдың январь 5-те үндүрген Чарлыынга дүүштүр чоңга чер участоктарын тускайлап бээри-биле чуртта ниити шолу 3 млн. гектар хире чер фондузун тургускан.

Чурттуң хөй-хөй районнарында чоңга чер тускайлап бээр ажылдың багай чоруп турарын чер-черден кээп турар медээлер херечилеп турар. Чер реформазын чорударын дүргедедирин болгаш чер алырын күзээн кижилериҥ негелделерин долу хемчээлдин-биле хандырарын хүлээндирип тур мен.

Оон-биле чергелештир чер алыр дээн кижилериҥ негелдехереглелиниҥ четпес хандыртынып турарын өөреп көргеш база кижилер алган черлерин бо чазын ажылдап кылгаш, дүжүттү алган турзун дээш хамаарышкан совет болгаш ажыл-агый органнары, колхозтар, совхозтар болгаш өскедаа чер ажыглакчылары чоңга немелде черлерни тускайлап бээр болза чугула деп санап тур мен.

Совет эрге-чагырганың органнары, чүүүн-даа мурнунда, көдээ райкүүскомнар чер реформазын чорударын саадалып, чоңга чер участоктарын тускайлап бээринге саат ужураштырын турар албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

М. ГОРБАЧЕВ.

1991 чылдың апрель 3.

«Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниҥ Хоойлузунуҥ 7 үүлүнүҥ 4 пунктузунуҥ ужур-утказының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниҥ Хоойлузунга ат салырынга белеткелдиҥ үезинде 7 үүлүнүҥ 4 пунктузунуҥ ужур-утказы Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведениҥ бешки сессиязынга хүлээп алганы-биле деңнээргe шын эвес таймылбырлаттынган.

Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведениҥ Президиумунуҥ **доктаадыры болза:**

1. «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниҥ Хоойлузунуҥ 7 үүлүнүҥ 4 пунктузунуҥ дараазында эдилгени ёзугаар номчуур:

«4. Хереглелче чоруттуунар, Тыва АССР-ниҥ бюджединче чоруттунар акша-хөрөңгиниҥ өзүлдезинге үндүрүгден күрүнеҥ бот-орулга-чарылгалар-лыг бүдүрүлгелерин хостаар».

2. Ук доктаалды «Шын», «Тувинская правда» болгаш «Чазак медээзи» солунналарга парлаар.

Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведениҥ Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың март 27.

Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТТЕР БОЛДУРГАНЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

Бо чылдың март айда республиканың улус ажыл-агыйының чамдык объектилериҥе өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнери, күш-ажыл болгаш технология сагылга-чурумнары каржызыбиле хажытканының түңнелинде улуг өрттер болгулаан. Эвээш эвес материалдыг каража чедиртинген.

Март 13-те Бии-Хем районда ниитиниҥ чемненилге черлериниҥ удуртукчузу А. В. Елоевтиҥ технологтуг дериг-херекселдериҥ ажыглалыга болгаш техниктиг байдалына харыысалга чок хамаарылгазының, чамдык тудуларга таңнылы камгалалының чок болганының, өртке удур айыыл чок чоруктун дүрүмнерин хүлээп көрбээнинин үржүүндан, районнуң хереглекчилер ниитилелиниҥ кондитер цеги өрттенген. Электродамчыдылгалар шугумун ажыглаар талазы-биле тускай мергежилдиглериҥ дүн-хүн чок дежурныйлаашкынының районда чок болганы электродамчыдылганың бедик вольтулуг шугумун дүрген үзериҥе болгаш өрттү шалыпкын өжүрүп эгеллээриҥе дыка шаптыктаан.

Март 13-тен 14-че дүнде Таңды районунуҥ С. К. Тока аттыг совхозунга хой кажаазынга болган өрт үезинде 441 хой болгаш 220 хураган өрттенген. Күрөртхайгаарал албанының өртке удур айыыл чок чорук дүрүмүн хажыдып турар үүлдерни чок кылырының талазы-биле айтыышкыннарын совхозтуң удуртулгазының күүсеттээнинин, Таңды райкүүскомунуң удуртулгазының хемчеглер албайн келгениниҥ болгаш таңнылдың болдуунуң хүлээлгезинге ак сеткилдиг эвес хамаарылгазының түңнелинде ол өрт болган.

Тес-Хем районда улус депутаттарының Шуурмак көдээ Соведениҥ даргазы Ш. М. Биче-оолуң талазындан көдээ Совет бажыңының таңнылдаашкынынга ээ-харыысалга чок чоруундан болгаш март 16-дан 17-же дүнеде одакчыларның ажылын кошкак контрольдаанындан ук бажыңга өрт болган, ол долузу-биле өрттенген.

Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлели ол өрттерге хамаарыштыр тускай доктаал хүлээп алгаш:

Өртке удур айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле бүдүрүлгелер удуртукчуларындан кошкак негелде дээш Бии-Хем райкүүскомнуң даргазы К. А. Маспык-оолду сагындырган.

Өртке удур хемчеглерни күүседир талазы-биле С. К. Тока аттыг совхозтуң удуртулгазынга болгаш тускай мергежилдиглериҥе хамаарыштыр контроль чок чоруу база хемчеглер албааны дээш Таңды райкүүскомунуң даргазы Б. Д. Сатты доңгуткан.

Өртке удур камгалал талазы-биле көдээ Советтер күүскомнарының ажылын чогуур хемчээлге удуртпааны болгаш оон үржүүндан Шуурмак көдээ Соведениҥ бажыңынга өрт болуп, оон долузу-биле узуткаттынганы дээш Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчааны доңгуткан. Шуурмак көдээ Соведениҥ сессиязынга көдээ Советтиҥ даргазының албан-дужаалынга Ш. М. Биче-оолуң тааржыр, таарышпазының дугайында айтырыгны сайгарып, чугаалажыры даасканы.

Күрөртхайгаарал албанынга контрольду кошкатканы база суна негелде дээш Тыва АССР-ниҥ Иштики херектер министерствозунуҥ өрттен камгалал кылдызиниҥ начальниги М. И. Калутнини доңгуткан болгаш Тыва АССР-ниҥ иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың өртке удур камгалал кылдызиниҥ ажылын удуртур талазы-биле кошкак ажылын демдеглээн.

Тыва АССР-ниҥ прокуратуразынга (эш Зотов) болган өрттерниҥ чылдагаанындан илередир болгаш бууруулгаларга харыысалга онаарының талазы-биле алдынын турар хемчеглериҥ хоойлуга дүүшкээн хайгааралга алырын сүмелээн.

Улус депутаттарының Бии-Хем (эш Маспык-оол), Таңды (эш Сат), Тес-Хем (эш Лапчаа) районнар күүскомнарының даргаларынга болган өрттериҥ барымдааларын күүскомнар хуралдарынга чугаалажып көөрүн болгаш бууруулгаларга харыысалга онаарын хүлээндирген.

Тыва АССР-ниҥ Агроүлетпүр чөвүлелинге, министерстволарга, ведомстволарга, улус депутаттарының районнар Советтеринге, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкынларынга бүдүрүлге, албан черлериниҥ, организацияларның өртке удур айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хууда харыысалгазын бединдерин, күрүненин өрт хайгааралының айтыышкыннарын күүседир талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырын, өртке удур хемчеглерни күүседириниҥ айтырыгларына бүдүрүлге болгаш күш-ажыл сагылга-чурумун бедидерин хүлээндирген.

Республиканың девискээринге өртке удур айыыл чок чорук айын ону эрттиргениниҥ түңнелдерин Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ хуралынга чугаалажып көөрүбиле организазаарын күрүнениҥ өрт хайгааралынга даасканы.

ПАРТИЯ МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

РСФСР-ниҥ Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуҥ эвлчеглиг пленумунга Тывага улусчу революцияның 70 чылын база Мөңгүн-Тайга районнуҥ тургустунганындан бээр 50 чылын эрттирер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди партия райкомунуҥ бирги секретары Д. О. Саая кылган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдарының ачызында Тывага улусчу революция тиилээн, ол болза республиканың амыдыралын чаартырынга, хожудаңгай чоруктан уштунарынга салдарны чедирген. 1944 чылдың октябрь 11-де Тываның Совет Эвилелиниҥ составынга киргени төөгүлүг ужур-дузалыг болган. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга социалистиг чаартылгалар боттанган. Амгы үеде суверенниг күрүне статустуг республика болу берген. Мөңгүн-Тайга район 1941 чылда үндезилеттинген, оон бээр биче эвес чаартылгалар мында боттанган. Бо бүгүнүн дугайында илеткелчи болгаш санал бергениер пленумга чугаалап турганнар. Пленумнуҥ киржикчилери байырлалдарны эки белеткелдиг уткуурунче кол кичээнгейин угландырган. Ылаңгыя районнуҥ социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планныг онаалдаларын күүседиринче, суурларның чаагайжыдылгазынче, корум-чурумну быжыглаарынче, бүдүрүкчүлүг ажылдаарын чугулага көрген.

Тывага улусчу революцияның 70 чылын база районнуҥ тургустунганындан бээр 50 чылын эрттиреринің белеткел ажылдарын чорударының хемчеглериниҥ планын пленумга чугаалажып көрген болгаш бадылаан.

Пленумга организастыг айтырыгны чугаалашкан. Партия райкомунуҥ ийиги секретары В. Д. Ондар бо албан-дужаалдан хостаар дугайында билдириишкинни пленумга киргеи, оон дилээн хандырган.

РСФСР-ниҥ Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуҥ ийиги секретарынга С. Б. Доңгак шилилгелиг соңгуткан.

РСФСР-ниҥ Компартиязының Тыва республика комитединиҥ секретары Д. Л. Тимей пленумнуҥ ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан. Партияның идеология ажылдакчыларының амгы үеде сорулгаларына ол доктааган.

(Бистиҥ корр.).

Тыва АССР-ниҥ улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

Тыва АССР-ниҥ улус депутадынга Азас № 112 соңгулда округунга 1991 чылдың март 17-де болуп эрткен соңгулданың түңнелин Төп соңгулда комиссиязынга апрель 4-те чугаалажып көрген. Бадылаашкын бергениниҥ саналашкынының чоруп турган үезинде Тыва АССР-ниҥ улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлузунуҥ 32,39 болгаш 45 үүлдериҥе хажыдыышкынар бар болганын комиссия тодараткан.

Бо хоойлунуҥ 21 болгаш 49 үүлдериҥе дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы Азастың соңгулда округунуҥ [illegible]-биле болуп эрткен соңгулда-ны күш чок болган деп санаан болгаш Тыва АССР-ниҥ улус депутадынга С. Б. Дугуруу бүрүткээрин ойталаан. Төп соңгулда комиссиязы Азастың соңгулда округунуҥ талазы-биле катап соңгулданы 1991 чылдың июнь 8-те субботада эрттирер. Бо округтуң талазы-биле округтуң болгаш участоктуң соңгулда комиссияларын чаа составтыг кылдыр тургузар.

Тыва АССР-ниҥ улус депутады Игорь Васильевич Егоровтуң бүрүн эргезиниҥ хуусаа бетинде төөгеня-биле холбаштыр Тыва АССР-ниҥ улус депутадынга Молодёжный № 5 соңгулда округунга (Кызыл хоорай, төвү Поля-техниктиг институт) ол-ла хүн соңгулда хүнү кылдыр эрттирер.

Адаттынган округтарның талазы-биле соңгулда мурнунуҥ ап чорудар хемчеглерин дараазында хуусааларда кылган турар: округтуң соңгулда комиссиязын апрель 15-ке чедир, участок комиссиязын май 8-ке чедир тургузар, улус депутадының кандидаттарының депшидилгезин апрель 8-тен май 5-ке чедир, оларның бүрүткелин май 6-дан 8-ке чедир, улус депутадының кандидаттарының соңгукчулар-биле ужуражылгазын бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1991 чылдың июнь 7-ге чедир чорудар.

ТЫВАГА УЛУСЧУ РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ БОЛГАШ ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТУРГУСТУНГАНЫНЫҢ 70 ЧЫЛ ОЮН БАЙЫРЛААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1921 чылдың августа Бүгү Тываның тургузукчу улус Хуралы Тыва Арат Республиканың тургустунганының дугайын чарлаан.

Тыва улустуң, республиканың бүгү ажыл-ишчилериниҥ амыдыралынга ол болуушкунуҥ онаа чугулазын демдеглевишаан, Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведениҥ Президиумунуҥ **доктаадыры болза:**

1. Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюн улуг ужур-дузалыг политиктиг болуушкун, интернационализмниҥ болгаш найыралдың байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер.

2. Чыл бүрүзүнде августуң ийиги воскресенье хүнүнде демдеглеп эрттирер Республика хүнүн доктаадып тургузарының дугайында доктаалдың төлевилелин Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведиҥе сайгарып, чугаалажып көөрү-биле киирер.

3. Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чыл оюн 1991 чылдың август 10-11 хүннеринде Наадым-биле кады демдеглеп эрттирер.

4. Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлели, республиканың улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары тураскаадыг хүнге белеткелди болгаш ону байырлаарын экономиктиг база социал хөгжүдениҥ сорулгаларының күүселдезинге чогумчалыг түңнелдерге чедип алырынга, Тыва АССР-ниҥ хөй национал-дыг чонунуҥ сырый каттыжыышкынынга болгаш чаңгыс эвиге идиг бээр организастыг база идейлиг деңнелге эрттиреринге хандырар ужурлуг.

5. Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюнга белеткелди база ону эрттирер талазы-биле РСФСР-ниҥ Компартиязының рескомунуҥ саналдап киргени оргкомитетти составы-биле чөпшээрежир.

Тыва АССР-ниҥ Дээди Соведениҥ Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың март 27.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

Ыраккы Соңгу чүктүн районнарында болгаш оларга деңнештирген черлерде база Ыраккы Чөөн чүктүн чамдык районнарында бүдүрүлгелериниҥ, албан черлериниҥ болгаш организациялардың ажылдакчыларынга немелде чигелделер дугайында доктаалды ССРЭ-ниҥ Министрлер кабинеди 1991 чылдың апрель 3-те хүлээп алган. Үш чылда бир катап шөлээ үезинде ажылдакчыларның орук шүүделин төлээрин ында бүдүрүлгелерге, албан черлериниҥ болгаш организацияларга чөпшээрээн. Ажылдакчы бүрүзүнге болгаш оон ог-бүлезиниҥ ийи кежигүннериниҥ ыдыг төлевирин тыпсырын айыткан.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНДЕ

(Эгези 1-ги арында).

ажыл-агыйжы кижилеринге Россияның иштики рынок-тары ажыдарының ужурдузалының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы айытқан. Даштыкы валютаны салып алырын болгаш садарын чөпшээрээрин, даштыкының банкыларынга валютаның агар санын ажыдар арганы чүрттүн бүдүрүлгелеринге бээр дээрзин ол демдеглээн.

«Воркута биле Кузнецк бассейннериң хөмүр-даш шахталары, оларның экономиктиг байдалынган хамаарылга чокка, РСФСР-ниң юрисдикциязынга хүлээп алырынга» белеткел эгелээн деп, Н. С. Силаев чугаазының төнчүзүнде дыңнаткан.

Экономиктиг программага доктаагаш, хамаатыларның инициативазын хоставаш, оларның экономиктиг болгаш политиктиг эргелери хажыттынмас болурунуң эрге-хоойлу магадылалы бергеш, чонуң бай болгаш тодуг чүрттүлгазын хандырып болур деп, П. С. Филиппов чугаалаан.

Өртектериң ой-чижек чок улгадын турары-биле колхозтарның болгаш совхозтарның кызыл ажылдан алган акша-хереглериниң миллионмиллионду-биле хураттынып турар деп, депутат Н. Г. Буслов чугаалаан. Республиканың удуртулгазын болгаш Дээди Советни политиктиг демисел хөме алган дээрзин оратор демдеглээн. Агроүлетпүү комплексин бүрүнүбиле республиканың эрге-чагыргазында болгай, ындыг болганда оон удуртулгазы шупту девискээрлерин аъшчем-биле хандырары дээш харылаалардың айтырымга доктаваан.

Бот-боттарынга уткуштур базымнар кылырын, Россия биле төптүн ажылгажылышкындан ойталаарын А. А. Волкогонов саналдаан, «Бистиң чаңгыс үнер оруувус — адаанажыл-даа турташ, кады ажылдажырында» дээн.

Саналдарны удамчылавышаан, Л. Н. Кушнарев съездиниң киржикчилериниң кичээнгейин экономиканың аграр секторунда байдалче угландырган. Оон бодалы-биле, колхоз, совхозтарны тарады сывырар дээш, фермер ажыл-агыйының ужур-угазын көредин турун берген. Оон соонда ол Россияга президент эргезин киирери чөптүг дээш, ол алban-дужаалга кереэжеен кижи — С. П. Горячеваны сонгун алза дээн бодалын илереткен.

И. С. Силаевтың программазында кол үүне — кодээн рынок харылааларынче шилчилин алыры деп, индирген А. А. Шумский чугаалаан. Ынчалзажок бүгү үүне чедишпес дээн бодалда ол тараачыларны дискек кырынга сөгүрүүрүнче алдаай бээр, а ындыг турташ, чүрттү канчан чемгерер боор. Кодээге бүгү-ле херек үүлүү бээри чугула дээрзин билир үе келген.

Россияның демократтыг партиязының даргазы Н. И. Травкин чүрттү ам бир революциже углаар эргевис чок деп санап турар. Съездиниң сорулгазы — чүрттү кризистен уштурунуң экономиктиг хемчеглерин тывары дээн үүлүү медерел бидгеш, өскүшээрежилгеин чедип ап болур.

Россия кодээн кодүреринің программазының күүсеттинмейн турарының хереги — мал бажының өскейн турары, тарылга шөлдерниң кызыл-лың турары, часкы ажылдарының хожудан турары болур деп, В. А. Кулеш чугаалаан.

А. С. Соколов клеткелдің «политиктиг демиселдің документизин» деп алаан. Б. Н. Ельцинниң клеткелинде кризистен үнериниң тодаргай программазы чок деп бодалын ол илереткен.

Россияның политиктиг кризизи нарын-даа болза, оон экономиктың байдалы үүне эвес-ле дүрүм билдинмес деп, В. С. Ревякин медеглээн. Чежете дээр 80 хуузу аарыг хамаатыларга тодуг-догаа чорукту ваздап кээрил? Төп организиг кыйгылардан оске экологиягa чүүү-даа бербээн. Ынчангаш националлар арасының экологтуг дугуржулгазын кыска хуусаада ажылдан кылгаш, хүлээп алыры чугула деп, депутат санал киргген.

А. А. Вешников бирги Съездиге Дээди Советтың Даргазын деткиир дээш индирже чүткүп турганын сактып чугаалаан. Ам Б. Н. Ельцин болуп болгаш ажыл-херээн шүүмүчүлекчи өзү-биле көргеш, алban-дужаалын хүлээдип бээр болза эки деп, ол саналдаан: «оон ужум депутаттар аразынга чарлышкын болган, ам ону ниитиледе өскүдүп турар».

Удустуң даан бодап турганы шын болган-дыр: ам россия айтырыглары кылынга калган. Съезд ийи чарлы берген — Ельцинге болушкан база ада удурланган болуктер апарган. Съезд республиканың Дээди Советинин Даргазын камгаларының каттырынчыг көрүлдеринге шилчээн деп, РСФСР-ниң Дээди Советинин националлар Советинин Даргазы Р. Г. Абдулатипов бадыткаан.

Н. А. Павлов клеткелдің илаңгыя экономиктиг кезээ ажок кошкак деп шүүмүчүлээн. Ельцинниң девискээр-национал тургузуунга хамаарыштыр туруш чогу, бодунуң кандыг партиига хамаарылгалыы орта билдинмезин саналдакчының бодалы-биле политиктиг кажарлаашкын болуп турар.

Дээди Советтиң Даргазының аксынган бо удаада «дайзынлар» деп сөс үнмээнин база «чон бис» деп адаттынган хөй кижиниң алгы-кышкы үндүрбээни-биле бо съезд үүгээр ийи таллыг деп, Г. А. Куц чугаалаан.

Дээди Совет чер-черде депутаттар-биле ажылды чорудар ужурлуг дээрзинге В. О. Исправников бүүзүрелдиг.

Чаңдык депутаттарның талазындан шуут дорт негелде кылыр, а тургузукчу уткалыг болгаш өзулуг санал киирилтелер эвээш дээрзин Съездиниң чамдык минутаалары көргүскем. Россияның чазаан, парламентинин болгаш Дээди Советтиң Даргазын И. И. Солодникова чидим-биле шүүмүчүлээн, оон чугаазы-биле алырга, олар боттарының чарлап алганы программазынга удур үүлдерин хөвар эвес кылын келген. Экономикада ажыл-херектиң өзулуг байдалын көрбейн тура, Б. Н. Ельцин ажыл соксаткаларны деткип, амы-хууда ат алдарын алгыдары-биле хөй аазаашкынар кылып турар дээрзин база чугаалаан.

Б. А. Денисенконың чугаазында ындыг дорт бодал бар: республиканың президентизинин алban-дужаалын тургузарындан оске арга бөгүн чок. Президент дугайында хоойлуну сагбарындан депутаттар ойталаан, Россияның сайзырадын саадаткан. «Россияны большевизм-биле хоруглап алган» база «большевикчи рак аарының» дугайында сөстер база дыңналган. Ажыл соксаткан шахтёрларның политиктиг негелделерин деткиринче оратор депутаттары кыйгырган. Негелделериниң бирээзи — чүрттүү. Президентизин болгаш Эвилел парламентизин дуймурери болгай дээрзин билдингир.

Хуралдың даргазы РСФСР-ниң Дээди Советинин Бюджет, алган, үндүрүглер болгаш өртектер комитетинының даргазы Ю. М. Воронинниң чугаазын «программыг» кылдыр киирген. Бөгүнгү сорулга — бүүрүүлгеде кудулаашкынны доктадыр, бараанларны, аъшчем болгаш ачы-дуза чедирилгезинин хемчеглин 1991-1992 ылдарда катап тургузар. Ынчалза-даа чазактың ол талазы-биле киирген программазы-биле оларны шуптузун күүседирип болдуумас. Ораторшуң айтып турары-биле алырга, программа чамгыс талаланчак, ыраккы келир үеде угланган болгаш амгы үеде экономиканы чогумчудар талазы-биле чедир ажылдаттынмаан. Теория талазы-биле чамдык четпестер база бар.

Экономиканы чогумчударының кол сорулгазы болза самхөө-акша эргилдериниң экижидери болгаш рубльдың быжыглаары деп, оратор айытқан. Ам кол үүне РСФСР-ниң Дээди Советинин кылган үүлүдерин боттандырары чүүлү. Чарылдырыкчы дөөнердей уштуиар болгаш, АКШ-та кылып турары ышкаш, күрүненик банк системазын Эвилелдің банк күрлавыр системазы кылдыр чаартыры чүүлү. Депутаттың бодап турары-биле алырга, чарыгдалдарга шыңгыы камналгалыг бюджетти ажылдап кылыры чүүлү. Кризис үезинде экономиканың социал угланыышкыны чүүлү черни эдлеп турар.

Хереэжен депутаттар бөлүүнден В. В. Линьковага ол хүн түүнел сөс берген. Республиканың Дээди Советинин Даргазының оралакчызы С. П. Горячеваның чугаазынга хамаарыштыр оон туружу-биле чоп-шээрешээнин чугаалаан.

Өгөтту чугаалашканының дугайында дараазында үүлдерин демдеглээри чугула: хурал нарын байдалга эрткен. Залга митингилээшкин келереп, чугаазы таарышпаан ораторларны дуй шаап турган. Бот-боттарының чугаазын үзе кирип, негелделер салып, харын-даа хынаттынмаан янзы-бүү барымдааларны, медеглелдерни кылып, сезигленчиг болалдарны безин чугаалагылаан. Съездиниң киржикчилери чамдыкта кол айтырыглардан чайлаан, санал берген кайы-бир кижиниң дугайын, оон эрткен болгаш амгы үеде ийи байдалынче безин шилчий бээр болган. Дорамчылалдыг каткылар дыңналып турган. Оларның хөй нуруузу эр кижилер боон турган. Бир хереэжен депутат база ындыг байдалга таварышкан.

* * *

Съездиниң апрель 1-де болган эртенги хуралынга депутаттар РСФСР-ниң Дээди Советинин Даргазы Б. Н. Ельцинниң кылган илеткелин чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Депутаттарның саналдарынга сөс кагжырын соксаткаш, депутат бөлүктериниң аразынга боттуг харылаалары тургузар, аграр секторда байдалды чугаалажып көөр, шахтерларның тургускан негелделерин сайгарып чугаалажыр, бо талазы-биле Россияның дээди күрүне эрге-чагырга органы тодаргай хемчеглерин алыр ужурлуг дээш, оон-даа өске чугаалар дыңналып турган. Санал бериксээн кижилер хөй турган.

Улуг эвес чаңсар соонда РСФСР-ниң Дээди Советинин Даргазының оралакчызы Б. М. Исаев республиканың Дээди Советинин Даргазының алынга кылган шүүмүчүлелинге хамаарыштыр политиктиг медеглел кылганының чыдалгаанын тайылбырлаан. Бир кезек депутаттар хурал даргалап турган С. П. Горячеванга бүзүрел көргүсвес деп айтырыгны көдүрүп келген. Бадылаашкынның түүнелибиле ол негелде хүлээп алынмаан. Президент алban-дужаал дугайында айтырыгны хүн айтырынга киирер деп санал база хүлээп алдынмаан.

«Россияның коммунистери», «Автомобиилер», «Россия», «Аграржылар», «Шериг алban-ныглар» деп адаар бөлүктер хүн чуруумун үревес, республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны дараазында Съездиге чугаалажыр деп саналды барымдаалаш турукан, а «Демократтыг Россияның» төлөөлөкчилери болгаш амгы үеде экономиканы чогумчудар талазы-биле чедир ажылдаттынмаан. Теория талазы-биле чамдык четпестер база бар.

Экономиканы чогумчударының кол сорулгазы болза самхөө-акша эргилдериниң экижидери болгаш рубльдың быжыглаары деп, оратор айытқан. Ам кол үүне РСФСР-ниң Дээди Советинин кылган үүлүдерин боттандырары чүүлү. Чарылдырыкчы дөөнердей уштуиар болгаш, АКШ-та кылып турары ышкаш, күрүненик банк системазын Эвилелдің банк күрлавыр системазы кылдыр чаартыры чүүлү. Депутаттың бодап турары-биле алырга, чарыгдалдарга шыңгыы камналгалыг бюджетти ажылдап кылыры чүүлү. Кризис үезинде экономиканың социал угланыышкыны чүүлү черни эдлеп турар.

Хереэжен депутаттар бөлүүнден В. В. Линьковага ол хүн түүнел сөс берген. Республиканың Дээди Советинин Даргазының оралакчызы С. П. Горячеваның чугаазынга хамаарыштыр оон туружу-биле чоп-шээрешээнин чугаалаан.

Өгөтту чугаалашканының дугайында дараазында үүлдерин демдеглээри чугула: хурал нарын байдалга эрткен. Залга митингилээшкин келереп, чугаазы таарышпаан ораторларны дуй шаап турган. Бот-боттарының чугаазын үзе кирип, негелделер салып, харын-даа хынаттынмаан янзы-бүү барымдааларны, медеглелдерни кылып, сезигленчиг болалдарны безин чугаалагылаан. Съездиниң киржикчилери чамдыкта кол айтырыглардан чайлаан, санал берген кайы-бир кижиниң дугайын, оон эрткен болгаш амгы үеде ийи байдалынче безин шилчий бээр болган. Дорамчылалдыг каткылар дыңналып турган. Оларның хөй нуруузу эр кижилер боон турган. Бир хереэжен депутат база ындыг байдалга таварышкан.

* * *

Съездиниң апрель 1-де болган эртенги хуралынга депутаттар РСФСР-ниң Дээди Советинин Даргазы Б. Н. Ельцинниң кылган илеткелин чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Депутаттарның саналдарынга сөс кагжырын соксаткаш, депутат бөлүктериниң аразынга боттуг харылаалары тургузар, аграр секторда байдалды чугаалажып көөр, шахтерларның тургускан негелделерин сайгарып чугаалажыр, бо талазы-биле Россияның дээди күрүне эрге-чагырга органы тодаргай хемчеглерин алыр ужурлуг дээш, оон-даа өске чугаалар дыңналып турган. Санал бериксээн кижилер хөй турган.

Улуг эвес чаңсар соонда РСФСР-ниң Дээди Советинин Даргазының оралакчызы Б. М. Исаев республиканың Дээди Советинин Даргазының алынга кылган шүүмүчүлелинге хамаарыштыр политиктиг медеглел кылганының чыдалгаанын тайылбырлаан. Бир кезек депутаттар хурал даргалап турган С. П. Горячеванга бүзүрел көргүсвес деп айтырыгны көдүрүп келген. Бадылаашкынның түүнелибиле ол негелде хүлээп алынмаан. Президент алban-дужаал дугайында айтырыгны хүн айтырынга киирер деп санал база хүлээп алдынмаан.

«Россияның коммунистери», «Автомобиилер», «Россия», «Аграржылар», «Шериг алban-ныглар» деп адаар бөлүктер хүн чуруумун үревес, республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирер дугай

Бөгүн—Кызылга республиканың чер ажылдакчыларының төвүлел-хуралы болур

ЧЕРНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Бүгү чурт рынокче кирип турар бо үеде республиканың чонунуң салым-чолу чер ажылдакчыларының кызымак, үреттиңелдиг ажыл-иженден улуг хамаарылгалыг болур. Чүге дээрге бистиң республиканың экономиказының кол адыры—мал ажылы болгай. Ындыг болганда чер ажылын сайырадып, ооң дүжүткүрүн бедидип албайн, кажан-даа мал бажын өстүрүп, ооң продуктулуг чоруун бедидип шыдавас бис.

А бистиң черден ап турар дүжүдүвүс, черге хамаарылгавыс бо үениң негелдериниге дүүшпес. Чылдың-на тараа культураларының, картофель, ногааның чыллазын база мал чеминиң белеткелиниң планын күүсеттейн келдивис. Түңнел улам-на кудулап орар. Мал чемин чедир белеткевейн турарывыстан малдың хорамчазы хөй, ооң продуктулуг чоруу кудулаан.

Эрткен чылын эмин эрттир байырлап, маёвкалап, хей-ле черге хурал-сутлаа эрттирип, хөй чугаа кылып келгенивис түңнелинде агаар-бойдус байдаллары таарымчалыг болган Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Тожу районнарның девискээрлериниге безин чайгаар үнген сигении четче кезин белеткен шыдаваан бис. Ол хамаанчок, өстүрүп алган тараавысты, сигенивисти, картофель, ногаавысты, малывыс чемин четче ажаап албаан бис. Чамдык ажыл-агыйлар малга чиртип алган болгаш кижи күүүн, техниканы багай ажыглаанывыстан хар адаанче киирип, чидириглиг ажаап алганывыс чажыт эвес-ле болгай.

Рынокче шилчишкиниң бо берге үезинде мынчаар ажылдаарывыска болур бе? Канчап чурттап, ажылдаар бис?

Мал чемин чедир белеткен албаанывыстан кыштың берге үезинде Моол Арат Республикадан, Саян артында ажылдагыйлардан диленип, алдынбиле домей, улуг ортектиг савак, сиген, силос садып алыр ужурга таварыштывыс. Ниитизи-биле МАР-дан 4000 тонна, Саян артындан 700 тонна сигении, 6000 тонна силосту база сенажты, 10000 тонна саванны садып, белеткеп алгаш сөөртүп тур бис.

Черле ынчаш боттарывыстың ажыл-агыйжы эвес, шүшпен, олутпай база үени тоовайн эрттирип алыр чоруувустан бо кыштың чыккылама соогунда хөй техникавысты Ак-Чыраага мөөнеп, кывар-чаар материалдарны чарыглап, ажылчын бөдүүн кижилерни соок-чарга түредип, хөй акша-тегерикти үнүрүп, улуг каражага дүжүп турган, 6000 тонна хыырыышты белеткен алдывыс. Моолдан эккеп турар сигенивистиң 1 тоннаызынга 200 рубль, Саян артындан эккеп турар ол хире саванга 100 рубль, ол ышкаш чадазында малга берип турар хыырыгыжывыска 75 рубль хире чарыгдал үнүп турар.

Бодап-даа көрүңер! Кайы-хире чарыгдал үнген-дир. Ол техникавыс-биле минералдыг база органиктиг чемишчидилгени шөлдерже сөөртүп, ооң дүжүткүрүн бедиткен болзувусса, Саян артындан тулуг материалдары, чедишпейн турар үрезинивис сөөрткен болза! Ол хөй үнген акша-төгерик-биле ажылчыннарга бажың-балгат, чаш урутларывыска ясли-садиктер, ыалчыннарга чурттаар оран-сава, кажаалар туткан болзувусса, кайы хире эки болур турган ийик. Бо-ла бүгү бистеге өөредиг болур ужурлуг. Оны ханы угаап билир ужурлуг бис.

Ынчангаш ам черниң берим-чезин бедидип болурунуң элээн каш аргаларын кысказыбыле сайгарып, оларга доктаап көрээли.

Кандыг-даа чылда элбекшилдиг дүжүттүң кол магадылары — суггат. Оны өй-шаанда чорудары чугула. Ооң ынаныштыг, идегелдиг чоруун чедип аар дээр болза, суггаттыг чер бүрүзү эллиг турарын чедип аар апаар. Ол чүл дээрге, суггаттыг шөлдерин нормачижек ёзугаар суггатчыларга, малчыннарга, коллективтерге доктаамал быжыглаар дээнин ол. «Алдан-Маадыр» совхозту чижекке ап көрээлиннер. Ында малчыннар, хойжу бригадалар, суггатчы звенолар, коллективтер тускай шөлдерлиг. Олар ол шөлдериниге чылдың-на кандыг ажылдар чорударын, кажан суггарарын, кажан ажаарын эки билирлер. Малчын бүрүзүнүң чылдың-на 20—80 тонна сигении боттарының күжү-биле белеткен алыры чанчыл болган. Шак ындыг дүржүлга Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның ажыл-агыйларында бар. А төп зонаның Таиды, Бин-Хем, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларында байдал сыр өске. Малчыннар мал чемин белеткелиге кириппес, чүгле эккел дээр хөөнүүлер. Рынокче кирип турар үеде ындыг хөөннер-биле черле эптежир арга чок. Азырадыкчы хөөннерден уштунуп, кижи бүрүзү боду хөделири эргежок чугула дээрзин үе негеп келген.

Рынокче киргенивис-биле кайы хамаанчок, туралаан үевисте аксып турар суг турбас. Ам сугну ажыглаан дээш толээр апаар.

60-70 чылдарда бир гектар шөлден дыка хөй тараанны ап турдувус. Эрткен чылын чүгле 10,1 центнер болган. А чамдык суггаттыг черлерден курраг, суггарбас шөлдерден эвээш дүжүтү алганывысты чүнүн-биле тайылбырлаарыл?! Оны анализтээр, ынамчалыг сайгарын көөр ужурлуг бис.

Мал чеминиң күрлавырын немей тургузуп алырына хөй чылдыг сиген улуг ужурдуалыг болгай. Бистиң республикада 22 мүн гектар ажыг хөй чылдыг сиген шөлү бар. Оны канчаар ажыглап турар бис? Ол шөлдериниң өй-шаанда тарылга-чажылгазын чоруттаанывыстан, чемишчитпейн, чогуур үезинде суггарбайн турарывыстан оларның дүжүткүр чоруу чылдан чылче кудулап турар. Ук шөлдерни суггатчыларга доктаамал быжыглаваанывыстан, диаа кылыр ужурлуг агротехниктиг ажылдарның чоруттунмайн турарының ужурундан, чылда 2-3 дүжүт алыр турган, түгле чаңгыс кезилдени сигенниң шынары баксырай бергенде, сүүзүннүг чоруун барымдаалавайн, хойнуче кичээнгей салып ажаап турарывыс чажыт эвес-ле болгай.

Хөй чылдыг сиген шөлдерни апрель айда суггаргаш, июнь айда ажаап алыр. Ооң ийнги суггадын чорудып, ооң база-ла ол хире дүжүттү алыр арга бар. Хөй чылдыг сиген өстүрер талазы-биле Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң база «Сүмбер-Уула» колхозтуң, Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң суггатчыларының дүржүлгазын непгередип, өскелерге өөредирин үе негеп келген.

Чер ажылының түңнел чок болуп турарының база бир чылдагааны чамдык ажыл-агыйларның удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң арендаторлар-биле чардынган кереэлериниң негелдерин долузу-биле күүсеттейн турары боолп турар. Чамдык специалистер арендаторларының бот-тускайлак чоруунга чылдагаанын алгаш, оларга технология талазы-биле дуза чедирбейн турар, агротехниктиг негелдерниң күүсеттинмейн турарындан оларның ажылының түңнели кудт болуп артпышаан.

Аъш-чем аймаан элбекшидерни чүгле колхоз, совхозтарның хөрээ дээр болза шын эвес апаар. Ол дээрге — кижи бүрүзүнүң хөрээ. Хоорай көдээге мурнуку чылларда конгуг улуг дузаны кадып турган болза, ам шуут ойталаар чоруктар тывылган. Оны бис шын эвес деп санап турар бис. Чүге диде, көдээниң будургей продукциязын хоорайжылар четтирип турар болгай.

Бистиң республикаңың көдээ суурларының чурттакчыларының бажыңнарының чанында 2500 ажыг гектар суггаттыг шөлдер бар. Оларның ажыглалы кандыг ийик? Оон янзы-бүрү дүжүт өстүрүп алырының аргазы турбуже, оларның дыка хөйүнде чылдың-на чашпаадан өске үүг-даа үнмейн турары хараадаачыг. Ынчангаш ол шөлдерни төп ажыглаан турарын районнарның чер комитеттери чер-чер Советтери-биле боттарының хайгааралыңга ап, оны ажыглавайн турар өг-бүлелер-биле дээштиг ажылдарны чорудары чугула. Черле ынчаш хоорайларның база көдээ суурларының чурттакчыларының боттарының бажыңнарының чанында дыка хөй кезиннин чимистиг үнүштерни олуртпайн турары хомудаачыг.

Кызыл районуң чаа тургустуган ногаа өстүрер «Рассвет» совхоз (директору Т. Ли) дамчыдылга. 16.30 Урутларга дамчыдылга. 17.30 «Ырыны сактып ал», «Улугларга болгаш урутларга». 17.45 «Рынокче шилчилге». «Культураны кым хандырарыл?» 18.00 ТМА. 18.45 Бүгү-делегейниң казыкшыдылга хүнүнге тураскааткан программа. 20.00 Поэзия минуталары 20.05 «Чаңгыс бот». Дөрт сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. Бирги сериязы. 21.00 «Ye» 21.45 Рязань областың «Сотворение» шин театрының фильм-шиизиниң баштайгы көргүзүү. 23.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 00.05 — 00.50 Техниктиг чапсар. 00.50 Дүнеки ТВ. 01.30 «Пляж үптекчизи».

Понедельник

АПРЕЛЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт» 9.20 Футбол допчулалы. 9.50 Мультфильм. 10.10 «Аччымны канчаар эдип ап болурул». Уран-чечен фильм. 12.00 Телевиденениң медээлер албаны (ТМА). 12.15 Белорус чогаалчы В. Короткевичиниң дугайында барымдаалыг фильм. 13.00—13.25 «Ховуда өглер».

• • •

15.00 «Амыдыралды катап эгелээр». Уран-чечен фильм. 16.15 «Бажында чечектер» деп Өөредилге дугайында. 16.30 Музыка эртинезиниң шыгжаммыры. Ф. Мендельсон. 17.00 «Чемпионнар-биле калыр». 17.30 Элээдилерге программа. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.30 «Криминал». Мультфильм. 19.35 «Чер — бистиң планетавыс». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.05 «Чаңгыс бот». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. Ийиги сериязы. 21.00 «Ye». 21.45 «Хүүлгаазынчаг шолу». 22.30 «Сос». 00.10 Техниктиг чапсар. 00.45 «Меридиан» Делегей медээлери. 01.00 «Миргород болгаш оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 02.10—04.25 «Долгандыр тулуг-чечен телефильм. 02.35—03.50 Портрет. Роберт Амирханян.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бир-ле катап». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9-ку класс. Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиниер». 9.05 Италия дыл. 10.05 Орус чугаа. 10.35; 11.40 Биология. 7-ги класс. Амыргамоос, мезуза болгаш өскедаа. 11.05 Адам Смиттиң акша-хоремгизи. 12.10 Мультфильм. 12.15. «Бистиң үениң маадыры». Телефильм. 12.50 «Планета». 13.50 Концерт. 14.40—15.50 Урутларга фильм.

• • •

17.15 Мультфильм. 17.35 Улустуң аялгалары. 17.45 Экология айтырыгларының дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Урутларга фильм. 18.50 «Ойнаар-хоорайжылар». «Бразилияже аян-чорук. азы...» 19.20 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, таймылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Оны силер шыдаар силер». «Инвалидтерге техника». 21.00 «Ye». 21.45 «Кажар арга». Уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 22.50 — 23.25. Таңмылар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Коллаж. 18.15 Музыка абонементизи. Профессор Янкелевичиниң классы. Бирги дамчыдылга. 19.30 Футбол допчулалы.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва—ТВ»: «Хөглүг аялгалар» Мультфильмнер. 20.30 «Часпайн боолаан». Уран-чечен фильм. 22.00 «Лиишфан». Уран-чечен фильм. 23.20 «Лениниин хаймныг чайы». Уран-чечен фильм.

Вторник

АПРЕЛЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Мультфильм. 9.30 «Шыгжакчы». Телефильм. 9.50 «Өршээн көр, сонгу ие Россия». Уран-чечен фильм. Бирги сериязы. 11.00 Урутларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—13.30 Портрет. Роберт Амирханян.

• • •

15.00 «Хүлээп көрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 16.15 «Шыгжакчы». Телефильм. 9.50 «Өршээн көр, сонгу ие Россия». Уран-чечен фильм. Бирги сериязы. 11.00 Урутларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—13.30 Портрет. Роберт Амирханян.

• • •

15.00 «Хүлээп көрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 16.15 «Ынакшыл ыры» Уран-чечен телефильм. 16.25 «Силер ийе дээр бөлзүнарза». 17.10 «...16 харлыгларга чедир хүн». Уран-чечен телефильм. 16.05 «Авто». Аная сонуургалдыларга. 16.20 Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.40 Музыкалыг программа. 17.10 Тоолдар болгаш ужуралдар. 18.30 ТМА. 18.45 Телефильм. 18.55 «Эде тургустуунуушкун: Японияга ол канчаар болганы». Үшкү дамчыдылга. 19.40 Режиссер А. Шахмалиевның фильмнери. 21.00 «Ye». 21.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 «В и Д» программа 01.00 — 02.05 Дүнеки ТВ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5-ки класс. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 11.35 Литература. 6-ты класс. 11.05 «Кадыкшыл». 12.05 — 14.25 «Хатка алыскан кулузун үнү». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

• • •

16.55 «Нюмыз» (Сыктывкар). 17.25 Мультфильм. 17.30 Уран чүүл календары.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Урутларга — фильм. 18.20 Айтыырлар болгаш харылар. 18.40; 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал. «Тыва ТВ чалап тур». РСФСР-ниң

Среда

АПРЕЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Ye». 9.00 «Ажылгыр чарылганы». 9.15 Концерт. 9.55 «Өршээн көр, сонгу ие Россия». Уран-чечен фильм. Ийиги сериязы. 11.00 Элээдилерге программа. 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 13.05—13.35 Ыры дугайында сактыышкын.

• • •

15.00 «Ажылгыр чарылгачы». 15.15 «Айзын дүнде аттар». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Холук берем, оонук» деп дамчыдылга. 16.40 «Чылыг телерив». Мультфильм. 16.50 Ырылар. 17.20 Урутларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.20 «Маңаа Ленин чурттап база ажылдап чораан». Барымдаалыг фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Культура болгаш рынок». «Коммунист» журналдың редакциязында «төгерик стол». 19.15 «Чаңгыс бот». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-ку, 4-ку сериялары. 20.55 Ю. А. Гагаринниң космосче ужудуушкунунуң 30 чылы оюнга тураскааткан байырлыг хурал. Эвилелдер бажыңнары Колониялыг залында дамчыдылга. 22.00 «Ye». 22.55 Футбол. «Спартак» (Москва)— «Марсель» (Франция). 01.00 Дүнеки ТВ. «Миргород болгаш оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. Ийиги сериязы. 02.05 — 02.40 «Шулуктеринден эн ыраак одуруглары». С. Есенин. (Т. Доронина күүседи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сылдыс шагы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойтус эртемге. 3-ку класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10-гу класс. 11.05 «Бурда модел» саналдап тур...» 12.05 Киножурнал. 12.15 «Кажар арга». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Фильм-опера. 14.00 Мультфильм. 14.15 — 15.30 Телефильм.

• • •

16.50 Россияның барымдаалыг экраны. 18.20 «Өске кадай болгаш ашаа орун адаанда». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.25 «Тыва черде». Медээлер, таймылбыр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Эп келгеин». Телефильм. 20.45 Музыкалыг программа. 21.30 «Объектив». 22.00 «Ye». 22.45 «Силерге ынакшыл дугайын чугаалаайн». 23.50 — 01.00 Кинофестиваль.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.25 Волоколамский биле Юрьевский А. Чеховту номчуур. 19.40 Россияның парламент медээзизи. 19.55 —20.00 Коллаж.

Четверг

АПРЕЛЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Футбол. «Спартак» (Москва) — «Марсель» (Франция). 11.00 Урутларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Сос». 13.45 — 14.00 Рязаньның орус улустуң күүгине хорунуң көргүзүү.

• • •

15.00 «Ынакшыл ыры» Уран-чечен телефильм. 16.25 «Силер ийе дээр бөлзүнарза». 17.10 «...16 харлыгларга чедир база оон улутларга» 18.05 Кижи. Чер. Октяргай. 19.05 Дөрт чугаа. Телекөрүүчүлерниң айтырыгларына Бүгү-эвилелдиг телерадиодамчыдылга компаниязының удуртукчулары харылаан. 20.05 Футбол. «Спартак» (Москва) — «Марсель» (Франция). Ийиги тайм. 21.00 «Ye». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 Ю. А. Гагаринниң космосче ужудуушкунунуң 30 чылы оюнга тураскааткан концерт. 00.00 «Меридиан». 00.15 Аччыктарның уран өүүлү. 01.00 Дүнеки ТВ. «Улуурланыышкынның демдээ кыдыр». Уран-чечен телефильм. 02.20 — 03.00 «Тамбов чурттуг казначей хөрээжеч»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5-ки класс. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 11.35 Литература. 6-ты класс. 11.05 «Кадыкшыл». 12.05 — 14.25 «Хатка алыскан кулузун үнү». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

• • •

16.55 «Нюмыз» (Сыктывкар). 17.25 Мультфильм. 17.30 Уран чүүл календары.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Урутларга — фильм. 18.20 Айтыырлар болгаш харылар. 18.40; 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал. «Тыва ТВ чалап тур». РСФСР-ниң

Пятница

АПРЕЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 «Ырлажылыкар, өөнүктер». 11.15 «...16 харлыгларга чедир база оон улутларга» 12.00 ТМА. 12.15 «Сеңээ чогум чүүү чүн бээр бис...» Телефильм. 13.05 «Калинка» ансамбльниң көргүзүү. 13.20 — 14.00 Мультфильмнер.

• • •

15.00 «Баштайгы хүн, соолгу сыныс». 10.45 Фильм-шин. 13.25 Шажыныңы болгаш культураның үнелиг үүүлдериниң дугайында. 14.30 Концерт. 15.20 ТМА. 15.35 Мультфильмнер. 16.05 «Ыры —91». 17.15 «Делегей панорамазы». 18.00 Ю. А. Гагаринниң космосче ужудуушкунунуң 30 чылынга тураскааткан телефестиваль. 21.00 «Ye». 21.45 Улутларга мультфильм. Ийиги дамчыдылга. 00.05 «В и Д». 01.05 — 03.15 Дүнеки ТВ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чараа-чеченчигеш». Уран-чечен телефильм. 8.45 «Бойдустуң тураскаалдары». Телефильм. 9.15 «Арена». 10.15 Видеоканал. 13.45 Концерт. 14.00 Телекөвүүг: Москва — Киев — Минск — Алма-Ата. 17.30 Режиссер Ю. Нагибиниң телефильмнери. 18.30 СССР-ниң хоккей талазы-биле чылда командазының кол тренери, В. В. Тихоновтуң дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Орус чугаа. 20.45 А. Федоров дошпулуурга, В. Сидельников гитарага ойнаар. 21.00 «Ye». 21.45 «Оожум кижи». Уран-чечен фильм. 23.00 — 23.30 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

10.00 — 17.00 «Тыва—ТВ».

Суббота

АПРЕЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 В. Шувалов ырлаар. 7.00 Мультфильм. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 Бистиң садыыс. 9.00 ТМА. 9.15 «Бурда модел» саналдап тур...» 9.45 «Эртенги зүү. 12.20 Мультфильмнер. 12.45 Бүгүн — Агаардан халдаашкынга удур шериглер хүнү. АХУ шериглериниң кол командылакчызы И. М. Третьяктың чугаазы. 13.00 «Көдээдеи дамчыдылга». 14.00 «Кадыкшылга» 14.30 «Силерге ырлап берейн». 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.30 Концерт. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Урутлар ансамблиниң көргүзүү (Япония). 19.30 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Чаңгыс бот». Уран-чечен телефильм. 8.45 «Бойдустуң тураскаалдары». Телефильм. 9.15 «Арена». 10.15 Видеоканал. 13.45 Концерт. 14.00 Телекөвүүг: Москва — Киев — Минск — Алма-Ата. 17.30 Режиссер Ю. Нагибиниң телефильмнери. 18.30 СССР-ниң хоккей зүү. 21.00 «Ye». 21.45 Клубтар чемпионады. 22.30 «Японнар болгаш орустар». 23.30—01.30 «Ырлажылыкар, өөнүктер!».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Заридкажа, чыскаалымар! 8.15 Мультфильм. 8.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.50 Гандбол. 9.[illegible] Чогаалыкчы мастерская. 10.05 «Бүгүдеге педагогика» связь» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Встреча» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.00, 18.40 шактарда.

АПРЕЛЬ 7-де

«НАЙЫРАЛ»: «Детям «Мультсборник № 5» (новый) 9.40, 14.10, «Палач» (2 сериялыг) 11.00, 15.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Гадкий утёнок» 9.00, 12.20, «Дикие лебеди» 10.30, «Казённый дом» 13.50, 17.50, «Галисиеш» 15.50, 19.50 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ешё одна связь» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночымыды № 5 (новый) 10.00, «Встреча» (2 сериялыг) 11.10, 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Гикор» 13.00, «Новые амазонки» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

АПРЕЛЬ 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Золото-волоска и золотая крепость» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (кинопанорама) 19.30 (кинопанорама).

«ПИОНЕР»: «Лунная ведьма» 9.00, 12.10, «Школьный призрак» 10.30, 13.40, «Палач» (2 сериялыг) 15.20, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Вальс на зыбкой почве» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Казённый дом» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка баран болуушкун». 11.000 Хөглүг программа. 11.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. АХУ шериглериниң кол командылакчызы И. М. Третьяктың чугаазы. 13.00 «Көдээдеи дамчыдылга». 14.00 «Кадыкшылга» 14.30 «Силерге ырлап берейн». 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.30 Концерт. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Урутлар ансамблиниң көргүзүү (Япония). 19.30 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

АПРЕЛЬ 6-да

«НАЙЫРАЛ»: «Палач» (2 сериялыг) 9.20, 12.30, 15.40, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Гадкий утёнок» 9.00, 12.20, «Дикие лебеди» 10.30, «Казённый дом» 13.50, 17.50, «Галисиеш» 15.50, 19.50 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ешё одна

ЧЕРИМНИҢ КИЖИЛЕРИ

Мээн Ак-Туруг суурум районда хөй чурттакчылыг черлериниң бирээзи. Бисте кандыг мергежилдиг кижилери чок дээр боор. Оларның чамдыктарын номчукчуларга таныштырайн.

I. ЫЯШ ДИЛДИРИКЧИЛЕРИ

Ыяш дилер цех чок болза тудуг-суур дугайында чугаалаан-даа херек чок. Тайгадан чөвүрээлиг мөзүр чудуктарны соортуп эккелгеш, ыяш дилер черге ону янзы-бүрү хемчээлдиг кылдыр дилдириттер. Ооң бажың хаазы үнер, эжик, соига рамазы, стол, сандай пазлар. Малчыннарга херек материалдар база ооң үнер.

«Ак-Туруг» совхозтуң ыяш дилдирер цегинде улуг дилдиривчи Сандан-оол Сандак, база ооң өөру Коики Сенгини, Шойдан Дувендей, Виктор Чолдак-Кара, Баян-оол Аспан-оол олар планныг даалгаларын үргүлчү ажыр күүседин, демниг ажылдап турарлар. Улуг-улуг чудуктарны чүүп, эптештир салып, дилдирип турда, оларның эптиин. Болар техниканың айыыл чок чоруунун дүрүмнерин шынгыы сагын турарлар.

II. КАННАКЧЫ

МТМ-ге баарга, бир-ле машина чанында от чырыткыланыр. Өрт-талап-даа сагышка кирер. Чок, ол болза хоочун каннакчы Чизел-оол Сенгиниң ажылдап турарыдыр. Мен ынчан аная чорумда, ол Успа-Хөлдеи ыыр-гыыштаар дээн автомашинаның сыйлы берген кезээн каннаан турду. Ол черле идегелдиг кижи. Ооң шевер холдары деггенде, септелге соонда-даа амыр-ла. Чолаачылар, трактористер аная чоргаараар, кылган ажылы кедилиг боорга хүндүлээр. Каннакчының ажылы харыысалгалыг. Олар үүгле стаж барымдаалап, назыны аныяк турда-ла, пенсиялап үне бээри таварылга эвес.

III. ДАРГАН

Бистиң совхозта эргээн какпас уран-шевер дарганы-высты Намчыл-оол Хирбаа дээр. Дарганны кезек үеде тоовас, ооң ажылын ийиги чергенин дээр үе турду. Ам ындыг эвес. Аът дагазындан эгелээш, трактор, машиналарныңы, андазын, илиирлериниң кезектериниге чедир дарган кижи кылыр.

Намчыл-оол Монгушович чагыдан черле ойталавас, ону сагыш ышкаш кыдыр күүседир чанчылдыг. Херек таварылгада ажыл шагы-даа барымдаалавас, кылыр дээзин үезинде шынарлыг дооза. Маска-дөжүзүнүң аялгазы ышкаш эргим дааштыы ол чүге-даа орнаар хөөнү чок.

Май-оол БАЗЫР.

ХЕМ КЫДЫНДАН ЫРАДЫР

Чөөн-Хемчик районуң Хайыракан суурунуң болук чурттакчылары бо чагааны бижип, мында кодуртүнген айтырыгны шинтпирлээриниге дуза кадарыкарны дилеп олур бис.

Херектиң ужуру мынаыр. Чаазаа хемниң эриниге турган суггарылга организациязының дүшкеш-биле ам ында «Көдээ ажыл-агый химизы» дей база бир организация көжүп келген. Болап көөрүвүске, ол канчап-даа таарышпас ужурлуг. Ооң девискээримге минералдыг чемишчидилгелер төкпес-даа болза, оларның машиналарына химиктиг будүмелдер артып кааа болур болгай. Ооң соонда черже сиилп, чаашкын үезинде хемге агып кирип болур. А ол дээрге ургударыга, мал-маганга өөза айыылдыг. Хемниң Хайыракан суурже талазында суггарылга бугазы бар. Бичин чаштар аная бо-ла эштп бергеи турарлар. Чүү-даа болуп болгай.

Организация эрги турган черинге чүге туруп болбазын? Ол чер аиза тааржыр ужурлуг, хоорайдан хайыы черделе болгай. Хем чанынче оку көжүрер дээн шиитпирни кым хүлээп алганыл? Маңаа хамаарыштыр районуң, хоорайның удуртукчулары, бойдус камгалалының талазы-биле комитеттиң, санэпидстанцияның харызы кандыг боор ирги?

Сергей Кара-Сал, Очур-оол Ховалыг, Долаана Күжүгет болгаш өскелер-даа.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тес-Хем райозунуң баштаар черинің даргазының оралакчызына ажылдап турган Вера Саяевна Эрес-оолдуң бо чылдың январь 25-те озал-биздекка таварышкан мөөнеи-биле долбаштыр бисте, торелдериниге болгаш чоок кижилерге хаңы кажыылалды илередиси, бистиң ажыг-шүжүүвүстү улешкен бүгү эш-өөрге, албан черлериниге четтиргенивисти илередивис.

Эрес-оолдарның ог-бүлези.

Кызыл хоорайның төвүнде чаагайжыды туткан бажында үш өрээлиг квартираны «Нива» азы УАЗ-469 автомашинага орнап болур мен. 2-19-29 телефон дамчыштыр харылаажыр.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЕЭНГЕЛИНГЕ

Бир эвес силерге кандыг-бир дериг-херексел, механизм, материалдар, чиг эр болгаш оон-даа өске чүүлдер хереглеттиниг турар болза, бистиң ачы-дузаавысты ажыглап болур силер.

Симферопольдуң «Астра» дээр хаңыдаштырылга черинің девискээр аайы-биле төлээ черге Кызыл хоорайда турар. Бистиң информация баңкывыс ол бүгү чүүлдериниң кайда турарын эки билир.

2-28-75 дугаарлыг телефондан 7 шак 30 минутадан эгелээш, 22 шак 00 минутага чедир айтырыгны бидип ап болур.

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады бо чылдың апрель 10-дан эгелеп «Е» категориялыг чолаачыларын белеткеп эгелээрин чарлап тур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-14-82.

ДОСААФ-тың Кызылда техниктиг школазы «В», «А», «ВС», «Д», «Е» категорияларын чолаачыларын белеткеп эгелээрин дыннадып тур. Кячээлдер бөлүктер четчелеттиреп шаа-биле эгелээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49. Телефон № 2-25-28.

ҮШ ҮЕМ

Төрүттүнгеш, оскен үем
чус чыл дурту
Тоогум болуп тоичүзүнде
үзе келди.
Чаарби дөрттен тозан бирги
чылга чедир
Черим, чонум кежин дээш-ле
туржуп келдим.
Келир ой дээш, чуду-кара
башкартынып,
Кенеп шаамдан чылдар эргий
чурттаанымны,
Деннеп бодал, сайгартынып
чоруурумга
Деский өвес үш шаг-үе
көстүп кээр-дир:
Бирги үем: хостуг чолга
чалгынналгаш,
Бижиттинип, ноичуттунуп,
ажыл кылып,
Кара башка халдагы дег
хайыра чок
Халап-хайга капсырлашпаан
чалыы шаам-дыр.
Ийнги үем: идегелдиг, идегел чок
Ийе, харын назы орту
чурттаатам-дыр...
Чүгле чаңгыс чагырганын
үнүп дыннап,
Чүү деп чарлык болур болдур
хүлээп чордум.
Үшкү үем: дүшкүүрелдиг
амгы бо-ла
Үүле бүткен азы бүтпээн
кыраан шаам-дыр...
Мынча ботка чурттап келгеш,
оранымга
Мындыг дошкун шагны көрүп
бодаваан мен...
Тоткаш, доора бараныныңы
девин ийик бе,
Дооратан күткүлгенин
кеми ийик бе,
Ye салгаан чалыларынын
иүүрүнде
Үүлгедикчи, дүржок чанчыл
тергиндеп тур...
Эртегиден Азия диптин
төвүн эзлээн
Эргим тыва аймак чонум
тоогүзүнде
Эриг сеткил, эки күзел,
ачы-буян
Эчис ыдык сагылгалыг,
дагылгалыг...
Бурунгудан хүндүткелдиг
эдилелдер
Буттап каан боо, хынныг бижек —
кайызы-даа
Арыг иүүрлүг, чудулгелиг
албатыже
Арнып болбас ацчы чонум
чепсээ чорду...
Сеткилиндеп кээргел сүзүү
казыттынгаш,
Черликшээннер холдарындан
барганнарны,
Шупту хөөрүп чаңгыс черге
четчеленсе,
Чурагайның кандыг дүйү
көстүр ирги?

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл.

Мындыг база болгулаар

КАДАЙ АЛЫР ДЭЭНДЕ...

Швециядa мындыг чаңчыл бар — кадайланып өглеснир дээн душтуун эр кижи куда болур черже холга көдүрүп алгаш кирер. Бодап көөрге, ында берге чүве чок хире, мынчалза-даа чамдык таварылгаларда байдал нарыдай-ла бээр болдур ийин. Ындыг байдалга Стокгольм воорай чурттуг Ян Андерсон таварышкан. Херектиң ужуру мындыг — ооң душтуунуң деизиэн чүс килограмм чедип турда, бодунуу — чүгле чеден-не килограмм хире кижи-дир. Ян күжүр Иоланазын (душтуунуң ады мындыг) холга көдүрүпкеш, дискектериниң кырынга доңгаа кээп дүшкен, душтуун-даа оскунган, холун-даа сыйып алган. Андерсон шак мынчаар бодунуң өглеңгениниң баштайгы айын эмнелгете эрттирген.

Бразилияда чамдык индей аймактарда өглениринің дугайында самалды эр кижиге баштай уруглар кылыр чаңчыл ам-даа артпышаан. Шилип алган кижизинге аныяк кыс доңгада калык эккеп сунар. Бир эвес оол кадыкты чиптер болза, удаваанда куда дүжүрер апаар.

Кения Республиканың девискээринде лухья деп аймак улус бар. Аймактың өглениксээн эр кижилери эрес-дидимин, кашпагайын көргүзер дээр болза, шилип алганы кызының баарынга бодунуң өлүргеин леопард деп араатан аңының кежин барып чадыптар ужурлуг чүве-дир. А леопард өлүрүп аары амыр эвес-ле болтур ийин (ол важок кашпагай, моге шыырак араатанны шыдаар-ла кижи ужуруп ап шыдаар, ам барып оларны Кызыл дептерде киирген, мынчаган колдуунда-ла заповедниктерде арткан). Леопард тып аар дээш чөгел төнген бир аныяк оол хоорай кирип, кылып каан симтетиктиг кеш салып ап, оозун душтуунуң баарынга барып чаткан чүве-дир. Ынчалза-даа хоокуйүүн мегеи дораан-на илереттинген дээр.

Өглениир дээн оолдуң салын ооң душтуунуң бажыныың баарынга даштыгаа чүлүүр ужурлуг чаңчыл Турцияның көдээ суурларында ам-даа артпышаан. Ооң ужуру мындыг — салын чүлүүп турар болганда, бөзулуг эр кижи ышкажыл, мынчаган ону шупту улус көрген турар ужурлуг.

Малайзияда база бир арай чиктиг чаңчыл бар. Бир эвес кайы-бир кижиниң кадайы өске кижи-биле будалып, кады хонуптар болза, баштай ол хереэжения көгүткен самыын садыкчызын кезедип шиидер, а бир эвес ындыг чүүл ийи дугаар болур болза, хереэжен кижини шиидер, а ол үш дугаар болур болза — кадайын тудуп шыдаваан ашактың шорузу, ам ол боду шииткелге онаажыр апаар.

Уран чүүлдүң найыралы

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

«Ийи дагыңы аразы чоокдаа болза дээштес, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза, көржү бээр» деп үлегер домак бар. Моол Арат Республиканың Убса аймаа биле бистиң республика культура талазы-биле найыралчы харылзаа эгелээнден бээр хөй чылдар эрткен. Рынок экономиказынче шилчип турар бо үеде ол аймактың болгаш Тыванын культура ажылдакчылары найыралчы харылзаанны улам быжыглап, удурдедир дуржулга солчуп, культура ажылын сайзырадыр талазы-биле керээни чарган. Ынчангаш об улаада Убса аймактың күүгүне филармониязының артистери Тыванын В. Кок-оол аттыг хөгжүмшүн театрынга концертин кызымчыларга бараалгаткан.

Алчыларының концертинде моол улустуң ырылары, национал хөгжүм херекседдеринге аялгалар, бот-бодунга дөмейлешпес таныылар, баштак кожаннар кол чөрүн ээлеп турар. Моол улустуң сураглыг ырызы «Бай-ла Моолдуу» болгаш тыва улустуң «Тове-Хаазын» ыраажы Алдынцецег ырлаптарга, найыралдың хүлүмзүрүү көрүкчүлериниң арынарынга чайнап келгилээр. Салгын-хат дег кашпагай, шимчегир аныяк оолдар, кыстар Лхасүрэнниң тургусканы баяр, хотун улустуң танцыларын тове бээрге, көрүксенчиг-ле чорду. Ол ышкаш моол улустуң баштак кожан «Бээжин лама» деп ырызын Нина Рагчаа-сүрэн биле Куидан Чапаев ырлап доозуптарга, адыш часкаашкыныары диңмиреп, кызыл чечектерни аалчыларга тутсуп турганы.

МАР-ның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Куидан Чапаев Тывага каш удаа аалдап чораан. Ынчангаш ону көрүкчүлериниң чамдызы таныыр. Ол бо удаада композитор Ростислав Кенденбилдиң «Аңдым», бот-тывынгыр композитор Батый Кенештиң «Тыва кызы» деп ырыларын арыг тыва дылга, дыннаксанчыг хоюг үнү-биле ырлап доозуптарга, бистиң композиторларывыс ырыларын эки күүсеткениниң илерелы кылдыр ыраажыга өөрүп четтиргенин сценэ кырынга илереткеннер. Ол найыралчы ужуражылганы көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп алган. Моол артистер МАР-ның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчылары Сономжейлаа, Лөгжмаачинмиг болгаш Норжеомамсырай, Бачноцир оларның күүсеткеени ырылары залга чаңгыланып, Моолдуң делгем довуларын, чиигир ногаан тайга-сыннарын, утуага дег хемнерин, аккыр өглерин, арбын мал-маганын, ажыл-ишчи арат чонун каракка көстүп келир кылдыр хуулдуруп тургулаар.

Убса аймакта күүгүне филармониязының ыры, танцы ансамблиниң балетмейстери Лхасүрэнниң тургусканы «Тыва аныяктар» деп танцызын көрүкчүлерни база өөрткен. Ол ышкаш бызаанчыга моол улустуң аялгаларын Ичин-хорлоо Буяжаргал ойнап бээрге, кижиниң катап-катап дыннап орукаазы келир. Моол өөнүктерде өөренип алыр, арга-дуржулга солчур солун көргүзүүлер бар.

Моолдуң Убса аймаанын артистериниң концерти ийи чурттуң аразында найыралчы харылзаанны улам быжыглап, культура талазы-биле арга-дуржулга солчулгазын байдып турарының тодаргай кереги болуп артар.

ЧУРУКТАРДА: концерт көргүзүүлериниң үезинде.
Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

ОРАН-ТАҢДЫ КИЛЕҢ

●Амыдыралдан чугаа●

Төрүттүмүп, оскен черчурттувус база кожа-кожа, ам ажылдап, чурттап турар бажыңнарывыс база чаңгыс суурда үш шыдыраачы бар бис. Юрий — Чадаана, Иван — Шеми, а улуг даайы мен Хөндергей чурттуг мен.

Бир-ле кежээ Юрий-биле ойнап олурувуста, мээн күжүм шала эвээжеп, туружум база божанайны берген. Юрийниң ыды үнүп, мени улай-улай шалаашу, тулааш туруп берген. Менде чүү-даа болза аъдым, бир оглум бар, а эште бир аът, бир ак тове болгаш үш оол бар болбас ийикпе.

Ындыг турбуже, мен сус бастынмайн, үргээр секпереп, «Дайзынга дүжүп бербес чоргаар «Варяг» деп ырны химиреннип ырлагылап, «Ийи карам турда, кана тоор мен!» дыгилеп, база шоу- омак олур мен.

Ядарган, оюн үезинде одажырывыс база бар куурумчулар болбас ийик бис бе.

— Сээн таагылыг ийи кара чаваларың чүге четчирил олар! Мен ай ак аъдым-биле тептирип, кегжигир ак тевем-биле базырып турган...

Хажыывыска бистиң хайгаарап орган Иван бистин чугаавыска база киржи берген:

— Кара аттарыңны чоруудаа хөреллер болгаш тур. Коштери мырыңай таарышпайн турлар ышкажыл. Черле мынчаш Хөндергейде чүүрүк аът-даа, моге кижи-даа үзүлген чер дижик.

Мен чым-сырт кыйны берип-тир мен:

— Чүүрүк аът дээрге моге кижи дээрге Хөндергейде чүве боор, билдиңер бе? Барыын кожууннарга дүктүт даванныг амытаныы мурнунга кирбейн турган Чүүрүк-Сараланы дыннаан силер бе? Алдарлыг моге Араззай-Комбуну көржүк силер бе? Барып-барып, мындыг аржаап суглуг, арбай тараалыг, алдар-сураглыг Хөндергейде чүүрүк аът, моге кижи чок деп силерни-даа!

Мээн үүм улгадып, шала изингленип олурар боорумга, Иваннын мени ыгралай аярак, тайылбырлап хөөрээни мындыг:

— Мээн ада-өгбелеримдеи тура черле Шеми чурттуг улус бис. Аваның адазы кыргаанчам куда баштап, чаагай машиналыг Хандагайтыже ажып каан.

Кабинага олурып ал дээрге, хөлчок чараш Хөндергейни көөр мен дээш, ашак ынаваан. Аяс чаагай чайгы хүн турган. Хем-биле аажок кыаалажып келген кадыр даг ужу черге келгеш, борта турган улуг даш шивээ камгалал кайыл дээш, ол кедергей алгырган дээр.

Кызаа берт орук боорга, мынчалчык бе аан, ол ацаа машина-даа доктаатпаан.

— Ам аныяк ооллариың күш-шыдалын көөр чүве. Эрте-бурун шагдан бээр тыва, моол могелериниң күжүн шенежин, көдүрүп ойнап чораанны Хөндергейниң алдар-сураглыг улуг көдүрер-дажын көдүрүп ойнаар силер — дигилеп, ашак аажок хөөреп чораан дээр.

Хөндергейниң Бестиг-Кара-Аксының дужунга машинаны доктаатканы, кырган-ачам бодунуң назынынга чүүлдешпес хире чиик алак дүже халаашы, улуг-биелиг үш ширээ даштарга маннап чеде берген. Ирей орта таалэйчи таккыладып, мынчаар хыйлаган ышкажыл:

— Дус-Даг ның моге Сүрүн-оол биле Барыын Убса-Нур аймактың мөгези Хөндей-Даржаа ийниңиң маргыжып көдүрер дажы маңаа, бо үш ширээ чаңынга чаларап чыткан чүве болгай. Күшшыдалы арай хиреліг-даа болза, черле шыырак кижи маңаа чыткан ол көдүрердашты черден көдүргеш, бо дискек караа хире бедик ширээ дашка салыр. Ортумак моге көдүргеш, бо доңмек орту хире ширээ дашка, а тергиин могелер бо курлак хире ширээ дашка салып каар турган. А Саваар-Көк, Шалдан-Допуй суглар боттарының эгиннерин ажыр октап турганнар ийин, күжүр эрлер!

Хөндергейжилерде чаңгыс-даа эр угаанныг кижи чок чон боор бе? Көдүрер-дажын кайнаар чидир октап алган улус дээр силер? Хөндергейге ам моге кижи кана турар боор!

— Суурже сөөртүп бадыра барган. Денгилээрге 145 килограмм ажыг болган-дыр — деп, улус аразындан бир аныяк үн дыннаган — Хөндергейле чүгле моге кижидаа эвес, а чүүрүк аът-даа үзүлгеп болдур ийин, кырган-ачай

— Ынчаамайн каңчаар! Оран-таңды килеңи дег коргунчуг чүве чок! Оран-таңдының бүткен бүдүжүн, овур-хевирин үрээргe, ооң эки чүве черле үнмес! Шивээ камгалалын база бузуп октапканнар-дыр. Ат болган тенекпейлер чоруур аа. Олар кайын орта чоруур деп, орантаңды килеңи коичут чүве дээп — деп, ашак түүнээп ышкажыл.

Мен-даа удурланыкчымга дүвү даалаш дүжүп берипкеш, бажымны ийн холумбиле кыскаштай түттүнгаш, боланып олуруптум.

Эрген МОНГУШ.

ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАР

Бо-ла чурттап чоруур чер-чурттувуска бистиң ырак мурнувуста кандыг кижилер турбаан дээр. Эрес-кайгалдар, маадырлыг шыдамыктар, важар аргалыглар болгаш кайгамчыктыг ыраажылар, хөгжүмчүлер, сыгытчы-хөөмейжилер дээш, кымны чок дээр. Оларның дугайында чон утпаан, сеткил-бодалынга шыгжап чоруур. Ол чугаалар үе-шаг эрткен тудум уттундуруп чидин бар чоруурун хараадалчыгыр.

Мен бодум хуумда кара чажымдан бээр Межегейниң сагылга-чүдүлгелиг хөй хелиңнериниң болгаш эрттир хувискаалчаан эрес-кайгал кижилериниң аразында өскен болгаш янзы-бүрү чугааларны дыннап келген мен. Улузумнуң эрткен-барган амыдыралындан эвээш-биче-даа бол, сагыштан ыравас түүлдерни дыннап чордум.

Чедерниң черликтери болгаш чылгычы Оюн Мышкырга

Чедер хөл девискээринде чурттап чораан сураглыг чеди байның ыыска үениң иштинде хенертен уксаазы тоигенинің соонда, оларның хөй чылгызы Чедер ховузунга, Шоолдуң элезиннеринге артып калган чүве-дир. Эллээр эллери чок, кадат-хавыт чокка черликшип, сула чораан чылгы улам көөдеп өзүп келген. Чедер ховузун дола берген. Ол шагда Чедериин чеди байынга бук тывылган дээш оларның мал-маганын ажаан алырындан улус шуут коргар болгаш хоруглуг турган. Ынчаарда каргыш-чаткага алыскан, хамчыкталып бухталган улустун кодан-чуртунга-даа баар кижилер чок болган.

Ол ковудеп өскен хөй чылгының аразында малдан өске онзагай чараш, сылдыс шокар мал турган. Ону тудуп өөредип алыр дугайы чамдык кижилерге сагыш хиире берген. Ол ылап-ла дириг мал деп чүвезин кижилер караабиле көрүп бүзүрээнгер.

Межегей оюнларының байларының чалчазы, эрес-кайгал эмдик аът өөредир Оюн Мышкырга деп аттыг, ийи сыммны улап алгаш, мал шалбалаар кижи турган. Ол кижиге черлик сылдыс шокарны туткан мүндуруп өөреттирер дижи бергенгер. Ол дугайында ноян болу база соңуургай берген. Ноян Мышкырганы кыйыртып, хаалар чорудупкан.

Мышкырга-даа ноянның оргээнинге чедип келгеш, күдүк базып бараалгаштыр:

— Мынча ботка чедер эмдик аттарны өөредип келгеш, чангыс-даа эмдикке окталып көрбээн-не кижи мен, хайыраатым. Чүү, кандыг-даа болза шенеп көөр боон-тур мен ийин, ноянным деп тур эвесте.

Соодуп баглаан, чүүрүк дээн коичут аттарны эллечештир мунгаш, сылдыс шокар аскыны тудуп алганаар. Баглап, эзертээш, сылдыс шокарга Мышкырганы аттыкарыпканнар. Черлик аскыр алгыкышкызы-биле дыылалмөөп, черинің довураан дээрниге үндүр доозунналдыр маннап, ызырып, теп, хап, черлик чылгызынче чоруп берген. Сылдыс шокар эртен мөгеен боду кожээге чедир дыылап, даңны атсы, хүнүү бадыр наш ховукту улай мөөп келгеш, адактың соонда холга кирип чаажыккан.

Мышкырганың ийи чодазында иднинин хоичулары чүү-даа чок, черлик аскыр, ол-бо талазында ызыргаш үзе соп каапкан. Ноян чылгычы Мышкырганы кыйыртыкаш, ону хүндүлеп-ымбылаткаш, шаннап мактаан дээр. Ооң соонда Чедериин ховузышпкан черликтери база каптап кижи холунга киргилээн, чамдык четтирбес, дезиглерин улус ацнап-даа турганнар-дыр. Чедер ховузу чылгы маадың ораны чер дээр.

Кайгал Булдазын

Шаг-шаанда Ээрбекке кайгал талазы-биле Танды-Уриянхайга болгаш Моолга сураг-жаан оюн аймактың Булдазын деп кижи чурттап чораан. Ооң карааның көскүзү дээрге дүне согушаалдыр согулган инекя тып эккээр кижи-дир. Улут-Хем ол чарыында, соңгу талазында даглардан, Межегейден Шоол баштап ажып олурган аттыг улустуң мунган аттарының өн-чүзүнүн ылган көрүп, олда олчаан чугаалаар кижи турган.

Булдазын Моолга карааны дүне хөй чылгы аразындан аскак ала аът көрүп каапкан. Анаа аскак эрес аът дээрзин ол эскергеп. Аътты тудуп алырга, ийи холун босхуп каан мал боон-тур. Ол дээрге бүгү Моолда чок дээн, дүктүг даваныг чүве мамыан четпес, сес азыглыг, чүүрүк ала аът ол болган. Булдазын ону тамып каан. Сес азыглыг аланы Улаастайдан Улут-Хемниң ол чарында Ээрбекке Булдазын эккелген.

Моолдар сес азыглыг чүүрүк аланы чүгле уриянхай Оюн Булдазын алгаш барып болур деп дорт шаанаш, Танды-Тываны эргелеп-чыгыргаан бүгүденин даргазы Амбын нояне тускай чүүлүг бижик чоруткаш, моол сүрүкчүлер чорудупканнар. Амбын нояның боднуун кижилгези-биле сес азыглыг аланы Моолче алгаш барганнар.

Ноян черинге кайгал Булдазынны хаан хоойлузуңуң тос эрээзи-биле кезедип шииткен.

Кайгал Булдазын тос эрээнің шиитkелин эрттирип алгаш, улам өөзөргээш, Моол киргеш, тос дажыр таныылды, дуис-хүндүс карактан кадаргазы сес азыглыг аланы шоочалыг бажың иштинден үндүрүп алгаш чоруй барып-тыр.

Булдазын сес азыглыг чүүрүк аланы мунупкаш, Межегейниң ол-бо талаларын ажа халыып, аалдар кезин чоруп турган дээр.

Сураглыг сес азыглыг чүүрүк аланы сүрүп келген улус Булдазынны ноян шеринге сурлдуруп, бүзээлеп турган туттургаш, аргын каан хаак аразынга сукаш, борбак бажын көөлдүр тевеге чүдүрүп алгаш чоруй барганнар.

Ол барган Улаастайга хөй улус көрүп турда, тук дагыры-биле бажын кезин шииткен. Булдазынның борбак бажын Танды-Тывага дедир эккелген турган.

Бо болза алдан-дуруушарының ырак мурнунда болган чүве-дир. Тоолчургу тоогу чугаала нүүл чок, бир шагда дерек кырында чүве-дир ийин.

Алексей АРАПЧОР.

ТЫВЫЗЫКСЫГ «ДЫЛГА» ЧУГАА

Арай деп-ле сыммарлажып киргеш, соңгу эжиктен ырак эвес черге турун алдым. Турун-даа эвес чүве-дир ийин, бүттар черге дегбес, астына берген турар. Алгы-ышкылыг, чылдагаан чок катты-иткилиг, бир үениң аныяк кижилерия-ле долу. Аэропорттан хоорайже бирги автобус доктаар черге каш кижи дүже бээрге, амна идиим улдуңнары автобус шалазынга кээп дегген. Хенертен артымда кезек ооллардың, уругларының чугаазы кулаамга илдигин келди. Кандыг дылда, чүнүн, кымның дугайын чугаалажып турарын билип аары тон берге:

— ...Өөредилгезин ара каапкан кызын адазы арыг чоска орнаптар дивээн бе?

— Персоссина кижи-ле болгай, шуут көрүүчүк деп база болбас.

— Эйт, Эля, ооң эжи уругнуң ады кым ийик?

— Сырга ийик чоп.

Ол-даа ёзулуг курятина уруг чорду але.

—Кижиниң хей деп бил, эш. Ёзулуг кино кыс-тыр ол. Коньки октаар үе келбээнде-ле, дилги кежи бөргүн үштүп октапкаш, аът көжү-биле кылаштап чоруур чоржук.

— Ооң ластиги кайда ажылдап турар чүвел, эш?

— Ажыл кайда боор ында. Макака ool чоржук.

— Крышалы чайык дедаан.

— Нудизм параларындан дезип чоруп турган, пролеткалаан болгай мен, эш, дыннадым ийнаан.

— Ам чүнү каңчаар болап тур сен, ынчаш?

— Ха-ха! Шикар кылдыр кеттиннипкеш, куруг азарт чүвеш мазуркалап бастырып тургай-ла мен.

— Ындыг сен ийин, эш, фантастап-ла эгелээр.

— Ча-чаа, надайзып турбаан, кедерее посылкага орар ийнаан. Аваның төрели кижи ында ажылдап турар чүве, чугаалаштырыпкай мен...

Дүжер черим чоокшулаан, оларның чугаазы артымда калган. Элдептиг чүве, мындыг чугаадан кижи үүнү билип алыр дээр силер. А боттары «дылын» пат билчир, илдиг чок хөөрежирлер. Каңчаар-даа болаарымга, ол сестерниң чаңгызынын-даа утканы башка кирер дээр силер бе, доташтырары безин болдулмас.

Ажыл соонда бажыңымга келгеш, кухнига-ла тур мен. Чем белеткеп тура, уругларым ачазынга ол чугаа, аныяк кижилер дугайын бирден бирээ чокка чугаалап бердим. Оом база ол «дылды» билбес, харын-даа «соора дыннадым ийнаан» дээр сагыштыг болган.

Оон бээр ийи-даа хире чыл чедип турган боор. Бир дыштанып хүнде бажыныыска уруум, оглум, Кызылдың медучилищезиниң сургуулу дунмам уруг база Улан-Удэден келген студент дунмам ооа орган бис. Бир чугаа кадында «фантес» деп сес дыннадым. Шагда-бир автобуска дыннаанымы элдептиг чүвеа сагыжымга кирип келди. Ол сестерни, сес каттыжыныкминарып утпас кылдыр блокнотка бижип алган чораан кижи мен. Сагыш аныып келгеш, ооны барып тып алгаш, дыннаанымы чугаа үзүндүзүнүң дугайын уругларга тоогудум. Чамдызын билбес-даа бол, ковей кезин «шефтен» турун очулдуруп бергеннер: «арыг чоска орнаары — «акшалыг» ашакка уруун бээри; курятина — таакылаар кыс; коньки октаар үе — час; аът көжү-биле кылаштаары — бажының узун, суук дуктерин сула салып аары; макака — наркоман; нудизм — чалгазраачыг лекциялар; пролетка — шылгалда дужаап шыдаваан студент уруг; мазурка — будуттунуп алган кыс; посылкага олурары — почтага ажылдаары; ластик — соруулдаалажып турар кижизи дээн уткалыг сестер болган.

Валентина САТ.

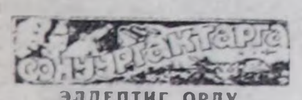

ЭЛДЕПТИГ ОРДУ

Испанияның айысылалы Мадрид хоорайның мырыңай төвүнде кедергей чараш, иштин, даштын барык алдын, нөңгүн-биле каастаан улут орду бар. Ону «Каса де Кордеро» деп адап турар. Ордунуң боду, ооң алынын төөгүү элдептиг: 1860 чылда Сантьяго Алонсо Кордеро деп кижи лотерсялыг мөөрейге хей акша түүнүг ойнаашкынны алган. Ынчаардагы эрге-чагырга органнарының кассазында бүгү акша Кордерога төлээринге чедишпес болган. Ынчангаш Мадридтиң төвүнде беш каат улут ордуну акаа берген. Ол үеден бээр ук ордуну «Каса де Кордеро» деп адаан.

ДОЙДУ «БАШКЫ»

Мурнуу Африка Республиканың Баркли-Уэст хоорайында беш харлыг Якоб Фробиус төрүмелиңден келдир болгаш чугаалап шыдавас турган. Үну чок болгаш келдир улус эмнээр специалистериниң сүмелээнин ёзугаар оолдуң ада-иезин Шахес деп шолалыг чугазыр дойду күшка келдир оглун «эмнедип», чугаалап билир кылдыр «өөреттирип» эгелээн. Ол куш хүн бүрүде үш удаа бир шак саныда-ла оолду чугаалаарына өөредип, келдирин «эмнеп» келген. Дөрт ай чартык үе эрткен соолуңде Якоб коигус келдирлевес болгаш аныа чугаалаар апарган. А дойду «башкының» бодунуң үну чоорту чиде берген.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ ораалакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораалакчылары — 3-45-93. Килдиктер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ кодээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтыргылар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыды. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Нов үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылыгы херектериниң талазы-биле күүгүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 78.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үнезилеткеннер

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
апрель
9
вторник
№ 63 (14563)
Садар өртээ 10 коп.
(Чагыдар өртээ 6 коп.).

ТӨЛЕВИЛЕЛ

«ЧЕР РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА»

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

1 үүл. Чер реформазы болза черге ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү девирлерин дең байдалдыг хөгжүдеринге, хөй девирлиг экономиканы девирлеп тургузарынга, Тыва АССР-ниң девискээринге черни чөп ажыглаарынга болгаш камгалаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының эрге-ажыктарынга дүүштүр черни эде хуваар сорулгалыг. Реформа чоруп турар үеде хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлериге, каттыжышкыннарга болгаш эштежилгелерге черни үлей үзүп бээрин, Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар оларның чер алыр эргезин быжыглаар.

Чер реформазын боттандырарын улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, аңаа сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди черни ажыглаарын таарыштырар организастыг контроль болгаш консультативтиг хүлээлгени күүседир.

2 үүл. Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр чер болгаш чер иштиниң байлактары, суг, үнүш, болгаш дириг амытаннар Тыва АССР-ниң чонунуң байлаа болур. Айыттынган бойдус байлактарын эллээрин, ажыглаарын болгаш аайлап башкарарын РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларынга, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелеринге хамаарыштыр үндүрген актыларынга дүүштүр чорудар.

Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринге чер участоктарын улус депутаттарының Советтеринге эллээр база ажыглаар кылдыр бээр. Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум база негелделер ёзугаар РСФСР-ге берип болур.

4 үүл. Хууда дузалал болгаш тараачын ажыл-агыйны, сад, мал ажылын чорудары, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудары-биле холбашкан өске-даа сорулгаларны боттандырары-биле чер участоктарын бүгү назынының иштинде эллеп, салгал дамчыдар база аренда кылдыр хамаатыларга берип болур. Ук чер участоктарынга чер эллекчизи, арендатор чуртталга бажыңнары болгаш ажыл-агый тудуглары кылып ап болур эргелиг.

Чер участоктарын бүгү назынының иштинде эллеп, салгал дамчылар кылдыр даштыкы хамаатыларга бербес.

5 үүл. Совхозтарга, колхозтарга болгаш кооперативтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, акционер иштелелдеринге, а ол ышкаш хамаатыларга коллективтиг сад база огород ажылын чорударынга чер участоктарын коллективтиг (иштин азы үлүглүг) өнчү кылдыр дамчыдып болур. Тараачын ажыл-агыйны организастаар сорулгабиле оон үшер апарган таварылгада, коллективтиң кежигүн бүрүзү чер участогуң бодунуң үлүү хевирлиг кылдыр алыр эргелиг.

6 үүл. Дачалар, гаражтар-тударынга, а ол ышкаш тывынгыр хууда ажыл чорударынга болгаш ажыглаарын хоойлу ёзугаар хоруваан өске-даа үүлдерни кылырынга чер участоктарын бүгү назынының иштинде эллеп, салгал дамчыдар азы аренда кылдыр хамаатыларга бээр.

7 үүл. Чер участоктарын ажыглаарын, оон иштинде арендага бээрин юридиктиг чурум ёзугаар быжыглаарынга чедир чер участоктарын ажыглаарының оон мурнунда доктааткан эргези хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хевээр артар, ынчалзажок бо Хоойлунуң күштүг болуп киргениниң үезинден эгелээш хуусаазы ийи чылдан ашпас ужурлуг. Ол хуусаа төне бээрге, айыттынган эрге күш чок болур.

8 үүл. Чер реформазын чорудуп турда, бүгү назынының иштинде эллеп, салгал дамчыдар кылдыр черни хамаатыларга дамчыдарын ук административтиг районда доктааткан чер үлүүнүң ортумак хемчээлинге дүүштүр, өг-бүленің кижи санын болгаш көдээ ажыл-агыйда ажылдап турарларының санын барымдаалап, чаңгыс өг-бүлеге хамаарыштыр улус депутаттарының Советтери халас чорудар. Тараачын ажыл-агыйны чорударынга «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайындаа» Тыва АССР-ниң Хоойлузунда доктааткан эң ындыкы нормазындан ажыг немелде шолдур арендалап ап болур. Бо чурум черге коллективтиг-үлүглүг өнчүнүң тургустуна бээр таварылгаларынга база ажыглаттынар.

Хууда дузалал ажыл-агыйны чорударынга чер участоктарын улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай Советтериниң доктаадын тургускаңы нормаларының хемчээлинге бүгү назынының иштинде эллеп, салгал дамчыдар база аренда кылдыр хамаатыларга берип болур.

Сад болгаш мал ажылын чорударынга бүгү назынының иштинде эллеп ап, салгал дамчыдар кылдыр оон мурнунда-ла берген бүгү черни, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның эвээш продуктулуг ажыглал черлерин болгаш үрелген черлерни хамаатыларга хоолас бээр.

9 үүл. Чер эллекчилери болгаш арендаторлар черни тускайлаң баш билип, бүдүрүлге продукциязын болгаш ону сайгарганындан орулгаларны боттары аайлап башкарар. Күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның база организацияларның талазындан ажыл-агый чорудулгазынче холгаарлаары хоруглуг. Чер эллекчилериниң болгаш арендаторларның ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар талазыбиле күрүне база өске-даа органнарның РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген эргелеринге бо үүл хамаарышпайн турар. Эрге-хүлээлгелеринге дүүшпес азы хоойлу-дүрүм негелделерин үреэн ыңдыг актыны күрүне азы өске-даа орган үндүрген таварылгада, чер эллекчизи азы арендатор ындыг актының бүрүнү-биле азы чартык-чамдыын күш чогун хүлээп көөрүнүң дугайында билдиришкинин судче азы арбитражче киирер эргелиг.

10 үүл. Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чер эллекчилеринге чылдык-на чер үндүрүүн оналр. Чер үндүрүүн улус депутаттарының чер-чер Советтериниң тускай счёдунче киирер болгаш черни ажыглаарын база камгалаарын организастаары-биле, оон дүжүткүрүн бедидери, чер кадастрын болгаш чер ажыглалының чурумун киирери, девискээрни инженер база социал талазы-биле чаартыры-биле холбашкан сорулгаларга ону ажыглаар. Тыва АССР-ниң хоойлужудулга актыларында дүүштүр акша-хөрөнгиниң көзинин республика бюджединге төпчүдүп ап болур.

Арендага дамчыткан чер дээш аренда төлевирин тыртар, оон хемчээлдерин Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар керээлер-биле тодарадыр.

11 үүл. Черниң шынарын экижидер, хөрзүннүң үнүшдүжүткүрүн болгаш арга-ыяш фондузунуң черинин продуктулуун бедидер талазы-биле ажылы, экология талазы-биле арыг продукцияны бүдүргенин дээш чер эллекчилерин база арендаторларны улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджеттериниң акша-хөрөнгизинин күсели-биле шаңнап мактаар. Оон-биле чергелештир Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурумун ёзугаар чер дугайында хоойлужудулганы үрээни, черни хирлендиргени болгаш баксыратканы, оон үнүш-дүжүткүр болуп чоруун кудулатканы дээш оларга административтиг база кеземче харыысалгазын оналр.

12 үүл. Тускай сорулга эвес, үре-түңнел чок ажыглаттынып турар, а ол ышкаш ажыглаадан үнген азы эвээш ажыкты бээр ажыглал черни кылдыр көрдүнген черлериң кезин чер реформазының боттанышкынының үезинде хуваттының болгаш улус депутаттарының Советтериниң шиитпири-биле дараазында эде хуваары база чер участоктары хереглээн хамаатыларга оны тускайлан бээрбиле чер талазы-биле тускай фондуже дамчыттынган туруп болур.

Ол фондулардан тараачын ажыл-агыйларны организастаарынга, хуу дузалал ажыл-агыйны, сад, мал ажылын чорударынга черни бирги эллечгде аңылап бээр.

13 үүл. Чер харыысаалары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрүбиле улус депутаттарының чер-чер Советтери Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң тус чер органнары-биле сырый харыысаалыг ажылдаар чер талазы-биле депутаттар комиссиялары тургузар.

14 үүл. Чер реформазын үе-чада аайы-биле чорудар. Баштайгы үе-чадада черни баш билип башкарар талазыбиле эргелерни улус депутаттарының чер-чер Советтеринге быжыглаарын боттандырар. Оон-биле чергелештир административтиг кызыгаарларны ылавылаар, хамаатыларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черге хереглелин тодарадыр, дараазында оларга катап хуваарынга черниң тускай фондузун тургузар, чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң хемчээлдерин доктаадыр.

Ийнги үе-чадада улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазыбиле күрүне комитединиң органнары Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр бүгү назынының иштинде салгал дамчыр болгаш аренда кылыр черни хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге дамчыдарын база быжыглаарын боттандырар.

Бо Хоойлу ону хүлээп алган үезинден эгелээш күштүг болуп киирер.

ТЫВА АССР-НИҢ «ЧЕР РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА», «ТАРААЧЫН (АРАТ) АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ДУГАЙЫНДА», «КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА» ХООЙЛУЛАРЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-ниң «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйның дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында» хоойлуларының төлевилелдериниң чон чугаалажып көөрү-биле «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунналарга парлаар.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссиялары Тыва АССР-ниң «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйның дугайында», «Көдээнин социал хөгжүлдезинин дугайында» хоойлуларының төлевилелдериниң талазы-биле боттарының санал-онаалдарын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязынга 1991 чылдың апрель 10-га чедир киирер.

3. Улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтери Тыва АССР-ниң «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйның дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында» хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажып көөрүн организаставаар, кирген санаалдарны иштилештирер болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга киирер.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязын Тыва АССР-ниң хоойлуларының төлевилелдериниң талазы-биле кирген санал-онаалдарын иштилештирерин, түнелди белеткээрин болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың апрель 15-ке чедир киирерин дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың март 27.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Көдээниң социал адырының болгаш Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының структуразында агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазын мурнады хөгжүдериниң кол үүлүлдерин бо хоойлу тодарадып турар.

I Б�ӨЛҮК

Кол үүлдер

1 үүл. Көдээниң мурнады хөгжүлдезин экологтуг, экономиктиг, эрге-хоойлу болгаш социал политика-биле күрүне магадылап турар.

2 үүл. Көдээ чонуң экономиктиг ажыл-чорудулгазы өнчүнүң күрүне, кооператив, коллектив-үлүг хевирлериниң хөй талалыынга болгаш дең эргезинге, ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлериниң: колхозтар, совхозтар, тараачын ажыл-агыйлар хевирлериниң, оларның кооперативтериниң болгаш ассоциацияларының хөгжүлдезинге, чер реформазын эрттирериниге, бүдүрүлге фондуларын күш-ажылы-коллективтерге садып алыр азы арендага дамчыдып бээр, тараачын (арат) ажыл-агыйын тургузары-биле чер алыр эргелиг ажылдакчыларга колхозтардан болгаш совхозтардан хостуг үнер эргени тыпсыр.

Ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлери бүдүрүлгени организастаарынга, бодунуң продукциязын сайгарарынга, орулгаларны хуваарынга дең эргелиг.

3 үүл. Көдээниң болгаш агроүлетпүр комплекизиниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин мурнады хөгжүдер темпилери дараазында үүлдер-биле хандыртынар:

— республика, тус чер дең-нелинге инвестицияның дең-дескизи-биле;

— сан-хөө, кредит болгаш курлавыр политиказы-биле;

— күрүне деткимчезиниң системазы-биле.

4 үүл. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлде программазы көдээни мурнады хөгжүдериниң оруктарын барымдаалаваанда хүлээп алдынмас.

II Б�ӨЛҮК

Көдээниң социал политиказы

5 үүл. Көдээниң чурттакчылыг черлериниң хөгжүлдезин кады чурттаарының чаңчыл кылдыр тургустунган хевирлерин — суурларын дең-дескии көөрүнүң болгаш оларының шуптузунуң дең эргезин барымдаалап боттандырар.

6 үүл. Көдээ-биле холбашкан суурларга болгаш биче хоорайларга (Туранга, Чадаанага болгаш Кызыл-Мажалык суурга) чурттаргы бажыңдарының, инженер тудугларының, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, ниитя билиг школаларының, культура, кадык камгалал, социал хандырылга, коммунал-амыдырал хереглел объектилериниң тудугларын, оруктар чаагайжылыгаашын кылырын, а ол ышкаш телефончудулганы, харыысааны, радиожудулганы, телевиление дамчыдылгазын, медицина, амыдырал болгаш хандырылганын өске-даа хевирлерин мурнады хөгжүдери-биле хандыртынар.

7 үүл. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде хаара тутпаан ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының, хөлөзиленген ажылдакчыларның эргелери болза:

— үргүлчүлелдиг ажыл неделязын доктаадып тургускан ажылдаар черни, мергежилиниң аайы-биле кылган ажылы болгаш күүсеткен нормазы дээш амыдыралга четчир хемчээлди барымдаалаан эң биичин ажыл төлевиринден эвээш эвес төлевирни 6 ай дургузунда алыр, мергежилге өөренири болгаш билиин бедидери, чыл санындан 21 календарь күнүндеп эвээш эвес шолээнин алыры;

— кылыр ажылдың байдалы өскерилгенде ажыл төлевирин арттырбышаан, билигмергежилин бедидери.

8 үүл. Күш-ажыл кылыр кижилер чедишпес районнарга көдээ ажыл-агыйга ажылдаары-биле көшкен өг-бүлелерге, а ол ышкаш ажыл-агыйларның болгаш көдээ Советтериниң чагыгларын ёзугаар чоруткан улус ажыл-агыйының, культураның, кадык камгалалының, харыысаанның, амыдырал болгаш хандырылганың өске-даа адырларының, күш-культураның болгаш спорттуң специалистериниң дараазында чиигелделерни доктаадыр:

— бажың чанында тудугларлыг болгаш участоктуг ажыг чуртталга бажыңын 10 чыл ажылдаан соонда хуу даа хевирлерин мурнады хөгжүдери-биле хандыртынар.

7 үүл. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде хаара тутпаан ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының, хөлөзиленген ажылдакчыларның эргелери болза:

— үргүлчүлелдиг ажыл неделязын доктаадып тургускан ажылдаар черни, мергежилиниң аайы-биле кылган ажылы болгаш күүсеткен нормазы дээш амыдыралга четчир хемчээлди барымдаалаан эң биичин ажыл төлевиринден эвээш эвес төлевирни 6 ай дургузунда алыр, мергежилге өөренири болгаш билиин бедидери, чыл санындан 21 календарь күнүндеп эвээш эвес шолээнин алыры;

— кылыр ажылдың байдалы өскерилгенде ажыл төлевирин арттырбышаан, билигмергежилин бедидери.

8 үүл. Күш-ажыл кылыр кижилер чедишпес районнарга көдээ ажыл-агыйга ажылдаары-биле көшкен өг-бүлелерге, а ол ышкаш ажыл-агыйларның болгаш көдээ Советтериниң чагыгларын ёзугаар чоруткан улус ажыл-агыйының, культураның, кадык камгалалының, харыысаанның, амыдырал болгаш хандырылганың өске-даа адырларының, күш-культураның болгаш спорттуң специалистериниң дараазында чиигелделерни доктаадыр:

— бажың чанында тудугларлыг болгаш участоктуг ажыг чуртталга бажыңын 10 чыл ажылдаан соонда хуу даа хевирлерин мурнады хөгжүдери-биле хандыртынар.

Ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлери бүдүрүлгени организастаарынга, бодунуң продукциязын сайгарарынга, орулгаларны хуваарынга дең эргелиг.

3 үүл. Көдээниң болгаш агроүлетпүр комплекизиниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин мурнады хөгжүдер темпилери дараазында үүлдер-биле хандыртынар:

— республика, тус чер дең-нелинге инвестицияның дең-дескизи-биле;

— сан-хөө, кредит болгаш курлавыр политиказы-биле;

— күрүне деткимчезиниң системазы-биле.

4 үүл. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлде программазы көдээни мурнады хөгжүдериниң оруктарын барымдаалаваанда хүлээп алдынмас.

III Б�ӨЛҮК

Малчыннарның күрүне деткимчези болгаш социал камгалалы

12 үүл. Одарладыр малдың ажылдакчыларының болгаш оларның өг-бүлезиниң амыдыралын мурнады хөгжүдери-биле база социал камгалалын боттандырары-биле республиканың күрүне органнары дараазында байдалдарны тургузар:

— чурттаалга шөлүн бирги оочурда бээр, а одарладыр малдың ажылдакчыларынга ол адырга он чыл ажыдаан соонда чурттаалга шөлүн чурттап турар черинге оочур чокка бээр;

— уругларын школа чанының интернаттары-биле болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге бирги эллечгде тургузар;

— продукция бүдүрүүшкүнүн көөдеткенин дээш малчыннарга болгаш одарладыр малдың өске-даа ажылдакчыларынга тариф ставказын 50 хуу чедир хемчээлдиг кылдыр бедидер;

— малдың баш санын мөнгүн камгалааны дээш мал ажылдакчыларын шаңнаар:

— бир дугаар малчыннан турарларга болгаш одарладыр малдың өске-даа ажылдакчыларынга өгну халас тускайлаар, а ол ышкаш үзүктеп төлээр кылдыр сүттүг болгаш өске-даа малды бээр.

IV Б�ӨЛҮК

Инвестиция политиказы

13 үүл. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери болгаш ону болбаазырадыры-биле холбашпаан үлестүр бүдүрүлгелерин хоорайларга болгаш көдээ черлерге тударын болгаш ажылдан турарларын калбартырын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң-биле дугуржуп турган, а девискээрлер аразынга ужуурдузалыг объектилерни тударын РСФСР-ниң Дээди Советиниң-биле дугуржуп турган чоп-шээрээр. Тудуг организацияларының хосталган курлавырларын болгаш күүлерин көдээнин сайзырадырынче шилчидер.

14 үүл. Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкынларының тускайлаан акшазын көдээниң социал хөгжүлдезинче болгаш агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче мурнай шилчидерин хандырар. «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединиң тускайлаан акша-хөрөнгизинге дүүштүр чыл санында дараазында үүлдерни акшаландырар:

— тараачын (арат) ажыл-агыйны хөгжүдерин деткиир программаны;

— көдээниң социал инфраструктуразын тургузарын, оон иштинде чурттаалга бажыңнарын, инженер коммуникацияларны, школаларны болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, культура болгаш кадык камгалал объектилерин, автомобиль оруктарын, оон иштинде ажыл-агыйлар иштиниң оруктарын тударын электрижидилгеге, газчыдылгага, телефончудулгага болгаш радиожудулгага чарыгдалдарны, көдээниң чурттакчылыг черлерин суг-биле хандырарын;

— ажыл-агыйлар аразының мелиорация системаларын болгаш суг дамчыдар хоолайларны, бойдус камгалалының болгаш гидротехниктиг тудугларны тударын, черниң дүжүткүрү-биле холбаштыр черни үндезинин-биле эккиндерин, хой чылдыг үнүштерин тарыырын;

— азып-чем болгаш болбаазырадылга үлестүрүнүң, садыгның, ниитиниң чеменилгезиниң болгаш амыдырал хамдырылганын бүдүрүлгелерин, бүдүрүлге ажыглалын, черни мелиорастаарын болгаш мелиорастаан системаны ажаан-төөөрин, чедери берге районнарже кожериниң чарыгдалдарын катай, объектилерин тударын болгаш чаартып кылырын:

— күрүнениң хоорай тудуушкунунуң техниктиг политиказын чорударынга — чер-чер Советтериниң девискээрлерин комплекстиг хөгжүдериниң чиигине планнарын, чаа хевиринин чурттаалга болгаш хой-ниити бажыңнарның төлевилелдерин, норма-методика үндезининин ажылдан кылырынга, дилеп тывыышкын ажылдарын;

— тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының тус чер баазаларын хөгжүдер чарыгдалдарны;

— чер тургузуунуң, үрелиишкиннерге удур хемчеглериниң болгаш хоралакчылардан база аарыглардан үнүштерин камгалаар хемчеглериниң, ветеринария болгаш санитар албанын тударының чарыгдалдарын:

— бедик мергежилдиг специалистерни болгаш ажылчыннарны өөредириңге болгаш билиин бедидериңге, а ол ышкаш ниити-адыр ужур-дузалыг эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструктор ажылдарын эрттирериңге чарыгдалдарны;

— агаар-бойдузу берге черлерде турар ажыл-агыйларның болгаш бүдүрүлгелериниң орулгазы эвээш продукциязының өртектеринге дотацияларны, а ол ышкаш көдээ черлерге пассажир аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгелериниң орулга албас чарыгдалдарын эгидерин, кредит дээш хуу төлевирин.

15 үүл. Аразында дугуржулга ёзугаар колхозтарны, совхозтарны, агроүлетпүр комплекизинин бүдүрүлгелерин болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйларын хөгжүдериниче бүдүрген продукциязының азы үндүрүг онаавас арыг орулгазының чамдыызын шилчидер эргени үлетпүр бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларга тыпсыр.

Агроүлетпүр комплекизиниге продукция бүдүрүп бээринче шилчип турар өске-даа улус ажыл-агый комплекстериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының арыг орулгазының чамдыызын ийи чылда үндүрүгден хостаар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң дузалал цехтерин болгаш дузалал бүдүрүлгелерин хөгжүдерин деткиир орулга-биле кадрлар чыл дургузунда ажылдаары-биле оларны арыг орулгадан күрүне үндүрүүн тыртарындан хостаар.

16 үүл. Республиканың агроүлетпүр комплекизин рынок харыысааларынче шилчилге үезинде материал-техниктиг курлавырлар-биле хамдырылгазын күрүне чагыының деңнелинге боттандырар.

V Б�ӨЛҮК

Өртектер политиказы

17 үүл. Күрүненин өртектер политиказын көдээ ажыл-агый продукциязынга болгаш чиг этке күрүненин садып алыр болгаш керээлиг өртектериниң, бүдүрүлгенин чепсекхерекселдеринге, материалдыг курлавырларга болгаш көдээниң ачы-дузаа тарифтеринге мөөнней садар өртектериниң системазын дамчыштыр боттандырар.

VI Б�ӨЛҮК

Үндүрүглер, бюджет-биле аразында харылзаа

18 үүл. Колхозтар, ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелери болгаш организациялары, совхозтар болгаш күрүненин өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, кооперативтер болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйлары чаңгыс аай чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин төлээр.

Үнүш өстүрери-биле чаа тургустунган тараачын (арат) ажыл-агыйлары үндүрүг онаалдыган үш чылда, мал ажылдыглар — 4 чылда хостаттырар.

19 үүл. Совхозтарның, колхозтарның, арендаторларның, тараачын (арат) ажыл-агыйларның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң албан төлээр страхованиезин дүжүрер болгаш 1991 чылдан эгелеп көдээ ажыл-агый культураларын тараан шөлдери-биле катай, эт-хөрөнгизинин эки тура страхованиезин киирер.

VII Б�ӨЛҮК

Өөредилге, культура болгаш кадык камгалалы

20 үүл. Бүгү хевириниң ниити билиг школаларын, эвээш санныг өөреникчилерни-биле катай, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирин ёзугаар чонуң негелдезин барымдаалап, өөреникчилер санын кызыгаарлаваан ажылдар. Көдээниң өөреникчилер саны эвээш школаларының эге классларының анчы-анчы назылыг өөреникчилериниң өөредилгезин аңгы чорудар. Көдээ школа программазынга болгаш өөредилге аргаларынга аграр күш-ажылдың база көдээ амыдыралдың онзагай талаларын барымдаалаар.

Эвээш өөреникчилериг школаларны хаарын ол черде чурттап турар болгаш уруглары ында өөренир турар ийикпе, азы ам өөренир хамаатыларның чыжыгга шиитпирлээр.

21 үүл. Көдээ чонуң ажылдаар байдалының өскерилгени-биле холбаштыр ажылдан хосталган кижилериниң профессионал белтеклин болгаш өске мергежилге өөредилгезин күрүне, кооператив албан черлериниң болгаш организацияларының системазынга, а ол ышкаш хуу үндезинге боттандырар. Көдээ ажыл-агый углаанышкынның тускай өөредилгезин бюджет акша-хөрөнгизиниң күсели-биле боттандырар.

Көдээ профтехучилищелериниң чаңынга ажылдын кадрларны бүдүрүлгениң бодунга белеткээр, өөредир

(Уланчызы 2-ги арында).

(Төнчүү. Этези 1-ги арында).

болгаш билиин бедидер талаазы-биле методиктиг төптермиин четкизин тургузар.

22 чүүл. Социал-культура адырының, чонуң амыдырал хандырылгазының, кадык камгалалының, улус өредилгезиниң, санитар болгаш ветеринар албанының, күш-культураның болгаш спорттуң көдээ черде ажылдап турар специалистериниң хоорай черлерде ындыг мергежилдерде ажылдап турар специалистерге деңнеп-ге шалыңнарына болгаш тариф ставкаларына 25 хуу немелдеги доктаалып тургузар.

Улус депутаттарының черлер Советтери өредилге-кижизидилге, медицина, санитар-культура албан черлериниң турар черлерин болгаш чурттакчылыг черниң социал-экономиктиг деңнелин барымдаалап тургаш үстүнде адаттынган мергежилдериниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниге немелде бедиткен коэффициентини кириш болур, специалистерни дутуржулга өзугаар хөлезилеп ажылдадыр системаны ажыглаар.

23 чүүл. Орулгазының составында бюджет акша-хөрениг, билиг культура, күш-культура болгаш спорт албан черлериниң түс чер болгаш республика бюджединге төлевирлерниң бүгү хевирлериндеи хостаар.

24 чүүл. Көдээ черде өредилге, культура, кадык камгалаар болгаш эрге-хоойлу камгалаар организациларының ажылдакчыларының бүгү категорияларына агроүлетпүр комплексинде ажылдакчыларга көрдүнгеи чингелделер база хамааржыр, оон иштинде чурттаалга шолу-биле, аныңчем продуктулары-биле бир дугаарында хандырар.

25 чүүл. Көдээниң өредилге-кижизидилге, школа назыны четкээн уруглар болгаш школадан дашкаар албан черлериниң аныңдаары-биле келген педагогика дээди өредилге черлерин болгаш училищелерни доосканнарга көдээ ажыл-агый дээди өредилге черлерин болгаш техникумнарын доосканнарга көдээ ажыл-агый дээди өредилге черлерин болгаш техникумнарын доосканнарга ажыл-агый тудуп алыры-биле көрдүнгеи чингыс угда бөөр пособиениң чуруму болгаш негелдели база хамааржыр, оон совхозтарының болгаш колхозтарның күсели-биле боттандырар. Көдээде өредилге черлериниң педагогика ажылдакчыларын ном үндүрүлгезиниң продукциязы-биле чиглелдиг байдалга хандырар, аныг күрүнеңи ол сорулгаларга берип турар, ажыл төлевириниң 10 хуу хемчээлдиг акша компенсациязы база кирер.

26 чүүл. Көдээге өредилге системазы өредилге-кижизидилге чорудулгазын хандырар талаазы-биле амгы үениң негелделериниге дүжүп турар нормативтер комплексиниге үндезилеп чоруттунар. Өредилгениң бүгү хевирлерин магадылаттынган нормативи деннелиниң хемчээлинге чедир акшаландырарын саңхоо акша-өреңгизиниң немелде дөстериниң бары-чогу хамаан чокка боттандырар.

Көдээге өредилгени хогжүдер талаазы-биле бүдүн программаны акшаландырарын Тыва АССР-ниң бюджединдеи болгаш «Көдээниң социал хогжүдезинин дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединдеи тускайлаан акша-хөреңгиниң күсели-биле боттандырар.

27 чүүл. Көдээниң өредилге-кижизидилге албан черлериниге черлерни өнчү кылдыр, оон иштинде өредилге болгаш дузалал ажыл-агыйларын тургузаарынга болгаш хогжүдериниге оларның негелделериниге дүүштүр, тургустунган хоойлужудулга өзугаар дамчыдар.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТАРААЧЫН (АРАТ) АЖЫЛ-АГЫЙ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Бо Хоойлу Тыва АССР-ниң девискээринге тараачын (арат) ажыл-агыйларны, оларның ассоциацияларын организаставарының болгаш ажыл-чорудулгазының экономиктиг, социал болгаш эрге-хоойлу үндезилерин тодарадып турар.

Хоойлу хамаатыларга тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар эргеин, ажыл-агый талаазы-биле бот-тускайлаң чорукту, оларның ажыл-чорудулгазынга дуза көргүзерин, хостуг кооперастажыр дүрүм өзугаар эрге-ажыктарын болгаш эргелерин күрүнеделеп камгалаарын магадылап турар.

I БӨЛҮК

Ниити үүлдер

1 чүүл. Тараачын (арат) ажыл-агый* дугайында билиишкин

1. Тараачын ажыл-агый дээрге юридиктиг эргелиг, бот-тускайлаң ажыл чорудар субъект болур, ол дээрге боттарының эт-хөреңгизин болгаш оларны бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участоктарын ажыглаарынга база арендаладырынга үндезилеп, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериң, болбаазырадырын болгаш сайгарарын боттандырып турар тус хамаатты, ог-буле азы болук кижилер болур.

2. Тараачын ажыл-агый болза экономиктиг ажыктыг үүлдүн принциптеринге боттандырар хостуг ажылгыр, тывыңгыр чоруктуң хевири болур.

3. Өг-буленің күш-ажыл кылып шыдаар кежигүнүери база ажыл-агыйны кады кылып турар өске-даа хамаатылар тараачын ажыл-агыйның кежигүнери дел санадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу ажыл-агыйның биилелиг кежигүнериниң бирээзи болур. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне органнары-биле харылзааларга оон эрге-ажыктарын төлөлээр.

2 чүүл. Экономиктиг системага тараачын ажыл-агыйның турар чери

1. Тараачын ажыл-агый күрүне, коллективтиг, бот-тускайлаң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле кады экономиктиг системаның деңэргелиг звеносу болур.

2. Күрүне, хой-ниити болгаш кооператив органнарының талазындан тараачын ажыл-агыйның ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазынга, оон хоойлу негелделерин үрээн таварылгадан аңгыла, холгаарлап киреп болдурбас.

Тараачын ажыл-агыйның эргеин үрээн күрүне болгаш өске-даа органнарының хөделишкиниериниң, а ол шыңаш ындыг органнарның тараачын ажыл-агыйга хамаарыштыр хоойлуда көрдүнгеи хөлүүлгелерин болгаш-погуурулу-биле боттандырбаанының түңнелинде тараачын ажыл-агыйга таварышкан когаралдарны, а ол ишкаш чогуур үезинде алдынмайн барган олча-ажыкты ук органнар эгидер. Когаралды эгидер дугайында маргылдааны судка сайгарып көөр.

3. Тараачын ажыл-агыйның бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаалары көрээлерге, туда болгаш туда эвес санажылга операцияларының үндезиниңге тургустунар.

Күрүне экономиктиг быраларны: чээлилер болгаш салыышкынар талаазы-биле хуу ставкаларын, үндүрүглерни, өртектерни, экономиктиг санкцияларны, күрүнеңи тускай сорулгалыг акшаландырыышкыннарын, социал болгаш экология нормативтерин болгаш өске-даа үүлдерни ажыглап тургаш, тараачын ажыл-агыйларны хогжүдериниге дузалаар.

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларның тургузуучу болгаш каттышкан ажыл-чорудулгазы

Продукция бүдүрер, болбаазырадыр болгаш сайгарар, материал-техниктиг хандырылга, тудуг, техника, суг ажыл-агыйы, ветеринария, агрохимия, консультация болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлериниң талаазы-биле эки тура-биле каттыжып база кооперативтерге, ассоциацияларга, эвилеллерге болгаш өске-даа организацияларга кирип, а ол ишкаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерин, каттыжымышкыннарын, консорциумнарын, банкыларын, страхование черлерин, оон иштинде даштыкы партнерлар-биле каттышкан, тургузуп база оларга кирип, өртек-үнелиг саазынналарын саглып база садып ап болур. Олар алырларының база девискээр ассоциацияларының, эвилеллериниң болгаш кооперативтериниң кежигүнери боон болур болгаш, а ол ишкаш көдээ ажыл-агый, улестүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле кереэлиг харылзаалары тургузуп болур.

* Моон ынай тараачын ажыл-агый дээр.

II БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйны тургузары

4 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны тургузар эрге

1. Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агыйга ажылдап шыдаар дуржулгалыг, көдээ ажыл-агый талаазы-биле тускай билиг-мергежилиг азы тускай белеткелди эрткен бот-башкартынып чоруур болгаш 18 хар четкен хамаатыны бүрүзү тараачын ажыл-агыйны тургузар болгаш чер участогун алыр эргелиг. Тараачын ажыл-агыйны тургузарын күүзүн кижилер хой апарган таварылгада ол черде чурттан турар хамаатылар чер участогун бирги өөлчегде алыр эргелиг.

2. Чер участогу оон эргеинге хамааржыр улус депутаттарының Совети тараачын ажыл-агыйны тургузарын күүзүн кижилерни конкурс үндезинге шилип алыр эргелиг.

3. Тараачын ажыл-агыйны организаставар база чер алыр талаазы-биле тургустунып келген маргылдаларын көдүүнда суд дамчыштыр сайгарын өөр.

4. Өг-буленің кайы-бир кежигүү тараачын ажыл-агыйны тургускан таварылгада оон артыкы кежигүнери ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүн азы кемчамдыктан турган киржир дугайында шиитпирни боттары хүлээп алыр.

5 чүүл. Чер участогун тыпсын бөөрниң негелделери

1. Тараачын ажыл-агыйны чорударын күүзүн хамаатының биилдириишкининге үндезилээш, чер участогу оон эргеинге хамааржып турар улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун тускайлаа бөөр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чер алган хамаатыларның көдээде чурттакчылыг черде турар бажыңының чамында чер участогу анаа хевээр артын кэлыр.

Тараачын ажыл-агый бүдүрүлге сорулгаларынга чер участогун немей арендалап ап болур. Чер участогун арендага улус депутаттарының Советтери түр үеде күш-ажыл кылын шыдавас апарган чер эялекчиниге, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниге албан эртиреги-биле келдирткен болгаш өөренип чоруй баргаң хамаатыларга берип болур. Хамаатыларның черни арендага бөөрниң хуусаалы беш чылдан ашпас ужурлуг.

2. Улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агыйны чорудар дээн хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун күрүнеңи улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогу оон эргеинге хамааржып турар улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун тускайлаа бөөр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чурттакчылыг черлер чоогунда чер участоктарын тускайлап бөөрде чонуң ажыглап турар участоктарынга, хой-ниити ажылган база мал кадарын турар черлерге, хол-хемнерге, оруктарга, парктарга, спорт объектилерин кылган болгаш өске-даа черлерге дегбес.

4. Тараачын ажыл-агыйны чорударынга кайы хире хемчээлдиг чер участогун тускайлаа бөөрин улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агый тургузар дугайында биилдириишкиниериниң кирген шаа-биле эгидип алыр. Ол черлерни эгидип алырынга чер ажылдакчыларының болгашээлекчилериниң чопшээрели херек чок. Күрүнеңиң арга-арыг фондузундан черлерни эгидерин арга-арыг фондузунуң эдилекчизиниң чопшээрели-биле кылыр.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаар чер фондузунга көдээ ажыл-агыйның санитарлыг негелделерге продукциязын бүдүрериңе тавышпас черлерни киирбес.

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга чер курлавырындан чер участоктарын бөөриниң чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйы чорудар күзелин илереткен хамаатылар, доктаамал чурттаар кылдыр көжүп кээрлерни киириштирбишаан, чер участогун алырда чер участогунуң хамааржыры улус депутаттарының район (хоорай) Советиниге эргежок чугула үндезилел-тайылбырлыг биилдириишкинни киирер. Биилдириишкинге чер участогун ажыглаар сорулгазын, оон төлевилей көрген хемчээлин база турар черни, күш-ажыл кылын шыдаарларын ангы санавышаан, ог-буле кежигүнериниң санын, а бир эвес арендага алыр болза, ажыглаар хуусаазын база айтыр.

Улус депутаттарының Соведи ол биилдириишкинин чер реформазының талазы-биле район комитединге чер хуваар талаазы-биле материалдарны белеткээр кылдыр чорудар.

2. Чер участогун тускайлап бөөр дугайында шиитпирни биилдириишкин киирген хүндеи ийи ай хуусаа иштинде улус депутаттарының район (хоорай) Соведи улус депутаттарының көдээ (суур) Совединиң санал-оналын барымдаалап тургаш хүлээп алыр. Шиитпир хүлээп алырының хуусааларын үрээн азы чер фондузунуң барының дугайында медээни чажырганы дээш бурулуг кижилериниң шуут боттарынга онаашпаан бир муңдан 3 муң рублеге чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

3. Улус депутаттарының районы (хоорай) Совединиң чер участогу хуваап бөөриниң ойталаан шиитпирин улус судунга биилдиржип болур.

8 чүүл. Совхозтар база дузалал көдээ ажыл-агыйларының ажылдакчыларының, колхозтар кежигүнериниң тараачын ажыл-агыйын организастаарының онзагай талаалары

1. Совхозтар, колхозтар, дузалал көдээ ажыл-агыйының коллективтеринге черни дараазында ийи вариантының кайы-бирээзин өзугаар үлүглерге хуваап үлээр эргеин бөөр.

1 вариант. Черниң акшага үнелин тургузар.

Совхозтарның, дузалал көдээ ажыл-агыйларының ажылдакчыларына, колхозчуларга көдээ ажыл-агый черлериниң өртек-үнезинде оларның үлүүн бадыткаан чер акциялын бөөр. Акцияларның эзелери улуг орулгазын алыр, акцияларны салгал дамчыдар эргелиг.

2 вариант. Совхозтарының, колхозтарының, дузалал көдээ ажыл-агыйының черлери коллективтин доктаамал кежигүнериниң аразында саңхемчээл талаазы-биле тодаргай үлүглерге хуваатындыр чижеглей үлестиңер, ол үлүглер совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчы, колхозчу бүрүзүнге коллективтиг ажыл-агыйга ажылдап турар үезинде чер участоктуг болур хууда эргезин хандырып турар.

Совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызының, колхозчунуң чер үлүүнүң хемчээлин коллективтиг шиитпирин өзугаар тодарадыр нормативтиг дүжүдүмден 20 ажыг хуу куду боон турар черлер хамааржыр.

2. Эде хуваары-биле илереттинген болгаш чер курлавырынче киирген черлерни совхозтардан, колхозтардан, бүдүрүлгелерниң, организациялардың база албан черлериниң дузалал көдээ ажыл-агыйындан, өске-даа бүдүрүлгелерден, албан черлериниңден болгаш организациялардан улус депутаттарының чогуур Советтери хамаатылардан тараачын ажыл-агый тургузар дугайында биилдириишкиниериниң кирген шаа-биле эгидип алыр. Ол черлерни эгидип алырында чер ажылдакчыларының болгашээлекчилериниң чопшээрели херек чок. Күрүнеңиң арга-арыг фондузундан черлерни эгидерин арга-арыг фондузунуң эдилекчизиниң чопшээрели-биле кылыр.

3. Тараачын ажыл-агыйын организастаар чер фондузунга көдээ ажыл-агыйның санитарлыг негелделерге продукциязын бүдүрериңе тавышпас черлерни киирбес.

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга чер курлавырындан чер участоктарын бөөриниң чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйы чорудар күзелин илереткен хамаатылар, доктаамал чурттаар кылдыр көжүп кээрлерни киириштирбишаан, чер участогун алырда чер участогунуң хамааржыры улус депутаттарының район (хоорай) Совединиге эргежок чугула үндезилел-тайылбырлыг биилдириишкинни киирер. Биилдириишкинге чер участогун ажыглаар сорулгазын, оон төлевилей көрген хемчээлин база турар черни, күш-ажыл кылын шыдаарларын ангы санавышаан, ог-буле кежигүнериниң санын, а бир эвес арендага алыр болза, ажыглаар хуусаазын база айтыр.

Улус депутаттарының Соведи ол биилдириишкинин чер реформазының талазы-биле район комитединге чер хуваар талаазы-биле материалдарны белеткээр кылдыр чорудар.

2. Чер участогун тускайлап бөөр дугайында шиитпирни биилдириишкин киирген хүндеи ийи ай хуусаа иштинде улус депутаттарының район (хоорай) Соведи улус (суур) Совединиң санал-оналын барымдаалап тургаш хүлээп алыр. Шиитпир хүлээп алырының хуусаларын үрээн азы чер фондузунуң барының дугайында медээни чажырганы дээш бурулуг кижилериниң шуут боттарынга онаашпаан бир муңдан 3 муң рублеге чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

3. Улус депутаттарының районы (хоорай) Совединиң чер участогу хуваап бөөриниң ойталаан шиитпирин улус судунга биилдиржип болур.

8 чүүл. Совхозтар база дузалал көдээ ажыл-агыйларының ажылдакчыларының, колхозтар кежигүнериниң тараачын ажыл-агыйын организастаарының онзагай талаалары

1. Совхозтар, колхозтар, дузалал көдээ ажыл-агыйының коллективтеринге черни дараазында ийи вариантының кайы-бирээзин өзугаар үлүглерге хуваап үлээр эргеин бөөр.

1 вариант. Черниң акшага үнелин тургузар.

Совхозтарның, дузалал көдээ ажыл-агыйларының ажылдакчыларына, колхозчуларга көдээ ажыл-агый черлериниң өртек-үнезинде оларның үлүүн бадыткаан чер акциялын бөөр. Акцияларның эзелери улуг орулгазын алыр, акцияларны салгал дамчыдар эргелиг.

2 вариант. Совхозтарының, колхозтарының, дузалал көдээ ажыл-агыйының черлери коллективтин доктаамал кежигүнериниң аразында саңхемчээл талаазы-биле тодаргай үлүглерге хуваатындыр чижеглей үлестиңер, ол үлүглер совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчы, колхозчу бүрүзүнге коллективтиг ажыл-агыйга ажылдап турар үезинде чер участоктуг болур хууда эргезин хандырып турар.

Совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызының, колхозчунуң чер үлүүнүң хемчээлин коллективтин шиитпирин өзугаар тодарадыр нормативтиг дүжүдүмден 20 ажыг хуу куду боон турар черлер хамааржыр.

2. Совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызы, колхоз кежигүнү бүрүзү, оон иштинде пенсиядан үнген болгаш ол ажыл-агыйга 20 чылдан эвээш эвес ажылдааннар база бүдүрүлге фондуларының ортек-үнезинге үлүг-киржилгелиг болур эргелиг. Совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызының, колхоз кежигүнүнүң үлүүн ажыл-агыйга ажылдаан стажынга база күш-ажылчы салыышкынынга дүүштүр тодарадыр. Абыттынган түңне акцияны бөөр азы кандыг-бир өске документ-биле шыныдар.

Совхозтуң, дузалал көдээ ажыл-агыйының ажылдакчызы, колхоз кежигүнү ацаа күш-ажылчы коллективтин азы бүдүрүлгенин чөпшээрежилгеи чокта бөөрин оон составындан үнер болгаш тараачын ажыл-агыйны тургузуп алыр эргелиг. Тараачын ажыл-агыйны тургузуп алыр сорулга-биле совхозтан, колхозтан, дузалал көдээ ажыл-агыйдан үнүп турар ажылдакчыга совхоз, колхоз, дузалал көдээ ажыл-агыйны черни оон үлүүнүн (акцияларының) кусели-биле бүдүрүлге өөрдүлгелиг бөөр азы үлүүн (акцияларын) садып алыр хүлээлгелиг. Бир эвес совхоз, колхоз, дузалал көдээ ажыл-агыйны ындыг арганы чок болза, тараачын ажыл-агыйының чер үлүүнүн өртөөнин хемчээлинге банкыдан чээли алырының магадылакчызы болур болгаш ол чээлиин ажыглааны дээш хуулу эгидер ужурлуг.

4. Совхозтарының, дузалал көдээ ажыл-агыйларының ажылдакчылары, колхозтар кежигүнери хамаатылар оларның составындан үнгеш, тараачын ажыл-агый тургузар күзелин илереткен таварылгада биилдириишкин киирер, аңаа олар боттарынга хамааржыр чер үлүүнүн (акцияларының) ортек-үнезинге, чер участогунуң кайы хире шолдуг боон болурун, кайа турарын эт-хөреңгелиниң даңзызын айтыр. Совхоз, дузалал көдээ ажыл-агый, колхоз хамаатының биилдириишкинин бир ай хуусаада сайгарын көөр болгаш оны протоколдуг-биле азы бүдүрүлгенин удуртукчузунуң (колхоз дарганының) дужаалы-биле, а ол ишкаш көдээ (суур) Совединиң бижиг-биле кады материалдарны улус депутаттарының район (хоорай) Совединге дамчыдыр бөөр, ол чогуур шиитпирни бир ай хуусаада хүлээп алыр. Бо айтырыгны сайгарып көөрүнүң болгаш шиитпир хүлээп алыр-дыр. Көдээде өөрдилге черлериниң педагогика ажылдакчыларын ном үндүрүлгезиниң продукциязы-биле чиглелдиг байдалга хандырар, аңаа күрүнеңиң ол сорулгаларга берип турар, ажыл төлевириниң 10 хуу хемчээлдиг акша компенсациязы база кирер.

26 чүүл. Көдээге өөрдилге системазы өөрдилге-кижизидилге чорудулгазын хандырар талаазы-биле амгы үениң негелделериниге дүжүп турар нормативтер комплексиниге үндезилеп чоруттунар. Өөрдилгениң бүгү хевирлерин магадылаттынган нормативи деннелиниң хемчээлинге чедир акшаландырарын саңхоо акша-өреңгизиниң немелде дөстериниң бары-чогу хамаан чокка боттандырар.

Көдээге өөрдилгени хогжүдер талаазы-биле бүдүн программаны акшаландырарын Тыва АССР-ниң бюджединдеи болгаш «Көдээниң социал хогжүдезинин дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединдеи тускайлаан акша-хөреңгиниң күсели-биле боттандырар.

27 чүүл. Көдээниң өөрдилге-кижизидилге албан черлериниге черлерни өнчү кылдыр, оон иштинде өөрдилге болгаш дузалал ажыл-агыйларын тургузаарынга болгаш хогжүдериниге оларның негелделериниге дүүштүр, тургустунган хоойлужудулга өзугаар дамчыдар.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТАРААЧЫН (АРАТ) АЖЫЛ-АГЫЙ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Бо Хоойлу Тыва АССР-ниң девискээринге тараачын (арат) ажыл-агыйларны, оларның ассоциацияларын организаставарының болгаш ажыл-чорудулгазының экономиктиг, социал болгаш эрге-хоойлу үндезилерин тодарадып турар.

Хоойлу хамаатыларга тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар эргеин, ажыл-агый талаазы-биле бот-тускайлаң ажыл чорудар субъект болур, ол дээрге боттарының эт-хөреңгизин болгаш оларны бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участоктарын ажыглаарынга база арендаладырынга үндезилеп, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериң, болбаазырадырын болгаш сайгарарын боттандырып турар тус хамаатты, ог-буле азы болук кижилер болур.

2. Тараачын ажыл-агый болза экономиктиг ажыктыг үүлдүн принциптеринге боттандырар хостуг ажылгыр, тывыңгыр чоруктуң хевири болур.

3. Өг-буленің күш-ажыл кылып шыдаар кежигүнериниң база ажыл-агыйны кады кылып турар өске-даа хамаатылар тараачын ажыл-агыйның кежигүнери дел санадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу ажыл-агыйның биилелиг кежигүнериниң бирээзи болур. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне органнары-биле харылзаларга оон эрге-ажыктарын төлөлээр.

2 чүүл. Экономиктиг системага тараачын ажыл-агыйның турар чери

1. Тараачын ажыл-агый күрүне, коллективтиг, бот-тускайлаң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле кады экономиктиг системаның деңэргелиг звеносу болур.

2. Күрүне, хой-ниити болгаш кооператив органнарының талазындан тараачын ажыл-агыйның ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазынга, оон хоойлу негелделерин үрээн таварылгадан аңгыла, холгаарлап киреп болдурбас.

Тараачын ажыл-агыйның эргеин үрээн күрүне болгаш өске-даа органнарының хөделишкиниериниң, а ол ишкаш ындыг органнарның тараачын ажыл-агыйга хамаарыштыр хоойлуда көрдүнгеи хөлүүлгелерин болгаш-погуурулу-биле боттандырбаанының түңнелинде тараачын ажыл-агыйга таварышкан когаралдарны, а ол ишкаш чогуур үезинде алдынмайн барган олча-ажыкты ук органнар эгидер. Когаралды эгидер дугайында маргылдааны судка сайгарып көөр.

3. Тараачын ажыл-агыйның бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаалары көрээлерге, туда болгаш туда эвес санажылга операцияларының үндезиниңге тургустунар.

Күрүне экономиктиг быраларны: чээлилер болгаш салыышкынар талаазы-биле хуу ставкаларын, үндүрүглерни, өртектерни, экономиктиг санкцияларны, күрүнеңиң тускай сорулгалыг акшаландырыышкыннарын, социал болгаш экология нормативтерин болгаш өске-даа үүлдерни ажыглап тургаш, тараачын ажыл-агыйларны хогжүдериниге дузалаар.

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларның тургузуучу болгаш каттышкан ажыл-чорудулгазы

Продукция бүдүрер, болбаазырадыр болгаш сайгарар, материал-техниктиг хандырылга, тудуг, техника, суг ажыл-агыйы, ветеринария, агрохимия, консультация болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлериниң талаазы-биле эки тура-биле каттыжып база кооперативтерге, ассоциацияларга, эвилеллерге болгаш өске-даа организацияларга кирип, а ол ишкаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерин, каттыжымышкыннарын, консорциумнарын, банкыларын, страхование черлерин, оон иштинде даштыкы партнерлар-биле каттышкан, тургузуп база оларга кирип, өртек-үнелиг саазынналарын саглып база садып ап болур. Олар алырларының база девискээр ассоциацияларының, эвилеллериниң болгаш кооперативтериниң кежигүнери боон болур болгаш, а ол ишкаш көдээ ажыл-агый, улестүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле кереэлиг харылзаалары тургузуп болур.

I БӨЛҮК

Ниити үүлдер

1 чүүл. Тараачын (арат) ажыл-агый* дугайында билиишкин

1. Тараачын ажыл-агый дээрге юридиктиг эргелиг, бот-тускайлаң ажыл чорудар субъект болур, ол дээрге боттарының эт-хөреңгизин болгаш оларны бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участоктарын ажыглаарынга база арендаладырынга үндезилеп, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериң, болбаазырадырын болгаш сайгарарын боттандырып турар тус хамаатты, ог-буле азы болук кижилер болур.

2. Тараачын ажыл-агый болза экономиктиг ажыктыг үүлдүн принциптеринге боттандырар хостуг ажылгыр, тывыңгыр чоруктуң хевири болур.

3. Өг-буленің күш-ажыл кылып шыдаар кежигүнериниң база ажыл-агыйны кады кылып турар өске-даа хамаатылар тараачын ажыл-агыйның кежигүнери дел санадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу ажыл-агыйның биилелиг кежигүнериниң бирээзи болур. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне органнары-биле харылзаларга оон эрге-ажыктарын төлөлээр.

2 чүүл. Экономиктиг системага тараачын ажыл-агыйның турар чери

1. Тараачын ажыл-агый күрүне, коллективтиг, бот-тускайлаң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле кады экономиктиг системаның деңэргелиг звеносу болур.

2. Күрүне, хой-ниити болгаш кооператив органнарының талазындан тараачын ажыл-агыйның ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазынга, оон хоойлу негелделерин үрээн таварылгадан аңгыла, холгаарлап киреп болдурбас.

Тараачын ажыл-агыйның эргеин үрээн күрүне болгаш өске-даа органнарының хөделишкиниериниң, а ол ишкаш ындыг органнарның тараачын ажыл-агыйга хамаарыштыр хоойлуда көрдүнгеи хөлүүлгелерин болгаш-погуурулу-биле боттандырбаанының түңнелинде тараачын ажыл-агыйга таварышкан когаралдарны, а ол ишкаш чогуур үезинде алдынмайн барган олча-ажыкты ук органнар эгидер. Когаралды эгидер дугайында маргылдааны судка сайгарып көөр.

3. Тараачын ажыл-агыйның бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаалары көрээлерге, туда болгаш туда эвес санажылга операцияларының үндезиниңге тургустунар.

Күрүне экономиктиг быраларны: чээлилер болгаш салыышкынар талаазы-биле хуу ставкаларын, үндүрүглерни, өртектерни, экономиктиг санкцияларны, күрүнеңиң тускай сорулгалыг акшаландырыышкыннарын, социал болгаш экология нормативтерин болгаш өске-даа үүлдерни ажыглап тургаш, тараачын ажыл-агыйларны хогжүдериниге дузалаар.

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларның тургузуучу болгаш каттышкан ажыл-чорудулгазы

Продукция бүдүрер, болбаазырадыр болгаш сайгарар, материал-техниктиг хандырылга, тудуг, техника, суг ажыл-агыйы, ветеринария, агрохимия, консультация болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлериниң талаазы-биле эки тура-биле каттыжып база кооперативтерге, ассоциацияларга, эвилеллерге болгаш өске-даа организацияларга кирип, а ол ишкаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерин, каттыжымышкыннарын, консорциумнарын, банкыларын, страхование черлерин, оон иштинде даштыкы партнерлар-биле каттышкан, тургузуп база оларга кирип, өртек-үнелиг саазынналарын саглып база садып ап болур. Олар алырларының база девискээр ассоциацияларының, эвилеллериниң болгаш кооперативтериниң кежигүнери боон болур болгаш, а ол ишкаш көдээ ажыл-агый, улестүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле кереэлиг харылзаалары тургузуп болур.

* Моон ынай тараачын ажыл-агый дээр.

II БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйны тургузары

4 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны тургузар эрге

1. Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агыйга ажылдап шыдаар дуржулгалыг, көдээ ажыл-агый талаазы-биле тускай билиг-мергежилиг азы тускай белеткелди эрткен бот-башкартынып чоруур болгаш 18 хар четкен хамаатыны бүрүзү тараачын ажыл-агыйны тургузар болгаш чер участогун алыр эргелиг. Тараачын ажыл-агыйны тургузарын күүзүн кижилер хой апарган таварылгада ол черде чурттан турар хамаатылар чер участогун бирги өөлчегде алыр эргелиг.

2. Чер участогу оон эргеинге хамааржыр улус депутаттарының Советиниң тараачын ажыл-агыйны тургузарын күүзүн кижилерни конкурс үндезинге шилип алыр эргелиг.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаар база чер алыр талаазы-биле тургустунып келген маргылдаларын көдүүнда суд дамчыштыр сайгарын өөр.

4. Өг-буленің кайы-бир кежигүү тараачын ажыл-агыйны тургускан таварылгада оон артыкы кежигүнери ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүн азы кемчамдыктан турган киржир дугайында шиитпирни боттары хүлээп алыр.

5 чүүл. Чер участогун тыпсын бөөриниң негелделери

1. Тараачын ажыл-агыйны чорударын күүзүн хамаатының биилдириишкининге үндезилээш, чер участогу оон эргеинге хамааржып турар улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун тускайлаа бөөр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чер алган хамаатыларның көдээде чурттакчылыг черде турар бажыңының чамында чер участогу анаа хевээр артын кэлыр.

Тараачын ажыл-агый бүдүрүлге сорулгаларынга чер участогун немей арендалап ап болур. Чер участогун арендага улус депутаттарының Советтери түр үеде күш-ажыл кылын шыдавас апарган чер эялекчиниге, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниге албан эртиреги-биле келдирткен болгаш өөренип чоруй баргаң хамаатыларга берип болур. Хамаатыларның черни арендага бөөрниң хуусаалы беш чылдан ашпас ужурлуг.

2. Улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агыйны чорудар дээн хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун күрүнеңи улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогу оон эргеинге хамааржып турар улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде эялеп, салгал дамчыдар чер участогун тускайлаа бөөр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чурттакчылыг черлер чоогунда чер участоктарын тускайлап бөөрде чонуң ажыглап турар участоктарынга, хой-ниити ажылган база мал кадарын турар черлерге, хол-хемнерге, оруктарга, парктарга, спорт объектилерин кылган болгаш өске-даа черлерге дегбес.

4. Тараачын ажыл-агыйны чорударынга кайы хире хемчээлдиг чер участогун тускайлаа бөөрин улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агый тургузар дугайында биилдириишкиниериниң кирген шаа-биле эгидип алыр. Ол черлерни эгидип алырында чер ажылдакчыларының болгашээлекчилериниң чопшээрели херек чок. Күрүнеңиң арга-арыг фондузундан черлерни эгидерин арга-арыг фондузунуң эдилекчизиниң чопшээрели-биле кылыр.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаар чер фондузунга көдээ ажыл-агыйның санитарлыг негелделерге продукциязын бүдүрериңе тавышпас черлерни киирбес.

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга чер курлавырындан чер участоктарын бөөриниң чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйы чорудар кү

ТАРААЧЫН (АРАТ) АЖЫЛ-АГЫЙ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

бир эвес ол болдунмас болза, суд дамчыштыр доктаадыр. Ол үеде компенсацияны төлеп бээриниң хуусаазы беш чылдан эртпес болур ужурлуг.

4. Тараачын ажыл-агыйы аңаа хамаарышкан эт-хөреңгини бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хамаатыларга өнчү эргезин өзугаар садар болгаш дамчыдып бээр, солужар, арендага дужаар эргелиг.

5. Тараачын ажыл-агыйы бүдүрүлгелерден, каттыжышкыннардан, организациялардан болгаш хамаатылардан эт-хөреңгини садып алыр азы арендага алыр эргелиг.

6. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизи күштүг боор турар хоойлужудулганы өзугаар эки тура өзүзүнга үндезилээш, камгалаттыныр.

16 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының бүдүрүлге ажыл-чорудулгазы.

Чер участогун эзлээр эргеге үндезилеттинген тараачын ажыл-агый бодунуң хуузунда эрге-ажыктарын барымдаалаан, бодунуң ажыл-чорудулгазының уг-шиин болгаш бүдүрүлге хемчээлин болу тускай тодарадыр. Ол ажыл-агый кодээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрүп үндүрериң, болбаазырадып кылырын болгаш сайгарарын ажыл-чорудулгазының кол хевирин болдурбушаан, күштүг боор турар хоойлужудулга-биле хоруваан ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин кылып чорудуп болур.

17 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының продукциязын сайгарарының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйы бодунуң бүдүрген продукциязын баш миннир болгаш бир эвес ону керээ өзугаар өскээр саарбаан болза, бодунуң күзээни-биле күрүнеиин белеткел организацияларынга, колхоз рыногунга, күрүне болгаш кооперация четкилериге, өске-даа хереглекчилерге ону садып сайгарар эргелиг.

2. Продукцияның шынарының санитарлыг негелделериниң болгаш өске-даа чергениң талазы-биле күштүг боор турар нормативтери сагыыры тараачын ажыл-агыйынга албан болур.

3. Тараачын ажыл-агыйы бүдүрген продукциязынга өртектерни боду доктаадыр.

4. Күрүне болза тараачын ажыл-агыйының чугула хереглеттинип турар, стандартка дүгжүр шынарлыг бүгү продукциязын күрүнеиин садып алыр, дугуржулга өзугаар өске-даа өртектерни өзугаар хүлээп алыр хүлээлгелиг.

5. Тараачын ажыл-агыйының бүдүрген продукциязын доктаатынган чуруму өзугаар дзштыкыже чорудар, а ол ышкаш даштыкы хереглекчилер-биле садыглажып орнажыр.

18 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының материал-техниктиг хандырылгазы

1. Тараачын ажыл-агыйы ооң чогумчалыг ажылдазынга эргежок чугула материал-техниктиг күрлавырларны күрүнеиин хандырылга организацияларының системазындан, ооң иштинде тараачын ажыл-агыйларга тускай бергеи фондуларының күсели-биле совхозтарга болгаш колхозтарга күштүг боор турар өртектерни өзугаар хүлээп алыр хүлээлгелиг.

5. Тараачын ажыл-агыйы бодунуң ажылының чаргыдалдарын болгаш хүлээлгелерин күүседириниң өске-даа хевирлери-биле дедиг өгидер. Чээлини чогуур үеэзинде эгитпээн таварылгада банк албан черге суд дузазын дилевейн, баш удур магадылаары-биле хүлээп алганы эт-хөреңгини сайгарар болгаш ону сайгарганындан кирген акшаны оре төлээриниге киириштирер эргелиг. Баш удур магадылал салыы кылдыр негелде хоойлужудулганы өзугаар хавыртынмас эт-хөреңгиден ангыда, бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерниң, бүдүрген продукцияны болгаш чээли алыкчызының өске-даа эт-хөреңгизин хүлээп алыр.

3. Бир эвес продукция алыкчылары (хереглекчилер) чээли хөреңгизин ажылдаалы дээш хуу төлөөр болза, тараачын ажыл-агыйлар оларга продукцияны чорудуп берип, ажылды кылып, ачы-дузаны көргүзүп болур.

Тараачын ажыл-агыйы организацияларын, бүдүрүлгелериниң болгаш хамаатыларның продукциязын чээли өзугаар садып алыр, оларның ажылдарын болгаш ачы-дузазын ажылаар эргелиг.

4. Улус депутаттарының Соведи тараачын ажыл-агыйларга халас материалдыг дузаламчыны тус чер бюджединиң күсели-биле көргүзер азы ажыл-агыйны хөгжүдериниге чаргыдалдарны дүтлаары-биле тараачын ажыл-агыйларга хуу чок чээлиин тыпсыр эргелиг.

21 чүүл. Тараачын ажыл-агыйга үндүрүг онаары

Тараачын ажыл-агыйындан аъш-чем үндүрүүн колхозтардан, совхозтардан болгаш кодээ ажыл-агыйның өскеде-даа бүдүрүлгелериниде дег ышкаш, күрүненин садып алыр өртектерни өзугаар хоойлужудулгада доктаатган чурум-биле хавырар.

Үнүш ажыл-агыйының продукциязын бүдүрүп ажылдап турар, баштай организастатынган тараачын ажыл-агыйдан үш чыл иштинде, мал ажылының продукциязын бүдүрүп турар тараачын ажыл-агыйдан — дөрт чыл иштинде — аъш-чем үндүрүүн тыптпас.

22 чүүл Тараачын ажыл-агыйынга күш-ажыл

1. Бүдүрүлгете эргежок чугула апарган таварылгаларда Тыва АССР-ниң күштүг боор турар хоойлузун өзугаар хөлезилээр күш-ажылды ажыглаарын чөпшээрээр. Хөлезилээр күш-ажылдың негелделерин хамаатылар-биле оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээге айытган туруп болур.

2. Оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээни чарган хамаатыларның ажыл төлевирин хүн бүрү чарыгдалдарның составынга кирер санаар болгаш бирги эзлегде чурум өзугаар боттандырып чорудар. Ол дугайында оваа дугуржулга чок болза, ындыг төлевир тараачын ажыл-агыйының ажылының түнелдериниң хамаарышпас, ынчалза-даа күрүне бүдүрүлгелериниң шакла ындыг профессияларының ажылдакчыларынындан куду болбас ужурлуг.

3. Тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу кижи бодунуң ажыл-агыйының кежигүннериге болгаш оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның айыыл чок болур негелделерин хандырар хүлээлгелиг.

4. Тараачын ажыл-агыйга күш-ажылдың харылзааларын ол ажыл-агыйның кежигүннери доктаадын тургузар.

5. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң болгаш оларның күш-ажылын ажыглаарының дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажыл стажының дугайында демдеглел бижимелдерин тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу күш-ажыл дептериниге киир бижиир болгаш ону бүрүткээн черин өзугаар улус депутаттарының түс чер Советтери бадыткаар.

23 чүүл. Тараачын ажыл-агыйынга үчёт болгаш отчёттуг болуру

1. Тараачын ажыл-агыйы бодунуң ажылының чаргыдалдарын болгаш түнелдериниң үчёдүн кылып чорудар.

2. Тараачын ажыл-агыйының черге ажылдаарының, күрүне чээлилерин ажыглаарының, үндүрүглер төлөөриниң, күш-ажыл камгалалының талазы-биле, мал варыгларын, үнүштер аарыгларын болгаш хоралакчылар тыптып кээрин баш удур болдурбазының, бойдусту камгалаар дугайында хоойлужудулганы сагыырының талазы-биле ажыл-чорудулгазынга контрольду күрүне организациялары боттандырып чорудар.

24 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының харылзаалгазы

Керээде айытган хүлээлгелерни, чээли-санажылга болгаш үндүрүг сагыыга-чуруму, продукцияның шынарынга негелделерни үрээни, ажыл-агыйны кылып чорударының өске-даа негелделерни үрээни дээш РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күштүг боор турар хоойлуларында айыттынган эт-хөреңги харылзаалгазын тараачын ажыл-агыйы бүрүнүү-биле харылаар. Экология талазы-биле хоралыг продукцияны биле тура сатканы дээш тараачын ажыл-агыйның удуртукчузунга административтиг азы кеземче харылзаалгазын оныар.

25 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң күрүне страхованиезин болгаш социал хандырылгазы

1. Тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу болгаш өске-даа кежигүннери дең үндезиннери-биле күрүненин социал страхованиезин ажыглаар. Страхование далывырларын тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң ажылдап алганы акшазының (орулгазының) бүгү түүнүн барымдаалап төлөөр. Тараачын ажыл-агыйны хөгжүдери-биле холбашкан херек кырында чаргыдалдарны орулгага киир санавас.

2. Тараачын ажыл-агыйларының кежигүннериниң күрүне социал камгалалының страхование далывырын РСФСР-ниң «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлузу-биле доктаадыр.

3. Тараачын ажыл-агыйының күрүненин социал камгалалының страхование далывырларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйларының кежигүннери «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр пенсия алыр эргелиг. Пенсия алыр үеде тараачын ажыл-агыйынга бүгү үеде ажылдаан стажын санаар.

5. Тараачын ажыл-агыйларның кежигүннери түр үеде күш-ажыл кылыр аргазы чок апарганда ажылчыннар, албан-хаакчылар болгаш колхоз кежигүннери-биле бир домей, күрүне страхованиезинин талазы-биле дузаламчыларны база хандырылганын өске-даа хевирлерни ажыглаар. Тараачын ажыл-агыйлар кежигүннери болуп турар хереэженнер, оон ажыда, иштенгени база бөжүүру дээш шөлээлерни, ол ышкаш ажылдап турар хереэженнер-биле бир домей өскеде-даа шөлээлерни болгаш чиглелерни алыр.

6. Ажыл-агыйларның кежигүннериниң болгаш аңаа ажылдап турган хамаатыларның күш-ажылын ажыглаанының дугайында чарган керээлерин күш-ажыл дептериниде болгаш ону бадыткан турар документилерде бижимелдер социал страхование талазы-биле дадывырларны төлөөнин бадыткан турар болза, ниити болгаш үзүктел чок ажыл стажынга киир санаар.

7. Тараачын ажыл-агый кежигүннериниң болгаш оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажылы ажыл-чорудулгазының үчёдүн тараачын ажыл-агыйлары бот-тускайлан чорудар.

8. Тараачын ажыл-агыйларның кежигүннериниге оон мурнунда берген пенсияларны хевээр арттырар.

9. Оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарып алгаш, хүлээлгезин күүседип ажылдап турган хамаатыларга тараачын ажыл-агыйның кежигүннери бертик-межелди таварыштырган азы кадыын баксыраткан таварылгада үн хамаатыларга чедирген когарал дээш тараачын ажыл-агый материалдыг харылзаалганы хүлээр.

V БӨЛҮК

Тараачын (арат) ажыл-агыйларның ассоциациязы

28 чүүл. Тараачын (арат) ажыл-агыйларының ассоциациязы

1. Ассоциацияны тускайлан тараачын ажыл-агыйларын каттыштырарының азы оларның коллективтерининиң шиитпирлээрин өзугаар совхозтарны, колхозтарны эде организастаан таварылгада тургузуп болур.

2. Ассоциация болза оон киржиччилериниң бадыларын Уставка үндезилеп ажылдаар юридиктиг албан черге болур эргелиг, бүдүрүлгелерге хамаарыштыр ам күштүг боор турар хоойлужудулгада кордүгген чурумну өзугаар улус депутаттарының район (хоорай) Совединиге бүрүткедир.

3. Ассоциацияда кирип турар тараачын ажыл-агыйлар тускайлан чорудуп хевээр арттырар, чер участоктарын алыр болгаш юридиктиг албан черге болур эргелиг, оларга бо Хоойлу база күштүг болур.

4. Муриулдагы совхозтарның, колхозтарның, кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң базазынга тараачын ассоциацияларын бо Хоойлуда доктаатган чурум өзугаар өнчү-хөреңгини баш удур үлешкен, а ол ышкаш чер участоктарын дамчыдып берген таварылгаларда тургузар.

6. Тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязын тургусканының баштайгы беш чылының дургузунда орулгалардан үндүрүг төлөөриниң ону хосталар.

29 чүүл. Тараачын ассоциациязының эргелеп башкарылгазы

Тараачын ассоциациязының эргелеп башкарылгазының дээди органы болза, оон киржиччилериниң — тараачын ажыл-агыйлар баштакчыларының ниити хуралы болур.

Ассоциацияның ниити хуралы күүсекин хүлээлгелерин болгаш ассоциацияның ажыл-чорудулгазын хүн бүрүде таварыштырын боттандырар ассоциацияны чөвүлелин соңгуур.

Таварыштырылга чөвүлели эргежок чугула апарганда ассоциацияны эргелеп башкарының ажылчын аппарадын тургузуп болур.

30 чүүл. Тараачын ассоциациязының бүдүрүлге-ажыл-агый ажыл-чорудулгазы

1. Бодунуң сорулгаларын боттандырары-биле тараачын ассоциациялары дараазында эргелерлиг болур:

коммерция, сан-хөө болгаш чээли, техниктиг хөгжүлде талазы-биле оон киржиччиленин аразында дугуржулганы ниити ходелишкиннерин боттандырар;

эки турачын шилчаднишкиннериниң күсели-биле сан-хөө хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны ассоциацияны тургузар, чамдык бүдүрүлге-ажыл-агый хүлээлгелерин төпчүдер;

оон киржиччилериниң арында харылзаалларны санажыр өртектериниң, тарифтериниң, расценкаларының дузазы-биле таварыштырар.

2. Ассоциацияның коллективтиг (үлешпес) өнчүзү боор турар эт-дерекселлерниң өртээ азы аңаа хамааржыр акциялариның пакеди оон бүгү киржиччилериниң эт-севиниң өртээнин азы ассоциацияның бүгү акцияларының өртээнин 40 хуузундан ашпас ужурлуг болур.

3. Эки тура үндезинге ассоциацияны-ган сан-хөө хөреңгилериниң чылда ортуман түү соолгу үш чылда оон киржиччилериниң каттышкан орулгаларының чылда ортумак хемчээлинин 10 хуузундан ашпас ужурлуг.

4. Бир эвес Уставта кордүмээн болза, а ол ышкаш кажан ассоциацияны эргелеп башкарының ажылчын аппарадын тургузуп болур.

30 чүүл. Тараачын ассоциациязының бүдүрүлге-ажыл-агый ажыл-чорудулгазы

1. Бодунуң сорулгаларын боттандырары-биле тараачын ассоциациялары дараазында эргелерлиг болур:

коммерция, сан-хөө болгаш чээли, техниктиг хөгжүлде талазы-биле оон киржиччиленин аразында дугуржулганы ниити ходелишкиннерин боттандырар;

эки турачын шилчаднишкиннериниң күсели-биле сан-хөө хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны ассоциацияны тургузар, чамдык бүдүрүлге-ажыл-агый хүлээлгелерин төпчүдер;

оон киржиччилериниң арында харылзаалларны санажыр өртектериниң, тарифтериниң, расценкаларының дузазы-биле таварыштырар.

VI БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадыры

32 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының негелделери

Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) чер участоктарын кодээ ажыл-агый сорулгаларынга бир чыл дургузунда ажыглаваанда;

б) оон ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында шиитпирин тараачын ажыл-агыйының кежигүннери хүлээп алганда;

в) ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазын уламчылаар күзелдиг ук ажыл-агыйның кежигүнү азы салгакчызы артпаанда;

г) чер участоктарын черниң үрелип баксыраарынга чедирип кээр аргаларын ажыглаан таварылгада;

д) чер участокту Хоойлуда доктаатган чурумну өзугаар күрүненин болгаш хөй-ниитиниң хереглелинге ажылдарын-биле дураап алганда;

е) бүүрап дүшкен таварылгада.

33 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында шиитпирин судка иөөр.

2. Доктаатган чурумну өзугаар тараачын ажыл-агыйының чер участогун күрүненин болгаш хөй-ниитиниң хереглелинге ап бээрин оон күзелин өзугаар, оон-биле дең үнелиг чер участогун тускайлап берген соонда, чер участогун ап турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чаа тускайлап берген черге чурттаалга, бүдүрүлге болгаш өске-даа объектилерин тудуп бергеиде база ажыын чидиргенин киириштир чарыгдалдарны болгаш карылгаларны долу хемчээлге эгиткен соонда улус депутаттарының Соведи шиитпирлээр.

3. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада оон эт-хөреңгизин оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажылын төлөөриниге, бюджетке төлевирлерге, банкылардан алган чээлилерин эгидериниге, өске-даа кредиторлар-биле санажырыга ажыглаар. Артып калган эт-сеспти болгаш оларны садыпсаарганындан алдынган акша-хөреңгини ниити өнчү кылдыр камгалап арттырар азы үлежир.

Коммунист, оон ажыл-херээ

САРЫЫКЧЫ

Ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын өскүдер дээш хөй чылдарда кызымак ажылдап келген малчыннар Кызыл районуң «Тере-Хөл» совхозта өөрүш өөс. Оларның бирээзинге коммунист Нюра Дүпүновна Бар-Хөө хамааржыр. Өөнүн өөн Балчын Иванович Кенден-биле сөөлгү чылдарда сарлык кадарын келгеш, онаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип турар.

Малчын өг-бүле Үстүү-Балыктыгның Кара-Сутта бо чылын кыштаан. Коданда 380 сарлык бар, оларның одарын, суттадын кыш дургузунда шын таарыштырып келгениниң хүр кыш ажып турар. Бо чылын багай өөс көргүзүглерни чедип алырының магадылалы тургустунган. Чашмал төлүн хүлээп алырынга дуржулгалыг малчыннар беден.

Эрткен ажыл-агый чылында малчын төрүүр чүс баш сарлыктан 85 бызааны менди доруктуруп алган, ол болза планда көрдүгениниден ажып турар. Ол ышкаш күрүнеге эт садар даалгазын ажыр боттандырган.

Коммунист Нюра Бар-Хөө чүгле онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип турар өөс, бригадада партия эге организациязының ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, кандыг-даа даалга бээрге оон черле өйталаваас, ону негелдеге чедир күүседир.

ЧУРУКТА: сарлыкчы Н. Д. Бар-Хөө.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Республикаларның Дээди Советтеринге
Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединин
КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг улус депутаттары!

Эвилел бюджедин күүседири-биле болгаш бо чылын социал программаларны акшаландырары-биле холбаштыр тургустунган таарымча чок байдалдың болдунуп болгу дег эн-не аар уржуктары-биле холбаштыр силерге кыйгырыг кылыр ужурга таварыштывыс. Баш бурунгаар сан-медээлерни өзугаар алырга, Эвилел бюджединиң орулгадары бирги кварталда планнаттынган түүнүн үштүн бир кезининден бичии-ле хөй кылдыр күүсеттинген. Чүгле ол үеде безин 35 ажыг миллиард рубль чедир кирбес байдалдыг. ССРЭ-ниң пенсия фондузунуң орулгалары база ол-ла кире хемчээлге хандыртынмайн турар. Бо байдал болза, боттарының девискээрлериниге кирген бюджет орулгаларын хуваар талазы-биле чамдык республикаларның хоойлужудулга актылары Эвилел хоойлужудулгазынга база 1991 чылда чуртта социал-экономиктиг байдалды экижидер талазы-биле ССРЭ Президентизиниң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының удуртукчуларының хүлээп алган дугуржулгазынга чөрүшкек болуп турарының түнелинде тургустунуп келген.

Хүн бүрүнүн чаргыдалдарын, а ол ышкаш хүлээп алдынган болгаш чарлаттынган программаларны, ылангыя пенсия хандырылгазын экижидер, бичии уругларлыг өг-бүлелерге дузалаар, чонну ажыл-биле хандырар болгаш оон-даа өске социал программаларны акшаландырарын күрүне соксадын шыдавас дээрзин черле билдингир болгай. Ону болдурбас дээш ССРЭ-ниң Сан министерствозу банк чээлизин дилээр ужурга таварышкан. Тургустунган байдалдан ынчаар уштунун үнериниң аргазы чаа улуг бергедээшкиннерге таварыштырар дээрзи хомудаачыг-дыр. Бистиң баланысыттынмаан рыногуска немелде чээли курлавырлары болгаш барык ийи дакпыр хөй санныг туда акша эндерлип турар. Бир эвес байдал экиживес болза, бүгү чурттун база тус республика бүрүзүнүн улус ажыл-агыйынга болгаш чонунуң материалдыг байдалынга үрегдекчи аар уржуктарлыг акша-хөреңги үнезиниң дендин кудулаашкынынга таваржыр апаар бис.

Ниити-эвилел хоойлужудулгазынга болгаш сан-хөө база чээли-акша харылзааларының талазы-биле чуртта социал экономиктиг байдалды экижидер, ССРЭ-ниң пенсия фондузун, ССРЭ-ниң социал страхование фондузун, чонну ажыл-биле хандырарынга идиг бээр күрүне фондузун тургузарын хандырар талазы-биле дугуржулганга чөрүшкек кылдыр республикаларда хүлээп алдынган шиитпирлериниң, ол чөрүшкек кезээниң күштүг болурун Эвилелдиң чаа Керээзинге ат салгыже чедир база бо айтырыглар талазы-биле хоойлужудулганы ол чаа Керээге дүүштүргүже чедир соксадыр дээш бедик бүгү авторитединиң болгаш бүрүн эрге-хүлээлгелериниң ажыглаарынче силерни кыйгырып тур бис.

Сам-хөөнүн сандаргай байдалынче чурттуң чугуп киирин соксадыр болгаш чонуң амыдыралының улам ыкай баксыраарын болдурбас талазы-биле байдалды силер чаңгыс аай ылаптыг билип, деткимчеин көргүзер дээрзинге идегелди илергейлеп тур бис.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

Москва, Кремль.

1991 чылдың апрель 4.

Кызыл хоорайның болгаш бүгү республиканың чурттакчыларынга
Профессионалдар эвилелдериниң республика чөвүлелиниң база РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг эштер!

Чуртка бо берге үеде хамааты чөпшээрежилгеже, сырый каттыжышкынче болгаш бистиң айтырыгларывысты дем-биле шиитпирлээринче силерни кыйгырып тур бис.

Бүгү үеларде чүгле күш-ажыл болза, материалдыг болгаш угаан-бодал байлактарының үнер дөлү болуп, хамаатыларның дүрүм өзугаар эргелерин хандырып, янзыбүрү националдарның кижилерин найыралга болгаш бот-боттарын билириниге чедирип келген. Эрткен 1919 чылда, хамааты дайынга ядараашкынның хүнериниде, Москваның ажылчыннары баштайгы субботникче көдүрүлүп үнген. Төлевир чок ол ажылды В. И. Ленин күш-ажылды коммунистиг өзу-биле көөрүнүң баштайгы өзүмнери кылдыр санап көргеи.

Кайгамчык чаагай ол чаңчылдан—Бүгү-эвилелдиң лениниг коммунистиг субботникинден ойталавазын силерни кыйгырып тур бис, эргим эштер. Бо чылдың апрель 20-де ажылдаар черлериңерге, станоктарга, тудугларга, транспортка, тракторларга келириңерже, продукцияны, бараанларны арбылдыр бүдүреринче, оон-биле бәйлакты тургузарынче силерни кыйгырып тур бис.

Бүдүрүлгелер девискээрин, хоорайларының болгаш суурларының кудумчуларын, сесерликтерни, парктарны чайгаймдарынче албан-хаакчыларны, школачыларны, студентилерни, пенсионерлерни кыйгырып тур бис. Чурттап, ажылдап, дыштанып турар черлеривисти арыг-шевер болдуралы.

Субботник хүнүнде оолдар болгаш кыстар аныяктар айтырыгларын шиитпирлээр фондуга күш-ажылы-биле акша-хөреңгилерни ажылдап шыдаар силер.

Субботник хүнүнде — частың хүнүнде кады ажылдап, хөөрежип, эп-найыралдыг дыштанып болур бис. Кады бир демниг ажыллаалынар, эргим эштер.

Субботник хүнүнде силерни манап тур бис!

РСФСР ПРЕЗИДЕНТИЛИГ БОЛУР

РСФСР-ниң улус депутаттарының эвилел чок үшкү Съездизи бодунуң ажылын доозарының бүдүүзүнде РСФСР-ниң Президентизин соңгуур дугайында шиитпирин бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алган. Дээди Советке, оон Даргазынга болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга криискеге удур хемчеглер талазы-биле кандыг бүрүн эргелерин бээриниң дугайында айтырыгны чугаалажып көргеи соонда, РСФСР-ниң улус депутаттарының эвилелиг Съездизин 1991 чылдың май 21-де чыылдырар, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын 1991 чылдың июнь 12-де эртирер деп шиитпир хүлээп алдынган. (РосСЭТА).

СУГГА АЙЫЫЛДЫ БОЯДУРБАС

Эрткен 1990 чылда Тываның сугларынга 44 кижи дүжүп өлген. Оларның аразында 7 харга чедир 4 кижи, 16 харга чедир 11, эзирик чорааш дүшкен кижилерниң саны — 6.

Часкы хүн дыка-ла таалаңчыг. Удавас хөлбектер ажыттының эгелээр. Ынды үеде хемнерге, хөлдерге болгаш септерге кичээнгейлиг чоруурy күзенчиг. Кежиг черлер-биле кежер болгаш автотранспорт оруктары-биле чоруур ужурлуг. Көорге-ле, моон кеже бээр ыпкаш сагындырар. Херек кырында ындыг ужур чок. Часкы дош эң-не айыылдыг. Оон кичээнип чорбас болза, хоржок. Каш чижектерден коргүзейн.

1989 чылдың ноябрьда Чаңытай хөлге 16 метр ханы черже «КамАЗ» машина дүже берген. Ол — Абаканның балык заводунуу болган. 1990 чылдың январьда «Тыва автотранс» АТБ-2-те хамааржыр көмүр-даштыг самосвал Көк-Тей кежиннге дүжүп калган. Ол-ла чылдың декабрьда Каа-Хем хемниң Көк-Хаак кежиннге Каа-Хем районнуң «Сельхозхимиязының» «КамАЗ» машиназы дүшкен. Ол машиналарның чолаачылары кежиг кежер черлериң дүрүмүн сагыбаан болгаш боттарының туразы-биле ондактыг черлерден кежип чытканнар. Олар күрүнеге хөй санныг материалдыг когаралды чедиргеннер.

Биче хемчээлдиг хемнерниң күрүне инспекциязының болгаш ОСВОД-туң специалистеринің сүмезин дыңнаары ажыктыг.

Массалыг информация чепсектерин дамчыштыр часы үеде сугнуң хөолбектери бээрин хөйү-биле бижип келген-даа болза, ону херексевес чоруктан чайлап чораны дээре. Бир эвес хем кыдымга кежип болбас деп демдек азып каан болза, оон черде кешпес херек.

Дош бадып турар үеде хөй-хөй кижилерниң кичээнгейинда турар. Кадыр болгаш эстелчек эрих кырындан дош бадарын көрүп, ону сонуургары айыылдыг.

Транспорт чолаачылары баш удур хемчегин ап, суг кежер черлерге кичээнгейлиг чоруп турар болза, озал-ондактан камгаланыр аргалар турар.

Амгы үеде дош бадып турда, балыктаар күзелдиг кижилерни база сагындырып каары артык эвес. Келир чылдың балыктаар кышкы сезонун манап алганы дээре.

Кижи бүрүзүнге практиктиг сүмени берип турарын сактып алыңар. Бир эвес силерниң турган дожуңар чарлып, тигленип эгелей берзе, черле чаныңарда кижи чок-даа болза, мөгүдеп болбас. Холдарыкарны чада тудупкаш, далашпайн оорганарга эштип чоруңар, ынчап чорааш, харааланың бир кыдымга чеде бээр силер. Ындыг черге дүшкен кижиге дуза чедирерде хаак даңгыжыын азы хендирин, баг аймаан дүшкен кижиге дош кырынга чыдып алган сунуп берилер, ынчан ол кижи доштан үнүп кээп болур.

Ада-нелер бичии уруглар дугайында сагыш салыры чугула. Олар баткан дошту сонуургааш, боттары ону тудуп алырын ораладжыр. Ынчангаш ону болдурбас талазыбиле баш удур хемчегни алыры чугула. Уругларны хайгаарал чокка арттырбаңар!

Бо бүгү дүрүмнерни сагып турар болза, озал-ондак болбас ужурлуг.

Геннадий АНАНКИН.
Тыва АССР-ниң Биче хемчээлдиг хемнериң күрүне инспекциязының начальниги.

КАК: ажык-чарның оруунда

ЧАЖЫТ ЧҮҮЛДЕР ЭВЭЭШ АРТКАН

ССРЭ КАК-ның удуртулгазының шиитпирииге дүүштүр «ССРЭ КАК-ның информастыг бюллетеии» болгаш «Онза чажыт эвес» деп ССРЭ-ниң Айыл чок чорук күркомитединиң чыындызын чырыкче үилүрүп эгелей берген. Январьда үнген «Информастыг бюллетеииниң» тускай үндүрүлгезинде «ССРЭ-де күрүнеиин айыл чок чорук органнарының дугайында» Хоойлуунуң төлевилелии парлаан. Хоойлуну хүлээп алганының соонда, ол КАК дугайында баштайгы ажык хоойлу болур. Ону үүтле айыл чок чорук органнарының ажылдакчылары эвес, а бөдүүн совет хамаатылар бөзе четтикпейн манап турарлар. Хоойлуунуң төлевилелинде совет иитилелдин демократчыдылгазынче, хөйниити харылзааларының гуманыыг чоруунче, иитилелдин, күрүнеиин болгаш хамаатыларның эрге-ажыктарын кадагааты күрүнелерниң бөзе организацияларының разведка-үрегдекчи ажыл-чорудулгазындан камгалаарынче, а ол ышкаш чурттуң политиктиг, экономиктиг болгаш оран камгалал шинээзин кошкадырынче, хоойлуга чорүшкек халдаашкыннардан камгалаарынче угланган Совет күрүнеиин угланышкынны үндезинии алган. Төлевилелде айыыл чок чорук органнарының баш бөлүр айтырыгларын, оларның ажыл-чорудулгазының болгаш хүлээлгелериниң үндезинии тодарөттынган, эрге-дүрүм тургустунуп турар, күрүнеиин айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазынга контрольга хамаарыштыр чугула үүлдер быжыглаттынган.

Сөөлгү үжен чылдарның дургузунда айыыл чок чорук «Онза чажыт», «Онза чугула» деп демдектерлиг Дүрүмнерни удуртулга болдуруп келген. Хөлүн эрттир чажыт болур чорукту органнардан ап каапканының түңнелинде, кижилер оларның баш билир айтырыгларын угаан билир, оларның хөделиишкиннери хоойлу-дүрүмге дүжүп азы дүүшпейн турарын билир шиитиг апаар. Эрткен өйде болуп турган хоойлу-дүрүм хажыдар чоруктар моон соңгаар кажанда-даа катаптаттымас дээрзиге ол магадылал болур.

ССРЭ Хоойлузунуң төлевилели болур-чоңуур бүгү чадаларны эрткен болгаш амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болуп эрткен сессиязынга сайгарылга, чугаалажылганы эрткен.

«Онза чажыт эвес» деп ССРЭ КАК-ының чыындызында КАК организарының ажылының дугайында база оон түңнелдерин тодаргай чижектерге көргүспүшаан, парлаалы солун. Чижээлээрге, «Саттыныкы чоруктуң бир анатомиязы» деп эгелиг үүлде 1986 чылда Топ разведка эргелелиниң (ТРЭ) агентизи, Москва болгаш Москва областының талазы-биле КАК эргелелиниң ажылдакчызы майор Воронцовту тутканының дугайында чугаа чоруп турар. Москваның байдалынга ТРЭ-ниң бодунуң агентилери-биле ажылының техниказын тодаргайы-биле көргүскен. Кылымал баш дүктерии бөзе чыпшырып алыр салдарны ажылап турганының таварылгалары база бар.

«Чепсек садыгларының талазы-биле өөредилге ному» деп үүлде КАК органнарының чепсек садып ап турган бөлүктү илереткениниң дугайында бижип турар. Кымдан база кандыг сорулгалыг «Томпсон» системаның 10 автомадын, МГ-43 хол пулемёдун, октары-биле катай «Вальтер», «Кольт» системаның 25 кезек пистоледин садып ап турганы, а ол ышкаш ук чепсектерни каяа сайгарар деп турганы номчукчулар бо үүлден билип ап болурлар.

«Оперативтиг хроникадан» АКШ-тың разведказының совет далайжыны эзледир дээн ораладжыышкыннарын, Кемерово областа дижиниге чедир чепсегленген кем-херек үүлгедикчизи бөлүктү илереткенин, Москвага чажыт медээлер садыгжызын тутканын болгаш шиитканин, бензин продуктуларын болгаш ховар металлдарны оорлап турган ийи бөлүктү айыыл чок болдурганының дугайында номчуп болур. «Даштыкы парлалганың арынарындан» деп рубриканың адаабиле ССРЭ-ге удур разведка ажылын чорудуп турганының дугайында ТРЭ-ниң директору У. Узбстерниң ажык миннишкинин киргген. АКШ-тың контрразведка органы болур Истелгелериниң федералдыг бюрозу (ИФБ) ССРЭ-ден көжүп үнген хамаатыларга КАК-ның ССРЭ-де болгаш кызыгаар ындында, ылангыя АКШ-та чорудуп турар операцияларының болгаш методтарының дугайында медээлерни олар-биле тайыгбырлавышаан, буруу шаап турар.

КАК органнарының генералы болгаш разведчиги чораан О. Д. Калугинниң дугайында материалдар номчукчуларның онза кичээнгейин хаара тудар чадавес. В. Савинов «Бот-идээргээр чоруктуң тугунуң адаа-биле» деп материалында документилерни ажыглап турган, О. Калугинни сойгалап тупар. Бо кижи албан-ёзу характерлиг медээлерни чарлавас деп бижимел хүлээлгеге адын салган-даа болза, ону «уттуп», чугулз чажыттарны чарлап турар. Кадагааты чурттарның массалыг информация чепсектериниң санаап турары-биле алырга, О. Д. Калугин сенсациялыг «ажыдыышкынларның» дузазы-биле чаа политиктиг ат-алдарны чедип рунгаар ССРЭ-ден Англияже дезе берген Олег Гордиевский биле Кембриджден профессор Кристофер Эндрюнуң дугайында чоруп турар.

ССРЭ-ниң КАК-ның разведка ажылдакчызы полковник П. Протасовтуң разведчик чораан М. Любимовка ажык чагаазын «Разведчик разведчикке ышкаш» деп эгебиле парлаан. М. П. Любимов разведкага 25 чыл ажылдаан, көңгүс чоокта чаа «Московские новости», «Комсомольская правда», Литванын «Согласие» солуниарынга болгаш «Огонёк» сеткүүлге «удуг разведчиктеринин бирээзинин» адындан разведчиктиң мергежилиниң дугайында теманы көдүрүп, ол туруштан КАК-ты «сойгалаарын» ораладжакан. П. Протасов чагаада М. Любимов-биле маргылдаалыг чугааны чоргузып, КАК органнарының, ылангыя оон разведказының эрге-ажыктарын камгалаан, айыыл чок чорук органнарының адрезинге киргген чемелээшкиннерни тодаргайы-биле тайыгбырлавышаан, буруу шаап турар.

КАК органнарының генералы болгаш разведчиги чораан О. Д. Калугинниң дугайында материалдар номчукчуларның онза кичээнгейин хаара тудар чадавес. В. Савинов «Бот-идээргээр чоруктуң тугунуң адаа-биле» деп материалында документилерни ажыглап турган, О. Калугинни сойгалап тупар. Бо кижи албан-ёзу характерлиг медээлерни чарлавас деп бижимел хүлээлгеге адын салган-даа болза, ону «уттуп», чугулз чажыттарны чарлап турар. Кадагааты чурттарның массалыг информация чепсектериниң санаап турары-биле алырга, О. Д. Калугин сенсациялыг «ажыдыышкынларның» дузазы-биле чаа политиктиг ат-алдарны чедип алыр бодап турар.

Дээрбечилер бөлүүнүң доллаага алган чаш уругларын камгалаап алырының талазы-биле «Димитреэшкин» деп операцияга шылгараан полковник Е. Г. Шереметьев чыындының арынарынга О. Д. Калугинниң метезин тудуп, сойгалаан.

Хүндүлүг номчукчулар, «Союзпечать» агентствозунуң киосклериннге үстүнде ады кирген үндүрүлгелерни садып эгелээн: «ССРЭ КАК-ның информастыг бюллетениин» өртээ 20 көпеек, «Онза чажыт эвес» деп чыындызы — 1 рубль. А ол ышкаш ССРЭ КАК-ның Иркутск область талазы-биле эргелелиниң үндезилээни «Версия» деп ай санында үнер регионнар аразының солуну үнер. Ук солуниуң сорулгазы — чурттакчы чонуун айыыл чок чорук органнарынга хамаарыштыр шын туружун, үзедин хевирлээрин, совет кижилериң ...ремчилелин бединдери, хөй-иитти-биле моондаа сонгаар харылзааларны быжыглаары болгаш калбартыры, ону ССРЭ КАК-ның салбырларының оперативтиг албан ажыл чорудулгазының түңнелдериниң дугайында билдингир хевирге дыңнадыры. Тыва АССР-ниң Күрү-айыыл чок чорук комитеди бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны ук солуниуң арынарынга киирерип планнап турар. Ай санында үнер солуниуң өртээ — 1 рубль.

Республиканың хамаатыларын күрүнеиин айыыл чок чорук органнарының ажык үндүрүлгелериниге сонуургалдыг болурун күзеп тур бис.

Владимир ТҮМЕТЕЙ.
Тыва АССР-ниң Күрүнеиин айыыл чок чорук комитединде парлаага бөлүүнүң кежигүү.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 9-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Мультфильм. 9.30 «Шыгжаксы». Телефильм. 9.50 «Өршээл көр, сонгу ве Россия». Уран-чечен фильм. Бирги серизы. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—13.30 Портрет. Роберт Амирханян.

• • •

15.00 «Хүлээп көрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 16.15 Өөредилге дугайында. 16.30 Музыка эртинезинин шыгжамыры. Ф. Мендельсон. 17.00 «Чемпионнар-биле кады». 17.30 Элээдилерге программа. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.30 «Криминал». Мультфильм. 19.35 «Чер — бистиң планетавыс». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.05 «Чангыс бот». Дөрт серилдыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. Ийиги серизы. 21.00 «Үе». 21.45 «Хуулгаазыннар шолу». 22.30 «Сөс». 00.10 Техниктиг чапсар. 00.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 01.00 «Миргород болгаш оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. Бирги серизы. 02.10—04.25 «Долгандыр турунар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35. 9.35 География. 8-ки класс. ССРЭ-ниң далайлары. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.35: 11.40 Бойдус эртема. Ийиги класс. 10.55 Компьютер-биле диалог. 12.00 Мультфильм. 12.15 «Кажар арга». Уран-чечен телефильм. Бирги серизы. 13.20 «Роберт Газизовтуң ырлары». 13.45 Ритмиг гимнастика. 14.15— 15.25 Музыкалыг телеабонемент.

• • •

17.10 «Эртенги сылыс».
КЫЗЫЛДАН
18.15 «Чуруккуу болгаш үе». 19.00 «Аңна тенг». Информация-публицистиктиг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 «Гамчыктыг удуулар, чаштар!». 20.15 Бичии концерт. 20.30 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Ансамбль концерти. 22.25 Футбол. 00.20 — 01.15 «Кажар арга». Уран-чечен телефильм.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.15 Омскиге шеверге. 18.35 Мультфильм. 18.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.05 —20.00 Концерт.

«Тыва тур» акционер ассоциацияның «Пик» фирмазы

«Мурат М5» телефакстарны (Японнага бүдүрген) рынок өртектериндеи 25 хуу чиигеткен өртек-биле садып турар. Ажыглаарымыг талазы-биле консультацияны, телефакс-биле ажылдаарының инструкциязын бээр, херек дээр болза, тургусчур.

«Мурат М5» хевириниң телефакстары бар организацияларга оларны ажыглаарының база эдилээринин талазы-биле орус дылга парлаан удуртулгаларны база садар.

IBM PC/AT деп хүүда база бүдүрүлге ажыглалының электроннуг саналга машиналарынга (АКШ, Мурнуу Корея болгаш ГФР-ниң кады бүдүргеин) үндезилээн автоматтыткан ажылдаар черлерин рынок өртектериндеи 25 хуу куду өртектерге садар.

Фирма ол машиналарның ажаалдазының долу комплекизин, анаа ажылдаар специалистеринің белгелелин, ажыглакчының чагын ёзугаар программа-биле долу хандырарын харылаар.

Республиканың чурттакчы чонунга болгаш организацияларынга видеокассеталарны хөлезилээрин, солуурун, бижидерин (чагыкчының азы хөлезилээр пунктунуң кассеталарынга) күрүне өртектерге ёзугаар боттандырар. Организациялар шилчидилге-биле санажып болур.

Хөлезилээр пунктунуң адрези: **Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың 1а, «Совет Тываның 5 чылы» стадион.**

Чагыгларны болгаш саналларны дараазында адресче чоруулар: **667 000, Кызыл хоорай, а/я 118 (абонент харжаа), телефону 3-38-17.**

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Кызылтехопторг» фирма кладовшиктерни, чүдүрүкчүлерни, базаа ажылчыларын, механизаторларны, бухгалтерии ажылче чалап тур. Квартал базаа чыл түңнелдери-биле шаңнал акшаларны тыскыр.

Магазин, медпункт, буфет ажыдап турар. Ажылга алган черинің автобузу чедирер.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17. 2 болгаш 10 дугаарлыг автобустарга олургаш, «№ 19 магазин» деп автобус доктаар черге дүжер. Телефон № 4-17-36.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва Агроөлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады одаага аппаратураларының слесарьларын болгаш поезарлар белгеткээр курстарны ажыткан. Кичээлдер чаа эгелээн. Өөренирин күзээннер ацаа кирип ап болур.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-14-82.

ОЙНААШКЫН БОЛУР

1991 чылдың май 1-де «Хүреш» стадионда маргылдаалар эрткен соонда спорт-бараан лотереязының ойнаашкыны болур. Ойнаашкынларга «Москвич-412» автомобиль, «Урал» мотоцикл, чиик мотоциклдер, соодукчулар, соодулга камералары, өнүүт болгаш анаа телевизорлар, хеп чуур машиналар, спорт идиктери болгаш оон-даа өске чүүлдер таваржыр.

Лотерея билеттерин Кызыл хоорайда болгаш районнарда профэвилел комитеттери база спорттуң активилери таратып турар. Лотереяга таварышкан чүүлдерниң даңзызын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуларга май 3, 4 үеэзинде парлаар. Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерни май 1-ден 14-ке чедир спорт иитилелиниң профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң бажыныңга бээр.

Айтырыгны №№ 3-29-57, 3-29-90 телефоннардан билип алыр.

КИНО

АПРЕЛЬ 9-ТА

«НАИЫРАЛ»: «Золотоволоска и золотая крепость» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (кинопанорама), 19.30 (кинопанорама).

«ПИОНЕР»: «Лунная ведьма» 9.10, 12.30, К/к «Сказка» «Огонь, вода и медные трубы» 10.40, 14.40, «Палач» 16.30, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Казенный дом» 15.00, 17.00, 19.00 (узатқан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ещё одна связь» (2 серилдыг, Индия) 16.00, 18.40 шактарда.

Доозукчуларга

Кызылдың № 2 школазын 1966 чылда доосканнарының ужуражылгазы бо чылдың май 25-те, 11 шакта ук школага болурун оргкомитет дыңнадып тур.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Эрткен айның 25-31-ниң хүннериде иштики херектер органынга 165 кем-херек, янзы-бүрү үүлгедимшиннер болганы демдеглеттинген. Хамаатыларның хүүда өөнүзүн оорлаан 80 таварылга болган, күрүне өөнүзүн 21 кижи оорлаан, 24 кижиниң мага-бодунга кемдээшкинин болдурган. 3 өлүрүүшкүн, 13 үптээшкин, 3 дээрбечи халдаашкын болганы, хулиганызыг 13 үүлгедиг, транспортка таварткан ийи кижи бүрүткеттинген.

Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы О. Ч. Өнге-Байыр бодунуң уруунуң оглубиле кады угаарлап, амы-тынындан чарылганнар. Оон аңгыда Бай-Тайга районуң Шүй суурунуң чурттакчызы В. Сарыг-Доңгак арагадан хорааннаганындан район эмнелгезинге өлген. «Агроөлетпүр-энергога» хамааржыр «ЗИЛ-130» автокранының чолаачызы В. Ч. Дыпай-оол Улуг-Хем районда Хайыракан суурунуң чурттакчызы Р. Ондарның бажынын эзирик чорааш таварткан.

Кызыл хоорайның 16 дугаарлыг магазининден кештен кылган 3700 рубльдиг куртка-зын оорлаан.

Кызыл хоорайның чурттакчызы О. М. Бутенко 8 мүң рубль түннүг бажын иштп оорлатканын шаглаа черинге дыңнадып, билдириишкин киргген. Бажын эжиин үреп киргеш, билдиммес кижилер март 25-27 хүннер аразында үрин чаар 100 помаданы, 30 шил спиртти, 10 шил водканы, 7 спорт костюмнерин болгаш өске-даа чүүлдерни оорлаан болган. Бо хүннерге чедир оор билдинмээн.

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы Л. Тюкавина Кызылда Лопсанчап кудумчузунда чурттап турар хамааты В. Кенденни база оон калайын кады арагалаан, маргышканының түңнелинде, бижек-биле шашкан, а сөөлгүзү эмчиге өлген.

Өөвүр районуң Солчур суурунуң чурттакчызы Н. С. Саттың бажыны эт-херекселиби-ле кады өрттенген. Өрттүң болган чылдагаанын тодарадып турар.

Респотребсоюзтуң базазының баштаар черинде Минусинск АТБ-зинин чолаачызы Толстыхтың машиназындан 4260 рубль түннүг 15 норка кежинден кылган борттер читкенин милиция черинге дыңнаткан.

Волгоград областың Камышево хоорайының чурттакчылары Н. Н. Плетнёв, Ю. Н. Тихомиров олар Кызыл хоорайдан машина садып алыр дээш кээргге, «Орбита» станциязының чанында танывазы дөрт кижи 24 мүң 500 рубльди кыжанып турган, ап алган. Ол улус «Жигули» болгаш «Москвич» машиналарга (дугаары чок) олурупкаш, дезипкеннер.

Март айның төнчүзүнде Кызыл хоорайның Молодёжная кудумчузунуң 4 дугаар бажыныңга А. Тоттуев дээрзи-кады арагалап олурганы А. Г. Гнусарева-биле маргышкаш, ол хереэжен кижини бижектеп өлүргген.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынның кадрлар киллдизиннг сонга караандан оорлар киргеш, 11 арыг кушажыл дептерин база 12 арага талоннарын оорлаан. Нинтчэзи-биле 108 рубльдиг бараанын алган.

Эрткен айның төнчүзүнде Самагалдай суурунуң 4 дугаар ясли-садындан эжикти үреп киргеш, 5 хааржак чигирни база оон-даа өске чем аймаа аппарган.

ИХМ-ниң эрткен чылдың декабрьда бергени бир дыңнадында Тес-Хем районозунуң бухгалтериязында акша шиңгээттингениниң дугайын бижээн турган. Акша-түң дугайын чугаалап турда, оон хемчээлин ында улгаттыр бижип, кижилериңе ат-сывын чүгле оон калайы А. Ш. Лопсандан өске артканнарының медээде шын эвес алаан-дыр деп хомудалды ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспекторунга хамаарыштыр «Дус-Хөл» деп аттыг кооперативтиг даргазы В. И. Лопсан республика прокуратуразынга иилгген. Тес-Хем районуң прокурору К. Оюнуң дыңнатканы-биле алырга, баштайгы иштелгенин түңнели-биле чедиргеи когаралдың түңү 17 мүң эвес, а 5 мүң рубль боолу турар, каразыттырып турарларның фамилияларын тодаткан: В. С. Уванзай, Н. Н. Сагаачи. Ол аттар солуннар арынарынга «В. Ланзай, Н. Сагаачи» кылдыр бижиттинге берген турган. Үүлгеттинген херекке кым буруулугул дээрзин улус суду тодарадыр.

Владимир ТУРОВ.
Милиционның подполковниги.

АВАВЫС — ПОВАР

Улустуң ада-иезиниң мергежили ангы-ангы болгулаар. Бистиң аваавыс — повар. Ол эртеминиге тускай өөренип алган, ам 22 чыл поварлап турар. Анаа-ла ат азынган повар эвес, харын макталдыг, кызымак кижи. Бисти база аъш-чем кылырынга өөредип каан.

Оон адын — Алдын-оол Саара дээр, ам Бай-Тал суурда улуг повар.

Шеңне АЛДЫН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ӨЗАЛДААН ЧАС

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

Кысказы-биле ЧОРУУНАР ЧОГУЗУН!

Бо кыжын хенертен аар аарааш, республикз эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырыга келгеш, уран холдут, буянныг эмчилерим ачызында дириг артым. Кезер эмчилер Вячеслав Андреевич Ушкалов, Лидия Михайловна Козлова, Александр Иванович Канунников дээш бүгү коллективке четтирдим. Чоруунар чогузун!

Салчак-оол ТЮЛЮШ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл район.

КЫРГАН-АВАМ

Мээң кырган-авам адым Локал Дажы-Доржуевна Монгуш дээр. Кырган-авам «Алдан-Маадыр» совхозка бүгү назынында мал кадарып келген. Ам пенсияда орар. Ынчалзе-даа боттарының эжы-төлүүн малын ам-даа маллавышаан, урутларының уругларын азыражып чоруур. Кырган-авамга четтирдивис.

Буян МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

•СПОРТ•СПОРТ•СПОРТ•

ДЕЛЕГЕЙ МӨГЕЛЕРИ—ТЫВАГА

Апрель айда Кызылга самбо хүрешке «Динамо» эки тура спорт иитилелиниң бирги Бүгү-эвилел маргылдаазы болуп эртер. Ону апрель 12, 13, 14 хүннериде Тываның хөгжүм-шин театрынга эрттирерин планнап турар.

Маргылдааның иеделдерин ёзугаар анаа чүгле самбо хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастерлери болгаш кандидаттар киржир. Маргылдааже Мооддун, Кыдаттың, Японияның спортчуларын база чалаан.

Бүгү-эвилел маргылдаазы байырлыыбиле доозулган соонда тыва национал хүреш болур. Анаа база чурттуң өске девискээрлериниң келгеи мөгелер, даштыкыдан азлчылар киржир.

Самбо хүрешке Бүгү-эвилел маргылдаазы республиканың спортчу амыдыралында көскү, солун болуушкын болуру чугаажок.

Виталий БРУХ.

«ШҮГЛҮП ӨӨРЕН»

Ындыг ат-биле республикага билдингир спортчу С. Ы. Оржактың ному чырыкче үнген. Ол дээрге республикага спорт дугайында өзөн даңы бижиттинген баштайгы ном болур. «Чоннуң ынак оюну», «Моге кижиниң сеткили чаагай», «Хүрештиң техниказы болгаш тактиказы деп чүл?», «Хүрештиң кол аргалары» деп эгелер автор номну хүрешке тураскаатканы деп чүвеин көргүзүп турар-дыр. Ук ном— мөгелерге, тренерлерге, хүрежиринге болгаш хүрешке ынак кижилерге багай эвес белек.

«Шүглүп өөрен» деп ном 5 мүң тиражтыг үнген.

Сандан САНДЮ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93 Киллистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылынын — 3-34-99; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-40, 3-36-73 ● кедээ ажыл агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-32-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ● чагаа киллизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейи барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннериниде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ямалы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 79.

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 чылда үнсезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 10 среда № 64 (14564)

(Чагыдар ортаа 6 мин.). Садар ортаа 10 мин.

Кыштың аагы чазын келир

ЧҮГЛЕ ДАЛБЫЙ КҮЖҮ-БИЛЕ

Эрзиниң делгем ховуларын өргий көөрге, апрель өгелинде безин ак чоорганын ажыда тыртпаан. Ак хар хевээр. Кылын харның кыры кылаңайып, каракты чылчырыктадып келир. Ындыг улуг хар он алды чыл бурунгаар дүшкенин чамдык кижилер ам сактып чугаалажып олурар. «Берге час-тыр, берге хүннер-дир». Кижилерниң дүвүрели, сагыжыралы ол. Оларның ол бодалы бода болгаш шээр малдарның амгы байдалы-биле холбашкан. Эштки, сүттү, дүктү мал бээр болганда, ол бодал уткалыг, үндезининг.

Кыштың аагы чазын келир. Амгы хүннерде ол районда байдал кандыгыл? Аңаа хамаарышкан айтырыгларны бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу АҮК даргазы, райкүүском даргазының орааныкчызы У. Д. Дөмүр-оолга, АҮК-түң кол зоотехниги Т. А. Саанга салган.

— Үйнук-оол Дордумович, частың аагы бергелерни тургузуп-даа турар болза, малчыннар кайа-даа аңаа орбазын билир бис. Олар ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар, оон чаш төлүн хоратпас дээш шудургу ажылдап турарлар...

— Ооз ындыг-ла харын. Үе бо хире берге, оон кадында мал чеминиң курлавыры эвээжеп келгенде, оларның кызымак ижин бо хүннерде көрүп тур бис. Бодум хуумда оларны өзүлүг маадырлыг кижилер кылдыр санап турар мен. Оон өскээр канчаар үнелээр боор. Чогум-на малчынарның ачызында район бирги кварталда күрүнеге 90 тонна сүт дужаар планын ажыр күүсетти. Олар барык-ла 30 тоннаны артыкка бүдүрүлүр. Чаш мал камгалал алырында улуг когарал чок. Эрткен чылын район 100 хойдан-на 83 хураганны менди алды. Ам ол көргүзүг чүске онааштыр 76 чеде берген. Шээр мал ам-даа болдап турар. Ындыг болганда, бо көргүзүг оон-даа көвүдээр апаар.

— Хар улуг болганда, малдың шээр мал одарларынга бергелер чайгаар-ла туруп келир апаар. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турар силер?

— Шынап-ла, чүү дээр боор. Кыш-даа берге болду. А час мырыңай оон дорайтан тур. Хамык-ла шээр мал тургузу азыралда эвес болганда, оларга одар шөлүн белеткен бээр апаар. Ынчангаш чүгле далбый күжү-биле кышты ажып бар чор бис. Барык-ла 70 хире трактор кыштадыр далбыйлап келди. Хүннүн ажылдап турдулар. Чаа берге далбай тыртпас болза, мал оларга бергедей бээр болгай. Бешин чедишпес-тир. Оон кадында чарыгдалы база улуг. Ам канчаар, аңаа кырзангаш, хөй малды олүрүп алыр эвес.

— А мал чеминиң курлавырынга бергелер база турган боор аа?

— Чамдык совхозтарда курлавыр амдыызында эвээш-даа болза бар. Ону кыштадыр оонмоон тыптымып, сөөртүп ап келдивис. Кожавыста моол эштер-даа дузалап турдулар. Май төнчүзүнге чедир районнуң ажыл-агыйларынга 300 тонна хире холуксаалыг мал чеми херек, совхозтарда кижилериң хуу малы дыка өскен. Амгы санаашкыннар өзугаар алырга, 25 муң хой, өшкү, 3700 инек, ол хире чылгы бар. Олар артыкшылдыг малының дүгүн, сүдүн совхозларга садып турар. Нинти-ла күүселдезинге бо элээн немерени берип тур.

— Татьяна Аракчаевна, районда мал кыштаглаашкынынга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

Часкы хүннер чамдык бергелерни таварыштырыпдаа турза, шээр болгаш бода мал коданнарында байдал ындыг-ла дүвүренчиг эвес. Бистиң шала берге деп санап турарывыс ийи-үш хире хонаш бар.

Хемчеглерни ап келдивис. Далбый тыртар, кыштагларга суг чедирер техника четчир. Ынчалза-даа машина-тракторнуң үрелир чоруктары бар. А артык кезектер тыылбас-тыр, ол берге чорду. Оон уламындан суг хандырылгазы үзүктели бээр таварылгалар тургулады.

— Чаш малда хорамча бар бе, оон ыңай хойжуларның социал байдалынга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Шээр малга тарын боозадылганы эрткен чылдың октябрь айда чоруткан. Шээр мал колдуунда-ла февраль айда оолдап эгелээн. Амгы хүннерде 27.400 хой төрээн, 26 муң хураган менди доругуп турар. Хоювус колдуунда-ла тус чер уксаалыг, а эвээш кезин хайнактар. Хойнуң ара салыр чоруу бар. Оок чылдагааны — кылын харда. Ону сүзүп чорааш, ижин-баарын доңуруп алыр хире-дир. Оон ыңай бир кол чүве — мал чеми болгай. Бо талазы-биле «Нарын» совхоз ажырбас. Бода малды сенаж-биле чемгерип турар. «Чаа орукта» багай. Мал чеми чедишпес. Бо ажылагый эрткен күскү савацын Кызыл районда «Тиилелге», Улут-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг, Каа-Хемде «Улуг Октябрь» совхозтарга садыпкаш, курлавырын дыка кудулаткан. А еске ажыл-агыйлар мал чемин удур сөөртүп ап турар.

Хойжу коданнарның чамдыктарында чырыкты киргеп, өскелериңде бичин моторлар бар. Олар акша-төгеринн ай санында доктаамал ап турар. Аңаа үзүктелиишкин турбаан. Суурларда көдээ Советтер удуртукчулары-биле дугурушкаш, хойжуларга, саанчыларга ховар бараннар үлеп, хуваарының дөңзыны турган. Ол бараннарны автолавка садыгжылары садып, сайгарар кылдыр доктааткан.

Районда АҮК удуртукчулары, чамдык хойжулар-биле чугаалажырга, кыштың соок болганын, хар кылын дүшкенин, частың башкы-даа, ортан-даа айының берге бооп айда оолдап эгелээн. Амгы хүннерде 27.400 хой төрээн, 26 муң хураган менди доругуп турар. Хоювус колдуунда-ла тус чер уксаалыг, а эвээш кезин хайнактар. Хойнуң ара салыр чоруу бар. Оок чылдагааны — кылын харда. Ону сүзүп чорааш, ижин-баарын доңуруп алыр хире-дир. Оон ыңай бир кол чүве — мал чеми болгай. Бо талазы-биле «Нарын» совхоз ажырбас. Бода малды сенаж-биле чемгерип турар. «Чаа орукта» багай. Мал чеми чедишпес. Бо ажылагый эрткен күскү савацын Кызыл районда «Тиилелге», Улут-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг, Каа-Хемде «Улуг Октябрь» совхозтарга садыпкаш, курлавырын дыка кудулаткан. А еске ажыл-агыйлар мал чеми удур сөөртүп ап турар.

Хойжу коданнарның чамдыктарында чырыкты киргеп, өскелериңде бичин моторлар бар. Олар акша-төгеринн ай санында доктаамал ап турар. Аңаа үзүктелиишкин турбаан. Суурларда көдээ Советтер удуртукчулары-биле дугурушкаш, хойжуларга, саанчыларга ховар бараннар үлеп, хуваарының дөңзыны турган. Ол бараннарны автолавка садыгжылары садып, сайгарар кылдыр доктааткан.

Районда АҮК удуртукчулары, чамдык хойжулар-биле чугаалажырга, кыштың соок болганын, хар кылын дүшкенин, частың башкы-даа, ортан-даа айының берге бооп турарын дүвүрел-биле бодап, чылыг хүннер кажан келирин четтикпейн манап турарлар. Ол черле чөп. Шынап-ла, чүгле ол районга эвес, а бүгү республикага сөөлгү чылдарда час ыңдыг берге ышылгалда эртерин көдээ ишчилерге онаап көрбээн. Бодум хуумда Эрзин районда кыштаглаашкын байдалы шуут-ла эки дявейн тур мен. Ында ам-даа ажып эртер, шиитпирлээр болгаш боттандырар айтырыглар бар. Бешин чадаарда холуксаалыг чем-биле хандырылганы алыйн. Ону Кызылдан сөөртүп алыр. хуваалданы шала кылып турар. Өскээр чугаалаарга, республиканың Агроүлүтүр эвилелиниң чамдык удуртукчулары ол үлелгени чорудуп турар. А Үйнук-оол Дордумовичиниң чутаазы-биле алырга, олар шала дыңпангыр эвес болуп турар. Улуг районнарда байдал берге дээш, Эрзиниң биче девискээрлиг чер ажырбас дээр хөөннер бар. Ынчангаш холуксаалыг чемнер үлеп, хуваарда чагыг киирерге, улуг-ла керекке албайн баарын ол районда АҮК удуртукчузу хомудап орду. Ону дүвүреллиг негелде кылдыр көрүп, оларга кандыг-бир дуза чедирер боор дээрзинге идеген артаал. Чүге дээргө мынчага чедир хары эриваан, оода чадаарда карандылар безин көзүлбээн девискээрлиг районга мал чеминиң курлавырының дугайында айтырыг бирги чергенин болуп артар апаар.

ЫНЧАЛДЫР-ЛА АЖЫЛДАҢАР

Таңдында «Революцияның чалбыыжы» совхоз республикада улуг болгаш мурнакчы ажыл-агыйларның бирээзи. Эрткен чылын балгазынчылар пландан ажыр күрүнеге 161 тонна сүттү, 18 тонна эштти саткан, а дүк планын 100 хуу күүсеткен. 1990 чылда 1673 тонна сүттү, 542 тонна эштти, 48 тонна дүктү бүдүрген. А бо чылын оон-даа хөйну планнаан. Сүт садар талазы-биле чамдык районнардан безин хөй даалгалыг.

Мында малдың продуктулуг чоруу оскелерден белик. Төрүүр 100 малга онааштыр 98 бызааны, 83 хураганны алган. Бир инектен 2370 килограмм сүттү саап алган.

Совхозтуң экономиказын быжыглаар дээш кызымак ажылдап чоруур мурнакчылар совхозта хөй. Аңаа хойжулардан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры И. Сафонов база Арынак Комбаа, Лаңзыы Оюн, Седенмаа Доңгак, саанчылар Марина Аракчаа, Татуя Оюн, Любовь Оюн, инек кадарчылары Александр Оюн, Михаил Оюн, Михаил Политик, Андрей Сумбаа, трактористер Экер-оол Ооржак, Михаил Оюн, дазылында чеминиг мал чемин тарып остүрер звено удуртукчузу А. Якуниң, мал чеми белеткээр бригадир М. Петров болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Совхозта ажыл-агыйны биллиг организастаанындан орулгалыг ажылдап турар. Эрткен чылын бир миллион ажыг рубль орулганы киирип алган. Амгы үеде оок агар саныда 481 муң рубль бар.

Балгазынның малчыннары кыштаглаашкынны эки эрттирип турар. Аңаа белеткел хынамчалыг болган. Мал чеми харын өске ажыл-агыйларга база дузалап келген. Бо чылын Балгазын девискээриде хар улуг чаттан, чамдык черлерде хадааш, хөртүктээн. Ынчангаш 250 мыйыстыг бода, 15 муң ажыг шээр малды шуптузун тургузу азырап турар. Шыдалдыг-ла болгаш ынча малды ажаан, азыраар деп чүве билдингир. Маңаа хөй күш, мал чеми үнер. Коданнарда, фермаларда техниканы доктаамал быжыглаан, ынчанташ шупту деминг ажылдап турарын көрдүм.

Совхозта төрүүр хой 5900 ажыг. Ам мал массалыг оолдап турар. Сакманчыларныдаа четчелээн. Сиген болгаш өске-даа чем аймаа, суг-биле бүрүн хандырган. Колан бүрүзүнге баарга, сараат сиген, оваа сула болгаш комбикорм бар, шуут-ла магадаачыг. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткелдиң бадыткалы ол-дур. Кыш ам-даа уламчылап турар. Час узун, та кандыг болуру биллинмес. Ынчангаш Балгазынның малчынары мал чемин камнап турар улус чорду. Арынак Комбаа, Лаңзыы Оюн, Олег Сарыглар оларның коданнарында хою колдуу шупту оолдапкан, чаш төлү хорамча чок.

Совхозтуң дирекциязы (И. Чучев), профком (К. Сарыглар) малчыннарның ажылдаарынга база чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, чамдык хемчеглерни алганы каракка илдеп. Төп фермада столовая, буфет ажылдап турар. Электрини малчын коданнарга колдуунда кирген. Чүгле эрткен чылдың октябрьдан бээр 5 коданга электри чырыын кожун киирген. Кадарчыларның бажыннарынга баарга арыг-силиг, суурда улустуунган канчап-даа дудавас.

Чер ажылының бедик культуразының талазы-биле балгазынчылар база-ла республикада дээре черде туруп турар. Амгы үеде ында часкы тарылгага белеткел кидин түлүк. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, «Революцияның чалбыыжы» совхоз рынокче дидим кирген. Амгы эки ажыл дээрге дараазында бедик түңнелдер чедип алыының төпкинжи-ле болгай. Амыдырал канчаар ажылаарындан-на хамааржыр апаргаң. Ол-бо черлер дузалаптар деп, мурнунда ышкаш, холун сунуп алган, идегээн херек чок. Чүгле боттарының күжүнге, арга-курлавыларынга ынаныр апаар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

Партия эге организациларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу чоокта чаа үндүрген.

Коммунал-амыдырал хандырылгазының, садыгның болгаш ниитиниң чеменилгезиниң бүдүрүлгелериниң база организацияларының партия эге организацияларындан Мөңгүн-Тайга районуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациязы көрүлдеге тиилекчи болуп үнгеш, партия рескомунуң Хүндүлел бижин, шилчиир вымпели-биле шаңнаткан. Бо шаңналдарны тыпсырыга тураскаатқан партия хуралы районуң дереглекчилер ниитилелиниң кызыл-булуңунга болуп эткен.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тиннейге сөөргөн. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң негелделерин күүседир дээш республиканың партия организациялары эткен чылын элээн ажылдазының чугаазының өгезинде ол демдеглээн. Оок ачызында партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедип, оларның организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажылының утказы, арга-лары, хевирлерин чаартынып, эде тургустунуп турар.

Мөңгүн-Тайга районуң хереглекчилер ниитилелинде партия организациязы ажылын чаартыр, партияның аңгалдарын көдүрер, коммунистериниң бот-идепкейлиг, харысаалгалыг ажылдаарын чедип алыр дээш ажылдап келгенин хуралга айыткан. Оон түңнелинде коллективте 26 коммунист даандырган аж-ил-керекти ак сеткилдиг күүседип турар, он бир коммунист бүдүрүлгеде хаара туттунган, эткен чылын планныг онааладаларын олар ажыр боттандырган. Партийжи даалгаларны кижи бүрүзү харысаалгалыы-биле күүседип, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип турар. Коммунистериниң ажыл-ижинге, амыдыралга төлептиг чоруу коллектив кежигүннериниң эки ажылдаарынга, быжыг сагылга-чурумнут болурунга салдарны чедирген. Оон уламындан республиканың садыг организацияларының аразында социалистиг чарышка бо коллектив 1990 чылда тиилекчи болуп үнгеш, партия рескомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профсоюулелдиң болгаш комсомол рескомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

Партияның республика комитединиң секретары Д. Л. Тиннейге Хүндүлел бижикти, шилчиир вымпелди партия эге организациязының төлээлекчилериге тывыскаш, шаңналды алганы дээш байыр, ны чедиргеш, бо чылын көрүлдеге база катап чедишкиниг болурун күүзээн.

Партия эге организациязының секретары Тамара Долгар сөс алгаш, партия организациязының, оок коммунистериниң ажылчорудулгазын бедин-биле үнелээни дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Шаңналга төлептиг болуру-биле партия ажылын чаартыр, планныг онааладаларны күүседир, социал айтырыгларны чедишкиниг шиитпирлээр дээш бүгү-ле хемчеглерни алырын ол хүлээнген.

Коммунистер Ламажык Көшкендей, Владимир Хомушку Тамара Кула, Салчак Болатмаа болгаш өскелер-даа санал бергеш, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглап тургаш, партия организациязының дайынчы арга-шинээзин улам бедидерин, коммунист деп бедик атка төлептиг болуру-биле эки ажылдаарын, хөй-ниитиниң хереэнге идепкейлиг киржирин аңлаанар.

Партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Д. О. Саая хуралдың ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кызылда амыдырал хандырылгазының дериг-херекселдерин септеп, ажыглалга киирер бүдүрүлге чериниң бир улуг цехинде Валерий Петрович Бачуринниң кылган ажыл-агый херекселдерин көрүп тур бис: чунар-демирлерин дүнзаалааш, чыскаап каан. Огород суттарар лейкалар база бар-дыр. Оон бирээзиниң тиглерин дүнзаалап тур. Оларның кылып каан чунар-демирлери малчыннарга таарымчалыг.

Маска, демир кезер хачылар туткан, оон ыңай дүнзаалал херекселдери ажыглаар шевер улус мында ажылдап турар. Оларның кылып каан эт-херекселдери ырак Мөңгүн-Тайганың, Тере-Хөлдүң, Тожунуң малчыннарында, сарлыкчыларында, ниижилеринде ажыглаттынып турар.

ЧУРУКТА: мастер ажылчын Валерий Бачурин.

Көдээ ажыл-агыйга соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Аграр секторда коммуг дүшкүүрлүг байдаал тургустунган. Көдээге тодаргай дузаны көргүзери-биле **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларының чазактары болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары көдээ ажыл-агыйны материал-техниктиг курлавырлар — чүүнүн-даа мурнунда, кыварчаар материалдар, артык кезектер, тараа тарыыр болгаш ажаан алыр техникабиле хандырарының онза чурумун тургузар. Кандыг-даа бергедээшкиннер турзажок, ол курлавырларны көдээ ажыл-агыйга долу хемчээлдин-биле чорудуп берген турар ужурлуг.

Үлетпүрүүн, тудугнун болгаш еске-даа адырларының көдээ ажыл-агый-биле холбашкан бүдүрүлгелериниң удуртукчулары продукция бүдүрериниң болгаш сайгарарының (ажылдарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң) планнарының күүсел-дезинден хамаарылга чокка, агроүлетпүр комплекизиниң организацияларындан-биле чарган керээлериниде айыттынган хүлээлгелериниң ыяап-ла күүсеттинген турарын хандырар.

ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары көдээ ажыл-агыйны машина тудуушкунуунуң заводтарынга, чүүнүн-даа мурнунда, тараа комбайнларын болгаш мал чемнери ажаан алыр машиналарны кылып турар черлерге металлпрокатты, химия продукциязын, комплект кылыгларын чорудуп бээр хүлээлгелерин бирги эвлечеде күүседир.

Үнүштер камгаларынга ажыглаар күштүг, дээштиг бүдүмелдерге көдээ ажыл-агыйның негелде-хереглели улуг бооп турарын барымдаалааш, ындыг чүүлдерни садып алырынга 210 млн. даштыкы валюта акшаны тускайлаар.

2. Республикаларының чазактары, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнары тус черде тургустунуп келген байдалды өөренип көрүп тургаш, часкы тарылганы, дүжүт ажаап алышкыны болгаш өскедаа көдээ ажыл-агый ажылдарын чорудар айтырыглар талазы-биле онза хемчеглерни боттандырарынга чедир шиитпирлерни дүргеп хүлээп алыр.

Амгы байдалдарда тараа болгаш техниктиг культураларның база картофель болгаш погааларының тарылга шөлдерни кызырарын болдуруп болбас.

ССРЭ чазаның моон мурнунда хүлээп алган шиитпирин барымдаалап көргеш, бүдүрүлгелерден, организациялардан болгаш өөредилге черлериниден көдээге дуза чедирери-биле ажылчын күүнүн хаара тудар талазы-биле керээлерни чарарын 2 неделя хуусаада доозар.

3. Республикаларның чазактары, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнары хамаатыларның чер алыр дугайында негелде-хереглелдерни, колхозтарны болгаш совхозтарны кириштирбишаан, бүгү чер ажыглакчыларының холунда турар черлериниң күсеп-биле бүрүн хандырып бээр талазы-биле чогуур шиитпирлерни саат чокка хүлээп алыр. Тускайлаан бертен черлерден бо чылын дужуттуг алган турары-биле ук черлерни шиитээдип алыр талазы-биле боттуг дузаны чонга көргүзер.

4. Мөөнүнен садар болгаш садып алыр өртектериниң чаа децилиги болгаш чүрүмүн ажыглап эгелээни-биле чергелештир ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш азы-чем министерствозу, ССРЭ-ниң Экономика болгаш баш бурунгаар медээ бээр министерствозу, ССРЭ-ниң Сан-хөөн министерствозу, ССРЭ-ниң Курбинкызы көдээ ажыл-агый биле үлетпүрүүн, тудугнун болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының аразында эквивалентилиг орнажылганы хандырарының дугайында саналдарны ажылдап кылгаш, ай хуусаа дургузунда ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге киирип келир. Рынок харылааларынче шилжиишкин-биле холбаштыр болдунган ажыл-агый механизминде өскерлиишкиннерни аңаа тодаргай көргүзер.

Бүгү чүвени холда тудуп алгаш, өртектерни улгаттырып, көдээнин барзан бүдүрүктүлериниге албадалашкынны кылып турар кижилерни шыңгыы харысаалгана онаарынче эргелеп башкарылганың бүгү деңнеелериниң органнарынып кичээнгейин угландырар.

5. ССРЭ-ниң Материалдыг курлавырлар министерствозу республика органнары-биле бир деминг хөделип тургаш, көдээ черлерге цемент, дериг материалдары, чыып эптээр ыяш бажыннар, крыша ыыр материалдар, социал объектилериниң тудуунга ажыглаар инженерлиг дериг-херекселдерни чорудуп бээри бирги эвлечеге боттандырар.

Тудуг болгаш монтаж организацияларының, тудуг индустриязының бүдүрүлгелериниң көдээ черлерге бажын тудуп, ажыл-агыйны ишти-ки оруктарын болгаш газификация объектилерин кылып тургаш алган арыг оруулгаларындан үндүрүг тыртарын Эвилел бюджелинге киирер үндүрүгүүн түңүнге дүүштүр хостаар. Айыттынган черлерниң арыг оруулгаларындан үндүрүг тыртарын республика болгаш туе чер бюджелинге киирер үндүрүгүүн хемчээлинге чедир хостаарын республикаларның Дээди Советтеринге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге сүмелээр.

6. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары, ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары бо Чарлыктың күүселдезинге шыңгыы контрольду тургузар, ону боттандырар талазы-биле ажыктыг хемчеглерни албайн турар албан-дужаалдыг кижилерге шыңгыы харысаалганы онаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың апрель 8.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Хоойлулар чогаадырыйың, чугаалажып көөрүүнүң база хүлээп алырының чорудулгазында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылының стилин сайзырацгайжыдып турар. Парламентниң ажыл-чорудулгазын сайзырацгайжыдар дугайында айтырыгны депутаттар апрель 8-те тургускан.

Эвлечеглиг хуралдарны кайы хүннерде чорудар дугайында айтырыгны палаталар даргалары комитеттериниң болгаш комиссияларының удуртукчулары-биле кады чугаалажып көөрүп, тодаргай саналдарын киирерин А. И. Лукьянов сүмелээн.

ССРЭ-де аныяктарга хамаарыштыр күрүне политиказының ниити үндезининериниң дугайында Хоойлу төлевилелин оон ийиги номчулгазын өзугаар депутаттар чугаалажып көргеш. Чурттуң келир үезинге — аныяктарга хамааржыр ындыг хоойлу актызының чугула ужур-дузазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы В. И. Цыбух онзалап демдеглээн. Бир чыл бурунгаар ол хоойлу төлевилелин оон баштайгы номчулгазы-биле чугаалажып көрген сөөлүнде ону сайзырадып, эдип, чазап кылганы оратор дыңнаткан. Ук хоойлу төлевилели —социал айтырыглар талазы-биле хоойлужудулганың эң чугула актыларының бирээзи. Амыдырал чугула эдилгелерин төлевилелге кииргенин комитет даргазы айыткан.

Хоойлу төлевилелиниң дөрткү кезээнге хамаарыштыр чугула саналдарны депутат Д. Г. Смирнов киргеп. Аныяктар организацияларын, оларның аппараттарын күрүнеден акша-биле хандырар дугайында айтырыгны ол кезекте киирген. Дөрткү кезек чокка хоойлу төлевилелиниң кол ооргазын депутаттар хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының хуралдары чапсарлап турган үеде Национаалдар Соведи чыылгаш, бүдүрүлгелерни күрүнеден ангылаарының болгаш хуужударычын ниити үндезининериниң дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеп. Ол документиниң оон баштайгы номчулгазын өзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведи эткен пятинца хүнүнде хүлээп алган турган. Хоойлу төлевилелиге хамаарышкан доктаалдың төлевилелин болгаш протокол бижимелин Национаалдар Соведи хүлээп алган.

Кадрлар айтырыгларын кежээки хуралга чугаалажып көргеп. ССРЭ-ниң кадык камгалал министринге И. Н. Денисовту, ССРЭ-ниң химия болгаш нефть болбаазырадыр кылыр үлетпүрүүнүң министринге С. Н. Хаджиевту, ССРЭ-ниң электротехниктиг үлетпүрүүнүң болгаш приборостроениенин министринге О. Г. Анфимовту томуйлаанынга чөпшээрежилгезин Дээди Совет чурттуң Президентизиниге берген.

ССРЭ-де аныяктарга хамаарыштыр күрүне политиказының ниити үндезининериниң дугайында Хоойлу төлевилелин оон тус-тус үүлдериниң аайы-биле чугаалажып көөрүп депутаттар үргүлүүлээн.

Порнографияны, күүлээшкинге болгаш дерзин чорукка чүүдүүрүн пропагандаларын соксадыр талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелиниге хамаарыштыр ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко тайылбыр кылган.

Депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга ССРЭ-ниң культура министри харылаан. Доктаал төлевилелин хандыр чугаалажып көөрүп депутаттар шиитпирлээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының хуралынга бодунуң ажылын сессия апрель 9-та уламчылаан.

(СЭТА).

РЕСКОМГА УЖУРАЖЫЛГА

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин партия республика болгаш Кызыл хоорай комитеттериниң аппарадының ажылдакчылары, найысылалдың культура, эмнелге албан черлериниде, солуннарда, телевидение болгаш радио дамчыдылга күркомитединиде партия эге организацияларының секретарылары-биле ужурашкан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок III Съездиниң ажылынга (чалаапы-биле) Г. Ч. Ширшин киришкеш келген. Съездиниң канчаар эткениниң, хүлээп алган шиитпирлериниң дугайында болдунуң бодалдарын чылганнарга чугаалап берген.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок III Съездиниң канчаар эткениниң дугайында ажылчы чонга шыны-биле тайылбырлаарының эргежок чугулазын ол айыткан.

Үүрмектеп садар өртектериниң оскеня-биле холбаштыр чамдык шиитпирлээр ужуруг айтырыгларга ол доктааган.

Г. Ч. Ширшин ужуражылганың киржикчилериниң айтырыгларынга харылаан.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының айтырыгларынга хамаарыштыр селектор харылаазының дамчыштыр чөвүлел хуралдың улус депутаттарының районнуң хоорай, көдээ, суур Советтериниң даргаларының орааныкчылары-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлеля 1991 чылдың апрель 13-те эртенгиниң 10 шакта эрттирер.

Сонуургаан айтырыгларны 2-43-75 телефонну дамчыштыр 1991 чылдың апрель 10-12-де эртенгиниң 9 шактан 18 шакка чедир билип ап болур.

Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар

Бо чылдың эгезинде СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының база РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан пленумнары, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының пленуму болуп эрткен. Анаа партийда сагылга-чурумуңуң байдалының дугайында айтырыгны бүгү талалыг ханы сайгарып, анализтеп чугаалашкан. Партия структуразының бүгү звеноларында күүседиччи сагылга-чурумуңуң дешнелин кудулаткан, партийниң удуртукчу органнарының база бодунуң үндүрген доктаалдарын багай боттандырып келген, партийже халдашкыннарга чогуур ойтур шавыышкынны бербейн, коммунистиң ат-алдарын, төлептиг чоруун камгалаарын хандырбайн турарын болгаш өске-даа четпестерин пленумнарга илереткен. Ол ышкаш чамдык партия организациялары СЭКП-ниң Уставының негелделерин шыңгыы сагыбайн келген. Ынчангаш моон соңгаар партийжи сагылга-чурумну быжыглаары бирги чергениң эргежок чугула сорулгазы кылдыр пленумнар саналаан. Ону удуртулга болдургаш, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди биле партияның республика организациязының контроль комиссиязы каттышкан пленумун эрттирерин шиитпирлээн, анаа партийжи сагылга-чурумну быжыглаарының дугайында айтырыгны чугаалажыр көрген.

Партияның республика организациязының контроль комиссиязы биле партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле партияның рескомунуң доктаамал комиссиязы пленумга белеткелди чорудуп тургаш, бо айтырыгга тураскаатканын «Төгерик столду» эрттирерин шиитпирлээн. Найысылаалың Парлаага бажыңына ол болуп эрткен.

«Төгерик столга» кириштеннер болза; партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазы Д. К-Х. Ооржак, партияның республика комитединиң организастыг кылдызының эргелекчизи Б. С. Нурзат, республика эмнелгениң салбыр эргелекчизи, партия эге организациязының секретары В. А. Верещагин, Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары С. С. Сүрүн, дайынның, күш-ажылдың, партияның хоочуну, Кызыл районнуң Каа-Хем суурда девискээр партия эге организациязының секретары Н. Б. Кононенко, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадың-Аксы сүт-бараан фермазында зоотехник, партия Танды райкомунуң бюро кежигүнү Б. С. Оюн, Тыва АССР-ниң ИХМ-де партком секретары С. Г. Полухин, Бии-Хем районнуң «Туран» септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде партия эге организациязының секретары У. К. Бүрүнгүле, Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң директору Б. К. Монгул-оол, партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазының оралакчызы, Кызыл хооркүүскомунуң социал хандырылга кылдызының чаныда партия эге организациязының секретары В. А. Бакулин. Оон ашгыда «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуниларының журналистери олурушкан.

Партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазы Д. К-Х. Ооржак «Төгерик столду» удуртуп эрттирген.

Д. К-Х. ООРЖАК — Бистиң «Төгерик столдуска» партийжи сагылга-чурумну канчаар эде тургузарывыс, быжыглаарының айтырыгларына тураскаатканы чугаа болур. Ол ышкаш ооң кирижикчилериниң бо айтырыга хамаарышкан саналдарын, шүүмүүлелдерин, сүмелерин кичээнгейлиг дыңнаар ужурлуг бис.

Бөгүн маңаа партия организацияларының амыдыралының, ажыл-чорудулгазының өң-не чидиг айтырыгларының талазы-биле чугаалажыр бис. Ниитилелде, күш-ажылчы коллективтерде, хоорайларда, районнарда, суурларда күш-ажылчы болгаш хөй-ниитиниң сагылга-чурумну баксырааны кымга-даа чажыт эвес. Ажыл-агый айтырыгларын, харын-даа идеология, кижизиделге соруулгаларын шиитпирлээриниче дыка хөй партия организациялары сагыш-саналы, чамдыктары ажыл-агый, совет органнар-биле кады ажылдажылгазын болгаш сырый харылзаазын чидирген. ССРЭ Конституциязының алдыгы үүлүү өскерткениниң, администрацияның ажыл-чорудулгазын контрольдаарының өргезин солаанының соонда шак мындыг боттуг чылдаган тургустуганын чугаалаар керек. Дыка хөй партия организациялары, оларның секретарлары негелде өзүгаар ажылдаваанындан сагылга-чурумну сулараткан, коммунистериң кылган үүлгедиглерине чогуур шыңгыы үеделди бербээн, партия Уставының негелделериниң хамаарышкан айтырыгларын хоорар чугаалажыр турар. Янзы-бүрү категорияның удуртукчулары-биле партия организациялары ажылын кошкаткан. Даамдырган ажыл-херээн канчаар күүседиг, СЭКП-ниң Уставының негелделерин, партийжи болгаш күүнге сагылга-чурумуң кайы хире сагыш турарын коммунист удуртукчулардан шыңгыы айтырбайн келгени четпес.

Политиктиг болгаш идеологтуг монополизмдиң, күүнге болгаш ажыл-агый эргелеп башкарылганың органнарын солуурундан партияның шиитпирлии-биле ойталааны амгы нарын байдалдың база бир боттуг чылдагааны болуп турар. Нинтилелде политиктиг болгаш экономиктиг кризис, СЭКП-ни кайы хамаанчокка шүүмүүлген турары партийга, ооң бүгү организацияларына болгаш удуртукчуларына варышкылыг согугну таваарыштырган. Ылангыя демократтар СЭКП-ниң эрткен база амгы үеде частыларны дээш уш-баш чок халдашкыннарны кылып, партия комитеттери, организациялары, партия ажылдакчылары-биле месилдежиштиниң болдуруп турар. Бо хүннерде дыка хөй партия эге организациялының секретарлары, шынчы, бердинген коммунистер партийжи сагылга-чурумну быжыглаарының айтырыын эң-не чугулага көрүп турар. Кижилер бодунуң хуу бажыңында корум-чурумну тургузарын негеп турар.

Партияның республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунда партийжи сагылга-чурумну быжыглаар дугайында айтырыгны чугаалажыр мурнунда партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле чүүл кылып турарыл? СЭКП-ниң Уставының негелделерин коммунистер канчаар күүседип турарыл? Оон өске-даа чугула айтырыгларга харыны бөөр ужурлуг бис.

Чүгле быжыг партийжи сагылга-чурумнуң ачызында СЭКП чуртту кризистен үндүрүп ап шыдаар. Бо айтырыгны чеңишкиниг шиитпирлеп шыдаар чаңгыс күүлүг күш партия деп чон саналы турар.

Ынчангаш партийжи сагылга-чурумну быжыглаарыга хамаарышкан чугааны өгелеп көрөөлүвүс, өөрү!

В. А. ВЕРЕЩАГИН: Партийжи болгаш күш-ажылчы сагылга-чурумда канчаргей салып болур ужурлуг үүлдер хөй боор-дур ийеп. Күш-ажылчы амыдыралының оруунун көзей кезиниде партия организациязының секретары болуп ажылдап келгеш, ону эскерип чоруур мен. Чыл келген тудум-на кижилер-биле ажылдаары бергедежип бар чыдар чүве бо. Чүте? Чурттуң социал амыдыралы ниитиин-биле партийжи-даа, күш-ажылчы-даа сагылга-чурумну кошкадыпкан деп билип чоруур кижи мен. Бо хүннерде Съездиден дамчыдылгаларны шуптувус дыңнап, көрүп, помчуп тур бис. Байдал кандыг-дыр, че? Биске чаңгыс гай күзел-чүткүлден кедилиг чүве турар бе...

Бистиң партия организациязында коммунистерден өйн кижи кежигүнден үүп чоруй барды. Оларның-биле беседалажып чугаалаштым. Чурт, партия берге байдалга таваржы бээрге, оларга дузалажыр хамаанчок, дезип, ырбап турар, туруш чок кижилер ындыг боор-дур.

Партияның чаз Уставында чедир кылдышмаан үүлдер эвээш эвес. Ол партийжи сагылга-чурумга эки чүве бербеди, ону суларатты. Партия хуралдары дыжик. Ол дээрге партийжи-даа, күш-ажылчы-даа ажыл-чорудулга болур. Ону эрттирерин кызырган хөрээ чүл. Бистиң организация быжыг организация болгай. Сөөлгү үеде партия хуралдарына келбейн баар коммунистер бар апарды. Ынчап баарга айтырыгны шыңгыы тургузуп, тускай чурум доктаадып тургузуп алдывыс. Кол ажылывыстан ашгыда, ажыл-агыйжы ажылдарывысты база таарыштырып тур бис.

Кижилерниң амыдыралынга таваржы берип болгу дег бергелер хөй. Бажыңын сеттеп алырынга, уруг-дарының ясли-садка тургузуп алырынга болгаш ооң-даа ашты. Кижилерге дуза херек. Кижи, ооң амыдырал байдалы, кадыкшылы дээш көрүүр ужурлуг үе бо-дур.

Партия хооркомунуң, черле партия ажылдакчыларының арай шүшпеп апарганын кайгаар кижи-дир мен. Хооркомдан мынчаар долган кээр-дир: «Ынча-мынча шакта хурал болур, кээп коорүнче чадап тур бис...». Көгүткендаа ышкаш байдал кижиниң сеткилиге бир янзы дээр, харылысалгалыг болурун суларадыптар. Бодаарымга, идеология ажылының талазы-биле оранчок чыдын каап-даа турар ышкаш бис. Күскээр националдар аразында хамаарылгага Тывага байдал, шынап-ла, берге турду. Солун, сеткүүлдерге бижип шаг болуп туудулар. Ол бүгүнү чүгле Г. Ч. Ширшиниң телевидениеге чугаазы харын оожургатты. Кижилер-биле, ылаңгыя аныктар-биле ажыл ам-даа кошкак деп билип турар мен.

АЙТЫРЫГ:— Кежигүнден үнер дээн кижилериниң билдиришкинин партия хуралына чугаалашкан бе?

ХАРЫЫ:—Сайгарган. Оларга дорт чугаалаан мен: «Партбилет кымга аар болдур, бо дораан уштуп каап болур силер». Хуралга чугаалажыр мурнунда оларның боттары-биле база чугаа болган.

АЙТЫРЫГ: — Техниктиг ажылдакчылардан, ортумак билиглиг медицина ажылдакчыларындан кежигүнге кирер дугайында билдиришкин кирип турар бе?

ХАРЫЫ: — Амдыызында чок. Бир эвес ындыг кижи тыптып кээр болза, ол дээрге эң-не «küштүг» кижи-дир дээр мен. Күштүглер бар дээрзинге бүзүрөөр мен.

С. С. СҮРҮН:— Партийжи сагылга-чурумну быжыглаары эң-не чугула айтырыгны бирээзи кылдыр саналап чоруур мен, салдынган соруулгаларны чеңишкиниг шиитпирлээрин ооң хамааржыр. Ындыг болганда бистиң партия эге организациязы, ооң бюрозу партийжи сагылга-чурумну быжыглаарынче доктаамал кичээнгейин салып турар. Ажылывысты план өзүгаар чорудуп келген бис. Партия хуралын кварталда бир удаа, бюро хуралын айда ийи удаа эрттирерин шиитпирлеп алган. Оларга партияның организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартырының, массалар-биле харылзааларны эжижиделиниң, коммунистериң бот-харысалгазын бедидериниң, партийжи сагылга-чурумну быжыглаарының дугайында айтырыгларны чугаалажып турар.

Коммунист бүрүзүнде партийжи даалганы берген, ооң күүселдезин партия, партбюро хуралдарынга дыңнап турар, шак мындыг ажыл партия кежигүнү эштериң даалдырган ажылынга ээ-харысалгазын бедидип, бот-идепкейлиг ажылдаарынга, чурумсагылгазын быжыглаарынга дузалап турар. Коммунистер Федор Саакпан, Ооржак Сержиң даалгаларын ак сеткилдиг күүседип, мактадып келген.

Партияның ат-алдарын, коммунистериң башкарыкчы ролюн бедидериче утлаган ажылды доктаамал чорудуп келген бис. Бо бүгүнүң ачызында бисте партийжи сагылга-чурумну хажыткан, хемчег алыскан коммунист сөөлгү үеде чок. Моон соңгаар партия эге организациязының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидер, сагылга-чурумну улам-на быжыглаар соруулгалыг ажылдап турар бис.

АЙТЫРЫГ:— Аңгатыга кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктар кончуг хөй турган болгай, амгы үеде ында байдал үгээртээндир, ону канчап чедип алган силер?

С. С. СҮРҮН:— Аңгатыга кем-херек үүлгедишкини кончуг хөй турганы билдингир. Бо бужар бак чоруктуң үнезинин-биле чок ийеп дээш районнуң, республиканың партия, совет, административ-тиг, ажыл-агый органнары, хөй-ниитки организациялары бо черге биче эвес ажылды чоруткан. Ылангыя аныктар-биле ажылды өлүүн экижиткен. Кем-херек үүлгеткеш шиитпирген бөлүк эштерден чагаа Аңгатының чурттакчыларынга келген. Ооң кол утказы мындыг: бистер кем-херек үүлгедип, кончуг улут частырыгны кылгандыр бис. Силер ындыг бак херек кылбаңар, чер-чуртувустун ат-алдарын камгалап көрүкер. Чагааны хуралга сайгарып чугаалашкан, кем-херек үүлгедикчилери, чурум үрекчилерге-биле шыңгыы демиселди чорударын, төрээн черниң ат-алдарын камгалаарын дугуруушкан. Ол байдалды чугээртедиринге салдарны чедирген.

Совхозтуң Аңгатыга салбыры арында керээзинче шилчээн ында ажылчы чоннуң ажыл-иш дээш харылысалгазын бедиткен, ол кем-херек үүлгедишкиниерин чавырылдырынга, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга салдарын чедирген деп саналап турар бис.

Н. П. КОНОНЕНКО: — Бистиң эге организациязында 26 кежигүн бар, оларның хөй кезин пенсионерлер. Олар дээрге бистиң эртекси төөгүвүстүң дириг херечилери, кирижикчилери, боттарының эктинге коллективизациялының, индустризациялың үүгүн үүктеп, дайынның халавын, катап тургузуушкун чылдарының аарбергезин шыдажып эткен, чурттуң хөгжүлдезинге херек үүлгедир чоруктар бар бе?

ХАРЫЫ:—Кичээнгейни кошкатпайн турар айтырыгларывыс бирээзи ол. Бо айтырыгга чүгле «чок» деп харыы берип боор мен. Аныктар-биле ажыл бисте эки чоруун турар.

АЙТЫРЫГ: — Партия хуралдарын канчаар эрттирип тур силер?

ХАРЫЫ: — Кварталда бир катап, а чугула херек апарган таварылгада өөлчет чокка эрттирип тур бис.

АЙТЫРЫГ: — Сөөлгү хуралыңарга кандыг айтырыг чугаалаштыңар?

ХАРЫЫ: —ССРЭ референдумунуң талазы-биле чүве...

С. Г. ПОЛУХИН: — Чуртта политиктиг-политиктиг нарын байдал толаргай туруштуу өөлүүрүн коммунист бүрүзүмнен негеп келген. Партком, партия организациялары ол талазы-биле ажылдап турар. Чижээ, партия кежигүнүнүң дугайын, кежигүн дадывырын коммунистерниң төлеп турарының байдалының дугайында айтырыгны партком база коммунистерниң ниити хуралына чугаалашкан бис. Ынчалзажок чамдык партия организацияларында партийжи сагылга-чурум кошкаан дээрзин маңза база чугаалаар апаар, партия хуралдарын чылдагаан чокка үрүптер, эрттирбейн баар таваарылгаларны чок деп болбас. Оон-биле кады СЭКП кежигүнүнден үнгенинин чижектериниден ажыгда, партия организациязы-биле харылзаазын чидиргени база кежигүн дадывырын төлевейн турганы дээш партия кежигүнүнден үндүртпеннер база бар. Бо чылдың эрткен үш айында шак мындыг чылдагаан-биле 18 кижи партиядан үндүрткен.

Бо чүүлдерни чугаалап тура, С. Г. Полухин мындыг тайылбырны кылган. Партия организациязы мындыг байдалдарда чүүү кылып турарыл? Кайы-бир кижиниң партиядан үүүп турарының чылдагааны илередип, сайгарып, анализтеп көрүп турар. Амгы байдалдарны эки угаан билбейн, даалаңшын эвес турушче кирип, эң-ниитиниң чаражып турар эштерге айтырыгны ажык кылдыр арттырын каарының байдалдарын база көрөөнүп көрүп турар. Ол дээрге чаңгыс хүрээлеңде турар кижилерни эш хуузунуң өзүзу-биле салдар чедиреринин хевири деп чүве ол.

Чижек кылдыр ол ындыг үүлүү чугаалаан. Кеземче хөрээ истээр кылдыстың коммунистериниң иштики херектер организарынга албан-хүлээлге эрттирип турганы үезинде партия кежигүнү болурун соксадыр дугайында даалаш хүлээп алган шиитпири арткан коммунистериниң шыңгыы буруу шавыышкынынга таварышкан. Оларның ол шиитпирин ниити хурал СЭКП Уставына чөрүшкек деп көрген. Кежигүн дадывырын төлевейн турганы дээш үндүртkеннер бар, туста-туста тодаратты-ныр, туружун тыварын арткан эштерге сүмелээн боон турар. Шак мындыг байдалдан түүнел үндүрүп, чылдагаанларын илередип турар, партком дараазында түүнелге келген: кол-ла чылдагаан ында партком-комунуң болгаш партия организацияларының ажылынын кошкаа-биле тайылбырлаттынып турар. Ол ону мынчаар тайылбырлаан:

— Шынап-ла ындыг, үндүрген түүнеливис-даа ындыг, сөөлгү чылды алыр болза, шыинап-ла, дыка хөй айтырыгларга туружувусту суларадыпкан бис. Ажылдың эрги аргалары, хевирлери ажыглаттынмастаан, «ажылдаттынмастаан» деп болур. Ынчангаш бөгүн тодаргай хемчеглер, ажыл-херек эргежок чугула, хемчээл талазы-биле улут, ыытқыр эвес-даа болза, чүгле тодаргай болуру чугула.

Партия хуралынга албан-хүлээлге сагылга-чурумунуң байдалының дугайында айтырыгны база чугаалашкан. ИХМ-ниң коммунистериниң мурнунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес деп чүве илдеп, ооң түүнел «үндүрбүшаан, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар чугула херекке коммунистериниң күүнүн улам моонгээр дээрзин түүнелинде ол чугаалаан.

АЙТЫРЫГ:— Министерствониң удуртулгазы-биле харылзаанар кандыгыл, чөрүлдээ ындыг үүлдер бар бе?

ХАРЫЫ:—Билчип ажылдап турар бис, чөрүлдээ чок.

АЙТЫРЫГ:—Кежигүн болурун соксадыр бодап турарларга хамаарылганар?

ХАРЫЫ: — Үстүнде база тайылбырладым, айтырыг ажык боон арткан, ынчангаш кижи бүрүзү тус-туста туружун тодаралдыр апаар.

У. К. БҮРҮНГҮЛЕ: — — Чээрби чыгам кежигүнүүг эге организацияда дайынным болгаш күш-ажылдың хоочуннары-даа бар. «Төгерик столда» чугаалажыр турар айтырыгны чөптүг айтырыг деп бодап турмен. Партийжи сагылга-чурум чокта чүү турар боор. Тус-тус коммунистер-биле болгаш бүдүрүлгениң ажылчыныларын-биле бодум хуудаа беседалажыышкынны черле чоруда бөөр кижи мен. Кижиниң ажыл, амыдыралын чүү таваржы бербес боор. Партком бюрозунуң хуралдарын доктаатканы үеленде эртирип, анаа коммунистериниң шүүмүүлелдиг саналдарынга үндезилеттинген айтырыларны чугаалажып, ооң күүселдезин чедип алыр аргаларны дилеп тып турар бис. Партия хуралдарының хүн айтырының база янзы-бүрү кылдыр тургузуп тур бис. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң дугайында чамдык коммунистериниң отчеттарында ынанап турган бис. Ол ышкаш дадывыр хавырылдаының талазы-биле база болган, дадывыр талазы-биле ындыг-мындыг дээр чүве бисте чок.

Партийжи сагылга-чурум талазы-биле коммунистерден кым-даа хемчег алзып көрбээн. Бир эш турган. Чолаачы кижи. Ооң адрезинге бижик келген. Ону сайгарып кээривис орта, хоп-нүүл чагаа болган. Ол айтырыг ооң-биле соксап каан чүве. Хөй-ниитиниң организациялаының ниити удуртулганы бербишаан, оларның-биле бир демниг ажылдаарга, түүнелдиг болур-дур. Бо талазы-биле дуржулга бисте бар.

Сөөлгү ийи чылда кежигүнден дөрт кижи үнген. Оларны артып каар кылдыр холуң эрттир сургаваан-даа бис. Кижилериниң күзели, мөзүү-ле ыйнаан. Эвээш-даа болза шынарлыг, быжыг туруштуг коммунистер турза ажырбас деп шиитпирлээн бис. Үс черле берге-дир.

Кижизидилге ажылын хоочуннарны дамчыштыр чорудуп турар бис. Ажыл-иживисбиле чергелештир экономиктиг болгаш партия өөрөлилгезин черле кошкаш кылбайн тур бис. Үениң аайы-биле чуруттуң бүгү байдалын шын билип алыры кымга-даа артык эвес.

АЙТЫРЫГ: — Бүдүрүлгенин хүлээлгелерин күүседиринге өөредилгениң салдары...

ХАРЫЫ: — Пропагандист коммунистерни дамчыштыр ажылчыныларның чаа мергежил шиңгээдип алырынга, бүдүрүлгени рынок харылаалаларынче шилчиринге болгаш бүдүрүлгениң иштики курлавырларын дилеп тыварынга дузалажып турар.

АЙТЫРЫГ: — Коммунистериниң авангардчы ролю...

ХАРЫЫ: — Коллектив интернационалчы. Ындыг болганда интернационалчы кижизидилге айтырыынче партия организациязы кичээнгейин кошкатпайн турар. Ол чорук коллективке эп-найыралдыг, эки байдалды тургузарынга дузалап турар...

АЙТЫРЫГ: — Ажылчыныңарның социал айтырыынга партия организациязы кандыг салдар чедирип турарыл?

ХАРЫЫ: — Ол дээрге бирги чергениң айтырыы. Ажылдаарынга таварымчалыг байдал, ажылчыныңарның ыыштанылгазы, спортчу оюнлар... Ол бүгү шиитпирлеттинип турар айтырыглар деп-ле көөр кижи-дир мен. Ол талазы-биле бисте ажыр-бас.

Оон соонда Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң директору Биче-оол Кыргысович МОНГУЛ-ООЛ чугаага улажып, шак мынчаар чыгып кээп, чугула темага чугаа чорудуп турарын деткип, мындыг айтырыгларга доктаагаан. Совхозта партия организациязының ажылын чугаалап тура, ооң авангардчы ролю кудулаваан дээрзин ол тайылбырлаан. Ажыл-агый удуртукчузу ону чүве-ле болза партияны бүрүүдадыр чамдык хөөннерге, чугаалаарга чөрүлдештир чугаалааны чугаажок. Кадрларны шын шилип алыр — ооң санап турары-биле алыр болза, ол — чаңгыс сөстүг, быжыг туруштуг болур ужурлуг, демагогтар сөзүнге алзыптар чоруктар-биле чөпшээрешпейн турар.

Ажыл-агый айтырыларынче партия холаарлаваан турар-дыр, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны кандыг болурул? Директор ону мынчаар тайылбырлаан: кол-ла чүве — чон, кижилер-биле ажыл. Оон-биле кады партия организациялары хөй-ниитиниң организациялары-биле быжыг харылзаалыг боон, оларны удуртпушаан, анаа дааныр. Партия организациязының секретарыдан хөй чүүлдер хамааржыр. Чүге дизе кижилер-биле ажыл хөй талалыг. Биче-оол Кыргысович ол сөстерни чижектер-биле бадыткаан. Кижилер-биле ажыл, оларның-биле харылзаа кайда быжыг тургустунганыл, чедип алдынганыл, ында ажыл хайнымышкыныг, эки үре-түүнелдиг дээрзин «Кызыл тук» совхозтуң коммунистериниң үлегериге көргүскен. Анаа удурланышкак чижек — Сизимде партия организациязы туружун чүге тудуп шыдавайн барганыл, дүшкенил?

Комсомолдуң бөгүнгү байдалы коммунист удуртукчуну дүвүредип турар. Оларга дуза, деткимче, кичээнгей эргежок чугула дээрзин чугаалаан. Комсомолду каап болбас дээрзин ол ажыы-биле сеткилиден дорт чугаалап, совхоз ол талазы-биле чүнү кылып турарыл дээрзин тайылбырлаан. Чаа байдалдарда акшакөпеек чедишпезиден, совхозта комсомол секретары деп штат дүшкен боон турар, мындыг байдалдан үнериниң аргазын ажыл-агыйның удуртукчулары чогуур черлер-биле сүмележип тургаш, тып алган. Совхоз директорунуң аныктар ортузунга ажыл чорудар ораланчызының албан-хүлээлги тургузуп алыр [illegible] болганнар.

Парткомнар ажылын совхоз директорунуң чугаалаапы дег, шынап-ла, идепкейжилип, дидим, туруштуг хөделир болза эки.

В. А. БАКУЛИН:— Бо чугаа онзагай чугула ужур-дузалыг. Партийжи сагылга-чурум чок болза, партия дугайында кандыг чугаа турар боор. Ниити чуртта-даа тургустунган байдалды чүгле шынгыы сагылга-чурумнуң ачызында эдип ап болур. Мен Кызылда бир улут организацияның секретары кижи болганымда, ооң ажыл-чорудулгазына доктаайн. Эге организацияның хүрээлениинде 101 коммунист саналтынып турар. Коллут кезии пенсионерлер, хоочуннар. Ынчангаш ында сагылга-чурум эки. Олар чеже-даа аарыг-аржыкка тутурган, эскек-дүскек апаргаң кижилер-даа болза, хуралсуглаа успес, чугаалажып, сайгарып турар айтырыгларга идепкейлиг киржир. Дадывыр төлээриниң талазы-биле база айтырыг чок. Организацияда коммунистер хөй-ниитки амыдыралынга боттарының идепкейлиг туружун илередип, болуушкуннарга боттарының эвээш-биче-даа бол, үлүүн киирип турарлар. Референдум мурнуу чарыында бистиң коммунистериниң кожаларынга, таныш-көрүштериниге чедип, анаа киржириниң, чаңгыс аай Эвилел дээш бадыларының эргежок чугулазын угаадып турганнар. Ам апрель 20-де эртер чаныл болган коммунистиг субботникке белеткенип тур бис.

Чоокта чаа партия рескомунуң даалгазы-биле Каа-Хем районнуң партия организациязында байдал-биле таныжып чордум. Эрткен чылын болгаш бо чылдың ийи айларының дургузында ында партиядан 36 кижи үнген. Оларның иштинде үүгле 9-у ажылчыларга хамааржыр, артканнары садыг, улус өөредилге болгаш оске-даа адырларының ажылдакчылары-дыр. А бо үеним дургузунда партийга 14 кижини хүлээп алган. Олар дээрге колдуунда совхозтар ажылчыннары. Партиядан кижилерниң үүүп турарының чылдагаваннары ашты-аңгы. Чуртта политиктиг демиселге хөөнү калганнардаа бар, коммунистни бактап, дора көрүп турарынга шыжыкканнар-даа бар, амгы янзы-бүрү агымнарга алзыпканнар-даа бар. Үнгениниң аразында сагыш-сеткилиндеги боттарын коммунистер бис деп саналаарлар база бар.

Партияның район комитеди, эге организациялар байдалды быжыглаар, турум болдурар дээш чогуур хемчеглерни ап турар. Райком хүнирич чер-черге эрттирип, күш-ажылчы коллективтерге ужуражылышкыннарга ажык чугааны чорудуп турар. Районга рескомдан хүнүн база эрттирген. Мындыг хемчеглер партияга бүзүрелди быжыглап, сагылга-чурумну экижиделиге салдарын чедирип турар.

Б. С. НУРЗАТ:— Партияның республика организациязының комитединин база контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң бүдүүзүнде эртип турар бо чугаа чогуур үеенде болгаш чугула ужур-дузалыг боон турар. Маңаа чүве чугаалаан эштер партияның салым-чолу, ооң идеалдары дээш боттарының сагыш човаашкынын илередип, ханы харылысалга-биле, ажыл-херекчи үзү-биле боттарының организацияларында байдалды чугааладылар. Кайда-ла организацияның, коллективтиг ажыл-херектери дээш харылысалга бедик болдур ында байдал чогуур деннелде, ажыл-агыйжы чорудулга, психологтуг байдал эки. Коммунист бүрүзү дайынчы тура-соруктуг, идея талазы-биле чайгылышкынарга ойтур шавыышкынны берип турар болза, ынчан партияның туружу быжыг, сагылга-чурум эки болур.

«Төгерик столдуң» эрткениниң түүнелин Д. К.-Х. ООРЖАК үндүрген. Партийжи сагылга-чурумну быжыглаары амгы үеде эң чугула айтырыг болуп турарын бо ужуражылганын киржикчилерни илереткенин ол демдеглээн. Ынчангаш чугаа ажыктыг болган, моон соңгаар чедишкиниг ажылдаарынга дузалаарын айыткап.

Партияның ат-алдарын көдүрер, чаңгыс эвин быжыглаар, коммунистериниң башкарыкчы ролюн бедилер, партийжи сагылга-чурумну быжыглаар дээш партия организациялары бир демниг хөделип тургаш, СЭКП-ниң салган соруулгаларын амыдыралга боттандырары-биле быжыг туруштуг ажылдаарын амгы үеде чугула деп, ол санаан.

«Төгерик столдуң» киржикчилеринге өөрүп четтиргенин ол илереткен.

РЕДАКЦИЯДАН: «Төгерик столга» болган чугаага хамаарыштыр силериниң саналыңарны, бодалыңарны дыңнаксап турар бис. Ынчангаш партийжи сагылга-чурумну быжыглаар дээш кандыг ажылдарны чорудуп турарыңарны бижиириңерни дилеп-дивис.

«Төгерик столдан» материалды «Шыныың» корреспондентилери Вера КУУЛАР, Валентина САТ, Миржит-оол СААЯ, Таан-оол ХЕРТЕК, Ондар ОХЕМЧИК (фото) белеткээн.

«ТӨГЕРИК СТОЛ»

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 11 четверг № 65 (14565)

(Чагыдар өртээ 6 көп.). Садар өртээ 10 көп.

ЫЯК БЕЛЕТКЕНИР, ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Чер ажылдакчыларынга, ажыл-агыйлар удуртукчуларынга болгаш улус депутаттарының Советтеринге АЖЫК ЧАГАА

Эргим эштер! Бүгү чурт рынок экономиказының оруунче кирип турар амгы үеде экономиказының үндезини мал ажылы болуп турар, бистиң автономнуг республикавыстың салым-чолу силерниң холуларда. Мал чеми чокта, тараа чокта малдың баш санын көвүдедип, оон продуктулуг чоруун бедидип шыдавас бис. Ону амгы кыштың байдалы кандыг-даа сөстен артык тодаргайы-биле бадыткап, көргүзүп тур.

Аъш-чем айтырын болгаш көдээ экономиканың эн нарын сорулгаларын шинтпирлеп болур күш-даа, аргалар-даа бисте бар. Ынчалза-даа чер ажылында ажыл-херектиң амгы байдалы дыка дүвренчиг. Чамдык ажыл-агыйларда часкы зову ажылдарынга белеткелдиң аажок багай чоруп турарын чугаалаарга-ла четчир. Техника септеттинмээн, үрезин чедишпес, үнүш өстүрер звенолар болгаш бригадалар четчелеттинмээн. Ам эгелээр часкы сезонның планнары тургустунмаан. А бойдустуң байдалын ап көөрге, чер ажылының сезону нарын, берге болур хире. Ынчангаш шак ол шылгалданы чүгле чаңгыс негелдени күүседип, ону ыяк белеткелдиг уткуур болзувусса, чүгле ынчан ажып эртип шыдаар бис. Ол сорулга-биле эң чоокку үеде дараазында хемчеглерни ап чорудары чугула.

1. Хову ажылдарының идегелдиг технологтуг хандырылгазын тургузар. Хамыктың мурнунда тракторлар парыгын, кожуг машиналарын болгаш дериг-херекселдиннің шуптузун хынамчалыг белеткеп аары чугула. Оларны септээринге, артык кезектерни катап тургузарынга совхозтарның болгаш агросервис бүдүрүлгелериниң аргаларын калбаа-биле ажыглаар, чижек-нормалыг хуусаалары эрте берген техника белдирлерин база агрегаттарын чаартып, катап ажыглаар апаар. Техниканың чедишпес чоруунуң орнун ийи эзлчеглиг ажылбиле дуглаар, ону боттандырар сорулга-биле мал ажылында, тудугда болгаш ажыл-агыйларның өске-даа адырларында механизаторларны хову ажылдакчыларының коллективтериниче эвилелдеп мөөнөөр.

Херек апарган таварылгада, тарылга кампаниязынга киришкирери-биле районнар төптеринде болгаш хоорайларда дуржулгалыг механизаторларны кол ажылдарындан хостаарын чер-чер Советтериниң күүскомнарынга сүмелеп тур бис.

Часкы хову ажылдарынга хаара туттунган кижилерге ажыл төлевириниң болгаш оларга материалдыг база моральдыг деткимче көргүзериниң чурумнарын өй-шаанда ажылдап кылгаш, оларга таныштырып чедирер. Тарылгага чедир арткан үеде ажыл-агый бүрүзүнге механизаторлар өөредилгезин, ортумак ажыл төлевирин арттырбышаан, организастаары эргежок чугула апарган.

2. Үрезин белеткээринче эң шыңгыы кичээнгейин угландырар. Бүгү үрезин чогуур негелдеге чедир белеткеттинген турар ужурлуг. Ол чокта чаагай дүжүт ажаап алдынмас.

3. Бо чазын совхозтарның кывар-чаар материалдар-биле хандырылгазына улуг бергедээшкиннер туруп кээп болур. Ийнги кварталда оларның республикага кээри бирги кварталдан эвээш болуру ам безин билдингир апарган. Оон үнүп болурунуң аргазы чаңгыс — ажыл-агыйларның нефть складтарынче кывар-чаар материалдарны өй-шаанда сөөртүп алыр, тарылга комплекстеринге дээп болбас курлавырларны тургузар, оларны шыгжап-кадагалаарының чурумун быжыглап, ону чарыгдаарынга шыңгыы контрольду тургузар апаар.

4. Амгы сезон үезинде суггаттыг черлерни чогумчалыг ажыглаарынче ёзулуг эргилдени кылыры чугула. Ол сорулгабиле суггаттыг гектар чер бүрүзүн ээлиг болдурары негеттиннип келген. Суггаттыг шөлдүг участок бүрүзү кандыг-бир суггатчыга быжыглаттынган турар ужурлуг. Ол ажылче малчыннарны-даа, үстүкү класстар өөреникчилерин-даа, башкыларны-даа эвилелдеп, оларны эргежок чугула чүүлдер — тускай хеп, эт болгаш дериг-херекселдер-биле хандырып болур. Бүгү суггат техниказын ажыглаарының тодаргай графигин тургускаш, ону шыңгыы сагыыры чугула. Суггарылга сезонунуң баштайгы хүнүнден-не сугну эң ажыктыг кылдыр ажыглаар — шак ынчаар ажылдаар ужурлуг бис.

5. Рынок экономиказынче шилчилгениң амгы байдалдарында картофель өстүрүкчүлериниң болгаш ногаажылар коллективтериниң харысалгазы аажок улуг апаар, оларның ажылының түңнелдери бистиң магазиннеривистиң баартактарынга дораан көстү бээр болгай. Ынчангаш теплицаларны, парниктерни өй-шаанда белеткээри, эки шынарлыг олуртулга материалдарын белеткеп алыры, хөрзүнче чогуур хемчээлдиг ириңдин өдекти төгери, үезинде база хереглел ёзугаар огородтарны болгаш картофель шөлдерин суггарып алыры, өстүрүп алдынган өзүмнерни ажык черге тарып олуртур үени шин тодарадыры эргежок чугула бооп турар. «Кара-Хаак» болгаш «Барлык» совхозтарның баазаларынга ногаажылардың дуржулга солчулгазының талазы-биле зона семинарларын арттырер херек.

5. Аренда харылзааларын шиңгээдип эгелээни-биле коллективтериниң бот-тускайлаң чоруунуң бедээшиниң амгы байдалдарынга сылдап алгаш, ажыл-агыйлар удуртукчулары хову ажылдакчыларының ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургузарынче кичээнгейин копшаткан, ону шыңгыызы-биле шүгүмчүлевес кандыг-даа арга чок. Хову турлагларынга кижилер чурттаар оран-савазы, столоваяларны, кызыл-булуңнарны болгаш чунар-бажыңнарны ой-шаанда болгаш шынарлыг септээри, коллективтерге аъш-чем курлавырларын баш бурунгаар белеткеп алыры, аяк-сава база орун-дөжек дээн ышкаш үүрмек дээр чүүлдерже сагыш салыры, хову турлагларында столоваяларны поварлар болгаш оларның дузалакчылары-биле четчелээри, өске-даа техниктиг ажылдакчыларны дилеп тывары, оларның ажыл-ижинге идиг бээр шак ындыг ажыл төлевирин хандыр бодап, тургузары— совхоз удуртулгазының дорт албан-хүлээлгези. Удуртукчуларның оон оспаксыраар азы ону херекке албас эргези чок.

7. Механизаторларның болгаш коллективтериниң социалистиг чаражын «архивче үндүр бижимр» үе ам-даа келбээн. Материалдыг болгаш моральдыг деткимчени билдилиг холбаштырып, ажык-чарлыг чорукту калбаа-биле ажыглап, оон түңнелдерин доктаамал үндүрүп турар болза, күш-ажылчы маргылдаа кижилерни хей-аът киирип, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруун бедидип, оон шынарын өскиидип шыдаар дээрзин эрткен чылдарның дуржулгазы бадыткап, көргүзүп турар. Шак ындыг ажыктыг арганы ажыглавайн барбас ужурлуг бис.

8. Ажыл-агый бүрүзүнге хову ажылдакчыларының ниити чемненилгезинге ажыглаттынар аъш-чем өртээн мурнунда турган деннелге хевээр арттырар, а оларның өртээнин ыллалын ажыл-агыйларның ниити чарыгдалдарынче үндүр бижиир.

9. АУК-терниң болгаш совхозтарның специалистери, ажыл-агыйларның профкомнар даргалары арендаторларның экономиктиг болгаш юридиктиг өөредилгезин уламчылаар, керээлиг харылзааларның онзагай чүүлдерин, талаларының эргелерин болгаш хүлээлгелерин чүнү-даа арттырбайн, ыяк тайылбырлаар ужурлуглар. Дыка хөй ажыл-агыйларга рынок экономиказының дүрүмнерин өөренип көрүп, арендалыг керээлерниң негелделерин эде көөр болза эки.

10. Совхозтарның удуртукчулары механизатор болгаш ажылчын кижи бүрүзүнге оларның амыдыралында база кадыкшылынга айыыл чок шак ындыг күш-ажыл болгаш амыдырал хандырылга байдалдарын тургузар ужурлуг, ол сорулга-биле ажылдың айыыл чок чоруунуң талазы-биле инструктажтарны эрттирер, бүгү ажылчыннарны тускай хеп, үрелик эвес дериг-херекселдер, сүт-биле хандырары чугула.

Көдээ суурларга, ылаңгыя бригадаларның хову турлагларынче үнүпкениниң соонда, ниитиниң корум-чурумунга контрольду күштелдириниң, республикага национаддар аразынга харылзааларны чидиглендирген эрткен чылгы болуушкуннарның катапташкынын болдурбазының эргежок чугуланынче корум-чурум шангалаар органнарның кичээнгейин угландырып тур бис.

11. Хову ажылдакчыларының аъш-чем-биле хандырылгазын үзүктел чок болдурарын чедип алырын, оларның эмнелге болгаш культура хандырылгазын чогуур деңнелге таарыштыр тургузарын чер-чер Советтериниң негеп тур бис. Бүгү деңнелдериң улус депутаттары айыттынган айтырыларны шинтпирлээринге дорт киржирин боттарының эң чугула хүлээлгези деп санаар дээрзинге бүзүрелдиг бис.

12. Кол аъш-чем продуктулары-биле бот-хандырылгага боттарының үлүүн киирериниче республиканың бүгү чурттакчыларын кыйгырып тур бис. Амгы үеде чүгле көдээде бажыңнар чанында участоктарның ниити хемчээли 2500 гектар чедип турар. Ынчалза-даа оларның дыка хөйү аажок багай ажыглаттынып турар. А чамдык участоктарны шуутла чашпан тудуп чий берген. Чер ажылалының талазы-биле районнар комитеттери хоойлужудулгага дүүштүр бажыңнар чанында участоктарны шыңгыы контрольга алыр ужурлуг болгаш чалгаа, шүшпен эзлерге харысалга онаар ужурлуг деп санап турар бис. Оон-биле кады картофель болгаш ногаалар, мал чеми өстүрер дээн бүгү-ле кижилерни чер-биле хандырарын чер-чер Советтериниң негеп тур бис.

* * *

Республика рынокче кирип турар. Оон-биле ам эгелээр чер ажылының сезонунуң эң улуг ужур-утказы тодараттынар. Оон чорудулгазының үезинде ногаалар, картофель болгаш хлеб-биле бот-хандырылганың айтырыгларын шинтпирлевес болзувусса, боттарывысты аажок берге байдалдарга, аъш-чемниң аажок чедишпес чоруунун болгаш харын-даа ашчуттуң бооп болурунуң айыылының мурнунга тургузар апаар бис. Кижи бүрүзү мону угаап-билген турар ужурлуг: канчаар ажылдаар болдур бис, шак-ла ынчаар чурттаар апаар бис. А баштайгы шылгалда—часкы чер ажылдары—республикага каш-ла саныг хонуктар соонда эгелээр. Ону чидириглер чок ажып эртер дээш, бүгү-ле күжениишкиннериниң, үндүрер, кызымак болгаш тывыңгыр, чогаадыкчы чоруувусту көргүзер ужурлуг бис.

Ажык чагааны Тыва АССР-ниң чер ажылдакчыларының чөвүлел хуралынга 1991 чылдың апрель 6-да хүлээп алган.

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Чурттуң салым-чолу, оон бүгү хамаатыларының амыдыралынга хамааржыр чугула айтырыгларны ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле апрель 9-та эрткен Федерация чөвүлелинин хуралынга чугаалажып көрген. Март 17-де эрткен ССРЭ референдумунуң түңнелдерин, экономиктиг керээлериң күүсединиң турарының байдалын Совет күрүнеин болгаш чазактың, республикаларның чазактарының дээди удуртукчуларының киржилгези-биле анаа чугаалашкан.

Амгы байдалды ап көөрге, чуртувустуң кырында айыылдың диргелип келгени илдең деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Байдалдың ындыг бооп турарын барымдаалааш, чоокку үеде чамдык шинтпирлиг базынарны боттандырары эргежок чугула бооп турар.

Бирээде, Совет күрүне болурун камгалаар болгаш чаартыр талазы-биле хемчеглерни алыр апаар. Амыдыралчы бо чугула айтырыга хамаарыштыр шинтпирлиг тура-соруун чон март 17-де илереткен. Кандыг-даа национаддың кижизиниң эргелерин болгаш хосталгаларын долу хемчээлге хандырып турар суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы болур ССР Эвилели дээш чон бадылаан. Референдумнуң түңнелдерин өскертир эргени кымга-даа бербээн. Ажылчы чоннарның эрге-ажыктарынга дүүштүр Эвилел күрүнезин чаартырының болгаш камгалаарының талазы-биле чайгылыш чок быжыг политиканы чорударынга мандатты чон берген.

Эвилелдиң чаа керээзин чаарынга база чаа Конституцияны хүлээп алырынга чедир эрге-хоойлу болгаш эргелеп башкарылга системазын быжыглаар, албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр контрольду болгаш негелделерни күштелдирер талазы-биле хемчеглерни алыр херек.

Чоокку үеде Эвилел керээзин чедир ажылдап кылгаш, оон соонда ат салыр. Парлаан толевилелди республикаларның Дээди Советтериниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларынга чугаалашкаш, шуут дугуржур апаар. Аъаа ат салган соонда, Эвилел болгаш республика органнарының эрге-хүлээлгелерин ангылаарын үндезининин-биле чорудар. Бо чорук чаа Конституцияны ажылдап кылырынга дузалаар, төлевилелдя ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр арганы бээр, ону бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирип болур.

Ийнде, күүсекчи эрге-чагырганың адаандан үстүнге чедир чагырткан турарын доп-дораан тургузар, үстүнде турар органнарның шинтпирлерин күүсеттээнин дээш күүсекчи органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр эрге-хоойлу, административтиг болгаш экономиктиг харысалганы хүлээдир арганы бээр.

Үште, күрүнеде национаддар аразынга чөрүлдээлерин айыылдыг бооп турарын барымдаалааш, күүлээшкиннерни доп-дораан соксадырын. Конституцияга удур актыларны күш чок болдурарын, кайы-кайызынга-дав тааржыр политиктиг шинтпирлерни дилеп тывары-биле чугаалажышкынарны эгелээрин ында киржип турар талаларга сүмелээр.

Дөртте, чуртта байдалды баксыраадып турар ажыл соксадышкынарын, митингилерни, өске-даа политиктиг акцияларны чыл төнчүзүнге чедир болдурбазын чарлаар.

Экономика талазы-биле — бүдүрүлгениң улам кудулап бадарын болдурбас хемчеглерни дүрген алыр. Министрлер кабинеди бо ажылды чорудуп турар, дугурушкан шинтпирлер бар, республикаларның төлээлекчилери аъаа ат салган. Бо айтырыг талазы-биле Президентиниң Чарлыының күштүг болурун II-IV кварталдарже үзадыр, а кол-ла чүве — 1991 чылдың экономиктиг керээлеринде айыткан бааза адырларның ажылынга хамаарышкан чүүлдерни күүседири болур. Хүлээп алган шинтпирлерни күүсеттейн турарын чон шинтпирлин-биле буруу шаап турар.

Боттарының девискээрлериниң аъш-чемге болгаш өскедаа бараанларны үндүр сөөртүрүн хорааан шинтпирлерни республикалар, крайлар, областар неделя хуусаа дургузунда күш чок болдурар болза чугула деп санаар мен. Чүге дээрге сөөлгү үеде хүлээп алдынган шинтпирлер ёзугаар чурттуң бүгү девискээрниге чоннун хереглел бараанларынга негелделерни хандырар хемчеглерни база барааннар бүдүрерин көвүдедиринге дузалаар чиңгелделерни тодараткан болгай.

Кол адырларны хөгжүдүп тургаш, ниити-эвиделдин социал программадарын боттандырар ужурлуг бис.

Чугула хемчеглериң бирээзи болза, рубльдиң үнезин бедидериң болур. Өртектер доктаадырын таарыштырып, кредиттиг ажыктыг политиказын боттандырып турган, ёзулут-ла ажылдап алдынган рубльдиң рынокка саарлырын чедип алыры чугула. Садыгга, ниитиниң чемненилге черлеринге база ачы-дуза чедирилгезинге өнчүнүн янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар, ортумак болгаш үүрмек бүдүрүлгелерни тургузар, бараан болгаш сан-хөө биржаларын организастаар.

Күш-ажыл кылын шыдавас болгаш социал айтырыглар талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар кижилерним социал камгалалын күштелдирбишаан, кижи бүрүзү болунун амыдырап-чурттаарынга херектиг акшаны боду ажылдап алган турарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары кризиске удур хемчеглерниң бирээзи болур. Ол сорулга-биле чоннун орулгаларын тус-тус кезектер айы-биле тодарадырының болгаш оларга компенсацияны таарыштыр тургузарының талазы-биле хоойлу төлевилелин Дээди Советке чугаалажып көөрү-биле киирип келир. Кадык камгалаал, өөредилге, эртем болгаш культура адырларының рынок байдаалдарында хөгжүдезинче онза кичээнгей салдынып турар.

Кризиске удур программада көрүнген хемчеглерниң чүгле чамдыызынга доктаадым. Бүгү чүвеин доп-дораан экижиптер ындыг күштүг экономиктиг быра чок деп чүвени чокта ажыы-биле чугаалаар ужурлуг бис. Политиктиг, экономиктиг, социал болгаш эрге-хоойлу айтырыглардың база дөштыкы харылзааларны катай-хаара шинтпирлеп турган, рынок экономиказынче шилчип, чуртта байдалды экижиптер ап болур бис. Ынчангаш эрге-чагырга структуралараның ажыктыг ажылының, күрүне чурумун быжыглаарының, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарының, харысалганы бедидериниң дугайында айтырыгларны база катап тургузуп турар мен. Бир эвес бо чүүлдерни дүрген шинтпирлеп аптар болзувусса, кризистиг ханылаашкыны доктаар, чыл төнчүзүнге чедир чуртта байдаал чүгээртеп болур.

Сакалдаттынып турар кризиске удур программаны боттандырары кончуг берге дээрзин түңнелиниге база катап чугаалаксап турмен. Ол бүгү ниитилелдин эрге-ажыктарын барымдаалап турар болганда ону боттандырары чедип алыры— бирги чергелиг айтырыг. Идеологтуг маргылдааларны, политиктиг месилдежишкиннерни соксаткаш, бүгү күштү айыттынган хемчеглерни боттандырарынче партиялардың болгаш ниитилелдин ниитиннерни кыйгырыр турар бис. Маңаа хамаарыштыр РСФСР-ниң улус депутаттарының чоокта чаа болган Съездизинге дыннаалып турган экономиктиг сорулгаларны шинтпирлээринче бүгү күштерни каттыштырар, тоо-биле республикаларның бо демниг ажылдаарын чедип алыр дугайында кыйгырыларны деткип турар мен. Адыгы үеде кол чүве бир демниг ажылдаары, ажыл-херек боттандырып чорудары болур.

Премьер-министриниң бирги орлакчызы В. Х. Догужиев орлакчызы В. И. Щербаков, ССРЭ-ниң сан-хөө министри В. Е. Орлов, ССРЭ-ниң Күн-банкызының даргазы В. Герашенко кризиске удур программаның кол-кол чүүлдеринге тайылбырларны берген.

Санал-оная солчулгазының Узбекистанның Президентиниң И. А. Каримов, Казахстанның — Н. А. Назарбаев, Азербайджанның — А. Н. Мутталибов, РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазының бирги орлакчызы Р. И. Хасбулатов, Украинаның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. П. Фокин, Кыргызстанның — Н. И. Исанов киришкен.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди бо чугаалажып киргүүшкүнге киргеи санаториялдарны барымдаалап, программаның төлевилелин ыраажыр ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Советинге киирер деп шинтпир хүлээп алдынган.

Хуралта Эвилел керээзиниң төлевилелин ам-даа чедир ажылдап кылырының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов киришкен.

(СЭТА).

АЛБАН ЁЗУЗУНУҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Өртектер реформазы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди хүлээп алган. Бүдүрүлгелериңе болгаш организацияларның столоваяларда, буфеттерде болгаш профилакторийлерде чемнерниң өртээн чиигедиринге киирип турар чарыгдалдарны хереглелге ажыглаар акшахөреңгилерге киир санаваын база школаларда, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар кижилерниң аъш-чемге үндүрүп турар чарыгдалдарынга компенсацияны бээрин эвилелдешкен республикаларның чазактарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтериниге ук доктаал сүмелээн.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиуму Россияның ЭА-зының составын бадылаан. Оон президент организаторунга академик Ю. С. Осиповту томуйлаан.

Улуг, кырлаң бажыңның үстүкү каъдында делгем өрээлче кирери хоруглуг. Ында дериг-херекселдерни эптеп тургускан. Ону тускай эртемниг электромеханик Комбуй-оол Айлаң кончуг эки билир.

— Араан-шораан арга-ыяң дег харылзаа дерилгелерни канчаар башкарарын билип алыр дээш, кадыр сыннарны ажылдыр ужудуп чорупкан мен. Мени улуг ак самолёт бир-ле сраныңы хиндиинде дүжүрүп каапкан ышкаш болган. Новосибирск хоорай олла болду. Сургуулуда дооскаш, келиримге, Кызыл элээн сайырай бергенни эскердим. Автоматтыг телефон станциязын-даа тудуп каан. Өөрүнчүг-даа. Ажылдаар черим-даа ол болу берди. Маңаа доозала аныктар таваржы берген бис. Кады ажылдаарывыска хөглүг, солун-даа-дыр — деп, Айлаң чугаалады.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КЫЗЫП ШЫРБАЯР МЕН

Чоокта чаа малчын аалдарга чордум. Ам айтырыг чаңгыс: малга чем херек. Малды ам чүүн-биле чемгерерил? Ону боданып, деңзигүүрлеп көрдүм. Ынчангаш ажыглаттынмаан барган курлавырларны — Хову-Аксы суурнуң девискээринде өтсигенинг шынаааларны, алаактарны, аянарны, ховуларны чүге долузу-биле ажыглаазын турарын караам-биле көрүп келдим. Сарыг-Алаак, Мунгаш-Алаак, Тарбаганныг-Үнгеш, Мунгаш-Оймак ол ынчаар девискээрлериниң эки үнген өт-сигеп кестинмейн чыдып каар-дыр.

Моол девискээриниден, Красноярск крайдан кышкы соок үеларде мал чеми сөөртүп, хөй каража үндүрүп турбайн, Тываның девискээриниден кезип белеткеп алыры ажыктыг деп бодаар мен.

Бо чүүлдүң автору «Шын», Таңды районда «Красное знамя» солунларга эрткен чылын болуунуң үстүнде бодалдарын база илередип, материал бижээн. Ынчалза-даа өттүг-көктүг изиг чайын, куску үеде чаңгыс-даа удуртукчу ону тоомчага албайн барган. Чижээ, Мунгаш-Оймактан сигеп кезер дээр болза, ында ушкан ыяштар, даштарны май айда-ла оон ырадыр, арыглаар херек. Чазын, чайын оларны суггарып ап база болур.

Бир совхозтуң директору биске чораан мынча дээн: «Бир тонна сигеп белеткеп бээр кижи-ле болза, 100 рубльди төлеп бээр бис». Бо бодалга каттыжар мен. Сигеп белеткелинге киржир кижилер бистиң суурда бар чорду. Бир эвес керээ ёзугаар ынчаар төлээр болза, төрелдерим-биле демнежип алгаш, анза кызып шырбайып ажылдаар апаар мен.

Корода ОЮН.
Таңды район.

ДҮҮН БӨГҮН ДААРТА

СТУДЕНТИЛЕР ЧЫЫЖЫ

Дүүн Кызылдың башкы институдунуң студентилери өөредилге соксадышкынын чарлаан болгаш лекцияларга олурушпайн, институт баарынга чыылган.

Өөредилге соксадышкынының кол чылдагааны — институттуң ниити чурттаалга черинде берге байдалдың тургустунганы. Кежээки үелерде студентилер обшежитиезинге өзирих-элээр тоянчы оолдар келгеш, корум-чурум үреп, студентилерниң кичээл белеткээринге болгаш дыштанырынга улуг шаптыкты кадып турар.

Студентилерниң чыыжынга институттуң директоры, деканаттар база партия, совет органнарының төлээлекчилери киришкеш, чугаалажылганы чоруткан.

Түңнелинде студентилериниң кол негелдези — общежитиеге үзүсток төлеэзин тургузарының айтырыгы шинтпирлеттинген.

МУРНУУ-САХАЛИНСКИДЕ ДЕЛГЕЛГЕ

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Тываның комсомол шаңналының лауреады Надя Рушеваның чуруктары бүгү делегейни эргээн.

Надя Рушеваның бистиң Алдан-Маадыр аттыг чурт. шинчилел музейиниң фондуларында чуруктарындан ыгыдынган делгелге чоокта чаа Бурятиниң найысылалы Удэге аныяктар хоорайы Северобайкальскиге эрткилээн. Көрүкчүлериниң сонуургалын хайыктырган чуруктарны Ыраккы Чөөн чүкте Мурнуу-Сахалинск хоорайының музейи дилээн. Надя Рушеваның эрте-бурунгу делегей, Гамлет, Ыраккы Чөөн чүк, балет, амгы үе дугайында чуруктары делгелгенин үндезини болган. Тыва дугайында база каш чурук бар.

Ол делгелге богун ажыттынар.

Анна ДЫРТЫК-ООЛ.

«ОЙНА, ЭДЕР - ХААРЖАК»

Келир дыштаныр хүннер Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларынга солун болгаш ажыктыг эртер. Олар «Ойна, эдер-хааржак» деп район байырлалының программазын сонуургап көөрлер.

Райкүүскомнуң культура киизинин чаланы коллективтер болгаш аалчылар даарта, пятница хүнүнде, Шагаан-Арытта чеде бээр.

Аалчылар болуп, ацаа Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарның уран чүүл коллективтери киржир болгаш боттарының талантызын ол хоорайның чурттакчыларынга бараалдадыр. Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамблин А. И. Костенко удуртуп баар. Ол байырлалга республиканың методтовунуң ажылдакчызы Клара Монгуш, хоочун хөгжүмүү Кертик-оол Монгуш база киржир.

Сергей БАИР.
Кызыл хоорай.

Дүвүренчиг байдал

ДАРЫЙ ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Бай-Тайга районунуң «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге өртөкен чайын, өүзүн дошат, үргүлчүлеңдиг чазытар болганындан хөй чылдыг сиген, көк-сула тараан шөлдериниң дүжүү багай болза-даа, тайга эдектеринге, арга-ыяш аразынга чайгаар үнген сиген зибек болган. Совхозтуң удуртукчуларының, тускай өртемниглериниң, хөй-ниити организацияларының даамай хөөнмерге алзып, ниитиниң малынга быжыг чем-суур тургузар ажылче чонну эвилеңдеп шыдаваан турарын «Шын» солунга ол үеде шыгыы шүгүмчүлээн турган. Ол база чогуур түңнел чок болган, шүгүмчүлеткеннер ону кулак дашты-биле өрттирип каамнар. Кыш эгезинде санчурагайларындан көөрге, 2780 тонна мал чеми белеткээр планын ажыл-агый кожазы «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарының девискээрлериндеи белеткеп алганы-биле кады дөңгүнле 1066 тонна чедиргеи.

Кыш кымга-даа өршөөл, келдерел хайырлавас. Бо бедик тайга черге мурнуку чылдарда мышкаш, кыш өрте дүжүп, хар кылын чаап, хатшуурган мал одарларын, кыштагларын ооп өртпээн. Үеки халас өрттирген, малынга четчир чем белеткеп шыдаваан олутпай, азырадыкчы хөөнге алыскан чамдык малчыннарының кыштагларында сиген январь айдада төнгеи. Совхозтуң ниити курлавыры чоорту куруглаан.

«Дүмчүкка тулганда, бызаа сутжу» дижир. Совхозтуң удуртукчулары орай хөделип, өске ажыл-агыйларже аытталып, Кызыл кирип, Саян-ажып дилеңге-даа, шоолуг мал чеми тып чадаан.

Районнуң «Бай-Тал», «Мурнакчы» совхозтары каттышкаш, өртөкен чылдардан арткан курлавырларындан 60 тонна сигенин, Хакаснының Таштып районунда «Тейский» совхоз 30 тонна суланы садып, шыдаар шаа-биле дузалаан. Оон ангыда Барымн-Хемчикте «Барлык» совхоз 7 тонна витаминниг сиген далганын, республиканың Агроүлетпүр эвилели далган дээрбелээр комбинаттан 30 тонна комбикорм-ну бээрин аазаан.

Чоокта чаа совхозка барын, удуртукчулары, тускай өртемниглери-биле ужуражып, шээр малдың үш бригадазының коданнарын эргиткезин, амгы байдал-биле таныштым. Март айның төнчүүнде бүгү кыштагларда мал чеми төнгеи. Кодан бүрүзүнде 50-60 баш, чамдыктарында малдың хөй кезин арып-бакшырап, тургузу азыраарын белеп келген. Өске черлерден сөөртүп аппарганы бичин суланы, чарбаны машина-балгаттан дүжүрбейн, аалларга чедирип, хире-шаа-биле үлештирип турза-даа, чамдыктарында чедишпейн баарын малчыннар чугаалап турдулар.

Мал чудаан, хорамча хөй. Сөөлгү үш айларның дургузында 33 инек, сарлык, 5 аът, 580 хой болгаш өшкү өлүп хораан.

Елена Саяны удуртканы Туралыгның хойжу бригадазынан 241 баш өлгеи. Ол бригаданың хойжулары Николай Иргиттен 47, Василий Иргиттен 35, Эрес-оол Күжүгеттен, Кара-кыс Хертектен 24 хунаан хой болгаш иргичгештер, Кара-оол Кандандан 30, Михаил Иргиттен 18 хураган өлгени дыка дүвүренчиг.

Совхозта 4122 хойнуң ооладаашкыны адакталган. Ара салдынган, өлүгге төрүттүнгеи, өлгеи хураганнарның саны 262 четкен. Чүс баш хойга онаштыр алдынган хураган амдыызында 62 хуудан ашпаан.

Кайы-даа коданга баарга, малчыдарның сагыш-сеткилин ундаргай, малын кыштан мөнгө ажыраргына бүүрелиг чок болур чорду. Совхозтуң мурнакчы, арга-дуржулгалыг хойжулары Дажы Хертек, Дамба Салчак, Маңдыл-оол Иргит болгаш өскелериниң-даа мал төлү алган көргүзүглери өртөкен чылдың бо үеэнинден куду. Частың ортаакы айы болур апрельдің эгезинге чедир одар-белчивр терек хар адаанда хевээр, ыжык черлериниң, чоогаларның хөрүүнге арган мал дүжүп өлүп болур.

— Дээр аясса-даа, хүн шоолуг чылытпас-тыр. Май айга чедир хар эриес хире-дир. Чиртир чеми чок, арган малдың өлүп хораары моон соңгаар үргүлчүлээр. Чер эрип, көк үнүп келгенде дам баар чүве болгай — деп, Сукпак бригадазының хойжузу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Калин-оол Хертек байгы шыны чугаалаан орду.

Ортаа-Шивилиг-Аксы, Ойдз-Өдек, Туралыг деп черлерде кыштан турар Хеймер-оол Байыр-ооллуң, Николай Иргиттің, Мерген Оюнуң болгаш өске-даа малчыннарның хоюнда саргы шептерээн. Ону узуткаарынга дузалажыры-биле район төвүнден эмчилер барган турду. Оон чылдагаанын Омскиниң ветеринария институдун үш чыл бурунгаар дооскаш, чоокта чаа совхозтуң кол мал эмчизинге томуйлаткан Алдын-кыс Хертектен айтырым.

— Малдың ханым сорар, малчыдарның сагыш-сеткилин ундаргай, малын кыштан мөнгө ажыраргына бүүрелиг чок болур чорду. Совхозтуң мурнакчы, арга-дуржулгалыг хойжулары Дажы Хертек, Дамба Салчак, Маңдыл-оол Иргит болгаш өскелериниң-даа мал төлү алган көргүзүглери өртөкен чылдың бо үеэнинден куду. Частың ортаакы айы болур апрельдің эгезинге чедир одар-белчивр терек хар адаанда хевээр, ыжык черлериниң, чоогаларның хөрүүнге арган мал дүжүп өлүп болур.

— Дээр аяссa-даа, хүн шоолуг чылытпас-тыр. Май айга чедир хар эриес хире-дир. Чиртир чеми чок, арган малдың өлүп хораары моон соңгаар үргүлчүлээр. Чер эрип, көк үнүп келгенде дам баар чүве болгай — деп, Сукпак бригадазының хойжузу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Калин-оол Хертек байгы шыны чугаалаан орду.

Ортаа-Шивилиг-Аксы, Ойдз-Өдек.

Рынок болгаш АМЫДЫРАЛ

ЧЕДИР КЫЛБААН ЧҮҮЛДЕРИВИС ХӨЙ

— «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурарының болгаш рынок экономиказынче шилчиринің программазын» боттандырар талазы-биле силериң удуртуп турарыгар каттыжышкынының ажылының дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаа чугаалажып көргеш, доктаал хүлээп алды. Каттыжышкын бо талазы-биле кандыг ажылдарны кылып турарыл, Николай Борисович?

«Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору Николай Борисович Дьяковтан бистин корреспондентивис ындыг айтырыгны салгам.

— Амгы үеде амыдыралдың кол-ла тептинер тепкинжи рынок апарганда айтырыг шыдыр харын. Каттыжышкынным күш-ажылчы коллективиниң рынок харылзааларынче шилчилгезинің программазын боттандырын чорудун турарының талазы-биле чамдык кылып турар ажылын Министрлер Чөвүлелиниң болган хуралга демдеглээн үүе. Чаа үүе чаа-ла болгай. Бо талазы-биле бистің чедир кылбайн турар үүлдеривис хөй. Ол дээш ыңгыы шүүмүүлеттивис. Өске кымче чаа казар бис. Борта каттыжышкынның удуртулгазының, мээн бодумнуң-даа, күш-ажылчы бүдүрүлге коллективтериниң-даа, инженер-техниктиг ажылдакчыларывыстың-даа, каттыжышкынның ажылын аппарадының-даа буруузу бар дээрзин медереп билип турар бис. Моон бир кол чылдагааны күш-ажылчы коллективтерни рынок харылзааларынче тодаргай ажылдап кылган план чокка, буу-хаа кирип эгелээнивис шын эвес болгаи. Каттыжышкында 17 бүдүрүлге бар. Оларның 9-у автотранспорт бүдүрүлгелери. Кол бүдүрүлгеге ажылдап турар кижилерівистің саны безин 3400. Чүк сөөртүр 1 дугаар автобүдүрүлге көдээ дузалал ажыл-агыйлыг, 2 дугаар АТБ уруглар садыг. Аалчылар бажыңы болгаш чолаачылар дыштанар пунктуларывыс база бар. Спорт залы база тудун алган бис. Дус-Хемде 100 орунлуг дыштанылга черге базза бар. Сочи хоорайда «Автомобилист» курортка чылдыңна 60 кижи бистен барып кадыкшылын экижидип ап турар. Үш-Белдир курортта дыштанган транспортчулар чурттаар корпусту туткаш, курорттар эргелелиге хүлээдип берген бис. Чурттаар оран-сава тудуун база чорудун турар бис. 1989-1990 чылдарда бо-ла сорулгаларга 4,3 миллион рубль чарыгдадывыс. 150 кижи эмнедир поликлиника база тудун турар бис. Мынчап келирге бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарыга, эки дыштанырыга таарымчалыг байдалдар тургустунун турар.

— Чаа байдалдарга ажылдаарынче каш чыл бурунгаарла кире берген турдуңар. Бо дугайты үүнү чугаалап болур силер, эш чиңгине директор?

— Ажыл-агыйны башкарын чорударының чаа байдалдарынче бистин бүдүрүлгеривис 1986 чылда-ла шилчээн үүе. Бүдүрүлгеривис чогумчалыг, арыг орулгалыг-даа ажылдап келди. Рынок харылзааларынче шилчин турар амгы үеде тодаргай планны тургускан бис. Ол ам-даа чедир кылдынып турар. Үүге дээрге каттыжышкынның күш-ажылчы коллективтери рынок харылзааларынче тодаргай ажылдап кылган план чокка кирген турганы база частыгыр болган. Кижилерниң психологизын эде тургузун турган, ажылды эгелээр турганын бистің бүдүрүлгеривистің чамдык удуртукчулары ам-даа чедир билбейн турары хараадаачыг боон турар. Экономиктиг өөредилгеге колдуунда-ла удуртур ажылдакчылар хаара туттунган турган. Рынокче шилчилгеге бир четпейн турар үүлүвүс ол. Ажыл-агыйны чорударының амгы методтарын, рынокче шилчилгенің айтырыгларын кижилерниң ажылдап турар тодаргай черлериге чорудары чугула боон турар. Кылган частырыгларывысты эдип алыры-биле бо ажылдарны чорудун эгелей берген бис.

— 1991 чылдың планнары тургустунган болгай. Хандырыкчы заводтар-биле кереэ чарын алдынар-ла ыйнаан?

— Кол көргүзүглер талазы-биле чыл планы тургустунган үүе. Кылыр ажылдар болгаш ачы-дуза чедирилгезинің талазы-биле кереэлерни чарып алган бис. Хандырылга кереэзиниң талазы-биле бергедеп турар бис. Автобустар болгаш чүк машиналары-биле хандырып бээр талазы-биле заводтар-биле кереэни мынчага чедир чарын чадашкан бис. Бистің бир бергедеп турар айтырывыс бо. Чүк транспортунун болгаш пассажирлер транспортунун хуусаа-даа, шынардаа талазы-биле эргижирип келгени бистің чогумчалыг ажылдаарывыска доктар боон турар. Ынчангаш шимчээр составтың техниктиг хандырылгазын, баш удур септелге чорударын организастаар хемчеглерни ап эгелей бердивис.

— Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде эргелеп башкарылганың структурузун эде организастаар апаар-ла болгай...

— Бо чылдың февраль 1-ден эгелеп каттыжышкынның аппарады ангылаган. Каттыжышкынның бүгү бүдүрүлгелери бот-тускайлаң кылдыр каттышкан. Каттыжышкынның аппарады 50 хуу кызырылган. Ол кызырылдан чылда-ла 50 мың ажыг рубль камнаглыг болур бис. Бүдүрүлгелерниң структуразын өскертир, чаа хевирлерни нептередир талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Минусинск АТБ-зин, КМК-ны болгаш улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгени арендаже шилчидер деп турар бис. Кызылдың автосептелге заводунуң базазынга чазанылга кылыглары бүдүрер кооператив тургустувус. Дилиг материалдары бүдүрер база бир кооператив тургустунар деп турар.

— Март-апрель айларда каттыжышкынның кызыл чогуур ажылдарын чазак доктаалында тодаргай айтып каан болгай. Бо талазы-биле ам кылып турар ажылыңар дугайында үүнү чугаалап болур силер?

— Рынок экономиказынче шилчилгенің программазын боттандырар талазы-биле бистің ажылывыста шыңгыы четпестерниң барын айыткаш, кызыл чогуур ажылдарывысты чазак доктаалында дорт айтып каан үүе ыйнаан. Чазак доктаалын күүседирі, ону амыдыралга боттандырар талазы-биле ажылдарны чорудун эгелей берген бис. Бистің бүдүрүлгелеривистің болгаш каттыжышкынның экономиктиг ажбанының болгаш инженер-техниктиг ажылдакчы бүрүзү-биле тус-тус ажылдарны чорудун, аттестация эрттирин, билиниң талазы-биле шыырак дээн кижилерни бүдүрүлгенің харысалгалыг участоктарынче депшилер ажылды чорудун турар бис. Рынокче шилчилгенің экономиктиг модельдерин шынарлыг ажылдап кылыры-биле бааза ажыл-агыйларны, колдективтерни, бригадаларны тургузун тур бис. Ол кандыг түүнелдиг болурун ам чугаалаары арай эрте. Үе көргүзе бээр. Ажыы-биле чугаалаарга, чедир кылбайн турар ажылдарывыс ам-даа хөй улус-тур бис ийин. Чазак доктаалында айыткан хемчеглерни боттандырарынче бо хүннерде кичээнгейни угландырган бис.

— Сөөлгү айтырыг. Чазак доктаалында айыткан хемчеглерден бо хүннерде үүнү күүседип алдынар, Николай Борисович?

— Бүдүрүлгелеривиске аттестация эрттирдивис. Оон бир сорулгазы — бүдүрүлгенің эки организастаан билир, талантылыг кижилерни илередип, билип алыры. Шак ол бедик мергежилдиг, организакчы талантылыг кижилеривисти кедизинде барын, автобүдүрүлгелерниң инженерлериге база начальниктерінге томуйлаар бодап турар бис. Аттестация эрттирип турган үеде бүдүрүлгени эки билир, ажылды организастаан шыдаар 18 кижини билип алдывыс. Ол бистің курлавырывыс. Горький хоорайда автозавод директору-биле чоокта чаа чугаа кылдым. Бисти автомобиль-биле хандырып турар заводтарының бирээзи ол-ла болгай. Чугаавыс бүүгү шыкаш. «Росавтотранс» концери-биле база чугаа кылып турар бис. Бо чылдың ийиги кварталында 15 автобус, 65 чүк машиназын алыр боор бис.

Минусинск АТБ-зин арендаже шилчиттивис. Ында 780 кижи ажылдап турар. Бо автобүдүрүлге бистің бааза бүдүрүлгевис үүе. Маңаа мурнакчы дуржулга школазын база организастаар деп турар бис. Чазак доктаалын амыдыралга боттандырар талазы-биле амдыызында кылын бүдүрүп алган ажылывыс бо-ладыр. Ийет, уттупкан-дыр мен. Пассажирлер хандырылгазының культуразын бедидер база оон шынарын экижидер сорулга-биле Кызыл хоорхүүскомнуң чанында коммерция-ажыглаа албанын тургустувус.

— Интервью бергеніңер дээш четтирдивис.

Манай-оол ОЮН интервьюну кылган.

АЗЫРАДЫКЧЫЛАР БОЛГАШ ЧЕМГЕРИКЧИЛЕР

Бо чылдың апрель 2-ниң бүдүүзүнде Улуг-Хем районуң садыг-магазиниериге хөлзээзиниг-ле болган. Өртектериниң улгадыры-биле холбаштыр моон соңгаар амыдыраш-чурттаары бергедээр деп үүе кижи бүрүзүнге билдине бергеи. Ынчангаш эртинин садын алыкчылар магазиниерни ол-бо таладан атакалап киришкеи. Март 31-де Шагаан-Арыгның төвүнде хлеб садыныдан бөлүүн улус ооң өртээ чиик турда дээш, буханкаларны мырыңай он чедир садын ап турду.

Ол өйде ажылчын хандырылга килдизинің Хайыракан суурунда столовазынга чүү болуп турганын ап көрээлі.

Эртенгиниң 11 шак 45 минута турда партия райкомунуң ийиги секретарының чолаачызы Сергей Кукарин халдып келгеш, столовяадан үш шоодай даалган чүдүрүп алгаш барган. (Оон бажыңындан 2 бидон брага база тывылган). 14 шак ажып чорда Шагаан-Арыгда ыны ажылагай черниің директору Виктор Прудников 30 килограмм эт, 2 шоодай даалган, 20 килограмм саржат, 6,5 килограмм быштак, 17,4 килограмм колбаса апарган. 17 шак ажып турда «Красноярскгэстудутунуң» дугаары 3 КМК-зинда бүдүрүлге-техниктиг килдистің начальниги Иван Трискин 3 хааржак ишти 120 банка майонез, 30 килограмм колбаса алган...

Столовая продуктулар үлеер магазин эвес деп үүе билдингир болгай.

Ажылчын хандырылга килдизи артыкшылдыг продуктуларын сайгарып турганы ол бе? Чок. Килдистің магазиниге КМК-3-түң ажылчылары талонларын тудун алган оочурлап турда, 88-45 дугаарлыг «Нива» халдып келгеш, чартык инек эъдин чүдүрүп алгаш барган. ОРС-түң (ажылчын хандырылга килдизинің) база бир ажылдакчызы Людмила Турищева чүк машиназын доддур бараан чүдүрүп алгаш, Кызыл кайы сеп дээш хаа чорупкан.

ОРС-түң азырадыкчылары арбын-даа болза, ооң даргалары боттарын черле утпайн келген. Ында склад эргелекчизи Зоя Товуунуң тайылбыр бижиниде элээн одурулардан маңаа кирип көрейн.

«ОРС даргазы Людмила Турищева, профком даргазы Любовь Кочеткова, товароведтер Ирина Володина, Михаил Шойзат база Чаря Сүктер-оол олар бежелээн 16 комплект ак-чоорганнар, 100 эш ук, индай 4, италы 6 түвүрлер, поляк 6 куртка, румын 11 хөйлек, норка бышкаандан кылган херээжен 11 берет бөрттер алган. Шупту бараанларының өртээ 4372 рубль. Оон ангыда Людмила Турищева 10-10 метр «Свирель», «Нежность», 15 метр драп деп постер, 63 килограмм деңзилиг бир доскаар сгущенка, 500 «Опал», 500 «Астра» сигареталар, 2 шоодай рис алган. Любовь Кочеткова даргазындан чыда калбаан. Оон март 30-де складтан апкан үүлдери: 3 шоодай чигир, 20 килограмм маргарин, 90 банка тушенка, 45 банка сгущенка, 500 «Опал» дээш инитизи-биле 2119 рубльге бараан болгаш».

Бо фактылар үүле өртектер улгадырының бүдүүзүнде ыны-ла ажылдаан ажылчыларны ол-ла ажылдаан ажылчыларны ол-ла ажылдаан ажылчыларны ол

ПЕНСИОНЕРЛЕР КАШТЫ АЛЫРЫЛ?

«Үүрмектеп» садар өртектер реформазының база чонгун социал камгалалының дүгайында» доктаал өзүгаар өртектер өскенинин чарыгдалдарының орнун дүгүзаар компенсацияны пенсионерлерге, азырадыкчызын чидирген өг-бүделарге, социал пенсия ал турарларга база инвалидтерге социал хандырылга шилистерилеп төлөөр.

Пенсионер азы инвалид хамаатыларның пенсия хемчээлинге база азы четпес уругдар дээш шемелде ап турар таварылгада төлелгени чорудар.

Ажылдап турар пенсионерлерге компенсацияны ажылдап турар организациязы төлөөр.

Үстүнде айыттынган компенсацияның хемчээли — 78 рубль (65 рубль кадар 20 хуу район коэффициентизи). Март 20-ден 31-ге чедир тодээн 78 рубль апрель айның компенсациязы боон турар. Чижээ, пенсионер ай санында 120 рубль пенсиялыг, артта 78 акша компенсациязы алган. Апрель айда —120 акша пенсиязын алыр, а май айдан өгелеп 198 рубльди ай санында алыр ужурлуг (120 рубль пенсия кадар 78 рубль компенсация).

Ада-иезин чидирген бүдүн өскүстериниң уруг бүрүзүнге 156 рубльди бөөр.

Уругларлыг өг-бүделерге үстүнде айыттынган докторалдың 20-24 дугаар үүлүүн өзүгаар пособиелериниң хемчээли өскен.

Өг-бүлеге уруг төрүттүнген таварылгада мөөн акша (дары угда алыр) 420 рубль кылдыр көрдүнген. 132 рубльди дараазында таварылгаларда бөөр:

а) 1 хар 6 айлыынга чедир уруг азырап олурар 1 чыл тажыг ажыллап турар иелерге база бот-өөредилгебиле өөредилге черлериндe өөренип турар иелерге;

б) Совет Армияның хүрээсинде шериг албаны эртирип турарларының уругларыга;

в) интернат-школаларга азы уруглары бажыныга киживиттирип турган азы өскен бот-иелериниң уруг бүрүзүнге 132 рубль чедир өскен.

96 рубль чедир дараазында пособиелериниң хемчээлин улгаттырган:

а) 1 хар 6 айдан 6 харга чедир уруг азырап олурар иелерге;

б) 6 хар четпээн уругларлыг бот-иелерге;

в) ада-иезин алимент төлээринден дезип турар таварылгада тыныс пособиени 6 хар четпээн уругларга.

108 рубль чедир улгаттырган пособиелер:

а) 6 хардан 18 харга чедир уругларлыг бот-иелерге;

б) ада-иезин алиментинден айталап база төлээриниден дезип турар таварылгада тыныс пособиени — 6 хардан 18 харга чедир уругларга.

Оон-биле чергелештир ажылдавайн турар хамаатыларга районнарның база хоорайның социал хандырылга килдистеринге компенсация дүгарыны тургузуп кээп турарлар. Мында хамаарыштыр тайылбырлаарывыс болза, хоойлу өзүгаар «ажыл чок» (безработный) деп бүрүткеттинген хамаатыларга 60 рубль компенсация көрдүнген. Компенсацияны «ажыл чок» дээш төлөөр пособиеге (пособие по безработице) немей бүрүткөөн организацияязы төлөөр ужурлуг.

Мария ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизиниң начальниги.

ӨТТҮНҮШКЕН АЖЫЫ БАР БЕ?

Тывага улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чыл оюнга тураскаатканы улустуң аас чогаал ансамбльдериниң көрүлдезин республиканың Культура министерствозунуң өртем-методиктиг товуның чанында тургустунган улусчу аас чогаал клуву организастап эрттирип эгелээн. Бай-Тайга районунуң культура килдизиниң «Мөңгүлектиг сыры» аас чогаал ансамбли уран талантызыбиле кызылчыларны өөрткен. Чоокта чаа Чоон-Хемчиктиг «Аялга» ансамбли Кызылга аалдап келген. Олардан кыызылчыларны хойну маназам, ынчалза-даа...

Улусчу чогаалылганың III бүгү-эвилел фестивалынга киириштир база Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскаатканы аас чогаадды улам сайзырадыр, тыва улустуң йөрээлдерин, өзүлалдарын, чанчылдарын диргизер сорулгалыг көрүлдеге киржип келген «Аялга» аас-чогаал ансамблинин көргүзүү РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чымыышкын бажыныга чоокта чаа болган. Чоон-Хемчик район — уран талантылыгларын, ат-сураглыг кижилериниң чурту. Ынчангаш кызылчылар олардың концерт көргүзүүлериниң чаа ажыдымышкынарны, чогаадыкчы дилээшкиниерин, солун күүседілерин манап турганы чугаажок. Чылган көрүкчүлер-даа арбын болган. Ол-ла шакта хөгжүм-шин театрынга болган «Тыва» ансамбльдиң концерти оларга шаптык каткан.

«Аялга» ансамбльдиң репертуарында солун, ажыктыг, өөредиглиг көргүзүүлер чок деп болбас. Чадаанаанын Культура бажыының методизи Николай Ооржак хам кижиниң бурунгу эдилелдерин бүрүн кедиргеш, дүмгүрүн хап, харын-даа залда орган көрүкчүлерни безин «Куукуку» деп алганмышаан, «хайбачыттан» адырылдыр «хамнаан». Өскелерден ылгалдыг база бир уран талантылыг бот-тывынгыр артист ынчаар көзүлген. Тыва улустуң бурунгу ырыларын национал хөгжүм херекселдеринге адаа кижиниң ойнап күүсеткенин көрүкчүлер бедин-биле үнелээн. Ол-ла хөгжүмчүлерге үдедип алгаш, Тывада ховар дээн ыраажыларын бирээзи Барымаа Кара-Сал «Бай-ла Хемчиними», «Дагын катап дарлатпас бис» деп улустуң ырыларын тергиинне күүсеткен. Ол ,ышкаш улустуң аас чогаалының талазы-биле Америкага болган делегей чергелиг «Алдын диск» фестивалының киржикчизи, оон Алдын сылдызы деп хүндүлүг атты чедип алган, ансамбльдин удуртукчузу Олег Кууларны оттук, бижээн азынгаш, торгу тонун кеткеш, дошпулуурун тутказ, хөөмей, каргыраа, сыгыт хевирлерин бадырыптарга, көрүкчүлериниң арынарыга өөрүшкүнүн, чоргааралдың хүлүмүүрүглери көстүп келди. Тыва улустуң баштак кожады «Кымны дилеп чораанын ол?» деп ырызын шевергин кеттинген, улгады-даа берген болза, чалыы кылдыр көстүр Бавуу биле Кок-Хаа Монгуштар ырлаттарга, көрүкчүлериниң адыш часкаашкыны динмиреди, ол улуг үнелел. Ыраажы Биченей Кууларны тыва улустуң «Чашпы-Хем», «Теве-Хаа» деп ырларын бедик деңнелге күүсеткен. Чоон-Хемчикчилериниң күүселделериниде колдуунда улустуң ырлары, кожамыктар колдап турар. Оларның иниги күүселделерин багай деп санап болбас. Иник-хеви-даа, сцена культуразын сагып билири-даа, артисчи мергежилдаа эки. Ынчаймайн канчаар, школачы чылдарындан эгелээш бөгүнге чедир культура ажылынга бараан болуп келген хоочуннар Борбаанды Маадыр-оол, Василий Артсеэн, Барымаа Кууларны бөр болгай. Ындыг-даа бол, концерттин белеткели хогуур негелдеринге четпээн ышкаш.

«Шеми-Бажы», «Хөмергей», «Теве-Хаа» деп Тывада сураг-жаан ырылар бар. Ооң-биле кады республика туржук, Совет Эвилелинде ат-сураглыг игилчи Ак-оол Кара-Сал, сытытчы-хөөмейжилер Сат Манчакай, Максим Даштай база бар. Олар кымга-даа дөмейлешпес тускай үнүг, иник-хеятиг, сеткил-хөөнүг болгай. Моны чүге чугаалап олур силер дээр болза, соолгу үеде чүгле чоон-хемчикчилер эвес, а өске-даа районнар тускай магавыр үн чок, шуйту-лаийистер дег дөмей апарган. Шынап-ла, оттүүшкен ажыы бар бе, чеже-даа уран талант, мергежил талазы-биле бирээзин ажыр өөнаарга, тывызык, чогаадыкчы, чаа дилээшкиниер чок болур болза, чаңгыс черге таптан туруп бээр болгай бис. Бир-тээ, улустуң аас чогаалын диргизер дээн болганда, ынаар кол үгланыышкынны кылыр турган. Уран үүл талазы-биле сургаажан чоон-хемчикчилерде тыва улустуң өзүлалдарын, чанчылдарын, йөрээлдерин өзүлүг тода, делгеренгей уран үүлүлүн кужу-ойле көргүскен күүселделер ховар болган. Ол ышкаш шулукчу Саян Таспайның «Хой чылынга йөрээл» деп шулүүн Розалия Сат, «Теве-Хаанны» ырлап турган Биченей Кууларны сөстерини уттуп, чазып турарга, оларның белеткелиниң кошкаан айты бээр чораан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, бот-тывынгыр композитор Кан-оол Баазаноолдуң «Төрээн хемим эринде» деп ырызын ыраажы Алексей Донгак ырлаан. Улустуң аас чогаалын сайзырадыр ужурлуг көрүлдеге бо авторлуг ырызы чүү дээш киргенил? Кижи бодаарга, чүгле үделгези дээш боор, ында национал хөгжүм херекселдерин алды кижи күүседип турар.

Тыва улустуң аас чогаалында баштактар, шоодуглар, дузаашкыныар, тывызыктар, үлегер домактар, тоолчургу чугаалар хөй болгай. Оларга үндезилээш өскелерден ылгалдыг кандыг-бир чаа ажыдымышкыдан чүге кылып болбас боор. Көрүлдеге киржип келген ансамбль бүрүзү, мурнунда көргүскен артистер дег, оларны-ла өттүүп турар болза, уран чүүлүвүс камчап сайзыраарыл, канчаан хөгжүүрүл? «Аялганың» бот-тывынгыр артистери кызылчыларның, малгыгын культура ажылдакчыларының мурнунга уран талантызының, тывынгыр чоруунун, мергежилиниң бедээнинин, ансамбль деп адын камгалаан шыдаанының көрүллези, өтчеду ышкажыл. Аңаа бүгү тала-биле белеткенир ужурлуг турган. Ынчангаш чамдык көрүкчүлериниң талазында «Аялганы» тулган боор деп бодаан бис, пат-тыр» дишкениниде ийин бар боор. Ансамбльдиң белеткелинге республиканың өртем-методиктиг төвүнден дуза кошкак болганы чугаажок.

Чамдык көрүкчүлер чаралдарда болгаш солуннарда «Аялга» ансамблинин көрүнүп билет өртээн 1 рубль 50 көпеек деп чаразын хирезинде, 2 рубльге садып турары шын эвес деп хомудап турдулар. Ол дугайын өртем-методиктиг төптен сонуургаан бис. Залда олуттарнын аайы-биле билет өртээн улгады берген дээрзин шыызыдар чораан. Рынок экономиказыныче шилчип тура, өртем-методиктиг төптүн чанында тургустунган аас чогаал клувунун акша ажылдаан алырының аргазы-даа болган чадап.

Дараазында өртем-методиктиг төптө тургустунган улустуң аас чогаал клувунун концерти апрельде болур. Тыва улустуң өзүлалдарын, чанчылдарын, чалбарыгларын, чаңгыс сөс-биле, аас чогаалын диргизер, сайзырадыр талазы-биле ол коллективтин көргүзүүлери өөредилгиг, ажыктыг болур дээрзинге идеген болур. Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан аас чогаал көрүлдези уламчылавышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КАИ дыңнадып тур

БОДАНДЫРЫП КЕЛГИ ДЕГ

Орук шимчээшкиниң чуруму хажытканы дээш административтиг харысалганы күш, телдирген турбуже, хажыдышкын кылыр азы транспортту эзирик башкарар кижилериниң саны шоолуг-ла кызырылбайн турар. Эрткен чылды ап көрээлиннер. Транспортту эзирик башкарып чораан 1616 чолаачыны КАИ ажылдакчылары туткан, транспорт башкарар эргезин 701 кижи казыттырган. Бо чылдың бирги кварталының түнелдери чүү көргүзүп турарыл? Эзирик чыраалы туттурган чолаачыларның саны—237, март айда рекорд тургустунган деп болур, чаңгыс айда 139 кижи туттурган, а эрткен чылдың ол-ла үезинде ол саны —80 турган-дыр. Транспорт башкарар эргезин казыттырып, 700 рубльге чедир торгадып турда-ла, чамдык чолаачылар чүге черле ооң түүнел үндүрбезин?

16 чолаачыга хамаарыштыр херектерни чоокта чаа истелге организациязынче комиссия шилчиткен. Чаңгыс эвес удаа транспортту эзирик башкарып чораанларга хамаарыштыр мындыг түүнел үндүрүүнүн.

Орук-транспорт озал-ондаанын уржуктарын чамдык чижектерге көргүзүп көрейн. Кызыл районга, электри станциязының девискээринге Чадаананың ыыш-үлетпүр ажылагыйынга ажылдап турган Ю. Волченкоонуң башкарып чорааны «УАЗ-452» биле «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге хамааржыр «КрАЗ» маркалыг автомашина ускуленкен. «УАЗ»-тың чолаачызы озал-ондаг болган ол-ла черге олген. «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы В. Сюрюн «ГАЗ-66»-ны башкарып куш четпеин барганындан, машина аңдырылган. Түнелиниде чолаачы биле пассажир берттинин кемдээн.

Кызыл хоорайга А. Подколзин дээрзи «Жигулини» эзирик башкарып чораан, Кочетов — Гагарин кудумчуларының белдиринге чөөн талаже угландыр шимчеп кел чыда, светофор ногаан өөнүг чырык медээзин көргүзүп турда, шимчеп үнген «Москвич»-биле үскулешкен. Орук шимчээшкининиң негелделерин хажык чок сагыыры дээрге-ле, транспорт озал-ондаан болдурбазының магадылалы деп чүвени уттуп болбас ужурлуг бис.

Март 20-ден апрель 20-ге чедир орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле көрүлде бистиң республикада чоруп турар. Чылыг дүшкеи-биле кады шимчээшкин ковдээр, ынчаргаш чолаачыларындаа, чадаг-даа кижилериниң талазындан кичээнгейлиг болуру чугула, транспорттуң техниктиг байдалын эки хынаар, көөр. Оон ангыда, кудумчуже үнүп, уругларның ойнаары ковдээр дээрзин улут кижилер кончут эки билир. Транспорт шимчээшкининиң черлерге ойнап, шимчээшкининиң чурумун хажыдып болбазын сагындырар.

Транспорттуң чоруурунун, тодаргайларга, шимчээшкининиң көрдүнген чижек-номмазын сагыыс, болганчок-ла улгаттырыптарлар бар болгай. Ындыг кижилерден база машинаны эзирик башкарып чораннардан негелде улут болур, ол дээш олар шыгыызы-биле харыылаар апаарлар.

Валентина КЛЯВИНА.
Кызыл хоорөкүүскомунуң ИХК-ниң КАИ-зиниң пропаганда инспектору.

Специалистиң сумези

КАРТОШКА-ЛА КЕДИЛИГ БООР

Кижиниң организминиге эргежок чугула «С» витамин ыт-кадында, инек-караанда, яблоктарда хөй дээр болгай. Ынчалза-даа бис оларны хүнүн-не чип турар эвес бис, аъш-чемнивистин бир кол кезин болган картофельден ап турар бис. Витамин-даа канчаар, ниитизи-биле черле картофельди «хлеб» дижип турарында ужур-ла бар. Ам барып бо берге үеде картошка-ла кедилиг боор.

Картофель — үлдүргей хөрзүнге ынак культура: кара хөрзүнүг черлер, элезин дойлуг үлдүргей хөрзүн ооң озулдезинге ажок таарымчалыг.

Бистиң Кызылдың хөрзүнүүн хой кезин чогум-на ындыг. Ам барып хоорайбыстың картошказының көдээге өстүргениниңден ораночок амданнымының дугайында чамдык улустарның чугаазы чоптүг, шын деп бодаар мен. Бир катап хоорайбыс магазиннеринге мурнуу республикалардан картофель көстүп келген, шыны херек, амданы бистиң картофеливисе ораночок четпес чораан. Картофельде кады хайындырып каан картошканың кадыы, хөөредир чүве болза, өзүлүг даштарла. Ам барып картофельдин барык 75 хуузу суг болганда, ындыг ораночок ырак черлерден улуг ортек-биле суг соөртүп турганының хереэ бар бе деп айтырыг болу-ла тургустунуп кээр. Картофель үнмес кадыг-ширнин агаар-бойдустуг чер болза, өске херек ыйнаан, а бистиң черивис өзүлүг-ла картофель ораны боон болур чер ышкажыл. Ону кимр соөртүрүнден үндүр соөртүр бүгү аргалар бистe бар.

Часкы хүн келди. Шуптувус-ла картофельден тарып көрээлиңер! Бажыңнар чаныныңы огородтарынга, дачаларга, дузалал ажыл-агыйларга, бүдүрүлге коллективтериниң колхоз, совхозтар-биле дугуржулга өзүгаар алган черлеринге тарып, олуртуп, ооңдаа өске аргалардан дилеп көрээлиңер.

Картофель — ажок беримчелиг культура, ону ажаан-тежээринге үндүртүнгеи чарыгдалдарны каш-каш катап ажыр эгидер. Тарыырыга эн таарымчалыг картофель үрезиниин бирээзиниң-не деңзизи 50—80 грамм болур болза эки, ындыг картофельдерни шилип алыры чугула. А эрте быжар сорттарның картофелинин бирээзиниң-не деңзизи 80-100 грамм хире болур болза эки. Бистиң байдалдарывыска картофель олурткан одуруглар арасы 70 хире сантиметр, а одуругда үнүштер арасы, хөй картофель тарыыр дээр болза, 25-30 сантиметр, а аъш-чемге ажыглаар эки дужут алыр дээр болза, 35-40 хире сантиметр болур. Одуруглар болгаш үнүштер аразын 60-70, 60-40 сантиметр кылыр аар болза база бир ооң-биле кады республика туржук, Совет Эвилелинде ат-сураглыг игилчи Ак-оол Кара-Сал, сытытчы-хөөмейжилер Сат Манчакай, Максим Даштай база бар. Олар кымга-даа дөмейлешпес тускай үнүг, иник-хеятиг, сеткил-хөөнүг болгай. Моны чүге чугаалап олур силер дээр болза, соолгу үеде чүгле чоон-хемчикчилер эвес, а өске-даа районнар тускай магавыр үн чок, шуйту-лаийистер дег дөмей апарган. Шынап-ла, оттүүшкен ажыы бар бе, чеже-даа уран талант, мергежил талазы-биле бирээзин ажыр өөнаарга, тывызык, чогаадыкчы, чаа дилээшкиниер чок болур болза, чаңгыс черге таптан туруп бээр болгай бис. Бир-тээ, улустуң аас чогаалын диргизер дээн болганда, ынаар кол үгланыышкынны кылыр турган. Уран үүл талазы-биле сургажаан чоон-хемчикчилерде тыва улустуң өзүлалдарын, чанчылдарын, йөрээлдерин өзүлүг тода, делгеренгей уран үүлүлүн кужу-ойле көргүскен күүселделер ховар болган. Ол ышкаш шулукчу Саян Таспайның «Хой чылынга йөрээл» деп шулүүн Розалия Сат, «Теве-Хаанны» ырлап турган Биченей Кууларны сөстерини уттуп, чазып турарга, оларның белеткелиниң кошкаан айты бээр чораан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, бот-тывынгыр композитор Кан-оол Баазаноолдуң «Төрээн хемим эринде» деп ырызын ыраажы Алексей Донгак ырлаан. Улустуң аас чогаалын сайзырадыр ужурлуг көрүлдеге бо авторлуг ырызы чүү дээш киргенил? Кижи бодаарга, чүгле үделгези дээш боор, ында национал хөгжүм херекселдерин алды кижи күүседип турар.

Тыва улустуң аас чогаалында баштактар, шоодуглар, дузаашкыныар, тывызыктар, үлегер домактар, тоолчургу чугаалар хөй болгай. Оларга үндезилээш өскелерден ылгалдыг кандыг-бир чаа ажыдымышкыдан чүге кылып болбас боор. Көрүлдеге киржип келген ансамбль бүрүзү, мурнунда көргүскен артистер дег, оларны-ла өттүүп турар болза, уран чүүлүвүс камчап сайзыраарыл, канчаан хөгжүүрүл? «Аялганың» бот-тывынгыр артистери кызылчыларның, малгыгын культура ажылдакчыларының мурнунга уран талантызының, тывынгыр чоруунун, мергежилиниң бедээнинин, ансамбль деп адын камгалаан шыдаанының көрүллези, өтчеду ышкажыл. Аңаа бүгү тала-биле белеткенир ужурлуг турган. Ынчангаш чамдык көрүкчүлериниң талазында «Аялганы» тулган боор деп бодаан бис, пат-тыр» дишкениниде ийин бар боор. Ансамбльдин белеткелинге республиканың өртем-методиктиг төвүнден дуза кошкак болганы чугаажок.

Чамдык көрүкчүлер чаралдарда болгаш солуннарда «Аялга» ансамблинин көрүнүп билет өртээн 1 рубль 50 көпеек деп чаразын хирезинде, 2 рубльге садып турары шын эвес деп хомудап турдулар. Ол дугайын өртем-методиктиг төптен сонуургаан бис. Залда олуттарнын аайы-биле билет өртээн улгады берген дээрзин шыызыдар чораан. Рынок экономиказыныче шилчип тура, өртем-методиктиг төптүн чанында тургустунган аас чогаал клувунун акша ажылдаан алырының аргазы-даа болган чадап.

Дараазында өртем-методиктиг төптө тургустунган улустуң аас чогаал клувунун концерти апрельде болур. Тыва улустуң өзүлалдарын, чанчылдарын, чалбарыгларын, чаңгыс сөс-биле, аас чогаалын диргизер, сайзырадыр талазы-биле ол коллективтин көргүзүүлери өөредилгиг, ажыктыг болур дээрзинге идеген болур. Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан аас чогаал көрүлдези уламчылавышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Серемчиде хорамча чок

ӨРТТЕН АРТПАС

Өрттү карааа-биле херек кырында көрген кижи ону коргунчуг хай-халап-тыр деп билир. «Өлдеп артар, өрттен артпас» дижир болгай. Өрт күрүнеге, хамаатыларга материалдыг когарал чедиринден ажыгда, кижилериниң амытының үзүп турар. Өрттенген мага-ботту көөрге, шынаг-ла, карак чалданыр. Оруунга таварышкан-на чүвени хайыра чок, узуткан каар деп чүве билдингир. Ынчангаш чамдык кижилериниң ол аймылдан кыштың чыккылама соогунда безин ийиг-теп-даа, эт-теп, оран-сава чок артып каары ында. Ол бүгү үүлдерни кижи чаңгыс хүн эвес, хөй чылдарын иштинде ажылдап турган садып алган болур болгай. Кашла минута иштинде ол узуткаттына бээр-дир. Ону бодап көөрге, дыхз-ла коргунчуг. Болуп турар өрттериниң 99 хуузу кижилериниң боттарының буруузу-биле боон турарын статистика түүнээн.

Бистиң республикага хамаарыштыр чүү чугаалап болуруу? Ону чыл эгезинден бээр, баштайгы ийи айның байдалыбиле чугаалап көрейн. Иитизи-биле 145 өрт болганы бүрүткеттинген, оон 98-л чурталга бажыныарынга болган. Оон-биле кады эн коргунчуг үүл — 5 кижиниң аңаа амытынындан чарылганы. Кижи чидирин болган өрттериниң түпелиниден алырга, когараан кижиниң бодунуп овааримча чок чоруундан өрт үнген болур таварылгалар хөй. Арагалаашкын түнелиниде болгулаан хай-халап база эвээш эвезин амыдыралдан билир бис. Ону чижектер-биле бадыткап көрейн.

Кызыл хоорайның Красногвардейская кудумчузунда 42 дугаарлыг бажынга өрт болганындан, оон ээзи 52 харлыг Чепрасов амы-тынындан чарылган. Арага ишкеш, чыдып алгаш, таакылап, удуй бергени ындыг түнелдиг болган. Ындыг янзылыг чижектер эвээш эвес.

Ам республиканың районнарындан чамдык чижектерден кирип көрейн. Кызыл-Мажалыктың бир дугаар школазының котельнаязында ажаа ажылдап турган Эвээлдин магаботту тывылган. Бо аныяк кижи база эзирик таакылап чыткаш удуй берген, түнелиниде орт үнүп, хоралыг ыш тынганындан, ол чок болган. База чижек. Тожу районда Адыр-Кежиг суурга дүнеки шакта үш аал ишти чурттаар бажыңга орт болган. Оон түнелиниде Г. Бараан дээрзи амы-тынындан чарылган. Ол база-ла улуг эзирик турган.

Үстүнде чугаалааным үүлдерден кандыг түнел үндүрүп болурун мону номчаан кижилер билип-ле олурлар боор. Эзиктиг уржуундан хай-халап үнер-дир деп чүвени аан, амытынындан база-ла эзиртир арага ишкениниң хайы-биле чарлып болур-дур. Ол ындыг. Бичин уругларның от-биле ойнаанындан үнүп турар өрттер база эвээш эвес болдур ийин. Улуг кижилериниң хайгааралы чокка, от айылдыг деп чүвени бичилерниң чедир билбезинден айыыл-халап үнүп турар. Февраль 5-те Кызыл хоорайга болган ындыг таварылганы көрээлиңер. Ак-Довурактан келген дөрт харлыг Максим «КамАЗ» маркалыг автомашинаның кабиназынга улуг улус бичии ада казптарга, от шап ойнап олура, өрт үндүрүп алган. Чалбыраштан үнген хоралыг ыш бичии болдуп чаш назынын үзүп каан. Эмчилер оон амы-тынын камгалап шыдаваан.

Өг-бүле, улуг-даа, бичии-даа кижи бүрүзү от-биле овааримчалыг болур ужурлуг.

Ирина ШОГЖАЛ.

Республиканың ИХМ-ниң өртке удур камгалал килдизиниң инспектору.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Арга-ыяшты өрттен камгалаал» деп фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Футбол. «Спартак» (Москва) — «Марсель» (Франция). 11.00 Уругларга дамчыдыкка (ангги дыл чичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Сөс». 13.45 — 14.00 Рязаньның орус улустуң күрүне хорунун көргүзүү.

* * *

15.00 «Ынакшыл ыры». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Супер ийе дээр болзуңарза ». 17.10 «...16 харлыгларга чедир база оон улугларга». 18.05 Кижи. Чер. Октяргай. 19.05 Доот чүүл. Телекөрүкчүлеринин ай-тырыглаарына Бүгү-эвилелдиг телерадиодамчыдыкта компаниязының улуттукчуулары харыылаар. 20.05 Футбол. «Спартак» (Москва) — «Марсель» (Франция). Иниги тайм. 21.00 «Ye». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 Ю. А. Гагаринниң космосче ужудушкунчунун 30 чыл оюнга тураскаткан концерт. 00.00 «Меридиан». 00.15 Аныяктарының уран үүлү. 01.00 Дүнеки ТВ. «Удурланыышкынны демдээ кылыр». Уран-чечен телефильм. 02.20 — 03.00 «Тамбов курттут казначей хереэжен».

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11-ти класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 10.05 Испан дыл. Иниги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8-ки класс. 11.05 Бестия сазывыс. 12.05 Барымдаалыг фильмниң башталгы көргүзүү. Шулукчу Ф. Суховуң дугайында. 12.45 Концерт. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45 — 15.15 Россияның барымдаалыг экраны.

* * *

17.15 РСФСР-ниң тоорайларының телестудиялары.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга — фильм. 18.10 «Ретро». «Эн эки салымхуу шелевишаан». Иниги өөрү. 19.00 «Алия товуу». Информация-публицистиктиг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар чаштар!». 20.15 «Музыкага мурнакчы турум». 21.00 «Ye». 21.45 — 00.10 «Хатка алысхан кулузун уну». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 — 20.00 Уругларга болгаш аныяктарга фильмнерини М. Горький аттыг киностудиязы 75 харлаан.

КИНО

АПРЕЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Золотоволоска и золотая крепость» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна старого чердака» 9.00, 12.40. К/к «Орленок» «Разведчики» 10.40, 14.40, «Палач» 16.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Казенный дом» 13.30, 17.10, «Жмурки» 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ещё одна связь» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Девушки из Рошфора» (2 сериялыг, Франция) 16.00, 18.40 шактарда.

ТЕАТР

Бо чылдың апрель 14-те Тывының хөгжүм-шин театрынга концерт болур. «Аян», «Тыва» ансамбльдериниң артистери аңаа киржир.

Эгелээри: кежээкиниң 19 шак. Билеттерни филармониниң кассазында садып турар. Коллективтиг чатыгларны база хүлээп алыр.

ААЛЧЫЛАР БАЗА КЕЛИР

«Динамо» спорт иштилелиниң республика чөвүледи болгаш Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу 1991 чылдың апрель 12, 13, 14 хүннериниде иштики херектер органнарының ажылдакчыларының самбо хүреш таазы-биле маргылдаазын эрттирер. Маргылдаа В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга болур. Маргылдаалар 10 шакта өгелээр. Маргылдааның байырлыг ажыдымышкыны апрель 12-де 17 шакта болур.

Апрель 14-те турнир доозулган соонда «Динамо» иштилелиниң республика чөвүлелиниң бирги черин дээш хүреш маргылдаазы болур.

Маргылдаага разрядтыг спортчулар— ССРЭ-ниң спорт мастериниге кандидаттар, спорт мастерлери киржир. Мооңдан, Кыдаттан, Корей Улус-Демократтыг Республикадан, Мурнуу Көрейден, Японнидан мөгелерни чалаан.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Улус өөредилгезиниң системазында ажылдап турар хамаатыдардан, оларның азы-хары кызыгаар чокка, билдиришкиннерни Кызылда күрүнеин башкы институдунуң бот-өөредилге салбыры хүлээп ап турар.

Билдиришкиннерни болгаш документилерни 1991 чылдың апрель 22-ден май 31-ге чедир хүлээп алыр. Билдиришкиннерни болгаш документилерни институттуң № 101 кабинединге эккээр. Документилер, ортумак билиниин дугайында документ (аттестат азы диплом), билдиришкин, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, № 086 майык өзүгаар эмчи шынылгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, паспортун боду эккээр (өске документилерни почта дамчыштыр чорудуп болур).

Бот-өөредилге салбырынга өөренип киреринин шылгалдалары 1991 чылдың июнь 1-ден 15-ке чедир болур. Дужаар экзаменнер: «Орус дыл болгаш литература» — орус дыл (аас-биле), литература (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле), «Тыва дыл болгаш литература» —тыва дыл болгаш литература (бижимел болгаш аас-биле), орус дыл (бижимел-биле), «Эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы» — орус дыл болгаш литература азы тыва дыл болгаш литература (бижимел болгаш аас-биле), математика (аас-биле), «Педагогика болгаш психология» — (школа азыны четпээнинин) — орус дыл азы тыва дыл (бижимел болгаш аас-биле), математика (аас-биле), «Информатика болгаш саналга техниказы» (физика болгаш математика талазы-биле дээдин эртеннигилерге) — киреринин экзаменнери чокка, беседа өзүгаар.

Ниити конкурс үнелезиниге киреринин экзаменнерин дужаган кижилериниң алган баллдарын барымдаалап турган институтка хүлээп алыр.

Кодээ черлериниң болгаш чамдык районнарның социал-экономиктиг айтырыгларын шинтирлээринге дуза чедирери-биле хамаарышкан организациялар-биле кылдынган дугуржулга өзүгаар плиндаг ажыр специалистерни белеткеп болур. Оларны өөреткенин дээш өртек-хөлсаны төлөөр.

Ыныг янзылыг керээнин киреринин экзаменнерин дужарынга чедир чарар.

* * *

Бо чылдың апрель 3-те № 61 «Шыда» дорзку эрмиге Күрүмнин Кызылда башкы институдунуң физика-математика факультединге 1991 чылда киреринин шылгалдалары чокка кирип ап болур... дээш уламчылаан карлал башкы училищениң чарыгы-биле холушкан, ынчаргаш ону куш чок деп санаар.

ККПИ-ниң физика-математика факультединге киреринин экзаменнериниң негелделериниң хуусаларының дугайында чаруал май айда [illegible] тынар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 4-43-34 ◆ ораакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ хаомысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ ораакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партий, жк-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын — 3-34-99 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажылагый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар—3-34-19; ◆ удурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота түнелериниде чиер. Чыдаа 260 катап үнеп Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном удурер чер, полиграфия болгаш ном садылыгы черлериниң талазы-биле курсте комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Индекс 54241.

Чатыг № 80.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үнелеп читтинген

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединиц болгаш Министрлер Чөвүлелиниц органы

1991 чыл апрель 12 пятница № 66 (14566)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.). Садар өртээ 10 кеп.

Тыва АССР-ге чер реформазын дүргедедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

Тыва АССР-ниц Дээди Совединиц Президиумунуц болгаш Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц доктаалы

«РСФСР-ге чер реформазын чорударын дүргедедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» РСФСР-ниц Дээди Совединиц Президиумунуц болгаш РСФСР-ниц Министрлер Чөвүлелинин 1991 чылдың март 15-те доктаалын күүседир болгаш Тыва АССР-ге чер реформазын чорударын дүргедедир база көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле Тыва АССР-ниц Дээди Совединиц Президиумунуц болгаш Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц доктаадыры болза:

1. Чер участоктарын дедир алыр болгаш оларны тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар, хуусунда дузалал ажыл-агыйын, сад, огород болгаш мал ажыл-агыйын чорудар кылдыр хамаатыларга азы оларның коллективтерине бөөр дугайында шиитпирин хүлээп алыр эргени улус депутаттарынын чер-чер Советтериниц президиумнарына болгаш күүсекчи комитеттериге тыпсыр, ол шиитпирлерин ооц соонда улус депутаттар Советтериниц сессиларына бадылаар.

Чер участоктарынга үстүнде айыттынган хереглелдерин хандырар сорулга-биле чер ажылакчыларындан ажыглавайн турар черлерин оларның чөпшөөрежилгени чоккала дедир алыр, эргежок чугула болгаанда— оларга бижыглаан кодээ ажыл-агыйын ажыглал черлериниц 10 хуу чедир шөлүн дедир алыр.

Чер участоктарын бөөр дугайында билдириишкиннерни неделя дургузунда чугаалажып көөр хуусааны доктаадыр.

Тарын олуртур болгаш чаштырар культураларны тарыырына ажыглаар материалдар-биле, а ол ышкаш материал-техниктиг курлавырлар-биле чер участоктарын алган хамаатыларны хандырарыныө угланган хемчеглерин улус депутаттар Советтериниц күүсекчи комитеттери ап чорудар.

2. Тыва АССР-ниц Дээди Совединиц Көдээ ажыл-агый талазы-биле, Хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум талазы-биле комиссиялары болгаш Тыва АССР-нин Чер реформазынын талазы-биле күүрүне комитеди Тыва АССР-ниц Чер кодекизинин телевиделин чедир ажылдап кылыр болгаш Тыва АССР-нин Дээди Совединиге чугаалажыл коору-биле 1991 чылдың апрель 15-ке чедир киирип келир.

3. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, Тыва АССР-ниц Чер реформазының талазы-биле күүрүне комитединиц органнары тараачын (арат) ажыл-агыйны, хууда дузалал ажыл-агыйын, сад болгаш огород ажылын чорударын күзээн хамаатыларга чер участоктарын 1991 чылдың апрель 15-ке чедир, а хууда чурттарга бажыңын тудуп алырын күзээннерге черни 1991 чылдың төнчүзүнге чедир тускайлап бөөр.

Чер реформазын чорударын организастары дээш хууда харысалганы улус депутаттарынын Советтериниц даргаларына болгаш оларның күүсекчи комитеттеринге онаар.

4. Тыва АССР-ниц Чер реформазының талазы-биле күүрүне комитеди болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтери чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район, хоорай комитеттерин тургузарын 1991 чылдың апрель 15-ке чедир доозар, оларны бедик мергежилдиг кадраар-биле быжыглаар, оларга ажылдаар черлерни, транспортту болгаш дериг-херекселдерни тускайлап бөөр талазы-биле дарый хемчеглерни алыр.

Кылдыгган ажылдың дугайын Тыва АССР-ниц Дээди Совединиц Президиумунда 1991 чылдың апрель 20-ге чедир дыннадыр.

5. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниц күүскомнары хууда чурттарга бажыңнары тудуп алыр дугайында хамаатылардан келген билдириишкиннерни ай хуусаада чугаалажын көөрүн хандырар.

Тыва АССР-ниц Тудут болгаш архитектура талазы-биле күүрүне комитеди, Тыва АССР-ниц Чер реформазының талазы-биле күүрүне комитеди болгаш Тыва АССР-ниц чурттарга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынны хууда чурттарга тудуунуц хөгжөөнүн-биле холбаштыр хоорайларның болгаш суурларның чоогунда черлерним инити байдалын оскертир чурум дугайында түр саавырны 1991 чылдың апрель 20-те чедир ажылдап кылгаш, күштүг болдуруп бадылаар.

6. Тыва АССР-ниц Юстиция министерствозу, Тыва АССР-ниц Прокуратуразы, Тыва АССР-ниц Дээди суду черлерни эгидип алыры болгаш хуваап бөөрни-биле, чер талазы-биле маргылдаларны шиитпирлөөрни-биле холбашкан айтырыгларны судтарга болгаш күүрүне арбитражника сайгарып көөрүнүц түр чурумун 1991 чылдың апрель 20-ге чедир доктаадыр.

Боттарының чагыргазында турар органнарын бо айтырыг талазы-биле дарысалгазын бедидер.

7. Күүрүне актызын тыпсырыга чедир үеде чер участогун эялээр болгаш ажыглаар эргени бадыткап турар түр документ кылдыр улус депутаттарының Совединиц азы күүсекчи органының черни хуваап бергеи дугайында шиитпирин хүлээп көөрүн доктаадыр.

8. Тыва АССР-ниц Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күүрүне комитеди, «Шын», «Тувинская правда», «Чазак медээзи» солунарының редакциялары, улус депутаттарының Советтери массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чер реформазын чорударының талазы-биле нормативтиг актыларны болгаш өске-даа документилерни чурттакчы чонга шалыпчы таныштырын чедирер.

9. Тараачын (арат) ажыл-агыйын организастаарынга чер хуваап бергениниц дугайында ай санында отчёт бөөрин болгаш сад база огород ажылынга чер хуваап бергениниц дугайында квартал санында отчёт бөөрин. Статистиканың Тыва республика эргелели болгаш Тыва АССР-ниц Чер реформазының талазы-биле күүрүне комитеди хандырар.

Тыва АССР-ниц Дээди Совединиц Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 4.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Юрий Гагаринниц космосче ужудуушкун кылганындан бөөр 30 чыл болган оюнга тураскааткан байырлыг хурал апрель 10-да Эвилелдер бажыңының Колонналыг залында болуп эткен. Байырлыг хуралга космодром тудугжулары, космос техниказының конструкторлары, космос индустриязының ажылчыннары болгаш инженерлери, өртемдемнер, ужудукчу-космонавтылар болгаш даштыкы аалчылар олурушкан. Хуралдың президиумунда — ССРЭ Президентинин М. С. Горбачев, ССРЭ-ниц Премьер-министри В. С. Павлов, ССРЭ-ниц Дээди Совединиц Даргазы А. И. Лукьянов.

Байырлыг хуралды М. С. Горбачев эге сөзүг-биле ажыткан. Ооц чугаалааны болза:

Эргим эштер! Хүндүлүг аалчылар!

Бистиц чуртувустуц амыдыралында болгаш, өөреттеп чугаалаарга, бүгү деңшилгелиг кижи төрелгеениц төөгүзүнде болган алдарлыг болушкунуц оюн демдеглеп эрттирер дээш мында чыглып келген бис.

30 чыл бурунгаар, апрельдиц чылыг хүннериниц бирээзинде Совет Эвилелиниц хамаатызы Юрий Алексеевич Гагарин космос делгемнеге кижиниц ужудуушкун кылдыныц баштайгы оруун ажыткан.

Гагаринниц хууда маадырлыг чоруунуц дугайын ийнүш сос-биле чугаалап болур: Россиянын кара эвес хөрзүнүг черинден келген ажылчын оол бирги класстың ужудукчузу болу бергеи. Делгей деннелиниц чап-чаа техниказын башкарарынга өөренип алган. Совет Казахстанының «Байконур» космодромундан космос делгемнеге ужудуп үнгеш, 108 минута дургузунда бомбүрзекти долгангаш келген.

Ынчан чамдык чурттарның «орустарның хуулгаазының» деп чугаалап турганы ол болуушкун дээрге Циолковскийниц, Королевтуц, Келдыштың болгаш өске-даа шылгаракгай өртемденнериниц, конструкторларның чогаадыкчы бозалыныц дүрүм ёзугаар түңнели болур. Ол дээрге чүс-чүс мун инженерлериниц, техниктериниц, ажылчыннарының, өртем-билигиниц бүгү адырларының ажылдакчыларының чогаадыкчы күш-ажылының үреттүнели болган.

Гагаринниц ужудуушкунунга хөй националдыг совет улустарының маадырлыг чоруунуц база бир үлегер-чижээ тодаргайы-биле көргүстүнген. Ол дугайын бөгүн чугаалаары ийи дакпыр өөрүнчүг-дир. Чүге дээрге моон мурнунда хожудангай чораан улустарының төлөөлекчизи мындыг маадырлыг чоруукту көргүскен. Бистиц улуг чуртувустуц улустарының маадырлыг ажыл-ижини, чогаадыкчы болгаш патриотчу чоруун, Ада-чурттуц хөрээ дээш кандыг-даа улуг ажыл-ишти бүдүрүп шыдаар арга-шинээлини үнелеп көрбес эргежок-даа чок!

Совет космонавтика — өртемниц, техниканыц болгаш үлетпүрүнүц кайгамчык чедишкинин дээрзин бүгү делегей ам-даа хүлээп көрүп турар. Өртем-техниктиг деңшилгениц ол чугула адырында ажылдап турар бүгү кижилерге улуу-биле өөрүп четтиргениивисти илередип тур бис!

Совет космонавтыларының улуг отрядынга Төрээн чурт оюна өөрүп турар. Салер бүгүдете, эргим эштер, кан дет кадыкты, ковгуш чок маадырлыг болуруларны күзеп тур бис! Космонавтика хүнүн таварыштыр силерниц өг-бүлелериңерге, төрелдериңерге болгаш чоок кижилериңерге аас-кежикти күзеп тур мен!

Бистиц бо чаагай күзээшиниивис космос наатазында ужудуп чоруп турар Виктор Афанасьевич болгаш Муса Манаровка база хамааржыр. Байырлыг хурал бооп турар бо залдан дамчыткан байыр чедириишкиннерни олар база дыңнаазынар.

Ракета-космос техниказының хоочуннарынга онза улуг байырны чедирип тур бис!

Космонавтиканың чедишкиннерин хүн бүрүдеги амыдыралывыста ажыглап турар бис. Ол дээрге харылзааның болгаш телевиденниц космос системалары, космос аппараттары геодезиядa, геологияда, метрологияда, навигациядa ажыглап турары-дыр.

Космонавтиканың бөгүнгү болгаш даартагы хүнү — ол дээрге, чаа энергия, электроникага хереглөөр кедергей арыг материалдарны, холуксаалыг материалдарны алырыныц эң чаа технологиялары, экологтуг мониторинг, хүн энергизиязын ажыглаарының чаа принциптерин шинтээдип алыры болгаш оон-даа өске хөй түүлдерин чедип алыры-дыр.

Космонавтиканың чедишкиннери, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ооц берип турар ажыктыг түүлдери — ол дээрге, бүгү республикаларның болгаш бистиц Совет Эвилелиивистин бүгү улустарының кады ажылдажылгазының чаагай үре-түнелери, иниги байлаадыр.

Чурттуц идегелдиг камгалалынга, боо-чепсектерин кызырар болгаш идегежиниц хемчеглериниц дугайында делегей дугуржулгаларының күүселдезиниц контролюнга космонавтиканың улуг салыышкынын ССРЭ-ниц Президентизи кижи болганымда, онзалап демдеглөөр ужурлуг мен.

Бистиц космос өртемниивис болгаш техниказыс делегей кады ажылдажылгазынга амгы үеде нажангызынан-даа артык ажык болуп турар. КНО-нуц хайгааралы-биле космос информациязын бүгү чурттар алзын дээш Совет Эвилели туржуп турар болгаш аная бодунуц арга-ларын бөөрнге белен.

Американың Каттышкан Штаттары-биле, Европа чурттары, Кыдат, Индия болгаш Япония-биле, сонуургалдыг бүгү-ле күрүнелер болгаш организациялар-биле кады космоса дем каттыштырган шинчилелдерин уламчылаары база хөгжүдери дээш турчуп турар.

Даштыкы чурттардан бистин бо байырлалывыска чедип келген космонавтарга болгаш астронавтарга ооц-биле холбаштыр чуреттиг хамыжыдан изиг байырлыг чедирип тур мен!

Делегей кады ажылдажылгазының перспективалары — бүгү чурттарга бир дөмей ажыктыг болур. Бистиц камгалал комплекизивистин чугула адырларының кижи болгаш бүдүрүлге күүзүн хамааты бүдүрүлге адырлары кыдыр шилчидери-биле холбаштыр ол кады ажылдажылгаының перспективалары бүгүдете бир дөмей улуг ажыктыг болур. Чижээ, телефон болгаш радио харылзаазының бүгүдете чедингир база идегелдиг кыдыр космос платформаларын, «Энергия» деп улуг күүлүг болгаш экология талазы-биле арыг ракетаниц дузазы-биле универсалдыг информация системаларын даштыкы чурттар-биле кады ажыглап болур аргаларының дугайында чугаалаарга-ла, космоска делегей кады ажылдажылгазының перспективалары тодаргайлаттынып турар.

Совет Эвилелиниц космос өртеми, техниказы болгаш үлетпүрү күрүнеиин база хөй-иниттинин эргежок чугула деткимчези-биле тайбыцын байдалдарында бистин чонувуска болгаш өске-даа чурттарның улустарынга кижи амыдыралының бүгү талаларынга хамаарышкан чаагай үре-түнелерин бөөр дээрзинге бүзүрелди. Космостуц делегей хүнүнүц будуузунде илергейлөөр болдаа мен деп, М. С. Горбачев түңнелинде чугаалаан.

Королевтуц конструктор бюрозунуц салгакчызы болган «Энергия» деп өртем-будурулге каттыжышкынының чиигине конструктору Ю. П. Семенов илетиел кылган.

Оон дараазында «Интеркосмос» човулелиниц даргазы академик В. А. Котельников, ССРЭ-нин ужудукчу-космонавтызы, ужар күүлүг генерал-полковник Г. С. Титов, баштайгы хөрөөжен космонавт, ам даштыкы чурттар-биле найырал болгаш культура харылзаазының совет иниттилелдер эвилелиниц президиумунуц даргазы В. В. Терешкова, «Энергия» өртем-техниктиг будурулге каттыжышкынының» слесарь-эйтекчизи С. Л. Русаков олар хуралга чүве чугаалаан. Орбитада өртем-шинчилел комплекизинин экипаж кежигүнүсү Виктор Афанасьевтин болгаш Муса Манаровтун байыр чедирген сестериниц биижисели залга дыңналып турган.

Болдунуц күш-ажылы-биле космос техниказы тургускан болгаш Ада-чурттуц алдарын быжыглаан бүгү кижилерге байырлал-биле холбаштыр изиг байырны хурал даргалаан ССРЭ-ниц Премьер-министринин оралакчызы Ю. Д. Маслюков түңнелинде база катап чедирген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелинде

ОЛАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙНИ УЛГАТТЫРАР

Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц Президиумунуц эялчеглиг хуралынга «Рынок экономиказынче шилчилге үеэзинде чурттакчы чонуц чамдык кезектерини социал камгалалын күштелдирер талазы-биле чамдык ажылдар кылдынып турар дээрзин демдеглээн. Ындыг кезекке хамааржыр кижилериц саны 23 муц ажып турар, ол дээрге колдуунда пенсионерлер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, оскүс чаштар, ада-иезинге кагдырган бичин кижилер, орулгазы эвээш болгаш хөй урулгалыг өг-бүлелер, ботнелер, өөредилге черлериниц студентилери болгаш сургуулдары болур.

Ол талазы-биле ажылдың планы тургустунган болгаш боттанып турар. Бюджеттен дашкаар фондуну хоорай Совединиц сессиязынга тургускан, ук фондуциуц кезиин эвээш орулгалыг хамаатыларның материалдыг хандырылгазынга үндүрер. Кижилерни ажылга киирериниц түр дүрүмү болгаш фонд тургузарының программазы ажылдап кылдынган.

Чеднимес 362 пенсионерге, эвээш орулгалыг 1935 өг-бүлеге болгаш 160 чашка ажыгларга дөстерден 62,9 муц рубльдиц материалдыг дузалал коргускен. Хоорайның автотранспорту-биле айда чоруур билеттериц эртээниц оскениби-биле холбаштыр хоорай бюджединден пенсионерлерге, студентилерге болгаш сургуулдарга компенсация төлөөр талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Үүрмектеп садар өртектериц өскерилгени-биле долбаштыр чурттакчы чонуц социал камгалалының база компенсация төлөөрнинц талазы-биле ССРЭ Президентизинин Чарлыын күүседир ажыл эгелээн. Ховар бараанларны чигелделиг садып алыр эргелиг кижилерни тодаратган, үлетпүр болгаш аш-чем бараанларының 17-20 хуузун олче киирер. 1991 чылдың эрткен ийи айларында нарын техниктиг хереглелдиц 230 хевирииниц бараанын, чиик үлетпүрүүн — 388 муц рубльге саткан.

Пенсионерлерге, инвалидтерге болгаш чонуц эвээш орулгалыг өске-даа категорияларына бараан болур тускайжыттынган магазиннерни ажыткан. Хоорайның үш магазини дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарына, диабет ажыг кижилерге, саатыг хөрөөженнерге, уруг эмзирер иелерге, инвалидтерге—инитизи-биле 6 муц ажыг кижиге кол болгаш диета чемнерни садып турар. Эмнелгелерде пенсионерлерниц чылдар тускай палаталарын дерзэ. Хоорайның бүдүрүлгелери болгаш организациялары ажыл кылып шыдавас болгаш азыраар, көрүүр кижизи чок 464 кижини шефке алган. Анчы социал камгалалдың хайгааралында 68 кижи киргеи. Чаш кижиниц эргежумуш камгалаар салбырга хайгааараар кылдыр хооркүүскомнуц улус өөредилге киллизи өскүс болгаш ада-иезинге кагдырган 1200 ажыг чаш кижини дамчыдып берген. Эрткен чылын тоончы 85 чашты илередип тыпкан, оларның 31-ни хөй-иниттинин кижизидилге алган черлериниче, артызынарын — өг-бүлелериче чоруткан.

Ындыг-даа болза улус депутаттарының хоорай Совединиц күүскому бо чугула болгаш нарын ажылды шиитпирлөөрде чогумчалыг белеткенмээн. Чонуц социал камгалалын организастаарының тодаргай планы ам-даа чок. Хоорайның экономиказын рынок дарылзааларынче шилчидер болгаш чонуц камгалалының айтырыгларының талазы-биле чазак программазынга дүүштүр кылып чоруар ажылды ам-даа күүсеп эгелеваэн болгаш хоорай Совединиц сессиязынга хүлээп албаан. Кол угланышкынар, мурнады чүү хөгжүдери тодаратынмаан. Оон түңнелинде улус депутаттарының хооркүүском аппарадының чоруктуц тургустунар айылы, чедишпес барааннар хооркүүскомнуц удуртукчуларын дүвүретпейн турар. Бо талазы-биле күүском кежигүнү бүрүзүнүц аппарат ажылдакчызының тодаргай хүлээлгелери, кылыр ажылдары тодаттынмаан.

Чонну, ылаңгыя эвээш орулгалыг өг-бүлелерни аъшчем продуктулары-биле хандырары база нарын байдалда. Хоорайның удуртукчулары ам-даа азыраадыкчы хөөнден уштунмаан. Эрткен чылдың чайгы болгаш күскү үелериниде ногаа, эът, ус аймаан кошкак белесткээн, оон түңнелинде хоорайжылар бо хүннерде ындыг продукт чок артын турар. Аъш-чем-даа, үлетпүр-даа бараанларын Кызылдың бодунга бүдүрер ажылче база кичээнгей кошкак. Күүскомнуц удуртукчулары ону кылып турар бүдүрүлгелерге ховар барын турар. Эът комбинадының консерва цехинин, тепличаның ийнги эялчээнин тудуулары, хлеб заводун чаарты кылыры оожум темпилиг чоруп турар.

Хоорайга дача участоктарын улам хөгжүдер айтырыг ара соксаан. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар дузалал ажыл-агыйлар тударынга детюмче чок болуп турар.

Ол бүгү-биле чергелештир Совет Армиянын хүрээлениниц халажын келгеннерни, чаа огленип турарларны эргежок чугула барааннар-биле хандырарының механизми ажылдап кылынмаан. Студентилериниц болгаш сургуулдарының, өөренгичилериниц аъш-чем хандырылгазы база бодан кылдынмаан.

Бо болгаш өске-даа четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган доктаалды Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлели үлүзүн алган Чонуц хереглел бараанларын бүдүрерин көвүдедир, төлевирлиг ачы-дузаны калбартыр, чурттарга бажыңнарын, социал-культура объектилерин тударын дүрүгедедир, транспорттуц, харылзааның, медицина, амыдырал, коммунал, салыг хандырылгазын эжижидер талазы-биле даалгаларны берген. Ол ышкаш студентилерге, эвээш орулгалыг болгаш инвалид өг-бүлелериниц кежигүнилерине тускайжыттынган столовайларны тударын болгаш ажыдарын, социал камгалал чок кижилерге чиик ортектиг барааннар садар магазиннерни калбартырын, албан-дужаалды соора ажыглаар, садыг чурумун хажыдар чоруктарны болдурбазын база хооркүүскомга дагзын турар.

Чонуц чамдык кезектериниц социал камгалалын күштелдирер талазы-биле республиканың министерстволарынга, күүрүне комитеттеринге болгаш ведомстволарынга база даалгаларны бергилээн.

АПРЕЛЬ 20 — СУББОТНИК ХҮНҮ

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниц болгаш организациялариниц күш-ажылчы коллективтериниц 1991 чылдың апрель 20-де хоорайның санитарлыг ашталгазын болгаш чаагайжыдылгазын чорудар талазы-биле субботник эрттирер дугайында эгелекчи саналын Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлели деткээш, субботник эрттирер талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Субботник эрттирериниц республика штабын Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц Даргазының оралакчызы В. А. Парунин баштады тургускан.

Субботник эрттирериниц талазы-биле район болгаш хоорай штабтарын тургузарын, күш-ажылчы коллективтерге субботникке идепкейлиг киржиринге хамаарыштыр политика-кижизидилгелиг ажылды чорударын болгаш субботник хүнүнде чонуц бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын улус депутаттарының район, хоорай Советтериниц күүскомнарынга дааскан.

Субботник хүнүнде ажылдап алдынган акшаны коллектив кежигүнилериниц материалдыг хандырылгазын эжижидеринге ажыглаары-биле оларга арттырар деп шиитпир хүлээп алдынган.

МУРНАКЧЫЛАР ЧЫЫЖЫ

Малчыннарга час — харысалгалыг, чай чок үе. Ынчангаш Хөндергей суурда хөрөөженнер, клуб човулелдериниц активчилери ооктка чаа малчыннарже эялчеглиг үмүүшкүнү кылдывыс. Малчыннарга чемни, чугайны болгаш чаш вуруганнарга микроэлементилерни чедирдивис. Көдээ библиотека эргелекчизи Сара Монгуш малчыннарда номнарны солуп бергеи. Керээ ёзугаар ажылдап турар малчыннарга совхозтуц экономизи Галина Ховалыг-биле профком даргазы Кок Монгуш чаа үүлдерни чугаалап берип, малчыннарның амыдыралынга, ажылжиниге херек болуп турар айтырыгларны демдеглеп ап чораан.

Үнүүшкүнүц бир кол сорулгазы — ай санында түңнел турарывыс «Эң арыг-силиг малчын өг-бүле» деп чарыышка хөрөөжен малчыннарның киржилгезин хынал коорү. Ажыл-ижи чеже-даа чай-шөлээн чок болза, малчын өг-бүлелер чамчыл ёзугаар арыг-силиг байдалын салбайн турар болган. Чижээлээрге, район Совединиц депутаты Ольга Комбу-биле Розалия Сарыглар угбашкыларының өг-бүлелерин эң дээре деп көрдүвүс. Ол дээрге Улуг-Хөндергей малчыннары-дыр. Аныяк-Хөндергейде малчыннардан Сайын Сатын өг-бүлезин эки деп демдеглевис.

Чай чок ажыл-иште хаара туттунган-даа болза, совхозтуц малчын хөрөөженнери хөй-иниттиц ажылынга баа идепкейлиглер.

Пина КУУЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

ССРЭ-ниц Министрлер кабинединде

1991 чылдың май байырлалдарының хүннерин ажылчы чоннарның дыштанырынга таарымчалыг кылдыр тургузар болгаш ол хүннериц ажыл үезин ажыктыг ажыглаар сорулга-биле ССРЭ-ниц Министрлер кабинедиэ воскресенье хүнү май 5-ти пятница хүнү май 3-че, воскресенье хүнү май 12-ни пятница хүнү май 10-че шилчидер деп доктаатган.

Бүдүрүлге чорудулгазының чугулазын барымдаалап көргеш, профсвилел комитеттери-биле дугурушканын ёзугаар, дыштаныр хүн май 4-түү ажыл хүнү кылып болур эргени бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тыпсыр. Ол хүн ажылдааны дээш өске хүнде дыштанып ап азы ажылдаан ажыл төлевирин ийи дакпыр хемчээл-биле төлеттирип ап болур. Ажылдакчының күзелин ёзугаар ол хүнүү эялчеглиг шелээ хүннериниге немеп болур, ындыг таварылгада ол хүнүн ажыл төлевирин дыштаныр хүнде төлеп турганы ышкаш боттандырар.

(СЭТА).

Кызыл хоорайда коммунал ажыл-агыйының тускайжыттынган автобудурулгезинде чолаачы Хомушку Эрес-оол эртенги ажылче чоруур дээш, дежурный механик Николай Андрусенкога машинаазының техниктиг байдалын ынаткан үезинде бо чурукту тырттыртан. Чолаачы Хомушку Эрес-оол ажылынга кызымак, машинаазын камныг эдлээр, быжыг сагыргга-чурумнуг чолаачыга санадып келгеи.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Рынок харылзааларынче шилчилге

КИЖИ БҮРҮЗҮНДЕН, КОЛЛЕКТИВТЕН ХАМААРЖЫР

Рынок харылзаалары бистиң амыдыралывысче, ажылхереклеривисче хамылаан тудум, рынок үеэнде культура албан черлери, ооң ажылдакчылары канчаар ажылдаар, чурттаар, акша-хөрөңгини канчап ажылдап алыр ужурлугул деп айтыры бисти, ылаңгыя культура ажылдакчыларының боттарын дүүредип турар.

Республиканың культура албан черлери рынок харылзааларынче шилчириниң кандыг оруктарын дилеп турарыл? Ооң дугаймда Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзу.

— Рынок харылзааларынче шилчип мөлөөриниң мурнунда бүдүрүлгелериниң белетвелиниң дугаймда чугаалажыры сөөлгү үеде «мода» апарган чүве-дир. Бистиң республиканың культура албан черлериниң белетели кандыгыл, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Мурнуку үеде культураны күрүне акшаландырып келген. Кандыг-даа берге байдал турза, культураны күрүнеден акшаландырар болза эки деп бодаар-дыр мен. Аңаа берип турган акша-хөрөнгө дээрге еске бүгү чарыгдаалларга көрдүгенинің артынды дээрэзин сөөлгү үеде ажыы-биле чугаалап турар-дыр. Культураның хөгжүүрүнге күрүне акшаны үндүрүп берип турар чүве болганда культура ажылдакчылары ол акша-хөрөнгини камнап өөренмээн. Эвээш-бичe-даа болза, ону ажыктыг ыңдыр чарыгдаавайн турган бис. Ол үеде культура ажылдакчыларындан эвес, а тудугжулар, хандырылга черлериниң ажылдакчылары дээш, өскелерден-даа хамаржыр турган. Каш акшаны чарыгдаанывысты, үүү хире орулга алганывысты санаавайн хораан чүве болганда, кедизи барын, республиканың культуразының материал-техникизиг базазы шоолуг-ла сайзыравайн барган. Ону бичиг, тар клубтар, шынар чок туттунган азы шуут туттунмайн барган культура бажыңнары, номнар бөзин шыгжаан чери чок библиотекалар, эрги бажында турар чурт-шинчилел музейи кереглел турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, белеткел байдалывыс шоолуг эвес.

Мен бодаарымга, эң-ве кол чүве бистиң культура ажылдакчыларының, чоннуң ажылагайжы, культураның эт-хөрөңгизиннге ээ өскүлүг угаанмедерелден рынок үеэнде канчаар чурттаарывыс база кончуг хамаржыр. Ажыы-биле чугаалаар болза, культура ажылдакчылары сан-лөө айтырыгларына ам-даа кошкак. Ол олардың бүрүзү эвес, а бистиң системаның бүрүзү. Ынчангаш экономиктиг билгелериң азы акша-төгөрик ажылдап алырың, ону санап өөренирин рынок харылзааларынче шилчиишкин үеэнде чоорту шигээдип алыр апаардыр бис. Культура ажылдакчылары боттарывыстың эмхөрөңгивиске ам-даа кам-хайыра чок бис. Ийи-үш чижектеен кынрап көрөйн 1989 чылда филармоонага, хөгжүм-шин театрынга чаа автобустар бердивис. Бир чыл безин чедир эдилевейн филармония үрей үстүрүп, а театр ажылын алды. Варыын-Хемчик райкүүскомуның культура киллзинге берген автоклуб машиназын өртедип алдылар. Тожу райкүүскомуның культура киллзинге, бажың туттуруп алзын дээш, акша берген, ону ол өскээр чаруга алган. Культура бажыңнарында эт-хөрөңгине, кааталгага кайы хире кам чогувусту ол черлерге чеде бергеш көрүп болур бис. Бир эвес ажылывыска, культура черлериниң эт-хөрөкселиниге, акша-хөрөңгине мындыг хамаарылгалыг болур болзувусса, рынок харылзааларының үеэнде ажылдап, чурттаарывыс берге. Ынчангаш үүнүңдаа мурнунда угаан-бодалывыста бо эки эвес үүүлерни ажып эртер ужурлуг бис.

— Культураны, улус өөредилгезин, кадык камгалалын күрүне бюджединден хандырар дээрзи билдингир. Ынчалза-даа рынок харылзаалары ол черлерден боттары акша-төгөрикти ажылдап алырын база негей берген. Ол бөгүн безин кеңеш. Бо талазы-биле чоруп турар боттуг ажылдар дугаймда үүнү чугаалап болур силер?

— Культура албан черлери, эң ылаңгыя филармония, театр боду акша-төгөрик ажылдап ап болур, харын-даа болу амыдырап ыылаар дээрзин аныктарының «Күзел» театр-студиязының дүрүжүлгазы көргүскен болгай. Ынчангаш бот-акшаланыышкынның орук-тарынче үнериниң базыныарын ыылып эгелээр ужурлуг бис. Кандыг аргаларын көрүп турар бис?

Хамаатың мурнунда бар материал-техникизиг базазывысты, кадрларывысты ажыглаар ужурлуг бис. Театрның болгаш филармонияның артистери улуг эвес, ыңнарлыг программалыг белүктерни түрүгүп, гастролдарны ыылыгырын эстаарны, республиканың эң шык белүктериниг безин дүрген чедип, солун, ыны-бүрү жаңрлардан түрүгүлүп, концерттерни көргүзүп, акша-төгөрикти ажылдап ап болурунуң аргазы бар. Улуг эвес белүктерни түрүгүзары дээрге, улуг чогаадыкчы коллективтерни үүрмектээр дээн ол эвес, а олардың иштинге нидыг белүктерни түрүгүзары-дыр. Чижээ, кандыг-бир ыылдаган-биле кайы-бир артист гастрольга, концертке, шинге ойлап ыыдаваа аваарга, корукчуларны хомудалы, шинни, концерттер ужурлуг эвес, ыңнарлыг программалыг белүктерни түрүгүп, гастролдарны ыылыгырын эстаарны, республиканың эң шык белүктериниг безин дүрген чедип, солун, ыны-бүрү жаңрлардан түрүгүлүп, концерттерни көргүзүп, акша-төгөрикти ажылдап ап болурунуң аргазы бар. Улуг эвес белүктерни түрүгүзары дээрге, улуг чогаадыкчы коллективтерни үүрмектээр дээн ол эвес, а олардың иштинге нидыг белүктерни түрүгүзары-дыр. Чижээ, кандыг-бир ыылдаган-биле кайы-бир артист гастрольга, концерттерге, шинге ойлап ыыдаваа аваарга, корукчуларны хомудалы, шинни, концерттер, тудары хөй чылдар иштинге чедир шинтпирлеттинмейн келген. Культура министерствотунуң талазында болганындан болур үүүлдерни кылыр бис. «Тайбың» деп бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу түрүгүлүп бис. Музей ажылдакчыларының 2 аал иштинде чурттаар чурттаалга бажының тудар. Ону доозкаш, 2 аал иштинде чурттаар 2 бажынны тудар. Тудугнуң толевилел бюрозун организаттап түрүгүдүвүс. Ол бюро театрның сентелгезин чорударының документилерин белетвел турар. Культура тудугларын телевилеэрниңдеп зигзада, өске организациялардың чагыны база күүседир.

Министр-биле интервью

Национал болгаш концерт, театр хеви даараар, декорация кылыр, хөгжүм керекселдери, национал дериг-керекселдер кылыр улуг эвес бүдүрүлгелерни организастаарын планнаан бис. В. Көкоол аттыг хөгжүм-шин театрының даараныла, чаа-ныла, уран кааскалга цехтерни бот-орулга-чарылгаже шилчидерин планнаан. Планныг ажылдарны кылган соонда олар өске чагыларны хулаан ап болур апаар. Ооң ыңай ырлар бижидер студиязы ажылдар, парлалга ажылын организастаар болур. Планнар мындыг янзылыг. 1991 чылда олар боттанып эгелей бээр.

Культураның болгаш уран чүүлүүн хөгжүлдезиниң фондузун түрүгүскен бис. Культураның бот-орулга-чарылгалыг коллективтери, бүдүрүлге участоктары акша-төгөрикти ынаар орулгазындан шилчидери көрдүнгеп.

— Культура ажылдакчыларының социал камгалалы шоолуг-ла эвес болгай. Олардың социал камгалалын экижидер дугаймда аазаашкыннар, хүлээп алдынган документилер-даа бар-дыр. Силерниң удуртун турар министерствонар херек кылындa ол ажыл-хереки чорудар ужурлуг болгай. Бо талазыбиле үүнү чугаалап болур силер?

Бистиң чүртүвүска бо чылын культура ажылдакчыларының шалыны 40 хуу улгаарын, тудары хөй чылдар иштинде чедир шинтпирлеттинмейн келген. Культура министерствотунуң талазында боттанылыр болур үүүлдерни кылыр бис. «Тайбың» деп бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу түрүгүлүп бис. Музей ажылдакчыларының 2 аал иштинде чурттаар чурттаалга бажының тудар. Ону доозкаш, 2 аал иштинде чурттаар 2 бажынны тудар. Тудугнуң толевилел бюрозун организаттап түрүгүдүвүс. Ол бюро театрның сентелгезин чорударының документилерин белетвел турар. Культура тудугларын телевилеэрниңдеп зигзада, өске организациялардың чагыны база күүседир.

Ук болуккан район Советтиң президиум бала ооң күүсеки комитетиниң кежигүннери, кидистер эргелекилерм, бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң, организациялардың удуртукчулары киришкен. Советтиң организас-массалыг ажылынын кол угланышкыны — «Кызыл Советтиң ажыл-чорудулганынга депутаттарының кижилгезинге, депутаттарның округтарынга — сонгукчулар-биле ажылынга, оларның санаалыгын, негелде-хөмүдалын өөренүүге, сонгукчуларны түүдә айтырыглар талазы-биле хүлээн алышкыларын организастаар, чорударынга хамаарыштыр район Советтиң президиум кежигүннери-биле тодаргай сүмелерни бергеннер.

Районуң эрткен ажыл-агый чылында экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң боттанылыр чорукчаанның түүнелдерин база бо эртен турар чылда ажылчы чоннарын материалдыг болгаш культурлуг амыдыралының деңнелин бедидериниг угланган демчеглер дугаймда районуң экономиктиг реформа талазы-биле комитетиниң даргазы Д. К. Баазан дыңнадыгны чонга кылган.

Бо айтырыг-биле чергелештир рынок экономикаазынче кирип турарының бүдүүүзүне чүртүүн иштинде амыдыралында болуп турар өскерилгелерниң бирээзи — бараан-сараан өртээ улгадыры-биле немелге акша төлевидлериниг, ажылдап турар хамаатыларга база пенсионнерлерге пенсия тыныгырының дугаймда чурумнарны тайылбырлаанмар.

Районуң культура, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, орук-тудуг, радиотелефон харылзаазының, чер реформазының, хереглекилер иштилелиниң ажылының, чүртүүлгә тудуунуң талазыбиле бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организациялардың удуртукчулары, кол специалистери информациялары тус-тусунда кылып, хуралдың киржиктилериниң хөй санныг айтырыгларынга харыылары бергеннер.

Дараазында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң планы сөзүгаар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оолга удуртканы бригада — Дээди Советтиң Президиум кежигүннери бо ажылга киришкеннер. Улус депутаттарының Өвүр район Советиниң президиум кежигүннери-биле ужуражылганы район төвүнге эрттиргеп. Аңаа район Советиниң болгаш күүсөкөм даргазы А. С. Куулар кысказы-биле районуң ажыл-агыйы-биле Президиум кежигүннериң таныштырган соонда, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол бо районда Дээди Советтиң Президиум кежигүннериниң чедип келгениниң кол сорулгаларын, район Советиниң президиум кежигүннериниг, варгыл Өвүр райкомуның запаразының ажылдакчыларынга чугаалаа. Ооң соонда Дээди Советтиң Президиум кежигүннери районуң совхозларының кол специалистери, мал бригадирлери-биле ужуражыганнар.

Районуң бөш совхозунуң ажылы, амыы үеде мал ыышдаглаашкынының канчаар эрткен турары-биле сонгуулдаш база бо чылдың бирги кварталында эрт, сүт талазы-биле күүрүне чагыларының планнарын чүүлү 65-70 хуу кылдыр күүсөдүвүс, бо чылдың социал хөгжүлдеге хамаарыштыр совхоз бүүдезинге АУК-тың шугуму-биле урулларының ясли-садтарын, культура, чурттаалга бажыңнарын тударынга, Бора-Шайда, Хорумнуг-Ойда катыгган чурттакчылыг суурларының хөгжүлдезинче кол кичээнгейни салып, олче акша-хөрөңгини тускайлап бээрин АУК-тың даргазы Ш. С. Куулар чугаалаа. Специалистер-биле болган ажык чугаа үеэнде ажылагай ажылдарынга биеэн бүдүүрүлгелерни тургузарынга эргежок чугула техникаларны, станоктарны кайнын садып алырын, улуг күштүг автомашиналарны ырак-узак районнарга чүүе хуваап бербезин, малчынарга от шыварынга брезентинг, кидистерни база өске-даа херекселдерни чүрт үзеттүрүүне бүдүрбейн турарын чылганнар айтырып турган.

Ол-ла үүн Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннери база улус депутаттарының Өвүр район Советиниң президиум кежигүннери Чаа-Суур, Торгалыг кодээ Советтериниң чурттакчылары-биле ужуражып, оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле танышып, малчынарның кыштаг-хораазын көрүп, оларның чурттаан турар байдалын сонуургап, ыңда «Каа-Хем» хомүр-даа разрезиниң салбыры Дус-Даг участогунга барып, ол бүдүүрүлге келир үеде районга чүү хире орулга берип болгу дег деп чүвенин дугаймда районуң удуртукчулары-биле чугааны кылган.

Ол-ла үүн Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннери Чаа-Суур, Торгалыг суурларының ажылчы чоннуң мурнунга отчёдуун бээрин-биле ыңда чеде берген район Советиниң президиум кежигүннери, күүсөкөм комитетиниң кежигүннери-биле кады ол суурларның ажылчы чоннарының хуралдарынга киришкеннер. Хуралдың киржиктилери ол суурларның аразында орук харылзаазын, радио-телефонуун хөй чылдарының иштинде багай ажылдап келгенин, чамдык аныктаскеннер хөй-иштинниг корумчурумун үреп турарым. Ак-Чыраанын девискээринде бөлүк кампгалалының талазы-биле эйтырыгларны багай шинтпирлеп турарын чөптүү-биле шүүмүүлээннер. Ол суурларның ажылчы чоннарының хуралдарынга Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының оралакчылары В. С. Кажин-оол, М. С. Козлов болар Дээди Советтиң Президиумунуң ажылының, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыжыныңы болуп эткен сессиларынга хүлээп алган хөй-дуларының дугаймда, Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының сөөлгү үеде ажылының онзагай байдалдарын база Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгукчулар мурнунга хүлээлгелерин чугаалаан.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннерге А. С. Дембирел, В. С. Кажин-оол, А. В. Ковсе — Саглы, М. С. Козлов, В. Х. Сүге-Маадыр — Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, А. И. Шулепов база аныктар талазы-биле Дээди Советтиң доктаамал комиссиясының даргазының оралакчызы А. А. Каадыр-оол — Солчур, Хандагайты ниңаар хуваажып алган, ыңда Советтер даргаларыбиле ужуражып, депутаттарының ажыл-чорудулганын өөренип, Советтериниң организас-массалыг ажылынга оларның киржилгезин сонуургап, сонгукчулар орулгазынга ажылдын кол угланышкынын тайылбырлаанмар. Ук черде турып турар совхозтарның хөй-жуларының, сарлыктарының, тудугжуларының ажыл, амыдыралы-биле танышып, оларның ажыл-чорунуң кирип, ажык-шайын ижип, ада-өгбелериниң дамчыдып бергеен тыва улустуң ам-даа сагып чорууру хүндүлээчел, дузааргак, бичe сеткилдиг ажы-чамын, чаңчылдарын сонуургап, ыңда чурттап, ажылдап чоруур арат чоннуң, оларның ажы-төлүүн күш-ажылга эрес-кежээзинге, шудургузунга сеткил ханыр хораанын Хандагайты суурга болган район Советиниң президиумунуң болгаш ооң күүсөкөмүнүң база район организацияларының удуртукчуларының, депутаттарының катышкан хуралынга Дээди Советтиң Президиум кежигүннери ол-ла бүгүнүн дугайын түүнеп чугаалаанар.

Дээди Советтиң Президиум хүннерин эрттиргени районуң амыдыралынга ужур-дузалыг болган дээрзин демдеглеп шаан, районуң ажыл-агыйларында шинтпирлеттинмейн турар чамдык айтырыгларны шимчедип чорударынга база идиг берген деп, улус депутаттарының Өвүр район Советиниң даргазы А. С. Куулар чугаалаан.

Дээди Советтиң Президиум хүннерин бо районга эрттиргени ылаңгыя районуң ажыл, амыдыралында эки, ооредилгиг чүүлдерни көрүп, билип алырынга дузалаан. Дээди Советтиң Президиумунуң бо чижектиг хүннерин моон соңгаар өске-даа районнарга эрттиреринге планнап турар.

Сорулга КУУЛАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ажылдакчызы.

ПРЕЗИДИУМ — КӨӨДЭЭДЕ

Улус депутаттарының Өвүр район Советиниң президиумунуң бала ооң күүсөкөм комитетиниң кежигүннери, кидистер эргелекилери, бүдүүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң, организациялардың удуртукчулары киришкен. Советтиң организас-массалыг ажылының кол угланышкынны — «Кызыл Советтиң ажыл-чорудулганынга депутаттарының кижилгезинге, депутаттарның округтарынга — сонгукчулар-биле ажылынга, оларның санаалыгын, негелде-хөмүдалын өөренүүге, сонгукчуларны түүдә айтырыглар талазы-биле хүлээн алышкыларын организастаар, чорударынга хамаарыштыр район Советиниң президиум кежигүннери тодаргай сүмелерни бергеннер.

Районуң эрткен ажыл-агый чылында экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң боттанылыр чорукчаанның түүнелдерин база бо эртен турар чылда ажылчы чоннарын материалдыг болгаш культурлуг амыдыралының деңнелин бедидериниг угланган демчеглер дугаймда районуң экономиктиг реформа талазы-биле комитетиниң даргазы Д. К. Баазан дыңнадыгны чонга кылган.

Бо айтырыг-биле чергелештир рынок экономикаазынче кирип турарының бүдүүрүлге чүртүүн иштинде амыдыралында болуп турар өскерилгелериниң бирээзи — бараан-сараан өртээ улгадыры-биле немелге акша төлевидлериниг, ажылдап турар хамаатыларга база пенсионнерлерге пенсия тыныгырының дугаймда чурумнарны тайылбырлаанмар.

Районуң культура, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, орук-тудуг, радиотелефон харылзаазының, чер реформазының, хереглекилер иштилелиниң ажылының, чүртүүлгә тудуунуң талазыбиле бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организациялардың удуртукчулары, кол специалистери информациялары тус-тусунда кылып, хуралдың киржиктилериниң хөй санныг айтырыгларынга харыылары бергеннер.

Дараазында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң планы сөзүгаар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оолга удуртканы бригада — Дээди Советтиң Президиум кежигүннери бо ажылга киришкеннер. Улус депутаттарының Өвүр район Советиниң президиум кежигүннери-биле ужуражылганы район төвүнге эрттиргеп. Аңаа район Советиниң болгаш күүсөкөм даргазы А. С. Куулар кысказы-биле районуң ажыл-агыйы-биле Президиум кежигүннериң таныштырган соонда, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол бо районда Дээди Советтиң Президиум кежигүннериниң чедип келгениниң кол сорулгаларын, район Советиниң президиум кежигүннериниг, варгыл Өвүр райкомуның запаразының ажылдакчыларынга чугаалаа. Ооң соонда Дээди Советтиң Президиум кежигүннери районуң совхозларының кол специалистери, мал бригадирлери-биле ужуражыганнар.

Районуң бөш совхозунуң ажылы, амыы үеде мал ыышдаглаашкынының канчаар эрткен турары-биле сонгуулдаш база бо чылдың бирги кварталында эрт, сүт талазы-биле күүрүне чагыларының планнарын чүүлү 65-70 хуу кылдыр күүсөдүвүс, бо чылдың социал хөгжүлдеге хамаарыштыр совхоз бүүдезинге АУК-тың шугуму-биле урулларының ясли-садтарын, культура, чурттаалга бажыңнарын тударынга, Бора-Шайда, Хорумнуг-Ойда катыгган чурттакчылыг суурларының хөгжүлдезинче кол кичээнгейни салып, олче акша-хөрөңгини тускайлап бээрин АУК-тың даргазы Ш. С. Куулар чугаалаа. Специалистер-биле болган ажык чугаа үеэнде ажылагай ажылдарынга биеэн бүдүүрүлгелерни тургузарынга эргежок чугула техникаларны, станоктарны кайнын садып алырын, улуг күштүг автомашиналарны ырак-узак районнарга чүүе хуваап бербезин, малчынарга от шыварынга брезентинг, кидистерни база өске-даа херекселдерни чүрт үзеттүрүүне бүдүрбейн турарын чылганнар айтырып турган.

Ол-ла үүн Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннери база улус депутаттарының Өвүр район Советиниң президиум кежигүннери Чаа-Суур, Торгалыг кодээ Советтериниң чурттакчылары-биле ужуражып, оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле танышып, малчынарның кыштаг-хораазын көрүп, оларның чурттаан турар байдалын сонуургап, ыңда «Каа-Хем» хомүр-даа разрезиниң салбыры Дус-Даг участогунга барып, ол бүдүүрүлге келир үеде районга чүү хире орулга берип болгу дег деп чүвенин дугаймда районуң удуртукчулары-биле чугааны кылган.

Ол-ла үүн Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннери Чаа-Суур, Торгалыг суурларының ажылчы чоннуң мурнунга отчёдуун бээрин-биле ыңда чеде берген район Советиниң президиум кежигүннери, күүсөкөм комитетиниң кежигүннери-биле кады ол суурларның ажылчы чоннарының хуралдарынга киришкеннер. Хуралдың киржиктилери ол суурларның аразында орук харылзаазын, радио-телефонуун хөй чылдарының иштинде багай ажылдап келгенин, чамдык аныктаскеннер хөй-иштинниг корумчурумун үреп турарым. Ак-Чыраанын девискээринде бөлүк кампгалалының талазы-биле эйтырыгларны багай шинтпирлеп турарын чөптүү-биле шүүмүүлээннер. Ол суурларның ажылчы чоннарының хуралдарынга Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының оралакчылары В. С. Кажин-оол, М. С. Козлов болар Дээди Советтиң Президиумунуң ажылының, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыжыныңы болуп эткен сессиларынга хүлээп алган хөй-дуларының дугаймда, Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының сөөлгү үеде ажылының онзагай байдалдарын база Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгукчулар мурнунга хүлээлгелерин чугаалаан.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиум кежигүннерге А. С. Дембирел, В. С. Кажин-оол, А. В. Ковсе — Саглы, М. С. Козлов, В. Х. Сүге-Маадыр — Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, А. И. Шулепов база аныктар талазы-биле Дээди Советтиң доктаамал комиссиясының даргазының оралакчызы А. А. Каадыр-оол — Солчур, Хандагайты ниңаар хуваажып алган, ыңда Советтер даргаларыбиле ужуражып, депутаттарының ажыл-чорудулганын өөренип, Советтериниң организас-массалыг ажылынга оларның киржилгезин сонуургап, сонгукчулар орулгазынга ажылдын кол угланышкынын тайылбырлаанмар. Ук черде турып турар совхозтарның хөй-жуларының, сарлыктарының, тудугжуларының ажыл, амыдыралы-биле танышып, оларның ажыл-чорунуң кирип, ажык-шайын ижип, ада-өгбелериниң дамчыдып бергеен тыва улустуң ам-даа сагып чорууру хүндүлээчел, дузааргак, бичe сеткилдиг ажы-чамын, чаңчылдарын сонуургап, ыңда чурттап, ажылдап чоруур арат чоннуң, оларның ажы-төлүүн күш-ажылга эрес-кежээзинге, шудургузунга сеткил ханыр хораанын Хандагайты суурга болган район Советиниң президиумунуң болгаш ооң күүсөкөмүнүң база район организацияларының удуртукчуларының, депутаттарының катышкан хуралынга Дээди Советтиң Президиум кежигүннери ол-ла бүгүнүн дугайын түүнеп чугаалаанар.

Дээди Советтиң Президиум хүннерин эрттиргени районуң амыдыралынга ужур-дузалыг болган дээрзин демдеглеп шаан, районуң ажыл-агыйларында шинтпирлеттинмейн турар чамдык айтырыгларны шимчедип чорударынга база идиг берген деп, улус депутаттарының Өвүр район Советиниң даргазы А. С. Куулар чугаалаан.

Дээди Советтиң Президиум хүннерин бо районга эрттиргени ылаңгыя районуң ажыл, амыдыралында эки, ооредилгиг чүүлдерни көрүп, билип алырынга дузалаан. Дээди Советтиң Президиумунуң бо чижектиг хүннерин моон соңгаар өске-даа районнарга эрттиреринге планнап турар.

Сорулга КУУЛАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ажылдакчызы.

Рынок харылзааларынче шилчилге

УЛУСЧУ КОНТРОЛЁР ХЕРЕК

Эрткен чылдың майда-ла РСФСР-ге улусчу контроль белүктерни дүүжүрген болгай. Ооң-биле холбаштыр бистиң республикада база-ла адыр бүүдезинге тургулаан контролёрлар белүктерни дүүжүгүлээн. Радио, телевизордан-даа көрүп, дыңнап, солунардан-даа чоннуң орарта, кайда-даа самчыгдалдар, эрге-дужаал соора ажылдаар оруктар ковудеп турар боордур. Ылаңгыя садыг шугуунда, совхозтарның мал ажыл-агыйында карак ажыттаар, самчыгдаа кылыр чоруктар улам-на кедерен барган. Мурнунда совхозтарга улусчу контроль белүктерни турда, адырлар ашы-биле олар үстүн алгаш, ыыктынып-даа, хуу-даа малды квартал санында санап, читкен малды мал-биле төледир ажылдарны кылып, малдың баш санының отчёт-үүлүн үе-шаанда үндүрүп турган, «Шын» солунның арыныарынга ай санында чиңиг шүүмүүлелиг арын-даа үүнүп турду. Ооң дээштинниң улуун чон болар. Солунга үнген материалдар ием-биле хиналдалар база кылдынып турду. Улусчу контроль белүктерни дүүжүрген соонда, кайы-даа ажылагыйларда мал өрези улгаткан. Чижээлээргe, эрткен айда бистиң «Мурнакчы» совхозка чүүе сарлык безин бежен хире баш дудаан. Чаңгыс-ла айда. Эрткен чылды кижилер кырынга мал өрези 80-90 хире мун турган болза, ам ооң-даа көвүдээндир. Моон алгаш көргө, мал ажылында тускай эртемчилер ай, квартал санында санаашкын кылбайн, отчёт-учётту «бооромнал» келгениндеги чаңгыс айда-ла ол хире дудагдал болуп турар.

Ол ишкаш тудугда, МТМ-де машина-техниканың эдилели, материалдарның чарыгдалында, чер ажылында четпестер бар болуп турарын айтыры чугула.

Садыг шугуунда ажылын контролёрлар бар-ла-дыр харын. Олар чүүле садыгга кээн турар бараан сварылгазынга хиналда кылып турар-дыр. Моон алгаш көргө, мал ажылында тускай эртемчилер ай, квартал санында санаашкын кылбайн, отчёт-учётту «бооромнал» келгениндеги чаңгыс айда-ла ол хире дудагдал болуп турар.

Ол ишкаш тудугда, МТМ-де машина-техниканың эдилели, материалдарның чарыгдалында, чер ажылында четпестер бар болуп турарын айтыры чугула.

Садыг шугуунда ажылын контролёрлар бар-ла-дыр харын. Олар чүүле садыгга кээн турар бараан сварылгазынга хиналда кылып турар-дыр. Ылаңгыя ажылчын контролёрларны совхозтарга чүүе турдуун болбас деп. Контролёрлар кылдыр мурнакчы ажылчыларны, хуш-ажылдың хоочуннарын, депутаттарны, коммунистерни хаара туткаш, совхоз директорунуң, участок төлөөзүнүң удуртулгазы-биле ажылдаар болза, өре-самчыгдал эвээжээр ужурлуг. Мурнунда-даа контроль белүүнге шалыныг кижи турган эвес. Эки турачы улусчу контролёрлар черле херек-тир ийин.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

Республиканың тудугларында

ЧАА ТУУЙБУ ЗАВОДУ

Тудуг дугаймда аңаа-даа, шугумчулелиг-даа үүүлдер бижээш, ыңда материалдар — цемент, туйбу, ыны болгаш темир-бетон кылыглар чедишпейн турарын айтыпайн баарывыс хөвер. Сөөлгү үеде харын тудугларның хөй кежиңге баар болза, туйбубиле байдал чүгээртөөнин эскерин болур. Харын-даа чамдык таварылгаларда туйбуну республикадан дашкаар үндүр сөөртүп турарывыс дугаймда дыңнаар апарган бис. Бодап көргө, артыкшылывысты үндүр сөөртүп эгелээн болганывыста, бай-дал ажык эвилээн болгу дег. Ынчалза-даа ооң хамызын ап, кичээнгейлиг өөренип көөр болза, тудуг ажылдарының чорудулгазын, хандырылгазын чедир организастаан ыыдаваныстың эреченин ол ишкажыл. Туйбу быжыглаар тудугларын чедер хемчеэлиниге чедир планнап, оларнын материалдар-биле хандырылгазын чоруур сөз-биле шинтпирлеевейн турарының түүнели ол.

А туйбу дээрге республиканың тудугларынга, ылаңгыя көдээ черлерге, эргежок чугула. Арга-ниңжывысты чеже-ле төтчеглеп, ыны тудугларны тудуп көөр бис. Бажың тудуушкуунга ажылдап болур чаңгыс ыыттың, өөрүп үүнүп кааринге чүс, харын-даа ооң хөй чылдар негеттинер. А республиканың ыны курлавырлары хемчээл чок эвес-ле болгай.

Ынчангаш туйбу-биле тудар тудугларга эргежок чугула цемент бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелер-биле харылзаларывысты бымыглаан, республикаже ооң кинер сөөртүлгезин көвүдедип, ылаңгыя көдээ чугаа-соот, маргылдаалар соонда тудуп эгелээнивис (ооң ашок оожум чорун турары-ла хомудаачыг) Шаган-Арыгның цемент заводу ажылдамга кире бээр болза, туйбуга хереглелдериниң ажык чидиглеин бээри чугаажок.

Чогум-на ооң ужурунда Кызылда ийги туйбу заводунуң туттунун турары ол. Ооң тудуушкунун СЭКП ТК-ниң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң республикада бүүдезе билдингир доктаалынга дүүштүр Красноярск крайының тудугжуларын эгелээн турган. Ынчалза-даа олар эрткен чылын, төс болгаш бистиң-биле «кожа-хелбе» девизээрлериниң парлалгазынга, төс телевиденнеге ожегерин өскүттүүнүн турган аймак-соотер аразының харылзааларының айтырыгларының чидиглештеннинге сылдан алгаш, тудуун арга каапкаш, чаа бергеннер. Ынчангаш иштинде ажыл шуудап, дериг-херекселдер четчеленгиниг барык-ла дооступ, ыны-ла улуг эвес күженнишкиниден ажыглалга кирип болур турган тудуг эвээ турун калган.

А кандыг-даа ээ чок арткан чер билдингир-ле болгай, «Тыва тудуг материалдары» каттыжмышкын кагдыгган тудугга таңнылдарны тургусса-даа, ыңда тудугжулар чурттаарынга, дыштанырынга ылдыныган турган оран-сава үрегеттиниң, чүдеттиниң, тудуг материалдарын, дериг-херекселдерин чамдык алыксак-чиксек кижилер оорлан, төтчеглеп эгелээн. Ол-ла үеде республиканың, каттыжмышкының удуртукчулары ажылын ара каттаан чоруткан тудугжуларны дедир эгелери-биле шинтпирлиг хөделишкиннерни кылган. Ынчалза-даа ооң чүве үнмээн.

Эмн кагдыгган тудуг шык ыныаар турун бээр болза, ол улам саңдаран болур, ооң соонда ооң кайдыг-бир эки түнел чедип аары дыка нарыңдай бээрин өөренип көргеш. «Тыва тудуг материалдары» каттыжмышкын ону бодунуң күжү-биле уламчылаар, доозар деп шинтпирге келгеш. Ынчангаш «Чойган» деп биче будурулге-биле нерээ чарыгнаан, эмнигей, ыышкын турган тудугда ажыл катап эгелээн.

Ыңда байдалдың ян кандыг боор турарын сонуургап, тудугжуларының хереглелдерни, негелдерни билип ап, кирешаавыс-биле дуза кадыптар ирги бис бе деп бодаар-биле чоокта чаа аңаа четтивис. Бодунуң үе-шаанда арыг-сиңиг, чурттаа, дыштанырынга тавармчалыг турганы эм безин иле кестүп турар, шергиин ажык кылдыр туттунган общежитисиниң бир өрээлинде тудугуун удуртучузу Б. Т. Шаңгыр-оол башталыр кезек кижиниг завоотун бир корпузунуң талаанделин чадып алган, сайгарып олурган үеэнде олче кире бердивис. Улус кирип келгеш болганда, ол сайгарылга кезек соңгаарлаттынын, чугаа бистиң сонуургап келгеш айтырыгларывысче шилчий бергеш.

— Тудугну чаа-ла уламчылаан эгелеп, шуудап олурар улус-тур бис ийин. Ыңдыг дыка нарын айтырыглар-даа чок хире— дээш, Борис Тулушевич уламчылаан. — Чаңгыс-да чүве бар. Тудуг хоорайдан сыдаалаш, ырак черде (хоорай аразында дачалорже өөн кирер орук кыйында — **ред.**) дээрзин шорун тур боор силер. Ынчангаш ажылдап келген улус маңаа хүлээр апаар. Ам барын бүдүүрүлгевистиң бир кезээ — «Сукпак» деп тудуг кооперативи Сукпак суурда. Ыңдыг болганда маңаа чурттаан, дыштанырынга тавармчалыг байдаал тургузарыта биске дузалаан киргүскен болза деп бодаар бис. Ылаңгыя ыны аңы-чемин маңаа экеп берип, чок-ла болза столовайдан ажыктан болза, дыка-ла эки болур ийин. Бо дыка эки общежитиелер бар-дыр. Чурттаар орам-сава чок аныктар маңаа чурттаан, ажылдап болгайлар. Оларга амыдыраа-чурттаарынга тавармчалыг байдалларын дүрген катап тургузуп, тудутта немелге мүнгү чүге хаарге тудуп болбас деп? Мону-ла дүрген шинтпирлээринге дуза кадыптар болза, арткан техниктиг болгаш тудуг хандырылгазының айтырыгларын боттарывыс шинтпирлеп алтар бис.

— Бис ыныда Красноярскиниң «Чылыг монтаж» тудугмонтаж эргелелиниңден кереэ бүүгаар ажылдап келдивис, заводтуң чылдылга системазының монтажын чорудар бис — деп, ук эргелелдиң Кызылда участогунуң начальниги Владимир Леонтьевич Дмитриенко чугааны уламчылады.— Шынаа-ла, Борис Тулушевичниң айытканы айтырыглары дарый шинтпирлеттинер болза, ылаңгыя биске дыка-ла эптиг болур ийин. Ооң аңгыда база

Бөгүн — космосче баштайгы ужудуушкуннуң 30 чылы

ЧУРУКТАРДА: Ю. А. Гагарин уруглары Галя (оң талазында) болгаш Лена-биле. Чурукту 1966 чылда тыртыпкан; С. П. Королев Стрелка деп атты космосче салып үндүрер мурнунда.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КОСМОНАВТЫНЫҢ ЧАГЫЫ

Делегейде бир-ле дугаар. Бо сөстерниң ужур-утказын Юрий Гагарин ынчан долу хемчээли-биле билип турган бе? Чедимишкин чок болу бээриниң таварылгазын көрүп турган бе? Билдинмес үүл-биле таварылгалар кезээде-ле чогумчалыг дооступ турар эвес-ле болгай. Ындыг нарын шылгалда-шеилдеге эртеңнеринер, инженерлер, конструкторлар чеже-даа шыңгыы белеткеннип турган болза, кым-бир кижи албан баштайгы базымны, озал-ондакка таваржып болур базымны кылыр ужурлуг.

30 чыл мурнунда дыка хөй үүлдер билдинмес турган. Ынчангаш космосче 108 минута дургузунда ужудуушкун он-он айтырыгларга харыны бээр ужурлуг.

— Белеткеннип турарывыс ужудуушкуннарның нарыны, харын-даа айыылдыын силерден бис чажырбас бис — деп, Сергей Павлович Королев космонавт болуруңга белеткеннип турганнар-биле ужуражылгазынга чугаалаан.

Ол дугайын Юрий Гагарин боду база эки билип турган.

— Кым-бир кижи бир дугаарында черле ужар-ла болгай — ооң чугаалааны ындыг.

Апрель 10-нүн кежээзинде ол бажыңынче клеткалыг кыдыраал саазынынга чагаа бижип каан. Ону канчангаш-ла чорудары уттундурган. Ол чагааны «Юрий Гагарин» деп номунга безин Виктор Степанов долузу-биле киирбээн. Ам бөргө космонавтының космосче ужудуп үнериниң бүдүүзүнде өг-бүлезинче чагаазын моон адаанда бердивис.

«Экия, мээн эргим ынакталрым, Лелечка, Леночка база Галочка! Бо каш одургуну бижип, силерге мөнгө таварышкан өөрүшкүнүм, аас-кежиктиг дыңнадыр, үлежир деп шиитпирледим. Мен ышкаш бөдүүн кижиге күрүне ужур-дузалыг өндүр улуг сорулганы — космосче бир дугаар орук үзүрин дааскан-дыр!

Моон артык чүү күзээр боор? Бо дээрге төөгү, чаа эргилделиг үе-чада-дыр. Бир хонук эртерге мен ужудуп үнер мен. Ол үеде силер боттарыларның аңаа ажыл-херээнер кылып турар силер. Мөнгө көчүг улуг сорулга онаашкан. Оон мурнунда бичин када-даа болза, силерниң чанынарга барыксаар, чугаалажыксаар-дыр мен. Ынчалзажок силер ыракта силер. Ол хиреле-ле силерни чанымда кылдыр билип тур мен.

Техникага бүрүү-биле бүтүрээр мен. Ол бичин-даа хамык чок ажылдаар. Ындыг болзажок, кижи аңаа дескиче черге тайып үжүп, мойнун-даа кадырып алыр таварылгалар турар ышкажыгай. Маңгаа-даа болза кандыг-бир чүве болу берип болур. Ынчаарга мен ам дээрезинде ындыг үүлге бүүреевейн тур мен. Ынчалзажок канчан билир, кандыг-бир чүве болу берзе, силерни, чүүл-даа мурнунда, Валюша, сени, ажыгшүжүүте алыспазынарны дилеп, Амыдырал дээрге амыдырал-ла болгай, кым-бир кижини даарта машина базып кааптар деп үүведен, магадылаал турбас. Бистиң кыстарывысты камна, мен ышкаш ынак бол, дилеп тур мен. Оларны авазының уруглары-чассыгбайлары, ажыл кылып билбес чүвелер эвес, а ёзулуг кижилер кылдыр, амыдыралдың кадыг-бергениге торулбас кылдыр кижизидерин дилээр-дир мен. А бодунуун хүүда амыдыралыңны арын-нүүрүн канчаар көөр болдур, кандыг болза эки деп санаар сен, ынчаар шиитпирлээр боор сен. Сеңээ кандыг-даа хүлээлге онаавас мен, эргем даа чок боор. Арай-ла кударачыг чагаа апарды. Мен бодум ынчан баарыңга бүүревес мен. Бо чагааны сен кажан-даа албас боор сен деп бүүрүп ор мен, бо дээш кажан-бир бодум-даа ыңдыр чадавас мен. Ынчалзажок кандыг-бир чүве болу бээр болза, сен шуптузун эрнүүнге чедир билир ужурлуг сен.

Мен ынчаны чедир, чүртталгам кыска-даа болган болза, ынчы ёзу-биле, кижилерге ажыктыг кылдыр чүрттап келген мен.

Бичимде-ле В. П. Чкаловтун: «Кым-даа болур болза, биргизи, баштайгызы болур хөрөк» деп сөстерни ончаан мен. Ынчангаш мен ындыг болуруң кылдыр келген, ынчаар бооп артар-даа мен. Валечка, бо ужудуушкунумну чаа цинтилядың кижилериңе, бистиң өндүр улуг Төрээн чүртүвүскә, бистиң эртемивиске тураскаадыксап тур мен.

Бис каш-ла хонгаш кады турар, аас-кежиктиг болур бис деп идеген тур мен. Валечка, сен мээн ада-немни утпазыңны дилеп тур мен, бир эвес арга турар болза, дузалажыр сен. Оларга мээн ыңыг байырым дамчыдар сен, бо дугайын олар билбейн турганы дээш мени өршээннинер, олар билбес-даа ужурлуг турган. Че, бо-ла ышкаш. Байырлаш, мээн төрээннерим. Ындыг кужактап, ошка, тур мен. Байыр-биле, силерниң аңаар болгаш Юра.

10.4.61 ч. Гагарин».

* * *

— Бо чагааны элээн хөй чылдар эрткен соонда ончаан мен. Ынчан иштинде бо сөстер чүүл илередип турарыл деп амыдыралчы улуг бодаңганы бодап ордум — деп, Валентина Ивановна чугаалаан. — Ужудуушкунга чигининг бе? Чок. Шыны, ак сеткилдиг чорук...

Валентина Ивановнаның ол сөстериниге чөпшээрешпес арга чок. Шыны чорук. Бо сөс Гагаринин эң-не долу болгаш тодаргай сөглеп турар. Гагаринин кандыг-ла-бир онзагай маадыр кылдыр көргүзериң кызыдыр турарларга, бактан, адаарган човааннарга харыы сөс ыңыг.

Вл. ЛАРИОНОВ.

МОСКВА ОБЛАСТЬ. Космонавтылар белеткелиниң Ю. А. Гагарин аттыг төвүнде космосче ужудуушкунуң ниити белеткелин Германиядан, Австриядан, Франциядан база Англиядан космонавтыга кандидаттар эртип турар.

ЧУРУКТА: Германиядан космонавтыга кандидаттар шенекчи-ужудукчу Клаус-Дитрих Фладе (солагай талазында), физик Эвальд Рейнхольд (оң талазында) болгаш Казахстандан космонавтыга бирги кандидат Талгат Мусабаев арга иптинге кээп хонарының белеткелиниң үезинде.

А. Пушкаревтиң фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

Чоннуң социал камгалалы дээш

КОМПЕНСАЦИЯ: ону канчаар билзе экил?

Орнуң тургузар төлелгелернең (компенсацияның) толаргай хемчээлдери кандыг болуурул, оларны алырының чурумун кайын, үүлен билип алырыл дээн чижектиг хөй саныг айтырыгларны хамаатылар биске телефон дамчыштыр салып эгелээн. Ынчангаш кижи бүрүзүнге ону чедингир тайылбырлап бээр сорулга-биле компенсацияга база дузаламчыга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны ыңда белүктеп каан аайы-биле солунларга чырыдар деп шиитпирлээн бис.

Ынчангаш ам уруглар-лыг өг-бүлелерге болгаш бот-нелерге компенсацияны канчаар бээрин чижек кылынга кысказы-биле тайылбырлап көрейн. Чижек кылыр хөй өг-бүлени алыыл. Ол өг-бүленің бир кижизе онзаштыр орулгазы 280 рубльден ашпайн турар. Өгүнүң херээженээн ажыллавайн турар. Бешче уруглуг. Ийи уруунуң бирээзи үш, өскези 5 харлыг. Алды хардан 13 хар назылыг ийи кижи бар. А 15 харлыг оглу школда өөренип турар. Бо таварылгада өгүнүң херээженээн компенсацияны өгүнүң эр ээзинин ажылдап турар черинин аайы-биле мынчаар алыр: оларның 3 хардан 6 хар чедир ийи уруунуң бирээзи-ле ай санында 80, а каттышкан 160 рубльди алыр. Арткан үш уруу кандыг-даа дузаламчы албайн турар болганда, оларның кижи бүрүзү 40 рубль азы каттышкан 120 рубль алыр.

А чыл санының компенсациязын ийиги кварталдың дээш апрель айда алыр эргелиг кылдыр мынчаар докторат. кан: 6 хар чедир ийи уруунуң бирээзи-ле 50, каттышкан 100; 6 хардан 13 хар чедир ийи уруунуң бирээзи-ле 60, каттышкан 120; а 13 хардан 18 хар чедир ийи уруунуң үүгле бирээзинге 70 рубль алыр, а оларның ниити үүнү 290 рубль болур.

Ам бот-нелер дугайында чугаадаан кылыыл. Бир эвес бот-не кижи 5 болгаш 10 харлыг ийи уруглуг болза, ол үүгле социал хандырылга органнарының шугуму-биле улгаттырган хемчээлдиг дузаламчы алыр эргелиг. Ынчангаш оон уругларының бирээзи-ле 80 рубль чедир дузаламчыны ап болур. Бир эвес бир кижизе онзаштыр ниити орулга 280 рубльден ашпайн турар болза, 5 хар чедир уруглуг бот-не кижи 1,5 хардан 6 хар чедир уругларга көрдүүгенин ёзугаар 80 рубль түүнүг дузаламчыны алыр эргелиг. Ындыг болганда уругларынга төлөөр ужурлуг 40-40 рубль компенсацияны оон алыр эргези чок.

Бир эвес ие кижи 1,5 хар чедир уруу алырда олурар болгаш өг-бүленің бир кижизинге онзаштыр орулгазы 280 рубльден ажыр турар болза, үүгле уруун ажаап олурары дээш дузаламчы алыр эргелиг. Апрель ай дээш оон хемчээли 110 рубль болур. Бо таварылгада ол бодунга 60, а уруунга 40 рубль түүнүг компенсацияны алыр эргези чок.

Ажылдап турар бот-не 3 болгаш 13 харлыг уруглардыг. Оон ашакка барын алган. Ынчан бот-не дээш ол дузаламчы албас болгаш ону оон орулгазы 280 рубльден ашпайн турар болза, ажылдап турар черинден алыр. Ол 3 хардыг уруунга 1,5 хардан 6 хар чедир чаштарга көрдүүгеен дузаламчының улгаттырган хемчээлин ёзугаар апрель айдан эгелеп 80 рубль чедир ап болур. Бо таварылгада 3 хардыг уруунга алыр ужурлуг 40 рубльдүн компенсациязын ол албас. Ынча түүнүг компенсацияны 13 хардыг уруунга алыр эргелиг.

Өг-бүледе кижи бүрүзүнүң орулгазы 280 рубльден ашпайн турар болза, бүгү уругларга ийиги квартал дээш апрель айда компенсацияны (уруглар бараанларының өртөөнүн улгады бээри-биле холбаштыр) дараазында хемчээлдерге чорудар: 6 хар чедир уругларга 50 рубль, 6 хардан 13 хар чедир уругларга 60, 13 хардан 18 хар чедир уругларга 70 рубль болур.

Ие кижи ажыглавайн турар. Ол дөрт харлыг инвалид уруун ажаан олурар дижик. Бо таварылгада ие кижи социал хандырылга органнарындан уруунга улгаттырган хемчээлдиг дузаламчыны алыр.

Дузаламчы болгаш компенсация ылырда дараазында документилерни ыяап-ла көргүзер: өг-бүленің составының дугайында чурттап турар черинден шынызылга: моон мурнундагы чылдың орулгаларының дугайында шынызылга; уругларының төрүттүүгенинің дугайында хереченнелдеринин хоолгазы; күрүче хандырылгазында уруглардың турбайн турарының дугайында шынызылгалар; аваазының ажыглаваайн турарының дугайында шынызылга; билдириишкин.

Уруглларга бүгү-ле дузаламчыны болгаш компенсацияны район коэффициентизин барымдаалап төлөвүс.

Инесса НАГОРНАЯ.

Тыва АССР-ниң Сан-хөй министерствозунуң бюджет киллизиниң кол специализи.

Специалистиң дүвүрели

СОВХОЗУВУС ДЭЭШ КЫМ САГЫШ САЛЫРЫЛ?

Сөөлгү үеде бистиң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң мал ажылы дүвүреничиг байдалда. Сактырга, ол дээш кымдаа сагыш салбас ышкаш, ынчангаш бо чагааны бижиир ужурга таварыштым. Моон мурнунда бистиң совхозтуң хой ажылдыг деп адап турду. Шынап-ла, 70 чылдар үезинде хоювус-даа хөй. 35 мың чедип турган, ам бо чылдың өгезинде үүгле 16 мың четпес хой арткан.

Мен бодум Эъжим хой бригадазынга мал эмчилээ-ле 23 чыл аштым. Красноярск уксаалыг кошкарларның үрезиби-ле хойну тарып, оларның-биле эдериштирип турдувус. Ынчан республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң айтышкыны ёзугаар ук уксааны 3-4 салгалга чедиргеш, оон үнген эткир, дүккүр уксаалыг кошкарларны шилип ап турган бис. Ынчангаш хураган-даа, дүк-даа алыр талазы-биле планнарывысты күүседип турган бис. Ол үеде хоювус чартык нарын дүктүг апарган турган. Хураганнары улуг, шыырак, дүккүр төрүттүүнүп көөр, аарыгларга база белен таварышпас, магалыг чоржук. Ынчан ажылдап турган малчыннарывыс Александр Өлчейбен, Маадыр-оол Дүмгар-оол олар 100 хойдан 117-130 чедир хураганнарны ап турдулар. Үүгле чалгаа, 2-3-ле малчын эвээш хураган алыр турган үүве.

Оон чоорту-ла хой ажылынга уксаажыдылга-даа кошкаан. Көдээ ажыл-агый министерствозу-даа негевестээн, сагыш салбастаан. Районга нарын дүктүг хой өстүрер үүве дээш туруп берген. Ынчангаш ам түүнел үүл дээргге, бисте хой ажылы ыглаксаныг байдалда келди. Хой холун эрттир нарынчаан. Аажок тас хураганнар төрүттүүр апарган, аас кемдиир аарыг база көвүдээн. Листериоз деп аарыг мурнунда Тывага шуут чок турган, ынчангаш ол соңгаартан садып эккеп ап турарывыс кошкарлар дамчын келген.

Бистиң бригаданың одарлары даглыг, кадыр-берт. Улут-Хемник оң талазында турар. Анда нарын дүктүг хой канчан-даа таарышпас. Ындыг хойларны тургузу азыраар ужурлуг болгай. Ынчаар бе дээргге, мал чеми чедишпес. Витаминнер, концентраттар, микроэлементилер хамаанчок, сиген безин эвээш. Сөөлгү үеде улаштыр-улаштыр кандаашкын болгаш бөдүүн чем безин чок боллувус. Эрткен чылын хойга бээр чангыс килограмм суда-даа албадывыс. Оон уламнадан хойларывыс арып, баксырап эгеледи, эң ылаңгыя эрткен чылын төрүттүүген хураганнарывыс бергеп тур.

Республиканың Агроулетпүр эвилели биске 80 тонна суланы Саян ыңдыдан сөөртүп алырын чөпшээрээн, амдыыында 47 тоннаны чедирип эккел алган бис, арткаларын алыр дээш 7 автомашина ийи катап баргаш, курыг келди. Аъш-чеми чедишпезинден хураганнарның чамдыктары кошкак, а шуут өлүг төрүттүнери база бар. Иезинин иштинде ажыктыг бүдүмелдер чедишпезинден ыңдыг болбайн каанчаар. Ол хураганнарны лабораторияга шинчидип дужаарывыска, халдавырлыг аарыг чангаш ам түүнел үүл дээргге, бисте хой ажылы ыглаксаныг байдалда келди. Хой холун эрттир нарынчаан. Аажок тас хураганнар төрүттүүр апарган, аас кемдиир аарыг база көвүдээн. Листериоз деп аарыг мурнунда Тывага шуут чок турган, ынчангаш ол соңгаартан садып эккеп ап турарывыс кошкарлар дамчын келген.

Бистиң бригаданың одарлары даглыг, кадыр-берт. Улут-Хемник оң талазында турар. Анда нарын дүктүг хой канчан-даа таарышпас. Ындыг хойларны тургузу азыраар ужурлуг болгай. Ынчаар бе дээргге, мал чеми чедишпес. Витаминнер, концентраттар, микроэлементилер хамаанчок, сиген безин эвээш. Сөөлгү үеде улаштыр-улаштыр кандаашкын болгаш бөдүүн чем безин чок боллувус. Эрткен чылын хойга бээр чангыс килограмм суда-даа албадывыс. Оон уламнадан хойларывыс арып, баксырап эгеледи, эң ылаңгыя эрткен чылын төрүттүүген хураганнарывыс бергеп тур.

Республиканың Агроулетпүр эвилели биске 80 тонна суланы Саян ыңдыдан сөөртүп алырын чөпшээрээн, амдыыында 47 тоннаны чедирип эккел алган бис, арткаларын алыр дээш 7 автомашина ийи катап баргаш, курыг келди. Аъш-чеми чедишпезинден хураганнарның чамдыктары кошкак, а шуут өлүг төрүттүнери база бар. Иезинин иштинде ажыктыг бүдүмелдер чедишпезинден ыңдыг болбайн каанчаар. Ол хураганнарны лабораторияга шинчидип дужаарывыска, халдавырлыг аарыг болур-дур. Амдыыында төрээн 4 мың хойдан 3500 хураган алдывыс. Суланы кайыын-даа суураглаан, тыппадывыс. Мурнунда ону бодувус өске ажыл-агыйларга харыы садып, дузалап турдувус. Ам районның агроулетпүр каттыжышкынының даргазы Н. Т. Букшадан суда тывырыга дузалажырын дилээривиске, дузалап шыдаваын ажыы-биле чугаалады. Черле ынчаш ол каттыжышкынның бистин-не совхозка ажык-дузазы чок ийин. Ону дүүгүрер дугайында чоокта чаа, февраль 14-те район Советиниң сессиязынга саналладым, өске депутаттар деткивейн бардылар.

Ындыг айтырыгны үүге кодүрүп турарым ол? 1990 чылда районнуң агроулетпүр каттыжышкынының ажылдакчыларын «чемгерери-биле» 200 мың рубльди бергеп-дир бис. А амгы үеде совхозтуң агар саныында чангыс көпеекдаа чок. Ажылчыннарның шалының төлөп чадап тур бис.

Бисте ам хой массалыг оолдап тур. Ынчаарга мал эми чедишпес. Чоокта чаа совхозтуң малының кол эмчизи-биле «Зооветснабтан» эмнеп ап чордувус. Ол албан черинин бухгалтериязынга тейлээр чыгыы турган, 1500 рубльдүн эмин үзүп алдывыс. 100 флакон пенициллин, 50 флакон тетрациклин алдывыс. Херек эмнерниң чамдыктары чок. Республиканың Министрлер Төвүлелиниң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ветеринария инспекциязы база «Зооветснабтың» республика каттыжышкынының ажылдакчылары та чүү бодап орар үүве? Мал чеми чедишпезинден хураганнарны сакман арга-биле азыраары берге. Чаа төрээн хойларны эмгы кадарып турар. Сиген турган үүве болза, оларны оода-ла 3 хире хонукта клеткага хураганнары-биле кады тургускан болза, чаш төлүнүн ижин ажыр чоруу эвээш болур ийик.

Сөөлгү үеде демократия, бот-башкарыр деп алгаарыстың соонда, малчыннарның база мал ажылының тускай эртемнилерининг-даа ботхарымсалгазы, ажыы-биле чугаалаарга, дыка кудулазы. Бистиң бригада төвүлелиниң хуралынга бот-башкартынар, долу бот-орулга-чарыгаже шилчиир, амдыызында коллективтиг көрөө ёзугаар ажылдаар бригадирнин, мал эмчизинин-даа шилдиң ниити орулга барымдаалаар, бухгалтерлиг турар. Бүдүрген продукцияны ангы дужаар, артык орулганы кижи бүрүзүнүн киирген салымшкынын ёзугаар хуваар-дыр деп шиитпирлээн бис. Хуралдың шиитпирин директорга, кол зоотехникке эккеп бердивис. Олар аас кырында чөпшээрешкен.

Бистен «Эйлиг-Хем» совхозтуң чарыгы турда, чамдык ышталгарны кандыг-даа төлевир чокка дамчыдын берипкен. Оон ашыда бистин директорувус биле кол бухгалтериивис ол-ла ажыл-агыйга 2 ышталгны бээр кылдыр дугуржуп каанчар-дыр. Совхоз улузу ону билбес. Бисте одар чедишпес, чаа ышталгаар тудар черлер чок. Ынчангаш кожавыс. Кызыл район-биле кызыгаарны тодарадыр болза эки деп бодаар мен. Маргыштыг черлер бар. Сут кудар сава-лар чедишпезинден күзүн оттуг черлерже малчыннарны көжүрер аргавыс чок. Хаймракан даанын баарында туттунуп турар цемент заводунуң дирекциязы бистин одарывыс алганы дээш 99 мың рубльди төлөөр ужурлуг турган. ону амдыгаа чедир бербээн. Ол ышкаш районда тургустунган «Найырал» ассоциация 20 мың рубльди совхозтан аппарган. Оон биске кандыг-даа дузазы чок болган. А Новосибирскиниң эртем-шинчилел институдунуң бир ажыллакчызы 6 мың рубльди тыртып аппарган. Ынчаар турда, бо берге үеде совхозтуң экономиказы канчаар хөгжүүрүл?

Совхозта хойнуң уксазын чаартыры-биле республиканың Уксажылылга каттыжышкынын (Н. Д. Балчый-оол) биске Тыва 50 кошкарлардан база 500 хураганнардан тыныып бээр болза. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, бистин совхозка бүгү талалыг улуг дуза херек апарды. Моны үүгле республиканың ажыл-агый органнары-биле кады район, совхоз болу шиитпирлеп шыдаар. Рынок үезинде эрги хөөрөр турарга, черле хоржок. Тывынгыр, ажылгыр болбас болза, канчан амдыраар бис? Бистин совхозтуң мындыг берге байдалы кымны-даа — республиканың база районнуң-даа удуртукчуларын, чогүүр органнарын дүвүреткейн турары эдептиг! Ядаразынай мичалдыр-ла баксыраар бис бе? Чоннуң амыдыралын канчаарыл?

Алдын-оол БАЙЫР-ООЛ.

Эъжим бригадазында мал эмчизи.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

СССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң амыдыраалынга шаннаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Хертек Зоя Думеновна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Салчак Каир-кыс Дадар-ооловна — районнуң поянчы амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң парикмахери.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Жибинова Мария Николаевна — районнуң иштяки херектер киллизиниң ведомстводан башкаар камгалал киллизиниң бригадазы.

Минзирина Нина Ногановна — «Бурунгаар» совхозтуң уруглар садигының ажылчыны.

Ондар Лидия Андреевна — «Бүрен» совхозтуң саанчызы.

Саая Мария Седип-ооловна — «Бурунгаар» совхозтуң экономизи.

Сурамна Анна Игнатьевна — райпотда пекарня ажылчыны.

БИЙ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Ховалыг Зоя Данчат-ооловна — Аржаан суурда Культура бажыңының тегажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Силилиимей Наталья Сандаловна — Үй-Шынаа ортумак школазының интернадының кижизидикчизи.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Бүдегечи Наталья Дываевна — Шүүрмак ортумак школазының башкызы.

Чооду Саяна Чымдановна — Чаргай-оол Хомушку аттыг совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дамба Маадыр-кыс Баазановна — «О.-Шынаа» совхозтуң ажылчыны.

Доржу Галина Хереловна — О.-Шынааның участок эмнелгезинин эмчи сестразы.

Ондар Светлана Суваковна — районнуң Самагалдайда харылзаа белдириниң оператору.

Шалык Ульяна Балдановна — О.-Шынаа ортумак школазының интернадының нянзы.

Шожукпан Мария Монгушовна — РСФСР-ниң КП райкомунуң учет болгаш херек эмгелелиниң талаазы-биле сектор эргелекчизи.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Донгак Раиса Кызыл-ооловна — Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң ясли-садигинин ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың март 27.

Чагаа килдизиниң почтазындан

КИЧЭЭНГЕЙ-ЛЕ ХЕРЕК

Номчукчу кижи чангыс-даа солун дугаарын албайн баргаш, шын-на сеткили-биле хомудап, редакцияже чагааларындаа бижий берилээр-дир. Саазын чедишпейн барганындан «Шынның» чамдык номерлери үнмейн баар таварылгалар болуп турар. Редакция ынчаны бодунуң номчукчуларынга оон дугайын кагындырып, дыңнадып келген. Ынчангаш бистиң номчукчуларывыста бо талазы-биле онзагай негелде чок боор деп бодаар бис.

«Шын» солуну үүгле бистин республика иштинде эвес, харын республикадан дашкаар чүрттап, ажылдап, шериг албаны эрттирип чоруурлар база чагыдып алган, ап турарлар. Ынчан-ле уукталышкын болу бээрге, олар дүвүреп эгелээрлер. Редакция бодунуң талазындан дузалаар хемчеглерни ап турар. Солунуң чедирилгезин харылаар (Кызылда харылдаа албанында) ужурлуг харысалгалыг ажылдакчылар байдалды эки билирлер. Чоокта Сонгу Ураллан чагыа келген. Солунуң дыка хөй номерлери келбээнинге хомудап, дузалаарын дилээн. Тодарадып кээриниске, моон Кызылдан чоруткулаан, а чогум чедер черинин чоогунда почта салбырында будалып турар хире. Оон дугайын солуннуң бижиидикчизинге дораан-на харылаап, дыңнаттывыс.

База-бир мындыг үүл бар. Чамдык номерлерни бижидикчилер чедир албайн баргаш, оон чылдагааны тус-тус район, девискээр аймак-биле чедирилгеде болуп турар. Чижээлээргге, сөөлгү бир хомудалды киреэли. Ону Кызыл районуң Баян-Кол суурдан Салчак-оол Тюлюш бижээн. № 25, 40, 41, 43, 51, 55 дугаарлыг «Шынны» ол албайн барган. Оон дугайын Баян-Колда почта ажылдакчыларындан айтырарга, Кызыл район төвүнден чедир бербээн деп каан. Саазын чедишпезинден чамдыкта солун ийи-чангыс четпейн баар таварылгалар болу бээрин балдыр бис. Апрель өгезинде база ындыг таварылга болган.

Ынчангаш чамдыкта чедирилгеде база чылдак бар. Черле ынчаш почта, харылзаа ажылдакчылары чоннуң улуг өртек-биле бижидип алган чагыдылгазын бүрүп, четче, ойшаанда чедирери күзенчиг.

Чагаалар ылгап, шүүрде чазыг болза болу бээрин «Шын» ның номчукчулары база бижип турарлар. Каа-Хемнин Сут-Бажы суурдан харылзаа салбырының эргелекчизи Людмила Наксыл бисче чагаа бижээн. Чогум ол район иштинде байдал чүгээр. Солуннарны четпес чорудуп бээр таварылгалар бар. Чижээлээргге, бо чылдың январь 24-те ол айның 22-нин солуннарын Кызылдан чорудупкан болган. Ол суурже 161 «Шын» солун чорудар турган, үүгле 60-ны чоруткан таварылга база бар. Оон Кызылдан долгап айтырарга, ол четпес номерлер үүгле ийи хонгамда келген. 5.10 солун четпес келир таварылгалар бар деп турар. Шак ынаан чагыкылар хомудаар, чаргылдажыр чорук үнүп келир.

Чагааларны ылгап, шүүрде адрестерни будаар чорук конгуг хөй. Тожунуң, Сут-Халдун-даа чагааларын Сут-Бажы суурже салчап чорудупкан болгулаарын база ол автор бижээн. Кандыг-даа ажылга харысалга, кичээнгей бирги чөрге турар ужурлуг. Ынчангаш районнарның харылзаа белдирлери, чер-черде почта салбырлары бо ажылче кичээнгейин конкатпас болгу эки.

ССРЭ-ниң Күрбанкызында

Ю. А. ГАГАРИННИҢ КОСМОСЧЕ УЖУДУУШКУНУНУҢ 30 ЧЫЛЫНГА ТУРАСКААТКАН ЧООСТАРНЫ СААРЫЛГАЖЕ ҮНДҮРГЕНИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Ю. А. Гагариннин космосче ужудуушкунунуң 30 чылына турасканаткан 3 рубль үнелиг чоостарны 1991 чылдың январь 9-тан эгелеп саарылгаже киргеш.

Чоос тырыкы хевирлиг, 39 мм диаметрлиг.

Чоостуң арын болгаш артыы талаларының кидыын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазының үстүнде ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезинчүрааш, «СССР» адаанда ийи одургуда «3 рубль», оон адаанда «1991» деп сөстерни бижээн. Адаанда солагай болгаш оң талаларында уяктелчек шүүмүрлүг.

Артыы талаларында сылыстыг дерзиңге хевирлиде Москвада Юрий Гагариннің тураскаалын силбиг чураан, үстүнде долгандыр «30 лет первого полета человека в космос», адаанда солагай талазында оң талазыне «1961», «1991» чылдарны бижээш, ийи улуг демдек-биле ангылаан бижээн.

Чоостарны 35000 кижиге белеткеп үндүрген. Ону ССРЭ-ге болгаш даштынга садыгларын-биле безеткээн.

Үндүрген чоостарны шуптуу өртектерге кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка саныжылгага-дүлээп алыр.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

БАЙЫРЛАЛГА ЧҮНҮ СӨҢНЭЭР БИС

Тыва чонның төөгүзүнде база бир эргилделиг чугула болуушкун — 1921 чылда тиилээн улусчу революция. Ам оон 70 чыл оюн демдеглээриге белеткеп тура. Юбилейлиг бо байырлалды канчаар уткып, оон төөгүлүг, политиктиг ужуруттазын хөйге, чонга канчаар чедирерил, ук ажылды кайын, үдеп эгелезе чугулал деп айтыырлар тургустунуп келир.

Хамыкты мурнай Тывага болган улусчу революцияның төөгүзү, эртken оруктары, оон онзагай талалары кандыг боор турганын, анаа орус болгаш оске-даа чонларның, Коминтерниң, Сибирьяның партизан шерининиң акы-дүмнү, интернационалчы ачы-дузазының, оон тайлымы-биле Хемчик, Улуг-Хемдеп эгелээш, баяк бүгү Тывага арат партизаннарның идепкейлиг дайынчы хөделиишкиннериниң дугайында улус чонга, ылангыя аныяк-оскенге угаадып чедирери чугула дээрзи билдингир. Бо чорук, шынап-ла, Улуг Октябрьның ачызы дээрзинде чыгзыг турбас. Амды үеде, яжан В. И. Ленинниң өөредиини, Улуг Октябрьның идеяларын, оон кижи төрелгетеге чагай салдарын хөме базып, төөгүүнүң арнындан бадып, каптарын орадаажып турар делир үеледир (деструктивтиг) күштер тыптып турда, бо чорук дыка улуг политиктиг ужур-уткалыг болуру чугаажок.

Ол ышкаш тыва чонның төөгүзүнде, амыдыралында онзагай бо болуушкун тываларның национал катал бодарашкынының байырлалы болбушаан, республиканың хөй национал дыг ажыл-ишчилериниң база байырлалы болурун онзалап демдеглээр ужурлуг. Тыва чеден чылдар иштинде, шынап-ла, бодунун эртken оруунун арат-даа, совет-даа үеэзинде акы-дүмнэ чонларының ачы-дузазын, интернационалчы деткимчезин, кады ажылдажылганын демниг күжүн көрүп келген. Төөгүнүн шыны ол. Ол ышкаш, база бир чугула чүүл, республиканың амгы байдалын чугаалап тура, улусчу революцияның идеялары-биле база бир төөгүлүг болуушкун — бүгү чонның референдумунун идеяларының чүүлдежин, дүгжүп турарын айтыры чугула. Ук референдумнуң түннелинде чонның кол нуруузунун (азы соцуулдаларга кириишкен хамаатыларының 76 ажыг хуузу) Эвилеллин будун-бүрүн чоруу дээш бадырааны Эвилелди ам эрги ёзу-биле эвес, а чаа көрүп, туруш-биле үнеп көрүп турары.

Бо чорукту чурттун эн берге үеэзинде, оон салым-болу кес кырынга келген турда, чон бодунун чоптуг сөзүн сөглээни, мерген угаанының илергейлээни ол деп көөр ужурлуг. Оон-биле чергелештир юбилейге белеткеп тура. Тываның 70 чылдар иштинде эртken орун ийи үе-чедага үлей көрүп, деңнелгеге киире бээри чайлаш чок апаар чүве болганда, ол ийи үени азы улусчу Тываның 23 чылдарын (1921-1944 ч. ч.), Советтиг Тываның 46 чылларынга (1945-1991 ч. ч.) шуутла удурланыштыр коргүспейн, а арат Тываның баштайгы үечадада шилип алган оруу сөөлгү Советтиг үеде оон социал-экономиктиг төөгүлдежинде, чонның дугайында улус чонга, ылангыя аныяк-оскенге угаадып чедирери чугула дээрзи билдингир. Бо чорук, шынап-ла, Улуг Октябрьның ачызы дээрзинде чыгзыг турбас. Амды үеде, яжан В. И. Ленинниң өөредиини, Улуг Октябрьның идеяларын, оон кижи төрелгетеге чагай салдарын хөме базып, төөгүүнүң арнындан бадып каптарын орадаажып турар делир үеледир (деструктивтиг) күштер тыптып турда, бо чорук дыка улуг политиктиг ужур-уткалыг болуру чугаажок.

Ол ышкаш тыва чонның төөгүзүнде, амыдыралында онзагай бо болуушкун тываларның национал катал бодарашкынының байырлалы болбушаан, республиканың хөй национал дыг ажыл-ишчилериниң база байырлалы болурун онзалап демдеглээр ужурлуг. Тыва чеден чылдар иштинде, шынап-ла, бодунун эртken оруунун арат-даа, совет-даа үеэзинде акы-дүмнэ чонларының ачы-дузазын, интернационалчы деткимчезин, кады ажылдажылганын демниг күжүн көрүп келген. Төөгүнүн шыны ол. Ол ышкаш, база бир чугула чүүл, республиканың амгы байдалын чугаалап тура, улусчу революцияның идеяларын

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 чылда үнсезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 13 суббота № 67 (14567)

(Чагыдар ортаа 6 коп.). Садар ортаа 10 коп.

«ШЫНГА» чагаалар:

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

«Чер реформазының дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» база «Тараачын (арат) ажыл-агыйлар дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың хоойлуларының төлевилелдери «Шын» солунга парлаттынганын билир бис. Республиканың ажыл-ишчилери ону чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Номчукчулар боттарының санал-оналдарын илередип, редакцияже чагааларны бижип турар. Бөгүн оларның чамдыктарын парладывыс.

ЧӨП АЖЫГЛААР

Бистиң Тээли көдээ Советиге хамаарыр 700 ажыг өг-бүле бар. Оларның чамдыктары бажыңнарының чанында картофель, ногаа тарыыр 0,15-0,25 гектар шөлдүг. Оларны өреге бүрүзү ажыглаар болза, күзүн 15-20-даа шоодай картофельдан ажаап ап болурун бистиң чамдыктарывыстың дуржулгазы бадыткап турар. Оон амгыда согуканы, помидорну, огурецти, редисти, морковьту, капустаны база өске-даа культураларны хөйүү тарып ап болур.

Ынчалзажок 700 өрегениң чартык кезин ол культураларны тарывайн, черни ажыглавайн турар. Чижээлээрге, Тудут, Үлетпүр, Чаа, Комсомол, Хову кудумчуларының ындыг. Оон кол чылдагааны үүл дизе, бажың чаныңы шөлүнге үүнүш өстүрер аргазы чок, довураа багай, сай-даштыг. Аргазы үүл? Трактор-биле аңдаргаш, сай-дажын дырбааш-биле аштап арыглааш, ук черге өдекти, үлүргей хөрзүүнү эккеп төгер, 8-10 сантиметр кылдыр төгер. Оон соонда ол бүгүну холуй аңдаргаш, суггарар, илиртээр, ынчан үүгле ногаа, картофельди тарып ап болур.

Бажың чаныңга тараан картофельди адак дизе-ле 3-4 катап, а ногааны хүнүүм суггарар, бок үшүштерни доктаамал аштап арыглаар, черниң хөрзүүнүн үлүүртүр.

Бисте ам кандыгыл дээрге, чамдык өг-бүлелер «Тээли» совхозтан чер алгаш, аваа картофельди чазын тарып кааш, чайын ону суггарбас, хайгааравас, ынчангаш эвээш дүжүт ап турары дика-ла хомудаанчыг.

Тээли көдээ Совети (С. Допул) суурнуң чурттакчыларынга бо талазы-биле кандыг дузаны чедирип болурул? Өдек, хөрзүн сөөртүп алырынга транспорт херек. Ол ышкаш тааржыр аңдазынныг трактор ыяап-ла негеттинер. Ол бүгү негелделерни хандырарыбиле кайы организация-биле керээ чарарыл? Бо айтырыгны райкүүском база херекке алгаш келген. Советтериң өскүлүг харылаар айтырыны ол ышкажыл. Чурттакчы чоо тракторларны хөлезилеп алырынга шуут белен. База бир берге үүл — картошка үрезини тывылбас. Өске районнардан, Саян ындыдан ону садып алыр дээрге, база-ла транспорт чок. Үрезинни чоорту боттарының дүжүдүнзен камнап алыр херек. Эң-ие идегелдиг арга ол.

База бир берге чүүлүвүс — картофель, ногаа тарыыр шөлдерни кажаалап, херимнеп алыр дээрге, ыяш тывылбас, ону сөөртүрде база-ла транспорт херек апаар. Ону ким бээрил? Мынчап кээрге, бо ажылды үүгле Советтер углап башкарар апаар.

Чазын картошка шөлү аңдарарга, ыяап-ла 1 шил водка херек. Аңдазынныг трактор мунган механизаторга водканы көргүзеринге, шөлүнү дораан-на буу-хаа аңдарып бээр, оон кырынга 3 рубльди база бээр сеи. Орулга үүгле трактористин болдуңу карманынга кирер. А ол тракторнуң организациязы ону үүге организастап, бодунга орулга киирип ап болбазыл? Ону болдурбас дизе, чүнү канчаарыл? Көдээ Советтин эргезиниге тускай трактордан үндүрүп бээр, ону Совет боду маңнап олурбас, организастаар, дугуржур апаар. Бистиң Тээлиде, шуут-ла чаныыста төптүг совхозувус, оон амгыда сүт ажыл-агыйы база бар. Олар-биле дугурушкаш, өг-бүлелерни чардырар шөлү кажыл, ону санап тургаш, ертээн тодаразыптар, хуузу-биле катай хөлезиниң төлээр, ол аксша организацияга киирер.

Ынчангаш ам чонуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге, эң ылангыя черни чөп ажыглаарынга улуска дузалажыр талазы-биле мындыг ажылды организастаарын, ол айтырыгны ниити чонуң хуралынга чугаалажырын Тээли көдээ Советиниң даргазы Салбак Хомус-ооловна Допулдан дилеливис.

Хомус-оол ОНДАР.

Тээли суур.

ӨӨҢ БОДАЛЫ

Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы, алтарлыг малчын Норжум-оол Шалдан-оолович Сат ие-черивистин дугайында шак ынчалдыр чугаалап олурар. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Чер кодексинин төлевилелин ол улуг сонуургал-биле номчуп танышкан, ынчангаш ук айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Советинин сессиязынга удавас чугаалажып көөрүн четтиктейн маңнап турар. Мурнунда чамдык чугаалардан черни, эң ылангыя РСФСР-ниң девискээринге садар деп дыннаваш, оон сеткилсагыжы аажок хөлүүн.

— «Ишкин» совхозтуң малчыннарының чайын, кыжын-даа чурттап турары Алдын, Үстүү Ишкиннер азы мөөн чурттап олурарым Ак-Ойну кандыг-ла-бир кижи садып аппарган дижик. Ындыг одар-белчиирлиг делгем хемнер чангыс кижиниң хуу өнчүзү апаарга, ниитиниң малын кайа азырап өстүрер бис? Одар-белчиринден ангыда, ини-мени, катчыкан, ыяш-аргазы дээш, бойдустуң кандыг байлаа чок дээрил? Ол бүгү чангыс кижиниң — ог-бүленин хуу өнчүзү апаар бе? Алгам черин ындыг улус долгандыр кажаалап, херимнеп турып бергей — деп, сураглыг малчын чугаалап олурар.

Оон санап турары-биле алырга, черни хуу өнчү кылдыр шилчидер болза, адаанажыр, өжээнжеже чоруктарга ыяг болур. Оон ангыда кижилер бай-шыырак, ядыы кылдыр база ылгалы бээр.

Бистиң Тывага черни хуу өнчү кылдыр садарын канчап-даа болдурбас херек. Кодексти төлевилелиниде черни Советтер эзлээр, хуваар дээнин Н. Ш. Сат сеткилиниң ханызындан деткинр. Оон-биле чергелештир чамдык чурттакчылар, оон иштинде Ишкин суурда-даа бажыңнарының чанында шөлдерин ажыглавайн турарынга ол дыка-ла таарзынмайн турар. Рынок үезинде бот хамдырынар апаар. Ынчангаш бичин-ле шөлдерни ажыглаар, аваа тараа, сиген тарып алыр, ногаа, картофель олуртур. Ынчангаш улус бажыңнарының чанында шөлдерни ажыглавайн турарын көдээ Советтер шыгыы айтырар үе келген деп Шалдан-ооловичниң бодалы ындыг.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ.

Сүт-Хөл суур.

ТАРЫЫ КӨРЗЕ...

Рынокче кирип турар үеде чон кандыг-чүүдээ болза бодун, ажы-төлүн азыраарын билип турар. Мынчап кээрге, чеже улуг өртектиг чем садар боор, немелде акша-төгерик-биле дузалаарга-даа дөмей-ле чедишпес. Пенсионерге 65 рубль бээр-дир. Оон-биле 1 кг эвт, ус, крупа, вермишель садарга, ол ышкаш оон амгыда келер идик-хеви, өрүп-дожек дерексели база элей бээр болгай. Ол бүгүнү садып кээрге чеже-даа акша чедишпес.

Акша-төгерик чедишпес, аъш-чем аймаа эвээжээн үеде мынчалза кандыгыл? Бистиң Баян-Колда совхоз-даа ажыглавас, мал-даа оттавас, куруг калган чер бар. Ол дээрге шаанда араттарның тараа тарып чип чорааны. Баян-Кол хемниң оң талазында хову-дур. Ында буга бар, хол-биле үе-дүпте казып каан-даа болза, ам-даа онгар хевээр чыдар чорду. Шак ол буганы хуу улустар, пенсионерлер совхозтан машина-тракторлан хөлезилеп алгаш, аштап кылгаш, ажыглааш, аваа чинге-тараадан тарып остүрзе үү? Ынчар болза, аваа чаагай тараа үнер деп бодайдыр мен.

Оон ыңай Кара-Булуң шыныаазының улуг бугазының ужунда болгаш хажыызында Улуг-Хем талазында эрги бугаларны аштап кылып алгаш, немелде черлерни шинтээдип ап болур. Ол ышкаш, улуг буганың төнүүзүнден алгаш, Хавак-Арты, Хербис баары, Сайыр-Аксы ховужуктарының кежиин четтирзе. Ол-ла кылып үндүрген бугаларның шалыига, тараа тарыттымас черлерге сиген база үнер, оон кезип ап болур ышкажыл. Мен болаарымга, ынчалза чонга дыка-ла ажыктыг болур дирер-дир.

Салчак-оол ТҮЛҮШ.

Кызыл район. Баян-Кол суур.

ТААРЗЫНМАС-ТЫР МЕН

Сөөлгү үеде бистин бо чер ажыглалының дугайында чугаа черле шынгыы чоруп турар. Ол чоп. Үүге дизе чер болза бистин солуттунмас байлаавыс. Ону хуу өнчү кылдыр садар азы улуг хуусаалыг кылдыр эдилеп дээр дугайында бодалдарга шуут удур мен. Ынчан ниитиниң малы кайа оттаарыл, оон чемин кайа белеткээр бис? Чамдыктар черни эжелей чурттай бээрге, өскелери оларның хөлечиктери болур бе?

Бистиң «Хадың» совхозта арендаторлар черни ам 2-3 чыл улаштыр эдилеп турлар. Оларны көөрге, мурнуку совхозтуң бригадаларындан, звеноларындан артык дүжүт өстүрбеди-даа. Олар хөй техникалыг харын, ынчалза-даа кижи күжү эвээш, ынчангаш ажылды саадатканындан дүжүттү четче ажаап шыдавас-тыр бис. Оон орнунга совхозтарга каттышкан улуг бригаданы тургузуп каар болза ажыктыг. Ындыг коллективтер башкарылгалыг, негелделиг, үүгле оларның саваашкынын негелде өзугаар кылыр, төлээрин бээр.

Ол ышкаш бистиң мал ажылында таарымча чок чүүлдерни эскерип тур мен, улус-даа чугаалажып тур. Арендатор дээш-ле кайы-бир черден-даа келген улуска малды үлеп бээрдир. Бистиң арендаторлар хаванны ам дөрт чыл дургузунда ажаап, азырап келди. Эрткен чылын улуг кзражалыг болган. Мурнунда хаван фермазынга 10 ажыг кижи дүн-хүн чок ажылдап келди, ам аренда дээш 3-4 кижи канчап четтигерил? Оон ыңай көрээлинер: бисте 100 четпес чылгывыс бар. Үш чылдың дургузунда бо малывыс 3 арендаторнуң холун дамчып келди. Өзер байтыгай, харын баш саны кудулады. Ол экономика бе? Арендаторларга төлеп турар акша-төгерик кымныыл? Совхозтуу-дур.

Моон соңгаар мал, чер-даа ажылынга арендаторларны шилип алырда, чон-биле сүмележиниң болза эки. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери бар болгай.

Степан ДАНГАА.

Хадың суур.

СЭКП бүрүткеткен

СЭКП-ниң Уставын ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу апрель 11-де бүрүткээн. Ынчангаш Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы юридиктиг эргелиг ниити-эвилел партиязының статузун алган.

Партияны бүрүткээринге өзулалыга СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко, СЭКП ТК-ның секретарылары О. С. Шенин, Ю. А. Манзеенков, СЭКП ТК-ның кежигүннери, партия Ленинград обкомунуң секретары Е. И. Калинина болгаш «Мосстроймеханизация» трестиң бульдозеризи К. А. Николаев, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннери, СЭКП-дең улус депутаты Т. Б. Киргизбаева, өскеда хөй-ниити организациаларының болгаш күүне албан черлериниң база массалыг информация черлериниң төлөөлөлчилери киришкен.

СЭКП-ниң бүрүткеткениниң дугайында херечилелди тыпсын турл. ССРЭ-ниң юстиция министри С. Г. Лущиковтуң чугаалааны болза: амгы үеде бодуңуң эргелерин болгаш хүлөөлгелерин хоойлу өзугаар бадыткадыр алган ниити-эвилел партиязы чүгле СЭКП боор турар. Өске партиялар ам дээредиде бүрүткеттеэн, ынчангаш хөй партиялар дугайында чугаа херек кырында бадыткал чок боор турар. СЭКП-ниң бүрүткеткениң улуг ужур-дузалыг, ол ам хоойлуңуң камгалалында киргеи болгаш оон-биле чергелештир хоойлу мурнунга харысылгалыг юридиктиг организация болган.

Коммунистиг партиямны өмүнээзинден чүве чугаалаваш, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко СЭКП-ниң Уставын күүне өзүзу-биле бүрүткээн ниитилелди чаартыр болгаш демократчыдар чорудулганын боттанып турарының база бир чижээ болур деп демдеглээн. Партия бодуңуң Уставын болгаш Программазын барымдаалавышаан, ССРЭ Конституциязын, чурттуң хоойлуларын бүрүүнүбиле сагып ажылдап эгелээн.

СЭКП күш-ажыл кижизерениң база социалистиг шилип алышкын дээш турган турар бүгү болүктериниң болгаш шимчээшкиннериниң эргежумун моон соңгаар-даа камгалаар.

Партия Уставын бүрүткээнин-биле долбаштыр чурттуң бүгү коммунистеринге байыр чедирбишаан, В. А. Ивашко бо үүгүл партиямны ажыл-чорудулганын идепкейжиделиг улуг салдарны чедирер деп демдеглээн.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комитеттеринде

Садыг-саарылгалардан беш хуу үндүрүгүү «президентиниң» деп чонда адай бергени черле эдептиг, а херек кырында — ССРЭ-ниң Сан министерствозунуң бодаи, «чогаатканы» үндүрүү-дүр. Чогум-на Сан министерствозу ол үндүрүгүү доктаадыр дугайында М. С. Горбачевка санаалаан. Хөй бараанларны садыглаанындан тыртар беш хуу үндүрүгте хамаарыштыр чонуң хереглээри хөй бараанларга чигелделерни Президентиниң апрель эгезинде Чарлыы-биле тывысканы таварылга эвес. Ол дугаймда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң апрель 11-де улус депутаттары демдеглеп, Президент Чарлыны күүсеидирниң аргазын чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Сан министерствозунуң специалистериниң санап көргенинге өзугаар алырга, садыг-саарылгалардан тыртар ол үндүрүг күүне кассазынга 10 миллиард рубльди киирер. Ынчалзажок үндүрүгүнүң өске талазын, ылангыя чонуң сагыш-сеткилинге багай салдарынын Сан министерствозунуң специалистери чүге өөренип көрбөзүлү? Бо болгаш өске-даа айтырыгларга ССРЭ-ниң сан министрениң оралакчызы В. В. Барчук харылап, тайылбыр кылган.

Бараан сайгарганыдан алыр үндүрүг-биле чергелештир күүнете акша киирип алыр өске-даа аргаларның дугайында депутаттар демдеглээн. Чижээ, үндүрүглерни чигеи-биле четче төлеп турарынга контрольду күүтелдирериниң эргежок чугазын парламентарийлер онзалап айытган. Чижээ, эвээш эвес бүдүрүлгезер болдуңуң орулгазын сан-хөө организациязын амга чедир чажырын турар. Президентиниң Чарлыны төпте болгаш чер-черде күүсеидип турарының практиказын тускай сайгарын көрген, депутаттар болуу хынаалаларны кылган болгаш хөй бүдүрүлгелер сан-төөнүң сагылга-чурумун хажыдын турарын илеретпен.

Бараанар сатканындан беш хуу үндүрүгте хамаарыштыр чурттуң Президентиниңиң Чарлыны чер-черге болгаш төпке шын күүсеидириниң эргежок чугазын депутаттар онзалап демдеглээн.

(СЭТА).

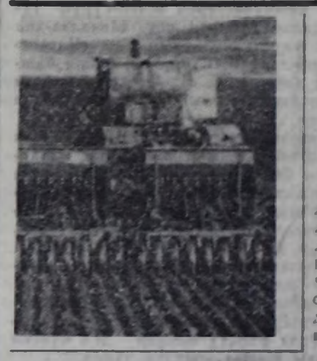

Часкы хүн чылды чемгерер

ШАПТЫКТАР ТУРЗА-ДАА...

«Шаг шаа-биле турбас...». Бо дээрге тыва улустуң үзегер домаанын баштайгы кезиндир. Ийет, ону бо чылын көрүп тур бис. Улам тодарады чугаалаарга, үүгле ам эвес, а сөөлгү чылдарда агаар-бойдус дыка өскерлиг апарды: кыжын хадыр, харын хөрүктеп кааптар, чазын когурумнаар, чайын каанаар. Канчаар күзей-дир мен, ынчаар аажылаар мен дээрге ышкаш ам. Ам көрүнер, апрель ай ортаа чеде берди. Ол хирезинде хар чытпышаан. Кызыл районуң «Тиилелге» совхозунуң тараа шөлдери база ындыг чорду: иштик, ыжык черлериниң хары эрип каалгыласа, а тайга талазы колдуунда ам-даа хевээр. Байдал берге-даа болза, ол ажыл-агыйның тараажылары бо хүннерде часкы хову ажылдарынга белеткелги чорудуп турарлар.

Ол совхозка чеде бергеш, удуртукчуларга-даа, агрономмарга-даа дүшпайн бардывыс. А үүгле МТМ эргелекчизи Б. Ч. Ховалыг, чамдык механизаторлар-биле чугаалажыр аргалыг болган бис.

— Агаар-бойдус тараажыларга чамдык бергелерни тургузуп тур. Ону билир силер, хар хевээр, соок хүннер уламчылавышаан. Ынчалза-даа ыяк белеткел, чогуур негелде черле турар апаар. Хову ажылдарынга канчаар белеткеннип тур силер? — деп, Базыр-оол Чаниановичиден айтырдым.

— Чылдың кандыг-даа үезинде совхозка ажыл черле үзүктелбес болгай. Кышкы үеде механизаторлар, чолаачылар колдуунда-ла мал чаминин сөөртүүгезинге, ону чамдык Улуг-Хем, Таңды, Тес-Хем, Эрзин ышкаш районнардан эккеп алыры-биле хаара туттунган турду. Ам ол ажыл дооступ тур. Ынчангаш чамдык техниканы септелгеже киргеи бис. Ам септелгеде 4 трактор бар. А Кызылдың септелге-техникатар бүдүүлгезинде 4 мотор аппарын каан бис. Оларның өйизин ам алыр бис.

Часкы хову ажылдарын бедик организастыг байдалга эрттиреринге, ону кыска хуусаа иштинде дүргеи, шынарлыг чорударынга механизатор кадрлар улуг рольдуг болуруп кым билбес деп. Бисте үш отрад бар үүве. А үшкү отрядта кадрлар талазы-биле байдалывыс эки эвес. Аваа ажылдап тургаш, оларның чамдыктары пенсиялап алган, кадыы багайлары база бар. А чамдык кижилер өске черлерде ажылдай бергеи. Ынчангаш ол отрядты четчелээр деп турар — деп, МТМ эргелекчизи кыска тайылбыр кылды.

Ол ындыг-дыр. Маңаа чамдык чугула айтырыгларны тодарады айтыыл. Үүл дээрге ындыг: совхозтуң балансында 22 сеялка бар. Ынчалза-даа олар чедишпес. Ынчангаш эрги, үндүр бижип каапкан чаштырыкчыларны септеп-селип турар. Тракторлар септелгезин база ындыг арга-биле чорудуп турар. Үүге ындыгыл? Херектин ужуру — артык кезектерни тывылбазы, чогу. Тараажыларга бо хүннерде БСТ-180 дээр 12 аккумулятор, 6 трактор дугую, катоктар, тараа чажар хааржак коробкалары, сеялкалар көдүртүр, бадырар автоматтар херек. Оон ыңай бурунту чылын кирген чагыгларын безин бөгүн албаан. Ындыг байдал үүгле бо совхозта эвес болдур ийин. Шак ындыг «хөөчүраан аварыг» республиканы: барык ажыл-агый бүрүзүнде дээр мен. Бо хүннерде республиканың Агроандыр агазының шолчугештери өөрүг чыгыы болдур ийин. Машина тудукчулары бодуңуң продукциязының өртектерин аажок улгаттырыпканы — ыг-лаксанчыг ындыг түүнеллерге чедирил келген.

А кывар-чаар материалдарбиле бо совхозта байдал база дүвүренчиг. Бензин төнүп турар. Бистер аваа барганывыс хүн үүгле хойжуларже суг сөөртүр машиналар ажылдап хүнээн. Ам совхозка 120 тонна бензин херек. Автол, дизмаслову Кызылдың нефть базазындан сөөртүп алыр дээрге, чок боор турар. Оларны тыптынып алырының аргазын дилеп турар.

База бир ужурашкан кижим — хоочун механизатор, ам электрилиг деталлер болгаш одалга аппаратуразын септээр талазы-биле цехтерде ажылдап турар М. Ө. Монгуш. Михаил Өктек-оолович аваа 13 чыл ажылдаан. Оон ажылчын дуржулгазы улуг. Ынчангаш-ла ындыг — билбес үүвезин чок. Бо совхозта электрилиг деталлер хынаар стенд бар болганы-биле бо мастерге чагыглар Өвүр, Эрзин районнардан, «Шамбалыг», «Кара-Хавак» совхозтардан кээп турар. Ону база-ла эки шынарлыг кылдыр кылып берип турар. Оон ыңай ол часкы тарылгага бүрүн ыяжир. Одалга аппаратуразы, стартер, аккумулятор болгаш өске-даа чугула херек механизмнер кылыр ындыг мастер часкы хову ажылдарының үезинде хүн бүрү керек. Отряд бүрүзүнден чагыглар кээрге, оларны цехке кылгаш чорудар. Часкы чымыштыг үеде оон ажылы ындыг ыяжылыг болу бээр.

Совхоз бо чазын 11 мың гектар шөлге (мал чеми культуралар-биле кады) үрезин чаштырар. Ынчангаш чамдык шаптыктар бар-даа болза, бүгү техниканы апрель 20-ге чедир бүрүн белеткеп алыры тараажылар шинтпирлеп алган. А чажылганы кажан эгелээриниге долу харынны үүгле агаар-бойдустуң соок, бүргег эвес, а чылыг, аис хүннери бээр деп бодалды олар илередип турдулар.

Шаптыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: тракторист Михаил Сат, одалга аппаратуразының септекчизи Михаил Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ ТУРНИРИ ЭГЕЛЭЭН

Дүүн «Динамо» спорт ниитилелиниң бирги чери дээш самбо хүрешке Бүгү-эвилел турнири Кызылда хөгжүм-шии театрында эгелээн. Эвилелдиң ангы-ангы девискээрлериндеи болгаш хоорайларындан 95 мөге маргылдаага чыглып келген. Оларның аразында 4 мөге делегей чергелиг спорт мастерлери. Эң ат-сураглыг мөге Владимир хоорайдан келген Александр Расскасов. 1983 чылда Испанияга эрткен самбо хүрешке делегей чемпионнарының аразынга болган маргылдаага киришкеш, бирги черни бодунуң деңзизинге чедип алган.

Маргылдаанын баштайгы салыынга Мөңгүн-оол Чула Хабаровск хоорайның мөгези С. Разяноя-биле хүрешкеш, ону 5:2 санга тиилеп алган. Ол боду Хабаровскиде милиция школазынга өөренип тургаш, ук школаның чемпиону бооп, «Динамо» спорт ниитилелиниң Бүгү-эвилел турнирине ийиги черни ээлээн. Мөңгүн-оолдуң тиилелгези Тыванын мөгелериниң хей-аъдынга салдарлыг болганы чугаажок. Кызылдан М. К. Соян дидим болгаш чараш хүрешкеш, удурланыкчызын 2 минута 35 секунда иштинде арыг тиилээн.

(Бистиң корр.).

ЧААГАЙЖЫДЫЛГА ДЭЭШ

1991 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир Кызыл хоорайны чаагайжыдар, ногаанчыдар хоорүүском бо чылдың апрель 8-те хүлээп алган. 1991 чылдың апрель 20-ге чедир бодунуң дугайында шинтпирни арыглаарын бүгү бүдүрулгелерге, организациялارга, албан черлерге, кооперативтерге, а ол ышкаш хуу бажынар ээлериниге сүмелээн. Бодунуң девискээрлериң арыглаар ажылды күүсетпээн тавырылгада 1990 чылдың сентябрь 13-те Кызыл хоорай Совединиң сессиязының шинтпириниге дүүштүр бурруулугларны торгаар апаар.

1991 чылдың апрель 20-де хоорайны арыг-шевер болдурар база чаагайжыдар талазы-биле субботникке идепкейлиг киржирин хоорүүском бүдүрүлгелерден, организациялардан, албан черлериниден, бүгү хамаатылардан дилеп турар.

ХАР ЭРИГИЖЕ

КЫШТЫҢ ААГЫ ЧАЗЫН КЕЛИР

Чамдыкта соон, хадый бээр, чамдыкта чылып кээр часкы дүнгер кодээ ишчилерге бергелерни таварыштырып турар. Ындыг-даа болза, харны казып оттаар шээр малга бодаарга, тургузу азыралда мыйыстыг боза малга черле түгээр: мал чемин эвээш-бичелеп-даа бол, үлештир каап бээр, ижер суу база үзүктелбес. Ынчалза-даа таптаашкын үезинде совхоз бүрүзүнге тудуп эгелээнивис бетон кажаарларга хаартып кыштаар ооду берге. Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң Кочетов сүт-бараан фермазының инектери база-ла ындыг кажаада турар. Салым-чолуңуң шак ындыг байдалы азс-дылы чок адыгуузуп малга берге-даа бол, «аъш-чемн-ле» четчир болза, ак сүдүн кымга-даа хаймырлаар, бээрлер. Өскээр чүүлдерге, инектиң сүдү — дылында дээрн ышкаш аан. Мал чемниң чарыгдалынга хумагаалыг болуп келгеин, ону колдуунда-ла үзүктелдирбээн, суланы, кызыл-тасты, саванны үүрмектээш, холуп берип турары багай эвес түңнелиг болган.

Фермада учётчик В. М. Күнчүнүң чуваазы-биле алырга, коллектив бирги кварталда 22 тонна сүт бүдүрер планныг турган болза, ону ажыр күүседип алган болуп турар. Бо дээрге 8 саанчының, фермада өске ажылчыннарның чымыштыг ижинин түңү, чедип алган чедишкини, фермада саар 173 инектиң (амгы үеде оларның чартымыдан хойүн саан турар) хаймразы-дыр. Хүнде коллектив кежигүннери 390-400 литр сүттү дужаап турар. Чамдык кижилерге бо чурагайлар эвээш ышкаш сагындырар, ынчалза-даа ол хире (эвээш-даа болза аан) сүттү бүдүрер, харын-даа оон хемчээлин оон өстүрер, көвүдедир дээш саанчы кижиниң ажыл хүнү кажан эгелээрин, херээжен кижиге ол ажылдың кайы хире бергенин догаштыр бодап, үнелээр херек: чогум-на ынчан удуртукчу кижилериң бажынга чогаадыкчы чорук төрүттүнер деп болаар мен. Ол чүл? Кижилериң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны доктаамал тургузары-дыр. Чогум-на ол чүүл бо фермада боттанмайн турар. Чаңгыс чижек. Кажаадан инек өдээ үндүрер транспортёр үрелгеңден бээр ийи ай чеде бергеи. Февральда «чилчин үзүлгеи» механизм ам-даа ажык чок чылар. Совхозта мал ажылында механизация адырын харылап турар тускай механик баштайгы үеде ону кылган аттыг болуп чоруп турган, ам шуут келбестээн. Ажылга харысалга чок чоруктуң бир чижээ олдур.

Ам канчаар, ол өдекке бастырын алгаш орар эвес, ферманың саанчылары, кадарчылары ону кажаа иштинден үндүр сөортүп, дажыглап турар. Ол аар ажыл. Ону холбише кылыры берге. Инектерге чем каап бээрде, ону трактор тергежигжине чудургеш кажаа иштинге чыскаалдыр төп берип турардаа болза, а дүн бүрүде оон ол өдээн үндүрер ажылга олар хой үени чарыгдап турарлар. Ону тоокку үеде шинтпирлээрнин айтырыы совхозтуң удуртукчуларының арын-нүүрүнге арткай аан. Кижилер шак ындыг чүткүл, изиг күзел-биле ажылдап турда, оларга чогуур үезинде леткимче, дуза көргүзер партийжи хүлээлгеши күүседин көрзүннер дээн бодал-биле ынчал турарым бо.

Ол фермада амгы байдал ындыг-ла багай эвес. Ону көрген болгаш ынча дээрим ол. Чем курлавыры — эвээш суда, комбикорм бар. «Хар эригиже чедир шыдаттар боор бис». Учётчик В. М. Күнчүнүң бодалы ындыг. Вера Манчыновна-биле маргыжып канчаар ийик, ында бир кол удуртукчу болганда, байдалдың уг-шинн, эки-багайын ол билич турар кижи ышкажыл. Оон ынай ол ындыг таймылбыр кылды: «Күш-демгели шала, баксыраан болгаш чаа төрээн инектерни тургузу азырап, а өскелерни оларже үндүрүп тур бис. Сүт саалдазы амдыгында өскейн-даа, кудулавайн-даа тур. Быжаларның байдалы база ындыг: турар черн курган, чылыг. Келир күзүн чаа кажаага инек кыштадыр бис. Ону ыштан кылган. Чайгы үезе аңда чылыдыла ажылын доозуштар. Ынчан черле моон чүгээртээр бис».

Чаа тудуг кана-даа немежирге, кымга-даа өөрүнүүт болуру чоп. Ынчалза-даа малчынарның боттарының чурттап орары бажынарында барык өскерилге чок болду. Чаа төлевилел-биле тутхан чүгле чаңгыс бажың бар: дөрт өг-бүлеге таарыштыр кылган, ынчалза-даа чүгле бир-бир өрээлдерлиг. А артканнары? Олар биеэги хевээр. Өспээн-даа, өскерилбээн-даа. Хөөкүй малчынаар аңаа патла чаңчыгып калган ышкаш чорду. Кандыг чурттап ор силер дээр болза, ажырбас, аңаа дээр чигзы аан. Ындыгда болза меня өөрткеи бир чүве бар. Ында аныяк ооллар, кыстарның бары. Оларның чамдыктары өг-бүлелиг, ажы-төлүг. Саанчылар, кадарчылар, трактористер; кижи бүрүзү-ле ажылдыг, акша-шалыныг. Оларны көргеш, чоргаарланып-даа турдум, соруум хайнгып-даа келчик. Чүге? Чамдык ажыл кылбас, аңаала товаан чоруур. Акша-тегерик хереглээнде, аъш-чем чиксей бергенде, улус эттеп, үштеп чоруур аныктар амдаа бар болганда, ол бодалдарымга хамаарыштыр чуваалар чылдагааннар хой болдур эвесле.

А саанчылар, кадарчыларның амыдырал байдалы, хандырылгазы кандыгы? Аңаа Вера Манчыновна дараазында харыны берди: «Амыдыралывыс четпес дивес мен. Улустар хуула мал-маганныг. Ынчаарга бистиң шалыныбыс бүдүрген сүдүвүстүң эвээшковейинден хамааржыр чүве. Ай санында 350-400 рубльдя ап тур бис». Ол эки-дир. Материалдыг деткимче багай эвес-тир, ынчалза-даа хандырылгада четпес чүүлдер база бар. Районда АҮК удуртукчулары көдээ Советтер-биле дугуржуп турган, үлетпүр бараанарын малчынарга садарының дацызын тургускан. Ону олар чүгле автолавка дамчыштыр садып ап болур. А оозу айда бир катап келзе кээр. Фермага кээрге-даа оон садын алыр херек барааннар— ажы-төлге, улут кижилерге тааржыр аан — чок болур. Чагыг кирип каарга-даа күүсеттинмес. Ылангыы уруглар хептерни саанчыдан дыка хереглеп турар. А суур төвүгге баарга, оларга үлетпүр барааннары сатпас, олар боттарында талын чок болганда чем магазининден чүгле хлеб садып ап болуглар. Ферманың ишчилери сагышка кирбес шак ындыг эпчок, чиктиг байдалга таваржып турарлар. Мону эде көөрүүнүң аргазы болза автолавкаларга бараан аймаан көвүдедири, оон малчын коданнарга баарының саның немээри. Ону чүгле мичаар шинтпирлеп болур-дур. Оон башка малчын бүрүзү (хойжуларны база кады саган ор мен) суур чедип, оон барааннар ап турар харыы бар эвес.

База бир айтырыг. Ол болза телефон шугумун фермаже шоерн. Оон ажыктын кымдаа билир, ынчангаш ол айтырыгны шинтпирлээрни Бай-Даг көдээ Совединхолга алыр боор дээрзинге идегеи каалы.

Ийет, фермада байдал амдыызында дүвүреңнг эвес. Суук хаактар, таллар дораазы карандылай берген. Ындыг болганда ферманың инектери кыштан түр ашкаш, чайгы үеде хой сүттү бере бээрнинң үилезинн ам барымдаалыг апарган.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
(«Шыныың» корр.).

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ШЫҢГЫЫ НЕГЕЛДЕ ХЕРЕК

Партийжи сагылга-чурумку быжыглаарынга тураскаатканы «Төгерик столга» болган чугааны солунда парлаанын номчааш, деткиирдир мен. Бистиң районда бо талазы-биле чүү кылдынып турарын таныштырар бодадым.

Эрзин районнуң партия организациязының контроль комиссиязы партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп турар.

Районнуң партия организациязының контроль комиссиязы бодунуң ажыл-чорудулгазын партия, совет, ажыл-агый, хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазынче дорт холгаарлаар чорукту болдурбазы-биле чергелештир, политиктиг методтарны ажыглап турган, принципиалдыг турушту эзлеп, боттарының программныг соорулгаларын чедип алырынче углап келген. Оон-биле чергелештир контроль комиссиязы удуртукчу коммунистерзен негелдеги күштелдирер, харын-даа партийжи харысалгага оналып хемчеглерни ап келген. 1990 чылдың декабрьда президиум хуралынга «Чаа орук» совхозтуң проравы коммунист В. Б. Кунгааның ажылынга хамаарылгазын чугаалажып көргеш, ону партийжи харысалгага оналарын партия эге организациязынга дааскан болгаш оон ажылының дугайында айтыышкыны шинтпирлээрни совхозтуң өрөөнүнге сүмелээн. Ол чеде коммунист В. Б. Кунгаа ажылынга харысалга, организас чок чорукту болдурган. Бай-Даг суурга планда көрүүнгеи ийныс-даа тудуг объектизин ажыглалга киирбээн. Харын-даа тудуг материалдарын саңдарадып турганы илерээн. Амгы үеде өнаа партия талазы-биле хемчегни хүлүүткен болгаш ол ажылынан үндүрткен. Ол ышкаш профсоюзларның ажылчын контролюн удуртуп турган коммунист А. К. Хертектиң ажылын президиумга дыннап чугаалашкан, сазыг чурумун төрөп турар хой саныг таварычаларга чоруур үнелеши бербейн турганы база ажылчын контрольдуң ажызын четпес удуртуп келгени дээш сагындырып, ажылчын эчижидериниче угланган сүмелерни аңаа берген.

Партийның район организациязының контроль комиссиязы партия организациясының, тус-тус коммунистерниң Уставты сагып турарын контрольдап турар. Ниитизи-биле районнуң партия эге организациялары, коммунистер партия Уставының нормаларын долу сагып турар деп чугаалап болбас. Чүге дээрге чамдык коммунистер партийжи ачылгаалдың нормаларын ам-даа эки билбес болгаш, ону практиктиг ажыл-хереклерге бүрүн ажыглап шыдавайн турар.

Амгы үеде партия ажылын кажангызыныңдаа бедик деңнелге тургузар турбужу күш-ажылчы коллективте, районда, республикада, чуртта нарын байдалдарга хамаарылга чок хөөнүүр, идепкейжи эвес чорукторга, ниити агымга алгын турарын чамдык эштериниң талазындан эскерип болур. Ол чорук партия хуралдарын эрттирип турарынаан, аңаа коммунистерниң киржилгезиндеи, чамдык коммунистерниң хөөлиишкиннеринден көстүп турар. СЭКП Уставында партия хуралдарын үерек үезинде чыылдыр дээн чүүлүү ажыглап алган, чамчык партия эге организациялары оны 3-4 ай болгаш чыылдырып турарын амгы байдалга таарышпас деп контроль комиссиязы санап турар. Мынаан байдал коммунистерниң идепкейлиг күүсеттинмеген өске эки чүвеге чедирбейн турар. Дыка хөй коммунистер партийжи даалгаларын эрелгей күүсеттинмеген ажылдаарын ажылдаарынга таарыштыр, ажылчын контрольдуң ажызын четпес удуртуп келгени

Даарта — Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериглериниң х ү н ү

ЫРАККЫ ЧӨӨН ЧҮКТҮҢ ШЕРИГ ОКРУГУ. Ыраккы Чөөн чүктүң агаар делгемнерин камгалап турар ужар чүүл кезектери дайынчы белеткелге бедик көргүзүглер-биле бодунуң байырлалын уткуп турар. Үнден дүрген ужургар самолёттарда дайынчы даалгаларны хүн бүрүде күүседип турарларың кол нуруузу хөй чылдарда албан эрттирип келген болгаш ажылдаан байлак дуржулгалыг.

Майор В. Карвантының командылаан эскадрильязының ужудукчулары бедик мергежилдиг. Дайынчы боодалга болгаш ужар чүүл даалгаларын күүседир талазы-биле олар бедик көргүзүглерни чаңгыс эвес удаа чедип ап келген.

ЧУРУКТА: майор В. Карвант (солагай талазындан ийиги одуругда), ооң эскадрильязының ужудукчулары майорлар А. Шибаев, С. Трощанов болгаш капитан Ю. Семин.

А. ГАЛУШКОНУҢ фотозу. (СЭТА).

Өг-бүле, назы четпээннер, милиция

КЫМ БУРУЛУГУЛ?

Назы четпээннериң талазындан кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазы чүүле бистиң республикада эвес, а харын бүдүн чуртта чидии-биле тургустунуп турар айтырыгларың бирээзи.

— Республиканың Иштики херектер министерствозунуң эрткен чылда кылып чоруткан хемчегларының түүнелдери-биле алырга, республикада назы четпээннериң талазындан кем-херек үүлгедиишкининиң саны 10,9 хуу өскен, ол үеним иштинде 671 янзы-бүрү үүлгедиглер демдеглеттинген. Боландырып келги дег мындыг саанар база бар. Статистика көргүүглерни кижилерни сезиндирип коргудар дээш эвес, байдал кандыгыл, кайда черле чүү бооп турар чүвел дээрзин билген турзун дээш дыннадып турар болгай.

1989 чылдың байдалы-биле алырга, назы четпээннерге 847 херек онаажып турган болза, эрткен чылын ол өскен, янзы-бүрү үүлгедиг кылганнарның аразында 14-15 харлыг кижилер — 266, 16-17 назылыглар — 756. Кымнарыл ол? Оларның хөй-ле кезии — профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдары, кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар назы четпээннер, школачылар. Баш удур дугуржуп сүлчээлежип алгаш кем-херек үүлгедир чоруктар база бар, ындыгларның саны 548-тек 730 чедир көвүдээн. Херектиэ эзирик тургаш үүлгедир, дагын херекке онаажыр чоруктар база эвээжевейн турар.

Үстүнде көргүскеним чамдык сан-чурагайлар мындыг байдалдың ужуру, чылдагааны чүдел деп айтырыгны тургузуп келир. Ону бүгү талалыг сайгарып, профилактиктиг хемчеглериниң янзы-бүрү арга-хевирлерни ажылган чорудары милиция, хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының мурнунда кол сорулга бооп турар дээрзин кончуг эки билир бис. Бо айтырыгга өг-бүле база чугула рольду ойнаар ужурлуг, ында байдал, уругларга кичээнгей, оларның кижизидилгези дээн чижектиг үүлдерини онзалап чугаалаксаарым бо. Сураглыг совет педагог Макаренконуң мындыг сөстерин сактып келиили. Өг-бүлеге уругларны шын кижизидери — ол дээрге бистиң аас-кежиктиг кырган назынывыс, багай кижизидилге — кударал, карак чажы, өске улустуң мурнунга, чуртувуска бруувус деп чугаалааны бөгүнгү бисте байдалдан ап көөрге, шынап-ла, ындыг-дыр. Ханы бодап көрээлиңер даан.

Ажылымның дуржулгазындан дараазында үүлүү чугаалайын. Уруг-дарының эш-өөрү кымнарыл ол дээрзин билбес, сонуургавас, школаже барбайн, бажынынга хонмайн бааргa безин херексевейн баар чоруктар бар. Ол хамаанчок, өске идиккеп эккээргe, кайын, чүдеп алганын безин сонуургавас, айтырбас боорлар. Оглуазы кызы-биле дарылаа чок болуру, бот-боттарын тоошпас, билишпес чорук кажидаа эки чүүлге чедирбес.

Өг-бүлеге мөзү-шынар кижизидилгезин эки-жидер дээр болза, назы четпээн уруг хажыдыышкын кылып каан таварылгада, ада-иеин административтиг, материалдыг харысалгага онаары чугула. Школа, өөредилге черлери, күш-ажылчы коллективтер бо таварылгада база харысалгалыг болур ужурлуг. Ылаңгыя өөредилгези, чуруму кошкак өөреникчилерни боттарынче чоокшуладырын орадаажыр туржук, хаарын боттарындан ыраадып, адырлып алырын бодаар чоруктар чамдык школаларда бары чажыт эвес-ле болгай. Школазын ара каапкан боор таварылгалар хөй. Чүвениг-шиин чедир билбес назы четпээн кижи чер кезип чоруп тургаш, кем-херек үүлгедиинге бо-ла таваржы берген болур. Ажылга тургустунуп алырының айтырыы кончуг-ла нарын. Бо-ла чүүлдер шупту тудуш-тур ийин. Чедир шинтирлеттинмейн турар айтырыглар-даа ол. Өг-бүле, бүдүрүлге, өөредилге черлери демнежип ажылдан, дээштиг арганарны дилээри, мен бодаарымга, чугула хире. Уругларны оларның сонуургалыынче хаара тудары-даа дижик, ол дээрге эн бетки чижек-тир. Күш-культура, спорт ажылы бистиң республикада багай эвес. Аңаа сонуургалдыгларны хаара тударын элээн делгемчиди көөр болза, кем-херек үүлгедип болгу дег кижилерге шын орукче үнеринге идиг болгу дег. Аңаа хамаарыштыр бир чижектен мамаа чугаалап көрейн. Кызыл районда Кунгуртуг суурда милицияның участок төлөөзи Р. С. Даваа аныяктар-биле харылзаалыг ажылдаарын чедип алган. Спортка сонуургалдыг аныяктарны, школачы ооллардыны чаңгыс черге чыгган, бокс, ушу, хүреш секцияларын ажыдып алганнар. Аңаа милиция ажылдакчызының үлүү чугаажок улуг болган. Оон аңгыда ол-ла секциялардың киржикчилери хөй-ниитиниң корумчурумун тударынга база хаара туттунган.

Айтырыгны чүгле өг-бүлеже, хөй-ниитиже, школаларже чая клап тур деп бодал тургустунуп келбезин күүзәр мен. Чугула бо ажылда милиция, суд, прокуратура черлериниң чедир кылбайн турар чүүлдери база эвээш эвес. Профилактиктиг хемчеглер кошкак. Үстүнде көргүскеним саанар ону херечилеп турар, чонуң бистеи иеглдези чамдык таварылгада чөптүг.

Назы четпээннериң талазындан ажыдыышкынарның саны өзүп турар дээрзин истекчилерниң холунда кеземче херектерниң саны безин көргүзүп турар. 1989 чылда истекчилерде 296 элээдиниң кеземче хереэ турган болза, а 1990 чылда 641 чедир өскен ийикпе, азы 345 херек көвүдээн. Оон ыңай мындыг үүлдү база чугаалан каайн, кандыг-даа ажыл, үүлээлге онзагай талалардыг. Назы четпээннериң хереэн истээри өскелериннен ылгалдыг, ажылы хөй, харын-даа нарын. Ынчалгаш ол херектерни элээдилериң психологизын эки билир истекчилер чорудуп турар. Ол талазы-биле мергежилдиг, арга-дуржулгазы бедик ажылдакчылар бисте бар. Оларның чижээнге Барыын-Хемчик, Каа-Хем райкүүскомнарының иштики херектер киллистериннен В. У. Куулар, Е. Б. Ондар, Иштики херектер министерствозуундан К. Д. Салчак болгаш оон-даа өскелерни киирип болур.

Игорь ИЧИН.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң истелге киллизиниң даргазының оралакчызы.

ШААМ ТӨНДУР ЫГЛАП АЛГАШ...

Каш хонукта Кызылга чоруп тургаш, элээнин-ле көрдүм. Шаам төндур ыглап алгаш, хөйнү-ле бодадым: ол хөй соглексээн, боданган көскү-хорээмин ажыдып, редакцияже бир-ле дугаар бижиир деп бодап алдым.

Аныяк тыва оолга дыка дорамчылаттым. Мени, кандыг-даа чылдагаан чокка эттеп каар часты. Мени багай сөстер-биле соглеп, ынай-бөөр иткилеп, сөортүп медээжок-ла болган. «Хат чокта, сиген бажы шимчевес» деп бодаар боор силер. Мен чылдагаанын бодум безин билбес-тир мен. Ооң айтырыгларына кижизиг, тайбың харыым таарышпаан бе? Азы ону хыйыртап, чүве айтырарга, ыыттавас ужурлуг турган мен бе? Чүге?

Мен школага өөренип, ону доозупкан үемге чедир оолдар мындыг каржы-хажагай чорбаан. Уругларга кам-хайыра чок апарганында оларның боттарының база бир буруузу деп бодаар мен. Оларда танывазы (таныр-даа дижик) уругларбиле чугаалажырының культуразының чогунда. Олар «экии», «буруулу болдум», «айтырып болур бе», «четтирдим» деп кайгамчык чараш сөстерни билбес, ону чугаалаарындан хырын-даа ыңдырлар. Чүве айтырар дээнде, аңаа-ла чугаа эрээнде ийикпе, «эйт!» дээш, иде каптар азы «ой, бо уругну, аал! Ындыг-ындыг ийин, аал» дээн чергелиг мелегей сөстер аксындан үндүрер.

Уругларны буруу чокка база арттырып болбас. Ындыг ооллардың бир-ле сөс-биле оларның шага каптары чажыт эвес-ле болгай. «Авай, чүдээн бо ооллун...» дээш-ле элээнне сөглегилей каптар. Ооң түүнелинде ооллар каржыланып эгелээр. Ооллар, уругларны чажындан культурлуг, хүндүлээчел болурунга кым өөредир ужурлугул? Ада-ие, башкылар, долгандыр шупту-ла кижилер — бистер боттарывыс.

Институтка башкымның «Чамдык аныяктарывыс тыва деп атты мурнунга тудар...» дээни дыка-ла шын. Бир катап автобуска база бир тенгинедир арагалап алган оол: «Тыва кижи-дир мен, мен Тываның оглу-дур мен...» деп шуугап, чүлчуруп турганы база бар. Ол бодун «тыва мен, Тываның оглу мен» деп турза-даа бодун, бодунуң тыва чонун бужартадып турары ол эвес бе? Ооң ыңай ындыгларының: «Тыва уруглар эртип алгаш...» деп чугаазы бар. Тыва уруг мен дээш, оларның аайы-биле-ле чугаалажып, бер дээн чүвезин берип, бараалы дээн черинче барып турар ужурлуг бе? Тыва кижи деп чогум кымыл ол? Шаандакы кырган-ачаларывыс, кырган-аваларывыстан айтырып көрүнер даан. «Хорээн ажыктпас, аътка шаппас, арагалавас, улуг улус мурнундан эртпес, улуг улус ады чык кылдыр адавас, улуг улус чугаазын дыннап чоруңар, аныяктар...» деп чугаалаар-ла болгай.

Чаа школа доозуп, төрээн бажынындан, черинден үүнүп өөренип чоруур аныяктарывысты үреп турар бис, олар база-ла моральдыг кемдээшкин ап, каржы-хажагай кижилер бооп хуула бөөр. Ону амдыгаештан болдурбас дээш, хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Менээ тыва ооллар, кыстарның бот-боттарынга оваарымчалыг, хүндүлежир, чазык-чазагай болуру дыка-ла күзенчиг-дир. Тыва деп атты бужартатпазын, ооң овур-хевирин, аажы-чаңын, чаңчылдарын оскупмазын күзәр-дир мен.

Тыва ооллар, кыстар шупту-ла багайлар эвес болгай. Оларның аразында кижизиг, хүндүлээчел, дузааргак, биче сеткилдиг кижилер долу болбайн аан. Каш хонук бурунгаар кижиден корткаш, аңаа дорамчылаткаш, ыглап халып ора, бир-ле кижинин: «Чүге ыглап чор силер?» дээнин дыннап каан мен. Таныванын аныяк оол мени сөөртүп турда, кым-даа «орта тур, сокса» дивээн, концерт дег көрүп турганнар болгай. Оларның аразында келер, адалар, акылар-даа бар турган. Шак ол үн мөнгө кайгамчык-ла эргелиг дыннаган. Карак чачел, могаттыныычал... Ынчалза-даа ол дег ооллуң таныжы багай эвес деп бүзүрәәр мен. Ол мону номчааш, чугаажок, бодун танып каар боор. Узунзумаар дурт-сынныг, чингежек мага-боттуг акийга, С-ке, улуу-биле четтирдим!

Хүндүлүг редакция ажылдакчылары! Билдингир чылдагааннар-биле мөөн өөренип турар черимни болгаш атсывымны солунга парлавазыларны диледим!

Ч. О.

Арын-нүүрүңер кайыл?

РЕДАКЦИЯДАН: Ийе, бо чагаа редакцияга келген чүве. Авторнуң бодунуң дилээнии ёзугаар ооң адрезин, ат-бажын биживедивис. Автор — студент кыс, ооң чагаазында черле артык сөс чок, ооң хорээн өйген айтырыгларны шын-на сеткили-биле ажык соглээн-дир.

Бистин тыва аныяктарывыстың боттарын ап чоруурунда, оларның мөзү-бүдүжүнде кижи шыдажыр арга чок, ындыг бак үүлдерниң барын шупту билир бис. Ол хирезинде ону доза турар шаавыс чок, чөгенчиг-дир бис.

Ч. О.-нуң бижип каанында ышкаш чүгле бодувустан чайладырын бодаар, болчур сеткил сагынмас болдур эвес бис бе! Чүл бо ынчаш, шынап-ла, ойлукчоктарга дүжүп беришкин бе, дужун харааны ол бе? Демнежир болза, черле ужур бар. Ынчан бистин кыстарывыстың карактарындан ажыг чаш эвээш төктүр ийик.

Аныяк ооллар, силернин арын-нүүрүнер канчап барганыл? Арага деп ажыг сугга ие төрээн чараш аажы-чаныларны, мөзү-бүдүжүнерни орнаваная.

Телевидение

Понедельник

АПРЕЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен» 9.00 «Контакт» 9.20 Мультфильм. 9.30 Футбол допчулалы. 10.00 Уран-чечен телефильм. 11.30 «Силерге ырлап берейн». 12.00 Телевидениениң медээлер албаны (ТМА). 12.15 — 13.15 Японнар болгаш орустар.

• • •

15.00 ТМА. 15.10 «Чарлырының мурнунда ужуражмышкын». Уран-чечен телефильм. 16.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 ТМА. 18.45 «Рынок хоойлулары-биле». 19.30 «Контакт». 19.45 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.45 Футбол допчулалы. 22.15 Телешиниң баштайгы көргүзүү. Автору Ю. Шекочихин. 23.30 «Меридиан». 23.50 Дирижёр И. Менухин. (Төрүттүүген хүнүүнден бөөр 75 чылынга). 00.50 Дүнеки ТВ. «Эргим Эдисон». Уран-чечен телефильм. 02.35 — 03.55 Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Музыка. 2-ги класс. 1-ги дамчыдылга. 9.05 Италиядыл. 9.55 Сула шимчээшкин. 10.40; 11.40. Астрономия. 11-ги класс. 11.10 «Бурда моден» саналдап тур.» 12.10 «Оожум кижи». Уран-чечен телефильм. 13.25 Телефильм. 13.45 «Төрээн аялгалар мен» эргимдир». 14.15 — 15.15 «Планета».

• • •

17.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 17.30 Мультфильм. 17.40 Төрүттүүген хүнүүнден бөөр 100 чыл оюнга «Мастер Михаил Булгаков». Бирги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Сылдысчыгаш». Чараш чүүл делегейиниң аянчорук. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Космонавтика нубогу». Делегей маргылдаалары. 21.00 «Үе». 21.45 Уран-чечен фильм (Япония, 1985 чыл). 23.30 — 00.05 ССРЭ-ниң улус депутады С. Васильевтиң дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.50 Музыкалыг телеабонемент. 2-ги дамчыдылга. 19.55 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва-ТВ». 21.30 «Дужаалды күш чок болдуурар». Уран-чечен фильм. 23.30 «Ливиафан». Уран-чечен фильм.

Вторник

АПРЕЛЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 Мультфильмнер. 9.45 Уран-чечен телефильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 Телешин. 13.25 Фильм-балет. 14.45 Мультфильм. 14.55 «Чугула репортаж». 15.15 «Кижилер болгаш дельфиннер». 1-ги фильм. 16.20 «Балыкка сыллап алгаш». Дамчыдылга. 16.35 Музыка шыгжамыры. Г. Малер. 17.30 «Чемпионнар-биле кады». 17.45 «Уругларның музыка клуву». 18.30 ТМА. 18.45 Бичии концерт. 19.30 «Ленин дугайында чугаа». 20.15 Кино-концерт. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД» көргүзүп тур. 22.30 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 00.15 «Меридиан». 00.35 Дүнеки ТВ. Концерт. 01.05 «Ужуражыр черии өскертип болбас». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.10 — 03.05 «Автопортрет».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11-ги класс. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2-ги класс. 10.55 Сула шимчээшкин. 12.00 Уран-чечен фильм. 13.40 Ритмниг гимнастика. 14.10 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.30 —15.30 Музыкалыг телеабонемент. 2-ги дамчыдылга.

• • •

17.00 «Дамчыдылга эфирин эрткен.» 4-кү үндүрүлге. 17.20 «№ 1 албан экранда». 17.50 «Мастер Михаил Булгаков». 2-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 19.00 «Спорт». Самбо хүреш талазы-биле маргылдаадан дамчыдылга. 19.30 «Рынокче базымнар». «Тыва даг-дүгү» комбинаттан репортаж». «Кызылдың тудугларында». Репортаж. Уран чүүл мастерскаязының директору А. Севен-оол-биле интервью.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.10 «Азия төвү». Информация-публицистиктиг программа. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Соведениң сессиязында. 22.45 — 00.25 «Физиктер». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.40 «Эртенги сылдыс». 19.40 Телефильм. 19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 — 21.00 Телефильм.

Среда

АПРЕЛЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.15 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 11.00 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 «Эзэ келгенн». А. Путятиниң 1855 чылда экспедициязының дугайында.

• • •

15.15 «Кижилер болгаш дельфиннер». 2-ги фильм. 16.35 Чурук тырттырарына хандыкшылдыгларга. 16.50 Барымдаалыг фильм. 17.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.20 ТМА. 18.35 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Элезин шинээ». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Концерт. 22.15 Телефильм. 22.35 «Музыкалыг дискотека». 23.55 Футбол. 01.50 — 03.00 Дүнеки ТВ. «Ужуражыр черии өскертип болбас». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2-ги класс. 2-ги дамчыдылга. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7-ги класс. 11.05 «Герцог Джулиано Воробьи суурда». 1-ги дамчыдылга. 12.05 «Физиктер». Уран-чечен телефильм. 13.40 Молдованың фольклор коллективтериниң концерти. 14.15 — 14.45 Телефильм.

• • •

17.00 «Калмыка» ансамбльдиң концерти. 17.15 «Бистиң иниги айтырыгларывыс». Азербайджан Республиканың Президентизи А. Н. Муталибов дамчыдылгага киржир.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.00 Медээлер. 18.05 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.35 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.40 Композитор Г. Пономареконуң автор кежээзи. Чапсарда (19.35) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Соведениң сессиязында. 22.45 — 00.00 «Ануш авай». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 Концерт. 18.00 «Чугула интервью». 18.25 —18.40 Россияның парламент медээзизи.

Четверг

АПРЕЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Мультфильмнер. 1-ги, 2-ги фильмнер. 9.55 «Чаа Шахерезада». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 11.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 — 13.55 Футбол.

• • •

15.05 «Кижилер болгаш дельфиннер». 3-кү фильм. 1-ги кезээ. 16.05 Мультфильм. 16.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Япония). 18.05 ТМА. 18.20 «16 харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.05 Футбол. 2-ги тайм. 19.55 «Чаа Шахерезада». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 Фестивальдар, концерттер, конкурстар. 22.55. «Пи» демдек-биле». Чапсарда (23.55) — «Меридиан» 00.45 Дүнеки ТВ. Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 01.50 —05.00 «Долгандыр турунда». 2-ги кезээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11-ги класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10-гу класс. 11.05 «Герцог Джулиано Воробьи суурда». 2-ги дамчыдылга. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 «Ануш авай». Уран-чечен телефильм. 13.45—15.50 Композитор Г. Пономареконуң автор кежээзи.

• • •

17.00 «Бүзүренчиг-даа бол, бүзүренчиг эвес». 17.45 «Үшкү болук». Кажар тывынгыларының россия эвилелиниң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.25 «Саян эдээнде кежээ». Чечен чогаал-хөгжүмнүг программа. 19.15 «Азия төвү». Информация-публицистиктиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бадминтон. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Соведениң сессиязында. 22.45 «Бистиң өршээл көрүнер». Уран-чечен телефильм. 00.00 — 00.45 Фристайл. Делегей кубогу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Ритмниг гимнастика. 18.45 Фольклор ансамблиниң концерти. 19.00 Коллаж. 19.05 — 20.00 «Ленинин сагынмышаан». Барымдаалыг фильм.

Пятница

АПРЕЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Инновация. Маркетинг. Түннел. 9.20 «Капитаннар ортулуу». Мультфильм. 1-ги, 2-ги фильмнер. 9.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.10 «Чаа Шахерезада». 2-ги сериязы. 11.15 «16 харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 Фестивальдар, конкурстар, концерттер. 13.10 — 13.35 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. (Япония).

• • •

15.00 Инновация. Маркетинг. Түннел. 15.15 «Кижилер болгаш дельфиннер». 3-кү фильм. 2-ги кезээ. 16.20 Авам, ачам база мен. 16.50 Мультфильмнер. 17.00 Барымдаалыг публицистиктиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа-шуулган». 19.15 «Михаил Муромов: ырдан ырже». 19.50 «Чаа Шахерезада». 2-ги сериязы. 20.55 В. И. Ленинин төрүттүүнен хүнүнден бөөр 121 чыл оюнга турасказаткан байырлыг хурал. Чапсарда — «Үе». 01.00 «Меридиан». 01.20 — 02.35 Дүнеки ТВ. «Ужуражыр черии өскертип болбас». 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7-ги класс. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Төөгү. 8-ки класс. 11.05 «Адам Смиттин акша-хөрөнгизи». 12.10 «Бистиң оршээл көрүнер». Уран-чечен телефильм. 13.25 Фристайл. Делегей кубогу. 14.10 — 15.05 «Ленинин сагынмышаан». Барымдаалыг фильм.

• • •

17.00 Россияның барымдаалыг экраны. 18.15 Бүгүдеге Хоглуг программа. 23.00 Барымдаалыг музыкалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 00.30 Дүнеки ТВ. 01.00 «Ужуражыр черии оскертип болбас». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 02.25 — 02.55 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Хоккей. Делегей чемпионады. 9.35 Мультфильм. 9.55 «Аян-чорукчуларының клуву». 11.30 РСФСР-ниң Дээди Соведениң сессиязында. 13.00 Видеоканал. 16.30 «Кадар он бир» видеоканал. 19.50 «Ляфертеалага агаар байырлалы». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Музыкалыг медээ. 21.00 «Үе». 21.45 Хоккей. 23.00 Делегей чемпионады. Германия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары ойнаар. 01.30 — 02.20 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

КЫЗЫЛДАН

10.00 — 17.00 «Тыва—ТВ».

Суббота

АПРЕЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Улусчу аялгалар. 6.45 Мультфильм. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хоглуг программа. 8.30 «Кадыкшыл». 9.00 Режиссер А. Шахмалиевтиң фильмнери. 11.15 ТМА. 11.30 «Эртенги сылдыс». 12.30 Телефотоконкурс. 12.35 «Атомнуг энергетика: айылдың чадазы». 14.05 Москвага конкурс. 15.00 ТМА. 15.15 «Гжель — орус хуулгаазыдыр». 16.20 Уруглар театрларының делегей фестивальының дугайында. 17.20 Поэзия минуталары. 17.25 Мультфильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Концерт. 19.05 «Базым». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 дээден дамчыдылга». 14.00 «Музыкалыг киоск». 14.30 «Орук башта». 15.00 ТМА. 15.15 «Чаа салгал шилип алыр», «Экологтуг бумеранг». 16.30 «Улуг-хүн концерти». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур». 19.00 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.15 Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Клубтар чемпионады. 22.20 Телевидение дамчыштыр таныжылга. Сергей Михалков. 23.40 Дүнеки ТВ. 00.40 Уран-чечен телефильм. 01.45 — 02.10 Ксения Георгиади ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар! 8.15 Концерт. 9.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Аныяк модельерлериниң бүгү-эвилел конкурузу. 10.20 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү (Италия). 3-кү фильм. 11.35 Режиссер Ю. Нагибиниин фильмнери. 12.30 «Ону шыдаар силер». 13.00 Телефильм. 13.40 «Шүлүктерден ынак одуругларны». 14.15 Баскетбол талазы-биле чемпионат. 15.15 «Кадар он бир» видеоканал. 18.45 Россияның парламент медээзизи». 19.00 «Планета». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Чиик атлетика. 21.00 «Үе». 21.45 Улустуң аялгалары. 22.00 Футбол. 22.50 — 00.50 Автор телевиденнеэи.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги хоглуг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Көшактарда».

«ВОСТОК»: «Ешё одна связь» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

АПРЕЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Самсон и Салли» (Дания) 9.00, «Под северным сиянием» (2 сериялыг) 10.20, 13.10, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Неизвестный с хвостом» 9.00, 12.20, «Огонь, вода и медные трубы» 10.30, 13.50, «Золотоволоска и золотая крепость» 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночыныды № 5» 11.20, «Палач» (2 сериялыг) 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дичок» 10.00, «Ешё одна связь» (2 сериялыг) 11.10, 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Киночыныды» 14.00, «Вальс на зыбкой почве» 14.00, 15.30, 17.30 шактарда.

АПРЕЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Столкновение» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазеры» 9.00, 12.30, «Два капитана» 10.30, «Под северным сиянием» (2 сериялыг) 16.00, 20.40, «Золотоволоска и золотая крепость» 14.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Соль Чжук Хва» 13.50, 17.30, «Голяшеш» 15.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) 14.00, 19.00, «Интердевочка» (2 сериялыг) 16.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Тыва кызы» деп фотоэтюду.

«КИЖИ ИСТЕРИ...»

Ужу-кыдыында чер, дээр тутчу берген ышкаш сагындырар, карак четпес, делгем, изиг халыныңдан кижи албыгып болур хүн хереди шыва алы берген хову чер-ле болган. Чогум кайнаар, чүү канчаар дээш бир чытканыны кым билир боор, оттуп келгеш, сактып чадашкан мен. Сактып-ла алган чүвем мындыг: канчаайн-на дээш мурнумче керүп кээримге, углан орган оруумну чингежск үзүп чудук ышкаш, характары шажан доштар кижи сагыжынга кирер, кара-шокар чылан дүй чыдыпты.

Бир кулаш хире үзүн, үш адыр дылы олбо талаларже хачыланып тур. Изиг оранныарда мындыг коргунчуг амытаннар — Боор-Чыланнар бар дээрзин дыннап чоразынм, кинолардан, чуруктардан көргенним сагыжымга кирип келген. Коргуп девидээнимдеи сактырымга, буттарым көжүгүп, «Ооб, күүй» деп улаарап алгырыпкан ышкаш болган мен. Ам дылым база тыртынып калган, олуг-диригним ийи аразында апарган, одуумаанымы одуумаан чыткан мен.

Бо коргунчуг Боор-Чылан меня бүткүр бодуу-биле ораай шаап алгаш, амы-тынымга четкеш, оон соонда мени сымыптары бо-ла болган-дыр деп бодай бербес аргам чок болгаш. Аргажок улуг, дазылаан чатал каан ымыш ышкаш чалгыяк бажыны сын дорт көдүрүп келгеш, шоодай дег аксын аазадынкаш, карак-ла бо, кижигилештир чугаалай берди:

— Сен дээрге «кижи төрелгетеңе» дижири амытаннарыңы бирээзи ышкаш чүл, але? — диндир. Бнезги чылан кижи үнү-биле чугаалай бээрге, сагыжымда амыраң, аңаа харылаадым:

— Ийе... шак-ла мындыг, ки-кижи, кижи мен...

— Сенээ саадал чокка таваржы бергениим эки болду. Дилеп-ле чоразынм чүве кижи-ле болгай. Бир кижи тынкаш, чалап кээр деп даалга алган чылан мен — деп бо болбазыкпе!

— Чүвеним ужуру мындыг: чер-бомбүрээвистин кырында халапка таваржы берген бүгү-ла дириг амытаннарым: ымыраа-сээктерним, балык-байлацкарым, күске-күжүгеннерним, дуюглуг, дырбактыг ан-меннерим, ужар куштарым болгаш өскелерним-даа кэлбак хурал-суду болур чүве-дир. Кижи төрелгетеннин толээзин база аңаа олурушпуры-биле мени элчилеп орутканы бо ийин — деп ам харын эвилеп-даа чугаалады.

— Өрлээ азыра, чыл санынга киришкен Боор-Чылан, төрүттүнген чылым безин чылан чылдыг кижи мен. Чүү, кымны судтаар дээн чоор — деп дидимеле бергеи болдум.

— Экология дугаймда. Экология! Оранделегейниңи бужартадып, хораннап, ымыдырап-чурттаарыңа шыдажыр арга чок байдалды тургузып келген бурулуктарыны судтаар дижир чорду...

— Дээрги чылан, чылым чылан! Мен дээрге эртемден, дарга-бошка, эмчи-домчу-даа эвес, аңаа-ла бодүүн албаты мен. Канчап-ла кижи төрелгетенни төлээлеп, оон салым-хуузун харылаар мен?!

— Бодүүн албаты мен?! Адыр-адыр... Кай «кижи төрелгетен» дээр кижилериниң эргези-деп эвес, магалдыг болганы ол бе?! Бир дугаарында мындыг чүвени дыннаа турарым бо. Өске муң-муң, сая-сая янзы-бүрү дириг амытаннарныңы эргези деп, бир аңа-ла болгай. Бир балыктың бир балыктап, бир чыдаанның бир чылаңдан, бир доос-карамны бир доос-карадан ылгалы чүү боор! Көрем ой, кижи төрелгетен бот-боттарынга дөмейлеңнес болганы ол-дур. Ындыг болганындан олар бот-боттары аразында дайын-байлаа өскүдүп, бот-боттарын өлүргүп, хаарын-даа өске дириг амытаннарга безин өлүм-чидимни чедирип турарлары ол болган-дыр. Кижи төрелгетен бодуң мактанып, өске дириг амытаннарны кыргып-ыдып, херекке албас дээрзин база дыннаан мен — дээш, —че, чоруп олур — дээн соонда, ол хериндир-чыныдыр мээн соомдан коргунчуу сүргей соястап-ла олур. Мендаа чүү боор, дилгиден кашпагай, чылаңдан чылгыр хаарын ор мен он.

Коргунчуг Боор-Чыланның мени сүрүп келген черинде кижи назынында санап четпес, чамдыктарын кажан-даа көрбээним каас, чараш эниар, куштар, курт-ымыскаактар барын эскерген мен. Кымнарны, чүлерни чок дээр боор!

Элгиргеден бедик чаан ыңай-бээр дүрлүп-керлип турар хаайны ол-бо долгавышаан тура:

— Мыңа чыглып келген түмен дириг амытаннар! Ие черивистин, ада дээривистин кижи шыдажыр аргажок бужартап, бистерниң амыдыраар арга чок апарганывыска кым бурулуг болуп турарыл, бо дээрге экологиямны дарын эйтырыы-дыр. Кымдо кайдыг бодал барыл, дидимм-биле чугаалап көрүнер — дээш, чылгаан түмен амытаннарже дескиидир көргүлээн.

Ынта онгарда суг хөолбээнден дельфин суун мойтуладыр үне халып келгеш:

— Чак-чак, агаар, суг-да, ортемчейде эргап, төөгүп четпес арбыш көвей өөрлерим, өөгүүтерим! Ада-өгбелерим шаг-шаанда далайларывыстын, океаннарывыстың, хеммеривистин, холлеривистин кылагар арыг сугларыңа хала чокка эштип, сугда арыг кислородту танактарын дамчыштыр хостут тыныш, чыргалыг-ла чурттал чорааннар. Ам кандыг-дыр? Сугда амыдырап чоруурларга берге халап тургустунуп, амыдырап-чурттаар арга чок апаргаи. Кара-даа эштип кээрингe танактарны оя чип, карак чажын төгүлдүрүп кээр оо-хоран сугда холушкан. Чурттары ам биске ажыг чоулап болу бергеи. Ынчаар кара хилиичек эдилээриниң орнунга, чамдыктарывыс, киттер база курраг эриктерже үне халыжып, аммытынывыска боттарывыс четтинип турар апардывыс, чак-чак! Эриктеравис элдиимерге кижи дээр амытаннарың истери көстүп келген соонда ынчап барган дижир-дир, чоуул-чоуул-чоуулам!

— Күүй, ыргак-ыргак! — диже-ле, дуруна чалгынныарын, чогдурларын эде-кере далбыкадып, шиштер ышкаш узун, терезин дег чиге даваннарының кырында бедиктенип алган чугаалай бергеи:

— Чыл санында-ла ырак-узак агаар делгеми орүктүг, хову-шыва чурттуг мен, күүй! Мында база кижи истери көстүп келген соонда, хоран чашкан олт-сыгеи, үрезин чипкеш, когувус үстүр дей бердиниз. Кожаларывыс тогдуктарының салым-хуузу бистерден база дээр-дезвес, оргун көвей өөрлерим, күүй! — деп барык карганган.

— Кук-куу! Час дүжер, талыгырдан чанып келир кээргенинг хектер бис. Куу ыштар булуттанган агаар делгеминге ырадыр үжүп шыдавастадывыс, өкпе, чүрек дакпыжан кээрдир, кук-куу! Үжүп чорааш куду көөрге, курут кижи истери, кук-уу — деп, хек химиреннгеи.

— Оог-оог! Аразынга чаглактаныр, чаштып чурттаар арга-эрыывыс шаарарды. Балды-сүге, хирээ даажы эзим долган, арга-мяш төөжектер болуп хуулган, оог! Оон дора — от салгаш өрттедиптер, оон дезин мэмнашкаштыш пазын барап, өлүп, кырлып турар-даа бис. Өртен-хүүк хөмүр-хүлте чурттаар арга чок болду. Өөр чораан истерни ойлевес-даа, хайыра чокка кырын кээрге, өөзөвис-даа үстүр четти, кижи изи арга болган, оог! — дээш, хүлбүтүн характарының чаштары шуужуп турган.

Эмге-ханажок өскелериниң чугаа-соолун дегереинн сактып алыр аргам чок болган. «Кижи истери» деп сөстерни-ле дегерезин сактыр болганым утпас мен.

Хурал-судуу башкарган, барбз буттуг коргунчуг чаан турган черим майык чедир ыы бзып, узун хаайны ол-бо долгаан:

— Хөрбин көвей албатылар! Хамык чүве биладнди ышкаш. Бистерниң кырывыста дирг-елиз келген халанка чүгле кижи амытан бурулуг болган-дыр. Черде ынчаш кижи төрелгетен дээр чүве чүгле болуп тогдунар, көртеминг бис. Медерелдиг бисе-зинжир. Ол хирезинде атом, водород, уран дээн ышкаш, үнеин турбас эртинелерни чедир берешин, билип албайн чыткаш, оларны ара-соора ажыглап, боттарынга-даа, бистерге-даа хора чедирип, чер-бомбүрээвисти чок кылыр дей бергеи. Суд-хуралдан кижи төрелгетенни шынгыы сагындырээры-биле шиитклелди үндүрер болгандыр...

Ындыг саналлы летказээн чер-делегейнин бүгү дириг амытаннарының азыңы, даваннар часкаашкыныңарындан чер шимчээшкини болу бергениңден оттуп кээп-тир мен.

Бо дүште ужур-ла бар болган боор.

Михаил ШУР-ООЛ.

Дүшке сылдааш...

соонда, ол хериндир-чыныдыр мээн соомдан коргунчуу сүргей соястап-ла олур. Мендаа чүү боор, дилгиден кашпагай, чылаңдан чылгыр хаарын ор мен он.

Коргунчуг Боор-Чыланның мени сүрүп келген черинде кижи назынында санап четпес, чамдыктарын кажан-даа көрбээним каас, чараш эниар, куштар, курт-ымыскаактар барын эскерген мен. Кымнарны, чүлерни чок дээр боор!

Элгиргеден бедик чаан ыңай-бээр дүрлүп-керлип турар хаайны ол-бо долгавышаан тура:

— Мыңа чыглып келген түмен дириг амытаннар! Ие черивистин, ада дээривистин кижи шыдажыр аргажок бужартап, бистерниң амыдыраар арга чок апарганывыска кым бурулуг болуп турарыл, бо дээрге экологиямны дарын эйтырыы-дыр. Кымдо кайдыг бодал барыл, дидимм-биле чугаалап көрүнер — дээш, чылгаан түмен амытаннарже дескиидир көргүлээн.

Ынта онгарда суг хөолбээнден дельфин суун мойтуладыр үне халып келгеш:

— Чак-чак, агаар, суг-да, ортемчейде эргап, төөгүп четпес арбыш көвей өөрлерим, өөгүүтерим! Ада-өгбелерим шаг-шаанда далайларывыстын, океаннарывыстың, хеммеривистин, холлеривистин кылагар арыг сугларыңа хала чокка эштип, сугда арыг кислородту танактарын дамчыштыр хостут тыныш, чыргалыг-ла чурттал чорааннар. Ам кандыг-дыр? Сугда амыдырап чоруурларга берге халап тургустунуп, амыдырап-чурттаар арга чок апаргаи. Кара-даа эштип кээрингe танактарны оя чип, карак чажын төгүлдүрүп кээр оо-хоран сугда холушкан. Чурттары ам биске ажыг чоулап болу бергеи. Ынчаар кара хилиичек эдилээриниң орнунга, чамдыктарывыс, киттер

Бүзүревейн барып болур, ынчалза-даа...

КИЖИГЕ АЙЫЫЛДЫГ БАЛЫКТАР

● Ленинград чоогунда Финн мугулдурунда алдентыг араатаннар тыптып келген

Ол медээни эң баштай «Знак Водолея» деп хей тиражтыг солун парлаан. Бир эвес ол солунга бүзүрээр болза, Нева аксында пирмин дей адаар араатан балык тыптып келгеи. Ол дыка шыдамык, чазый болгаш күштүг чаактарлыг балык. Балыкчылар болгаш анчылар ниитилеп бүгү кижилерни оваарымчалыг болзуруунче кыйгыра бергеи. Районнарның иштиңи хектер организациларынче киргеи медээлер база ийиш-бүрү. Бир кижиниң холуна ол араатан балыктар үзе сов алган, еске кижиниң буруп, салаалары үзе мынып каан. Бо медээлер баштайгы үеде катты-хог, оон-баштак ышкаш сагындырып турган. Оон-на өзүлүг айыл-хаалар келгеи. Пионерская кудумчуунда травматология институтунга «Электросила» каттыжышкынның тос ажылчыны эккелгеи. Дош адаандан балыктаарынга суидулуг ол кижилер аар кемтээшкинге таварышкан болган. Финн мугулдурунга доштуу үттеп алгаш, өлче сымыткыжын суваш, балык тутпаан манап организар. Хемертен ол үттерден сут хайны берген дег болган соонда, чыдаңга дөмей узун чүвелер карак чиеш аразында үне халып келгеи. Аарышкылыг кончуг апаргаи соонда угаан-медерел-даа оскунгаи. Кыжы ол төөгү эколог специалистерни бодаандырыпкан. Болган таварылгаларны ханы сайгарып көөрге, туруп көрбээн чаа чүүлдер илерээн.

ССРЭ-ниң Гидрометеорология болгаш бойдус хүрээлеңнин контрольдаар талазы-биле күрүениң гидрологтуг эртем-шинчилел институтунуң эртем ажылдакчызы А. И. Чумаков мындыг чүүлү чугаалаан:

— Ындыг айыылдыг медээлер биске 1990 чылдың октябрьдан бээр кирип эгелээн. Баштай олче кичээшей салбайн, хоозун дидир-дидир деп санап турган бис. Ам тускай комиссия тургустунган, анда зоология, гидрология талазы-биле специалистер болгаш чамдык сурагдыг психологтар кирген. Оларның кылган түңнели шуут эдеп: Финн мугулдурунда аймыдыг, чазый, эмин эрткөр шыдамык араатан балык тыптып келгеи. Ындыг үүлге амгы үениң эртемин кажан-даа таваржып көрбээн. Элээн каш мынтыг балыктарны тутканда.

«Знак Водолея» солун ССРЭ-ниң ЭА-зының зоология институтунуң ажылдакчыларының экспертизазын база барымдаа кылып турар: «Нева» аксында сут бассейнинин бокталганындан, хоорай канализациязының төкпен сугларын аштап арыглаваанындан, а ол ышкаш үлегпүр бүзүрүлгелериниң төкпен артымчыларындан болгаш ол үүлдериин өскүнден ынта экологтуг байдал чүгле баксыраан эвес, харын-даа сугның температураза бедээн. Ол температура экватор демдээнге четкеи. Оон алгаш көөрге, кандыг-бир траулер Амазонкадан пирайя деп (каш-ла секунда дургузунда оорү-биле кады бутанып, бөзин чүгле сөөктерни арттырып каар) араатан балыктың үүргенезин эккелгеи хире. Ол араатан балык Нева аксында мынча деп балык-биле эдеппешкеш, чаа араатан хевирин тывылыргаан.

Ол бодал-биле эртемденнер чөпшээрежиг, ымынын-даа көрбээни чаа араатан балыктарның тыптып келгениниң чылдагаанын ол деп саная турарлар.

Солун оон улаштыр херечилерни чугааларын база киргеи:

— Ленинградтың суг дамчыдылгазынга 30 чыл ажыдап келген мен — деп, Ленводоканалдың спецкары В. Н. Огай чугаалаан. — Ындыг амытанны бир дугаар көрүп турарым ол. Канализация үүгүлеп кылынайны турар карттыг чылан үне халып келгеш, мени шурай берген. Мен чайлан четтигинкен мен, ол бетон шала кырын дургаар дыка дүрген сонстап чорутканы, вентиляция хана-нарааже караш диген.

— Ынчаш дыка бүрет хүн турган-деп, № 18 бажыныңы даштын ширбиир Т. А. Никитин деп кижи чугаалаан. — Радиога агаарның шыгы 90 хуу деп дамчыткан, ол чүве ол. Хемлеп 800 метр хире өрге кижерин ширбип турган мен.

Бир өөрүмге, чылан союп чоруп олур. Оны ширбиил-биле хаптар болзаан мен, а ол оон сывын үзе дайнапкан, хемже союп кире берген.

Ленинградта сурагдыг биолог И. П. Потемкин мынча диген:

— Чогум дүвүрен, девидээр чылдагаан амыдыында чоктур, мынчадза-даа бо чаа хевирниң араатанының белен өлбеин болгаш айыылдыын кичээнгейге алза чогуур. Ол балык канаыг-даа таарымча чок байдалга төрүп, сүүп шыдаар аргалыг. Ол ол сиген кыры-биле, чер кыры-биле, хар кыры-биле союп чоруп ыңнаар. Канализация хоолайларын дамчыштыр ол хоорай чурттакчыларының ванналарынга, туалеттерге коступ кээп болур. Пирминиң диштери дыка чиг-чаактары быжыг. Метрополитен энергия системазынан чер аразында кабелин безин одура дайнап турган таварылгалар бар. Канализация люктарын оюп эртип чоруурун, туалет, ванна аймаан оваарымчалыг ажылдаарын баш удур сагындырып турар биле, чүү-даа боор болгай. Ленинград сут бассейнинерниң чоогунда туалеттерге дыка кичээнгейлиг болур терек.

Ийет, дыка-ла дувурээр барымдаа чок. Ынчалзажок Северная Венеция деп шаанда боор аразында хоорайда кижиге айыылдыг балыктар тыптып келген дээрзин уттуп болбас терек. М-ваанын, Сут каналының, Фонтанканың, Грибоедов каналының, Неваның кыдында чүс-чүс магазиннер кафелер, столовайлар туттунган. Ынчаргаш байдал база бодуун эвес. Уланас чай дужер болгай. Финн мугулдурунга хотну болур бе? Бодун айыылаан чайладып анаа, кандыг демнет алырыл? Ындыг айтыгларны хойну салып болур, а харымы бодуун терек. Кижилериниң амы-тынын, калыкшылаан чугаа.

Л. РАЯКОВА.

Ленинград хоорай.

(«ТОРГОВАЯ ГАЗЕТА» солундан).

Чаа номнар

«ИЕНИҢ дугайында САЛЫМ-ХУУЗУ»

Делегейниң кайы-даа чурттарында, кайы-даа чоннарында кижилериниң сагыш-сеткилин хаара тудуп кээр кайгамчык сеткил байдың дээжизи болур чүүлдер-ле хөй. Оларның саныга салым-чаяаның чогаалчыларның, чуруукчуларның, ус-шеверлерниң чаяап-бүдүрүп кааны гениалдыг ажыл-херектери кезээ мөнгеде кирер. Ол ындыг ондүр-ааргай ажыл-үүле кижи төрелгетенге оон салгалдарына мөңге турасхаал болуп артар.

Бистин делегейивис бөгүн уран чүүлүн, литературанын, музыканың кайгамчык чогаалдары-биле бай. Рафаэль, Тициан, Репин, Васнецов, Пушкин, Толстой, Бетховен, Чайковский, Шаляпин, Уланова болгаш оон-даа өскелериниң аттары бүгү делегейге билдингир.

Ийе, ат-сывы билдинмес-даа, аллар-сураа алгып, бүгүдеге билдингир-даа апарган кижилер шуптуг-ла аваларының төрээн төлдери. Кайгамчык талантының эге үрезиниң олар дээзинын аа сүдүн дамчыштыр алганнар.

Кайгамчык талантылыг бичии чуруукчу Надя Рушеваны база-ла күжүр аваазы төлептиг кижи кылдыр азырап өстүргеи. Оон бийириндеи бодараан чуруктарының делгелгелери чүгле бистин чуртувуста эвес, а Американың, Японияның, Индияның, Италияның, Францияның, Моолдуң болгаш өске-даа күрүнелериниң хоорайларына болгулаан. Ол —биске улуг чоргаарал дээрзин утпас бис...

— Пушкин биле Надя Рушева — үнелиг шуткумалдыр, оны камнап көрүнер!... деп, чогаалчы Макс Дахна бижээн.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң алдарлы чогаалчызын Екатерина Танованың «Иенин салым-хуузу» деп аттыг тоожузу тыва чечен чогаалчың хогжүлдезинге үнелиг салымышкын болуру чиганнг чок. Ук солун догаал бистин чалыы салгалывыска эстетиктиг болгаш угаадылыг кижилерге болур-даа. Ол муң кезек тиражтыг чаа проза ному элээди болгаш ортумак назылыг ургуларга турасхаттынган.

Сэндан САНДЮ.

«БӨРҮ ДҮНҮ»

Тыванын ном үндүрер чери «Бөрү дүнү» деп чечен чугаалар чыындызын чырыкче варлаа үндүргеи. Автору — аңаа журналист Михаил Дужгар. Оон баштайгы номун улуг сонуургал биле номчуп танышкаш, анда бижиттингеи чогаалдарының чамдыкларының дугайында (сос, шинар талазы-биле эвес, а оон-даа уткаанының дугайында) чугаалаан кирген.

Ук номда чеди кыска чечен чугаа, бир кыска тоожу кирген. «Бөрү дүнү» деп чогаалда ыяшка, эк сеткилдиг, мурнакы хаалчы Конгар арганың хайынган ыяш таныжылы болзарны кемдедип кээп туруннарны. Балыр шыдашбайга бөгөр. Конгар казайынга болуп, оон арыг атыя камгалаан. Бир эвес бо улустар арыгдаваа болза, ыяшы чүге, бөлбас турган. «Араганын кирмиге чам үнгеи» деп тыва адаптын мерген чугаам бо чогаалды номчуп орарга, кижинин сагыжынга дораан кирер хүнүп келир.

«Кончуг хайта алыстын, оглумуң» деп эгеин номчуп олрарга, — амгы үеде делегейде чин чуруукчу Надя Рушеваны база-ла күжүр аваазы төлептиг кижи кылдыр азырап өстүргеи. Оон бийириндеи бодараан чуруктарының делгелгелери чүгле бистин чуртувуста эвес, а Американың, Японияның, Индияның, Италияның, Францияның, Моолдуң болгаш өске-даа күрүнелериниң хоорайларына болгулаан. Ол —биске улуг чоргаарал дээрзин утпас бис...

— Пушкин биле Надя Рушева — үнелиг шуткумалдыр, оны камнап көрүнер!... деп, чогаалчы Макс Дахна бижээн.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң алдарлы чогаалчызын Екатерина Танованың «Иенин салым-хуузу» деп аттыг тоожузу тыва чечен чогаалчың хогжүлдезинге үнелиг салымышкын болуру чиганнг чок. Ук солун догаал бистин чалыы салгалывыска эстетиктиг болгаш угаадылыг кижилерге болур-даа. Ол муң кезек тиражтыг чаа проза ному элээди болгаш ортумак назылыг ургуларга турасхаттынган.

Сэндан САНДЮ.

ДААЙЫ МЕН БЕ?

● ШООДУГ АЯНЫ-БИЛЕ ●

Чамдык аныяктарның кижи-ле бүрүзүн «даай» дээри дег эвес, өзүлүг даайым Кызыл хоорайда чурттап орар. Даайы кижи, шынап-ла, хүндүткелдиг. Херек чокка даайым бажыңынче кирбес болгаш ийи-чаңгыс кудумчуга таварышканда оя бээр мен. Даайымның менээ ажыктыы зажок. Мен шаам-биле базала бараан болур дээш кызыдып чоруур мен. Даайымдан таакпы, арага айтырып көрбээн мен. Өршээ хаймракан, чүрээм-даа дидимес, дылыдаа эптешпес — хүндүлээр мен.

Кызыл хоорайның «Улуг-Хем» ресторанының чанында болук тыва ооллар «Даай», «даай» деп турган, көдээдеңне келген хире бир ашактың таакпызын төңгүже дилеп келдилер. Кижи ылап-ла даайындан канчан таакпы дилээр чоор дээш, ооллар чоруп «Даай-даай» деп овуузунап Таакпы черле дилеңмецер. «Чээп-чээп» дээн оптуларга Чегдирбенер, мөлчүтпецер!».

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

«ӨДҮГЕН» САНДАРААН

«Өдүгеп» дээрге каш чыл мурнунда Іожу районга тургустунган чечен чогаал, ыры-хөгжүм каттыжышкыны-дыр. Ады алгын чадап тура, ам сандарап аңдыр.

Чээрби хире кижи чыглып алгаш бижээн чогаалдарывысты, хөгжүм авлгаларывысты сайгаржып, чамдыкта Кызылдан чогаалчы эштерни чалап алгаш оларның арга-сүмелерни ап турдувус ийин.

Ынчан партия райкомунуң секретары турган Анна Шыырап каттыжышкынның кичээлдерин, ужуражышкынарын боду баштап турду.

Сөолгү үш чылдан бээр оон киржикчилери чаңгыс черге чыылбазывыс. Каттыжышкынның үзүртүкчүзү ким дээрзин билбес бис. Партия райкомунуң талазынан ыыт чок олурупкан. Чогаал хөгжүмге сонуургалдыг чамдык эштерни, чижээ, шүлүүчүлер Делгер-оол Ооржакты, Татьяна Кушкашты, бот-тывыгыр композиторлар Толгар-оол Хемушкуну, Булатов Колду болгаш өскелерни-даа ыыннаарга, «Өске районнарда бистин ышкаш каттыжышкынныңарның ажыдаан турары аңдарганчыг-за-дыр.» деп чугаалаан чоруп-дур.

Алексей НУГУУРАК.

Каа-Хем кыдыраажындан

ААЛДАП ЧОРААШ...

Каа-Хемге келиримге,
Хадымыраан турар чорду.
Аалчызын эвдек уткуп,
Натпий Кара доза келди.

Маады Болат, авыдаймы,
База кады базын олур.
Чечен сөстүг өөрүм көргеш,
Сеткил-хөңүм чырыш кыыды.

Эгин ажыр кусвактажып,
Эки-менди солуштувус.
Дурт-сыны бир-ле сыра,
Тутса мөге эрлер чүве...

Макчы, хуужуур чооглап ора,
Маажым, таваар чугаалажып,
Амыдырал-чурттаганы
Аравыста сайгардывыс.

Өөрлерим ажылындан
Ооренир чүве хөй-дүр.
Чуруп, бижиир кадыг ижим
Чулуун аңаа танып алдым...

КАЙГАМЧЫК-ТЫР

Каа-Хемни чаңгыс-ла хүн
Кайын дооза аргып шыдаар
Белбей-Бажы бедик сыныар
«Бээр кел» деп
турганзыг-дыр.

Кожагарда кадарчылар
Холун менче булгаан ышкаш.
Кыпкан көк дег чалымнарлыг,
Кызыл-Тайга кыйыргазынын...
Каттыраңнаан кадай кыстар
Катаа кел деп эзрешкензиг—
Хады, шиви холуй үнгеи.
Каа-Хем, шынап, кайгамчык-
тыр...

УЕ, ЧҮРЕЭМ...

Сагыш-сеткил дүргектелип,
Сарыг-Септе базып тур мен.
Сарыг баштыг орус уруг
Чазык чаңнап, холун сунду.
Ак-хөк хем дег характарын
Акызынче басылай-дыр.
Кандыг көнчүг чараш кызыл,
Канчаайн, Сарыг, уе, чүреэм!

Салчак САРЫГ-ООЛ.

ДӨЗҮМ БЫЖЫГ

Тайга-сында дазыл-дамыры тутчу берген,
Таваар өскен хадылар-даа күштүг-ле-дир.
Элезиниг черде терек хөргенчиг,
Эге чаасхаан мунгаразинзыг көстүп турар.
Чурттаалага чамдык улус база ыыдыг,
Шуурган келзе, туттунуптар күжү чок боор.
Кадыг-бергээ өзүп келген өөрлүг кижи,
Хая-даш дег, дазылдарлыг, дөзүг быжыг.
Эгээртиимес байлак шыгжаан алыс бодун
Эгиир шагда сеткилимни өөртүр боорга,
Энерелдиг, өскен чуртум—Тывам сеңээ
Эргеленип, чассып чоруур дөзүм быжыг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

САЛДЫ ЧҮЛҮВЕС БОЛЗА...

НЬЮ-ЙОРК. Бир эвес кижи сал чүлүүр херекселлерни чогаалып кылбаан болза, кижиниң иштинде салның үзүнү чижек-биле сазаарга, 8 метр 32 сантиметр (колдуунда үш каат бажын-биле дем) чеде бээр. Статистиканың орумза санаашкыны-биле «Нью-Йорк таймс» солунга болгаш «Жанр» журналдың информастыг дыныдыгга ынчаар парлаттынган. Ынчангаш эр кижилер доктаамал чүүлүүлер. Кижи чурттаалгазының иштинде чижек-биле 17 муң катаа чүлүүлериң ол журналда парлаттынган чүүл бызыткан турар.

ШУУТ ХОРААН

ОТТАВА. Канаданың федералдыг базаа таакпылаар порук-биле демисел талазыбиле февральдан эгелеп чаа шыңгыы хемчеглерни ап эгелээн. Таакпыны сазарының хемчээли хенертен кызырылган. Эрткен чылдың ол үеэзинде дедиээрге, чуртта сигаретти 19,6 хуу эвээрген ол-ла айда сатканын Канаданың статистика бюрозу дыңнаткан. 200 сигаретке таакпылаарлар 32 канад доллары (27,50 америк доллар) чарыгдан турар. АКШ-ты бодаарга ийи катап улуг үнелиг. Өртээн улгаттырганы-биле оны кызыгаарлаваан. Шуулу күүгүг албан черлериге, ол ышкаш улут стадионнарга таакпыларын шуут хораан.

АРЫЛАР-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

МЕХИКО. Мексиканың 26 штатындан 23-үзе африкан алдуркчу арылар, оон иштинде федералдыг округтуң таваңгы база тыыларын. Бо алдуркчу пасекомнар-биле демисел талазы-биле комиссияны баштаны Сальвадор Кахеро ол дугайын дыңнаткан. Африкан арыларның ыыргаңнаан аар берге байдалдарга таваржып, өлүмнерге чедирип турар. Сөолгү кезеңде Мексикага 28 кижи өлген, ам 300 кижи берге байдалда. Чуртта 250 муң ажыг тускай ары тудукчуларын, оон 10 муңун — төвүнде тургускан. Насекомнар-биле демисел чорударыкта ол-ла ажыг ажыктыг болган. Эрткен чылын шак ыыдыг арга-биле 150 муң ажыг арыларның үнүүлерин уткаан чок кылган.

КАЙГАМЧЫК АЖЫЛЧЫН КУШТАР

Чырык өртемчейде дириг амытаннарның иштинден эң ыяш куш-ажылчы амытаннар (кижиден ажыкка) — куштар деп, өртемченнер санап турар. Чижээ, дрозд деп ыраажы куш болдунга чем тып алыр дээр хүн бүрүзе 19 шак дургузунда шимчеп келир. Бора-тирилээ куушкаш — 400 ужуудушкуннарны кылыр, 18 шак дургузунда «ажылдаар».

Музейде делгелге

Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейинге хүүн «Сарыг шажынның чүүлүне дерекселлери» деп делгелге ажыттынган. Ында шаандакы тыва ламаларның ажык-хеви, эт-херекселлери, сударлары, хөгжүм херекселлери даңгы көрүксенниг чүүлер-ле хөй.

Тывага турган хүрээлерниң болгаш ламаларның чуруктарын база делгеп. Ындыг-бүрү бурганнарның дүрүзүлери, тыва от иштинде диригхерекселлери делгеттинген. Ук делгелгени музейнин кызыс эргелекчизи Елена Байкара болгаш аныяк эртем ажылдакчызы, тибетолог Маргарита Сумбаа организастап белеткээн болган чыыдган дугайында делгеттинген экспонаттарга хамаарыштыр тайылбырларны кылганнар.

Делгелгени кызыл-чылдар болгаш ламаларның чуруктарын аалчылар сонуургал-биле көрүп турар.

(Бистин керр.).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — [illegible] ◆ орадакчылары — 3.33.91, 3.34.17 ◆ приемная — 3.34.28 ◆ чарысалгалы секретарь — 3.34.90 ◆ орадакчылары — 3.45.09 Кидистер ◆ партийн. жл-органнызыг болгаш идеология — 3.36.83, 3.36.25 ◆ Советтер ажылыныңы — 3.34.93, 3.41.23 ◆ үлетпүр — 3.34.49, 3.36.73 ◆ кодаа ажылагый — 3.41.16 ◆ культура — 3.39.15, 3.37.11 ◆ социал айтырыглар — 3.34.57 ◆ репортерлар болуу — 3.34.39 ◆ чагаа киллизи — 3.39.02 ◆ очулга — 3.34.93 ◆ инспекторлар — 3.34.19 ◆ индустриалчылар — 3.27.11 ◆ солун келбейн барганда — 2.32.75 ◆ бухгалтерия — 3.43.41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница сүүлүнде чыыр. Чыыр 260 катап үнер. Хемчеглери 7 парлалга ажыыр. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Йөн үндүрер чер политрафия болгаш ном садылыг керектерниң талазы-биле хүрүне комитетинин типографизазы. Кызыл Шетинин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 80.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЫЫЛДА үнезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 16 эторник № 68 (14568)

(Чагыыр ортаа 6 коп.
Салар ортаа 10 коп.

БАЛГАЗЫННЫҢ МАЛЧЫННАРЫНГА ЧОРААШ...

Ийе, «Революцияның чалбыжы» совхозтуң хойжуларының аал-коданынга чорааш, оларның ажыл, амыдыралыбиле танышкаш, кижиниң сагыжынга чамдык бодалдар ыяап-ла кирер чорду. Чүлерил ол? Эрткен чылдың түнелиле ук ажыл-агыйда Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Иван Петрович Сафонов республикада ийиги черде болган. Чүс хойга хураган талазы-биле ыылыг. А дүгү бирги черде — бир хойдан 4,4 килограмм. Ынчаварга бирги черде хойжу— Сүт-Хөл райондан Дугар-оол Ондарның көргүзүү 100 хойдан 122 хураган (И. Сафоновтуундан 2 хураган хой), а дүгү 3,0 килограмм. Бо ийи малчынның хоюнуң уксаазы ангы: Маадырныы—нарын, а Д. Ондарныы — бөдүүн дүктүг. Ыыгчап кээрде, оларның ажылын канчап деннээрил? Иван Петровичиде 551, а Дугар-оол Давай-ооловичиде 228 хой бар.

Ынчангаш ам хойжуларның социалистиг чарыжының түнелиин үндүрерде чангыс талалавайн, чүле хураган алганын эвес, а малының уксаазын, баш саныын, дүк алганын база киириштирер дугайында мурнуида чамдык эштер айтырыгны солунга база радиога-даа көдүрүп турганы чөптүг. Бодап көөрге, түнелиг үндүрер эштер бо талазы-биле шүүтсүнер хевирлиг.

Балгазынның малчыннары эрткен чылын 100 хойга оннаштыр 83 хураганны камгалап доруктурган, бир хойдан 3710 грамм дүктү кыргаан. Ажыл-агыйның девискээрин нарын дүктүг хойга өзулуг-ла таваржыр.

Кыштагларга чорааш, ында мал-маган хүр турарын, мал чеми четчирин көрдүм. Сакманчыларны четчелээн. Коданн бүрүзүнде сигеп, чарба, суг четчир, оттулар хөмүрнү дүжүрген, бараан-биле хандырылга багай эвес. Коданнарда электри чырын кирген. Бо совхозтуң малчыннарының амыдралы чамдык суурларның чурттакчыларыныңдан дээре чорду. Хөөрем чокка ыылыг.

Балгазын суурдан ырак эвесте Ланзыы Оюнуң кыштаанга келдивис. Коданн девискээри, кажаалар ишти арыг-силиг. 400 хойлуг улус чорду, оларындан 36-ы төрээн, хураганнары шупту бар, ынчангаш ам безин 100-ке оннаштыр 90 хураганны апкан. Сакманчылар Ахмед Сегбе, Роман Ланзыы, Чечек Ондар дузалаашын турлар. Аныяк эр — Ахметтин чугаакырын, тура-соруктуун бодум хуумда магададым. Ол ам кырган-ачазының хоюн хүлээп алыры-биле белеткенип турар, аренда кереэзи-биле ажылдаарын тайылбырлады. Боду чолаачы, тракторист мергежилдиг. Алызында барын, арат ажыл-агыйлыг болур күзелдиг. Кырган-ачазы дээнин Ланзыы Оюн ол. Шак ындыг. Ахмед Сегбе ишкаш аныяктарны чер бүрүзүнге деткиир болза эки-ле-дир ийин. Тура-соруктуг аныяктар биске када-даа керек.

Дараазында дүржүлгалыг малчын Арынак Комбаанын аалынга чеде берливис. Кадаадан ак халаттыг кижи үнүп келди. Мал эмчизи деп бодааным улуг сакманчы Делгермаа Арынак болду. Бир хураган аарый берген, ону сыкырткаш, үнүп кээрге таварышканывыс ол болду. Малчын боду хураганын эмнээр, артында-ла ак халаттыг. База бирээни ол факт көглеп турду. Арынактар ам 14 чыл хойжулаан. Эрткен чылын хураган алыр, дүк кыргыыр талазы-биле планнарын ажыр күүсеткен. Бо чылын ам безин 100 хойдан 100 хураганны апкан, хоюн төрүп турар.

Балгазында барыын талакы районнардан келген малчыннар бар чорду. Сарыглар Олег эрткен чылын Аянгатыдан мында көжүп келген. Черинге тургаш-ла ол малчынаан, 13 чыл стажтыг, коданында 414 хойлуг, 360-ы ооллапкан, ам безин 100 хойга 90 хураган онаажып турар. Сакманчылары Чинян Монгуш биле Михаил Бадыргының кызымак ажылы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар малчын чорду.

Оларның кожазында херээжен малчын Седенмаа Донгак ийи оглу-биле 679 иртчигештерни хүр-менди ажаап, кадарып турар. Ол ышкаш Мижит-оол Көк-оол, Оттук Анай-оол оларның кадарган малы база эки турар.

Бо чылын совхозтуң девискээринде хар улуг дүшкен, чамдык коданнарның девискээринде хөртүктээн. Бараанна коданывыста малды тургузу азырап турар чорду. Мал чемин четчир кылдыр белеткеп алырга, оом ачызы бо ышкажыл. А бир эвес балгазынчылар ол планны күүседип шыдаваан болза канчаарыл? Дирекция малды кыштан хүр-менди ажырар дээш бүгү-ле хемчегларни ап турары илдеп.

Бо бүгү эки-дир, ынчалзадаа четпестер база бар, эн ылангыя малчыннарның чоптүг негелделерин, дилеглерин база дыннадывыс, көрдүвүсдаа. Чүлерил? Аренда кереэзин чарганы эренгей. Кереэзде көрдүнгениннен ажыр алган хураганнарны совхозунга салар бе азы канчаарыл база немелде төлевирни канчаарыл дээр дугайында тодаратпаан. Бо дугайында эн ылангыя Комбаа Арынак хомудап турар.

Малчыннарның чагытканы солун, сеткүүлдер озалдап кээр, а коданнар суурдап шуут ырак эвес. Малчыннарның чамдыктары тараа соктап чиириинге ынак, согаш, балазы-даа бар. Шаандакызы ышкаш, садыг-магазинде элбек аъш-чем бар эвес, ынчаргаш кадарчыларның ол негелдезин өзугаар совхоз тараазны садар болза эки. Совхозтуң малчыннары бодал-сагыжын, негелделерин чугаалаар дээрге, бо чоокта хурал-суглаа хамаанчок, өөредилге-кичээлдер безин болбастаан. Бо талазы-биле директор И. Чучев, профком даргазы К. Сарыглар база тускай эртемниг-ле-даа боттуг хемчегларни дарый алыр ужурлуг. Малчыннарының безин тура-соруун деткиир-ле болгай.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

«ДҮРГЕН ДУЗА» ЧЕДИРЕРЛЕР

ЧУРУКТАРДА: Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң кашмакчызы Седип-оол Күжүгетович Хемчик часкы тарылга белеткелиниге идепкейлиг киржип турар. Ол дөртен ажыг тракторларны септээринге үлүүн киргген. Аңгы-аңгы маркалыг машиналарның үрелген черлерин тудуштуруп, оон кузовтарын болгаш кожугларын кылырынга дузалашкан. Ам-даа кылыр ажылдар хөй. Часкы ховуу ажылдары эгелээрге-ле, бо бедик мергежилдиг ажылчын ховуу турлагларын кезип чоруптар. Шык базырыышкынының үезинде, чер чардырылгазынга үрели берген секторларны ол дораан-на кацнаптар. Оон ажыл-ижи «дүрген дуза» чедирер эмчилер-биле дөмей-ле.

Даргаанаар цехте ажылдың хайнышкынының канчаарыл аан. Ажыл-агыйның улуг дарганы Монгуш Сагаан-оол тараа эжер совоктарны кылып турар. Чаштырылга агрегаттарының чугула дээртерин база бир дарган Хертек Калдар-оол кылып турар. Чедерниң ховуларын эргип, чер аддарар андазыннарның херектиг чүүдлерин база олар кылырлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

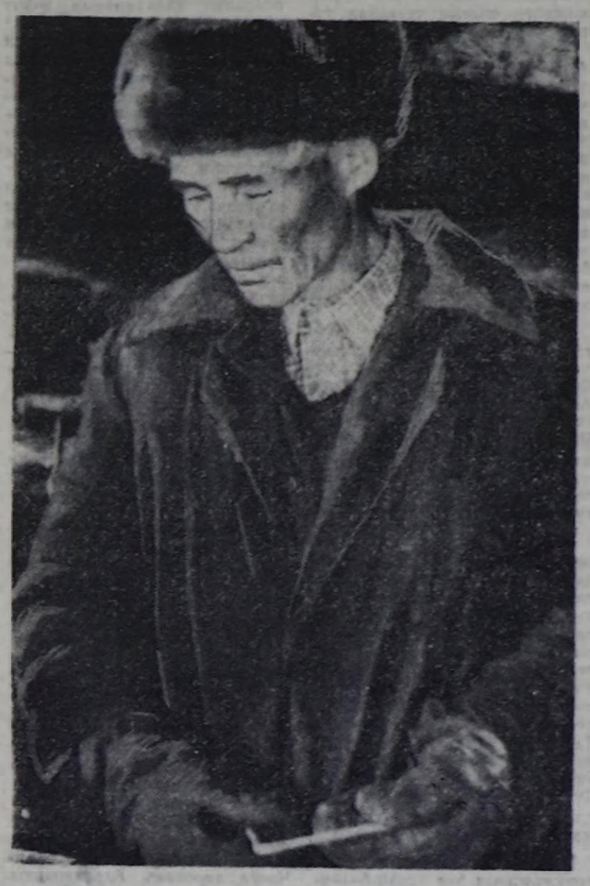

НЕГЕЛДЕЛЕР, ХОМУДАЛДАР ҮЗҮЛБЕС. ЧҮГЕ?

Ажыы-биле чугаалажырга...

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларының бүгү малы ырак-узак, чоок-даа 235 коланда база 4 фермада турар. Мал ажылында хаара туттунган кижи хөй. Олар чылдың дорт ээлчээнде одар-белчиир солуп көжүп, малдың баш саныын өстүрер, оон продуктулуун бедидер дээш ажылдап турар. Эң ылангыя малдың массалыг ооллаашкынының үезинде ажыл улам аартаар болгаш хөй сакманчылар база немежир.

Малчыннарның садыг хандырылгазын экижидерин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган доктаалында база онзалап айыткан. Ол чугула документинин күүселеэн Барыын-Хемчик районда кошкак. Районнуң хереглекчилер ниитилелиции ажыл-агыйлар аайы-биле бижыглаан автомагазиннериниң четпес ажылынын дугайында негелделер, хомудалдар үзүлбес. Район, республика солуннарынга, радио, теледамчыдылаларга чөптүт шүүгүмүүлелдер моон мурнуунда удаа-дараа болгулаан.

Бо четпестер чүге үнүп кээп турарын дорт харылаар кижилер-биле чугаалажыр дээш, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы Т. К. Тас-оол-биле сүмелешкеш, автомагазиннер эргелекчилерин чаңгыс черге чыып, ачаа дарганын саглыг талазы-биле оралакчызы Н. С. Устиновадыр, бараан хуваакчыларының база бараан складтарының эргелекчилериниң киржилгези-биле ужуражылганы эрттирдивис.

Баштай-ла автомагазиннер эргелекчилериниң сес берип, айтырыглар салып, оларның тайылбырын дыннаан. «Шекпээр» совхозтуң Ак, Биче-Аңгаты девискээринде 50 орегеде 337 кижини бараан-биле хандырар Чамзырын Ооржак кодан бүрүзүн айда ийи удаа эргип кезип турар. Чамдык малчыннарга ховар баар, оюп эрте бээр дугайында «Хемчиктиг сылдызы» солунга малчыннарның бижээнин шүүгүмүүлелдиг чагаанны чөпсүнүп, бодунуң буруузун миннип, моон соңгаар чоннуң негелделеринге дыннангыр болуп, кызып ажылдаарын Ч. Ооржак хүлээнген.

Долгар-оол Хертек садыгжылар аразында соцчарыштын тинлекчизинге санадып, планнарын доктаамал ажыр күүседип келген. Быжыглатканы «Доң-Терезин» совхозтуң малчыннары ону мактаар. Райпо ажылдакчылары дээш болгаш бирги сорттуң далганын складтарга арттырган, малчыннарже кудуку сорттуун чорудуп турар таварыллаларны, көдээде күш-ажылдың хоочуннарын, пенсионерлерни хандырарынче кичээнгей салбазын, оларның нормазын бербейн турарын шыгыы шүүгүмүүлээн.

«Барлык» совхозтуң Хөнделеп, Аксы-Барлык салбырларының малчыннарында Борис Ооржак бижыглаткан. Ынчалза-даа ол аал-коданнарга доктаамал барып четтикпезин, машиназы үргүлчү үрелип турарын хомудаан. Шынап-ла, ындыг харын. Александр Аракчаанын автомагазинин артык кезектер тыныгында Үм 5 ай дургузунда аная турган. Үүрмек кезектер үрелгенде чолаачылар боттарының акша-хөренгизин-биле кылдыртыры, улус-биле дугурушкаш, оларга хөлезилеп кылдыртыры ам шуут чаңчыл болган.

Аъш-чем продуктулары болгаш үлетпүр бараанналары эвээжээн амгы берге үеде оларны шаа-биле нормалап, ховар бараанналарны оочур барымдаалап чедиштирерде олбо девискээрлерде чурттап, ажылдап турар улустуң даңзызын ыяк шын тургузары, ажылчын контрольду ажылдадыры негеттинер. Ындыг турбуже, Ак, Барлык, Эрги-Барлык көдээ Советтеря мал ажылында хаара туттунган бүгү кижилериниң, оларның ажы-төлүүнүң база пенсионерлериниң саның ылап шын тодараткаш, автомагазиннер эргелекчилеринге бербейн турар. Садыгжыларның боттарында аңгы демдеглел кыдыраажы база чок. Бараан аймаанның ховартаанын чонга билдингир кылдыр тайылбырлаары уттунгурган. Райпо даргазы Тумат Тас-оолдан аңгыда баштаар черинин кежигүннери, садыг талазы-биле харылаан турар Нина Устинова, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларының кол хуваакчылары Руслана Ооржак, Тамара Ооржак автомагазиннер-биле када көдээже үнчеливиден малчыннарда байдалты, оларның негелделерин шуут билбес.

Кат-чимис аймаан, дагаа чуургазын, доңгурган балыкты ырак-узакта кижилерге аппарып садарындан садыгжылар шүүтсүнер, бараан хуваакчылары ону хынап көрбезин склад эргелекчилери саналдарынга шүүгүмүүлээн. Чамдык совхозтарның малчыннарында ажылдап кедер халат чок. Сайгарылга базаазының складтарында олар чок деп, чамдык удуртукчулар чылдагааннаар. А хереглекчилер ниитилелиниң складында эннежок. Ону дугуржуп, садып алыры бодавас. Автомагазиннерже үндүрер болза, малчыннар боттары-даа оларны садып ап болур.

Барыын-Хемчик райкүүскомунуң удуртукчуларының талазыдан хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин ажылын эмин эрттир холгаарлаар, чагырар, дужаар чоруктар хевээр арткан. Складтарга келген ховар бараанналарны девискээр аайы-биле магазиннерге үлээрде, 10—15 хонук саададырын райпога болган чышка шыгыы шүүгүмүүледи. Ховар бараанналарны үлээр комиссия райкүүскомунуң чанында бар, ол комиссия улуг ортектиг ядыкхеп аймаан, телевизорларны, бажың иштиннин хереклелерин район төвүнүң, көдээ суурларның магазиннеринге бергеш, малчыннарга арттырбас чоруктар бар. Малчын кижи база-ла каас-шиник кеттиниң, өг-бүле тудар ажы-төлүүнге эт-сеңги садып алыр эргелиг-ле болгай.

Барыын-Хемчик райпозунга болган ажык чугаа өөредилгиг, кичээндиргиг болган. Бо дугайын районнуң малчыннары база билип алзынар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

СЭКП ТК-ниң Секретариадында

СЭКП ТК-ниң Секретариадының апрель 13-те СЭКП ТК-ниң Чингине секретары М. С. Горбачевтуң дарга-лаашкыны-биле болган хуралынга партияның моон соңгаар кылып чорудар чугула айтырыгларын чугаалашкан.

Тургустунуп келген экономиктиг болгаш политиктиг байдалдарны бүгү талалыг чугаалажып көргеш, ТК-ниң Секретариады СЭКП ТК-ниң Пленумун апрель 24-те чыылдырары чугула деп шинчилеп-дээн. Анаа чуртта болгаш партияда байдалдың айтырыгларын чугаалажыр.

(СЭТА).

ССРЭ Президентизи Японияже чорупкан

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Японияның премьер-министри Т. Кайфунуң чалаанын ёзугаар албанның аян-чоруун кылып апрель 14-те Токноже чорупкан. Совет күүсүнүң удуртукчузу-биле кады ССРЭ-ниң даштыкы хереклер министри А. А. Бессмертных, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко, РСФСР-ниң Дээди Соведениң Даргазының оралакчызы Б. М. Исаев, ССРЭ-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар министри К. Ф. Катушев, РСФСР-ниң даштыкы хереклер министри А. В. Козырев, РСФСР-ниң Дээди Соведениң Делегей хереклериниң талазы-биле комитединиң даргазы В. П. Лукин, Якут-Саха ССР-ниң Дээди Соведениң Даргазы М. Е. Николаев, СЭКП ТК-ниң секретары, СЭКП ТК-ниң Делегей киллизиниң эргелекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Соведениң Делегей хереклериниң талазы-биле комитединиң кежигүнүн В. М. Фалин, ССРЭ Президентизиниң улуг чөвүлекчизи А. Н. Яковлев Японияже чорупкан.

Аэродромга совет күүсүнүң удуртукчузун ССРЭ-ниң оралакчы-президентизи Г. И. Янаев, ССРЭ-ниң Дээди Соведениң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң премьер-министри В. С. Павлов, ССРЭ-ниң Айыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери В. В. Бакатин, В. А. Крючков, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Д. Т. Язов, СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко болгаш албанның өске-даа кижилери үдээн.

Японияның ССРЭ-де хереклериге түр бүзүреткен Х. Сигета, Көрей Республиканың ССРЭ-де элчини Гон Ро Мен үдээнилериниң аразынга турган.

М. С. Горбачев орук ара Хабаровск хоорайга доктаагаан.

(СЭТА).

ЛОНДОНЧЕ ЧОРУПКАН

Европаның эде дериишкин болгаш хөгжүлде банкызының ажыдыышкынынга киржирибиле ССРЭ-ниң премьер-министри В. С. Павлов апрель 14-те Лондонче чорупкан. Ол делегей организациязының кол сорулгазы болза кады ажылдажылганы хөгжүдери болгаш ССРЭ-ге база Чөөн Европаның чурттарынга улус ажылагыйының төлевиделлерин боттандырарынга сан-хоо экономиктиг дузаны көргүзери болур.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң болгаш Хакас автономнуг областың I-ги кварталда чарыжының түннели

1990 чылдың I-ги кварталы-биле деннээрге (хуу-биле)

	Тыва АССР	Хакас автономнуг область
Үлетпүр продукциязының хемчээли	88,8	107,4
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	95,6	108,3
Кодээ ажыл-агый продукциязын күрүнеге сатканы		
Мал болгаш куш	68,8	77,5
Сүт	76,1	93,1
Дагаа чуургазы	85,3	92,5
Тудут		
Капитал салыышкынар	70,2	91,1
Тудуг-монтаж ажылдары	70,5	91,5
Кол фондуларны ажыглалга киргген	51,4	100,4
Чурттаар оран-саваны ажыглалга киргген	47,4	166,8
Транспорт		
Ниити ажыглалдың автотранспорту-биле чүк сөөртүлгеи	87,5	99,8
Садыг		
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы:		
Ниити хемчээли	112,6	115,2
Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези		
Чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези	114,0	115,0

ЧАА ӨРТЕКТЕР: айтырыглар, тайылбыр

Республиканың министерстволарының, ведомстволарының база чиик, аъш-чем, тус чер үлетпүрүнүң, садыг болгаш хой-ниити удуртукчуларының чөвүлел хуралы Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Президиумунга болуп эрткен. Аная өртектер реформазы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының айтырыгларын чугаалажып көрген.

Чөвүлел хуралга республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгарнын, сан министриниң оралакчызы Ф. Ф. Бажитскихтин, Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы И. Ф. Молянов тун, чурт үлетпүр каттыжыышкынының даргазының оралакчызы В. О. Ооржактың база хой-ниитинин чемненилгезиниң трезинин директору Г. С. Сухованың информацияларын дыннаан.

Чамдык хынаалдаларның база үстүнде адаанывыс удуртукчуларның дыннадыындан алырга, бистин садыг болгаш хой-ниити чемненилгезинин, эн ылангыя школа буфеттеринде, чиик, аъш-чем база чурт үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниде ангы-ангы өртектер тыптып келгилээн.

Ол бүгүнү барымдаалааш, өртектер реформазының талазы-биле республика солуннарының арыннарынга, радиога, телевидениеге тайылбыр бээрин республиканың Өртектер комитединиң даргазы Ф. Молянов, а чурт үлетпүр бүдүрүлгелеринге чит эттн кандыг өртектер-биле үилүрүп берип турарының талазы-биле «Тыва компосредкомпаниянын» ажылын сайгарыл көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң чогуур доктаамал комиссиязынга (даргазы А. Шулепов) акша орулгазы эвээш өг-бүлелерни хандырар магазиннин бараан ассортиментизиниче кичээнгей салырын „Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунга (П. Холырев) дааскан.

Ол ышкаш школа буфеттеринде, студентилер столоваяларында аъш-чемнин өртээн чиигедип, эде көөрүнүн аргазын Өртектер талазы-биле күрүне комитединге, Улус өөредилгезиниң министерствозунга, Кызыл хоорай Совединге даскан.

Ниити столоваяларга чиик өртектиг чем белеткээриниң талазы-биле бар-ла аргаларны, курлавырларны дилеп тыварын хой-ниити чемненилгезиниң трезинге база хүлээткен.

Ук хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар удуртуп эрттирген болгаш аная чүве чугаалаан.

Седен ХЕРТЕК.

ДҮҮН

45 ЧЫЛ БОЛГАН

Кызылдың садыг-кооператив училищезин тургустунганындан бээр 45 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хуралын дүүн демдеглеп эрттирген. Аная Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң, Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң төлээлери, ук училищенин доозукчулары, сургуулдары киришкен.

Байырлыг хуралды училищенин директору Галина Николаевна Молодцова ажыткаш, училищениң тургустунуп келген хүнүнден эгелээш бөгүнге чедир ажыл-чорудулгазын чылганызарга таныштырган. Шынап-ла, 45 чыл дургузунда, садыг-кооператив училищезин чүс-чүс бедик мергежилдиг садыгжыларны, бухгалтерлерни, поваларны, хлеб бижырыкчыларын белеткээн. Оларның хой кезин мергежилдериниң айы-биле ажылдап, чоннуң хүндүткелин эки ажылы-биле чедип алган. Училищениң материал-техникти база базазы бижыккан. Дээди эртемниг хой чылдарда башкылап келген тускай специалистер республиканга хой санныг төлептиг кадрларны белеткээн. Ол дугайын санал берген кижилер чугааларынга илередиккенер.

Садыг-кооператив училищезинин тургустунганындан бээр 45 чыл болган оюнга киржирин-биле талаткан кижилерге солун программалыг концерти училищенин башкылары, сургуулдары көргүскен. Ол ышкаш тускай делегелгени база организастаан.

(Бистиң корр.).

БӨГҮН

БАШКЫЛАР ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Республиканың башкылар билии бедидер институду биология болгаш химия башкыларының ай хуусаалыг түр өөредилгезин организастап эрттирип турар.

Районнарның янзы-бүрү школаларындан келген 50 хире башкылар химия болгаш биология эртемнерни башкыларының талазы-биле лекцияларны, тайылбырларны, ажык кичээлдерни, дүржүлгалыг башкылар-биле ужуражылгаларны башкылар билии бедидер институттуң организастап эрттиргениниге өөрүп, боттарынга ажыктыг, өөредиглиг чүүлдерни хөйү-биле билип алганнар. ББИ-ниң химия болгаш биология кабинеттериниң эргелекчилери Ирина Ооржак биле Вера Монгуш башкыларның түр өөредилгезин Кызылдың кежээки школазында чорудуп турар болгаш оон ажыктыг, цынарлыг, өөредиглиг, дузалыг чоруун чедип алырынче улуг кичээнгейни салып турар.

Бөгүн химия башкылары Көк-Тей школазының тос классчыларының химия кичээлинге олуржур болгаш химия башкызы Л. А. Камзалакова-биле арга-дүржүлга солчурлар. Ажык кичээлге олурушкан башкылар башкылаашкын талазы-биле арга-сүмелерни солчуп, үнелиг сүмелерни башкыга бээрлер.

(Бистиң корр.).

ДААРТА

41 АВТОБУС ҮНГЕН БОЛЗА...

Кызылда хоорай иштиниң маршруттарынга база хоорайлар аразынга пассажирлер аргыштырар автобустарның билеттериниң өртээн улгаттырар деп, Тыва АССР-ниң депутаттары бадылаан болгай.

Ам хоорай маршрудунуң автобузунга орган санындала 15 көпеек төлээр бис. Ол дээрге мурнунда өртээнден барык-ла дөрт катап улуг өртек-тир. Кывар-чаар материалдар, артык кезектер дээш, өске-даа чүүлдериниң өртээ улгатканда автобуска чоруурунуң хөлезинин улгаттырганы чөптүг-даа бооп болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа оон-биле кады хоорай иштиниң автобустар аргыжылгазы база экижиир ужурлуг.

План ёзугаар алыр болза, хоорай иштиниң маршруттарынга хүнүнүн-не 41 автобус чоруп турар ужурлуг. Ындыг болурда, маршруттарга пассажирлер аргыштырарының үезин автобустарның чолаачылары шыгыы сагыыр ужурлуг. Ынчан бис ажылыыска озалдавас, чедер дээн черивиске ой-шаанда чедер бис. Дүүн хоорай маршруттарынга 36 автобус ажылдап үнүүн. Планнаанындан 4 автобус чедип үнмээнин пассажирлерниң аргыжларынга доктап болганы чугаажок.

Даарта планда көрүүнгеи автобустар шупту үнер бе? Ол айтырыгга чиге харыыны бээриниң пассажирлер АТБ-ниң ажылдаачылары дескедээр улус болду.

НЕГЭЭРИН ЭВЭЭЖЕДИР, АЖЫЛДААР ХЕРЕК

ССРЭ-нин Премьер-министри В. С. Павловтуң ССРЭ-нин Профэвилелдериниң бүгү-шиити конфедерациязынын чөвүлелиниң пленумунга чугаазындан

Профэвилелдер — ол дээрге чүгле коммунизмниң школазы эвес, а харын ажыл-агый чорудулгазының школазы, эргелеп башкарылганың школазы деп ленинчи тезисти сагындырган, кабинеттиң баштыңы пленумуң киржиччилериниң кичээнгейин бис шуптувус доңдораан онуу-моону кылыр, моону күүседир, еске-даа чүүлдерим бээр деп демниг негеп чанчыккан бис дээрзинче үлезидырган. Чогум ол бүгүнү кайыын алырын кым-даа ыыттавайн турар.

Ону ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди кылыр ужурлуг деп чугаалаарлар. Силерниң пленумуңарының шиитпириниң төлевилели, ооң-биле таныштым, база барык үштүн ийи кезиинде кабинетке негелделерден тургустунган. Бир мындыг чүүлдү база сагындырыксап тур мен: Министрлер кабинеди ам күштүг бооп турар статузун ёзугаар хоойлу саналдап киирер эргези чок, ынчангаш кандыг-даа санал киирип шыдавас. Бис — күүсекчи орган бис. Силер, профэвилелдер хоойлу саналдап киирер эргелиг силер, ынчангаш ону ажыттап, саналдарыкар киирилцер.

Министрлер кабинединге хамаарыштыр алыр болза, биске мындыг эргени бээрин дилээн бис, ынчалзажок ССРЭ-ниң Дээди Соведи оны хүлээп албаан. Ажыл төлевирини өстуреринин дугайында шахтёрлер-биле чугаалажып тура, — кабинет анаа үдурланмайн-даа турар — мынча диливис: 17 катап-даа, 2-даа, 3-даа катап өстуреринге үдүр эвес бис, чүгле бир негелде бар: мындыг шалын бүдүрүлге хемчээлин ол-ла хире чогүүр деңнелге өстүрери-дир. Бир эвес бистин шахтёрлар-биле дугуржулгавысты көөр болзуңарза оларның шалының хөмүр-даш тывыжын 711 миллион тоонна хемчээлге чедирерге, 2 катап өзериин тодаргай айыткан. Ынчаннмас болза эвлечелиг үлелге эгелээр, чүгле дээрге кайы-бирээзинге анаа-ла шалының өстүрүп каар болза, ол дээрге өске кайы-бирээзинден ол акша-хөрекпилерин дедиг алыр аналар дээни ол. Оон өске арга чок-ла болгай.

Кайы-бирээзинден ам шуут алыр чүве чок деп чүвени силер тергиин эки биле силер. Кижилериин боттарының ажылдап ап турарынан хөйну төлеп турар адырны азы мергежилди мында олурарлардан кым адаптарыл. Мындыг чижек тывары берге бооп деп болгай-дыр мен.

Ынчангаш негелде салып тура, профэвилелдериниң хүлээнип турар чүүлдерин база айтыры чугула деп саналар мен. Бүдүрүлге хемчээлиниң немей өзүлдезин магадылаар силер бе? Мындыг магадылал чокта шалың өзүлдезин болдурмас.

Бис ажыл төлевириниң өзүлдезин бүдүрүшкүн хемчээлиниң немей өзүлдези-биле холбаары дээш туожур бис деп чүвени сагындыксап тур мен. Бир эвес мындыг эвес дээр болза, мындыг айтырыг турустуңар: күрүне бюджединиң чедишпезин улам улгаттырарын, акша-көпестин эндере парлаарын профэвилелдер негеп турар. Бир эвес акшаны эндере парлаарын негеп турар болзуңарза, оны дорт чугаалаар. Эвилелдиң болгаш бүгү республикаларның бюджеттерин ам бөгүнде чедишпес кылдыр көрдүнген. азы Эвилелдаа, республикалар-даа бюджеттериндe акша чок.

Бирги кварталда бүдүрүүнгей национал орулга хемчээлин 10 катап кудулаан деп чүвени барымдаалан көөр херек, ынчаннаш төлевилен турган чүүлдер байтык, чүрүтта продукция чок.

Мооң-биле холбаштыр дыка нарын айтырыглар турустуңган, оны шахтёрларниң забастовказы улам нарыдаткан. Ам шахтёрларниң негелделери экономиктиг бооп турганындан политиктиг кылдыр шилчээн деп кым-даа чугаалаар болза, херек кырында олар эң бажындан политиктиг кылдыр салдынган турган. Бо дээрге чаа забастовка эвес, а 1989 чылдың забастовказының улам-чылалы деп айыткан мындыг документиге шахтёрлар ужуражыышкын үеринде ат салган.

Ооң түнелги болза металлургия агрегаттарының ажылдавайн барганы-дыр. Бөгүнге чедир 5 кокс батареялары база 21 домна суугулары турупкан. Бистиң санал турарывысбиле, чыл төнчүзүнге чедир адак дизе 5 миллион тоонна прокат демирни чедир албас бис. Мооң салдары бүгү чүрүтка дораан илерен келир.

Маңаа эштер тараа тарыыр техника чок деп чугаалап турду. Ийе, техника чок! Ынчаарга техниканы септээри база болдунмас, чүге дээрге металл чок, а кокс чокта металл кайыын кээрил. Мындыг болганда чемишчидилгелер, шил, өске-даа күүлдер чок. Мону силер билир ужурлуг силер. Мындыг чүвени база айтыылыңар: нефтини үндүр садары 60 миллион тоонага кызырылган, чүге дээрге бойдус дүвү чок доскаар эвес-ле болгай, куулавырлар үндүр соңдунган. Нефть тыныжы бо хире кызырылганда, бис дашкаар үндүр садарын кызырган, иштики хереглелги хандырарын кызыдып турар бис. Бо шын бооп деп бодай-дыр мен. Барын Европаның чүрүттарынче нефть үндүр садарын барык шуут соксаткан бис. Ынчалзажок бис ооң мөгүнүнде оортан ап турган чүүлдериниси база албастаан бис. Ынчаннаш шахтёрларның забастовказы машина тулуунун продукциязының-даа дыка кызырылырына чедирер. Бо чорук улус ажыл-агыйының бүгү алырларына, ылангыя көдээ ажылагыйга салдарны чедирер.

Бүгү чүвениң дораан эгелип алдынары каза бүдер. Шахтёрлар ам чарлы берген: чамдыктары ажыллаар, өскелери— забастовканы уламчылаар дээн. Профэвилелдер биле бооп, чүрүтүн кол хөмүр-даш базаларының бирээзи — Кузбасс хамыктың эгезинден чүгле политиктиг негелделерге забастовкалаан болгай. Ында чаңгыс-даа экономиктиг негелде турбаан болгаш ам-даа чок.

Кузбасстың соңгу талазында каттыжыышкынар ажылдап турар хевин. Ынчалзажок, силерге чажыт эвес бооп деп болгай-дыр мен. Донбасста 200—250 кижилиг тускай бригадалар автобуста олурупкан, ол-бо черлер көзүн ажылдап турар шахталарны дүй тудуп, шахтёрларны ынаар киирбейн турар. РУХ-тың забастовкаларже кыйгырып турар төлөлекчилери ынчаар хеделип турар-дыр. Кузбасста забастовкаларның өмээржиккичилери база бар деп чүвени айтыр аргар. А оларның баштыңаары Россия Федерациязының база область Советиниң чамдык улус депутаттары болгай. Борта ооң дугайында чүгле чугаалаазы, ол шуптузу шын ышкажыгай? (Залда шимээн).

Воркутаның шахтёрларының чалалгазынга даарта эртен ужуп чеде бээр мен деп харыладым. Ынчалзажок кежээнинде дорзан телеграмма алдым, ында Премьер-министр келбейн барын болуп, чугаалажышкыннар болбас, чүгле дээрге шахтёрлар политиктиг негелделиг —ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, Съездиниң, чүрүтүн Президентизиниң болгаш чазаның дужөрү дээн. Ынчангаш чугаалажып турган ажыы чок дишкен. Бо база мындыг болган чүве.

Экономиканы политикадан дашкаарлаттас дугайында чөп чугаа маңаа дыңналып турду. Ам дээрезинде политиканың турушу чок бооп турарынга экономика салдар чедирип турар бе азы политика экономикаже шыдынышкын кыла берген бе деп чүве эки-ле билдинмес. Экономикада таарымча чок чоруктардан, кижилериниң амыдыралының баксыраан эгелээнинден политика божаңайып эгелээн деп турар кижилер шыны чугаалап турар чадавас.

Амыдыралдың деңнелиниң бүгү чүрүтта кудулаан турары черле билдингир. Амгы үеде кым эки чүрүттап орарын? Бараанларны улуг өртектерге садып азы оорланып чоруур кижилер эки чүрүттап турар чадавас. Ынчаарга ажылдап турар кижилериниң амыдыралы, шыпап-ла, берге. Ажылдакчыларының амыдырал-чүрүтталгазы эки бооп турар ыңдыг азыр бар деп бөгүн чугаалап шыдавас мен. Бүгү чүрүт берге байдалда.

Чүрүтта амыдырал чүге баксыраан бергенил деп чүвени угаан билгеи турар ужуулуг бис. Акша-хөрекпичин кайызар барганы азы кайыже үгленип турганы билдингир-ле болгай. Чылда 3 млрд. рубль-биле амыдыран, ажылдап турар кучүне аппарадын ам зоргоо чок кылып кааптар болза, бүгү чүве эжиий бээр бе? Чок.

Чамдык кижилер шериг техниказын бүдүрериин болгаш садып алырын соксаткаш, пенсионерлериин пенсияларын өстүрер деп саналды киирип турар. Ынчаарга шериг техниказы бүдүрүп турган бүдүрүлгелериниң ажылын эде тургузарына, технологиязын өскертиринге база-ла үе болгаш акшахөрекпи негеттинер болгай. Танкылар бүдүрериин соксадын кагдывыс, ооң пенсионерлерге кандыг эки чүве болганы? Чүү-даа болбаан: оларга эт, хлеб херек болгай, ол чүүлдер магазиннерде чок-тур.

Ынчангаш чазактың ажылчорудулгазын эки угаап-болзарын билзе чогүүр бооп, ол бодунун ооңунуң дайзынын эвесле болгай. Амгы үеде чазак кончут бергеезинге таварып турар, 22 министр албан-дужаал хостуг бооп турар, чүге дээрге эртем-билиглиг, таланттылыг кижилер аңаа ажылдаарындан ойталаар-дыр.

Премьер-министр ооң ынай политиктиг байдалга доктаагаан. Эвилел керээзин чарып алырынга соңуургадыг кижилер барык шуптузу аңаа ат салган. Ынчангаш керээнин төлевилелин кандыг ынылыг көрүп турарынга хамаарыштарны пленумуң шиитпиринге демдеглеп бижиир болза чугула деп, ол чугаалаан.

Ам өртектер болгаш компенсация дугайында. Компенсацияның хемчээлин Министрлер кабинеди доктаатпаан, ол чүгле ооң аңаакы хемчээлин доктааткан. Чүге дээрге амгы үеде күрүнеге акша-хөрекпи чок бооп турар, ол дугайын чажырган хереф чок. Ажылбиле чугаалаарга бисте амгы үеде ССРЭ-ниң күрүне бюджеди деп чүве чок, чүгле Эвилел бюджеди бар. Ында камгалалга, академиктиг эртемге, социал деткимчеге, эргелеп-чагырганын эвилел органнарын тударынга чарыгдаар акша-хөрекпиин көргеп.

Эвилел бюджединде бар акша ол-ла-дыр. Ону республикаларның хамаарышкан черлерин база ажыглаар аңаар. Ол бюджетти республикалагның күсели-биле четчелеп акшаландырар ужуулуг бис. А республикалар акшаны шилчитпейн

Мооң-биле холбаштыр дыка нарын айтырыглар турустуңган, оны шахтёрларниң забастовказы улам нарыдаткан. Ам шахтёрларниң негелделери экономиктиг бооп турганындан политиктиг кылдыр шилчээн деп кым-даа чугаалаар болза, херек кырында олар эң бажындан политиктиг кылдыр салдынган турган. Бо дээрге чаа забастовка эвес, а 1989 чылдың забастовказының улам-чылалы деп айыткан мындыг документиге шахтёрлар ужуражыышкын үеринде ат салган.

Ооң түнелги болза металлургия агрегаттарының ажылдавайн барганы-дыр. Бөгүнге чедир 5 кокс батареялары база 21 домна суугулары турупкан. Бистиң санал турарывысбиле, чыл төнчүзүнге чедир адак дизе 5 миллион тоонна прокат демирни чедир албас бис. Мооң салдары бүгү чүрүтка дораан илерен келир.

Маңаа эштер тараа тарыыр техника чок деп чугаалап турду. Ийе, техника чок! Ынчаарга техниканы септээри база болдунмас, чүге дээрге металл чок, а кокс чокта металл кайыын кээрил. Мындыг болганда чемишчидилгелер, шил, өске-даа күүлдер чок. Мону силер билир ужуулуг силер. Мындыг чүвени база айтыылыңар: нефтини үндүр садары 60 миллион тоонага кызырылган, чүге дээрге бойдус дүвү чок доскаар эвес-ле болгай, куулавырлар үндүр соңдунган. Нефть тыныжы бо хире кызырылганда, бис дашкаар үндүр садарын кызырган, иштики хереглелги хандырарын кызыдып турар бис. Бо шын бооп деп бодай-дыр мен. Барын Европаның чүрүттарынче нефть үндүр садарын барык шуут соксаткан бис. Ынчалзажок бис ооң мөгүнүнде оортан ап турган чүүлдериниси база албастаан бис. Ынчаннаш шахтёрларның забастовказы машина тулуунун продукциязының-даа дыка кызырылырына чедирер. Бо чорук улус ажыл-агыйының бүгү алырларына, ылангыя көдээ ажылагыйга салдарны чедирер.

Бүгү чүвениң дораан эгелип алдынары каза бүдер. Шахтёрлар ам чарлы берген: чамдыктары ажыллаар, өскелери— забастовканы уламчылаар дээн. Профэвилелдер биле бооп, чүрүтүн кол хөмүр-даш базаларының бирээзи — Кузбасс хамыктың эгезинден чүгле политиктиг негелделиг —ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, Съездиниң, чүрүтүн Президентизиниң болгаш чазаның дужөрү дээн. Ынчаннаш чугаалажып турган ажыы чок дишкен. Бо база мындыг болган чүве.

Экономиканы политикадан дашкаарлаттас дугайында чөп чугаа маңаа дыңналып турду. Ам дээрезинде политиканың турушу чок бооп турарынга экономика салдар чедирип турар бе азы политика экономикаже шыдынышкын кыла берген бе деп чүве эки-ле билдинмес. Экономикада таарымча чок чоруктардан, кижилериниң амыдыралының баксыраан эгелээнинден политика божаңайып эгелээн деп турар кижилер шыны чугаалап турар чадавас.

Амыдыралдың деңнелиниң бүгү чүрүтта кудулаан турары черле билдингир. Амгы үеде кым эки чүрүттап орарын? Бараанларны улуг өртектерге садып азы оорланып чоруур кижилер эки чүрүттап турар чадавас. Ынчаарга ажылдап турар кижилериниң амыдыралы, шыпап-ла, берге. Ажылдакчыларының амыдырал-чүрүтталгазы эки бооп турар ыңдыг азыр бар деп бөгүн чугаалап шыдавас мен. Бүгү чүрүт берге байдалда.

Чүрүтта амыдырал чүге баксыраан бергенил деп чүвени угаан билгеи турар ужуулуг бис. Акша-хөрекпичин кайызар барганы азы кайыже үгленип турганы билдингир-ле болгай. Чылда 3 млрд. рубль-биле амыдыран, ажылдап турар кучүне аппарадын ам зоргоо чок кылып кааптар болза, бүгү чүве эжиий бээр бе? Чок.

Чамдык кижилер шериг техниказын бүдүрериин болгаш садып алырын соксаткаш, пенсионерлериин пенсияларын өстүрер деп саналды киирип турар. Ынчаарга шериг техниказы бүдүрүп турган бүдүрүлгелериниң ажылын эде тургузарына, технологиязын өскертиринге база-ла үе болгаш акша-хөрекпи негеттинер болгай. Танкылар бүдүрериин соксадын кагдывыс, ооң пенсионерлерге кандыг эки чүве болганы? Чүү-даа болбаан: оларга эт, хлеб херек болгай, ол чүүлдер магазиннерде чок-тур.

Ынчангаш чазактың ажылчорудулгазын эки угаап-болзарын билзе чогүүр бооп, ол бодунун ооңунуң дайзынын эвесле болгай. Амгы үеде чазак кончут бергеезинге таварып турар, 22 министр албан-дужаал хостуг бооп турар, чүге дээрге эртем-билиглиг, таланттылыг кижилер аңаа ажылдаарындан ойталаар-дыр.

Премьер-министр ооң ынай политиктиг байдалга доктаагаан. Эвилел керээзин чарып алырынга соңуургадыг кижилер барык шуптузу аңаа ат салган. Ынчангаш керээнин төлевилелин кандыг ынылыг көрүп турарынга хамаарыштарны пленумуң шиитпиринге демдеглеп бижиир болза чугула деп, ол чугаалаан.

Ам өртектер болгаш компенсация дугайында. Компенсацияның хемчээлин Министрлер кабинеди доктаатпаан, ол чүгле ооң аңаакы хемчээлин доктааткан. Чүге дээрге амгы үеде күрүнеге акша-хөрекпи чок бооп турар, ол дугайын чажырган хереф чок. Ажылбиле чугаалаарга бисте амгы үеде ССРЭ-ниң күрүне бюджеди деп чүве чок, чүгле Эвилел бюджеди бар. Ында камгалалга, академиктиг эртемге, социал деткимчеге, эргелеп-чагырганын эвилел органнарын тударынга чарыгдаар акша-хөрекпиин көргеп.

Эвилел бюджединде бар акша ол-ла-дыр. Ону республикаларның хамаарышкан черлерин база ажыглаар аңаар. Ол бюджетти республикалагның күсели-биле четчелеп акшаландырар ужуулуг бис. А республикалар акшаны шилчитпейн

ИНЕ ТУДУП ИЖЕНГЕШ...

Уран-шевер даараныкчыны улус хүндүлээр. Ооң-биле чугаалажыксаар. Аңаа чараш, аянныг хептн даарадып алыксаар. Акы-дуңма моол улустуң чүрту-биле кызыгаарлашкан Эрзиниң төвүнде даараныла цегинде уран-шеверлер бар.

Ында кыстарның аразында Зольда Ымырның, Зоя Нерлаажап, Валя Карасалдың ине-хендири салааларга илдиксес деп болур. Оларның бригадири чоңдан хөй-хөй чагыглар кирип турарын дыңнатты. Платьелерин, костюмнерин, юбкаларны аянныг кылдыр кылгаш, эзлериинге эгидип турдулар. Хере чаткан, өңүр шыпаа дег холбеңнээш пөстерин эргек базып хемчээй салдылар. Аңыл аразында чугаалажыг дыңналып тур: «Апрельдиин чайлыг күүседир боор бис, кыстар. Хептерни даараар чагыглар эңдерлип-ле тур. Машиналар база шупту ажылдап кириптеринге белен-дир. Моон соңгаар эртежик кээп, ине туткаш, инженир болза эки-дир. Урулларга тыва тоңчугаштар чагаан улус база бар ийин». Бригадир Валентина Маадыр-ооловнаның эштеринге ажыл-ишчи чугаазы олдур.

ЧУРУКТА: Зоя Нерлаажап.

Кызыл хоорайда бажың иштиниң эт-хереклелдерин кылыр цехте Ирина Фомина, Татьяна Манова болгаш ооң өске-даа ажылчыннар диваннарны, чымчак сандайларны кылып, шокар пос шывыглар-биле кылып үндүрүп турарлар.

Бажың иштиниң хереклелдерин дүргеи болгаш шыларлыг кылырына олар чанчыкканнар. Чугула херектиг материалдарны келири хожудавас-ла болза, ажылчыннар планныг даалгаларны ажыр боттандырып келгеи.

ЧУРУКТА: бүдүрүлгениң мурнакчызы Татьяна Манова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КАДАРЧЫЛЫГ БОЛЗА...

Амыдырал-чүрүтталга бергеден, аъш-чем аймаа садыгларда ховартап тур шыкажыл. Ынчангаш мындыг болалым бар. Улустуң хууда малдарын кадарар кижилерден тургузуп алзывысса чүл?

Хоорайда-даа чүрүттап орар тыва улустарда шээр мал эвээш эвес болгай. Олар доргүл-төрел, да-дуңма айыбиле үлеп каяны малын бир черге чыгаш, кадарчыдан тыпкаш, аңаа акша-тогерикти төлеп бээр кылдыр керээдеи чарып ап болгай. Бир-ле ажылагыйның девискээриндеи шак-ла ыңдыг арга-биле кыштаг, чайлагны база дуружуп чүге шыдавас деп.

Хоорай чүрүттакчылары эвээш санныг малын таныш кадарчыларынга аппарып каарга, оларының баш саны өспес боор-дур. Харын-даа эвээжеп каар-дыр. Бир эвес тускай кадарчылыг турар болза, ыңдыг эвес аппар деп бодаар мен. Ынчангаш моңа иштиң күш-биле шиитпирлеп, бир ужурум тыпсп эки ышкаш-тыр.

Николай КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

«Шынга» харыы

ХЕМЧЭЭН АЛГАН

1990 чылдың декабрь 27-де «Шын» солунга үнген «Ажыкчарлыг болдурар» деп чүүлдү Өвүр районнуң партия организациязының контроль комиссиязының президиум хуралынга сайгарып көргениниң түнелдерин районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазы А. С. Куулар редакцияга дыңнаткан. Ында бижип турары болза:

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы коммунист Ш. С. Куулар «УАЗ-469» маркалыг чаа машинаны садып алганында юридиктиг үндезин, чогуур документилер бар-даа болза, социал чөптүг чорукту хажыткан. Райкүүском даргазы турган О. В. Стихиниг тургустунган эвлечеги хажыдып, машина садар дугайында шиитпирге ат салган, коммунист Ш. С. Куулар болдунун принципиалдыг эвес чоруун көргүскен.

Удуртукчу коммунист Ш. С. Куулардың ажылының стилинде, ажы-чанында, кижилер-биле чугаалажырында четпестерни, шүүмчүлел кылырда хамаатыларны куду көрүп, ажылды удуртуп-башкарарының эрги аргаларындан уштунуп шыдавайн турарын ук чүүлде айытканы чөптүг болган.

Бо байдалдарны өөрсиин көргеш, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының президиуму коммунист Ш. С. Куулар социал чөптүг чоруктуң негелделерни хажытканы, партиялың ат-алдарынга багай салдарны чедиргени дээш СЭКП Уставының бешки, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының, дүрумнүң ийги чүүлдерин удуртулга болдургаш, оны партия талазы-биле доңгуулар деп шиитпирни хүлээп алган.

ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙ НЕГЕТТИНЕР

Бистиң шиитилде, хараалаан, социал камгалалы куду кижилер эвээш эвес. Оларга инвалидтерни, пенсионерлерни, эвээш орулгалыг кижилерни, хөй уругларлыг өг-бүлелерни, аныктарны хамаарыштырып болур. Үр чылдарда ажылдап келген коллективин кижини пенсиняже үдепкен соонда, мырыяй ээ көрүнгестеп, олчаан уттупкаш баары ылангыя сагыш-сеткилге дыка хомуданчыг. А инвалид кижилерниң эзээн хөйнүң делегейин колдуунда дорт хаяа-биле кызыгаарлыг. Үүже-човулаанның азыы-биле долу, хайыын турар амыдыралдан кыдыг-кыйыг аппаары кайы хире берге болгаш мунгараачыг болуруп чүгле мындыг салым-хуулуун эдилекчилиг боттары эки билир. Ынчаннаш бо кижилерге оиза кичээнгей, сагыш човаңгыр хамаарылга, дээштиг дуза чүдеп артык херек. Мындыг болганда Кызыл хоорайда социал камгалалы куду кижилерге кандыг кичээнгей болгаш сагыш саңымшыныы көргүзүп турарыл? Бо айтырыгны чоокта чаа республиканың Министрлер Чөвүлелиниң президиум хуралынга чугаалажып көргеи.

Бо талазы-биле илеткээнинде кандыг үүле-хуулуг Кызыл хоорхүүскомунун даргазы В. Х. Кара-оол «үү кылдыныгаан эвес, а ам чорудар хемчеглерге доктаайн» дээш, кол нургулаймида-ла социал камгалалы куду кижилериниң орулгаларының индексациязын чорудар деп турарынын, оларга хамаарыштыр үндүрүг политиказын эде көөрүнүп, күш-ажыл биржазын тургузарының, кадрларны белеткээрининг, ажыл кылып шыдавас кижилерге дуза чедиреринин фондузун тургузарының дугайында санап чугаалаан. Ук хемчеглерге хамаарыштыр болүк документилер белеткетиниң турар. Ийе харын, ол бүгү үеэн келирге амыдыралга боттанып чүве болза эвилелдир харын. Ынчалзажок дарганың амгы үеде, бо хүнде чүү чүве херек кырында кылдынын турарының дугайын чүге чугаалаайн барганын хуралга олурушкиннер орта билбейн барган. Хамык ужуг чидир азыгларны оюп кааптарынын түткүүнде эвес ноги бе?

Республика пайысылалында амыдырал-чүрүтталганын амыр эвес, бергезинге түрел чоруурлар-даа, салым-чолун каргап чоруурлар-даа бар. Чоя аразында кандыг үүле-хуулуг кижилерни чок дээр. Школа-интернаттан үнген өскүс элээди уругларны нарын болгаш ээр-дагыр оруктарлыг амыдыралче үндүр октапкаш, оон соонда оларның салым-чолу кандыг болганын кым сонуурган турарыл? Чербинин школа-интернадын доосхан 15-16 харлыг кыс уруглар, беш кижи Кызылга кандыг хилячек-човулаанны көргеинин, чүүн-биле аъштанып-чемненип турганын, кана хонуп-дүжүп турганын, ажылга, ооредилгеге туруп чадап турганын олар боттары дерээженнер чөвүлелинге чугаалап чедип келбээн болза, оны ким билир турганыл? База-ла 14 харлыг өскүс уруг божун алгаш, ажылы-даа, акшазы-даа, чүрүттаар чери-даа чок, хоорхүүскомга дуза дилеп ыглап кылаштап келбээн болза, ол хөөкүйүүм салым-хуузу оны кайдар эстеди бээр турганын ким чугаалап бээнил? Аныяк өг-бүделарден кырында дээвирге чок кижи чежел? Ажылы чок кижи кайы хирел? Хостуг ажылчын туруштар кажыл? Бо айтырыгларга тодаргай харыы алдынмазының баш бурунгаар чугаалап каайн.

Хоорайда орулгалы эвээш кижилер чемненип ап болур столовая чок. Маңаа харыы— Амыдырал хандырылга бажыын ажыдыптарга, аңаа талон-биле хилас чемненир столованы тургузары көрдүнүп турар. Ынчалзажок ол туттунуп чадаан бажыны ажыглалче киирип турда, хөй-ле суглар ага бээр боор ийин.

Социал камгалалы куду кижилер апрель 2-деи эгелеп улам немешкени чугаажок. Өртектер өскен, а берип турар компенсациязы карак чажы дег чүве: ооду үндүрүгаер-биле-ле дедир үнүп чоруй баар. Бо кижилерге черле ынчаш кандыг дуза хоорайда көргүстүнүп турарыл?

Кызылдың чүрүттакчыларының дөрттүн бир кезии (ооңдаа хөй чаданчок) социал камгалалы куду болганда, наймысаалда дыка хөй кижилер ыңдыг-ла эки эвес чүрүттап орар-дыр. Оларның амыдырал деңнелиниң байдалы кандыгыл, ким канчаар чүрүттап олурарыл деп чүүлдү Кызыл хоорхүүскомунун ажылдакчылары. Ю. П. Слободчиков Баштаан хоорсовет тодаргай билир бе ынчаш? Ооң орнунга эрге-чагырганы болга тудар дээш бот-хуунун бижыгланыышкыны, политиктиг маргыышкыннар бөдүүн кижилерниң амыдырал-чүрүтталгазының дугайында болур-чогуур ужуулуг сагыш човаашкынны артынга адып каапкаш, мурнуку планче үнүп турар апарган эвес бе?

Президиум хуралыдан кандыг түнелдерни үндүрүп болурул? Кызыл хоорхүүскому социал камгалалы куду кижилерге хамаарыштыр тодаргай комплекстиг ажылды чорутпайн турар. Ийи-чаңгыстын үзүктелчек хемчеглери чүге четчир боор. Чижээ, баазалардан келген бараанны хуваарыбиле кызыгаарланмайн, бүдүрүкчү фабрика, заводтар-биле дорт болгаш доктаамал харылаанны чүге тургузуп ап болбас деп. База ол ышкаш хоорайның бүдүрүлге, албан черлериниң, организациялардың арга-курлавырларын чөптүг ажыглаарынче кичээнгей салдыммайн турар. Ук черлериниң калбак хереглелдин бараанларын бүдүржүрүнге үлүг-хуузун киириптериниң иштики арга-курлавырларын ким тода санап, анализтеп көргениил? Чоянуң дузалал ажыл-агыйының арга-шинээ база чедир ажыглаттынмайн турар. Бо айтырыгны хоорхүүском карак уунган чидиргеи. Бүдүрүлге черлериниң сопиал фондузунун канчаар ажыглаттынын турарының контролюн ким-даа чорутпайн турар. Эмчи хыналдазының байдалы ыракта четпес.

Эрткен неделда кожам пенсионериң хомудалын дыңнадым: «Аарыксап туру мен. Поликлиникага барып сыкыртыр дээш ал-шаам төдер кижи-дир мен» дей-дир. Хандыр айтыра бээримге ол сөөлүнде «кижи өлүр деп-даа баарга, кана тоорларыл олар» деп пат чогенди. Эмчи хайгааралының кандыг байдалдының ол бичии эпизод хереченлеп тур ышкажыл.

Коллективинге назы-хар чедир ажыллаан, пенсиялай берген кижилерин бүдүрүлге, албан черлерин, организациялар доктаамал хайгаарларга болгаш кичээнгейге алган турар ужуулуг. Ыңдыг турбуже, кижинин, эргелээш элей берген чурук ышкаш, үндүр октаптар болза кайы хире берге болурдур? Ынчан-на пенсиядa чамдык кижилер ниитилелге херек чок апарганын чидин-биле медереп, сагыш-сеткилдин аар кударалынга адырлар. А ыңдыг байдал кижилерниң кадыымга, четкил-хөнүүнге кончут багай салдарлыг дээрзин тайылбыр чокка билдингир. Бистиң кымыыс-даа үеэн кээрге пенсионер аппаар. Ынчан боттарывыска тоомчажок хамаарылга турбазын деп бодаар болуувусса, бөгүн бистер кыргынаарывыска төлептиг ыыштанылганы хантырып бээрин соңгаарлаттас чугула ажыл-керек деп көөр ужуулуг бис.

Іадежда ЭРГЕП.

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

ЧЕРИВИС— ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Тыва АССР-ниң Чер колхозунуң төлевилелин улуг сонуургал-биле номчуп таныштым. Муриунда ындыг документ турган болза, республикавыстың амгы бо тарылга, сиген шөлдеринде шак ындыг байдалдыг, ядарыңгай, кээргенчиг эвес турар ужурлуг.

Шыпап-ла, бодап көөрге, нечерин шак мынчалдыр ханчал ынчалдыр ажыглай бергенивис бо чоор, аа. Чүгле чаңгыс хүнүү, чаңгыс чылды бодааш, келир үе деп чүве бар дээрзин утканывыс ол бе, ол хире угаан-сарыыл чок бис бе, кай? Ынчангаш черни чөп ажыглаар дугайында бижикчилерниң кирип турар санал-бодалдары кончуг чөп-түр. Ону чогуур удуртукчулар, чер ажылының тускай эртемниглеридээ ыяан-ла өөренип көөр, оларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдаар, чоннуң саналы оларның ажылының программазы болур ужурлуг. Ам чер дугайында чугаалажыры дээрге ону ёзулуг-ла шын ажыттаары, ол кыныың өнчүзү болуруы дугуржуруудур.

Ам удавас часкы тарылга эгелээр. Кая, чүү тарыырыл, чогум чүү кылырыл дээрзин баш удур бодаар, планнаар херек. Муриукузу ышкаш, черни кара туразында ажыктыг, улуг чаргдал негевес арга бисте чок хире. Республикавыс чазаа, Россияның чазаа, депутаттарывыс ам база катап-ла картофельди, ногаанны Саян артындан өөртүп эккээр деп чеже-ле манап, идегеп олурар бис? Магазиннерде үш литр шилдерде, барып-барып ырак Болгариядан эккелген ногаан помидорларны, Узбекистандан келген кижи чиир аргажок ажыг, аас иштин өртү-тендирип кээр чыгыы огурептерни көөрү кырган мөнгө ыянчыы-даа кончуг апарды.

Ол-ла үеде республиканың суурларына чоруурга, бажыңнар чанында огородтарның дыка хөйүнде чашпандан өске чүү-даа кижи көрбес боордур. Бодап көөрге, көдээ өг-бүле бүрүзү беш-он-на хире сотка черге картофель, ногаа олуртуп аар болза, республика боду ол продуктулар-биле хандыртынып шыдаар ужурлуг. Кандаашкыныг, изиг чай-даа турза, картофельди 2-3 катап экидир суттарын каарга, чедер боор чүве. А морковь, согуна, помидорну баштайгы каш хомуундан болгаш аажок изиг хүннерден аңгыда 3-4 хонук болгаш бир суттарын турарга ажырбас. Ында кижи кылып шыдавас хире берге-даа чок. А оларны кыжын шыгжаар чер-бажыңнарны кылып, шала адаанга подвал казып алыры тура-ла бар болза, берге эвес боор ийин оң. Кылыр чүве тыппайн, аамайланы берген кылаштажып турар ургларывыска-даа бир сонуургалдыг үүл ол болур-ла болгай. Ол дээрге база кижизиилге ышкажыл.

Ындыг болганда, ылангыя амгы үеде көдээ Советтер бо чугула ажылды организастаар дээш олут-чыдын чок болуру чугула болгу дег. А бажыңнарының чанында огородтарын ажыглавайн турарларны билбээчиеп эрттирип турбайн, кандыг-бир аргаларны тып көрзе. Экилерниң дуржулгазын бүгүдеге дыңнадып, неперединдеп, олутпайларже кичээнгей утландырыптар хана солунарны, янзы-бүрү «Тенниринин», «Чаңныктарны», шоодуглуг, шүгүмчүлелдиг фото-чуруктарны чүге ажыглап болбас деп?

Бистиң республикавыстың черлериниң чүү-даа өстүрүп ап болур. А бистиң хөй кезимвистиң кандыг-ла-бир кыдаттар, көрейлер манап, оларның өстүрүп каан дүжүдүн чоорлаар деп олурарывыс чаржынчыг-ла-дыр. Ногаа айтырыны боттарывыстың ханчаар-даа шиитпирлеп болурувустун аргазы бисте барын түүнелиде катап демдеглекседим.

Александр АФАНАСЬЕВ.
Даймының, күш-ажылдың хоочуну.

БОТТАРЫВЫС ШЫДААР БИС

Амгы үеде бистиң «ийиги хлеб» дижиривис картофельди эн-не баштай Россияже Петр I хаан сөөртүп киирип келгении номчукчулар билир боор. Ынчан оон ады-даа өске — ол хевирлиг үнүш турган эвес, бодүүнү-биле «чер яблоныы» деп адап турган. Мергеи угаанныг, чаартыкчы хаан ажаалдазы бөдүүн, бедик дүжүттүг үнүштүң ажыктын билгеш, чер-черлерге ону тарып, ажыглаарын сүмелээн. Ынчалза-даа чаагай күзелдин боттанышкыны саадааш турып бергеи — ызыгуур байдеректитен боорлар-даа, таравчыннар-даа баштайгы үеде ону чем деп хүлээп албайн, ужуру билдиимес үнүштү тарып, өстүреринден ойталааш турупканнар. А хаанның кандыг-бир херек эгелээнде шиитпирлиг, дидими ханчаар-даа ажок турганын билир-ле болгай бис. Картофель олуртурындан ойталаан боорларының, өске-даа кижилерниң сегел салдарын кезер деп шиитпирни хаан үндүрген. А ол үеде, ылаңгыя боорларга салын кесаажылаар чорук ам соксазын. Рынок экономиказынче шилчээн-дир бис, ынчангаш боттарывыс тараа, картофель, ногаа тарып чиир, мал чеми тарып өстүрер апаар бис. Өске черлерже «аксывысты ажыдыпкан, адыжывысты сунуп алган», өршээл манап турбас аан. Боттарывыс мениир апаргаи бис. Ынчангаш чер дугайында айтырыг эм-не чидимбиле туруп келген. Моон уламыдан мен база ол талазыбиле эш-өөрүмүүн саналынга үнүм кадып, бо материалды бижиир бодай бердим. Бо чылын үнген № 30 «Шын» солунга «Совет Тыва» совхозтан Дармажаа Дамдыының «Черниң кежиин четтирер диэ» деп чагаазын номчудум. Ында черле кончуг-ла чоп, сагыш аарып бижип турар кижи-дир бо. Ону мен билир мен, боду ортумак агроном эртемниг специалист. Черни ханчаар суттарып, элезиниг база экидаа хөрзүнүүг черлерни ханчаар аңдарып, болбаазырадып, үрезиинни чаштырып, техниканы ажыглап, эдилеп турарывыстың дугайын ол кончуг шын бижээн. Мен аңаа бүрүн каттыжар мен.

Бо авторуң чагаазында адап турар черлерин эки билир мен. Ол черлерге, шыкапла, эки дүжүт үнүп турган. Хаан мырыңай ону аждап чаалап турган чүве. Харгда-даа бесшарын турду. Техника чедишпезиинден.

Ам ол черлерден дүжүт чүге кудулааныы? Күр черлерни баштайгы чыддарда тарыырга, ол дүжүткүр болбайн ханчаар. Черниң чайгаар бүткен бүдүмелериниң дузазы олдур. Агаар-бойдус база таарымчалыг бооп туржук чоп. Ол күр черлериң кол иуруузу ширяктыг шыыза-даа эвес, кара хөрзүнүүг-даа эвес, үр чылдарда чыылган оът-сиген дестери-биле бүткен турду. Ол черлериң кырын культиватор-биле «дырбактап» келгениниден кырында кадыг карты үрелген, хат-салгын хөрзүнүүн эмне чемиштиг кезээн алгаш барган. Оон кадында сөөлгү он чылдар дургузында чаъс эвээш болду, ынчангаш шык чедишпес. Чүгле «Совет Тыва» совхозтуң девискээри Чеди-Пашта, Чинге-Дагда ындыг эвес, а кожалары «Көк-Тейниң», «Тинлелгениң» шөлдерин база көрүп көрээлиңер даан. Сөөлгү үеде харын Чедер-Холдүн хүн үнер талазында тарымал ыяштарны тарып эгелээниңден, хөрзүнүү хат алыр чорук шору чавырлып бар чыдар.

Черни кол-ла хайгаараар улус — агрономнар болуру чугаажок. Көдээ ажыл-агый эртемниң кандидаты Х. В. Бизак кезек үеде хөрзүн камгалалының дугайын солунларга бижип, радио, теледамыдылгаларга чугаалап турган болгай. Шак ындыг санал-бодалдарны агрономнар болгаш черле хамаарышкан эштер чүге өөренип көрбес боор чүве ийик. Ындыг черлерни боттары хүүзүнде ажыл-агыйынга ажыглап турган болза, херек өске болур ийин оң.

Чедер, Онгар-Хову Улуг-Биче Шоолдар (Таңдыда) база Бүреи ховуларын каш чылдар иштинде тараа тарып ажыглап келгениниден, хөрзүнү быжыглаар, болбаазырадыр талазы-биле кандыг-даа ажыл кылбаанындан оон тараа-даа, малга оът-сиген-даа үнместээнин бир малчын аажок хараадап, солунга бижээнин база номчаан мен.

Бо бүгү чүүлдер-биле чергелештир «Каа-Хем» разрезтиң черни тепсирде агаарже «адын үндүрүп» турары бурулаажы база Каа-Хем суурда ТЭЦ-тиң ыш-хөөзү Кызыл чоогунда хову-шөлдериң хөрзүнүн база үреп турар деп бодаар мен.

Черивисти сайзырадыр, оон ажыглалын экижидер диже чүү канчаарыл? Бирээде, агаарны, черни бокталдырбазы-биле эртемден специалистерден өгелээш, аная бөдүүн арат чоннга чедир боттарывыс ажылдаар херек. Биске чүгле чүүү кылырын специалистер сүмелезин. Кызыл ТЭЦ-тин харыжым черле эвээжедир аргавыс чок бе? Дериг-дереңселдер бар чүве деп дыңнажык мен чоп. Ону садып алза. Азы акша-төгерик чедишпес бе? Чоннга тайылбырлаза? Ийиде, чаъс суун манап турбайн, хар шыгын ажыглаар, эң млаңгыя шаанда арактарының ажыглап чорааны хамык-ла арык-бугаданын шуптузун катап ажыглаалыңар. Чүгле улуг хемнерден эвес, харын бичин кара сутлардан безин арыктарны каскаш, оон ачызы-биле тараа тарып чип, сиген өстүрүп ап чордувус чоп. Ону улуг назылыг кижилер билир.

Шак ынчалдыр ажылдаар болзувусса, чиривисти салбас боор бис ийин. Черивисти чөп ажыглаар болзувусса, ол бисти чемгерип шыдаар. Амгы үеде районнарда чер талазы-биле инспекциялар тургустунып турар деп дыңнадым. Кончуг эки-дир. Олар болза Советтер-биле каттыжып, демнежип алгаш, черни өзүлүг ажыглаар, ону хумагаларының талазы-биле эелер болур ужурлуг.

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

КАЙЫ ХИРЕ ХЕМЧЭЭЛДИГИЛ!

Үүрмектеп садар өртектериң бо чылдың апрель 2-ден өгелеп улгатканы-биле холбаштыр редакцияга чагаалар кээп эгелээн. Чамдык улус алыр компенсацияларының кайы хире хемчээлдини чедир билбейн турар болгаш ону савадып алырда маргылдаалыг айтырыгларга таваржып турар. Ынчангаш кескү болгаш билдиртир болуру-биле Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң база Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитетинин специалистериниң белеткээн схемазын моок адаанда бердивис.

Чоннуң категориялары, компенсацияның хевирлери	Компенсацияның хемчээли: 1	2	3	4	
1. Ажылдап турарлар	—	60	12	72	(оон ангыда стажын көөр)
2. Пенсионерлер	—	65	13	78	
3. Студентилер, аспирантылар, докторлар, ординаторлар	—	60	12	72	
4. Белеткел салбырларының сургуулдары	—	40	8	48	
5. Техникумнар сургуулдары	—	55	11	66	
6. 10 ай дуусаалыг өөренир профтехучилищелериниң сургуулдары	—	40	8	48	
7. Ургларлыг өг-бүдүлер:					
а) моон акша	252	—	—	420	
б) ай санынын пособиелери:					
— 1,5 харга чедир уруг азырап орар иелерге (1 чыл ажыл стажын көөр)	84	40	8	132	
— 1,5 харга чедир уруг азырап орар иелерге (1 чыл стажы чок болза)	42	45	9	96	
— ажылы чок, уруг азырап орар иелерге	42	45	9	96	
— 1,5—6 хар чедир ургларга	42	45	9	96	
— шериг албаныгларының ургларына; харагалзалда ургларга	84	40	8	132	
— 6 хар чедир ургларга бот-иелерге (алимент албайн турар болза)	42	45	9	96	
— 6—16 харлыг (стипендия чокта 18 хар чедир) ургларлыг бот-иелерге (алимент чок болза)	42	55	11	108	
— кандыг-даа пенсия азы пособие албайн турар 16 хар чедир ургларга (стипендиязы чок болза 18 харга чедир)	—	40	8	48	
8. Ургларлар бараанларының өртээ өскеин-биле чыл санында бээр компенсация:	(квартал санында)				
— 6 хар чедир	—	50	10	60	
— 6-дан 13 хар чедир	—	60	12	72	
— 13-тен 18 хар чедир	—	70	14	84	

Таймылбыр: 1—эргиде төлеп турганы. 2—апрель 2-ден өгелеп бөөр компенсация. 3—район коэффициентизи (20 хуу). 4—шупту катай алыры.

Компенсацияны алыр черлериниң болгаш херек документилериниң талазы-биле мурнунда солунларга база бижээн бис. Оон ангыда чер-черлерде маңнаа хамаарылгалыг, харыысалгалыг кижилер (бухгалтерлер, инспекторлар, социал хандырылга кылдыстериниң ажылдаачылары, сан-хөө специалистери) чон ортузунга тайылбыр ажылын чедиигир кылдыр чорудар хүлээлгелиг.

ССРЭ-НИҢ КОЖАЗЫ — ЯПОНИЯ

ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Сергеевич Горбачевтуң Японияга албаныың күрүне аян-чоруу совет болгаш делегей хөй-ниитизиниң кичээнгейниң төвүнде туруп турар. Совет күрүнениң баштыңнары болгаш Японияның удуртулгазының чугаалажышкыннары чүгле ийи чурттуң эвес, харын Азия, Оожум океан девискээринге база бүгү делегейге тайбыңны, улустарның аймык чок чоруунуң, кады ажылдажылгазының хөрөөнге улуг ужур-дузалыг болур.

Бөгүнгү Японияның дугайында допчу тайылбырны моок адаанда парладывыс.

Япония — Совет Эвилелиниң кожазы. Хүн үнер чүктүң чурту. Оожум океанның соңгу-барының кезээнде турар күрүне. Японияның девискээринде 6.852 ортулук бар, ында дөрт улуг ортулук: Хонсю, Хоккайдо, Кюсю болгаш Сикоку. Наймысталы — Токио, оон чурттакчыларының саны амгы үеде 12 миллион кижи четкен.

1956 чылда Японияның чурттакчы чоннуң саны 90 миллион кижи турган. Амгы үеде 123 миллион 600 мың кижи. Японнардан аңгыда, ында чартык миллион ажыт көрейлер, 10 мың хире американнар, 2 мың англичаннар, 1 мың ажыг немецтер база чурттап турар. Күрүне дылы — япон дыл, чоннуң шажын-чүдүлге талазы-биле байдалы ындыг: 30 ажыг миллион японнар «сарыг шажын» чүдүлгелиг, 60 миллион хирези — синтоистер, тодаргайлаарга, императорну бурганчыдып, аңаа чүдүүрүүнүн талалакчылары.

Нинти девискээри 372 мың дөрбелчин километр. Японияның экономиказы, ылаңгыя соңгу он-он беш чыл дургузунда дыка шапкын сайзыраан чорук ол чурттуң чоннуңнуң амыдыралдеңнелинге улуг салдарлыг болган. Чижээ, Японияда эр улустуң үстүкү назылары ортумаа-биле 75,9 чыл, хөрөөженнерниң — 81,8 чыл. Чоннуң 80 хире хуузу хоорайларда чурттап турар. Чоннуң кижи бүрүзүнге онаашпаан чылда орулга — АКШ-тың 23.365 доллары хемчээлдиг, чыл бүрүде бүдүрүүшкүнүүн немелде өзүлеэнинің темпилери — 4,5 хуу (1985 чылдан 1989 чылга чедир статистика медээлери).

Сөөлгү саан-медээлерин ёзугаар алырга, 61 миллион 280 мың японнар ажылдап турар, оларның 24,2 хуузу үлетпур бүдүүлгеде, 7,6 хуузу— көдээ ажыл-агыйда, 22,8 хуузу — садыгда, 30,9 хуузу — хандырылга черлериндe, 9,4 хуузу — тудугда. Оон-биле чергелештир ажыл чок чоруктун деңнели—2,1 хуу чедип турар.

Японияда айда ортумак ажыл төлевири 350 мың япон иен акша (АКШ-тың 2,5 мың доллары хемчээлдиг). Японияны 1990 чылда 13. миллион 486 мың 796 автомобильдерни, 99 миллион тонна каныы, 2,99 миллион хууда ажыглал компьютерлерни бүдүрген.

Чурттуң хоойлуждулга талазы-биле дээди органы — парламент, япон парламент — 100 харлыг. Оон депутаттары —762 кижи, бир депутаттың шалыны — чылда 18 миллион 274 мың 250 иен, а императорнуң чылда шалыны — 257 миллион иен акша.

1990 чылдың декабрьда медээлерни ёзугаар алырга, Японияда 67 кара-бажыңнарда болгаш өске-даа хоруглаал черлериндe 44 мың 247 кижи туруп турар. Чуртта албан ёзугу-биле бүрүткеттирген арагачыларның (арага аарыглыг) кижилерниң саны 2 миллион четкен, ынчалзажок эзириктер сергедир чер чамгыс-даа чок.

Шериг болгаш камгалал чарыгдалдарын Япония чыл бүрүде көвүдедип келген, чижээ, камгалал чарыгдалдары чурттуң бюджединиң 6,28 хуузу болуп турар. Япон армиянын нинти составы — 255 мың кижи. Национал камгалал эргелелинде 539, япон чиигине штабта — 163 кижи бар.

Делегей бүдүүлгезинге Японияның үлүү — 15 хуу, даштыкы садыының хемчээли —521,75 миллиард америк доллар, оон 1,3 хуузу ССРЭ-биле садыглажылгага оналжып турар.

(СЭТА).

ЭДЕ КӨРЗЕ ЭКИ

Бистиң Бай-Тайга районга мурнунда чер колхоз, совхозтарның өнчүзү болур деп чүвеге сылдап алгаш, кижилерни черден үндүр кызар политика хөлүн эртип турган болдур ийин. Хуузунда мал азырап турар кижилерге мал кадарар девискээр бербес турду. Сиген кезип алыр шөл, малга чиртир чем садар деп чүвепи «Тээлиг» совхоз херекке-даа албас, улустың хуузунда малын шуут-ла херекке-даа албас, ону болдупар-ла арга-биле эвээжедирин кызыгар удуртукчулар тургулады. Ындыгларга «Тээлиг» совхозту үр чылдарда директорлап, оон соонда көдээ Совет даргалап келген Өлчей Кара-Донгак хамааржыр. Чер чүгле совхозтуң өнчүзү дээш тарылга шөлүн совхозтуң Найырал салбарының төвүнде чурттакчыларның бажыңнарының херимнеринге үстүр черни аңдарып, тараа тарыткан. Ынчангаш чурттакчылар чайын быааларын безин кадарар чери чок турду. Ол ышкаш инек одары чок болду. Малды чүгле хөл чоогу шыкка тырып алгаш, кадарып турдувус.

Күскү үеде хуу кижилериң арык-буга уннарындан, арга-арыг иштинден кавырактанып алган сигешин Өлчей Чашович даргавыс күш-биле хывырып, мал азыраарына шаптыктап турду. Назыдап кыраавыс, хуу малын азыраан пенсионерлерни чайлаглардан, кыштаглардан үндүр кылып келген.

Амгы бо үеде ол боду база пенсиялаан, биеэги кызып-кыйып турганы кыртаннары-биле кады хуу малын «Тээлиг» совхозтуң одарларында азырап, шөлээн чурттап олурар. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас деп чүве ол-дур ийин.

Тээлиг, Найырал база Ак-Чыраа суурларның чурттакчы чоннуң хуузунда малы хире шаа-биле өзүп, маңнып турар. Ынчангаш бо суурларның хамааржыры Тээлиг биле Ээр-Хавак көдээ Советтери (даргалары С. Допул, Д. Чыдым) амдыгаалтан дугуржуп, тодаргай хемчеглерни алыр үе келген. Чон ону негеп турар, ынчаар шиитпирлээр-даа ужурлуг.

Кашпык-оол ХЕРТЕК.

Тээлиг суур.

КРАН ҮРЕЛГЕН, А АЖЫЛЧЫННАР...

Ужуражылгавыс мынчаар болган: Кызылдың транспорт-септелге бүдүүлгезиниң ийи ажылчыны удуртуп баштаар даргаларынга таарымаан хөөнүң илереткен хомудал-ла чаган тудуп алган, редакцияга келдилер. Кандыг байдалда ажылдап, чурттап турарын хынап көрүп, солунга чырыдып, сайгарып көөрүн дилээн негелде кылдылар.

Даартазында ол бүдүүлгениң мотор цегинге чеде бээримге, ол-бо булуңнарда аңаа олургулаар ажылчыннарла хой. Ажыл кылбайн турарларның арай көскүлени аажок. Мотор септээри ындыг шөлээн эвес-ле болгай деп бодап, цех иштин эргилдир көрүп турумда, дүүнгү танышкан ажылчыннарымның бирээзи бажым уткуштур бола келди.

— Мотор көдүртүр херексел үрелген, ийи хүн дургузунда чаңгыс көпеек-даа ажылдап чадаштывыс — деп, кылыр үүле тыппаан өөрүнче көрбүшаан, ол тайылбырлайдыр — Бистиң пехтиң амыдырал, үүле-хөрээнче кым-даа сагыш салбас, та чүү канчалза эки чүве? Хандырылгавыс экиживетээн. Чыл санында дорайтап-ла турар мындыг. Удуртур даргаларывыс шуут тоовас. Эрткен чылдың октябрь айның сөөлгү хонуктарында ажыл соксадымышкыны кылып, администрацияга негелде кылган бис. Директорнуң ынчан биске чаа чылдан эгелеп аренда керээзин чаарып алгаш ажылдаар силер дээн аазаашкыны куруг барды. Ол дугайын Агроүлетпүр эвилелинче-даа, республиканың Министрлер Чөвүлелинче-даа бижип турдувус. Ажылчыннарның негелдезин тоон көрбес, харылавас-даа боор-дур.

Септекчи-моторист Валерий Сендажы-биле чугаавыс өөскүп эгелеп турда-ла, ажылдавайн, чалгаарап турган ажылчыннар дораан үглеп, четпес үүлдерин бирден-бирээ чокка то каап, салаа базып санааш туруп бердилер.

Он бир шак четкиже чедир септекчилер цегиндеен мени үндүрер хире эвес, сеткилхөөнүң чугаалааш туруп бердилер. Мен цехтеен чоругужемге чедир кол инженер Владимир Трофимович Исаков-даа, директор Николай Ильич Осипенко-даа цехке көзүлбедилер.

Кижи бодаарга, эрткен чылын ажыл соксаткан, улуг негелделиг коллективтиги удуртукчулары, специалистери оон бир түүнелди үндүргү дег.

Ажылчыннарның хомудап, администрация-биле чоруулдаа үндүрүп турарының бир кол чылдагааны— мотор септээр цех агар санче эң хой орулганы киирип турда-ла, ында септекчилериң шалыцын сонуургавас, үүү-даа боор турда, дузалашпаанын ажылчыннар хомудады. Ам оларның чамдызынга сөстен берейн.

Станислав Луцкевич, 28 чыл стажтыг ажылчын:

— Хандырылгаже сагыш салбазы таан-даа чөгенчигдир. Бистиң цегивис бо бүдүүлгениң кол оорганы деп чүвени мында кым-даа билир. План күүседиря, орулга киирип алыры, шалыңдан аңгыда, шаннал алыры база чүгле бистен хамааржыр. Ындыг турбуже күш-ажылывысты удуртукчуларывыс эвилиге чедир сонуургаваснга хомудалывыс аажок улуг. Чогуур организацияларже чагыгларны киирип-даа каарывыска, дарга-ларывыс, инженерлеривис сүрүшпес, кабинеттериндеен үнер хонуу чок болур-дур. Олурарга үүү тыптыр боор. Ам кайда-даа тарылга келди диижип, алгыржып турар болгай бис. Техника чокта чүүн-биле тарыырыл? Шуутаарының бетинде боланыр деп чугаа бар.

Шолбан Монгуш, септекчи-моторист: — Чээрби үш харлыг мен. 1989 чылда шериглеп халашкаш, маңаа ажылдап эгелеттим. Өг-бүлелиг мен. Удавас ийи дугаар уруглуг болур бис. Кадайым ажылдавайн турар болгаш чаңгыс кижи эвээш шалыңныг болурга, чеже-даа кызарга амыдырап-чурттаары дыка берге-дир. Ниитиниң чуртталга бажыңында борастанып орар бис. Моон үүнүп чоруур дээрге чурттаар бажын хамаанчок, киир бижидери безин дендим шаптараазыныг деп чүвени эки билир мен. Ам хамык чүвениң өртек-үнезин улгадырга амыдыраары улам нарыыдаар. Ажыл ажок кадыг. Мотор бүрүзүн септээри хуусаалыг. Ону сагыйайн турар. Артык кезектер-биле өйшаанда хандырбас-тыр.

Владимир Бегзи, мотор септекчизи:

— Бо бүдүүлгеге он бир чыл ажылдадым. Орулга бээр эң кол цех бо чүве. Ажылдың кадыы кедергей. Шуптула аар, мон шой демирлер болур. Оларны хол-биле көдүрери берге. Шимчээшкин бүрүзүүге-ле хөй күш үндүрер, кара дер төгер. Арендаже шилчиир дээриивиске, бичин цехтер эвес, ол шыдаттынмас дижир-дир. Та чүге? Үүрмек ажылдыг цехтер база бар харын. Оларның бүдүүп турар үүлези-биле бистиин канчап деңнээрил. Ол хирезинде алыр акша-шалыныныс сыр дедир. Карманнарындан холун ужулбайн, таакпы чырыктап алгаш, сыгырып базып турар эрлер бистен ийн дакпыр хөөнү ап турар. Мынчап көөрге биске окпеленчиг, хорзиниг болбас аргажок-тур. Арендаже киреринин санаашкынынарын кылып-ла тур бис дээр. Конторада улузувус. Ай айы-биле «сапап» келди. Мотору катап чазары кончуг-ла шаптараазыныг. Чамдык улуг моторларны септээнивис дээш бүдүүлгениң биске толээри эвээш. А совхозтардан агар санче киирип алыры он-даа катап улуг болур. Шак мындыг берге байдалдарда бүдүүлгеге мун-мун акшаныы орулгазын ажылдан берип турар-дыр бис. Сеткил-сагыжывысты өйүп келген хомудалдарывысты илередип, дөгеревис сүрүүп алгаш, дарга-бошкаларга барып, шаг болдувус. Түүнел чок-тур. Соңгулдаалар мурнунда биске дузалажыр боон аазап турган даргалар ам депутаттар апаргаш, бистиң шуут утканнары ол боор... Артык кезектер чогундан эрги моторлардан таарыжыр үүлдерни селиштирип, орнап-солуп тургаш септээр-дир бис. Ол арга бе, ынчаш? Хандырылгага быжыглаан автомашиналар бар. Олар база орта ажылдавас, үүнү-даа тыппас, куруг шаап хүнээр-дир. Бир эвес арендага турган болзувусса, ол-бо совхозтардан диленип турган, хүлээлгевисти күүсеткей бис. Чаңгыс цех иштинден чеже димзенир бис. Септээш үндүргенивис мотор үрелирге биске шаанаар. Черге ону кылыры кара човулан чүве-ле болгай. Дүүн бир эживис Алдын-оол Хомушку Арыг-Үзүүнче батты. Бистиң септээн моторувустун бирээзи үрелген ол-дур. Баштап турар улус детківес, хоржок болур-дур. Ынчангаш техниканың үрелин турар чылдагаанда-даа ында диже частырыг болбас боор...

Мындыг хевирлиг хомудалдарны чүгле ажылчыннар эвес, а мастер Александр Козлов, МТМ эргелекчизи Валентин Шахматов чугаалап турду. Рынокче шилчилге үезинде ажыл-херек чогумчалыг тургустунмаанын септекчилер шын эскерип турар. Кол экономист Игорь Паршин ажылчыннарның хомудалдарын тоовас хевээр. Чүге диже аңаа директор-даа, кол инженер-даа дузалавас.

Оон аңгыда бо цехте өскеннин дузазы чокка-ла эдип ап болур үүлдер база бар. Оон иштин моторлар-биле хорумналган. Шалазы хирлиг. Мотор чуур улуг доскаарларның бирээзин сандан үнген. Хир, дат боташкан хөй демирни чамгыс-ла савага чуурга шынары куду болбас аргажок. Элезин сиигеп, чедир чугдумаан кезектерни дедир эптеп каарга. Арыг-Үзүүнде үрелген трактор ышкаш, чагыкчылардан хомудалдар кээп турбайн ханчаар.

Бо цехте көдүртүр краныйн хонук бурунгаар үрелген турда-ла, кол инженер биле директор цехте безин ис баспаанар. Даандырган үүлехерекке харыысалга чок чоруктун бир чижээ бо ышкажыл.

Он-чээрби чыл ажылдап каапкан дуржулгалыг септекчи-мотористер Валерий Сендажы, Владимир Бегзи, Алдын-оол Хомушку болгаш өскелердаа ажыл эвээжиндеен ийда чүгле 200 ажыг рубльди мөлдүк-калдык ажылдап алза-ла алыр турда, аныяктарның ийда шалыны оон-даа куду болуру билдингир. Бо цехте колдуунда аныяктар ажылдап турар. Олар хоочуларны хомудадыр хөөнү чок. Туткан соонда кылып билирин коргуукеннер. Эш-өөрүнге доктар болбазы-биле кызып турар кижилер-дир. Оларны деткилер, сонуургалын көдүрер чорук чугула.

Муриунда-ла ажылды организастааны багайындан ажыл соксадымышкыны үүүп турган коллективте ам-даа мындыг боорга өлдеп-тир, ону шиитпирлептер күш, удуртукчулар, сонуургаллыг кижилер бисте чок болганы ол бе?

Даизы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

БРИГАДИРГЕ ӨӨРЕДИГ

Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозунуң малчыннары амгы үеде бергелерге таваржып турар. Ону ажып эртер аргазын бодап турар бис. Хар кылын чаттан. Хат база үргүлчү болуп келген. Чамдык чылыг хүннерде хар хүндүс эрээш, кежээ дошталып калыр-дыр. Ынчангаш мал одары бергедеп турар. Шээр малдың даваннары тастап турар.

Кодан бүрүзүнүң девискээрин далбыйлап турар. Сигенширбиниг белеткеди шоолуг эвес болганындан оон курлавыры чамдык турлаларда үстүп турар. Чижээ, оон уламыдан чамдык кыштагларда шээр мал өлүп эгелээн. Ол ышкаш Улуг-Күзег сүт-бараан фермазында байдал база-ла ындыг: бетон кажаа соок, мал чеми чедишпес. Эрткен чылын Агар ховузунга мал чеми эки үүзе-даа, боттарывыс ону белеткеп албаан бис. Орта ферманың бригадири В. Нурзат негелде чок болган. Ол чаагай мал чемин межегейжилер, шамбалыгжылар магадап, ону ажаап алгаш бардылар. Шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруувус бригадирге-даа, бисте-даа өөредиг болур ийнаан.

Бо чылын ону черле думтукка кертип ап көрээлиңер.

Даваа-оол ТҮМЕН.
Тес-Хем район.

КЫЗЫГААР ЧУРУМУН ҮРЕЭНИ ДЭЭШ

Эрзин — Тываның бир кыдыкы районнарының бирээзи боорундан аңгыда. Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып чыдар чер. Оон девискээрин таварыштыр Совет Эвилелиниң кызыгаары шөйлүп чорутканы. Мынаар кээрде, иштики херектер киллизиниң чөпшээрели-биле кирер. А чаныыста Моол Арат Республикаже ажыл-агыйжы херектер аайы-биле азы таныш-көрүштеринге, доргүлтөрелдеринге чедер диже, районнуң иштики херектер киллизиниң начальнигиниң атын, таныжын салган тускай чөпшээрелдиг шинжылга-биле кирер.

Кызыгаар зоналыг районда бо чурум шупту улуска билдингир, ындыг турбуже күрүне кызыгаарын үреп, МАР-же аът оорлаар, арага дилээр, чок-ла болза чижеп садыглаашкын чорудар дээр күзелдиг кижилерни чок деп болбас.

5 чылдың дургузунда шак мындыг кем-херек үүлгеткеш, чеже кижи кеземче харыысалгазынга онаашканын көрээлиңер. 1986 чылда 5 кижи, 1987 чылда —3, 1988 чылда—2, 1989 чылда — чок, 1990 чылда 5 кижи. Оларның дөгерелин районнуң улус судунга шииткен.

Суд залындан

1990 чылдың апрель 2-де Эрзин районнуң Нарын көдээ Советинин чурттакчылары Д. Д. Даваа биле Д. К. Белчир олар аразында дугуруушкаш, аът «дилээри-биле» Моолдуң девискээринче эзирик киирип, моол аалдар кезип, арага дилеп, сурагланып чорааш, кызыгаар шериниин нарадынга туттурганнар. Оларның дөгерелин Д. Даваанын ажылдап турары «Нарын» совхозтуң № 2 хойму бригадазының кол-лективиниге үмүүшкүнүүг суд хуралынга үре көргеп. Күрүне кызыгаарын үреэни дээш Д. Даваны 3 чылга, Д. Белчирни 2 чылга хосталгазын казып шииткен. Ынчалза-даа оларның азыралда азы четпес хөй уруг-дарыглыын, шиитпирип чорбаанын, эки талалыг характеристикалыын база коллективиниң киргеп дилээн өөренip көргеш, шииткенин сонгаарлаткан болгаш оларны коллективке эде кижилердиң алгаан.

Эрзин районнуң Ленин аттыг совхозунуң казарчылары Д. Л. Дагба, А. М. Идам Моол Арат Республикадан аът оорлааш, кызыгаар шериниге туттурган. Булуу-Бажыңга болган үүүшкүнүүг судка кызыгаар үрекчилерни 3-3 чылга хосталгазын казып шииткен. Бо удаада база оларның өг-бүлезиниң байдалын, шиитпирип чорбаанын, эки талалыг характеристикалыын өөренip көргеш, хөй-ниитиниң хайгааралынга алыр шиитпирни үндүрген. Аът оорлаан кезээн истелге үезинде административтиг хемчег-биле солаан, оорлаан аттарын эзлери — моол хаматыларга эгиткен.

Кызыл хоорайның иштики херектер киллизиниң № 1 тускай комендатуразының үчүдүнга турган, Д.-Б. К. Чадамба 1990 чылдың май 9-та күрүне кызыгаарын үреп, МАР-ның кызыгаарынче 45 километр ханылап кире бергеш, май 13-те туттурган. Шак ол кем-херек үүлгеткенишкинин дээш Д.-Б. Чадамба 2 чылда хосталгазын казыдып шиитпирген. Кеземче харыысалгазын ол шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга эрттирер.

Үстүнде чижектерде ады кирген хамаатылар тускай паспорт чок азы тускай чөпшээрел чок ССРЭ-ниң кызыгаарын үреп, МАР-ның девискээринге туттурганнар, ол дээш олар чогуур хемчегге онаашканнар. Күрүне кызыгаарын үрээр, ону тоон көрбес чоруктар мындыг түүнелге чедирип болур дээрзин кижи бүрүзүнүн билген турары чугула.

Чечек ТЮЛЮШ.
Эрзин районнуң улус судунуң даргазы.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ АЯНЫ—КИЖИЗИДИКЧИ

Бодунуң салгалы төлептиг, аас-кежиктиг болзун деп адаже бүрүзү идеген боданыр. Боттарынын билир, шыдаар шаа-биле эки чаңчылдарны чагып сургаар. Чамдыкта албадаар. Күш-ажылга дадыктырары кол түүл деп барык бүтү ада-не медереп билип турар.

Ынчалза-даа ада-нелериниң чамдык ажы-төлү олариың бүзүреливге төлеп чок кылдыр өзүп кээр таварылгалар амыдырында барын көрүп тур бис.

Чылдагааны түдел? Аная харылар дыка хөй.

Ада-нелериниң ажы-төл кижизидилгезинге үезин чедишпейн турар. Дыка хөй ажылдап турар аваларының ажы-төлү урутлар садтарынын ажаалда-тежеэлдезин көрбейн, боттары-ла өзүп турарлар. Олар аъш-чемн, кадык-шыл, медерел, ниити сайзырал талазы-биле «хостуг» өзүп, кудумчузунуң салгарын 3-4 харлыындан-на шыырак шиңгээдип алырлар. Башкарылга чок өзүлде деп адап болур бо чорук барык бүгү Тываның бичии суурларынга, хоорайларынга-даа хамааржыр.

Ол чаш кижи школага киргеш арыг хепти-даа кедип, эки-багай-даа дериелге болза эртем-билигниң үндезиниери ап эгелээр. Башкы деп кижиниң чылыг состерии, сургаалдарын дыцнаар.

Ынчан ада-не-даа олче кичээнгейин салыр апаар. Ынчалза-даа кудумчуга эртип келген 3, 4, 5, 6 харының үезин уттундурбас. Дыка хөй уруглар школадан кудумчуга кайы сеп дээш тутсуп турар. Биилгер чедир алдынмас, школаны ынчап-мынчап-ла доостурар. Эге класс башкылары колдуу-ла эриг баарлыг боор. Хөй чылдарда школаларга ажылдап келгеш, оларны дыка-ла хүндүлээр мен. Сагыжымда эргим болгаш хүндүлүг кылдыр Ховалыг Чылбак Баазановна, Ондар Опааш Күжүүевна, Монгуш Зоя Кенденовна, Сендажы Чашпын Наадыловна, Монгуш Галина Аллын-ооловна, Сат Торлушпан Кадзановна, Монгуш Анчымаа Анай-ооловна, Монгуш Мандараа Натпит-ооловна суглар ышкаш башкыларны магадап-даа ханмас, үлетер ап чоруур мен. Бо адаанам башкыларның өреткен уруглары клазы улгаткан тудум, демнин, билигже чүткүлү дам баар чорду. Эге класс башкымы элдеп-ле уҗурдузалыг чүве деп билир мен. Олар чүгле төлдү эвес, дыка хөй аныяк ада-нелериниң боттарын кижизидип, эр-найырал быжыглап, ажы-төл кижизидилгезинин арга-ларынын баштайгы эртемин берип турарлар.

Бодумнуң дуржулгамда бирги классты алыр башкыларны аная-да эвлеч бүзүгаар бээрге хөннүм чок. Ук тыва чонумнуң шаг-төөгүдеи сагыыры тааржыр, таарышпас кижилерин тодарадыр чыл саналашкынын бяза билдилиг ажыглаарын сүчелексээр мен. Өреникчилериниң кандыг чылда төрүттүнгеин (чижээлээрге, күске, инек, шар-дээш) барымдаалап, башкыларга таарыштыр быжыглаарын таарымчалыг. Ону барымдаалаза кандыгыл?

Бичии кижилер өөрүнүп эгелей бээрге, оларнын чаны ацы-ангы болур. Билигже хандыкшыдыглар ала-чайгаар шуудай бээрлер. А чамдыктары дыка-ла бергедежир, туруучал, аамай, башкарынмас, дедир, ожеш, кандыг-даа боор. Ында база ужур-ла бар. Чеже-даа психологиныы, педагогиканы өөренип алган болзажок, чамдык башкылар шуптузун дериеэр арга-биле ажылдаар, шугулдаар, чадажып олтуран чаш кижиге бар-ла шаа-биле хорадаар, артык хөй чүве чугаалаар, ада-незин дүвүредир, чамдыкта мырыңай маргылдаага чедер таварылгалар турар.

Чаш улустуң төрүттүнгеп айны, дүнүн, шагын таптыг билип, оон төрүмелиилер мага-бодунга чаанындан бердинген күш-шыдалын, ажы-чаңында салдынган өге дөстү, хүнүү кайы үезинде ол эң эрес турарын, ураан-мерген, усчу, башкарыкчы болурул бе деп чүвени тодарадын алыр болза, чаш кижиге кижи чүге хорадаар деп? Чижээлээрге, төрүттүнгеп шагы-биле алыр болза, дүмекинин 22 шактан эртеңгинин 04 шакка чедир төрүттүнгеп уруглар эртеңги шактарда сергек, шиңгээдип алмычал, туруучал эвес болур.

Эртеңгинин 4 шактан 16 шакка чедир төрүттүнгепнер дүштен эгелеп ындыг болур. Оларга эртен оттуп турары даржыктыг, чем ижиксевес, эртен баштайгы кичээлдерге эвээр, кичээнгейи кошкак, могаан ышкаш болур, чобрту күш кирип кээрлер. Ылаңгыя хүндүскүүн 12 шактан 16 шакка чедир төрүттүнгеннер өжеш, кончуг шиммеңгир, бодунуу-биле кылыр, холумун үжүү дорт, ийленчек эвес, далаш, сагыныр болур, хөй кезиинде өөрүн башкарарынга эки.

«Элдеп» улус 16 шактан 20 шакка чедир төрүттүнер. Олар кежээ удуластар. Эртен — «дүктүг сыртыка». Чуруурунга, ырлаарынга, ногаадырынга салымныглар. Оларның кичээнгейи колдуу ийи талалыг турар. Башкылыдаа дыцнаа, дыцнаавайн орары биилинмес, болу тускай бодалынга алзы берген орар. Болуушкуннарны коорү арай еске. Олардан улуг чурукчулар, ногаалчылар, композиторлар, ногаадыкчы үе-шевролер, ураан дарганнар үнер таварылгалар хөй. Дуржулгадан көөрге, оларның ужурун башкылар эскербес. Ооц чылдагаанны — номчууру, санаары, бижиири шалыпкын сургуул эки деп башкының бодап турары кол боон турарында.

А херек кырында кол түүл — кижиге чаанындан салдынган таарымчалыг эгеин тыпкаш хөгжүдериниде. Ынчангаш кижизидилгенин кол утказы ол Кижизидикчи — чурттталганың аяны деп тываларны чугаалап чораны аная эвес.

Өөреникчи бүрүзүн оларны аразында болуп турар маргылдааларга, хуралдарга, чыыштарга, көрүүлелерге, болгүмнерге киришпирер дээш сыныртаашкын кол эвес. Чогум-на оон таарыры ужурлуг болгүмүң адаже-биле демнинг тодараткаш, углаары чугула. Ынчаар болзувусса, аттестатты холда туткан-даа болза, оон иштинде демдектерден өске билир түвеин чок, тодаргай сонуургалы чок, билги чок аныяк кижилер дыка-ла эвээжээр ийик.

Эге школа дооскан соонда чүс-чүс элээди өөреникчилерни школаларывыстың тары-биле, башкыларның кичээнгей чогу-биле үрел турар бис деп дидимм-биле чугаалап болур мен. Та неже чараш оолдарны 6-7-8 класстарга турда ожештирип, кончуп, школадан оспаксыдып каапкан бис. Амгы Тывада «кем-керек үүлгелиикчилери» деп мунгаран чугаалажып турар улузувус хөй-хөй башкыларның арымнуурүнге база дүгүүн турар деп солун, сеткүүллерге бижип турары шын-дыр ийин.

Сургуул бүрүзүнүң салымы дээш ажылдаары хүлээлге деп билир-даа болза, амгы үеде бизин өөреникчилери-биле «дэйлдажып», ада-не-биле ажылдаар башкыларның бары чажыт эвес.

Амгы бистин Тывавыста школаларда кымнар башкылап турарыл? Колдуунда-ла ол суур чурттут башкылар. Өскээр чугаалаарга, утбалары, акылары, дивайлары, кудалары, честелери, чаавалары, күүйлери, кырган-авалары. Өске чер чурттуг улус колдуу эвээш.

Боттарывыстың-на төөлдериивис болур толдериивисче кичээнгей чок, чедир кижизидип, өөредип, сургап албатывыска төрээн чонувус шымары бакырай бээр болгай.

Эде тургустуумуушкун чылдарында четпес үүлдериивисти ажык-чарлыы-биле хөйну чугаалажып тур бис. Дегит-ле, четчир сапныг школалар, садиктер тургустунмас. Билир бис.

Акша-көпеек салыышкынны херек чок — амыдыралдың аянын чымчадыр, кижилериниң сеткилинге тааржыр үүлдерин хамыладып, байдып кылырывыс эргежок чугула. Чөрүдээлиг бо үеин чөптүг чоруктун, төрээн чонувустун маншонал медерелиниң бедип байырыкын үеминче шилчидип алыры кижи бүрүзүнүң медерелиниден хамаарышпас деп бе?

Мен ылангыя «арай элдеп» өөреникчилерим көргеш, мынчан бодаар мен. «Чаптанчыын көрем моон. Өөрүмден өске. Бир янзы аянмыг, көрүштүг. Болуунуу-биле кылыр. Чазыдда турар болза, бир-ле туруш бар-дыр. Чүү кижил бо? Алызы бэрып хөйну көөр, билиглиг болур, ажыр чурттаар, келир үеиин кижизи-дир. Моону хилиичектеиин чорбас, бодун тып алгаш, чонуига ажыктыг кылдыр чурттаарынга өөредип, кижизидип каайн чогум ужуру чүү кижи мээн мурнумда олур» Ынаыг мининшкин башкыны башкарып турар болза, чурттталганың аяны — кижизидикчи болуру ол.

Даш ТҮЛҮШ.

Кызыл районнуң Коа-Тей ортумак школазының директору.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АПРЕЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен» 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 Мультфильмнер. 9.45 Ураан-чечен телефильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (фрашуз дыл кичээлин). 12.00 ТМА. 12.15 Телешин. 13.25 Фильм-балет. 14.45 Мультфильм. 14.55 «Чугула репортаж». 15.15 «Кижилер болгаш дельфиннер». 1-ги фильм. 16.20 «Балыкка сылдап алгаш». Дамчыдылга. 16.35 Музыка шыгжамыры. Г. Малер. 17.30 «Чемпионнар-биле кадыг». 17.45 «Уругларның музыка клуву». 18.30 ТМА. 18.45 Бичии концерт. 19.30 «Ленин дугайында чугаа». 20.15 Кино-концерт. 21.00 «Ye». 21.45 «ВиД» көргүзүү тур. 22.30 «Сос». Литературулуг ураан-чечен программа. 00.15 «Меридиан». 00.35 Дүнеки ТВ. Концерт. 01.05 «Ужуражыр черни өскертии болбас». Беш сериялыг ураан-чечен телефильм. 1-ги сериялы. 02.10 — 03.05 «Автопортрет».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртеңги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика 11-ги класс. 9.05 Франшуз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Франшуз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2-ги класс. 10.55 Сула шимчээнкин. 12.00 Ураан-чечен фильм. 13.40 Ритмиинг гимнастика. 14.10 Эртем-тайылбырлыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 14.30 — 15.30 Музыкалыг телеабонемент. 2-ги дамчыдылга.

• • •

17.00 «Дамчыдылга эфирин эрткен.» 4-кү үндүрүлге. 17.20 «№ 1 албан экранда». 17.50 «Мастер Михаил Булгаков» 2-ги кезү».

КЫЗЫЛДАН

18.40 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 19.00 «Спорт». Самбо хүреш талазы-биле маргылдаадан дамчыдылга. 19.30 «Рынокче базымнар» «Тыва даг-дүгү» комбинаттан репортаж». «Кызылдың тудугларында». Репортаж. Ураан чүүл мастерскиязының директору А. Севен-оол-биле интервью.

МОСКВАДАН

19.55 «Гамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.10 «Азия төвү». Информация-публицистиктиг программа. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.45 — 00.25 «Физиктер». Ураан-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Эртеңги сылдыс». 19.40 Телефильм. 19.55 «Гамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 — 21.00 Телефильм.

Кино

АПРЕЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Столкновение» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазеры» 9.00, 12.30. «Два капитана» 10.30. «Под северным сиянием» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Золотоволоска и золотая крепость» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) 14.00, 16.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Соль Чжук Хва» 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Кызылдың авиабудүрүлгези дараазында маршруттарга пассажир аргыштырылгазының апрель 9-тан июнь 31-ге чедир түр тариф өртектерин тургусканы дыцнадып тур:

Кызыл — Сарыг-Сеп—13 рубль.
Кызыл — Сизим болгаш Бүрен-Бай-Хаак—15 рубль.
Кызыл — Хову-Аксы—13 рубль.
Кызыл — Черби болгаш Кара-Хаак —10 рубль.
Сарыг-Сеп — Сизим болгаш Бүрен-Бай-Хаак—8 рубль.

«ТЫВА ТУРИСТ» ПУТЕВКАЛАРНЫ СУМЕЛЕП ТУРАР

Туристи аян-чоруктарны кылырынга дараазында маршруттарга путевкалар бар:

Фрунзе хоорай—1991 чылдың май 10-дан 12-ге чедир, путевка өртээ 436 рубль. Киев—май 15-тен 19-ка чедир, путевка өртээ 572 рубль. Ташкент—май 18-тен 21-ге чедир, путевка өртээ 448 рубль. Ленинград—май 20-ден 23-ке чедир, путевка өртээ 662 рубль. Львов—май 21-ден 26-га чедир, путевка өртээ 673 рубль. Ташкент—июнь 7-ден 9-ка чедир, путевка өртээ 448 рубль. Алма-Ата—июнь 8-тен 12-ге чедир, путевка өртээ 399 рубль. Иссык-Куль—июнь 8-тен 19-ка чедир. Фрунзе—июнь 14-тен 16-га чедир, путевка өртээ 436 рубль. Москва—июнь 17-ден 21-ге чедир, путевка өртээ 600 рубль. Киев—июнь 24-тен 28-ке чедир, путевка өртээ 572 рубль. Федосия—июнь 21-ден июль 2-ге чедир.

Аъш-чем, чурттаарының, экскурсия хандырылгазының, баар болгаш келирининг орук чарыгдалдары путевка өртээнге кирип турар.

«Тыва туристиг» адрезі: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1. «Монгүлек» валчылар бажыны. телефоннары 3-12-91 болгаш 3-11-39.

ХҮРЕШ БАЗА НАЙЫРАЛДАШ ТЫРАР

спорт

«Динамо» спорт ниитилелиниң самбо хүрешке бирги чер дээш Бүгү-эвилел маргылдаазы Кызылга эртериниң дугайында Тывага каш хонук бурунгаар дыцналы бергеи. Ол маргылдаага үгле Совет Эвилелиниң эвес, а Моол, Корея, Кыдат дээш, оске-даа даштыкы чурттарның мөгелери киржир деп чарлааны көрүкүлериниң сонуургалын улам күштелдиргеи. Ынчалзадаа даштыкы чурттарның мөгелери келбээн болган. Ол үүл Азия чурттарыдан келген мөгелериниң хүрежин көрүксээн кижилерге хомуданчыг болганы чугажок «Даштыкы чурттарның мөгелери киржир деп солуннарга чарлап каан чорду. Үүге келбээн чоор?» деп, хүреш көрүп келгеннериниң чамдызы айтырып турдулар. Ол-даа канчаар — ындыг-ла ыйнаан. Эки-ле бадыткал чок медээни парлалга дамчыштыр берген эштериниң түүрүнге ол артын кагзын. Даштыкы мөгелер чокка-ла самбо хүрешке «Динамо» спорт ниитилелиниң бирги Бүгү-эвилел маргылдаазы дыка солун эрткен. А кол-ла үүе — Бүгү-эвилел чергелиг ындыг ужуражыышкынны Тывага баштай эрттиргени, аная Тываның коминдазы тиилекчи болганы. Эң ылангыя маргылдаа сөөлүнде тыва национал хүрешти көргеннер дыка-ла сеткилги ханып чаңганнар.

Самбо хүрештиг маргылдаазынга киришкен мөгелерни хоомай деп болбас. Москва, Ленинград, Хабаровск, Свердловск, Улан-Удэ, Курган, Владимир дээш оске-даа хоорайлар болгаш девискээрлерден келгеннер шуптузу самбо хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастериниге кандидаттар болгаш спорт мастерлери. Оларның аразында делегей чергелиг дөрт спорт мастери база бар. А эң ат-сураглыг моге Владимир хоорай чурттуг Александр Рассказов. Ол өскерге делегей чемпионнарының чемпиону ааш биргээр чугаалаарга, самбо хүрешке «сылдыстарының» аразында эң чыраак «сылдыс». Оон дугайында ынчаар чарлап турар үүе чорган. Шак ындыг бедик спортчу этты Александр 1983 чылда Испанияга болган самбо хүрешке делегей чемпионнарының аразынга маргылдаага киришкеш, бодунуң дивизиниг бирги черни эвлеш, чедип алган. Оон хаары 29. Амгы үеде тренерлеп ажылдап турар. Маргылдааларга киржирин амдыызында кагбаан. Ындыг мөгелериниң дугайында «хүрежип чоруур тренер» деп чугаалаар үүе чорду. Тывадан база ындыг ыраак «сылдыстар» үнүп турган болза эки-ле ийик. Үнүп-даа кээр чадавас. Кажан-бир шагда.

Бүгү-эвилел маргылдаазы тыва мөге Монгуш-оол Чуланы Хабаровскиниң мөгеи С. Радаков-биле хүрежиндеи эгелээн. Бо хире улуг чергелиг маргылдаага баштайгы салыгга таваржыры ковчуг харыысалгалыг, сүрээдениг-даа боору чугажок. Мөнгүш-оолдуң канчаар хүрежириндеи оон соонда хүрежир тыва мөгелериниң тура-соруу база хамааржыр болгай. Бистин мөгевис оваарымчалыг болгаш дидим хүрешкен. Удурланыкчыны 5:2 санга тиилеп алган. М. К. Соян кончуг шиитпирлиг, дидим, кашпагай хүрешкеш, Иркутскиниң мөгезин ша-даа чедирбейн, 2 минута 35 секунда иштинде арны-биле октаан. Тыва мөгелер база хоомай эвес эрлер дээрзин баштайгы салыглар көргүскен. Ынчалза-даа олвриңг күш-шыдалы, арга-мергежили деп-дескиэвес болган. Эң ылангыя зар дедзилерде тыва мөгелер чок. Тываның орус национал ыг мөгези Игорь Ивановтан ангыда, аар дедзиге тыва оолдар турган болза, солун-даа, эрткен маргылдаага чемпион болган Тываның коминдазының тиилегези улам быжыг турар ийик. Ам канчаар, «зарлыыс» аар дедзилиг тыва мөгелериниң чогу деп шагдан тура чугаалап-даа, бижип-даа пат болган бис.

52, 57, 62 килограмм дедзилиг мөгелериниң аразынга бистиң мөгелериивиске бырыжыр мөге Бүгү-эвилел маргылдаазынга эвээш болган деп богүн демдеглеп болур бис. Роман Серээдар, Владимир Күнзек, Херел Калзан бо дедзилерге тус-тузунда чемпионнаан. Ийиги, үшкү черни чаалап алган мөгелериниң хөй кезиин база-ла республика мөгелери болган. 100 килограммдан аар дедзилиг мөгелериниң аразынга бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Игорь Иванов тиилеэн. Ол черле уктуг мөге кижи болгай. Игорьнуң ачазы Тывага классиктиг хүрешти иеттерелип эгелээн мөгелериниң бирээзи деп, хоочун көрүкчүлер сактып чугаалажып турдулар.

Бистиң мөгелериивистиң хүрежириниң шыпарының дугайында Дидим, чараш хүрежир оолдар бар. Ынчалзадаа ам-даа хоомайымаардыр. Бир эвес үүле «Динамо» спорт ниитилелиниң эвес, а оске спортчу ниитилелдериниң мөгелери чыылган иргылдаага киржир болза, тиилээри бергедей бээр бээр. Ларышкылырар арга кылыынга, партерге хүрежиринге ам-даа кошкак. Чамдык мөгелериниң хүрежириниң аянын көрүп олурарга, достуг хүреш, тыва хүреш хүрежип өөренгеин каракка ялеш. Ынчалза-даа оларның тиилеге үүтхүлү үүдеп-даа артык болган. Чижээлээрге, 62 килограмм дедзилиг мөгелер аразынга шүглүп үнгеи Херел Калзан эн-не баштайгы салыгда Свердловск хоорайының мөгези А. Даутовка аштырып алган, ынчалза-даа ундараваан, арткан салыгларда багай эвес хүрешкеш, тиилеп үнгеи ол.

Турнириниң тиилекчилери, эки ажылдаан арбитрлери, судьяларны шаанаан. Олардан ангыда, эң чараш хүрешкен мөгени база шаанаар турган. Чараш хүрештиг мөге дээрге-ле маргылдааны улам солун болдурган, хүрештиң чараш талаларын көргүскен, көрүкчүлериниң сагыжына артын каар мөгедир. Шүүлбээн-даа болза, чараш хүрештиг мөгелерге көрүкчүлер ынак, оларның хүрежирин көрүксээр боор үүе.

Бүгү-эвилел маргылдаазын тыва хүреш дыка каастап, маргылдаага байыраалыг найыралды шинчи киргеи. 32 мөгеиин аразынга Москваның бир, Владимир хоорайының спорт мөгези база киргеи. Тыва хүрештиң аргалары самбочун аргалары-биле дөмейлиг-даа болгай. Ынчангаш ааалчылар шүглүп үнер бис деп бодааны-даа чадавас. Оларның аразында самбога делегей чемпионнарының чемпиону Александр Рассказовтун, 148 килограмм дедзилиг Николай Абрамовтун бары «Арыктыларының сонуургалын улам хайныктырган. Тыва мөгелер база берге-ле эрлер чорду. Тес-Хемдеи келген Владимир Бөлчар «делегей сылдыс» Александр Рассказовту арыг октаан. 148 килограмм дедзилиг Николай Абрамовту бо удаада шүглүп үнгеи Маадыр Монгуш үүе-даа болза ужуруп алган. Шүглүп үнгеи Маадыр Монгуш-биле хүрешкен Владимир Кочетков тыва хүрештиг дыка сонуургаан. Ол тыва мөгелерни өттүнүп девиди-даа, мөге салыкчызындан туттунуп алгаш турары суг чамдык тыва мөгелерден аянныг костүр чорду. Көрүкчүлериниң сонуургалын ол чаалап апкан. Бо мөге Андрей Семиске октадыптарга, догааш болду дээш, катап хүрештирериин хогжумшин театрын сымас кылдыр олурупкан көрүкчүлер үр-ле негеп шаг болдулар. Ынчалза-даа судьяларның шиитпирлиг болган.

Турнирге хүрежип келген мөгелериниң бирээзинден маргылдаа дугайында айтырарымга: «Бо хире солун маргылдаага киржип чорбаан мен—деп харылады— Тывалар хүрешке дыка ынак улус-тур. А тыва национал хүреш спорт боорундан ангыда, ураан үүлдүн бир девири-дир».

«Динамо» спорт ниитилелиниң бирги Бүгү-эвилел турнирин эрттирер чер кылдыр Тываны шилип алганы кымга-даа (маргылдаанын организаччыларынга-даа, мөгелерге-даа) хомуданчыг эвес болганы ылап. Ук турнир үүгле спорттуг маргылдаа эвес, а байырлал база болду.

Шангыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: турнирниң ажыдыышкыны; хүреш үезинде; тыва хүрешке шүүлген мөге Маадыр Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылда күрүмнің педагогика институду информатика болгаш саналга техникаының талазы-биле өөредилгени эгелээр. Өөредилгени үш аңгы хевирге эрттирер.

1. Ийи чыл хуусаалыг боттөөредилгени эртерге информатика болгаш саналга техникаының талазы-биле диплому тыпсыр. Школаларда башкыларга база дисплей классторының ажылдакчыларынга бо өөредилге төлевир чок. Бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң төлээлекилери төлевирин боттарының организацияларын дамчыштыр төлээр.

2. Эге программа ёзугаар ай хуусаалыг төлевирлиг өөредилге. Аная өөредилгеин дараазында болуктер ааны-биле эртер: операция системалары, Нортонуун утилиттери, текст болгаш графика редакторлары, дузалал программалар хандырылгазы, АСМ-нериң техниктиг ажаалдазы база ажыглалы болгаш өске-даа. Өөредилге үезинде өөренип турар кижи бүрүзүнге IBM фирманың хууда ажыглалдын АСМ-ин быжыглаар.

3. Эге программа-биле өөредилге эрткеннерге дугуржулга ёзугаар программалар тургузарының практиктиг өөредилгезин эрттирип болур. Программаларны башкарылга системаларының ФОКСБЕЙС хевирнин, СУПЕРКАЛЬК хевирнин электронныг таблицаларының болгаш ПАСКАЛЬ, БЕЙСИК, СИ, АССЕМБЛЕР болгаш өске-даа программа дылларының баазазынга чорудар.

Үстүнде айыткан курстар талазы-биле тайылбырны ККПИ-ниң информатика кафедразынын 2-49-43 телефонун дамчыштыр билип ап болур.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бир эвес силерге кандыг-бир дериг-херексел, механизм, материалдар, чиг эт болгаш оон-даа өске үүлдер хереглеттиниң турар болза, бистиң ачы-дузаныстыг ажыглап болур силер.

Симферопольдун «Астра» дээр карылаштырылга чериниң дедискээр ааны-биле телээр чери Кызыл хоорайда турар. Бистиң информация башкывыс ол бүгү үүлдерниң кайда турарын эки билир.

2-28-75 дугаарлыг телефонлам 7 шак 30 минутадан эгелээш. 22 шак 00 минутага чедир айтырыгны билиг ап болур.

ДЫЦНАДЫГ

Ыыш ажыл-агый органнарының берген эрттирилгелери болгаш аная бүрүткээшкин чокка арга-кижилерге баарын база ийзы-бүрү ажылдарны аная чорударын орт айыылы болгу дег үеиин келгеин-биле холбаштыр 1991 чылдың апрель 15-тен октябрь 15-ке чедир хоорайның «Тыва ыыш ажыл-агый» каттыжыышкын чонга болгаш организацияларга дыцнадып турар.

Эрттирилгелерни чер-черде ыыш ажыл-агыйлары бээр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — [illegible] ◆ эрадакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-99 ◆ орадакчылары — 3-45-93. Киндистер ◆ партий жи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын 3-34-98 3-11-23 ◆ үлегүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодаа ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 3-37-11 социал айтырыглар — 3-34-57 репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чагаа киндизи — 3-39-02; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар— 3-34-19. ◆ индустриалдар — 2-27-41 ◆ солун кедбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун яторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амдыы. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ноян үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садылыың керектеринин талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетин. ким болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 80.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЫЛДА УНСЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 17 среда № 69 (14569)

(Чагылар өртээ 6 кеп.). Садар өртээ 10 кеп.

ТУРГУЗУ УШКУН БОЛГАШ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДЭЭШ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Хабаровскиге чоруп турганы

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Японияже баарышың мурнуу чарында Хабаровск хоорайга доктаанган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелге дээш амы-тынын берген хабаровчуларның маадырлыг чоруун мөңгежиткен тураскаалга чурттуң Президентизи апрель 15-те барып чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга бистин Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпаа чоруу дээш, чырык өртемчейге тайбын дээш амы-тынын маадырлыы-биле берген 20 мүн хабаровчуларга тураскаалдың баарында мөңге от ыны чыдар. М. С. Горбачев чечектерин маадырларның тураскаалынга эккел салган.

В. И. Ленинге тураскаал Хабаровскиниң төвүнде туруп турар. Коммунистиг партиянын үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу Владимир Ильич Ленинге тураскаалга чечектерни М. С. Горбачев салган.

Сталинчи шаажылалдарга таварышканнарга тураскаалга чечектерни ССРЭ Президентизи база аппарып салган.

Хоорайның тураскаалдыг черлеринге М. С. Горбачев барып чораан үеэзинде Хабаровскиниң хөй чурттакчылары-биле ужуражып, чугаалашкан.

Крайның совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары-биле, бүдүрүлгелериң директорлары, хөй-нинти организациялаының төлөөлекчилери-биле Президентиниң ужуражышкынының үезинде Хабаровск крайының амыдыралыны, оон экономиказының эң чугула хөгжүлде айтырыгларын чугаалажып көрген.

Хабаровск край Советиниң Даргазы **Н. Н. Даниилюк** ужуражышкынны ажыктан. Хабаровскиниң «Даальэнергомаш» заводунуң директору **Н. В. Котенко**, Амурда-Комсомольскиниң улус депутаттарының хоорай Советиниң даргазы **В. С. Кудашов**, Хабаровскиниң «Восток» дааранылга бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору **Л. Г. Киселева**, Амурда-Комсомольскиде «Ленинчи комсомол аттыг завод» бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору **П. С. Белый**, «Дальлеспром» каттыжышкынның чингине директору **А. Ф. Грабовский**, Ыраккы Чөөн чүкте ужар үүл корпорациязының чингине директору **Л. В. Нагорный**, Еврей автономуг областың улус депутаттар Совединиң даргазы **Б. Л. Корсунский**, «Краснореченский» совхозтуң директору **Ю. М. Чичик**, «Хабаровскэнерго» каттыжышкынының чингине директору **А. А. Корешкий**, «Экспа» деп күрүне-кооператив баштаар черинин даргазы **В. Е. Цой** олар ужуражышкынга чүве чугаалаанар.

Чыылганнарның мурнунга **М. С. Горбачев** делгерелгей чүве чугаалаан.

Ыраккы Чөөн чүктүң шериг округунуң командылалы-биле ССРЭ Президентизиниң ужуражышкыны база болган.

М. С. Горбачев апрель 16-да Хабаровскиден Токиоже чорупкан.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Японияже чоруурумуң тодаргай хүнүн шинтпирлээр деп турда, кыска үеде-даа бол, хабаровчулар-биле ужуражыр, ол улуг крайда үүү бооп турарын таныжып билип алза эки боор деп бодаан мен. Хабаровск дугайын чугаалап тура, бистиң чуртувустуң чоокку болгаш келир үедеги харыысалгалыг сорулгалары шинтпирлеттинип турар бо берге үеде Ыраккы Чөөн чүкте үүү бооп турарын чугаалар апаар деп, М. С. Горбачев чугаалаан.

Бүгүн Хабаровскиниң чурттакчылары-биле кыска үеде ужурашкаш, мындыг янзылыг түңнелдерге келдим: социал, экономиктиг болгаш политиктиг байдал дүшкүүрлүг-дүр, ынчалзажок кижилер ол байдалдан уштунуп алырының идегелин оскунмайн, туруштуг чоруун тудуп турар-дыр.

Баштай мөөнгеп садар болгаш продукция садын алыр өртектериң, оон соонда үүрмектеп садар өртектериң чаа байдалынче шилчиишкин экономикада эде тургузукчу чорудулгаларның эң-не аарбергези ол болур эвес бе деп санап турганывыс шын болган. Өртектер реформазын чорудары черле чугула апарганын моон мурнунда-ла билип турган бис. Мындыг янзылыг үүл тургустунуп келген болгай: чуртка хөмүрдаш, нефть, газ болгаш металл чеднишпестеп эгелээн, ынчаарга ол кол адырларда ажылдап турар кижилер чогуур арыг орулгаларны, фондуларны тургузуп алыр аргазы чок апарган, ынчангаш олар социал сорулгаларын шинтпирлеп ап күш четпестей берген. Ол бүгү үүлдүң үүге чедирип келгенин көрүп көрүңерден!

Шахтерларның чамдык кезектериниң негелделерин хүлээп албайн турар-даа болзувусса, оларның амгы боттуг амыдыралында тургустунуп келген бергедээшкиннерин ап октап болбас. Бо айтырыг талазы-биле бистиң туружувуска ол-ийи үүлдү барымдаалап көөрү чөөле чугула. Шахтерлар-биле болган сөөлгү ужуражышкыта оларның чугаалааны болза: чазакта артык акша чок дээрзин билир бис. Бистер боттарывыс эки ажылдап турган, ажылагыйжы чоруувусту көргүзүп турган, эки түңнелдерни чедип ап, боттарывыстың айтырыгларывысты шинтпирлеп аптар арганы бээр ындыг экономиктиг байдалдардан тургузуп көрүнер.

Ол негелделер-биле чөпшээрежип турар бис. Чазактың шахтерлар-биле дугуржуп чугаалашкан үүлдери, оон соонда ындыг сайгарылгаларны өске-даа кол адырларның ажылдакчылары-биле база кылыр деп турар, ук адырларның ажылын экижидип алырынче, ынна ажылдап турар кижилериң орулгаларын көвүдериниче болгаш одаркын амыдыраа-чуртталгазын экижидериниче угланган.

Президент оон соонда мөөнгеп садар, садып алыр болгаш үүрмектеп садар өртектерни өскертириниң чугула апарганын бадыткан көргүскеш, бир эвес ол үүлдерни кылбаан болзувусса, рынокче шилчиишкин болдунмас, күш-ажылдың үре-түңнелдериниге материалдыг сонуургал тургустунмас болгаш сан-хөө байдалывыс экижиттинмес деп демдеглээн.

Амгы үеде экономикавыс кудулап эгелээн. Бирги квартала үлетпүр бүдүрүлгезинин хемчээлинин беш хуу хирези чедир күүсеттинмээн, кодээ ажыл-агыйда он үш хуу хире. Национал орулганың хемчээли он хуу кудулаан. Бир эвес ол кудулаашкынны доктаадып, ажыл-хереэвисти экижидип албас болзувусса, акшаның сан-түңү улам ковүдээр, саарылгага олар арбыдай бээр, а бүдүрүлгениң хемчээли улам-на кудулааш туруп бээр. Ол бүгүнүң түңнелинде акшаның үнези кудулаар.

Бо чергелиг байдалдың тургустунуп келгениниң кол ыылдагааны болза ажылагыйжы харылзааларның үстүп эгелээни болур. Бистер нинти-эвилел рыногун сандаадып эгелээн бис.

Чон бүрүзүн база күрүне тургузуун катап тургузарынче кижилериниң чазагай күзелчүткүлү илергейлеттинген суверенизациялаының шын идеязын өскээр ажыглаваш, баштай республикалар төп-биле, оон хоойлулары-биле демисежип эгелээн, оон соонда тус-тус девискээрлер төп-биле, республикалар-биле демисешкеш туруп берген, а сөөлүнде бажыңнаа ажылдап турган улус ээлээн.

Анонимщик кижиниң чагаазын редакцияда хос урна манап чыдар боор чүве, ынаар үнүр октаптар, ол-ла А мен анонимщикке харыы кылдыр Бадыга мынча дээр дээш бо каш одуругларны бижидим: чаа бажыңнардан амдаа туттур-ла, Каев Донгакович, ажыл-ла бүдүп турар болза, хары-даа кижи, төрелдаа кижи домей эвеспе!

Кодур-оол ОЮН.
«Шыныың» корреспондентизи.

Анонимщикке харыы

«ЧОГААЛЧЫЛАР» КӨВҮДЭЭН, АТ БОЛДУВУС»

Редакцияга келген чагаада кирген фактыларны ыынап, Улуг-Хем районнуң Чодураа суурунга четкеш, улус-чон-биле ужуражырымга, солун, сеткүүлдерже ужур-утка чок чагаалар шуудуп оруп берген «чогаалчыларынга» чогенир апарган болду. Чоокта чаа район солунунга коллективтиг чагаа чоруларда, шагда-ла кызыл-дустай берген кырганнарның безин аттарын салып каан болган.

Бо удаада «Чодураа суурнуң ажылчын ангызындан хомудал чагааны» 92 кижи ат салган деп каан болду. Херек кырында 10 ажыг кижиниң фамилияларын чыскаап бижээн. Артында чагааны ол-ла хевээр, оскерилге чок парлаарын дилеп каан. Чагаада аттарын тудуп бижип каан кижилериниң хөй кезин-биле ужураштым, оларның чугаазының утказы чаңгыс: редакцияже чагаага ат салбаан бис, бижиир-даа болза, ындыг чөптүг эвес хомудал биживес турган бис.

Анонимщиктиң сеткили үү дээш хомудааныл? Чаа тургустунган «Чааты» совхозтуң директору Каев Бады бажын туттуруп алган, төрелдерин чыып туруп берген.

— Мен база чаа туттунган бажыңда чурттай бердим. Суурнуң узун дылдыгларын ол демисел көдээ Советтериниң деңнелинге четкен. Оон түңнелинде дузакка туттура берген бис. Республика, девискээр, адыр бүрүзү бодунуң онзагай байдалдарын ажылган алгаш, берге байдалдан боду уштунуп алыр деп шинтпирлеп эгелээн. Үүге дээрге бирээзинде материалдар, өскезинде машиналар, оон өскезинде тараа, ыыш байлаа бар дээш чоруп берген. Ол бүгүнүң түңнелинде шагдан бээр тургустунуп келген ажыл-агыйжы харылзааларны будулган. Үүге дээрге бирээзин өскезинден ол-ла чүвени эккел, орнаш, оон башка металл, тараа, ыыш бербес мен дээш туруп берген. Ынчангаш бодуң-на боралан деп айтырыг тургустунган.

Ол бүгү дээрге хей чүведир, эштер. Төп республикалар аная удурланып, а республикалар төп күрүне чагыын ажыглап алгаш, оларга бот-тускайлаң чорукту тыыспайн турар-дыр, төп болза эрге-хүлээлгелерни таарыштыр хуваажырын, чамдык эргелерни республикаларга дамчыдып бээринге белен эвес-тир деп санап эгелээн. Ындыг чигзиниишкиннер каш ай уламчылап келген. Эш Догужневти баштадыр республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң толээлекчилери каш удаа ужуражып келгениниң түңнелинде ажыл-агыйжы харылзааларны бо чылын экижидип алырыныц, келир чылын кандыг янзылыг болдурарының орук-тары дилеп тыптынган. Контрактация системазын ламчыштыр бүдүрүлгелериң аразынга харылзааларны тургузарын үндезин кылдыр алган. Амгы байдалдың онзагай үүлдерни угаап билгеп турар ужурлуг бис. Бүдүрүлгени чогумчудуп экижидип алыр дээш өске бүгү үүлдерни сонгаарладып чайладыр ужурлуг бис. Бүдүрүлге кудулаашкынын доктаадыры кончуг чугула, үүле ажылагыйжы харылзааларны экижидип турган эвес, а материалдыг идиг бериишкинерин ажыглап турган. Аграр секторга бот-идепкейни материалдыг идиг бериишкини-биле деткип турган. Чер реформазын дамчыштыр ортумак болгаш биче бизнести хөгжүдүп база шын үндезинге кооператив шимчээшкиниин калбартып турган. Бир эвес бистер бараан бүдүрүкчүлерингe материалдыг шаннамакталды көргүзүп, оларның ажыг орулгаларынга онаар үндүрүгнүң хемчээлин эвээжедип, а чамдык таварылгада оон шуут хостап эгелээр болзувусса, бурунгаарлап болур бис.

Ынчангаш ам янзы-бүрү митингилер организастаар, стачкалар болгаш ажыл соксадыышкынары кылыр чоруктарны болдурбас херек. Үе неделяларга, хүн бүрүзүнге хамаарыштыр ындыг негелдени салып келген, ону эки бодавас болза байдал улам нарыыдаар. Харылзааларның бүүраанындан, бүдүрүлгениң кудулаанындан кандыг болуушкуннарның болу бээри тода илереттинип келген. Кижилер холга алыр акша-көпеек, орулга киирип алыр аргазы чок апаргаш, өртектер улгаткан бо берге байдалда рынокка, магазиннерге хол курут канчан киирелил, ынчангаш олар айтырыгны өске арга-биле шинтпирлээр апаар. Ол дээрге анаа-бир чугаа эвес-тир, ындыг чоруктарны болдурбас ужурлуг бис. Ол дээрге бүгү күрүне структуларының, политиктиг органнарның национал харыысалгазы-дыр.

Ыраккы Чөөн чүк болу онзагай байдалдарлыг. Чуртта бооп турар бүгү үүлдер бо черге база-ла хамаарылгалыг болуп турар. Бо девискээрниң кончуг улуг арганы чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шинтпирлээринге кирген турар ужурлуг. Ынчангаш Ыраккы Чөөн чүктү сайзырадырының тускай сорулгалыг программаларынче катап эгелир ужурлуг бис. Байдал өскерилген чүве болганда, ол программалар чаартынар ужурлуг, оларны акшаландырарының чаа дестерин дилеп тывар апаар, чүге дээрге моон мурнунда бүгү чүвени команда барымдаалап шинтпирлеп турган болгай, ам ол айтырыгларны кижилериң эргежын барымдаалап шинтпирлээр херек. Ол программаны боттандырарынга киржип турар кижилер оон алдынган ажыкты үлежип хуваажырынга киржир ужурлуг. Ону ажылдап кылырынга, сүмележириниге, сайгарып көөрүнге болгаш боттандырарынга даштыкы эртемденнерни болгаш капиталды киириштирзе эки деп санап турар мен. Ында ыядынчыг чүве чок, ол дээрге кады ажылдажылга-дыр. Ынчан Ыраккы Чөөн чүк чурттуң, Эвилелдиң, республиканың хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хуузун киириштире бээр.

Бо талазы-биле ажыл-херек улуг. Бо аян-чоруктан ээп келгеш, бистер Россияның удуртулгазы-биле, силерниң болгаш чурттуң эртемин ажыглап турган, бо девискээрни хөгжүдериниң программазын саат чокка ажылдап кылып эгелээр бис. Аянчорук үезинде япон кожалрывыс-биле бо айтырыгны чугаалажып көөр бис.

Оон ынай Президент мурнакчы технологияның, курлавырлар болгаш чиг эт камнаарының база шериг үлетпүрүн чаарты организастаарының айтырыгларынга доктаган. Делегей рыногунга садып болур эки барааннарны, оон иштинде шериг техниказын-даа, баштайгы үеде бүдүрер ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

Мында киржип турар эштерниң айтырыгларынга харылап, оларның чугаалаан үүлдериниге хамаарыштыр М. С. Горбачев янзы-бүрү тогдуңуушкуннарны кыйынга катаан, күрүнеии камгалаар дугайында сагыш салыр болза эки деп демдеглээн. Экономиканы бууранашкындан камгалаар, эрге-хоойлу чурумун катап тургузар, чуртка эрге-хоойлу сагылгазын күштелдирер, эрге-чагырга органнарының үзүлүт ажылдаан турарынга таварымчалыг байдалдарны тургузар ужурлуг бис. Ол бүгү болдунмас болза, чүү кылырының дугайында чугаалар аная-ла чулчуруушкун болуп артар.

Бис бо байдалда удур-ледир чүдүруктажып туруп алырывысты кижилер күзевби турар, маңаа шуптувус туттунып биливисти көргүзер боор бис деп бодай-дыр мен. А политиктер, удуртукчулар хамыктың мурунда чурттуң, күрүнеиң эрге-ажыктарын барымдаалап, оларны мурнунга тудар ужурлуг. Өске арга турбас-даа. Бүгү-ле хууда өвелер Ада-чуртту камгалаарының сорулгазын боттандырарынга шаптыктавас ужурлуг. Ынчангаш Япониядан келиримге, ол бүгүнү дугуржуп чугаалажып алгаш ажылдаары-биле республикаларның удуртукчулары чыглып ужуражыр деп планнаан.

Оон соңгаар мынчаар уламчылап болбас. Экономиктиг дугуржулга чарып алдывыс, шупту ат салган, ынчалзажок чамдыктар ону күүсеттес. Республика Эвилелдиң хоойлузунга чөрүшкек хоойлу-даа хүлээп аптар. А Эвилел хоойлузу деп чүл ол? Ында бүгү эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыктары сиңиккен болгай.

Хоойлулар дайынын соксадыр херек. Күүсекчи органнарның үстүнден адаанга чедир ажылдаан турарын катап тургузар апаар. Бүгүн кодээ Совет республиканың Минчөвүлелиниң азы областың күүскомунуң шинтпирин тооп көрбейн турар. Ынчаар ажылдап черле болур бе? Бажы ындыг янзылыг хойтпакталып калган болгаш чүвениң ужурун көңгүс-ле билбестээн кижилерни ажылдан дүжүрер ол-ла. Хоойлуга даанган шинтпирлиг эрге-чагырга чокта демократия дээрге — бүгү-нинти сандарал-дыр.

Эрге-чагырга тургузуглары демократтыг байдалдар чокта бюрократчын каар. Бис демократтыг чорудулгаларны калбарткан бис, ынчалзажок шинтпирлиг, быжыг туруштуг, дээштиг эрге-чагырга-биле оларны деңзингүүрлээр ужурлуг.

Эн-не кол сорулга — Эвилелдиң чаа керээзин бо айда-ла чарып, аңаа ат салыр, оон соонда ону күштүг болдуруп бадылаарынче киирер. Чаа федерация, бот-догуннаан күрүне болур Эвилел бар, республикаларны каттыштырып турар күрүне болур Россия Федерациязы бар. Бо бүгү харылзашкак чүүлдер-дир. Россия Федерациязы чаартыныпаанда, шапкын амыдыралче кирбээнде, чаа байдалдарда амыдырап ажылдаваанда, Эвилелиң долу күштүг, чогумчалыг болгаш бүзүрелдиг амыдыралдыг болурун маңаары берге. База-ла ол ышкаш Россияны Эвилелге удурланыштырар болза, Россияның бодунга база сандарал эгелээр. Ындыг үүлдер көстүп-даа келген. Харыыны кайда-чүде үстүү орандан дилээн херээ чок, оны бистиң муң чылдыг төөгүвүстен, бөгүнгү байдалдардан дилээр херек, чаартынган Россия Федерациязы, чаартынган бот-догуннаан республикалар Эвилел деп адап турар тургузугларывыска чаа үүлдерни немээр ужурлуг бис.

Ол бүгү юридиктиг-даа, политиктиг-даа талаа-биле, херек кырында-даа, боттаныр чүве-дир. Үүгле моны билзе чогуур: хаанзыг, империязыг-даа, сандаралчы-чарылдыкчы-даа семээшкиннер турбас ужурлуг. Оларның кайызы-даа херек чок, олар бистиң улуг херээвисти бакка сугар.

Бисте ам чоннуң мандады— берген бүрүн эргелери бар, чон кандыг-даа национал-дыг кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долузу-биле магадылаттынып турар, деп эргелерлиг, бот-догуннаашкынныг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дээш бадылаан деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Бир эвес бир-ле кижи. референдум соонда, Эвилел керээзин ажылдап кылып тура, ол дугайын уттуптар чүве болза, чоп оон-биле чөпшээрешпес деп бодай-дыр мен. Бо тодарадылга чогумчалыг шинтпирлерни хүлээп алырыга чедирер, а ол үүл көңгүс-ле өске чаа байдалдарда Эвилел күрүнезин-даа, бот-догуннаан республика бүрүзүн-даа шапкын хөгжүүрүнге чедирер. Шинтпирлээр сорулгавыс олдур.

Б. Н. Ельцин-биле кады ажылдаарын кыйгырган саналга хамаарыштыр М. С. Горбачев - мынчаа дээн: эш Ельцинниң түңнел чугаазын дыңнаваш, ында кады ажылдаар дээн чогумчалыг чалаңганың демдектерин эскергеи мен. Ынчалзажок ийи-үш хонганда, ук түңнел чугаазың соонда өртүрген парлалга конференциязының дугайында материал парлаттынган, ону номчаваш ужурун билбейн бардым: чаңгыс ол-ла кижи чугаалап турар бе азы чок бе деп чүвени аан.

Съезд мурнунда чугаалаанын ап көрейн. Бир эвес Россияның удуртулгазы, Дээди Совет ынчаар ажылдаар үүве болза, тургузукчу уткалыг эки чорудулгалар хөгжүүр, а үрегдекчи, үүл-бүрү удур туржуушкун соксаар үндезин бар деп бодаар-дыр мен. А бир эвес эш Ельцинниң сөөлүнде чугаалааны ышкаш болур чүве болза, бис база-ла шүүт дорт чугаалаар ужурлуг бис: кандыг-даа эки чүвеге ол чедирбес. Ол дээрге удур туржуушкунну уламчылаары-дыр, ол дээрге оон үнер бүгү-ле аймыл болгаш үржуктар-дыр.

Амгы чурттап турарывыс байдалларда, неделя-даа үеин чидирбейн айтырыгларны шинтпирлээр ужурлуг турда, кады холбаалыг ажылдаваже хоржок. Черле адак соонда келгеш, сарыылдыг угаан, бистиң нинти сагыш салыр ужурлуг үүлдеривис, күрүнеиң салым-чолу дээш дүвүрел болгаш харыысалга тиилээр деп бодай-дыр мен.

Түңнелинде чыылганнар Президентиге болгаш оон кады чоруп турар кижилериниге Японияга чеднишкинниг чорааш келирин, а М. С. Горбачев ыраккы чөөн-чүкчүлерге сагыш-сеткил талазы-биле омак болурун, чаагай улуг херектерни бүдүрерин күүлээн.

СОВЕТ УДУРТУКЧУ АЛБАННЫҢ АЯК-ЧОРУУН КЫЛЫП ЯПОНИЯДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Токио, апрель 16. (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш ону үеде чоруур дамбаның кижилери бөгүн Хабаровскиден Японияда чеде берген. Совет удуртукчузу Токиомуң Ханеда аэропортунга Японияның даштыкы херектер министри Т. Накаяма, ССРЭ-ниң Японияда элчизи Л. А. Чижов, Японияның ССРЭ-де элчизи С. Эдамура уткып алган. Совет удуртукчуга алдар кылдыр 21 удаа артиллерия дааштаашкынын кылган.

Улуг аалчыны үдээн автомашиналар Токиоңуң төвүнче углапкан. ССРЭ Президентизиниң албан ёзузу-биле турар чери кылдыр белеткээн Акасака ордуга чедип келген.

• • •

Бөгүн совет удуртукчунуң резиденциязы Акасака ордуга Японияның императору Акихито М. С. Горбачев-биле ужурашкан. М. С. Горбачев болгаш Р. М. Горбачева-биле амыр-менди солушкан соонда император Акихито, кадынхаан Митико орду чанында тускай белеткээн черни эзлеп-кеннер. Фанфараларны ойнаткан соонда, Совет Эвилелиниң болгаш Японияның гимнерин күүсеткен. Император ызыгуур салгаар тайжызын, оглун болгаш уруун база премьер-министр Т. Кайфуну таныштырган.

ССРЭ-ниң Президентизи хүндүлүг таныылдың чысхаалын эргээн. Оон соонда М. С. Горбачев биле император Акихито чаңгыс автомобильге олуруп алгаш, күрүне ёзуулалдары кылыр болгаш даштыкы улуг аалчыларын хүлээп алыр Император ордузунче чорупкан. Анаа ССРЭ Президентизи биле япон хаанның аразынга беседа болган.

• • •

Бөгүн совет-япон дээди денисле чугаалажышкынларның баштайгы эзлээр эгелээн. Ужуражышкын болуруның эртенинде Японияның премьер-министри Т. Кайфу журналистер-биле ужурашкаш, делегейниң ийги дайны доозулган үеден бээр япон-совет харылзааларга таарымча чок үүлдер туруп келген. Ол, харылзааларны үндезинин-биле оскерткеш, найыралдың быжыг үндезинин тургузуп алыры күзеничиг бооп турар деп чугаалаан.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы А. И. Лукьяновтуң даргалаары-биле апрель 15-те Кремльге болган.

Суверенниг республикаларның Эвилелиниң дугайында Керээниң төлевилели ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр чурумунуң дугайында айтырыгны Национал-дар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишановтуң дыңнадыын ёзуулаар чугаалажып көрген.

«Күш-ажыл дугайында ССР Эвилелиниң хоойлужудулга актыларынга оскерилгелери болгаш немелделерни киирер дугайында» ССРЭ Президентизиниң киргген бижиин Президиум чугаалажып ап. Ол айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр Президиум киргген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң парламентилер аразының харылзааларын хөгжүдериниң айтырыгларын болгаш күрүне амыдыралының чамдык өске-даа айтырыгларын Президиум чугаалашкан.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Полина Санчыевна Хертек—Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң комсомолчу хойжузу. Ажыл-агыйынга дөрт чыл ол хойжулап турар. Өөнүн ээзи Василий Хертек-биле Көжээлиг-Ховунуң, Ак-Даштың делгемнеринге хой кадарын, чайгы үелерде хоюн эки семиртип ап, чүс башка онааштыр сезен беш чедир хураганны онча-менди өстүрүп келген.

Бо чылдың берге үелеринде хүлээп алган хойларын ажаап, чемгерип, чамдык хүннерде тургузу азырап, черле кызымак ажылдап келгеннер. Аныяк хойжулар хураган бүрүзүн менди ап, эки түңнелди чедип алырынга бүзүрелдиг ажылдап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

31 ЧЫЛ МАЛЧЫННААН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң «Дагыр-Шеми» кооперативиниң хойжузу Д. Ч. Додуй-оол Тывылбас деп черге кыштаан. Достай Чамырыковичиниң хою январь ортан үеэзинден оолдап эгелээн. Коданда ам 323 хураган немешкен. Шупту онча-менди. Ол дээрге, сакманчылар Бичин-Уруг Додуй-оолдуң, Клара Достайның, Шулуун Оржактың кызымак ажылының түңнелидир.

— Хой кадарга-ла 31 чыл болдувус. Эрткен чылын 100 хойдан-на 88 хураганны, бир баштан-на 2,3 кг дүктү кыргып алдывыс. Ол планнарывыс кайызы-даа ажыр күүсеттинген чүве. Чыл түңнелинде алды хураган-биле шаңнаттывыс.

Эрткен чылдың бо үеэзинде күш-деңгели шыырак турган хой чүве. Бо чылын хар-чам улуг болганындан хойларывыс дузуу тастап, арып-доруп бакырады. 60-70 хире хойну тургузу азырап тур бис. Кыштагда сиген, дус бар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганывыста черле кызымак ажылдаар апаар бис — деп, Достай Чамырыкович бодунуң ажыл-ижин кысказы-биле тайылбырлады.

Совхозтуң мал, кижи эмчилери хойжуларга өй-шаанда кээп, херек дузаны көргүзүп турарлар.

Хоочун хойжу Д. Ч. Додуй-оол эрткен чылын малчыннар Наадымынга киржип чораан. Ынчан ол приемник-биле шаңнаткан.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

Коммунистиң туружу

АТ-АЛДАРЫН КӨДҮРЕР

«Бай- Тал» совхозтуң партия комитеди районда эки ажылдыг партия организацияларының бирээзи. Совхозтуң мал болгаш чер ажылдарында бот-орулга-чарылга, аренда кереэзи-биле ажылдаарының депшилгелиг арга-хевирлерин калбаа-биле ажыглап турар. Кижи факторунче кичээнгей улгаткан. Көдээ ишчилериң социал амыдыралын эвилдиринче угланган ажылдар кылдынып турар. Кереэ-дугуржулга өгүгаар ажылдап турар кижилериң ажылга бот-харысалгазы бедээн, күш-ажылдың бүдүрүвүлүү өскен, алыр орулгазы ковүдээн. Совхоз орулгалыг ажылдап турар. Ада совхозтуң коммунистеринин кинрип турар үлүг-хуузу улуг. Совхозта партком секретары Маадыр-оол Иргитович Баавылга бистиң корреспондентивис ужуражыр, совхоз бүдүрүлгезинде коммунистерниң киржилгезин, оларның авангардчы ролүн сонуургаан.

— Маадыр-оол Иргитович, совхозтуң коммунистериниң бот-идепкейи-биле / кандыг ажылдар кылдынып турарыл?

— Бистиң совхозтуң коммунистери ажыл-агыйының бүгү адырларында хаара тутуунган. Коммунистериң бот-идепкейиниң ачызында школа-биле харылзаа быжыккан. Школага дузалаш ажыл-агыйны тургузарына боттуг дуза чедирип, коммунист бүрүү школага мал берип дузалаарын шинтпирлээн. Ам бегуге чедир 35 аныяк хой, өшкүү совхозтуң коммунистери школага халаска бергеннер. Моон соңгаар оң саны ам-даа өзер. Школаның малмаганын кадарын кадагалаар кадарчыны тургускан. Кыштаг-ховаштарын тускайлап берген. Чамдык коммунистер мал садып алыр акша-төгеринкти школага бергилээн. Бо дээрге совхозтуң коммунистериниң буянныг, чаагай эгелээшкини-дир. Ону үнелээр, деткиир апаар.

— Боттарының ажыл-ижи, амыдарыл - чуртталгазы-биле өскелерге үлегерлиг коммунистерни адап көрүүдерем.

— Эрткен 1990 чылда совхоз бүдүрүлгезинге 47 коммунист ажылдап турган. Оларның 29-у боттарыга бердинген планныг онаалдарын болгаш социалистиг үлезэлгелерин тус-туста күүсеткилээн. Ындыг мурнакчыларга малчыннар: Далай Мыңдык, Зоя Хаван-оол, Кунгурук Калдар-оол, Вера Даржав, Доос Маңдай-оол, механизаторлар: Сергей Мөчек, Байков Бичe-оол, тракторчулар: Эрес-оол Салчак, Мая Лама, Кержек-оол Иргит, чер ажылдакчылары: Монгун-оол Дарын-Базыр, Хоптак-оол Калдар-оол дээш оон-даа өске мурнакчыларывыска чоргаарланыр бис. Боттарының онаашкан ажыл-хереэнге бердинген мурнакчы коммунистериң саны чылдан чылче өзүп турары биске өөрүүчүг.

— Партияның ат-алдарын көдүрер, оон туружун быжыглаар талазы-биле партком кандыг хемчеглер ап турарыл?

— Коммунист кижи бүрүзүнүң бүдүрүлгениң мурнакчызы болган турары дээш ажылдарны чорудуп турар. Коммунист бүрүзү бодунуң хуулда политбилини безидип, кандыг-даа айтырыгларга тодаргай харылларны берип шыдаар кылыр өөренириниче чугула кичээнгейни салып тур бис. Ол ышкаш партия, чазактың болгаш совхозтуң нинти коммунистериниң хуралдарына хүлээп алган доктаал-шинтпирлериниң күүсеглезин албан хандырары — бистиң ажылывыстың кол угланылышкыны. Нинти коммунистериниң болгаш эге организацияларының партия хуралдарын эрттиреринің саны кызыраан. Хуралга хүлээп алган кандыг-бир чугула доктаалдың күүселдезиң чедип алыры-биле квартелла чүгле чаңгыс хурал эрттирери доктааткан. Коммунистериниң партийжи даалгазы бирден хой эвес болуп турар. Партком кежигүннериниң составын эге организация бүрүзүндем кирген турарын чедип алган бис.

— Партийдан үнгеннер бар бе?

— Партияның хүрээлениндеги үнген коммунист бисте чок. Эрткен чылын 5 кижи СЭКП кежигүүниге боттарының күзели-биле кирген. Бо чыл эгезинде бир кижи партия кежигүүниге хүлээп алдынган. Партия кежигүүниге киргер күзелин илередип турарлар бисте хой. Ындыгларбиле кижизидилге-тайылбырлыг ажылдарны партком, оон кежигүннери кылып турар.

— Коммунист удуртукчуларның ажылга харысалгазын бедидер талазы-биле негелделер кандыгыл?

— Бо ажылды партком кол кичээнгейге алган. Бир дугаарында, удуртукчу ажылдарга кадрларны шын шилип ап, таарыштыр тургузары — амгы үеним чугула негелдези. Ынчангаш удуртукчу специалистер-биле ужуражылгаларны эрттирип, оларны-биле ажык-чарлыг байдалга беседаларны парткомга кылып, чамдык арга-сүмелерни-даа берип турар бис. Эрткен чылын 9 коммунист удуртукчулар-биле хуулда беседа чугааларны парткомга кылган. Оларга чогуур негелделерни тургузуп, ажыктыг сүмелерни берген. Коммунист удуртукчуларның отчёттарын үргүлүч парткомга дыңнап турар бис. Совхоз директору Ч. Х. Хертектің «Совхоз коллективиг керээни канчаар организастап, ону адырлар сайы-биле канчаар боттандырын турарының дугайындаа», Бай-Тал көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы Б. Х. Маадырның «Күүскомнуң чоннуң негелде-хомудалдарын болгаш социал айтырыгларын канчаар шинтпирлеп турарының талазы-биле» болгаш оон-даа өске удуртукчу коммунистериң отчёттарын парткомга дыңнап, чугаалашкан.

Любовь ДАМДЫН.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Ол — бодүүн ажылчын, ол — одакчы. Оон адын Дастак Наадын-Хөөсевич Салчак дээр. Чаңгыс колхозтуң ажылдап турар бис. Оон аксы-сөзүнүң чымчаан, ажылынга бердингенин кижи кайгаар. Бүгү-ле кижилер Д. Салчак ышкаш болза деп бодай бээр сен. Чедер-четпестерни тайылбырлап бээр, чок болза ону-мону кады кылып алыпкаш деп бир-ле эгелекчи саналды үндүре берген турар.

Чоокта чаа бистиң дузалаа ажыл-агыйының хуралы болган. Ада бодунуң ажылдап турар чунар-бажыңының дугайын чугаалап, ында чүү четпезин тайылбырлап, шуут мен ону кылып көрейн деп дилеп, эзрежип турду. Кижи ону көрүп оргаш-ла, хей-аъды көдүрүп кээр. Аныяанда ол чолаачылап турган. Ынчан база-ла ол чоннуң хүндүткелин чаалап ап, шаңнал-макталдарны ап турган. Бодунуң күзели-биле машинаазын хүлээдип бергеш, чунар-бажыңга одакчылап эгелеп ол. Оон бээр 6 чыл эрте берген. Ол беш уругнуң төлептиг адазы. Ажы-төлү база адазы ышкаш, ажылгыр бооп өзүп келгеш, өглениери өглеп, өөренири өөренип чорупаан.

Ол одакчылап ажылдаарындан ажыгда, шевер кижи. Дастак Наадын-Хөөсевич печка салып турда амыр-ла. Оон ажылчын, кежээзи чурттап өрар бажыңындан-на илдеп. Үш өрээл улуг бажыңны болу тудуп алган, чамында чунар-бажыңыг. Ону даштындан көөрге-ле, өске бажыңнардан ылгалдыг болдур ийин.

Чоокта чаа ону акшабиле шаңнады. Ынчангаш кадыг ажылдап турар эшоорү бистер ада чоргаарлыыр бис.

Любовь ДАМДЫН.

Рынок болгаш АМЫДЫРАЛ

ДУЗАЛААН БОЛЗА...

Тес-Хемде «Дус-Хөл» кооперативтиң даргазы Виктор Лопсандак мындыг эгелиг чагаалы редакция алган. Авторуң чагаазында кооперативтиң ажыл-чорудулгазынга база аныа-кым кандыг дуза көргүзериниң дугайында айтырыглар, а ол ышкаш ол-бо черлерге чедип, дуза дилеп чадашканының дугайында бижип турар болганда авторуң чагаазын маңа киргеш, оон салып турар айтырыгларынга харыы бээрл-биле юридиктиг эртемнериниң кандидаты Александр Санчаевич Ооржакты редакция база дилээн чүве. Ынчангаш баштай В. Лопсаның чагаазын киргеш, оон соонда юрист А. Ооржакка сөстен бересл.

«Эргим редакция! Тес-Хем районуң «Дус-Хөл» кооперативтиң даргазы Виктор Иванович Лопсан бо чагааны бижиир ужурга таваржы бердим. Кооперативте алды кижи ажылдап турар бис. Чаңгыс багай машиналыг бис. Оовус шору ажылдап тургаш, ам мотору үрелгеш турар. Боттарывыс машина-балгат доозуп ажылдап чоруп тур бис. Чамдыкта «Чодураа» совхозтуң машиналарынын кырынга, чок-ла болза «Беларусь» тракторуң тергезинин кырынга кыштың соогунда олурупкаан, ажылдап чоруп тур бис.

Дус уштуру белен эвес ажыл. Ону ыяап-ла хол-биле уштур. Хүнде районуң совхозтарындан 4-5 машина дустап келир. Оларны база-ла хол-биле чүдүрер. Бергезин кандыг дээр. Үш чыл иштинде мынчаар кызын ажылдап келдивис. Он шаа өшкүвүс база бар.

Ажылывыс ол хире берге боорга, районуң совхозтарының удуртукчуларынга чедип, биске оода-ла бир трактордан дузалап, садып көрүнер деп дилеп пат болдувус. Бистиң бүдүрүп турар дузувусту Эрзин. Тестин совхозтары ап турар. Ол хиревинде биске чаңгызы-даа дуза катпады. Боттарывыстың арендаторларывыс, кооператорларывыс бар дээш болгаш турар ийин. Трактор, машина дилеп барбаан-на черивис чок. Барып турган черлеривис бо: улус депутаттарының Тес-Хем район Советиниң күүскому, агроүлетпүр каттыжышкыны болгаш совхозтар директорлары. Оларга чеде бээрге, «Озалдаан-дыр сен. Садыптывыс» дээр. Бис ол техниканы халас албас, садып алыр деп турар бис.

Амыдыралдың алыс дозуң бодаар болза, бистиң кылып турар үүлевис ажыктыг. Дус-биле хандырар талазы-биле районнуң совхозтары-биле керээ чарып алган бис. Ол хиревинде биске оода-ла чаңгыс трактор садыптар ажыл-агый чок боор-дур.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглаан экижериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчиринин кол угланышкынларын-даа кооператив кежигүннери кончуг кичээнгейлиг танылтывыс. Бистиң уштуп турар дузувусту база ында киргеп болду.

Бистиң мынчаар бергелеп турарывысты Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, оон ораалакчызы И. Г. Лавриненко-даа кончуг эки билир улус. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак база билир. Ынчангаш силерден дуза дилеп, биске дузалажырынга улуу-биле идегеп артывыс, эргим редакция.

Виктор ЛОПСАН».

Авторуң бо чагаазынга Тыва АССР-ниң Юристер эвилелиниң баштаар черинин даргазы, юридиктиг эртемнериниң кандидаты Александр Санчаевич Ооржак мындыг тайылбырны берип турар.

«Дус-Хөл» кооперативтиң даргазы В. Лопсаның тургузуп турар айтырыгларынга мындыг харыны берип болур. Ук кооператив районга бүрүткедип алган болганда бүгү-ле айтырыгларны улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитедин дамыштыр тургузары чугула. Чүге дээрге амгы үеде үстүкү удуртур органнар оларның чагыргазында турар организацияларга, бүдүрүлге черлериниге шак мындыг таварылгада машина-балгат садыңар деп совхозтарга кандыг-даа айтырыкын бээр эргеги чок. Ол дугайында бүдүрүлге, албан черлериниң хоойлузунда дорту-биле шуут айтып каан.

Ол ышкаш Кооперация дугайында ССРЭ Хоойлузунуң 10-гу чүүлүнде кортүнген хажыдыышкыннар чок боop турар. Аза кооперативтиң ажыл-чорудулгазынга кым-даа шаптыктавайн турар. Ол-ла Хоойлуның 6-гы чүүлүн бүгаар кооперативтиң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын коллектив болу шинтпирлээр ужурлуг.

Кооперация дугайында Хоойлуның 11 чүүлүнүң 3-ку кезээн бүгаар силерниң кооперативиңерниң уставын база катап чаа өскерилгелерге хамаарыштыр күрүне бүрүткелин эртеп негеттинип турар-дыр.

Ол Хоойлуның 27-ги чүүлүн бүгаар бир эвес кооператив девискээр аайы-биле күрүне хандырылга организациялары-биле тускай дутуржулга кереэзин чарып алган болза, кооперативтиң социал хөгжүлдезиниң айтырыгларын шинтпирлээриниге улуг дузаны олар чедирер. Бир эвес кооператив организацияларды, бүдүрүлге черлери-биле, совхозтар-биле продукция бээр дугайында кереэ чарып алган болза, ол организацияларды кооперативтерге дузаны чедирери керектүүген. Ынчангаш кооперативтерге машина-техниканы болгаш өске-даа дериг-лекселлерин ыяап-ла садып болгаш дузалаңны кылыр бээри Хоойлуда дорт көрдүүмээн. Эрзин болгаш Тес-Хем районларының совхозтары силерниң кооперативке трактор, машина бербейн, азы сатпайн турары сөөлгу үеде машина-техникының өртек-үнезинин улгаткаңы, фонд чогуунуң түнелиниде ажыл-агыйлар техника-биле дузалап шыдаваны поп боор.

Хоойлу бүгаар планнан ажыр бүдүрген дузуларны өске черлерге садып, азы техникага орнап ап болур эргенерин ажыглап турган, техника тып алыр аргаңы кылынарга эки боор.

Александр ООРЖАК.
Юрист.

Кысказы-биле

ХӨЛГЕЗИ-ИВИ

«Азас» заповедниктиң девискээри хой тайга-сыннарлыг, эммежок хемнерлиг. Кыжын улуг хары хөме дүжүпкен чыдар, чайым — чиндиңнээш черлериг. Ынчангаш аргыжары дыка берге. Ындыг болганда заповедник иштинге ажыл кылып, ыцай-бээр аргыжарда тергиин дээн хөлге — иви мал. Бо бүгүнү өөренип көргеш, заповедниктиң удуртулгазы Сыстыг-Хемде күрүнеин аңнымыр-тывыш ажыл-агыйындан 20 ажыг иви садып алган. Ам ол ивилерни вертолёт-биле заповедник девискээринде экъеп алган.

Дуржулгалыг ивижилер Агымна Кол биле Лопсан Булут ол ивилерни кадарып турар. Ынчангаш заповедниктиң ажылдакчыларының хөлгези иви болу берген. Ивн-чары мунгаш, чортуп чорааш ажылдазыварза, ол-ла кедилиг боор, заповедник ажылдавчылары.

Алексей НУГУУРАК.

АВТОБУС ЧОРБАСТААН

Улуг-Хемниң Ак-Тал суур кобальтылыг Хову-Аксыдан 26 километр черде турар. Моон мурнунда бо суурже Хову-Аксыдан автобустар хүнде ийи катап чоруп турду. Ак-Тал суурның чурттакчылары Хову-Аксы суурже киргеш, хлебтеп-даа алыр турган чүве-ле болгай. Ам байдал дорайтаан.

Эрткен чылдан бээр Ак-Тал суурже автобус чорбастаан. Бо бүгүнү ужурундан садыг-саймаа кылып алыр, эммиге кирип алыр дээн Ак-Тал чону чадаг кылаштажып, эрткендүшкен машиналар дозар болу берген. Ынай-бээр аргыжарының орук өртээ улгатканда. Хову-Аксы АТБ-зинин удуртукчулары чүү бодап олурарыл? «Тыва автотранс» каттыжышкынның удуртукчулары ак-талчыларның бо айтырыын кажап шинтпирлеп бээр ирги?

Санчай-оол ХОВАЛЫГ.

КИДИН ТҮЛҮК

Чөөн-Хемчик районуң «Искра» совхозунуң төп шаңында оон эргелекчизи Чечек Бичижиктиң удуртулгазы-биле үрезин арыглаашкынны кидин түлүк чоруп турар.

Тарза арыглаар «ЗАВ-10» дээр машинаның ажылы үзүк-соңсаад чок. Моторжстер Хөөкүй-оол Хомушку, Эдуард Ооржак, ажылчыннар Хамааты Иргит, Лидия Монгуш — тараа арыглаашкынының мурнакчылары.

200 тонна кызыл-тас, 45 тонна көк-тараа, 60 тонна арбай үрезинин чогуур дедиелиге чедир арыглаттынган.

Арагчы ДОНГАК.

ЧАРЫЛБАС МЕН

Улуг баштынчы болгаш башкы В. И. Ленинниң үнелелел турусканы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партизы бистиң чуттуг, оон иштинде Тывазың салым-чолунга улуг рельду ойнаан деп бодум хуумда саналы чоруп мен. Октябрьниң социалистиг Улуг революциязынын, хамааты болгаш Ада-чуттуг улуг дайынналының кадыгдошкун чылдарында тилелгелерин чедип алырынче, коллективизацииниң, индустриализацииниң, культура революциязының, дайын соонда катап тургустуунуушкунун берге айтырыгларын чедиишкиннит шинтпирлээринче бүгү коммунистери, ажылы чонну Коммунистиг партия эвилелден шыдаан. Оон ачызында ССРЭ делегсйде күчүлүг күрүне болу берген, хей национаадыг ажылчы чонуңуң амыдыралының деңнелги бедээн.

Коммунистиг партияның ажыл-чорудулгазынга частырыглары чедир кылбаан чүүлдери турган, ону съездилерге, пленумларга чугаалап, парлалгага бижип турар. Ындыг-даа болза демократиязы, ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, ленинчи Коммунистиг партияны бакчаар, оон дерээ чок дээр чамдык буруу сеткилдиг кижилерге удур мен.

Мен бодаарымга, ындыг эвес. Сөөлгү чылдарда партия болдунуң ажылын чаартып, сайзырааңгайжыдып турар. Хей шүүмүүлелге таварышкаш, партия ат-алдарын, ролюн бичe күдулаткандаа болза, СЭКП чуртта башкарыкчы партия болуп арткан. Оон ажылчы чонуңуң ортузунда ат-алдары улуг, оон шинтпирлерин күүседир дээш олар шалыпчы ажылдап турар.

Бүгү назынымда партияның хереэ дээш ажылдап, чурттап, демисжип келдим. 1985 чылда менги чурум үрээн дээш партиядан үнүргем. Ону шын эвес деп санаваш, партияга катап тургузарын эвилээдамге, ону хандырган. Ам СЭКП кежигүнү мен.

Нимажаан КУУЛАР.
Өвүр район.

Эргим номчукчу! «Коммунистиң туружу», «Рынок болгаш амыдырал» деп бо рубрикаларга хамаарыштыр боттарыңарның бодалынарны бижиирнерни редакция дилеп тур.

ИЙИ КЫШТАГДА

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң хойжузу Алдын-оол Ооржак Чаңгыс-Хадында кыштаглап турар. Кодаанда 260 хой төрээн, хураганнары мөнди. Оларның хой кезин оъткаа кире берген.

Хойжу мал чемин камныг чарыгдап келген. Сигеин амдаа бар.

• • •

Үстүнде хойжудан ырак эвесте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хойжузу Виктор Ондарның кыштаа бар. Ол төрээн 301 хоюндан ол хире хураганны мөнди доруктуруп турар.

Арагчы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

ХОРУЗА

Бии-Хемниң Өөк ыйгылаажының улуг, биче хөлдериниде сутта эштир куштар бо хүнерде ырак-узак чылыт черлерден чедип келгенин магадаар кижи-дир мен. Бистиң Аржаан суурнуң тараа шелдериниде ажыгырлар мырынай эндерлип келди. Ол өөрүүчүг чорду.

Ынчалза-даа мээн сагыш-сеткилимни карартып кээр бир чүве бар. Бо чылын, база-ла мурнуку чылдардааны дег, сут куштарын боолап олурерин чоршээрел, чарлай бээрн. Мен шак ындыг тотчетлекчи чорукка, кайы хамаанчок чоршээрел бээр чорукка удур мен. Чоршээрелге сылдап алгаш, чайны чайладыр, кустуг күзедир куштуг кем-хайыра чок кырып туруп бээрин Бии-Хем девискээринге 23 чыл иштинде көрүп келдим. Шак ындыг тотчетлекчилерин хай деп соксадып, боо-монгузун хавырып турар кижи-даа көрбедим. Хөлдер, хемнер кыдыын дыштанар хүнерде машиналар, мотоциклдер дола бээр-дир. Сыгыр дан бажындан карангы дүнеге чедир дыңнейнин тура хонар боор-ла чүве-дир. Ынча хой ок-чемлекти, боомонгуну та кайыын ап турар чүве?

Мээн бо бодалымны, саналымны чогуур черлер өөренип көргеш, бо частан эгелеп күп адаарын ышкынын хорукту чугула. Оон ынай чер-чер Советтерге, милиция органнары боо-чемсектя доктаамал хынап, хавырары чугула.

Дамба МОНГУШ.

Хууда бодал

УЛАМЧЫЛАЗА...

Тыва ядык-хепти даарап кедериниң талазы-биле номчукчуларның саналдарын, бодалдарын солунмардан бо-ла номчуур мен. Оларның ол күзелдерин бодум хуумда детким мен. Көдээ черлерде хереэженнер чөвүлелдериниң хереэженнер ортузунга организастап турар ус-шеверлериниң болгумнерин көөр болзувусса, шынап-ла, өөрүүчүг. Оларда кандыг-даа ус-шеверлер бар. Тыва хептериң даараар аныыг пөстер мурнуку чылларда эдбек турду. Амгы үеде ылыг эт-септи бүдүрериге эргежок чугула матсриалдар ховартаан. Бижикчилериниң бодалдары-биле алырга, боттарының национал хептерин кедиксээр улуг-биче улус хай. Ол кончуг чөвүг. Ада-өгбе-державстың чаагай чанчылдарын салгалдан салгал дамчыштыр шептеридир улуувусту уламчылаарывыс чугула.

Тыва хөөн азы хураган кижи тошку додаралда, аяк-ээлиг торгулар, хөөн тывылбастаан. Эрткен чылын Кыдат-биле бараанар солчулгазын чорудар дижип турду. Оон делгелгезин көрүп, сонуургап-даа турувус. А керек кырында чогум кандыг кыдат бараанар келгенин көзүлбеди. Азы эвзэш чүве келирге, кижиниң көрбеэн ындыг ирги бе? Оон аңгыда кандыг-даа тыва хөөн, моол азы хөмзен даараан сапыктар кедерге, дыка аныыг. Моол-биле бараанар солчулгазына ол идиктерни ап болур хире. Биске ындыг бүдүрүлге бар болза, база чайлыг кылып болур. Калбак улуунуг сапыктар эмге эттиг, кедиштиг деп саналар мен.

1985 чылда Советтер ажылының талазы-биле Моолга дуржулга солчуп чордувус. Убса-Нур аймактың «Цог» каттыжышкынынга барган, көрдүвүс. Ында ажылчыннар моол идиктерни шаныг-даа машина дузазы чокка, дол-биле даараар турар болду. Оларның дуржулгазын өөренип, боттарывыска база ындыг хептен бүдүрзүүссе кандыг ирги? Бисте ол талазы-биле специалистер бар-ла болгай. Бичин турумда хөмдеп даараан калбак улуунуг (ышчан хром дижир) идиктерни магазиннерге садып турган. Ону каш-даа катап кеткен мен. Эптиг, чылыг сапыктар деп үнелээр мен. Ону боттарывыска база бүдүрүп болур хире. Чүге дээрге бода малдарның кежин болбаазырадыр эттен алыр болза, ядык кылыр материал ында деп бодаар мен.

Совхозтарның дужаа турар алгы-кежин тус черниң бодунга болбаазырадыр айтырыгны чоокку чылларда көрзе. Хураганнар кештерин эттээш азы ол хевээрзин-даа салар болза, чон күзелдин-биле алыр дээринге чигзинмес мен. Чогум-на чылыг, эптиг хөө оон бүдер. Шаг төөгүдеп туруп келген алгы заводу бар. Оон дериг-дерекселлерин эде көрүп турган, алгы-кешти болбаазыраткаш, чонга сатса. Черле мынаш, соңгаар ажырып турар алгы-кежинвести боттарывыска ажыглазывысса. Ол алгы заводу чонга алгы-кеш эттеп бээриниң аңгыдузазын чедирзе кандыгыл? Ону харылаан турар организациялар айтырыгны өөренип көөру күзенчиг-дир.

Моол кожаларывыс боттарының национал чурук каастаалгазын аяк-саваанда бежин чуруп-сиилбин алган болур. Тыва чонда ындыг аяк-ээлиг кылыр чуруур дурукчуларывыс чок эвес. База чогаадымчы арга-биле чурттаанывысса кандыгыл? Моңгунуус чок эвес, тыва өөктерни будуреринде чүге арга сонсаанывыс? Черле мынаш, тыважыткан эт-септерни, эдилелдерни кылын будуреринде чугула деп санаар турар мен. Ону будурер мастерлерни өөредир аныар. Ындыг эт-сеп будурер, кылыр хоочуннарны чаңгыс черге эвилелдээри, оларын өөренирге чугула.

Маны ДОЛААН.
Чөөн-Хемчикте Хайыракан суурнуң чурттакчызы.

• • •

ЧУРУКТАРДА: «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны Андрей Содунамның кыштаанга чеде берген бис. Дузалаачы кадарчы Алим Макарович Байкараның чүс ажыг хойга мал чемнерин каап берип, курраг өдекти бөле эжеп турарын көрүп турдувус. Каяа-даа чоруурга, ийи дугаар малчынны мактап демдеглевес, келген улус ону херекке-даа албас боор чүве болгай. Алим Байкара база 1974 чылдан хойжулаан болду. Мурнакчы хойжу Андрей Байкараевич Содунамның каш чыл улаптыр чедишкиннерлиг болурунга ол малчын улуг дузаны көргүскен.

Чай чок ажылдаан, хураганнар чемгерген ажаакчыларның аразындан Альфина Содунамны база мактап демдегледилер. Ол бичиизинденне мал кадаржып, хураганнарны өстүрүшкен. Чүс ажыт хураганнарны ажаажып, карактажып турар. Хойжу аалдың ажы-төлүнүң кажаа иштинде хураганнар аразында шимчээшкиннерин, курраг өдекти чаш хураганнарның үгектеринче уруп, чылы чаагай көк сигенни баглап берип турарын магадаан бис.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

• • •

Чагаа парлаттынмаза-даа

ШЫҢГЫЫ ДОҢГУТКАН

Харылзаа ажылында четкестерни илереткен чагаалар редакцияның почтазынга бо-ла келир. Бо удаада «Шын» солунуун үлетпүр, транспорт, тудуг болгаш харылзаа илдизи мындыг чагаа алган. Ол чагаа Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала суурда чурттап турар кушажылдың хоочуну Сайын Ооржактан келген. Ында мынчаар бижээн.

Бистиң харылзаа ажылдакчыларының ажылынын дугайында хомудалдыг мен. Чүл дизе, Красноярск хоорайда өөренип турар уруум бар. Ол Чаа чыл таварыштыр посылка чорукан. Декабрь 30-де бистиң Баян-Тала почтазынган алган бис. Ол өйде уруум боду база чедип келген турган. Посылканы чазып чыда, «Бо кандаай чоор. Мээн суп казынмдан өске—дээш, уштуп эгеледи —Иштинге чагаа база суп каан кижи мен. Оом база чок-тур». Угбазынга чорукан чайны идик база чок-тур деп, уруум мындыг болду. Оон хааржаан көөрүвүске, турган, кадап каан ыстиг, ийи кадаг ыстиг болду. Оон почта эргелекчизинге уруум чугаалаарга, ол хүнүүн дежурныйынан айтырар мен деп каан. Хааржаанар үревенер деп каан. Ону хынап кижи-даа келбеди.

Ам харылзаа салбырының ажылдакчылары чоннуң чорукан посылка чүүлдерин үжеп, чин эгелээнин ол бе? Чоннуң харылзаазын тудуп орар улустар шак мынчаар үжеттинин ажылдаар болза бергее-ле чүве-дир. Бистен өске та чеже кижиниң посылказын үжеп, кадактаткан улус ирги?

Шак мындыг дүүтреннг чагазны алгаш, республиканың Харылзаанын бүдүрүлге-техникиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниги Римма Алексеевна Тур-биле харылзажып, авторуун көдүрген айтырын сайгарып, биске тода харыы бээрин дилээн бис. Биске берген харыла мынаар бижээн: Баян-Талада харылзаа салбырының начальниги посылканы берип турар үеде ону деңнелеп көрбээн илерээн. Ынчангаш почта чурумнуң негелделерин хажыткан бооп турар. Болгаш хүлээлгезинге ээ-харысалга чок болганы дээш Баян-Таланың харылзаа салбырының начальниги Сүт-Хөл районнуң харылзаа белдириниң начальниги 1991 чылдың февраль 24-тегн дужаалын өзугаар шыңгыы доңгуткан.

ШАҢНАЛ АКШАЗЫН КАЗААН

Харылзаачыларның даандырган ажылжинге харысалга чогум Эрзиден келген мындыг чагаа база хереченлеп турар. Оон автору садыгның хоочуну Тамара Долгар. Хоочунуң редакцияга чорукан чагаазының ыыска утказы мындыг.

Хүндүлүг редакция! Эрзин суурда чурттап орар пенсионер Тамара Долгар деп кижи мен. Редакцияан дилээрим болза, 1990 чылдың октябрь 8-тин хүнүнде Казыл районнуң Кунгуртугда чурттап орар акым болур пенсионер А. Б. Шойлаанның адынын кырынга ийи шай посылкалап чорукан кижи мен. Чорукан посылкамны алыр ээзи ийи ай иштинде кылаштап келгеш, ап чадашкан. Эрзиниң почта чери ийи-үш катап телеграмма салып келгенинин соонда, посылка читкен деп харыы келгенин ол. Ийи шай өртээ дээш 6 рубль 60 көпеек чорудуп берген.

Чоннуң чорудуп турар посылкаларын чидирип алгаш, үш ай эргеде посылка читкен дүмү акшазын чорудуп турарга болур бе?

Авторуун хомудалдыг чагаазын алгаш, республиканың Харылзаанын бүдүрүлге-техникиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниги Римма Алексеевна Турбиле харылзажып, авторуун көдүрген айтырын сайгарып, биске тода харыы бээрин дилээн бис. Биске берген харыла мынаар бижээн: Баян-Талада харылзаа салбырының начальниги посылканы берип турар үеде ону деңнелеп көрбээн илерээн. Ынчангаш почта чурумнуң негелделерин хажыткан бооп турар. Болгаш хүлээлгезинге ээ-харысалга чок болганы дээш Баян-Таланың харылзаа салбырының начальниги Сүт-Хөл районнуң харылзаа белдириниң начальниги 1991 чылдың февраль 24-тегн дужаалын өзугаар шыңгыы доңгуткан.

Хаяанда Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң начальниги Ч. Р. Тевонова ат солган харыы келген. 1990 чылдың октябрь 8-те чорукан № 32 посылка читкен дугайында Т. Д. Долгарның чагаазын хынап көрүүвүс. Ук посылка Самагалдайдан Кызылче экел чидирда читкен бооп турар. Почта сөөртүр машинаны эки дерил кылбаанга база илерээн. Почта үдекчизи Шаповалов Кызылга келгеш, почта дужаал турар үеде ол посылка чок болганын эскерген.

Почта саавырының 270 чүүлүн өзугаар өртектиг посылка читкенде, посылкада айтып каан өртек-үнеин өзугаар харылаа черинде материалдыг коргралды эгидер ужурлуг. Посылка чидирген дээш почта үдекчизи Шаповаловтуң шаңнал акшазын казаан Т.Д. Долгарның чагаазын коллективке сайгарып көргеш.

СОРУЛГАЛАР УЛУГ, ХАРЫЫСАЛГА БЕДИК

Бистин министерствоонун шугумунда колдуунда аныяктар ажылдап турар, оларның 35 хуузу тускай эртемниг, артканнары тускай курстар дооскан практик кижилер. Демократия быжыг сагылгачурум чокта бактаап шыдавас, а эргелер, хүлээлгелер чокта база хоржок. Кижиниң кол эргези бодунун шилип алганы тускай мергежилиниң айы-биле кызымак ажылдап, чонунга бараан болуру. Ону бистин ажылдакчыларывыс эки билир, оларны бис ыпчар кижизидип турар бис. Бисте дыка хөй аныяктар бот-өөредилге-биле өөренип, тускай эртемни чедип ап турар.

1990 чылда чаа пенсияны 5,4 муң ажыг кижиге тывыскан. Ооң-биле чергелештир 20 муң ажыг пенсионерлериң пенсиязын эде санаан. 1990 чылдың октябрь 1-ден эгелеп Ала-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери болгаш киржикчилери 2,2 муң хире кижиниң пенсиязын өстүрүп санаан, айда ортумаа-биле оларның пенсияларының хемчээли 256 рубль болуп турар. Дайын киржикчилериниң 179, азырадакчызын чидиргени дээш пенсия 99 рубль четкен.

Пенсиялар тыпсыры, эрги пенсияларны бүгү документилерни четчелеп турган, эде өстүр санаар талазы-биле бистиң районнарда килдистеринис багай эвес ажылдаанын мындыг чижек тодаргай хереченлеп турар: 15 килдистиң 13-ү эрткен чылын чазыг чок ажылдаан.

Министерствоонун тускай эртемниглери чаа пенсияларны тыпсыр талазы-биле 1485 пенсия хөрээн, ССРЭ-нин пенсия хоойлузу ёзугаар каш чыл бурунгаар тывыскан пенсияларны 1931 кижиге эде санаан. Ол ышкаш специалистер тус-тус районнарга барып, хүза чедирип турган. Ажылагыйлар пенсияже үнериниң негелделерини долу эвес кылганы дээш 27 пенсия хөрээн көөрүнден ойталаан, ону катап эде кылырына хөй үе чидиргеи. Ажыл-агыйларның удуртукчуларының харыысалга чогун ол чижектер идерелдип турар. Дыка хөй совхозтарда архив кончуг багай байдалда тургустунуп турары-биле хөй-хөй ажылчыннар пенсиязын чогуур ой-шаанда албас, аны биче хемчээллиг пенсия алыр ужурга таваржып турар. Ол чорук райкүүскомнар удуртукчуларын, совхозтар директорларын дүвүреттейн турар.

1991 чылдың январь 1-де учёт-биле алырга, 56,2 муң пенсия болгаш пособие алыкчылары бар боон турар. Оларның иштинде 2 муң ажыг дайын инвалидтери, дайын киржикчилери, 5 муң ажыг инвалидтер бар, 40 муң ажыг кижи күрүне, 1,3 муң кижи колхоз пенсиязы ап турган. РСФСР-ниң Дээди Совети 1990 чылдың ноябрь 20-де «РСФСР-ге күрүне пенсиязының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол хоойлу бо чылдың март 1-ден эгелеп РСФСР девискээринге күштүг болган: Бо хоойлуну январь 9-та «Шын» солуунга долуп-биле парлаан.

Мурунда тывыскан пенсияларны хоойлу ёзугаар чогуур ой-шаанда шын эде санап, өстүрүп бээри белен эвес ажыл. Ынчалза-даа ол ажылдың чугулазын, хоочун кижилериң амыдыралы-биле дорт холбашкан деп чүвени эки билир бис. Ынчангаш ол ажылдарны март-апрель айларда хынамчалыг, шын санап чоруткаш, төлевирин май айдан эгелеп чорудар чөпшээрелди РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствоунун алган бис. Ол чорук пенсионерлерге кандыг-даа чидириг болбас, пенсияның улгатырган хемчээлиниң акшазын пенсионер кижи май 1-ден эгелеп хары угда алыр. Бистин бо удаада кол сорулгавыс — чазыг кылбазы. Үк ажылдарбиле кады чаа пенсияларны санаары, хөй урутларлыг болгаш бот-иелерге пособиени тыпсырып уламчылаар. Сорулгалар улуг, харыысалга бедик деп чүвени угаан билип турар бис.

Пенсионерлериниң, инвалидтериниң, эң ылангыя азыраакчызы чок, иазылап кыраан чангыс кыргыннарның амыдырал-чуртталгазын экижиндерине улгаанган ажылдарны организастыг чорудар дээш хойнинти органнар-биле бир демниг ажылды чорудуп турар бис. Ол ажылдарның программазын тус-тус районнар аайы-биле ажылдап кылган, оларны күүскомнарга бадылаан. Социал хандырылганы ажылдакчылары эрткен чылын 180 бот-чангыс кыргыннарны илереткен, оларның 26-зын бажын-интернаттарже чоруткан. Инвалид болгаш кыргын-чөнүк кижилерге дуза чедирер ийи салбыры тургускан, ында 125 кижиге ачы-дузаны көргүзүп турар. Хой-иниги-биле кады оларга шеф ажылын организастаан. Пенсионерлерге шеф ажылы совхозтарда эки тургустунган, бо талазы-биле бистиң коллегия база Агроүлетпүр эвилелиниң коллегиязы тускай доктаал хүлээп алган. Совхозтар пенсионерлерге янзы-бүрү дузаны көргүзүп, эң ылангыя кышкы үеде ыяш, хөмүрдашты чигеткен өртек-биле садып турар. Совхозтарда пенсионерлерге таарымчалыг бажыңнарны тудуп турар, ооң эгелекчилери Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем районнарының «Кызыл-Даг», ССР Эвилелиниң 60 чылы, «Кызыл таараачын» совхозтар болур.

Амгы үеде хөрөчиларның амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле район, совхоз төптеринге 8-10 кижи чурттаарынга таарымчалыг бажыңнарны тудар үгланышкынныг ажылдап эгелээн бис.

Министрге

Каа-Хем райкүүскому (даргазы Ч. А. Удумбара) бо чылын ыдыг бажыны тудар, Кыргыннарының, инвалидтериниң садыг хандырылгазын экижидер сорулга-биле Советтер-биле деминг ажылдаанывыстың түннелиниде Кызыл, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларда, Самагалдай, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларда тускай садыгларны ажыткан. Кырган, инвалид улустар ырак-узак чорук чоруп шыдаазын өөренип көргеш, биске тус черниң курорттарына эмнедир путёвканы хөйму садарын өөренип көөрүн. Профөөвүделиндеи дилээривиске хандырган.

Эрткен чылын курорттарга 400 ажыг кижи кадыын экижиткен. Янзы-бүрү дузаламчыны 75 муң рубльди үндүрген. Дайын инвалидтериге 5 муң акшаның дузаламчызын көргүскен бис. Эмчилериниң шынзылгазы ёзугаар халас бээр «Запорожец», мотоколяскаларны, болу шимчедип чоруур тергелерни садарынга, протез херекселдер кылырынга 141 муң акшаны үндүргеи. Эрткен чылын инвалидтерге 58 «Запорожецтерни», 16 мотоколяскаларны, 40 чадаг-терге колясканарны бергеи. Транспорт эдилелиниң чарыгдалы дээш 113 муң акшаны чарыгдаан. Эрткен чылын «Буянныг сеткилдин» акциязын Кызыл хоорай (Глебова А. А.), Бии-Хем (Семенова Г. Г.), Каа-Хем (Колеватова Т. Ф.), Кызыл (Адыя В. У.) идепкейлиг чоруткан.

Нянтизи-биле «Буянныг сеткилдиң» фондузунга 95,6 муң акша кирген. Орта «Кызыл» агрофирма, 48 тудуг эргелели, Респотребсоюз, Каа-Хем райкүүском, Тыва авиаотряд коллективтери эки кирящкен. Ол акша-төгерик пенсияга немелде толелгеге дузаламчы, идик-хеп садарынга үнгеи, чоп ажыглаттынган.

Бисте 4 бажын-интернаттар бар, ында 725 кижи чурттап турар. 3 бажың-интернатта аарыг кижилер азырадып турарлар. Аарыг улустуң аъш-чемниге көрдүнгеи акша-төгериин долузу-биле чоптүг ажыглаан. Кыраан, инвалид кижилерни ажаар-тежээр кадрлар тывылбас, берге-даа болуп турза, ам оларның ажылынган үнер-кирер чоруу эвээжээн. Кадрларны быжыглаар сорулга-биле чуртталга бажыңнарын чыл-бүрү тудуп турар бис. Ында ясли-садтарның, клубтарның ажылынга бүгү талалыг деткимчеин көргүзүп турар.

Сөс

Интернаттарывыста дузалаа ажыл-агыйлары бар. Ону улам улгаттыгын экижиериниң программазын коллегияга көрген.

Каа-Хемге уруглар бажыны, Шагаан-Арыгга интернат, Кызылга инвалидтерге протез кылыр мастерскаяны тударын төлевилеп турар. Кызылда интернатты алгыдыр тударын тудугжулар эгелеваан, ынчангаш 1990 чылда 200 муң рубль ажыглаттынмаан, ам бо чылын 500 муң акшаны ажыл-агый планында кирген, шупту чүве «Кызыл тудуг» эргелелиндеи хамааржыр. Районнарга дуза чедирер, пенсия хоойлузун чонга тайылбырлаар талазы-биле ам-даа четпес ажылдап турар бис. Бүдүрүлге, үлетпүр, тудуг черлериниде кыраннарже кичээнгей кошкак.

Рынокче шилчип турар үеде «РСФСР-ге пенсия дугайында чаа хоойлуну» амыдыралга бедик деннелге күүседири — бистиң хүлээлгевис.

Ол улуг ажылдарны үешаанда кылырынга чер-чер Советтериниң күүскомнарындан, ажыл-агый удуртукчуларындан пенсияны эде санаарынга эргежок чугула документилерни эвилеп четчелээр дуза херек. Деминг ажыл эки түннелди черле бээр.

Сергей КИРОВ.
Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри.

«Шынга» парлаттынган соонда ДУЗАЛААЛЫ

Бо чылдың март 15-те «Шын» солуунга журналист Шаңтыр-оол Суваниың «Чажыт» чораан кижи» деп аттыг чүүлү үнгеи. Бажыныңтин шимчээн, сөөк-даваа сыйылган, чүстери муңчулган дээш, ооңдаа өске кемдээшкиннерге таварышкан кижилерге дузаны көргүзүп чоруур тудугжу Олег Павлович Тойдуктуң дугайында автор бижээн. Ук чүүлдү бижээниниң бир сорулгазы — улусчу медицинаны билир кижилер-биле эмчилерниң кады ажылдажылгазын эгелээри, бертик-межел тудуп билир, эм оттар билир кижилерге дузалаары. Бо талазы-биле кандыг ажылдар кылып, планнал турарын республиканың Кадык камгалал министерствозундан редакция манап турар. А бөгүн «Чажыт» чораан кижи» деп чүүлге хамаарыштыр чамдык авторларның чагааларын кызыра парладывыс.

АКЫМ-ДЫР

Мен дээрге, Олег акыйның эксиртир эмнеп каан кижилериниң бирээзи мен. Бир өөредилге черинге өөренип турумда бажым 3 чыл хире дыкала аарып келген. Эмнелгелерге чеже-даа чыдарымга, түнел чок. Хынаан, кемдээшкин чок дээр, баштың хан эргилдези багай-дыр дээр.

Эрткен чылын бир катап бажым аарыы хенертен кирип келген. Аваа, ачам мени Чаа-Хөлче алгаш чорупканнар. Олег акый өөнүн ээзи-биле бисти дыка чазык-чагай хүлээп алдылар. Бажымны хынап көргеш, бажының тиглери ийи черде шимчээн-дир дээн. Ачамга мени дыызыдыр түттургаш, бажымны массаж-тавышаан, тин шимчээн черлерин өйгүлей иткилепкеи. Дендии-ле аарышкылыг боор чорду. Ынчан оларниң бажынынга хонган бис. Эртеннинде Кызылче чанып келдиис. Бажым каш хонду дыка аараан. Кызым түттумуп турдум. Таптыг-ла беш хонук эрте бергенде кан кадык кижи дег, туруп кылаштай бердим. Ол-ла хевээр бажым аарыы-вастаан. Арай шагзырап турупканымда Олег акый кайы сен дээш чоруптар-дыр мен.

Тойдуктарның өг-бүлези-биле чоок таныжа бергеи бис. Олегти акым, өөнүң ээзин чаавам, уругларын дуймаларым деп адан чанчыга бергеи мен.

Кижилериниң аразында кижилерге буянны чедирип чоруур кижилер хөй. Оларның бирээзи Олег Павлович Тойдук. Чырыткылыг чуртталгада Олег акыйга мөгейип чоруур мен.

Аяна КУУЛАР.
Студент.
Кызыл хоорай.

ДЕТКИИР ХЕРЕК

1972 чылда бажым кемдээш, Чаа-Хөл эмнелгезинге бир ай чыттым. Оон сегип чадаан. Төрелдерим Мөге кырганны чалап эксилген. Бажымны тудуп, суйбаан соонда, бир хонгаш туруп кылаштай бердим. 5 чыл бурунгаар база автоаварияга таварышкаш, аажок кемдедим. Бо таварылгада Олег Павлович кемдээн черлериимни тудуп берип база дыка дузалаан.

Чаа-Хөлге азы Шагаан-Арыгга кабинет тускайлап берип, Олег Павловичиниң буянныг салым-чолун деткиир болза эки деп санаадыг мен.

Сара САЛБЫРЫН.
Арыг-Үзүү суур.

Уран чүүлдүң кижилери

Кино-бөлгүм

Чырык ортемчейге кижи төрүттүгеш, аваазынга өөрүшкү, адазынга чоргаарал кылдыр өзүп келир. Кижиниң салымчаяны төрүмелийдеи тыптып, салгалдан салгал дамчыыр. Ынчалза-даа салым-чаяанны боду сайзыратпас, бувиниг кижилерден деткимче албас болза, дөвүде чидиг хып турган сылдыстың черже өөрүп бадары дег, чиде берип болур.

Витяның школачы чылдары Бай-Тайга районунуң Найырал суурга эрткен. Ооң адазы Даңзыевич Иргит үжен ажыг чылдар иштинде киномеханиктеп ажылдап келген. Найырал суурунуң чону оны хүндүлеп, «кино үндүрер акый» деп адап турарында ужур-ла бар. Хостуг үелериндe ол чурук тырттырарынга хандыкшылыг. Бодунуң мергежилиниге берилгеен кижи. Витя дөрт класстан эгелеп ачазынга дузалажып, чоорту кино үндүрүп турар апарган. Киноның аппарадынга четпес боорга, ачазы шевер болгаш, бедиктеиип алыр тускай сандайны оглунга чазап берген:

— Кино тырттырарда, киновкамерага чурук аппарады ишкаш сыптап алгаш, тырттырар чүве болгай, оглум — деп ачазының чугаазын Витя эге баштай сонуургап дыннаан. Ооң эгелеп бодалынга кино тырттырыкчызы болур күзел төрүттүүнүп келген.

Школачы чылдар бөлүктерлей эрте бергеи. Кызылда № 3 профессионал-техниктиг училищеге 1974 чылда өөренип турда, бистиң республиканың бот-тывынгыр, биргн кино тырттырыкчызы Иннокентий Тимофеевич Панарет Викторнуң күзелинге оттуруккузу, баштайгы башкызы апаргаи. Ол үелеп эгелээш, кино тырттырыкчызының «чажыттарын» болгуже шигээдип, иарын мергежилдиң баштайгы базыманарын дилим кылган. Республика чергелиг көрүүдеге аныяк кино тырттырыкчыларының бөлгүмүнүң киржикчилериниң ажылдары шаналдыг черлерни эзеп турган.

Виктор Даңзыевич Иргит училищени дооскан соонда, аваазының авыралдыг оруун салган, башкы болуруи шинтпирлеп алган. Кызылдың пединститудунга 1976 чылда өөренип киргеш, 1981 чылда дээди эртемниг эге класс башкызы болуп, бодунуң доосканы Тээли № 3 ортумак школазынга ажылдап келген. Аныяк башкы Виктор Даңзыевич Иргит бичин чаштарны өөредип кижизитпишаан, бодунуң сонуургалы кино тырттырыкчызының мергежилиниң эге базымарынга үстүкү класстарның өөреникчилерин өөредир сорулга-биле бөлгүм организастап алган. Баштайгы үелерде материал-техниктиг база кошкак болза-даа, аваа торулбайн, өөреникчилерге бодунуң билиглерин дамчыдып, ону эгезинде теория талазы-биле, чоорту практиктиг кичээлдерге өөредип эгелээн. Бөлгүмүн ажылы шуудап киришкеи. 1988 чылдың декабрь айда Кызыл хоорайга республиканың бот-тывынгыр кино тырттырыкчыларының көрүүдезинге киришкеш, биргн черни бөлгүмүнүң ажылы алган. «Шивилиг аржаан» деп тырттырган кинозу үнелеткен. 1990 чылда март айда республиканың көдээ кино тырттырыкчыларының көрүүдезинге «Кара-Хөлдүң оглу» (ус-шевер, дарган Күжүгет Линчаевич Балганның дугайында) кинозу дээш үшкү шаналдыг черни алганы бөлгүмүнүң ажылының чедиишкини болуп, чогаадыкчы ажыл-ишче хей-аът кииргеи. Ында бөлгүм удуртукчузу В. Д. Иргиттиң үлүү улуг дээрзи билдингир. 1990 чылдың июнь айда Украинаның Днепропетровск хоорайга көдээ кино тырттырыкчыларының семинар-конкурузунга ол киржип чораан. Анаа чурттуп арга-дуржулгалыг, уругларның киностудияларының удуртукчулары-биле чугаалажып, бодунуң билиин улам байытканы. Орта чоруп турган, көргүскеин Салчак Тамбаның «Доктада кадык» деп чогаадыкчы ажыл-ижиниң оруу делгем, чоруу бүдүүгүр болзун деп ак хой чылында күзээр мен. Кижиниң салым-чаяаны деп чүве ол-ла болгай. Чонунга бараан болуп чоруурулуңдуң эвиин дижип бистиң адаөгбелеривис чагып чораан.

Көк-оол САЛЧАК.

АЧАЗЫНЫҢ ЧУГААЗЫ ООҢ КҮЗЕЛИНГЕ УЖУК БОЛГАН

В. Иргиттиң удуртуп турары кино-бөлгүмү школада бичин чаңгыс өрээлде турып турар. Үениң иегелдези Байтайга районга уругларның болгаш аныяктарының киностудиязының тудуун эгелээрин албадап келген. Республиканың улус өөредилгезиниң удуртулгазы, Министрлер Чөвүлели бо айтырыгны шинтпирлеп бээриге дузалажыр дээрзиге бүзүрен артып калдым.

Виктор Даңзыевич Иргиттиң кол мергежили дээди эртемниг эге класстарның башкызы. Ооң ангыда көдээ кино тырттырыкчызы, телерадиокиномеханик, шин режиссёру, республиканың болгаш Бүгүросииының уран чүүл көрүүдезинин лауреады. Ооң тургусканы Чылгычы Ондарның «Бодараа» деп шинзин Найырал суурдуң бот-тывынгыр артистери республиканың зона көрүүдезинге ойнаан, биргн черни алгаш, республика көрүүдезинге киржип чораан.

Тываның уран чүүлүнүң бир бөлүүн төлээзи Виктор Даңзыевич Иргитке уран чогаадыкчы ажыл-ижиниң оруу делгем, чоруу бүдүүгүр болзун деп ак хой чылында күзээр мен. Кижиниң салым-чаяаны деп чүве ол-ла болгай. Чонунга бараан болуп чоруурулуңдуң эвиин дижип бистиң адаөгбелеривис чагып чораан.

Көк-оол САЛЧАК.

КАШПИРОВСКИЙ ДУГАЙЫНДА

— Телевидение дамчыштыр хөй миллион аарыг кижилерни амнеп турган Кашпировский канчан бергеиил, чүте ам эвнеестей бергеиге?

— Кашпировскийниң өгелээзи амнелге хөрөөниң уламчылакчызы Чумактың сураа чүте читкеиил?

Хомудаан азы сагыш човаан шинчилиг айтырыглар салган чагаалар «Шын» солуунга мооң мурунда кээп турган. Кашпировскийниң «телетерапии» деп адааны (терапия — грек сөс, эмнээшкин дээн) ооң телесеансыларынга хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалымны редакцияның сүмелээнин ёзугаар солуунга бижээн мен.

Ынчаарга Кашпировскийниң «телетерапизы» эртемге үндезилеттинмээн болганда, ооң чаңгыс-даа телесеансызынга бүзүревээн болгаш амгы үеним бедик эртем-билиглиг, культурлуг ол аныяк кижизиниң хөй миллион аарыг кижилерни, ылангыя аныяктарны, бичин чаштарны мегелеп, төөредип, оларның аарыг-аржыын, хилиннек-човаламын ажыглап турарынга сетиилем ынчаарда дыка хомудаан. Ынчангаш Анатолий Кашпировский болгаш Алан Чумак — ол дээрге амгы үеним дээди эртемниг аныяк «хамнары-дыр» деп ылаптыг билип алырын бүгү хамаатыларга сүмелээр бодаан мен. Бо ийи кижиниң «эмизээриниң» принциби шаандакы тыва хамнарның аарыг кижилерни хамнап «экиртириниң» принциби-биле шуут дөмей. А үндезини — аарыг-аржыкка тут-турган кижилерни мегелээри, сорулгазы — ажык-кончаа.

Массалыг информацияның амгы үеде эң дээштиг чепсектериниң бирээзи — телевидениени эртемге болгаш практикага үндезилеттинген эмнелге пропагандазын чорударынга ажыглап болур. А мындыг турбуже, Кашпировскийниң телесеансыларын Төп телевиденнеии дамчыштыр хөй үеде чүте көргүзүп турганыл? Чамдык номчукчулар мындыг айтырыгны база салып турар. Шын айтырыг. Бир чүүлүнде, демократияны, ажыкчарлыг чорукту, ийи чүүлүнде, Төп телевидениеге турган салдарлыг эштерин Кашпировский дыка кажары-бөлге ажыглапкан.

Төп телевиденнеиің өөредилге программазынга «Телесеансылар аайы-биле реквием» (реквием — латин сөс, шаандакы шажын мырыы, ооң аялгаларын В. Моцарт, Г. Берлиоз, Дж. Верди болгаш өскедаа композиторлар чогаадып турган) деп дамчыдылганы бо чылдың апрельдиң баштайгы хүннеринде орайтай бергенде ийи катап көргүскен, а Кашпировскийниң телесеансыларын мооң мурунда бирги программага эң таарымчалыг үеларде көргүзүп турган болгай.

Анатолий Кашпировский, Алан Чумак олар мооң соңгаар телевидение дамчыштыр «эмнээшкиннерни» кылбас дээрзин Төп телевиденнеиің өөредилге программазының ол дамчыдылгазының үеинде дыннаткан. Телевидение дамчыштыр Кашпировскийниң телесеансыларын мооң соңгаар көргүспезин 1991 чылдың апрель 10-да № 85 «Известия» солуунуң 8-ки арынына база бадыткан бижээн.

Кашпировскийниң телесеансыларының социал хоралын, кижилериниң, ылангыя аныяктарның, бичин чаштарның сагыш-сеткилиниге, уламбодалынга, психиказынга багай салдарны чедиргенин психология талазы-биле эртемден Юрий Горный «Известия» солуунуң корреспондентиниң айтырыынга харыылавышаан, демдегээн. Ынчангаш Төп телевиденнеиің мындыг темаларга хамаарышкан дамчыдылгаларын көөрде эн-не оваарымчалыг, шүүмчүлелчи болуру чугула деп бодаар мен.

Юстициянын улуг чөвүлекчизи Макс Хазин корреспондентиниң айтырымга мынчаар харыылаан: «Телесеанс— хуузунда олча-ажык сүргеи чүткүүшкүн болганда, ол айыылдыг болушкун-дур. Кашпировскийни өттүгеи эмчи эвес кижилер безин ындыг олча-тывыш кылырын шинтпирлээн турганы — ол дээрге, кем-керек үүлгедиишкиниидир, ындыг кем-керек үүлгедиишкини дээш шиидери РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 221 чүүлүнде көрдүнгеи». РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 221 чүүлүнде мынчаар айытканы:

«Чогуур эмчи эртеми чок кижи профессия кылдыр эмнээшкинни чорутканы дээш — ийи чыл чедир хуусаада эзип-чазаар ажылдарга шиидер азы үш чүс рубль чедир торгаар азы хой-ниитиниң салдар чедирер хемчеглерин ажыглаар».

А. ДУГЕРЖАА.
«Билиг» ниитилелиниң кежигүү.

ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ

Аараан азы кемдеп-кергээн кижилерге чогуур ой-шаанда дуза көргүзери — чугула айтырыгларның бирээзи. Шак мындыг аргаларны, аргалыг-ла болза, кижи бүрүзү билгеи турары чугула.

Эмнелге салбырынга аарыг кижини орук аайы-биле чораан автомашина азы өскедаа транспорт ажыглап турган чедирер. Эң эптиг арга — дүргеи дуза машиназын келдирери.

Бистин районтову Сут-Хөл эмнелгезинден бо салбырда 10 кижи ажылдап турар. Чалаашкыннар хөй. Чылда 5-6 муң чеде бергилээр. Салбырны дээди эртемниг дежурный эмчи баштап турар. Мында үр чылда ажылдаан Роза Ховалыговна Ондарны мактавас арга чок.

Шоолуг нарын эвес таварылгаларда дүргеи дуза эмчизин чалай бээр таварылгалар база бар. Ол күзенчиг эвес. Эмчи шинчилгеи эртери үр боорга, чүгле дүргеи дуза долгаар болгаш ону чалаарлар база таварышкылаар.

База бир таарымча чок чүүл дүргеи дуза машиназын долгап келдирерде, телефон тывылбазындан саадаар чорук бар, көдээ суурларда телефонну дилеп, ону ажыдып чадап турда, хей үе эртер-дир. Ылангыя ырак-узакта малчыннар аараанда ол онза берге. Дүргеи болгаш соңгаарладып болбас дузаны бирги ээлчегде эң аар аараан таварылгада ажыглаарын билири черле чугула. Секунда, минута бүрүзү чамдыкта онза чугула болур болгай. Ынчангаш дүргеи дузаны херек чок черге чалавайн, онза аарберге дуза чедиреринге кандыг-ла-бир арга-биле дузалаары кижи бүрүзүнүң хүлээлгезе.

Белек-оол ОНДАР.
Орметодкабинет эргелекчизи.

ТЕЛЕТӨП УДАВАС АЖЫЛДААР

Ак-Довуракты № 3 ортумак школазының коридорунга хөгжүм аялгалары чаңгыланып, уруглар, оолдар таңылап, харын-даа микрофон дамчыштыр башкылар, өөреникчилер чүве безин чугаалаптар аргалыг болган.

«Тыва электроника» кооператив бүдүүлге чери школага радио белдирии тургузуп бергеии ол. Үстүкү класстарның өөреникчилери, радиога соонуургалыглары ында ооң ажылын башкарып турарлар. Чаа техниканы дузазы-биле төлевирлиг дискотеканы өөреникчилер организастаан. Кирип келген орулганы үгле школаның янзы-бүрү хереглелдеринге ажыглаар. Баштайгы дамчыдылгага политиктиг беседаны кылган. Чоокку үеде школа амыдыралының дугайында медээлерни школаның бичин өөреникчилери белеткеп эгелээр.

Багыт-оол БАЙКАРА.

БУЯННЫ КҮЗЕП КААЛЫ

Николай, Анчымаа бистериниң сес класс оглувус хенертен бажым аарып турар апарды, бажым дескинер-дир деп, аъш-чем ижер хөнүү чок апарган. Эмчилерге көргүзеривиске, грипптээш бажы аарып турар-дыр дээш чодул, баш эмнери бижип берген. Эмнерии ижерге-даа, бажының аарыы намдавас, үшдөрт хондур удувайн туруп берген. Барык чедиг хонук үйгузу читкен. Р. М. Монгуш деп эмчиге шинчидеривиске, хөрек-чүрээ аная кижи-дир, башта хире-дир, Чаа-Хөлде тудугжу кижиге чедирип көрүмер, мен-даа болза кады чоруурин деп сүмелээн. Шынап-ла, эмчивис олуртуп алгаш, март 11-де Олег Павловичиниң бажыныга чеде бердивис.

Олег Павлович Кызыл чок таар деп белеткеиин тур. Келген чоруувусту чугаалаарывыска, кеткен хевии дедир ужулгаш, оглувустуң бажын тудуп суйбааш, бажының тин шимчээн-дир дээш, эвииче киир суйбааш, бажын пос-биле шарып берген.

Бисти ашкарып-чемгерип, хүндүлээш, өөнүң ээзи эмчи сестразы уруг-биле кады үдеп кагдылар. Хандагайтыже чорып олурувуста, оглувус удуп эгелээн. Бажынга келгеш одуруп, Шай ижип алгаш, оглувус орнунга барып катап-ла удуй берди. Эртеннинде аарыыр черим чогул деп оттуп келди. Ол-ла хевээр аъш-чемге кирип, оглувус сегээн.

Олег Павловичиге канчап өөрүп четтирбес боор. Ооң буянныг холдары чонга буянны чедирип чорузун деп, тудугжунуң бодунга база буянны күзеп каалы.

Николай, Анчымаа МОНГУШТАР.
Хандагайты суур.

Министрге сөс

Каа-Хем райкүүскому (даргазы Ч. А. Удумбара) бо чылын ыдыг бажыны тудар, Кыргыннарының, инвалидтериниң садыг хандырылгазын экижидер сорулга-биле Советтер-биле деминг ажылдаанывыстың түннелиниде Кызыл, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларда, Самагалдай, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларда тускай садыгларны ажыткан. Кырган, инвалид улустар ырак-узак чорук чоруп шыдаазын өөренип көргеш, биске тус черниң курорттарына эмнедир путёвканы хөйму садарын өөренип көөрүн. Профөөвүделиндеи дилээривиске хандырган.

Эрткен чылын курорттарга 400 ажыг кижи кадыын экижиткен. Янзы-бүрү дузаламчыны 75 муң рубльди үндүргеи. Дайын инвалидтериге 5 муң акшаның дузаламчызын көргүскеи бис. Эмчилериниң шынзылгазы ёзугаар халас бээр «Запорожец», мотоколяскаларны, болу шимчедип чоруур тергелерни садарынга, протез херекселдер кылырынга 141 муң акшаны үндүргеи. Эрткен чылын инвалидтерге 58 «Запорожецтерни», 16 мотоколяскаларны, 40 чадаг-терге колясканы бергеи. Транспорт эдилелиниң чарыгдалы дээш 113 муң акшаны чарыгдаан. Эрткен чылын «Буянныг сеткилдин» акциязын Кызыл хоорай (Глебова А. А.), Бии-Хем (Семенова Г. Г.), Каа-Хем (Колеватова Т. Ф.), Кызыл (Адыя В. У.) идепкейлиг чоруткан.

Нянтизи-биле «Буянныг сеткилдиң» фондузунга 95,6 муң акша кирген. Орта «Кызыл» агрофирма, 48 тудуг эргелели, Респотребсоюз, Каа-Хем райкүүском, Тыва авиаотряд коллективтери эки кирящкен. Ол акша-төгерик пенсияга немелде толелгеге дузаламчы, идик-хеп садарынга үнгеи, чоп ажыглаттынган.

Бисте 4 бажын-интернаттар бар, ында 725 кижи чурттап турар. 3 бажың-интернатта аарыг кижилер азырадып турарлар. Аарыг улустуң аъш-чемниге көрдүнгеи акша-төгериин долузу-биле чоптүг ажыглаан. Кыраан, инвалид кижилерни ажаар-тежээр кадрлар тывылбас, берге-даа болуп турза, ам оларның ажылынган үнер-кирер чоруу эвээжээн. Кадрларны быжыглаар сорулга-биле чуртталга бажыңнарын чыл-бүрү тудуп турар бис. Ында ясли-садтарның, клубтарның ажылынга бүгү талалыг деткимчеин көргүзүп турар.

Сөс

Интернаттарывыста дузалаа ажыл-агыйлары бар. Ону улам улгаттыгын экижиериниң программазын коллегияга көрген.

Каа-Хемге уруглар бажыны, Шагаан-Арыгга интернат, Кызылга инвалидтерге протез кылыр мастерскаяны тударын төлевилеп турар. Кызылда интернатты алгыдыр тударын тудугжулар эгелевээн, ынчангаш 1990 чылда 200 муң рубль ажыглаттынмаан, ам бо чылын 500 муң акшаны ажыл-агый планында кирген, шупту чүве «Кызыл тудуг» эргелелиндеи хамааржыр. Районнарга дуза чедирер, пенсия хоойлузун чонга тайылбырлаар талазы-биле ам-даа четпес ажылдап турар бис. Бүдүрүлге, үлетпүр, тудуг черлериниде кыраннарже кичээнгей кошкак.

Рынокче шилчип турар үеде «РСФСР-ге пенсия дугайында чаа хоойлуну» амыдыралга бедик деннелге күүседири — бистиң хүлээлгевис.

Ол улуг ажылдарны үешаанда кылырынга чер-чер Советтериниң күүскомнарындан, ажыл-агый удуртукчуларындан пенсияны эде санаарынга эргежок чугула документилерни эвилеп четчелээр дуза херек. Деминг ажыл эки түннелди черле бээр.

Сергей КИРОВ.
Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри.

Төрээн чуртувуста

ЛАЗЕР-БИЛЕ

КАЛУГА. Калуганың Медицина-техниктиг лазерлиг төвүүнүн специалистери көдээ ажыл-агыйның дириг амытаннарының мастит болгаш туберкулез аарыгларын эмнээриниг ажыглаар чартык дамчыдыкчыларлыг лазерлерге ажылдаар чаа аппаратты ажылдап кылгаш, шенелдеин чорутканнар. Шенелдевиң түнелдери эки болган. Ажыл-агыйларның бирээзиниг маститтен үгдереп аараан, азырал-хайгаарадан шуут үнген 18 инектиг 17-зиниң ыжыктарын кезип кааптан. Автор хереченлели-биле камгалаттынган болгаш ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң ажыглаар кылдыр сүмелээни аппаратты түү-түүү-биле бүдүрүп үндүрериниче белеткеп турар. Ийиги чартык чылда ону бүдүрүп эгелээр.

АЖЫЛ ЧОК КИЖИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР

ЛЕНИНГРАД. Россияның А. И. Герцен аттыг университетинде социал камгалал факультети тургустунган. Факультеттин онзагай чүүлү чүдел диже, дээди эртемниг, ажыл чок ленинградчыларга башкы мергежилин чедип алырынга дузалаар. Нева хемде хоорайның школа бүрүзүнге ортумаа-биле үшдөрт башкы хереглеттинип турар. Профессионал-техниктиг училищелерде болгаш техникумнарда ажылдаар хостуг черлер эндерик. Тывылган чаа студентилер ажыл чок дээш бээр пособиени болгаш дээди өөредилге чериниң стипендиязын алырлар.

АВТОМАТ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ

БАКУ. Аля-Байрамлда үлетпүр автоматикаазының болгаш телемеханика заводу нарын информацияны шалыкшы сайгарар база ону чазыг чок дамчыдар приборларны бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Олар автоматиктиг режим ёзугаар ажылдаар. Нефтегаз казып тывар үлетпүрнүн специалистери чаа чүүлү соонуургап эгелээннер: нуге диже скважиналар, хоолай дамчыдыкчылар диспетчер пунктуларындан дыка ыракта, чедири берге черлерде болгай. Чаа приборларны аная ажыглаары дыка эптиг болгаш ажыктыг.

СОҢГАДА ОРГААДАР

РЕБРИХА. (Алтай край). Оргаазайны грядкага, харындаа бажың соңгазынга кижи бүрүзү өстүрүп ап болур — Алтайның Белово суурунуң чурттакчызы Шелков ынчалдыр бадыткап турар. Кайгамчык үнүштү чедиг чыл дургузунда өстүрүп келгениниң соонда, ол ону ынчалдыр шынзыдар аргалыг болган. Шыны-биле алырга, эм шынарлыг дазылын алыр диже, бештен эвээш эвес чыл негеттинер. Чогум-на ындыг чылдагаан-биле ол эгелекчинин тургузуп турары бүдүрүлгелиниче акша-хөренги салырындан улус ойталап турган. Ынчалзажок чоокта чаа Москвага деткикчи тыпты берген — ол дээрге оргаазай өстүрүкчүлериниң бүгү-россия ассоциациязы-дыр. Ооң дузазы-биле Алтайда чок дээн албан чери — «Женьшень» дуржулга станциязы организастаттынган.

ДЭЭДИ ЭРТЕМНИГ ЭМЧИ СЕСТРАЛАРЫ

АЛМА-АТА. Алма-Атаның медицина институдун дооскан эмчи сестралары дээди эртемни чедип алган дугайында дипломчарны алырлар. Ында ажыттынган факультеттин сорулгазы — эмнелгелерге болгаш поликлиникаларга ажылдаар эмчи сестраларын белеткээриниң айтырыгларын шинтпирлээриниге дузалаары. Дээди эртемниг эмчи сестралары эмчи училищелерин доосканнардан үгле тускай белеткел талазы

ИХМ дыңнадып тур

Апрельдиң баштайғы чедиҥ хонуунда криминогенниг байдал республикага канды болганы? 159 кем-херек үүлгедиглери, ямзы-бүрү үүлгедиглер иштики херектер органнарынга демдеглеттинген. Оон иштинде күрүненик болгаш хамаатыларныҥ өнчү-хереглериин оорлаан 94 таварылга, 12 хулиган херек, кижини хемдээшкинге таварыштырган 18 үүлгедиг, 10 удаа үптээшкин болган. Ол-ла хуусаанныҥ иштинде 6 олурүүшкүн, 6 күштеп чазарлаашкын, 3 өрт болган.

Шагаан-Арыг суурныҥ чурттакчызы М. Шойдактыҥ гаражындан кара-көк өнүг, дугаары чок «Урал» маркалыг мотоциклди оорлаан. Шимчедакчызиниҥ дугаары 660933, рамазы — 40502.

Апрель 2-ниҥ хүнүнде Кызыл хоорайда чурттап турар Крыцынныҥ бажыныҥдан «Соната» дээр магнитофон биле боону хүндүсү үеде оорлаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинатыныҥ рудниктиҥ администрация бажыныҥдан дараазында үүлгелер читкен: «Рубин» деп телевизор, «Украина» биле «Уфа» деп 2 бижик машинаны, стол шагы болгаш оон-даа өске үүлгелер, ол бүгүниҥ нийи түүү — 1 муң рубль ажыг.

Бо үүлгедиг Рихард Зорге кудумчузунда 345 дугаарлыг бажыңга болган. Мебель фабриказыныҥ чазаныкчызы И. Сарынай дээрзи авазын азып алдырып каан.

«Тыва суг-мелиорация» черииниҥ ажылчыныарыныҥ Чодураа черде турлаанга болук оолдар келгеш, ында кижилерден арага негээн. Неделе күүсеттинмейн баарга, проразб Пахомов биле чолаачы Куулар оларга хол өөрүп, эттеп каанныр.

Кызылдың сүт комбинатыныҥ складыныҥ эжиин үреп кирген кижилер оон 1440 рубль түүнүт 9 хааржак ак саржагны оорлап аппарган.

Шагаан-Арыг хоорайныҥ Юбилейная кудумчузунда 28 дугаарлыг бажыңга апрель 4-те эгиттинмес аар хай-халап болган. Назы четпээн үш уругну улуг кижилер хайгааралы чокка арттырып каан турганындан, от-биле оларныҥ өйнап турганы өртке чедиргеп. Түннелинде уруглар дугаарлап, амы-тынындан чарылганнар.

Тожуда Ий суурныҥ чурттакчылары О. Бараан биле Е. Соян олар эзирип алгаш, агаарже 600 боолап турганнар. Боону хавырган, а чүрүм үрекчилерин торгаан.

Тээли суурда школа столоваязынын складындан бир шоодай чигирин хүндүсү үеде оорлаан, ол-ла суурнуҥ хлеб пекарнязынын шыгжамыр черниден кежээки шактарда 10 килограмм ак саржагны, 17 банка хоюг сүтү аппарган.

Сарыг-Сеп суурга К. Вяткин дээрзи бодунуҥ төрели Бакуровту боолап, оон амы-тынын үзүп каан. Арага ижип, аас былаашканыныҥ түүнели ындыг болган.

Бажынче кирип келген ийи тыва оол Сидеевадан арага негээн, ооду бүтпейн баарга, хаванда азып каан турган хевисти дүжүрүп ап, чөөктен аргаан аржылды алгаш барганнар.

Ак-Довурак хоорайга «Универсам» магазинниҥ девискээринге орус ийи оол хамааты А. Куулардың норка кежинден даараан бөргүн ушта соп алгаш, кызыл өңнүт мотоцикле олурупкаш, арлы бергеннер.

• • •

Бо чылдың бирги кварталының түнели чүүү көргүзүп турарыл? Анализтеп, эрткен чылдың ол-ла үеэ-биле деңнээрге, бо чылдың бирги кварталында республикада 286 кем-херек үүлгедии ынчан турганындан хөй бүрүткеттинген. Кем-херек үүлгединиҥ өзүлдезі Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем районнарда демдеглеттинип турар. Арткан районнарда кем-херек үүлгедиглериниҥ саны элээн кызырылган. Аар кем-херек үүлгединиҥ саны база кызырып турар, чамдык үүлгедиглер талазы-биле чавызап турар көргүүлер демдеглеттинип турза-даа, оор херектер, ылаңгыя квартира оорлаар чоруктар эвээжевейн турар. Эрткен чылда турганынга деңнээрге, анализтеп турарывыс бо үеде 162 оор херек хөй болган.

Владимир ТУРОВ.
Милициниҥ подполковниги.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ

ТЕЛ 3 34 39

ЧЕДИИШКИННЕР БАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Уран чүүл көрүлдези

Чоокта чаа республиканыҥ культура ажылдакчыларынын уран чүүл көрүлдези болуп эрткен. Аңаа Кызыл району бирги черни, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем районнары ийиги, Сүт-Хөл, Өвүр районнары үшкү черлерни үлешкен. Культура ажылында кижилер, шымап-ла, уран талантылыг болур дээрзин олар бадыткап шыдаан. Оларныҥ соон дарый Кызылда № 4 профтехучилищеге 4 өредилге черлериниҥ уран чүүл талазы-биле көрүлдезин организастыг байдалга болуп эрткен.

Профтехучилищелериҥ уран чүүл көрүлдезин улут-хемчилер эгелээн. Олар «Наадым» дээр литература-хөгжүмүүр композицияны тыва улустуҥ эрткен тоогузүүче, найыралчы, акы-дуңма харылзаазынче, ажыл-ишчи амыдыралынче утлаан. Наадымга чалаткан залчылар аяк шайын көрүкчүлерге сунуп үүүп келир болгаш орус, украин, грузин, узбек, якут улустарны илереткен ийик-хеп кеткен оолдар, кыстар танцы-сам теп, ырлап-шоорлап, шүлүктеп тургулады. Шагаан-Арыгныҥ № 8 профтехучилищезиниҥ сургуулдарының «Якут кыс», «Тевекчилер» деп танцылары, грузин улустуҥ «Сулико» деп ырызын күүсеткен ийи оолдуҥ дүзүн, сыгытчының хөөмейи, «Аныяктар» деп хөйнүҥ ыры көрүкчүлериниҥ болгаш жюри кежигүннериниҥ сонуургалын болдурган.

Улуг-хемчилериҥ бир солун чүүлү болза, тыва улустуҥ аас чогаалын билдилиг ажыглааны болур. Кайда-ла уран талантылыг кижи бар болдур, ында уран чүүлдүҥ арын-шырайы көстүп келир. Бот-тывынгыр композитор Кадыр-оол Бегзиниҥ удуртkан коллективи тыва национал культураныҥ, уран чүүлдүҥ, улусчу аас чогаалының суртаалчызы база сцена культурязын сагып билири-биле өскелерден ылгалып турар.

Найысылалдың № 4 профтехучилищезиниҥ сургуулдарының концерти профессионал деннел, күүселде талазыбиле осселдеп ылгалдыын көргүскен. Ынчаныйын канчаар, хөймүҥ ырын сурагжаан специалистер С. Лесогорова, танцыны Х. Аминов, В. Попов, национал хөгжүм оркестрин Т. Балдан, ыры-хөгжүм ансамбльдерин В. Баазан, уран чүүлүн К. Данзын удуртуп турар дээрзин чугаалаарга-ла, концерттиҥ шынары кандыг болган дээрзи көстүп келир.

Бот-тывынгыр композитор Юрий Сундуйнуҥ хөйнүҥ ырынга таарыштыр тургусканы «Декей-оо» база «Төрээн черим аялгалары» деп ырларының күүселдерези черле эки болган. Ол ышкаш Алёна Иомужаптың «Бүреп-Аксы» деп ырызын Даваа-Самбуу Түлүштүҥ, Сергей Бадыраанының «Катап келбес» деп ырызын күүсеткен оолдар ансамбли, Саида Ажиниҥ моол танцызын, Евгений Потаповтуҥ «Орденнер дугайында ыры» деп уран номчулгазын көрүкчүлер үзүктел чок адыш часкаашкынынары-биле уткаан. «Чайлагга байырлал» деп ырыхөгжүмүүр сюжета болгаш Татьяна Балдан удуртkан национал хөгжүм херекселдериниҥ оркестриниҥ күүселдерези эки болганы-биле шаңналга кирген.

Кызылдың № 1 көдээ профтехучилищези базаа шыырак белеткелдиҥ көргүскен. Оларныҥ көргүзүүлериниҥ бот-тывынгыр композитор Батый Кенештиҥ сөзүҥ болгаш аялгазын чогаатkаны «Доозукчулар валызын» оолдар ансамблиниҥ күүсеткенин, Алберт Тановтуҥ «Өшпес олум» деп ырызын Лариса Монгуш биле Татьяна Болаа оларныҥ ырлаакын, Лидия Ондарыҥ «Тева» деп баснязын Аян-оол Күжүгеттиҥ күүсеткенин, Хүлер-оол Монгуштуҥ быжаанчыга тыва аялгаларны ойнаанын, Лариса Монгуштуҥ «Харыы чок ынакшыл» деп ырызын көрүкчүлер улуг сонуургалбиле үнелээн. Орус уруг Ирина Цырукина сөзүҥ болгаш аялгазын боду чогаатkаны «Мени уттувут» база бот-тывынгыр композитор Мерген-Херел Монгуштуҥ «Дамырак» деп ырызын арыг тыва дылга бадырыптарга, адыш часкаашкынынары үзүктел чок диңмиреп тургулады.

Чадаана хоорайның № 6 профтехучилищези «Таңдым турда», «Хандагайты», «Бистиҥ Тыва» деп тыва улустуҥ ырларын 3-4 үнге ырлаптарга, улуг магадал кижилериниҥ чүүректерин дамчып чоруй баар. Профтехучилищеге өөреним чедип келирин кыйырган «Чедии кел деп чалап туру» деп бодунуҥ чогаатkан шүлүүнүн Орлан Ооржак, Батый Кенештиҥ «Ылыктыг солдат» деп ырызын Гариб Монгуш, Радомир Монгуш, Алексей Куулар, аныяктар танцызы «Школачы өңнүктерим» деп танцыны бөлүк кыстар тергини эки күүсеткен. Дерт кижи национал хөгжүм херекселдерин тутkаш, сыгыртып, каргыраалап, хөөмейлеп орунтарга, (чурукта) тааланчыг-ла, ёзулуг профессионал сыгытчылар деп мактадып турдулар. Чылгычы Ондарныҥ «Ханыг истер» деп шинзиниҥ үзүндүзү, «Хереженжен болуксаар мен» деп интермедиязы, 7 кижиден тургускан тыва хөгжүм ансамбли, 15 кижилиг оолдар ансамблиниҥ күүселдерези түүнгел концертке киржир эргени чедип алган. Черле ынчаш чадаанажылар бо көрүлдеге бүгү талаа-биле шыырак белеткенгенин көргүскен. Оларныҥ уран чүүл удуртkучузу Анатолий Шаалы уран талантызын, удуртkучу чоруун көргүзүп шыдаан. Көрүлдеге киржип келген сургуулдарын ол училищениҥ директору Саар-оол Монгуш боду удуртуп келгени база мактанчыг.

Тыва АССР-ниҥ культуразының алдарлыг ажылдакчызы Семен Бухтуев удуртkан жюриниҥ хуралдаанының соонда, тиилекчилер илереэн. Бирги черни **Чөөн-Хемчикте № 6, Кызылда № 4 профтехучилищелер** үлешкен. Ийиги черни **Кызылдың № 1, үшкүзүн Шагаан-Арыгныҥ № 8 профтехучилищелери** алган.

Ынчызы-биле профтехучилищелериҥ уран чүүл талазы-биле көрүлдези организастыг болгаш бедик деңнелге болуп эртkенин демдеглээр апаар. Ынчалза-даа тургустуҥнаныдан бээр хөй чыл болган Ак-Довурак, Балгазын профтехучилищелери көрүлдеге киришпээн. Ылангыя Ак-Довуракты профтехучилищези үш чыл дургузында киржип келбээн. Ол черде культура талазы-биле дээрзи эртемниг специалистер хөй. Культура ордузу база бар. Ол училищениҥ директорунуҥ, башкыларының идепкей чок чоруун көргүзүп турар. Балгазын базала ындыг. Бир-тээ, профтехучилищелерни шупту киржир деп дыннаткан болганда, арткан 4 профтехучилищелериҥ чүге киришпейн барганы Тыва АССР-ниҥ улус өөредилге министерствозу тодарадыр ужурлут.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОНУУРГАН КОРУҢЕР

Апрель айда үнер чаа уранчечен фильмнериниҥ кыска доңчуладың номчукчуга таныштырын көрүп. «Соңгу үүктүҥ хаазының адаанга» (ССРЭ—Япония) , кол рольдарыга Кодзи Якусе, Андрей Болтиев, а ол ышкаш эпизодтуг рольга РСФСР-ниҥ болгаш Тыва АССР-ниҥ улустуҥ артизи Максим Мунзук олар ойнаапнар.

Акы-дуңмалышкы чаагай эп-сеткил каттыштырылгазының чаңгыс үнү, кижилер аразында месилдежиишкиннер дайын өртүнден-даа күштүг болуп төнер.

«Өжээн» — Казахфильм. Фильмниҥ тургузукчузу Ермак Шинарбаев, кол рольдарда Касым Жакибаев, Любовь Германова, Олег Ли, Юозас Будрайтис, Зинаида Эм, Максим Мунзук, Ольга Ензак. Көргүзүг ортаакы чүс чыл үеэнде Көреядан эгелээш, бистиҥ хүнүмде Сахалинге төнер. Чоннуҥ азыр-берге амыдыралы-биле холбашкан философчу кино.

Кажан чер өжээн, көөр хөөн чок, өлүржүр чорук-биле долган турда, бис бот-боду-вуска дөмейлешкек болуп шыдавас бис дээрзин ук кино тоожуп турар. Сценарийниҥ автору көрей чогаалды Анатолий Ким.

«Шажылакчы» (Ленфильм). Тургускан режиссёру В. Сергеев. Аныяк журналист хереженниҥ ат-алдарын дорамчыдааны болгаш оон таварылга боолп таварышканы дорт хомудадыкчыларындан каржызыбиле ожээн негээнин, хоойлудүрүм талалакчыларының дузазы чокка, мафиядан дуза дилээнин — кинонуҥ кол утказы ол. Түнелинде үреп болбас хоойлуунуҥ чөптүг кеземчезиниҥ керек үүлгедишкини болуп төнер. Ынчалза-даа... дерзиделдиҥ «ыаныкзыҥ ажыдын кирпиҥ. Дүрүгу кагарыы» кижизи «шажылакчы болу бээр.

«Муң ыылдаашкын» (Англия). Фантастиктиг фильм. Оон кол-ла темазы авиакатастрофаныҥ канчап болгаанын тодарадырын ораалдашканы база өске «делегейниҥ» чурттакчызы кыс Луизага мээдирниҥ душканы боолп турар.

«Өлүрүүшкүн дугайында кыска фильм» (Польша). Фильмниҥ болуушкуну бистиҥ хүнүмде Варшавага болуп турар. Чээрби харлыг аныяк оолдуҥ бодал чок үүлгеткен дерзин өлүрүүшкүнүүнүҥ соонда, шажылаткан коргунуг салым-чолуунуҥ дугайында төөгүлээн фильм.

«Бүргет хүүде үнген» (Сирия). Тургускан режиссёру Мухаммед Шахин. Бай ыыгуурлуг ог-бүледен үнген студент оол Адельдиҥ салым-чолуунуҥ дугайында тоожуп турар. «Чалбыраш» (Индия). Режиссёру Раджеш Сетхи, рольларда актёрлар Смита Патиль, Шакти Капур.

Уйнук ОЮН.

Республиканың киновидеокаттыжмышкыныҥ улут редактору.

Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурак

Ада-чурттуҥ Улут дайынының киржиккизи, эки турачы, СЭКП өскүгүү, күш-ажылдың хоочуну Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурак үр болгаш аар аараан 1991 чылдың апрель 14-те мөчээн.

Д. Х. Бегзи-Хуурак 1921 чылдың март 15-те Улут-Хем кожуунуҥ Хендерге сумузунда ядыы араттыг ог-бүлезинде төрүттүнген. Боду номчуп, бижип өөренип алган. 1941 чылда Тыва Араттың Революстуг Шериниге келдирткеш, биче командирлер школазына өөренип кирген.

1943 чылдың сентябрь 1-де Д. Х. Бегзи-Хуурак Тыва эки турачы аттыг эскадронуун составынга фронтуже аттанып кан. Ровно хоорайны хостаары дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннуҥ үеэнде ол балыглаткан. Госпитальдан үнгеш Украинаның бирги фронтузунуҥ кезектериниҥ составынга Молдавиниҥ, Румыниниҥ, Венгриниҥ немецфашистерден хостаарынга киришкен. Венгриниҥ Дебрецен хоорайын хостаары дээш тулчуушкунга база катап аар балыглаткан. Хой-хой госпитальдарга үр эмнээшкинниҥ сөөлүнде чүгле 1945 чылдың апрельде төрээн Тывазычеээп чаныр келген.

Тайбың үеде Д. Х. Бегзи-Хуурак колхоз тургузуушкунунга идепкейлиг киржип, амгы «Ак-Таал» совхозтуҥ тудут, сүт-бараан фермазының, хой бригадаларының бригадиринге ажылдап, «Тыва кобальт» комбинатты тутчуп, хой чылдарда хой кадарып келген.

Д. Х. Бегзи-Хуурак болза Тываның төөгүүнде эн шыырак моделериниҥ саныга кирер. Дайынче чоруур мурнунда-ла Тыва Арат Республиканың ийи дакпыр тулган чемпиону болган. Ынчангаш аңаа Арыылап мөге деп хүндүлүг атты тывыскан. Дайындан келгеш безин Тываның каш удаа чемпиону, алдарлыг мөгези боолп чораан.

Дайынга эрес-дидим чоруу дээш Д. Х. Бегзи-Хуурак Ада-чурт дайыны орденинин I чергези, Алдар орденинин III чергези-биле, хой дайынчы болгаш күш-ажылчы медальдар-биле шаңнаткан.

Тыва улустуҥ төлептиг оглу, бөдүүн, кижизиг болгаш сагыш човаигыр эвиивс Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурактың дугайында чырыткылыг турасkаал бистиҥ сагышсеткилиивиске кезээ-моңгеде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

Чаа кинолар

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылдыр чарылгачы». 9.15 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 11.00 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларының музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 «Эвэ келгеннер». А. Путятиниҥ 1855 чылда экспедициязының дугайында.

• • •

15.15 «Кижилер болгаш дельфиннер». 2-ги фильм. 16.35 Чурук тырттырарыга хандыкшыларыларга. 16.50 Барымдаалыг фильм. 17.20 Уругларга дамчыдылга (англиде кичээли). 18.20 ТМА. 18.35 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Элезин шивээ». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 Концерт. 22.15 Телефильм. 22.35 «Музыкалыг дискотека». 23.55 Футбол. 01.50 — 03.00 Дүнеки ТВ. «Ужуражыр черин өскертин болбас». Бешсериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2-ги класс. 2-ги дамчыдылга. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7-ги класс. 11.05 «Герцог Джулиано Воробьи суурда». 1-ги дамчыдылга. 12.05 «Физиктер». Уран-чечен телефильм. 13.40 Молдованың фольклор коллективтериниҥ концерти. 14.15 — 14.45 Телефильм.

• • •

17.00 «Калинка» ансамбльдиҥ концерти. 17.15 «Бистиҥ ниити айтыыгларывыс». Азербайджан Республиканың Президентизи А. Н. Муталибов дамчыдылгага киржир.

КЫЗЫЛДАН.

17.45 Уругларга фильм. 18.00 Медээлер. 18.05 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.35 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.40 Композитор Г. Пономаренконуҥ автор кежээзи. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниҥ Дээди Совединиҥ сессиязында. 22.45 — 00.00 «Ануш авай». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Концерт. 18.00 «Чугула интервью». 18.25 —18.40 Россияның парламент медээзизи.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Республиканың уран чүүл школазы өөренгенчилериниҥ отчёттуг концертин көрүүче ада-иелерни чалап тур. Концерт апрель 21-де 11 шакта уран чүүл училищениҥ залынга болур.

КИНО

АПРЕЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Плама» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Раз, два — горе не беда» 9.00, 12.30, «Куда доскачет ранняя пташка» 10.50, 14.20, «Под северным сиянием» 16.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Золотоволоска и золотая крепость» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Палач» (2 сериялыг) 15.00, 18.40 шактарда.

Тыва АССР-ниҥ Социал хандырылга министерствозу, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва республика човуленг Ада-чурттуҥ Улут дайынының киржиккизи, СЭКП өскүгүү, күш-ажылдың хоочуну

Донгак Хелин-оолович

БЕГЗИ-ХУУРАКТЫҢ

үр болгаш аар аараан мөчээнин дыңнаткаан, оон тереддериниге болгаш чоок кижилериниге хамы кажыдалды илергейлеп тур.

КЕЧИЛ-ООЛ АТТЫГ ШАҢНАЛ

Совет Эвилелиниҥ Маадыры капитан Кечил-оол аттыг шаңнал дээш хостуг хүрешке баштайгы маргылдаа Улуг-Хем районнуҥ Хайыраакан суурга 1978 чылда болган. Ам ол суурда чаа хүреш залы туттуунган, профэвилелдериҥ республика човуленгниҥ спорт нинитилелиниҥ оолдарының спорт школазы ажылдап турар. Ол школаның аныяк мөгелери республиканың спортчу ат-алдарын зона, Россия болгаш делегей маргылдааларына камгалап турар апарганнар.

Бо маргылдаалар 1979 чылдап эгелеп республика, 1984 чылда — Бүгү-россия чергелиг кылдыр эртип, Сибирьниҥ болгаш Ыраккы Чөөн чүктүҥ аныяк спортчуларын чалап, киришкиреп турар апарган. А 1991 чылдан эгелеп бо маргылдаа Бүгү-эвилел чергелиг кылдыр эртип турары 69.

Совет Эвилелиниҥ Маадыры капитан Кечил-оол аттыг шаңнал дээш 1975-1976 чылдарда торүттүнген оолдар аразында хостуг хүрешке Бүгү-эвилел чергелиг маргылдаа «Херел» спорт залынга эрткен субботада эгелээн. Аңаа республиканың районнарындан, Кемерово хоорайдан болгаш ол областың Междуреченск хоорайдан команда-лар кээн киришкен.

Капитан Кечил-оол аттыг шаңнал дээш бо эртип турар маргылдаага оон тереддериниҥ база чалаан. Оларга — Кечил-оолдуҥ дүнмазының оглу, Кечил-оол аттыг совхозтуҥ инженери Крас-оол Кыргыс, дүңмазының оолдары Дайынчы Төмүр-оол, тудут прорабы, үйбазының оглу, пенсионер Бичe-Бут Ондар, оон эжи Аркадий Балыр-Тараа хамааржыр.

Команда-ларның киржиккилери «Херел» залга чыскаалыптарга, профэвилелдериҥ спорт школазының директору Николай Хайдан-оол профэвилелдериҥ спорт нинитилелиниҥ даргазы В. С. Биче-оолга рапорт бергеш, Совет Эвилелиниҥ Маадыры капитан Кечил-оол аттыг шаңнал дээш хостуг хүрешке оолдар аразының Бүгү-эвилел чергелиг маргылдаанында республиканың районнарындан 17 команданың составында 156 аныяк спортчу киржип келгенин болгаш Кемероводан аныяк спортчулар келгенин илеткээн. В. С. Биче-оол аныяк спортчуларга чедиишкиннерни күүсеп, ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттуувустуҥ адынга толептиг болуп, оон шаңналы дээш бо эртип турар маргылдааларга чедиишкиннерлиг болурун күүсеп, капитан Кечил-оолдуҥ дүнмазының оглу Дайынчы Тулушевич Төмүр-оолга сес берген. Совет Эвилелиниҥ Маадыры капитан Кечил-оол ышкаш быжыг туруштуг, бергелерге торулбас, тиилеге дээш чуткулдуг болурун республиканың аныяк спортчуларына ол күүсеп, бо маргылдаада чалаттырып келген капитан Кечил-оолдуҥ тереддериниҥ мурнундан изиг байырны чедиргеп.

Районнардан келген командаларның капитаннары Тыва АССР-ниҥ күрүне тугун көдүргеш соонда маргылдаалар эгелээн. Залда чаттыктан ийи хевисче аныяк спортчулар үнүп, боттарының чараш аргаларын ажыглап, көрүкчүлериниҥ сонуургалын часлап ап турлар. Маргылдаага черле ындыг: кижи бүрүзү тиилекчи болбас, кайы бирээзи октадыр апаар. Ынчангаш октаттырган спортчулар моон соңгаар маргылдааларга база тиилекчилериҥ саныга кирер дээрзинге бүзүрээр бис.

Маргылдаалар чоруп турар аразында Кемерово областың Междуреченск хоорайда хостуг хүреш федерациязының даргазы Александр Владимирович Григорьевке ужуражкаш, бо маргылдаа талазыбиле болдалдарын чугаалап бээрин дилээн мен.

— Тывага моон-биле ийи удаа кээп тур мен. Бо маргылдааларның киржиккилериниҥ арга-мергежили чылдын-на бедип орары караксыг шуут илдей-дир. Бистиҥ мөгелеривистиҥ аразында шыырак дээн аныяк мөгелер эвээш эвес. Маргылдаа чаа эгелээн үүе болганда, ам түннел үндүрүп чугаалаары берге. Ынчалза-даа шаңналдыг черлерни бистиҥ аныяк мөгелеривис алыр дээрзинге бүзүреллиг бис. Тываның аныяк мөгелерингге спортчу чедиишкиннерни күүсеп мөнээ өөрүнчүгдүр.

Профэвилелдериҥ спорт нинитилелиниҥ даргазы В. С. Биче-оол бо маргылдаа дугайын мынча диди:

— Тываның спортчулары спорттуҥ бо хевириҥге черле багай эвес чедиишкиннерлиг болуп турарлар. Ылангыя тренер Ооржак Чадамбаның өөреникчизи Чечен-оол Монгуш элээдө оолдар аразынга болуп эрткен, маргылдаага киришкеш, бо чылын ССРЭ чемпиону болганынга чоргаарламыр бис. А уш оол — Бай-Тайгадан Самдар-оол Даржаа (тренери Чонзанов Кара-оол), Барыын-Хемчиктен Отчугаш Күжүгет (тренери Байбек Шаравии), Кызылдың № 9 школазының өөреникчизи Буян Биче-оол (тренери Долбан Самзан) олар РСФСР-ниҥ чыныы командазының кежигүннери болуп, хостуг хүрешке эвилел маргылдаазынга киржири-биле Татар ССР-ниҥ Нижнекамск хоорайда белеткенин турарлар.

Оон-биле чергелештир хереженги уругларының хостуг хүрешке республика маргылдаазының ажыглышкыны база болган. Бо маргылдаага Тес-Хем, Улуг-Хем, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының болгаш Кызыл хоорайның спортчу уруглары киришкен. Ынчызы-биле 57 мөге уругларының боттарының күүүн, мергежилин аңаа шенешкеннер.

Түүнел маргылдааларның соонда тиилекчилер болгаш чемпионнар илереэн. Оларга Совет Эвилелиниҥ Маадыры капитан Кечил-оол аттыг шаңналды болгаш өртектиг белектерни профэвилелдериҥ Тыва республика човуленгниҥ даргазы Ш. П. Куулар, ВДФСО-ның республика нинитилелиниҥ даргазы В. С. Биче-оол, капитан Кечил-оолдуҥ дүнмазының оглу, Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуҥ тудут прорабы Д. Т. Төмүр-оол, күш-ажылдың болгаш спорттуҥ хоочуну А. Д. Балыр-Тараа болгаш оон-даа өскелер тывысканнар.

Кечил-оол аттыг шаңнал дээш бо эрткен Бүгү-эвилел чергелиг маргылдаага дараазында мөгелер шаңналдыг бирги черлерни эзлээннер: Чөөн-Хемчиктен ийис алышкылар Байыр, Белек Куулар-лар, Барыындан Артыш Ооржак, Омак Сергे, Улуг-Хемдеп Алексей Шойдук, Кемероводан Константин Коробейников, Сут-Хөлдеп Амир Монгуш, Кызылдан Леонид Чурупо, Междуреченскидеп Александр Ребедько, Алексей Щербаков.

Маңнаа бир демдеглеп келген ийис алышкылар боттарының онагларын өнүрежи чараш болган.

Маадыр-оол КАЛЧАН,
Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ ора лакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киллистер ◆ партий.-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-99 3-11-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажылагый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтыырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар—3-34-19; ◆ чидурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница, суббота хүннеринде үнер
Чылда 260 кутан үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниҥ Ном чидирер зер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниҥ талазы-биле күрүне комитетиниҥ типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 81.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттингеН

1991 чыл апрель 18 четверг № 70 (14570)

(Чагыдар өртээ 6 көп.). Садар өртээ 10 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

АК-ДАГНЫҢ МАЛЧЫНЫ

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Ак-Дагда малчыны Кара-Уруг Байкараевна Содунам ниитиниң малын өстүреринге үжен ажыг чыл болган. Ол ашаа Андрей Содунам-биле кады хөй чылдар дургузунда хой кадаргаш, бедик көргүзүглерни чедип ап, Баян-Колдуп малчыннарының чарыжынга тиилекчи болуп келген.

Бо чылын олар үш үүс ажыг хойну оича-менди кыштан ажырып, хураган бүрүзүн оича-менди доруктуруп турарлар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТҮҢНЕЛ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Эрзинде «Чаз орук» совхозуң хойжуу Свердов Хайыңы № 60 «Шын» солунга апрель 2-де парлаттынган чүүлүн номчаш, ону деткивес аргам чок болду. Бодум 21 чыл дургузунда төрүүр хой кадарып келдим. Пенсиялай бергеш-даа, ажылым кагбадым.

Амыдырал экижирден, ам шуут дорайтаан. Ийи өг-бүле — дөрт кижи малчыннап тур бис. Алыр акша-көпеезиис пат: кижи бүрүзүнге-ле 56 рубль бооп тур. Бараан өртээ улгаткан. Бир пачка сигаретаның өртээ 1 рубль 08 көпеек. Өске барааннар бүдүн, бүдүн чартык катап улгаткан. Ам черле каанчап амыдыраар бис?

1988 чылда тогду хойдан хураган чедир албаан дээш хөй өре салып каан. Ону улуг инээм-биле төледим. Ону чүдүрүп алгаш бардылар. Аппарган улус — улуг зоотехник Михаил Дагаажык биле чолаачы Слава Борзук чүве. Ол өремни 1990 чылдың төнчүзүнде база катап тыткан. Инээм өре дуглаваан, оон документизи совхоз бухгалтериязында чок болган. Хайыраан инээм халас барганы ол. Эрткен чылын 80 алгы дужаар тургаш, дөрт алгыны чедир бербейн бартын болдум. Ол алгының шуптузуң мээн кырымда салып каан. Каш удаа санашкаш чадаштым. Ам өөгелим төнген. Чаңгыс мен-даа эвес, а өске малчыннар база-ла когарап, акша-көпеезиң тыртты-рып турарлар.

«Хөөкүйну, күжүрну деп, көрүүп келир чүве-даа чок» деп, улуг шүлүкчүнүң одурларын сактып, совхозта профэвилел комитетинин, депутаттарывыстың биске болчып келир шинээ чок, өөгенчиин кылыр бодап орар-дыр мен. Чаргылдажып чоруп турар шаг-үе бисте чок. Хой төрүп турар, чай чок байдалда бис. А хандырылгавыс кандыгыл? Автолавкага каг-жыргай, баранка чок болур, хлеб эккелбес-тир, а айда ийи катап келзе кээр. Үс, чигир шуут чок. Бир малчынга бир килограмм чигир бээр, ол четпес. Суурда магазиннерден малчыннар чүвү-даа албас, бисте талон чок. Силерни автолавка хандырар дээр. Чаңгыс харыы ол.

Малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер, алыр акша-шалыңын өстүрер база пенсиялаар үезин эде көрзе деп, үш-дөрт чыл улаштыр солуннарга бижип, сүмелеп келдивис. А түүнел чок. Республиканың Министрлер Чөвүлелинден, Агроүлетпүр эвилелинден, профчөвүлел рескомундан бистиң негелде, хомудалдарывысты дарый шиитпирлээринге далашпайн турары кайгамчык-тыр. Хөөкүй көдээ ишчилер, малчыннар бисти чемгерип турарлар болгай деп бодап орарлар ирги бе, өөгенчиг-ле боор.

Бүгү-ле бодап чораан бодалдарымны ажыт-чажыт чокка бижидим. Силер түү деп көөр силер, малчыннар? Демниг сааскан теве тудуп чикр дээр чүве болгай. Ыытташпайн орарывыска кайын боор. А бис амыдыралывыс экижидип алыр дээш аш чарлавас бис, Донбасстың, Кузбасстың шахтёрлары дег, ажыл соксадышкыны кылып шыдавас бис. Кандыг-даа малчын мал кажаалап алгаш, ажыл соксадып шыдавас. Оларны кээргей бээр бис. Ам малчыннарның хөй кезин улуг назылыг кижилер. Хандырылга багай, харыысалга улуг, ажыл аар боогра аныяктар мал ажылынче чорбайн турар. Оларның оозу чөп-даа бооп чадавас.

Малчыннарның амыдыралынче кичээнгейни салып, ону эде көрүп, чазаавыс дузалаар боор деп илгеп артым.

Опаа ТАС-ООЛ.

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжуу. «Шын» солунуң редколлегия кежигүнү.

Совет-япон чугаалажыышкыннар уламчылап турар

Токио, апрель 17. (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев биле Японияның премьер-министри Т. Кайфу дээди деңнелге чугаадажыышкыннарының ийиги ээлчээн бүгүн эгелээн. Чугаалажыныкыңнар хөй санныг делегей айтырыгларының талазы-биле бооп турар. ССРЭ биле Японияның арызында база чөөн болгаш барының талакы чурттарның арызында харылзаалардың, Персия мугулдурда байдалдың. Чоокка Чөөн чүкте, Азия, оон иштинде Көрей чартык ортулукта болгаш Камбоджада нинти байдалдың дугайында айтырыгларны чугаалажып турар.

Хүннүң ийиги чартыында М. С. Горбачев биле Т. Кайфу ийи боду чугаалажыышкын кылыр. Совет удуртучу япон бизнестиң төлөөлекчилери-биле ажыраажыр, парламентиге баа чурттуң элээн каш университеттериниң студентилериге болгаш башкыларынга чүве чугаалаар.

ХӨЙНУ КЫЛЫР КҮЗЕЛ-БИЛЕ

Бо чылдың апрель 20-де күш-ажылдың чаңчыл болган байырлалы — В. И. Ленининиң төрүттүнгени хүнүнге тураскааткан коммунистиг субботник хүнү. Ынчан школачылардан эгелээш пенсионерлерге чедир—бүгү чон фабрикаларга, заводтарга, фермаларга, хову-шөлдерге ажылдаар. Ол хүн бистиң республиканың ажыл-ишчилери мун-муң тонна хөмүрдашты, хой эт, сүттү бүдүрер, үлетпүр продукциязын, чоннуң хереглел бараанарын немей кылыр. Субботник хүнүнде бистиң республиканың девискээри чаа аян-шинчи кире бээр, хоорай, суурлар, кудумчулар арыг-силиг, чараш апаар.

Бистиң ажылчын аңгывыстың улут эгелээшкининиң амыдыралы күжү эгээртинмес. Совет кижилер ажылчын субботниктерниң идеязынызыг күзел-биле хүлээп алгаш, салгалдан салгалче дамчыдып келген.

Сөөлгү чылдарның ленинчи субботниктери чонуун революсчу, күш-ажылчы чаңчылларының диринг харыылаазын түтпүшаан, амыдыралдың совет овур-хевириниг база бир көскү демдээ апарган. Ажылчы чонуң ол ак сеткил, эки тура, боттарының күзели-биле ажылдаар күш-ажылчы байырлалында эп-сеткилди каттыштырары, чонуң болгаш партияның хөрээнге бердинери, чаагай келир үе дээш хөйну кылыр күзелдиг дээн ышкан ышнары сиинккен.

Бистиң республиканың ажылчыннары, албан-хаакчылары В. И. Ленининиң төрүттүнгенинден бээр 121 чыл болур оюнга тураскааткан коммунистиг субботникке киржир күзелин илереткен.

Бо күзелди республиканың субботник эрттирер штабы дегдиг, ол хүн бүгү чон эне бүдүрүкчүлүг ажылдап, ак сеткилдиг чоруун көргүзеринге идеген турар.

Биске чаңчыл болган коммунистиг субботниктерге ажылдап алган акша-хөреңгинің күзели-биле тутканчерлерни санап көөрге безин солун. Бай-Хаак суурда 280, Кызылда 260 уруглар турар садиктерни, 120 орунныг уруглар эмнелгезин, 60 орунныг божудар бажыңны, Баян-Колда 624 өөреникчи өөреник школаны туткан. Оон ыцай оон үүлүүнге өске-даа тудуглар хамааржыр.

Ынчангаш эки ажылдааш, хөй акша ажылдаан алыр болзувусса, киирген үлүүвүс амыдыралывысты экижидериге улуг дузалыг.

Республиканың субботник эрттирер штабы хоорай, районнар штабтарынга, партия, профэвилел организацияларынга база ажыл-агый удуртукчуларынга субботникти эң-не бедик деңнелге эрттиреринде сүмелеп турар.

Профэвилелдериниң ресчөвүлелиниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорай комитетиниң кыйгырыын деткивишаан, «Кызыл субботникче» үүгле ажылчыннар, албан-хаакчылар эвес, школачыларны, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилерин, сургуулдарын, пенсионерлерни хаара тудуп, оларга озал-ондак болдурбас байдалды тургузары удуртукчулардан болгаш профэвилел комитеттериниң негеттинип турар.

Бистиң республиканың чурттакчыларын коммунистиг субботникке идепкейлиг киржириниче кыйгырып тур бис.

ШУПТУ КОММУНИСТИГ СУББОТНИКЧЕ, ЭШТЕР!

ЭКИ АЖЫЛДААР ДЭЭШ СЫРЫЙ КАТТЫЖАР

Маадыр хоорайларның партия комитеттериниң секретарылары Смоленскиге болган ужуражыышкының киржиккчилери чурттуң хамаатыларынга кыйгырыг үндүрген.

Бистиң Төрээн чуртувус айыыл кырында келди деп кыйгырыгда айыткан. Бөгүн, шаандагы ышкаш, даштыыртан семевейн турар, бөгүн бистиң чуртувусту иштиндеи силериниң болгаш бистиң холдарывыс-биле сандарадырыг оралдажып турарлар-дыр. Буржар-чудек аргаларны ажыглап, бистерни төөгүвүс, чоргаварланыр чүүлдеривис чок кижилер болдуварын, аймак-соок ылгап, кижилерни бот-боттарынче ылалап, эш хуунуң болгаш чоптуг чоруктуң сеткилин боой тудуп, Ада-чурттунга ынакшылды, оон мурнуунга хүлээлгевисти хөй чүве-дир деп ап октаарын бодап турарлар... Ынды-лларның соруглазы илдеп. Ол дээрге чүс-чүс чылдарда тургустунуп келген күрүшени буурадыры-дыр. Ол дээрге мөзү-шынар чаңчылдарын база амгы амыдырал байдалдарын үзүткаары-дыр. Ол дээрге ниитилелги капиталистиндер экономиктиг болгаш социал шенеделдерни биске кылыры-дыр. Ол дээрге «демократтар бис» деп адаттынып алган каш борбак кижилерниң эрге-чагырга чедип алыр дээш, хууда соруглаларын боттандырып алыр дээш түткүлү-дүр.

Ажылчыннар болгаш тараачыннар кажан-даа мегелеп, овуузуниап чурттап чорбаан, олар ажылдап келгеннер деп, кыйгырыгда чугаалап турар. Мегелеп турарлар боттары-дыр: олар чоокта чаа-ла чон мурнуунга болгаш бижээн эртем ажылдарынга сайзырангай социализмни алгап-йөрээп турганнар, ам келгеш олар ниитилелдин социал-экономиктиг хевир-шынарын өскертир херек деп чугаалап эрге-чагырга бажыыла орарларының «чөвүлекчилери» бооп ажылдап турарлар де. Бисти шуптувусту каттыштырып турар орус дылга ону мынча деп үнелээр: авыластыг болгаш өскерликчи чорук.

Бистер Совет күрүнеде — черниң чурттакчыларын дарлалдан чаңгыс эвес улаа кангалап чораан улуг Россия күрүнезинде чурттап турар бис. Улут Октябрьниң эгелин салганы кижиниң социал камгалалының идеаллары XX үүс чылда делегейге көскү салдарлыг болган.

Эң чидиг политиктиг болган социал-экономиктиг кризистен уштуп алыр кол күш совет улустарының патриотчу чоруу болгаш чаңгыс эштин болуп турар.

Бистин бүзүреливис чонуун маадырлыг болгаш халаптыг чүүлдерни көргеш дуржулгазынга, оон сарыылдыг угаанынга, тура-соруунга, харыысалгалыг болгаш шиитпирлиг чоруунга даянган деп документиде демдеглээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээнинин 50 чылының бүдүүзүнде бистер, маадыр хоорайларның төлөөлекчилери, бүгү-де совет кижилерни кыйгырып тур бис. Бистиң черивистиң карыш бүрүзү кижилериниң ханы болгаш дериби-биле суттартынган, чоннуң тудуп тургузуп каан бүгү чүүлдери аар өртек-биле чаалап аллынган дээрзин медереп билириниче кыйгырып тур бис.

Чурттун коммунистерин, бүгү-ле патриотчу күштерни сырый каттыжарыныче, саңдаргай болгаш корум-чурум чок чүүлдерни чок кылыныче, хөй националыг өг-бүлевиске тайбыны болгаш чөп-шөөрежилгелиг чоруукту бодыткаарыныче кыйгырып тур бис, бар-да бүгү күштерни тургузукчу ёзу-биле эрга ажылдаарыныче, ниитилелги угаан-бодал, мөзү-шынар талазы-биле чаартырыныче угланыраал деп документиде айтып турар.

(СЭТА).

СЪЕЗД БОЛУР

Россияның коммунистериниң ийиги инициативчи Съездизи Ленинградка апрель 20-де ажыттынар. Делегаттар чыглып турар.

Ук Съездиниң оргбюрозуның даргазы В. Тюлькин СЭТА-ның корреспондентизиге мынча деди: «Совет Социалистиг Россияны катап тургузары» деп ниити идеяны илеткелдер болур. Ол дээрге ажылдаарының инициативтиг коммунистиг программазы-дыр.

Хүн айтырыында — совет социалистиг политиктиг угланыышкынны ажылдап кылыры, СЭКП Программазынга киирер саналларны чугаалажып көөру, өске-даа чүүлүлө айтырыглар.

ССРЭ-ниң Дээди Советинде

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң апрель 15-те болган хуралынга чурттун улус ажыл-агыйында тургустунуп келген байдалдың дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле дыннадыгны ССРЭ-ниң Премьер-министриниң оралакчызы В. Догужиев кылган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда бистиң чуртувуска амгы үе ышкаш ындыг берге байдал көстүп көрбээн. Хөй-хөй тодаргай факторлар экономикага улуг кризисти таварыштырган. Оон уламыдан чоннуң амыдыралының байдалы баксырап турар. Бо чылын экономиканың бүгү адырларында бүдүрүлгенин хемчээли кудулап эгелээн. Бирги кварталда национал орулганың хемчээли 12 хуу кудулаан, азы эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 3 катап эвээжээн. Кол бүдүрүлге адырларында эгелээн кудулаашкын чиик үлетпүрге болгаш көдээ ажыл-агыйга багай салдарны чедирген.

Бирги кварталда мал болгаш куш эдиг база дагаа чуургалары садып алыры 14 хуу, сут 12 хуу кызырылган. Оон түүнелиниде бүгү эвилелдешкен республикаларга мал ажылының продуктуларын база уруглар чемин болбаазырадып кылыры эвээжээн. Садыг черлери чыл эгезинден бээр 2,9 млрд. рубльдиң аъш-чем бараанарын чедир албаан. Продукция бүдүрүкчүлери чагыкчыларга 7 млрд. рубльдиг продукциязын чедир чорудуп бербээн.

Чуртта социал-экономиктиг байдалды экижидериниң талазы-биле Эвилел биле республикалар арызында чардынган экономиктиг дугуржулгалар күүсеттинмейн турар.

Шахтёрларның ажыл соксадыышкынындан улус ажылагыйында байдал улам баксырап турар. Грузияның демир-орук станцияларының ажылдакчылары ажыл соксадыышкынын эгелээнинин түүнелинде Арменияже болгаш Азербайджанче чоруткан хөй чүүк ара туруп берген. Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанары чүдүрген үүс ажыг поезд ол черлерде аваа туруп турар.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди тургустунуп келген байдалды болур-чотууру-биле шиитпирлээр дээш болдунарда хемчегларни ап турар. Ындыг болзажок шахтёрлар сөөлгү үеде политиктиг негелдерни салып эгелээн. Чурттун чазаа часкы тарылганы организастыг эрттиреринге хандырар, чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижилер, хереглел бараанарын бүдүреринге көвүдедир талазы-биле практиктиг хемчегларни ап турар.

Тургустунуп келген айтырыгларны бир демниг чугаалажып шиитпирлээри-биле боттарының төлөөлекчилерин чорударын республикаларның парламентилериндеи дилээн кыйгырыгны Дээди Совет хүлээп алган. Ылаңгыя шахтёрлар айтырыын бүгү республикаларның парламентилери-биле кады чугаалажып шиитпирлээриниң чугулазын санаалаан.

(СЭТА).

Көдээ тудугларда

БАЙДАЛ ДУВУРЕНЧИГ

Бай-Тайга районда АУК-түң ажыл-агыйлар арызында көжүп чоруур механизастатынган колонназы удаа-дараа хожудаашкыннарга таваржып, планнаг даалгаларын күүсетпейн келген. Үүгле эрткен чылдың түүнелдериниң алгаш көөрге, керээлиг ажылдарын 455 мун, бодунуң күжү-биле кылырын 403 мун рубльге чедир күүсетпээн. Керээ чарган организацияларга сантехмонтаж ажылларын үскен.

Чоокта чаа аңаа барып, райкүүском даргазының оралакчызы В. Х. Доржу, бүдүрүлгенин начальниги Н. С. Салчак-биле ужуражып чугаалаштым. Үстүнде хөй санчыгайларны артында чүү чаштынып турарын тайылбырладылар. Районнуң төп эмнелгезинин немелде тудуун, Кызыл-Дагда 90 орунныг ийи каат уруглар садын, Бай-Талда 200 инек кирер 1 млн. 400 мун рубль өртектиг кажалыы, спорт залын, чурттакчылыг суталарда бажыңнарын ажылдаарга киирер хүүгаалары эрткен Аңаа немей Тээлиге 140 орунныг уруглар садынын, банзынын, Бай-Талда көзүн, Совет бажыңынын, бээзинге ийи аал ишти чурттаар 6 бажыннарның чамдызын эгелеп алгаш, тудуп чадап турары билдинди.

Коллективтин 105 ажылчыннары 7 бригадаларда хуваттынган. Оларның аразында Даваа Дажап, Владимир Минеев, Екатерина Тойбу-Хаа, Борис Чүлдүм-оол, Андрей Кара-Сал ышкаш ат-алдарлыг тудугжулар хөй. Шак ындыг ажылчыннарның ажылдаар хөөнү, күзел-чүткүлү сөөлгү үеде кудулаан. Тудуг материалдары үргүлчү чедишпес болур. Ажыл чокта акша-хөреңги чок артар. Эрткен чылдың ноябрь айдан эгелээн январыга чедир коллективтиг кожгүннери шалын албаан. Берге байдалды өөренип көргеш, районнуң удуртукчулары өске ажыл-агыйдан чээли акша тып бээр ужурга таварышкан. Бо чылдың эрткен январь-февраль айларының планнары база үстүнген. Материал чедишпезинден күлэк кылып орупкан. Тудуг ажылдарын кайыын, канчаар сегирип алырынын тодаргай планнары мынчага чедир чок. АУК-түн 5 ажыл-агыйларының чангызы-биле-даа ийи талалыг керээлер февраль 25-ке чедир чарымнаан. АУК-түң тудуг ажылдары башкарар кол инженери Ы. Т. Салчак ону далаштырбайн, кабинединде саадап орар.

АКМК-да 14 автомашина, 2 бульдозер, экскаватор болгаш арендалап алганы 3 автокран бар-даа болза, ажыглалы четпес. Хол-биле кылыр ажылдарга чаңгыс бетон хоюдукчузунган ангыда, бөдүүн механизацияның хереклерни безин чок. Кадагалап шыгжаар аргазы чогундан херим иштинге дужуруп алыры аар ортектиг, ховар, нормалыг маңзаларны, сонга рамаларын болгаш өске-даа материалдарны оорга алзыр таварылгалар мурнунда турган. Чаа тудугларның чаныга дужуруп турар материалдарның камналгазы багай дээрзин тудугжулар боттары чугаалап турдулар.

Үстүкү удуртур органнарның талазынан коллективке кандыг эткимчени көргүзүп турарын сонуургап айтырдым. Райкүүскомче үргүлчү кыйыртыр, негелде кылыр дуулажырын орадажыр, а АУК-түн даргазы И. С. Идам-Суруп келбес, сонуургаавс дээрзин начальник чугаалап орду. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының даргазы Г. М. Шубник бо районга келзе-даа, райкүүском даргаларынга ужуражыр. АКМК-ның начальниги Н. С. Салчактың ажылынга практиктиг деткимче көргүсеес, негелде, организакчы талант чок кижи кылдыр көөр, өске кижи-биле солуурун сүмелээр кижи дишкен.

Коллективтин инженер-техниктиг ажылдакчыларының билиг-мергежили чавыс. Кол инженериңге чоокта тудээн алган К. Д. Күжүгет ажылынче ам-даа хөнүп кирбээн. Экономист чок, ону күш-ажыл болгаш шалын чилдизинин начальниги дакпырлап турар.

АКМК-да байдал дувуренчиг. Тудугларның чамдызы ажыглалда кирбейн, аваа туруп берген. Аваа немей чаа тудугларны эгелээш ара соксадып турар. Районнуң удуртур органнары дарый хөделирин, республика органнары-биле дугуруушкаш, материал-биле хандырары чөгенчиг байдалды эдерн негеттинип келген. Мавда ооржуттаашкын, чылдыыышкын турбас ужуглуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Аныктар, оларның ажыл-чаны, кижизидилгези, ажыл, амыдыралы — амыр-теде коя айтырыг. Аныяк салгалдың кижизидилгезинге адаанган, долгандыр турар кижилериң болган ниитилелдиң салдар хамаарылгазы улуг.

Сөолгү үеде бүгү түведыка өскерилген. Чамдык кижилер бот-харыысалга, бодундан негелде деп чүвени үттүп турар. Сактырга-ла, бурунгаар көрүш, күзелчүкүл чок-даа ишкаш. Урут-дарыг кижизидилгезиче, оларның өөредилгезиче, күш-ажылга чаңчыктырарыче кичеемгей көзүлдүр-ле сулараан. Улуг-даа, аныяк-даа кижилериң бодуп ап чоруурү, мурнуку үелерге бодаарга, үлегер чок, ажык-чак, сөс эрттирбес апарган. Ылаңгыя аныктар ортузунда багай салдарга дүрген алдынчал, ниитилел амыдыралын хандыр бялбес, салдартай, салдынчак кижилер көвүдээн. Ыныг кижилериң мөө-медереливе шын, төлептиг, кижизиг үгаан-бодаашкын хевирлеттинмээн, күш-ажыл кылыр хөөнү чок, азырадыкчы өскүүнүг.

Ынчалзажок ада-өгбениң эрткен оруун уламчылап чоруур, бедик билиглиг, күш-ажылчы, үгаан-сарыылдыг аныктарывыс кайы хөй. Ол дээрге эң эки кижилер-дир.

Аныктар — бистиң келир үевис. Оларның амгы амыдыралында таваржып турар бергелерни, доктар-моондактарны деминг шинтирлээривис албан апарган. Ол чугула дерекке аныктар боттары дорт киржир үлээлгелиг.

Түс черниң аныктарының мурнунда турып турар айтырыгларны тодарадып, аңаа сайгарылганы кылган. Бистиң аныктарывыстың идей-политиктиг туружу, мөзүг-шынары, ниитиниң хөрээнге киржилгези, күш-ажылче хаара туттунуп турары, республиканың чамдык черлериниге деңнээргге, багай эвес. Чөрби дорт комсомол организациязында 840 комсомолчу бар. Бюроларга аныяк ажылчыннарның квартал, чартык чыл, чыл планнарының күүседелзин түүнеп, мурнакчы аныктарны илередип, шаңнал-макталче киирип турар. Комсомол ажылын эки билир, аныктар-биле ажылдап шыдаар, аргадуржулгалыг эге организация секретарылары бистe бар. Урана Доңгакты, Родион Маадырны, Карина Усчуину, Юрий Казакты, Урана Ооржакты, Шокчалай Хертекти, Мерген Доңгакты канчап мактаваас боор.

Комсомол ажылында четпестер бар. Активтиг секретарларның өөредилгезинин эртип турар шынары ам-даа куду. Чамдык эге организациянын секретарларынын ботиделкейи чавыс. Оон ужурундан хурал-чыыштарны белеткеп эртирип турары, оларның доктаал-шинтирлериниң күүседезин негелдеге дүүшпес, комсомолчу аныктарның хууда идип үндүрүп турары эгелекчи саналдары эвээн, идей-политиктиг кижизидилге, масса-политиктиг ажылдар аныяк кижилериң угаан-медереливе долузу-биле хетпейн турар. Чамдык эге организацияларда, чижээ коммуналь ажыл-агый черинде, иштики хөрөктер материалдыг дуза чедирерин чугула деп көрүп, саналы бергеннер кижизидилге талазы-биле үнелиг болалдарын илереткен. Районга боттандырары-биле ажылдап кылган «Аныктар программазын» коммунистер болган пленумга олурушканнар деткээн.

Каттышкан пленумнуң ажылынга партия рескомунуң харысалгалыг ажылдакчызы П. Т. Дамба-Хуурак, комсомол рескомунуң ийиги секретары С. Д. Монгуш олар киржип, суме кадып, саналоналын киирип, айтырыгларга харылаавыс.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөнгүн-Тайга район.

Коммунистиң туружу

Комсомолчу отчугашты өжүрбес

чогуур харыны бээр, ажыл, амыдырал, аажы-чаңда, тускай мергежил чедип алырында бергелерни ажып эртеринге оларга дуза чедирер дээн партия, комсомол райкомнары баштайгы базымны кылып эгелээн.

Районувус аныяк, оон чурттакчы чонунуң 73 хуузу үжен хар чедир аныяк кижилер. Районуң улус ажылагийының бүгү алырларында олар хаара туттунган, ылаңгыя мал ажылында аныяк кижилер хөй. Чон дүрген өзүп турар. Чылда ортумаа-биле 200 кижи төрүттүнүп, 40-45 чедир чаа өг-буле немежип турар. Чылдын-на районда ортумак школаларны 90-дан 120 чедир кижи доозуп келген. Кызылдың болган чурттуң хоорайларының ортумак, дээди өөредилге черлериниде 90 хире аныктар өөренип турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Мөнгүн-Тайга райкомунуң чоокта чаа болуп эткен каттышкан пленумунга илеткел кылган, партия райкомунуң бирги секретары Д. О. Саян бо бүгүнү чугаалап, комсомолчу ажылын четпестер бар, Активтиг, секретарларның өөредилгезинин эртип турар шынары ам-даа куду. Чамдык эге организациянын секретарларынын ботиделкейи чавыс. Оон ужурундан хурал-чыыштарны белеткеп эртирип турары, оларның доктаал-шинтирлериниң күүседезин негелдеге дүүшпес, комсомолчу аныктарның хууда идип үндүрүп турары эгелекчи саналдары эвээн, идей-политиктиг кижизидилге, масса-политиктиг ажылдар аныяк кижилериң угаан-медереливе долузу-биле хетпейн турар. Чамдык эге организацияларда, чижээ коммуналь ажыл-агый черинде, иштики хөрөктер материалдыг дуза чедирерин чугула деп көрүп, саналы бергеннер кижизидилге талазы-биле үнелиг болалдарын илереткен. Районга боттандырары-биле ажылдап кылган «Аныктар программазын» коммунистер болган пленумга олурушканнар деткээн.

Каттышкан пленумнуң ажылынга партия рескомунуң харысалгалыг ажылдакчызы П. Т. Дамба-Хуурак, комсомол рескомунуң ийиги секретары С. Д. Монгуш олар киржип, суме кадып, саналоналын киирип, айтырыгларга харылаавыс.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөнгүн-Тайга район.

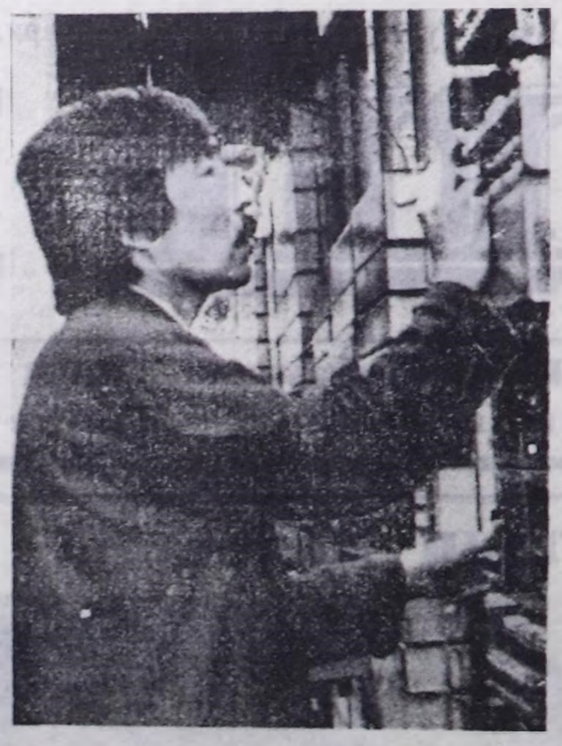

Тыва республиканың хоорайларының, суурларының харылзаа белдирлеринде тускай эртем-билиглиг инженер-техниктиг ажылдакчылар чыдаанында немежип турары өөрүүнүг-даа. Кызыл хоорайның төп автоматтыг телефон станциязының нарын турузуглуг дерилгелерини тургускан өрээлдери. Ында тыва инженер-техниктиг ажылдакчыларның бирээзинге бо чурукта инженер Владимир Сат хамааржыр.

Бо аныяк инженер дерилгелериниң тудуштурулгазын белен үрелишкиннерге таварышпас кылдыр ылаптап кылып турар. Кызыл хоорайның чаа-таа чурталга кварталдарынче кошкан телефон харылзаазының дөстерин ол немей тургускулаан. Хоорайга чурталга башкынары, албан черлери, үлетпүр бүдүүлгелери моон соңгаар-даа немежир. Ынчангаш оон электромеханиктер, монтёрлар-биле кады кылыр ажылы улам көвүдээр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Хууда бодал

КОЛХОЗ-ДАА, КООПЕРАТИВ-ДАА БОЛГАН-ЛА

Чүртүм Бин-Хем эвес, ынчалза-даа амыдырал аайы-биле Тарлаага чеде бээр мек. Чараш чер, эки чер. Оон чоогунда амыдыраарыга таваржыр бүгү-ле чүве бар. Ол-сигенниг, кат-тооруктуг, кара сугларлыг «Өөк» совхозтуң салбыры апаргаш бо суур саңдарап баткан: паа тудуглар немешпестээн. Ам үе өскерилген-дир. Боттары баш иннкир бо үеде аңаа колхоз-даа, кооператив-даа, совхоз-даа тургузып болуруным байдалын шинтирлээриниң айтырыглапы ам тургустумуп келбээн бе?

Тарлаага бога белгаш шээр малды хөөн-биле тудуп болурукум бүгү арга-лары бар. Ногаанны-даа хөөн-биле тарып, өстүрүп болур. Ынчангаш оон экономиктиг бызын катап тургузарының үнелиннерни оон тып аарынга бүүрээр мен. Салбыр апарган соонда оон чурттакчылары өскээр коже бергилээн. Бир эвес аңаа кандыг-да-бир ажыктыг адыр тургустуна бээр болза, оон эрги чурттакчыларының ажы-төлү катап көжүп кээр чадавастар. Тарлаг суурнуң чурттакчылары мени деткап, бо айтырыгны аразында сумележип көргеш, чогуур органының мурнунга тургузар болза эки деп бодаалыг мен.

Буян БИЛЧЕЙ.
Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхоз.

ХООЧУННУҢ ҮЛЕГЕРИ

Сөөн алды чыл бурунгаар Тес-Хем кожуунуң Көгей сумузунуң Нарын деп черге чурттан чораан ядыы арат Мүгүрүн өг-бүлезинге төрүттүнген оол Таваажап энерелдиг ада-незинин чылыг эргеленнин, эптиг-чөптүг эки аажы-чаңын дөмүп-ле он харлыыга чедир көрген. Ада-нези социут-мурнут чорта бергениниң соонда, аактыг ажыгга бастырган өскүс оол амыдыраарының аргазын болган, Тамирин Демчи-Сорҗу деп бай аманың аалыга хөлечиктеп туруп алган.

Хөлечиктің хөө кара дүн дег амыдыралыга хевирг тел эктин кызытпас, ыырнын сарыгыпас дээш куш даң бажындан орвй дүнге киир аманың бүгү айбызын кылып, чайны шалыкындан, кышты ыраалындан билип, ыырбайын чораан, хепчок эр боор өзе берген. Чалчаның чарбыктыг салымын ооккуже зартап өскен Таваажап алдыг черден бедиктеннип, эзер дергазиндеп тутпуптар апаргаш оол кижилериң кадыг, чымчак ажылчаңын, амыдыралдың эмзелиг хей, ямы-бүрү. Турган кижи-биле деп үш улут дугайну кошкаш, аразында кижи олурар кылдыр кылып каан хөлге база көрдүм. Таниктка, мото-шанак база машажын тур. А шанактыг кижилер суурга үргүлүү кээр, ивилериниң чиир, ойду бажыныр аразында безин бар. Ынчангаш ачылга-ыыаа дугайын бистиң ивижилериниске хамаарыштыр бодаары безин берге. Чүү мунуп тур силер деп айтыра бээр ирги бе даңы, сагыжым сарыын-ла чорду. Ынчалза-даа мидиг айтырыг оларның сагжыныгаа-даа кирбес болду, харын тыва ивилерни мунар ийикпе деп сонуургаар. Ол-ла.

Соңгу чүк улузунуң чидиг оңге, черде оңгур чүвеге туралының билир бис. Оны оларның мажык-хеви, эт-севи чууржук, угулзаары безин хереллеп турар. А Теректиг суурда бажыныр шуптузу оннуг —даштын-даа, иштин-даа будугулап каан. Хаяа буруузун чангыс аай кылыр эвес, а бүгү бажынның эгилериниг куржаалыр (долганлыр) сарыг, эк-кок, шогаан, кызыл будуктар-биле өңнеп каан. Тен оларга черн безин мидыг. А биске шаа будуу безин тынылбас ийик чоп. Мында от салыр бажыныр чок, а ол төп оларга черин тус черниң газы-биле одап турар болганындан, харынп аажынын, суурнуң арыг-силиин чүү дээр. Бажыныр аразында хаяны борбактай тудуп, чиндаа турдувус. Ынаа-мынаа тединиң секретарынга депшиткен. Аңаа 1931 чылдың сентябрьдан 1934 чылга чедир ажылдап турда, ол-ла албан-дужаалга оны Таңды кожуунче шылчиткен. Чон-биле ажылдап билир, эртем-билиг-же чүткүлдүг аныяк кижиниң келир үедеги ажыл-чорудулгаынга дөгүм кылдыр Москваже, КУТВ-че өөредип чорудукан. Оны чедиишкиниг дооскаш келирге, коммунисти Чөөн-Хемчик кожуунуң партия ажылынче чоруткан. Аңаа ажылдап чоорп турда, Адаа-чурттуң Улут дайыны эгелээн. Чай-шөлээн чок, эзеңгиден бот ядырбас берге үелерни ол ыаа эртирип турган. Таптыг-ла ол үеде С. М. Таваажапты ТАР-ның кургаңдыгылга черинин эргелекчизинге, а оон соонда ТАР-ның үлет-шур-тудуг ямыдының сайыдынга томуйлаан. Ол аңаа дайын доозулгуже чедир ажылдаан.

1946 чылда Семён Таваажапты СЭКП Тыва обкому СЭКП ТК-ның чанында партийниң дээди школазынче өөредип чорудукан. Күзелдеки эвес. Культура бажыныларының чанында болгумнердиң ажылы доктаамал эвес. Темалыг дыштанылга кежээлери, спортчу маргылдаалар, номулга конференциялары, диспуттар, хоочуннар-биле ужуражылгалар эвээш эртип турар.

Интернационалчы кижизидилгеже кичеемгей салгының турары. Кожаныс МАР-ның сумуларының школачылары, аныктары-биле найыралчы харылзаавыс бижыг.

Совхоотар будурулгезинде аныктарның ажылдап турар хуузу 30-40 четкен. Аныктарның социал айтырыгларында чамдык үүлдер шаа-биле шинтирлеттинип турадаа, бажың, ясли-сад айтырыы берге. Тодаргайлаарга, бо хүннерде 160 ажыг аныяк өг-буле чурталга шолу-биле хандыртынмаан. Чылдагаанны — түүтүнүп турар бажың саны эвээш.

Аныктарның тускай мергежил чедип алырынга деткимге көргүзүрин, өөренип турарларга материалдыг дуза чедирерин чугула деп көрүп, саналы бергеннер кижизидилге талазы-биле үнелиг болалдарын илереткен. Районга боттандырары-биле ажылдап кылган «Аныктар программазын» коммунистер болган пленумга олурушканнар деткээн.

Каттышкан пленумнуң ажылынга партия рескомунуң харысалгалыг ажылдакчызы П. Т. Дамба-Хуурак, комсомол рескомунуң ийиги секретары С. Д. Монгуш олар киржип, суме кадып, саналоналын киирип, айтырыгларга харылаавыс.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөнгүн-Тайга район.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ТУДУП АЛЫРЫН ЧӨПШЭЭРЕШКЕН

«Кара чажыыста ада-невистен чарылгаш, школа-интернатка өстүвүс. Школа дооскан соонда, улуг угбавыстың бажыңнга сыныарлажып чурттап келдивис. Дөрт өрээл бажыңга үш өг-буле чурттаарга берге-дир. Бажың дээш 1986 чылдала кедээ Совет даргазы В. Д. Доңгакка билдириишкин киирген турдум. Оон даңзыны быжыглавышаан, база катап баарымга, дарга адын даңзыдан астыгып калган-дыр диген. Ам оон бээр беш чыл эрте берди. Мээн соомда келген улус дораан бажың ап алыр. Чогум кандыг кижиге бажың бээр чүвел?

Мурнунда совхозка бухгалтерлеп турдум. Чаш уруг азыраары-биле узун шөлээже үнген кижи мен. Уруум 1 хар 8 ай чеде берген. Ажылдаар дээш билдириишкин бээримге, «өске кижи ажылдай бергеи» диди. Уруг азырап орган кижиге ажыл бербес бе? Чогум кайыыс чайлап бээр ужурлугуй?

Галина ДОҢГАК.

Өвүрде Торгарлыг суурнуң чурттакчызы.

Үстүнде, авторнуң чүүлүн сайгарып, хемчээн алыры-биле редакция Дус-Хол кедээ Советиниче чагаанның хоолгаанын чорткан. Кедээ Совет даргазы В. Д. Доңгактын бисче чорткан харыызы мынды: «Бистиң кедээ Советте бажың оочурунда 103 кижи турып турар. Галина Доңгак бажың аанын 1988 чылдың октябрь 17-де үгбазы З. С. Доңгак-биле кады профэвилел комитединге билдириишкин киирген турган. Ынчаан оларны ниити оочур даңзының 37 дугаарынга киир бижээн. А 1986 чылда билдириишкин киргениниң кандыг-даа фактызы бадыткаттынмаан. Г. Доңгак Каа-Хем районунга ажылдаары-биле база чорун турган. 1990 чылдың декабрь 12-де ол ангы оочурга турар кылыр билдириишкин киирген. Ынчаан 93 дугаарында кылыр бүрүткеттинген. Оон соонда бажың талазы-биле кандыг-даа айтырыг тургустунмаан.

Суурда хос туруп турар албан черлериниң бажыңнары бар. Школаның бир бажыңын дутуржуп чугаалашкаш, аңаа тур када олурып алырын аңаа сүмелээн бис. Совхоз директору амгы үеде школадан бажың чугаалашкаш чурттап орар. Чойну чүгле күрүнеден бажың алырын оочурлап олурбайн, боттарының күсели-биле чөпшээ алгаш, бажың тудуп алырынче сүмелерин кылып турар бис. Амгы үеде 27 кижи ыныг бажыңнарны тудары-биле чөпшээ алган. Оларның 15-и кызымак чоруун көргүзүп, боттары бажыңнарны тудуп алган. Чамдыктары материал чедиштелиннен мамаан турар. Галина Сатпай-оолованга демнежип турган, бажың тудуп алырын сүмелээн бис. Тудугжу дуңмазы база бер. Ынчангаш чөпшээ алгаш, бажың тудуп алырын чөпшээ репкеннер.

Г. Доңгактың ажылының талазы-биле кандыг-даа чугаа турбас. Чүге дээрге ол дөрбече үнген кижиниң орнунга ажылдап турган. Ол кижи бухгалтер ажылын катап эдилекеен ол. Амгы үеде Г. Доңгакты хосталган черде ажылдадып киргеи. Мергежилиниң айы-биле бухгалтерлеп турар. Улуг үгбазы совхозтуң кадр кылдызында ажылдап турар».

СОҢГУ ЧҮКТҮҢ ИВИЖИЛЕРИНДЕ

Колхозтар турар үеде 27 муң баш чедип турган иви малывыс, ону өстүрериче кичеемгей салбаанывыстан ам үүле 10 муң хире арткан. Улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында ивижилер дег амыдыралга кызыткан улус чок. Ол дугайын Өдүген сыныарынга каш катап чедип, тос-тостун соогунда майгынларга хонуп, тайга тожулары-биле аралажып келген журналист Чооду Кара-Күске «Амыдыралдың арыныары» деп бистиң солунга үнген очеригинге бижээн.

Чоокта чаа Тываның төлээлери-биле кады журналист Якутиниың Верхоянск сыныарынга чедип, Соңгу Полюр дээрбээниң чанында ивижилерге чораан. Оон бодалдарын бүгүн силерге сонуургаттывыс.

Кыдыңы Соңгу чүктүң ивижилериниң амыдыралын көөр, иви ажылының дурзулгазын солчур бо чорукту РСФСР-ниң Тыва рескомунуң көдээ ажыл-агый комиссиязы организастаан болган төлээлерин оон даргазы, рескомунуң секретары В. Д. Хемер-оол удуртун чораан.

ЯК-24-биле чөрби минута ужударывыска, Тожунуң Ий суур алаавыска келген. Ындыг самолёт-биле Якутскиден ийи шак ушкаш, Томпо районуң төвү Хандыга суурга келдивис. Оон ыныг АН-2 бистиң бир шак чайгаашы, «Томпо» совхозтуң төвү Тополиный (Теректиг) суурга чедире берди:— Эвен чүрү, эки бе, аңаа!

Соңгу чүк. Полюр дээрбээ, тундра. Верхоянск, Оймякон деп сөстер, бо черлериң байдалы болган агаар-бойдузу кымга-даа школадан-на билдингир. Якутскиден үш шак ужудун кээриивиске, район төвүн саңаваска, чангыс-даа турлаг, суур, тарылга шолу, мал-маган көвүдбеди. Бай-ла чүвеи— хөлдер, хөлчүктер, хөөлбектер болгаш хемнер, хемчегештер, судактар... Курган чер дыка хонар, а тушу оон-даа эвээш, тайгаларда чазаң мыштар, шаравы арга чаттылган.

Самолёттун чижин ажыдыптарга, мырыңай чада баарында «Ниссан-патроль» тур. Совхоз директорунуң хөлгезин ол чүве-дир. Сугга хүлер аны малгашка кадалыр болза, бүгүн болу үндүр тырта бээр керекседиг. Үреля берме, яполнар боттавы кээп, маңаа сеттен бээр. А мырыңай сеги артыда болза, ону олар заводнуче чүдүрүп аппаарлар. Ыныг машиналарны бо район эткен чылын 12-ни Нарлыкадан хары угда эккелген. Бо чылын база бир белүүтү алыр. Черде мында хөлге ажыдыптаан саазын, өске-даа бок көзүлбес. Якутияның будун бүрүзүнден келген хөй улус каш хонгдур дүймеп турда безин мидыг.

Якутия, ылаңгыя соок ораны Верхоянск биле бомбурзекке сооктуң эң-не чидиин коргускен Оймякон аразында турар бо девишкээр кажаалда эрвес доң чер. Ынчангаш мында бажың бүрүзүн бир метрден бедик адаштар кырында тутукулаан. Бажыңнарже изиг-даа, соок-даа суг даңчыткан хоолайлар база адаштар кырында, чамдыктарының адаа-биле чалаг кижилер турчук, машиналар маңнажып эртип турар. Школа биле контора чанын хей, чуур черинге дужаан кааш, даартазында барып ап алыр сеи. Иштаан эзт, иштаан балык азы колбаса чиксезинде, база-ла совхозтуң ону кылыр цехтеринге балыңны азы эзлинин дужаап каар сеи. Үеэи келирге, оон телефонаптар, урулларын барып эккээр. А ону түвексинер болзунда, совхозтуң садыныдан кызыдыр иштаан эзтти, балыкты азы колбасаны чоотлап болур сеи. Чүгле төлөөр апаар. Ынчалза-даа садыгда аңаа эзт эзди бир килограммда 5 рубль 40 көпеек, иви эзди 5 рубль 76 көпеек. Далганны республиканың өскээртен соортуп турар хиреңнде, бистиңден болбас деп бе?

Бистиң суурларывыска хырын тоттуруп, дүн чарып алыры — база бир улуг айтырыг. А бо бичин сууржугашта ийи аалчылар бажыңы бар. Бисти «Туристке» эккел каан. Ажыы-биле чугаалаарга, ону «Кызылга», «Мөңгүлекке» деннеп шыдавас мен. Ийи-ийи кижи чыдар өрээлдерлиг. Өрээл бүрүзү ванналыг болгаш өске-даа бүрүн лериялгалыг. Хевистер хаваларны, чазыглар шалаларны бүргей алы бергилээн. Соңгалаарының ийи-ийи каът пестери безин тускай. Телевизор, телефон белен. Моон Якутия, Москва турчук, даштыкы чурттар-биле-даа чугаалажып даа, деңнилээр-даа дерег-херекселлер бар. Чангыс мындыг чер тудуп-тургузуп алыр болзувусса, бистиң ивижилеривиске четчир. Оон үнгеш, эзт иштаар болгаш колбасаларр бажыңга, чазаныр черге база киргилеливис. Чайны база кышкы ийи теплицаның ниити шолу бир муң дорбедчин метр. Ынча шолдүн ногаанны бо чонга четчир болгаш артар.

Мал чемин 400 километр черден сөөртүр, мал 8 ай дургузунда кажаада турар болганындан, совхоз чүгле бодумга хереглээр мал тудуп турар. Саар 25 инектиг бирээзи-ле чылда 2800 килограмм сүт бээр. Төрүүр 20 хаваан, ниити чемге болгаш чонга садарынга 175 хаваан оглу база четчир болгаш артар. Бүдүн чыл дургузунда ыныг. А биске мал азыраары Верхоянск сыныарында ишкаш эвес-ле болгай. Байдал коңгүс өске. Ол улустун хаваннары-даа, инектери-даа апрель 10-га чедир мунгаш кажаада турбушаан. Чангыс эскыр оору чылгызының эзлин чиг, кежин дужаан, сүдүн хымыс кылып турар. Бис ышкаш төп-ийиш, олуруп-чидирип, аргызып-чудаып турар чүве чок— шуптуу-ду сан-туңнуг, отөөт-уйөттүг, тингеннидеп орулга ап, киргеннин остүрүп турар. Кайы-даа талаже чүс-чүс километр чаптылып чоруп каан үзэ черде бичин сууржугаштын кежин бо-тур.

А сууржугаш 1976 чылда тургустунган, совхоз «Томпо» 1974 чылда Совет Эвилелиниң Маадыры Ф. Окороков аттыг совхозтуң салбырынга тургустунган. Баштайгы төвү Томпо суур бо чаа суурдан 20 километр ыраак. Ол калган суурларын бажыңнары турчук, соңгалары безин бүдүн. Школа, эмнелге чижектиг бажыңнарны эле дерзин, совхоз директору даштынылаа-даа, бистиң чурттан-даа ачы-чорудулар, чидиглиг ачылаанчылар, чедиглиг ачылаанчылар, чедиглиг ачылаанчылар, чед

Номчукчуларның дилээни-биле интервью

СИБИРЬНИҢ ЧАА ДЭЭДИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Сибирьниң сураглыг дээди өөредилге черлериниң бирээзи —партиниң Новосибирскиде дээди школазының адын өскээр адаанының чылдагааны үүдел, Владимир Иванович?

В. И. Панарин: — Бо айтырыгны улус бо-ла салыр үүделдир, оны чөптүг деп санаар мен. Чурттуң экономиктиг болгаш политиктиг адырларында шинтирлиг өскерилгелер партиядан база коммунистерден чаа ёзу-биле ажылдарын негеп келген. Оон уламыдан кадр политиказын сайыргайжыдары-биле партиниң эртем болгаш өөредилге черлериниң ажылының утка-шиварын үндезини-биле өскертип эгелээн.

РСФСР-ниң девискээринде турар СЭКП-ниң бүгү дээди өөредилге черлерин партия кадрларын белеткээр болгаш билиин бедидер талазы-биле институттар, эртем-шинчилел болгаш информация-анализ топтери кылдыр эде организаттаан. Оларның кол сорулгазы болза партиниң политиказынга үндезилеттинген эртем ёзугаар угланышкынны ажылдап кылыры, политиктиг демисел үезинде негелдеге дүүштүр ажылдап шыдаар, чурттакчы чонның ангы-ангы кезектериниң аразында ажыл чорудар дуржулгалыг, чаа хей-иниги шимчээшкиннери-биле чугаалажып билир кадрларны белеткээр болур. Моон алырга, школаның кадрлар белеткээр угланышкыны үеним байдалынга дүүштүр чаартынар. Ынчангаш школаның адын солуур ужурга таварышкан бис.

Партия комитеттери-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Оларның саналдарын, дилеглерин, сүмелерин өөренип көрүп турар. Мындыг чижекти кирип болур. Эрткен чылын силерниң республикага мандат комиссиязының ажылына киржип чордум. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитетинің бирги секретары Г. Ч. Ширшин ынчан биске мындыг санналды киргеп: беш чыл хуусаалыг орт-өөредилгениг салбырын катап турузуны чугула, чамдык партия организацияларының чаа соңгуткан секретарларының дээди политиктиг билии чок болгулаар, оларны аңаа өөредиири ажыктыг.

Бо саналды үүүлүг деп көрген бис. Катап тургустунган беш чыл хуусаалыг салбырга дыннакчыларны бо чыдыы хүлээп алыр бис.

Корр: — Моон алгаш, көөргө, чаа институтка өөредилгениң шынарын экижидер, бистин амыдыралывысче улам-на коокшуладыр, шырак билиглиг кадрларны белеткээр дээш сагыш салып турар шыкажыл.

В. И. Панарин: — Шак-ла мындыг. Шаанда кажан партия Конституция ёзугаар инитиелдян удуртукчу болгаш башкарыкчы күжү болуп турза, партия комитеттери болгаш партиниң дээди өөредилге черлери, ол политиканы боттандырар дээш күштү угландырып турган. Амгы үеде ол шын, чөптүг болур бе? Бир эвес ангы-ангы республикаларда, областарда, районнарда политиктиг, социал байдалдарны бөгүн анализтеп көөр болза, ол чаңгыс аай эвезин билдингир. Бүгү үелерде мидыг турган, оны аңаа-ла билбээчимен эртип келген. Тус-тус черлерде ажыл-иш, амыдырал байдалы ангы-ангы болуп турда, төптен чаңгыс аай рецепт-биле айтырыгларны шинтирлээри болдунмас. «Үстүнден» берген айтышкыннар, сүмелер болгаш ажылдың өске-даа хевирлери бистин ажыл-чорудулгавысты чогумчалыг удуртып шыдаар. Бөгүн болза дерискээр бүрүзүнге болгаш партия организациязы бүрүзүнге бодунуң байдалынга таарышкан ажылдың аргалары, хевирлери керек болуп турар. Үүгле партия организациязының эвес, күш-ажылы коллективтиң социал-политиктиг байдалын хандыр бүгү талалыг анализтеп көөр. Орта чаа хевирлиг партия ажылакчыларны хереллеттиниң тускар. Ол үүгле ак сеткилдиг күүсеткен эвес, эки анализти кылып билир, организакчы, улус-биле ажык ажыктыг чугааны кылып шыдаар кижи керек.

Институттуң ады оон чаа структуразын көргүзүп турар. Ол ийи факультеттиг болур: политология биле журналистика. Чаа өөредилге чылында эгелээн дыннакчылар политологияның, социал психологияның, социал эргелеп башкарылганың күрүне тургузуунуң талазы-биле түскай биилиглерни эп, боттарынга таарыжыр шилип алырлар. Бистин девискээривисте журналист кадрларның чедишпейн турарын барымдаалааш, оларны моон мурнунда турбаан дөрт чыл өөренип салбырны ажыкташ, орта белеткээр.

Корр: — Чаа партиялар-ның, шимчээшкиннерниң төлээлери, партия кежигүү эвестер бо институтка өөренип болур бе?

В. И. Панарин: — Бистип дээди өөредилге черинге кымнаа-даа өөренир кылдыр чарлаан үүве. Маңаа мындыг үүүлү тайылбырлап кагза эки. Бистя СЭКП акшаландырып турар болганда биргиээлгеге партия кадрларын белеткээр бис. Чаа партиялардың, шимчээшкиннериң төлээлекчилериниң шилип алышкыны социалистиг, оларның үмел-бодалдары бистин-биле дүгжүп турар болза хүлээп ап болур. Ынчалзаа-даа ол дыннакчыларны дуржулга ёзугаар хүлээп алыр аргаар.

Чаа партиялардың, шимчээшкиннериң төлээлекчилери, партия кежигүү эвес хамаатылар институтка кирип алыр болза, өөредилгениң өртээн төлээр. Өртээнин хемчеленген, ол болза кооператорлар-дыр. Үүгле акша дээш ажылдап, өөредилгениң шырарынче сагыш салбастааннар. Күстен эгелээш будүүрүлге экономикалының болгаш эргелеп башкарылгазының түскай эртемниглериниң билиин белидер факультет ажылдар бис. Аңаа инженер биилиглиг эштерни хүлээп алыр, аңаа бир чыл өөренир.

Эртем кадрларын белеткээр арга бисте тургустунган, аспирантура ажыттынганындан бөөр ийи чыл болду. Философия, политология, политэкономия, социология, социал психология, педагогика, ССРЭ экономиказы, журналистика кафедралары хүлээп алышкынны чорудур турар. Сибирьниң социал эргелеп башкарылга болгаш политология институтунуң аспирантызы болуксаар кижилерни чалап турбис.

Корр: Тайылбыр бергениңер дээш четтирээвис.

Хертек ТААН-ООЛ интервьюну алган.

«ТУДУШКАК БӨЛҮК» ДЕП ҮҮЛГЕ ХАМААРЫШТЫР

Партияже, оон шинтирлериниче, удуртукчуларыче, чижээ, И. К. Полозковче улаадараа хандаашкыннар боор турда. Россияның коммунистери үүге удур харыы бербейн турарыл деп айтырыглар салган чагаалар РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ынга хөйү-биле кээп турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде «Огонек» журналга Павел Никитиниң «Тудушкак бөлүк» деп үүлү үнген соонда, мындыг негелделер хөйү-биле кээп турар апарган.

Ук үүлдүң автору партиниң Курск обкомунуң бирги секретары турган А. Гудковтуң үргүлчү арагалап турган үүлгедиишкиннери бирден бирээ чоокка чыскаап бижээш, аңаа И. К. Полозковтуң адын база киргеп.

Москвада «Динамо» заводтуң партия активи-биле болган ужуражышкынынга И. К. Полозков ол үүгүлдээшкинни солуу-биле бүрүү шалкап. Ынчаарга аңаа салдынган «Силер үүге судка биилиг-пес силер?» деп айтырыгга ол мындыг харыыны берген:

— Массалыг информацияның «хамаарышпас бис» дээр черлериниге мөөн дугайында дыка хөй үүгүл болгаш даап бодаашкыннар үүүп турар. Ол бүгүнү судка киирип турып бээр болзумза, ажылдаар уе безин мөөн чедиштестей бээр.

«Огонёкка» үнген ол үүүлге хамаарыштыр хөй янзы санал-оналдар ам-даа РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ынга кээп турар. Оларның чамдыгының үткаанын маңаа чугаалап көрейн. Омск хоорайдан келген телеграмма: «Огонёкка» үнген «Тудушкак бөлүк» деп материал партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерде улуг дүвүрээшкинни болдурган. Ол материалга чогуур үнелелди бээр болза эки деп санаар тур бис. Омск хоорайда партия-организациялар секретарларының чөвүлели».

«Калининградмелиора ц и я» каттыжышкынының парторганизациязының бюрозундан келген чагаа: «Тудушкак бөлүк» деп үүлде бижиттинген фактылар шын боор турар үүе бе? Бир эвес шын болза, Россияның Компартиязының ТК-зы чогуур түүнелди кылыр ужурлуг деп санаар тур бис. Бир эвес шын эвес үүе болза, үүгүлдекчилерге шинглы харыны бөөр херек».

Коми республиканың партия Печора хооркомундан келген чагаа: «РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозковтуң адынга хамаарыштыр массалыг информация черлериге үүүп турар үүүлдер Россияның Компартиязының болгаш СЭКП-ниң ат-алдарын бужартадып турар. Чер-черде партия организацияларының ажыл-херээнге-даа багай салдарны чедирип турар-дыр. Бо айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы принципиалдыг үнелелди берип, чогуур турушту эеллээр болза чогуур деп санаар тур бис».

Бо айтырыг талазы-биле Төп Комитет түскай шинтирин хүлээп алыры ындыгла чугула эвес, ыйдыг болзажок ол дугайын ажык-чарлыы-биле бижип, бүүдүүгүнге чугаалаар болза эки деп дуржулганы РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының парлалга төвүүгне кылган.

Үүвениң шыны-биле алыр болза, Павел Никитиниң «Тудушкак бөлүк» деп үүлүнүң алыс утказы ол-ла үүлдде кылдынган түүнеллер-биле дүүшпейн турар. Партиниң болгаш күш-ажылдың Бариаул чурттуг хоорайнары оны кончут-ла шын эскерип бижээн. Оларның өөмүнээзиндеН эш Малеевскаяның ТК-га бижээн чагаазында мындыг одуруглар бар: «Эш Полозков арын-нүүр чок хаалдашкынардан мүнгаадаваар. Нервизи кошкак кижилер мындыг үүүлдерге алзып болур. «Тудушкак бөлүк» деп үүлдүн авторлары шыпап-ла, тудушкак чораан кижилерниң бирги одурушунга чораанныңың бирээзинге боттарының удуртукчузу Коротичиниң адын бижип алзынар. Таптаашкын үезинде эрге-чагырганы холга тудуп турганнарны алдаржыдып, оларга чашпаалап чораан кижилериң бирээзи Коротич дээрзин эки билир бис. Ындыг кижилер ам Россияның коммунистериниң партиниң негелде-чурумун ёзугаар соңгуп алган бирги секретарынга удур халдап эгелээнинер. Оларга ажыктыг болу берги дег бичин-даа чеміш бербежер, тура-соруктуг ажылданар. Силерниң ажылымар улуг болгай».

Ол-ла чагаага дөмейлежир база бир чагаа Тольятти хоорайда пенсионер А. Семеновтан келген. Ында бижээн: «Тудушкак бөлүк» деп материалды сайзырадып кылган кижилерниң бирээзи «Огонёктың» редколлегиязының кежигүнү, чогаалчы Ю. Черниченко-дур деп үүвени эскердим. Ол элээн каш чыл бурунгаар бистин Воронеж областызыстың Грибановск районунга ажылдап турду. Ол үеде бистин районувус элээн алдаржып турган үүве. Ынчаарга райкомнуң бирги секретары Харламов ат-алдарга меңээргеннип арагалааш, алкоголизмдеН өлген болгай. Оны арагалаптып турган кижилерниң бирээзи Ю. Черниченко үүве. Идеология талазы-биле секретарыны хоп-нүүгүлге таварыштырып турган база-ла пенсия чедирбээнинер. Мафия деп үүве эде тургустунуушкындан тыптып келген дээр болгай. Ол шын эвес, мафиниың кижилери оон мурнунда чээрби чылда-ла ажылдап турган. Олар янзы-бүрү аргаларны ажылган турган, чурттуң мындыг янзылыг хоозуралга таварыштыра берген. Ол чайгылчактарны сойгалап алгаан үүлге кижилер бүүгрей бербейн канчаарыл. Кижилерни ол хире бүүгредип алган, Никитин болдунуң ёзулуг салган сорулгазын каксы аарак чугаалай тыртып каан. Үүүлдүң төнчүзүн ол мынчаар доосхан:

«Курск областың Рыльск районунда СЭКП Төп Комитетиниң «Марьино» дээр санаторийи бар. Аңаа янзы-бүрү «начальниктер» дыштанып турар. Гудков аңаа баргылаар турган. Оон ачызында-да боор, ол черде партия райкомунуң бирги секретарын сөөлүнде Москваже, Төп Комитетке депшилип аппарган-на болгай. Шынаа, уттуптар часкан-дыр мен. Депшиттире берген бирги секретарының адын Иван Кузьмич Полозков дээр болбазык бе...».

Кончуг кажар арга-биле бижээн! Полозковту мындыг-мындыг үүвеге киржип турган деп чаңгыс-даа сөс бижээн. Ынчалзажок үүүлдүң төнчүзүнге келгеш, И. К. Полозков мындыг черден депшип үнгеп, Россияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары болу берген деп ажыы-биле чугаалаваза-даа, ол бүгүнү эллээрти номчукчуларга сагыындырып каан. «Кара» болгаш «сарыг» пропаганданың ажыглап турар аргазын кончут-ла эптиг ажыглаан. Россияның Компартиязыче, оон удуртукчузуче бүгү-ле бак үүвенин мындыг янзылыг хөме чажыпкан. Журналисчи ат-алдарын бодавайн чоруур, «хамаарышпас хостут бис» дижир журналистер мындыг хевирлиг нүүдүү чонга тарадып турарлар.

Оларны кандыг кижилерни деп санаарыл? Кайы-даа чонның дылында оларны дорт сойгаладаан «кара сагыштыг куурумчулар» деп сөс бар.

Владимир МАРКОВ.
РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның парлалга төвүнүң ажылдакчызы.

ЧЕРКИ САТПАС

Тыва АССР-ниң Чер дугайында дүрүм-хоойлузуңкуй төлевилелин таныжып, номчудум. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр бодалымны «Шыңга» биживес аргам чок-тур. Ам 62 харыг мен. Хөйү көрдүм, көрүп-даа чор мен. Черни бистің Тывага хүү өөчү кылыр канчап-даа садып болбас.

Тыва чон, Тываның агаар-бойдузунга, казас-чараш аргаарынга, чайын-кыжын бажыдан ак менгилер ыравас кайгамчык бедик тайга-сынарынга, оон санап четпес ан-меңнинге, хову-шөлдерингe, хемнер, көлдерингe, дагларынга, кат-чимизинге ынак болзувусса, Тывавыстың чаңгыс дөрбелчин метр шөлүн кымга-даа садар деп сеткил кижиниң сагыжынга кирбесдаа, бистің тыва чонга мындыг ынчыг, чованчыг төөгү кажан-даа турбас деп бодаар мен.

Тыва дээрге ангы күүрүне ышкажыл, үүгле РСФСР-биле ССРЭ-ниң составында турар, шинаарга бодувустуң черинисти канчаар эдилээрни боттарывыс-ла шинтирлел көрээлинер деп мээн-ле бодалым ындыг. Черни садар дээринге шуут-ла удур мен.

Оюн КҮДЕРЕК.
Самагалдай суур.

Хумагалыг, кичээнгейлиг болуулуңдар

Бисте аймак-сөөк улустарының үндезини чаңчылдарын, культуразын, төрээн-дылын камгалаарының дугайында айтырыг сөөлгү үеде чидин-биле көдүрүп турар. Ол дээрге тус-тус улустарының бот-боттарындан көрүшкеш, өттүнери эвес, үениң эргилдези, национал чоргаараалдың, бурунгаар хөгжүлдениң негелдези-дир. Утказы хаңы, аажок улуг бо айтырыгның бирээзи болза, бистің тыва дыл-домаавысты бок сөстерден арыглап, дылды улам сайзырадгайжыдарынче дидим, дээштит хемчеглериң чедир алдынайн турары мени бо одуругларны бижиириче албадады.

Ийе, тыва дыл дугайында эртем-практиктиг конференция-даа болду. Тыва дылдың катап төрүттүүнү, моон соңгаар хөгжүүрүнге ук конференцияның ажык-дузазы улуг болуруның дугайында республиканың солунналарынга бижип, радиога, телевизорга-даа чугаалап турду.

Ыйдыг болза-даа, республиканың «Шын», «Тываның аныяктары» солунналарын номчуп, радио теледамчыдылгаларны дыңнап, көрүп олурарга, тыва дыл-домаавысты бок сөстерден арыглаары, оон сөсдомак, чугаа культуразы чедир боттанмайн турары хомудаңчыг, кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип кээр-дир. Тыва дылда парлаан чамдык үүлдерни солуургал-биле номчуп, радиога, телевизорга дамчыдылгаларны таалап дыңнап олурарга, ыңда холуй-бүлүй киирип каан тыва сөсдомактарны бокталдырып, утказын безин хажыдып турар орус сөстерни кайызын ол дээр боор. Олар кижиниң номчуп олурган үүлүнге, дыңнап, көрүп олурган дамчыдылгаларына солуургалын үзе тыртып, кошкадыптар.

Тыва дылдың чугаа культуразын бедидер, сөс-домакты бокталдырбас дээш, ап чорудар хемчеглерге хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны илередип көрейн. Бо талазы-биле чугула саналдарны 1990 чылдың ноябрь 16-да № 261 «Шын» солунга журналист А. Дүгержа «Очулга дугайында чамдык бодалдар» деп үүлүнге көдүргеш. Шынап-ла, сөөлгү үеде орус дылдан тыва дылче очулгаларда утказы тодаргай эвес, сөс-домаа долгай, чевен болгаш кандай холумалдар хөй. Төрээн дылынга чевен, оны алызындан хүндүлевес, камнап-хумагалавас чорук дүүн чаа хенертен тыптып келбээн, оон дазыл-дамыры 30-40 чылдарның дургузунда быжыгып, ханылай берген. Тывага бүгү-ле үвени чаңгыс талалап, орусчударынче ийыткан угаалылга-кижизидилгеге-даа чагырып дужаарының аргазы колдап турганы билдингир.

Эрте-бурунгудан чаңчылдарны, бөлүктерни каап, шожын үдүлгени, хүрээ-хиитте чонуң карамгы-бүдүүлүк чоруунуң непередикчизи дээш хуулгап каапкан турдувус. Бурунгу өгбелерни кедип, эдилел чораан хеп-сыныным аян-хевирин иштилел хөгжүлдезиниң негелдезинге таарыштыр сайзырадып, кедип, эдилээрни барык каттан турдувус. Лопсан оглу, Очур уруу дээринден ойталадывыс.

Ол үеден эгелээш, 80 чылдарга чедир чаа төрүттүүгеН тыва уругларга орус ат тыпсыры чаңчыл болган турду. Албадаашкын-ыйдышкы ы-биле тываларның ат-фамилияларын өскертип каапкан. Эң ыладгыя Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга каттышкан соонда, тываларга төрүттүүгениниң хереченнелин тыпсырда, орус аттарны шилип алыр кылдыр шуут-ла дацылап каан турду.

Тыва сөс-домакты бокталдырарынга, оон утка-аилгазын чоорту орусчударынга база бир идигни латин үжүглелден уктаалганын орус үжүглелге солааны, 1960 чылдан эгелээш, тыва школаларга төрээн дылын, чечен чогаалды өөредиринің шактарын кызыртаны берген деп билир мен.

Дүгержаның үстүнде адаанын чүүлүнде эскерип демдеглээнинге бүрүн каттышар мен. Ыйдыг нарын сөс-домактар шуут дорту-биле очулдуртунмаза-даа, утказы-биле оларны очулдуруп болур турбуже, төнчүзүнге бичин кожумак немээш азы ол-ла хевээр-даа ажыглап, тыва чугаа-домакка холуп турар чорук, бир болза, төрээн дылын багай билири, чок-ла болза, бодунуң дылының сайзыралынга тоомча чок чорук-тур. Тыва кижилер кайы-бир чер чораан кижиге «Чоруумар чогузун!» деп йөрээл салыр. Ынчангаш мында чоруку деп сөс бар ышкажыл. Бис оны ам үүге «пассажир» дей бергеН бис? Тыва сөстү орус сөс-биле хайнактап бижип, чугаалаарынга чамчыкканы-биле бижикчи, чогаалчы дээрниң орнунга «автор», дээрн канчап-даа таарышпас. Амгы үеде амыдырал эң-не делгереигей сөстериң бирээзи — рынок. Бо сөстүң утка-сорулгазын 1990 чылдың сентябрь 12-де «Шын» солунга хоочун экономист Сандый Бадаа тодаргай тайылбырлаан. Рынок, рынок экономиказы деп сөстерни ол тыва дылга садыг-саарылга экономиказын деп очулдурганы кончут шын. Шынында садыг-саарылга экономиказы деп чүл, ынчаш? Кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг: кылган ажылының, бүдүргеи кылымалының (бараанының) боттуг түүнелиннде кижилериниң тура-соруу хайнызаа ажыл-чорудулга-дыр.

Херектің ужуру болза кылып бүдүргеН бүгү бараакын садып-саарарга, оны бүдүреринге үндүргеН шүүдел чарыгдалын дуглап, ажык-орулганы бүдүрүкчүнүң алыры, а садып алыкчы оон хереглелин шыкар, аян-хевир талазы-биле кандырбас азы өртээ улуг болза, ол кылыгны (бараанны) садып алырындан дадаалзап, ойталаар. Оон түүнелиннде эвээш чарыгдалды үмдүрүп турганы, эки шынарлыг, чугула кылыгны (бараанны) бүдүрер дээш, оны эллериниң аразынга чөптүг маргыш-чарыш чайгаар-ла дүрүмчүп тыптып келир. Ынчан ажылагыйга чогуур ажык-орулга, эки шынарлыг кылытар (барааннар) бүдүрер бүдүрүлге чорудулгазы боттанар.

Аренда, арендатор деп сөстерни тыва дылга тайылбырлап, очулдуруп болур турбуже, оларны ол-ла хевээр ажыглап бижип турар бис. Аренда дээрге ажыл-агыйны чорударда бүдүрүлгениң өнчүүн бүдүрүлге чорудулгазынга ийи талалыг керээлиг хөлезилел-биле ажылгаары болур. Сорулгазын, хуусаазын, төлевир хемчээлин керээге тодарадып айтыкан турар. Амгы садыг-саарылга экономиказының үезинде керээлиг хөлезилел-биле бүдүрүлгени башкарып чорудары бистің республикада база нептерен турар. Мындыг арга-биле ажыл-агыйны чорударының негелдезин — канчаар ажылдаарга өөчүээзинге болгаш база хөлезилеңикчиге чогуур ажык-орулганы болуруп тываларга төрээн дылынга тайылбырлаар чорук ажылдың алыс түүнелинге улуг салдарлыг болур деп бодаар мен.

Республиканың солун парлалга, радио, теледамчыдылга ажылдакчылары, чогаалчылар, мергежилдиг очулдурукчулар, бижикчилер, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң ажылдакчылары, тыва дыл башкылары төрээн дылывысты доора, бок сөстерден арыглап, өске холумактар-биле боктадырбайн, өгбелериниң үндезин тыва сөстер-биле байлак, чечен болдуларды дээш бедик мергежилин, байлак салымшкының киреринге бүүрээр мен.

Ол ышкаш очулгалар талазы-биле терминология комиссиязы Тываның дыл, литературага болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институтунуң чанында бар деп дыңнаан мен. Чогум ол комиссия кандыг сөстерни дүрүмчүдүп, бадылаан дугайында материалдар үүге көөлбезил, ол комиссияның ажылын базаа ажык-чарлыг кылаа?

Алактың сөөлүнде, аныяк салгалдың аразындам мергежилдиг отулдурукчу кадрларны белеткээр сорулга-биле Кызылда күрүнеНин башкы институтунга очулга салбырын организаттаар дугайында журналист А. Дүгержаның саналын деткиир мен.

Хертек ДАРЖАА

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргеНиниң демдээ кылдыр «Күш-ажылдың хоочуны» медаль-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өөмүнээзиндеН шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Абрамова Лилия Васильевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Алексеев Василий Степанович — «Тувалестоппром» каттыжышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының слесары.

Амосова Галина Федоровна— «Каа-Хем» разрезиниң ажылчыны.

Анисимова Нина Григорьевна—№ 12 ортумак школаның башкызы.

Арапов Михаил Степанович— «Каа-Хем» разрезиниң чолаачызы.

Баталов Евгений Павлович— «Красноярскгэстудуг» каттыжышкынының телевилел-тудуг монтаж ажылдарының механизация бүдүрүлгезиниң Тыва аренда участогунуң машинисти.

Белоногов Иван Иванович— «Тыва коммунэнерго» республика бүдүрүлге бүдүрүлгезиниң слесары.

Биче-оол Светлана Монгушевна — Красноярскниң политехникти институтунуң Кызылда филиалының маркшейдер-техникти комплектация эргелеЛиниң склад эргелекчизи.

Быкова Надежда Ивановна— «Тыва» бүдүрүлге уксаажыдылга каттыжышкынының склад эргелекчизи.

Быков Николай Григорьевич— «Тувалестоппром» каттыжышкынының Улуг-Хем ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң ажылчыны.

Ведягина Елизавета Васильевна — «Кызыл» материал-техникти хандырылга бүдүрүлгезиниң инженери.

Верещагин Александр Александрович — «Кызыл» материал-техникти хандырылга бүдүрүлгезиниң директору.

Возженникова Фаина Николаевна — республиканың отаар чүүл сайгарар талазы-биле конторазының тезажылчыны.

Герасимова Лидия Федоровна — № 12 ортумак школаның башкызы.

Головченко Любовь Яковлевна — республиканың № 2 эмнелгезиниң администрациялыг ажыл-агый кезээниң талазы-биле кол эмчизиниң орлаакчызы.

Грязных Анна Ильинична— Тыва машина тудуу заводунуң дозулакчызы.

Денисламова Любовь Георгиевна — «Өөнүүк» ном садылың киллес эргелекчизи.

Завгракова Юдия Ивановна — «Тыва автоорук» бүдүрүлге уксаажыдылга каттыжышкынының склад эргелекчизи.

Иванова София Матвеевна— пенсионер.

Изместьева Иван Яковлевич — «Тыва» бүдүрүлге уксаажыдылга каттыжышкынының малчыны.

Ильгина София Ивановна— Тыва респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының кол бухгалтери.

Исаков Владимир Трофимович — «Кызыл» септелгетехникти бүдүрүлгезиниң кол инженери.

Калюнина Надежда Петровна—Кызыл хоорайның харылаа белдириниң оператору.

Качин Владимир Ильич — Красноярскниң политехникти институтунуң Кызылда филиалының башкызы.

Кокорина Галина Николаевна— республика эмнелгезиниң травматология салбырының улуг эмчи сестразы.

Колмакова Надежда Кузьмовна — хей-иниги чемненилге тренинги № 3 каттыжышкынының повар-бригадири.

Коломысова Тамара Игнатьевна — Тыва респотребсоюзтуң килес ишлекчи начальниги.

Күнүжап Юрий Байырович — дарылаанның бүдүрүлгетехникти эргелениниң автобазазының кол начальниги.

Куулар Хулер-оол Ламаевич — профэвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң инструктор-ревизору.

Ли Алевтина Николаевна— республиканың № 2 эмнелгезиниң кол эмчизи.

Лончакова Антонина Алексеевна — «Тувалестоппром» каттыжышкынының Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйының ставок ажылчыны.

Лопатина Анастасия Семеновна — «Красноярскгэстудуг» каттыжышкынының телевилел-тудуг монтаж ажылдарының механизация бүдүрүлгезиниң Тыва аренда участогунуң ажылчыны.

Макаров Иван Александрович — «Тыва суг мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының контроль мастери.

Матюнина Татьяна Степановна — республика эмнелгезиниң рентгенолог-эмчизи.

Михайлова Валентина Трофимовна — Тыва республика ном садының садыжызы.

Мишина Валентина Семеновна — «Кызыл» материал-техникти хандырылга бүдүрүлгезиниң склад эргелекчизи.

Назытай Өдекей Ховалыгович — «Тыва суг мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының чолаачызы.

Наумов Вячеслав Иванович—республика эмнелгезиниң травматолог-эмчизи.

Никитина Григорьевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Ондар Нина Александровна — республиканың кеш аарыглар диспансериниң эмчизи.

Ондар Хеймер-оол Опанович — Красноярскниң күртис агроуниверситетиниң филиалының директору.

Оськина Валентина Митрофановна — Красноярскниң политехникти институтунуң филиалының белеткел салбырының эргелекчизи.

(Уланчылыг).

Саналдар, бодалдар

Тываларның амыдырал культуразы делегейниң бурунгаар хөгжүлдези-биле кады базып олурарында орус чонунуң эки салдарын, ажылагыйжы ажык-дузазын, үлегерчиээн кым-даа каратып шыдаас. Тыва кижи бүрүзү, Совет Эвилелиниң өске улустары-биле бир дөмей, орус дылды бодунуң ийиги төрээн дылы кылдыр көрүп турар болгаш моон соңгаар-даа ынчаар хүлээп көөру чугаажок.

Ыйдыг болза-даа орус дылды чүүртүп өске аймак-сөөк улустарының аразында харылзажырынга, ылаңгыя эртем-биилег чедип алырына чүүүн-биле-даа солуттунмас бедик үнелиин чаңгыс талалап көргеш, төрээн дылын кызамдап, кызыгаарлап турганын ам шын эвес-тир деп үнелеп турарынга каттыжар мен. Шынап-ла, болзан көрээлимер: төрээн дылывыстың сөс курлавыры байдар хамаанчок, тыва сөстерни орус сөсче шилчидип, солуп турар-дыр бис. 40 чылдарга чедир солун, сеткүүлдерге, күрүнепин албан бижилгезинге турган сөстер ам орус сөстер-биле солуттунуп калган. Өгбелериниң чугаалаарынга эптиг, кыргыларга, аныяктарга-даа биллингир тыва сөстерни өске дылга солуп чугаалаар, бижиир аргаран чылдагаанывыс чүдел? Шүүгү, шиитккеңги, шагдаа, ием, ямы, сайыт, дөзевилел, үгүүлга, чеген чогаал, хөгжүм, сан, түме дээш өске-даа сөстер казыттының бар чыдар.

Дүгержаның үстүнде адаанын чүүлүнде эскерип демдеглээнинге бүрүн каттыжар мен. Ыйдыг нарын сөс-домактар шуут дорту-биле очулдуртунмаза-даа, утказы-биле оларны очулдуруп болур турбуже, төнчүзүнге бичин кожумак немээш азы ол-ла хевээр-даа ажыглап, тыва чугаа-домакка холуп турар чорук, бир болза, төрээн дылын багай билири, чок-ла болза, бодунуң дылының сайзыралынга тоомча чок чорук-тур. Тыва кижилер кайы-бир чер чораан кижиге «Чоруумар чогузун!» деп йөрээл салыр. Ынчангаш мында чоруку деп сөс бар ышкажыл. Бис оны ам үүге «пассажир» дей бергеН бис? Тыва сөстү орус сөс-биле хайнактап бижип, чугаалаарынга чамчыкканы-биле бижикчи, чогаалчы дээрниң орнунга «автор», дээрн канчап-даа таарышпас. Амгы үеде амыдырал эң-не делгереигей сөстериң бирээзи — рынок. Бо сөстүң утка-сорулгазын 1990 чылдың сентябрь 12-де «Шын» солунга хоочун экономист Сандый Бадаа тодаргай тайылбырлаан. Рынок, рынок экономиказы деп сөстерни ол тыва дылга садыг-саарылга экономиказын деп очулдурганы кончут шын. Шынында садыг-саарылга экономиказы деп чүл, ынчаш? Кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг: кылган ажылының, бүдүргеи кылымалының (бараанының) боттуг түүнелиннде кижилериниң тура-соруу хайнызаа ажыл-чорудулга-дыр.

Херектің ужуру болза кылып бүдүргеН бүгү бараакын садып-саарарга, оны бүдүреринге үндүргеН шүүдел чарыгдалын дуглап, ажык-орулганы бүдүрүкчүнүң алыры, а садып алыкчы оон хереглелин шыкар, аян-хевир талазы-биле кандырбас азы өртээ улуг болза, ол кылыгны (бараанны) садып алырындан дадаалзап, ойталаар. Оон түүнелиннде эвээш чарыгдалды үмдүрүп турганы, эки шынарлыг, чугула кылыгны (бараанны) бүдүрер бүдүрүлге чорудулгазы боттанар.

Аренда, арендатор деп сөстерни тыва дылга тайылбырлап, очулдуруп болур турбуже, оларны ол-ла хевээр ажыглап бижип турар бис. Аренда дээрге ажыл-агыйны чорударда бүдүрүлгениң өнчүүн бүдүрүлге чорудулгазынга ийи талалыг керээлиг хөлезилел-биле ажылгаары болур. Сорулгазын, хуусаазын, төлевир хемчээлин керээге тодарадып айтыкан турар. Амгы садыг-саарылга экономиказының үезинде керээлиг хөлезилел-биле бүдүрүлгени башкарып чорудары бистің республикада база нептерен турар. Мындыг арга-биле ажыл-агыйны чорударының негелдезин — канчаар ажылдаарга өөчүээзинге болгаш база хөлезилеңикчиге чогуур ажык-орулганы болуруп тываларга төрээн дылынга тайылбырлаар чорук ажылдың алыс түүнелинге улуг салдарлыг болур деп бодаар мен.

Республиканың солун парлалга, радио, теледамчыдылга ажылдакчылары, чогаалчылар, мергежилдиг очулдурукчулар, бижикчилер, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң ажылдакчылары, тыва дыл башкылары төрээн дылывысты доора, бок сөстерден арыглап, өске холумактар-биле боктадырбайн, өгбелериниң үндезин тыва сөстер-биле байлак, чечен болдуларды дээш бедик мергежилин, байлак салымшкының киреринге бүүрээр мен.

Ол ышкаш очулгалар талазы-биле терминология комиссиязы Тываның дыл, литературага болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институтунуң чанында бар деп дыңнаан мен. Чогум ол комиссия кандыг сөстерни дүрүмчүдүп, бадылаан дугайында материалдар үүге көөлбезил, ол комиссияның ажылын базаа ажык-чарлыг кылаа?

Алактың сөөлүнде, аныяк салгалдың аразындам мергежилдиг отулдурукчу кадрларны белеткээр сорулга-биле Кызылда күрүнеНин башкы институтунга очулга салбырын организаттаар дугайында журналист А. Дүгержаның саналын деткиир мен.

Хертек ДАРЖАА

ЫРААЖЫНЫҢ ШҮЛҮКТЕРИ

• Улуг портретке хензиг немелде •

Тыва чечен чогаалдың, уран чүүлүн хөгжүлдезинге үшен чылдарда ТАР-ның мурыгу кожуунарынче С. К. Токага баштаткан культура бригадазының үүгүшкүнилери кеску салдарлыг болган. Оортан хоочун салгалдың кижилериниң сагыжында хөглүг-баштак Эрзин-Тес, Өвүр кожаннары, «Калдак-Хамар» деп ыры, Х. А. Анчима-Токаның шүлүктери ам-даа чылыы-биле чуртаан арткан. Олар чокка тыва культураның төөгүзүн долу көргүзери болдуумас. В. Кок-оолдуң «Байлак чүрүмү», К. Мунзуктуң «Ырым, куттулуп кел» деп чыныдыларында бүгү Тывага сурагжаан классиктиг ыры-шүлүктериниң авторлары чогум-на, бистиң ол кайгамчык артистеривис деп чоокка чедир-ле билбес азы бүлүртүү, бүлүглаазыкыг билип чораанывыс мегге эвес-ле болгай. «Уран чогаал» деп ыры барыкла уттундургаа, а «Агитатор»-ны сан-түн чокка ырлашкаш, эрилээн-ниа болзувусса, оларның сөзүглелин Кара-кыс Мунзуктуң деп билирле кижилер билир. Шылгарангай ыраажывыстың «Ырым, куттулуп кел» деп шүлүктер номун номчукчулар интизин-биле эки-даа хүлээп алган болза, ында кол чүүлдер чедир чуталаттынмаан боорга, аңаа чамдык бодалдарымны илередир күзелдиг тыптып келгеин бо.

Үстүнде каксы айытканым ышкаш, К. Н. Мунзуктуң улуг уран чүүлче оруу база-ла аас чогаалынган эгелээнин оон бодунуң-на холу-биле бижээн камдарындан көстүп турар: «Аңгы-аңгы кожуулардан келген эптеримниң ырларын өөренип, авлгазын доктаадып алгаш, концерттерге ырлап, состерни кыдыраашка бижиап чораанымның силдаа харын ында-даа болуп чадавас» —деэн. Ленин, Октябрь, Партия, коммунистер чамдыктарының карактарынга ам «чам, тен-даа» апарган болза, К. Мунзук эн-не баштай өскенторээн Таңдызынга тиилеглелиг доозулган национал-хосталгалыг хувискаалды чүүлүчүрээнден хүлээп алган кижилериниң бирээзи болган:

Октябрьниң чырык хүнү
Оранымга үнмээн болза,
Өскүс, ядыы күжүр бодум
Өөрүшкүүм кайын көөр мен.

(«Октябрьның чырыы»).

«Партия биледи» деп шүлүкте бадылергейин секретарының холундан чылыы-биле хүлээп алгаш, «адыг-бергээ торулбайн ажылдаарын» дангыраглаан баштайгы тыва хөрээжен артистин бүгү-ле сүүгүнден большевик, коммунист апарганынга ам кым дадагалаар деп? Бөгүн «ассоциация» деп коварганган состүн бодунга хөцүм чок-даа болза, идеязын деткип турарым Тываның хөрээжен чогаалчылар эштежилгезинде безин улуг, аңыяк назылыг, оон иштинде удуртукчу, коммунист-даа интеллигенциянын барын база ындыг ямылыг хүндүткел-биле көрүп турар мен. Чонга, ниитилеглеге төлептин-биле партияның хүрээлелдин шилип алганында оларның бурууу чок. Кара-кыс Намзатовна ол талазы-биле үүгле чартык үүс чыл ажыг стажтыг кежигүн эвес, харын оон шүлүктеринде, ырларында хамаатты, кижизиг мөгүкол черни зөлеп, аңыяк-өскенге үлегерлиг чижек болуп турар мышкажыл! Ол өскелер-биле каты бир дөмей, мглаа, ырлап, өөрүп, мунгараап, кавыгдап, мнакшын-даа биларин оон байлак аммдырал-чуртталгазы, улусчу аян-хөөмү бүзүрелин шыдаан:

Чажырбас мен, шыны херек,
Шаанда сеңээ мынак чордум.
Шоолуг эвес ургг-дур сен,
Чоор мен сени диведиң бе...
Чоокта сени көөрүмге,
Шолбан чырыың өже
берген.
Авыраара чудай берген
Арагалап чоруур болдум.

(«Кыжырыраан болурун кай!»).

Кайы хире сүрленгиг немелдир, чээ? Бо төөгүүгө биларге кижилериниң бадыткап турары-биле алырга, үстүнде олурулларның маадыры артистин бараанын көрүп кааш, чудуп чажырып, деве бөөр турган дижир үүве. Төлеп чок кижини төөгү үүгле дириг чорда эвес, харын олген соонда-даа сүрүп чедип келир деп чугаанын бир чижээ ол эвес пги бе? Бөгүн эрткен үеже, кижилерге хөлүн эрттирдеме дүвүүрүп чоруур халыдак-чыларга ындыг үүле таварышпас деп кым магадылап шыдаарыл аан?

Кара-кыс Намзатовна бүгү артист амыдыралының дургузында канчаар каастанып, чарашчыттынмайын чораан деп? Ону сценадан дашкаар үелерде көөрге, кимдан бөхүүн, биеэ-ле боду болгулаврын кижи эскерер үүве. Кижиниң даштыкы овурун кандыг-даа косметика солуп шыдаваанын үүгле мага-боттүүн эвес, сагыш-сеткилдиг бүгүүле байын болдунга синирин, шингээткен ыраажы аңыяк кыска канчаар угаатканын оваарып көрүнер:

Аваң төрээн бүдүжүнге
Артык үүве немевейн чор.
Ол-ла чоккa чараш-тыр сен,
Оңмас чечен мышкаш-тыр
сен.

(«Ол-ла чоккa чараш-тыр сен»).

«Будуттуиар уруун ада-иеэн таныйвайн барган» деп кочу чугаанын бадыткалын бөгүн базым сайгы көрүп болур. Бойдуста чайгар бүткен чүүдаа үүве кылымал бүзүштен кезээде чараш! Улуг ат-аллар, ачы-хавыяа Кара-кыс Намзатовнада четчир, ол бүгү эрай шүлүк кижилерин «согуваартып-даа» турар. Артист шүлүкчүүнүң туруу аңаа сыр дедир — бодүүн, биче сеткилдиг:

Мээң алдарым—
Өөрүмүүн детkимчезин,
Бедик артты
Өрү үнер даңгыыжым.
(«Өөрүмүүн детkимчезин»)

Оон ындыг «даңгыыштары» дээрге кады-кыраанын, мен-не болза, кады аңыяксаны деэр ийик мен, тыва торумеллиг Дерсу Узала —Максим Мунзук, С. Шипачевтуң ынакшыл лирикаында чайыналып чоруур. Хемчик-Бажының айлан-кужу Хүргүлеп Конгар, чонуун үүрээнде тоттүннес каткы-хөг болуп арткан Виктор Кок-оол, тыва шүлүк чогаалында «дывалажаншын ламалары» (С. Сарыг-оолдуң 40 чылдарда Монгун-Тайгага чораан, чугаалаанын өзүгаар — С. М.) Степан Сарыг-оол болду, Сергей Пюрбю болгаш бистиң литератураывыстың болгаш уран чүүлүвүстүн дээре-ле дээн өске-даа чиримкылары-дыр. Боду ышкаш өөрүн мурнунче ынчаар дидим илип үндүрери К. Н. Мунзук чергелиг улуг хемчээлдиг «сылдыстарга» ховар таварылгадыр. Бистиң чамдык дээрге ундур мактатканнарывыс аңыяк салым-чаваннарны ынчаар харам чогу-биле адаптарындан ам-даа көзүлдүр-ле коргаргеннилеп болган деп соолзүредир билген мен. Бичимде ол одуруглардан баш сутар чер тыпкас чораанымны ам сактым, чугаалашканымда кежиг үүве чок. Кол-ла үүве, ол ыры ындыг кевирлиг дүүттерге эге базым, ажыдышкын болганын демдеглеп каайн.

К. Н. Мунзук улуг, аас-кежиктиг ог-бүдениң иезе, одуруун-көдүүн өскүзүүкүзү, өскелерге үлегер-чижек болбушаан. Ненин хайыраазын кым-даа долузу-биле чамдыкпаа шыдавас. Оны Кара-кыс Намзатовнаның бижээнинден дээре өлереддиттер состерни тывары берге:

Төккен дериң човалгазын
Дөгерезин эгитпес бол.
Багай эвес кызым диртип.
Мактадырын күзен чор мен.

К. Н. Мунзук «Бай-ла Хемчимнин», «Чашпы-Хемнин», «Тере-Хемнин» азы «Колхозтуң кадарчызын» ырлай бергенде, бүгү Тываның үнү, овур-хевири алаар. Оон аныдайлары ыраажылар республиканың бүлүн саиай. Тыва ыры культуразының баштайгы изекчининиң аяны-биле үүгле Монгун-Тайгадан безин мээн белирим улуг назылыг, малчын утбай Мыйзон Хертек, аңыяк ыраажылар Екатерина Самин, Өшкү-Саар Доңгак, Юлия Чындын-оол ышкаш кайгамчык үнмүүлер өзүп чыгыдаанын чугаалаарга-ла четчир. Улуг шин артизи, ыраажы-шүлүкчүнүң, коммунист хамаатының, хой-ниитин ажылдакчызының, иеиин чогаалында чортреллинге немеп каар дээн хензиг чамашкым бо-ла-дыр.

Салчак МОЛДУРГА.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү.

Спорттуң хоочуннары

КУБОК БАРЫЫН - ХЕМ-ЧИКЧИЛЕРДЕ

Тываның барыын районнарында спорттуң хоочуннары эрткен чылын Бай-Тайга районга баштайгы ужуражылгазын эгиргеннер.

Бо чылын Сут-Хөл районуң Сут-Аксы суурга «Бай-Тайга» кубогу деэн, стол теннизинге ыдыраага, хол бөмбүүнге, 40 хаттан өрү база 50 хаттан өрү мегелериниң тыва күрешке мөгүлүүдүнү болгулаан.

Сут-Хөл, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Монгун-Тайга Улуг-Хем районнарының алды спорттуң командаларын маргышканнар. Спорттуң оюнларын чонуу сонуургадып, хөй көрүкчүү чыгыдырары — тыва күреш.

50 хаттан өрү назылыг, район бүрүзүмнен бөр 6 мегге күрешкен. Аңаа РСФСР-ниң национал теннислеринге спорт мастери, Улуг-Хем районунуң келген хоочун мегге Сүүр-оол Ондар шүүлгеп. Сут-Хөлүүн мегезин Кан-оол Ондар ужуурченкен, ушку черни Барыын-Хемчиктиң мегезин Дөстей-оол Монгуш, дөрткүүн базында ол районның төлөөн Чымыяа Ондар эзлээн Мегедер саны алды-даа болза, кижи бүрүзү-биле күрежири баар белен эвес болган.

40 хаттан өрү 12 мегге күрешкен. Оларның ийи октаткыны үнүп турган. Бо назыңга Сут-Хөлүүн мегезин спорт мастери Сыын-оол Күшүгет бирги, Чөөн-Хемчиктиң мегезин Октябрь Тулуш ийги, Өвүрүүн мегезин Шагаар Кара-оол үшкү, Чөөн-Хемчиктиң мегезин Макар Доңгак дөрткү дерлерин эзлээннер.

ШЫДЫРААА

Тос ойнакчылардан Өвүрүүн шыдыраачызы Кызыл-оол Ооржак бирги, Сут-Хөлдеп Шартак-Хуна Сәрытлар ийги, Барыын-Хемчиктиң Василий Монгуш үшкү черлерни алгаш, командаларын өрү тыртканнар.

СТОЛ ТЕННИЗИ

Тос ойнакчылардан бирги черни Барыын-Хемчиктин төлөөн Михаил Кызыл-оол, ийгиини Улуг-Хемнин төлөөн Баяы Василий, үшкүүн Чөөн-Хемчиктен Макар Доңгак алганнар.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Ийи хүн ойнап келген ындыг демиселдин түүнелинде, бирги черни Барыын-Хемчиктиң ийгилзин Сут-Хөлдүң, үшкүүн Өвүрүүн командалары чаалап алганнар.

Командалар аяды-биле ниитин түүнелди үндүрүп келирге бирги черни Барыын-Хемчиктин командазы алгаш, шилчип чоруур кубокту, диплом болгаш вымпелди алган. Хоочуннарның дугурдулгалыг ийги ужуражылгазынга үстүнде адаанывыс тиилекчилерни түс-түзүнде акшалар болгаш дипломнар, күндүлел бижиктер-биле шаңнаглаан.

Хоочуннарның чамчыл болуп бар чыдар ужуражылгазының дараазында эзлээн барыын-хемчикчилерге аалдап четер деп дугурушканнар.

Бо удаада маргылаанның кирижиктилери аллы районуң хоочуннары, Сут-Хөл районуң удуртур, баштаар давгаларының таарымчалыг байдалы тургуспайн, улуг-ла кичээнгей салбаанынга хомудалын илередип чаңганнар.

Чан-оол ОНДАР.
Хүрен-оол ОНДАР кол судья.

ЫНАНЫШ БАР

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманзгының эдлеглиг чаа 76 дугаары чыркче үнген. Ында хоочун-даа, аңыяк-даа авторларның сеткил-сагышка дээштиг чаа чогаалдары бар.

Проза кезээнде бистиң дуржулгалыг чогаалчыларывыс Кызыл-Эжик Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының дөртү томуннан, Монгуш Кенин-Лопсанның «Дайзын уруу» деп чаа романынан, Шомаадыр Кууларның «Чиргилчининг оруктар» деп тоожузунан алган үзүндүлерни тус-тус парлагылаан.

Оон ынай Амур Хоюбаның «Чоржу» деп кыска тоожузун, Василий Монгуш, Екатерина Танова, Михаил Дүүнгар болгаш оске-даа аңыяк авторларның тоожулары, чечен чугаалары киргеи.

Мурнундагы үндүрүлгелерде ышкаш, поэзия кезээ базала «дүжүткүр» болганын демдеглээри өөрүнүүг, ылаңгыя чаа-чаа аттарны немешкилеп турарынга номчукчулар өөрүүр. Олар нургулайында аңыяктар Ынчангаш тыва чечен чогаалдың келир үеи кедилиг-дир деп ыманыш бистиң кагбас.

Бо удаада Юрий Күнзегеш, Олег Сувакит, Монгуш Доржу, Черлиг-оол Куулар, Салчак Сарыг-оолдан аңгыда, Октябрь Тен-оол, Эдуард Миржит, Федор Потылицин, Саяна Ондур, Сарра Кыдар, Чобгынмаа Монгуш, Чимис Адыг-оол, Раиса Тамбы-Сюрюн дээн ышкаш аңыяктарның шүлүктерин кижи номчуурга келир үеилиге бүзүрел-биле долдуган болгаш оларның дилеэшкинери кажан-даа соксаш дивес-тир деп бүзүрел номчукчуга биллинг бээр.

Саидан САНДЮ.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң даайывыс Дмитрий Дарааевич Дамба-Даржаа Тываның «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниг Виктор Кок-оол аттыг хогжүм-шин театрынга үр үениң дургузунда артистен, уран талантызын чонга бараалгадып, үзүктел чок ажылдап чораан.

Даайывыс мөчээн соонда, бодунуң торээн чурту Улуг-Хемнин Хайыракында улуг чаагай Культура бажының оон ады-биле адаанынга, төрел чону, чээнкери, дүнмалары өөрүп четтиргеннивисти илереттивис.

Суурувустүн культура одаан даайывыстың ады-биле адап көрзе деп бодавайн-даа турдувус. Бо талазы-биле эң-не баштай солунга сүмени көдүрүп бижээн бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Каа-Хем районда ажылдап чоруур, хой-ниитини, хоочун спортчу, чечен чогаал бижиринге сүүлдүг Монгул-оолдун Бичеоол Кыргысович угаангыры, сагынгыры демдеглеес аргавыс чок. Бо айтыргыны деткээн Хайыраканның көдээ Советинниң күүском даргазы турган Доспан Найдан-оол Доңгаковичиге база көдээ Советтин депутаттарынга «Шын» солун дамчыштыр өөрүп четтиргеннивисти илереттивис.

Мая КҮЖҮГЕТ.
Хайыракан ортумак школазының башкызы.

Чаңгыс эп, быжыг найырал. Бо сөстер Кызылдың эмнелге ажылдакчыларының бир болган байырлыг чыыжында күштүг дыңналып турду. Тыва болгаш орус, оон өске-даа аймак-сөөк улус маңаа шагшаандан найыралдыг чурттап, ажылдап чораан. Аразында ылгажыр, шош-содаа үндүрер деп үүвени кым-даа билбес чораан. Ол эки, чаагай ажылчаңчылды моом сонгаар-даа уламчылаар ужуруг дээрзин медицина ажылдакчылары аңаа оизалап демдеглээн.

ЧУРУКТА: быжыг найырал, чаңгыс эп-сетиил, ачы-бүвиниг чорук, эки чаңчылдар дугаймда чугааның кирижиктилери Светлана Чаншар-оол, Бады Чечен кылып белеткээн ааш-чемин делген салып турган үезин. Бо аныяктар Кызылда республика эмнелгезинің кезип эмнеп, шарыыр салбырында эмчи сестралары болуп ажылдап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Кыска тайылбыр

АРГА-СҮМЕНИ МАНАП ТУРАР

Ол-бо аарыглар, кандыг-бир тускай таварылгалар-биле холбаштыр эмчилерден арга-сүме айтырган, дилеглиг чагаалар «Шынның» редакциязынга бо-ла келгилээр. Солун арынга эмчилериниң сүмезин парлап турар. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс оизагай таварылгаларда авторларның ниити байдалын база өөрсүп көргеш, оларның айтырыгларынга кыска харыны бээр деп шинтпирлеливис.

Бо удаада шак ындыг хевирлиг болук айтырыгларга харыларны Кадык камгалал министерствозунуң эмнээшкин секторунуң эргелекчизи **Лидия Мижит-ооловна Оюндан** алдывыс.

Тожудан **Кушкаш, Бараан** деп иелерниң бир-огу, бир кызын кайылы-даа караа көзүлбестен баксыраан, оваарымча чок болганындан шак ындыг човукка таварышканнар.

Шак ындыг уругларга чингелдер турар бе, хузаламчы кордуумаан бе деп айтырып турар. Чите, дөрт харыны ол авалар үүгле республика эмнелгезинің карак эмнээр салбырының эргелекчизи Г. П. Ооржаатан ап болурун үстүнде эмчи сүмелеп турар. Ол эмнелгенің тывысканы чогуур документизинге үкдезилээш, тус черниң пенсия, пособие харылаар органнары ол айтырыгны шинтпирлээр ужуруг.

Улуг-Хемнин Ак-Туруглан **А. Ооржак** кулаанын дыңнаары баксыраанын. Кызылга эмнедирге-даа, дуза болбаанын бижээн. Кулакты кезип эмнедип болур бе деп, ол айтырган.

Оку үүгле республика эмнелгезинің кулак эмнээр салбырының тускай специалист эмчилери шинтпирлеп болуурлар. Кааа-даа баар, эмнедир дээр болза, үүгле ол эмчилериң арга-сүмезин херек. Аңаа келгеш, сүмелешсе эки.

Ак-Довурак хоорайдан даараныла фабриказының ажылчыны **Айлаана Хомушку** бажын химиялаткан соонда аллергиялаан болгаш бажының дүгү оспестээнин дувурел-биле бижип турар. Аңаа сүме үүл дээрге Кызылдың кеш аарыгларының диспансериниге келгеш, кеш аарыгларының эмчилери-биле сүмелешсе эки. Хамыктың ужурун олар тодарадып болуурдур.

Автор боду косметологтан дуза дилеп турар, а Лидия Мижит-ооловна кеш аарыгларының специализи-биле сүмелешсе эки деп санаан.

Ооттуг-сиген-биле эмнээринге канчаар өөренип ап болурун айтырган авторлар база бо-ла таварышкылаар. Ол ышкаш ине-биле эмнээрин дыка дээштиг деп санаан, ынчаар эмнедирин күзен турарлар база бар. Массаж кылып эмнедирин сонгуургаарлар редакциже база бижин келгеи.

Оларга кандыг сүме кадыр болурун үстүнде специалистен айтырарга, оон харыны ындыг болган. Үүгле ине-биле эмнээргес, доп-ораан аарыглар чиде бөөр деп кымда-даа санаавас. Аарыгны үүгле комплекстиг эмнеп турган, эмнетип болур.

Кадык камгалал министерствозунуң бодунда бо талазы-биле специалистер чок. Ынчангаш шак ындыг айтыдар болгай. Кара-кыс Намзатовнаның үстүнде базымны чаагай сеткил, маадырлыг чорук деп үүелээр апаар.

К. Н. Мунзуктуң «Аныяктар» деп шүлүү В. Кок-оолдуң аялгазы-биле коштунчуп алгаш, барык бежен ажыг чылдар дургузунда Тываның оолдар, кыстарын улуг үүлехеректерге кыйгырып, сорук киирип, кижизидип, оларның йөрээл ыры (гимни) болуп келген:

Ам-даа бурунгаар, эштер,
Ам-даа чедиишкинче, ура!

Бо аңаа-ла риторикти кыйгы эвес, бодунуң үеэшиде, бөгүүнде-даа улуг мобилизасчы күш болуп дыңналып келген болгаш ынчаар артар одуруглар-дыр. «Күттулуп кел, ымыда» чалыы назынын, чаартылгаларының тыныжы, одуруг үн бүрүзүнде дыңналып, биллиинп турар. Кара-кыс Намзатовна үүгле болуунун үе-чергезинге эвес, харын салым-чаваннын аныяк салгалга үнелел-үндүткелдиг утбай болган. Оон коллективиг амыдыралдың чырык үеэрин, өөрүшкү-маниймин алгаан «Колхозтуң кадарчылары» деп дуздинде: «Молдургалар, казыралар — ийектер оглу, кайгаар оттай берген-не боор, кадулбейн-дир» — дээн одуруглары оске сөстер-биле солаанны мени база хүндүткелдер болгай. Кара-кыс Намзатовнаның үстүнде базымны чаагай сеткил, маадырлыг чорук деп үүелээр апаар.

К. Н. Мунзуктуң «Аныяктар» деп шүлүү В. Кок-оолдуң аялгазы-биле коштунчуп алгаш, барык бежен ажыг чылдар дургузунда Тываның оолдар, кыстарын улуг үүлехеректерге кыйгырып, сорук киирип, кижизидип, оларның йөрээл ыры (гимни) болуп келген:

Ам-даа бурунгаар, эштер,
Ам-даа чедиишкинче, ура!

Бо аңаа-ла риторикти кыйгы эвес, бодунуң үеэшиде, бөгүүнде-даа улуг мобилизасчы күш болуп дыңналып келген болгаш ынчаар артар одуруглар-дыр. «Күттулуп кел, ымыда» чалыы назынын, чаартылгаларының тыныжы, одуруг үн бүрүзүнде дыңналып, биллиинп турар. Кара-кыс Намзатовна үүгле болуунун үе-чергезинге эвес, харын салым-чаваннын аныяк салгалга үнелел-үндүткелдиг утбай болган. Оон коллективиг амыдыралдың чырык үеэрин, өөрүшкү-маниймин алгаан «Колхозтуң кадарчылары» деп дуздинде: «Молдургалар, казыралар — ийектер оглу, кайгаар оттай берген-не боор, кадулбейн-дир» — дээн одуруглары оске сөстер-биле солаанны мени база хүндүткелдер болгай. Кара-кыс Намзатовнаның үстүнде базымны чаагай сеткил, маадырлыг чорук деп үүелээр апаар.

К. Н. Мунзуктуң «Аныяктар» деп шүлүү В. Кок-оолдуң аялгазы-биле коштунчуп алгаш, барык бежен ажыг чылдар дургузунда Тываның оолдар, кыстарын улуг үүлехеректерге кыйгырып, сорук киирип, кижизидип, оларның йөрээл ыры (гимни) болуп келген:

Ам-даа бурунгаар, эштер,
Ам-даа чедиишкинче, ура!

Бо аңаа-ла риторикти кыйгы эвес, бодунуң үеэшиде, бөгүүнде-даа улуг мобилизасчы күш болуп дыңналып келген болгаш ынчаар артар одуруглар-дыр. «Күттулуп кел, ымыда» чалыы назынын, чаартылгаларының тыныжы, одуруг үн бүрүзүнде дыңналып, биллиинп турар. Кара-кыс Намзатовна үүгле болуунун үе-чергезинге эвес, харын салым-чаваннын аныяк салгалга үнелел-үндүткелдиг утбай болган. Оон коллективиг амыдыралдың чырык үеэрин, өөрүшкү-маниймин алгаан «Колхозтуң кадарчылары» деп дуздинде: «Молдургалар, казыралар — ийектер оглу, кайгаар оттай берген-не боор, кадулбейн-дир» — дээн одуруглары оске сөстер-биле солаанны мени база хүндүткелдер болгай. Кара-кыс Намзатовнаның үстүнде базымны чаагай сеткил, маадырлыг чорук деп үүелээр апаар.

К. Н. Мунзуктуң «Аныяктар» деп шүлүү В. Кок-оолдуң аялгазы-биле коштунчуп алгаш, барык бежен ажыг чылдар дургузунда Тываның оолдар, кыстарын улуг үүлехеректерге кыйгырып, сорук киирип, кижизидип, оларның йөрээл ыры (гимни) болуп келген:

Ам-даа бурунгаар, эштер,
Ам-даа чедиишкинче, ура!

Бо аңаа-ла риторикти кыйгы эвес, бодунуң үеэшиде, бөгүүнде-даа улуг мобилизасчы күш болуп дыңналып келген болгаш ынчаар артар одуруглар-дыр. «Күттулуп кел, ымыда» чалыы назынын, чаартылгаларының тыныжы, одуруг үн бүрүзүнде дыңналып, биллиинп турар. Кара-кыс Намзатовна үүгле болуунун үе-чергезинге эвес, харын салым-чаваннын аныяк салгалга үнелел-үндүткелдиг утбай болган. Оон коллективиг амыдыралдың чырык үеэрин, өөрүшкү-маниймин алгаан «Колхозтуң кадарчылары» деп дуздинде: «Молдургалар, казыралар — ийектер оглу, кайгаар оттай берген-не боор, кадулбейн-дир» — дээн одуруглары оске сөстер-биле солаанны мени база хүндүткелдер болгай. Кара-кыс Намзатовнаның үстүнде базымны чаагай сеткил, маадырлыг чорук деп үүелээр апаар.

БАЙЫРЛААРЫ— АРАГАЛААРЫ ЭВЕС-ТИР

Үжен чылдарда-ла хоруп каан, тыва чонуң уттундурган байырлалы Шагаалы катап байырлап эгелээнивис — бурунгуларывыс чаагай чанчылдарын кижизидилге хөрээнге ажыглап турарывыс ол. Бо чылын Шагааны үүгле найысылаага эвес, районнар төптериге, суурларга массалыы-биле байырлап эрттиргеиин солуннардан номчааш, өөрүм. Ол эки-дир. Ынчалза-даа ажыл хүнү эвес кылдыр үзүлүп каан. Шагаа хүннериниң үүү болганы кижи сеткилин хомудадыптардыр.

ИХМ-ниң парадалга болуунун дыңнадынын солуннардан номдаш, шуут-ла мунгараардыр мен: «Февраль 15-17-де, Шагаа хүннериниң, республиканга ниитизи-биле 59 кем-керек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген. Ниитиин керектер кылдыстериниң эвирик 142 кижини эккелген, 35 кижи бичеэ хулаган керекти үүлгеткен, 25 кижи хүү өөчү оорлаан.» Оорлаар, өлүрүкчү черуктар болганын, кем-керекти эзиник кижилер үүлгеткен болуп турарын номчудувус. Бо туда Сарыг шажын номналында айтып турары-биле алырга, Шагаада арага амзавас. Оонда оске байырлалдарда арагалаваанын номнап каан. Шагаада чүүү канчаарын, ону канчаар байырлап эрттиреринн номчукчу эки билир. Чамдык өөдежок кижилер чонуун чаагай чанчылын соора ажыглап, байырлаары дээрге-ле арагалаары-дыр деп соора санап турары хомуданчыг-дыр. Чаагай чанчылдарга, чараш үүвеге кажан черле чанчыгар улус ийик бис. Байырлаарывыс ол дээш эндере-чазза арага ишкенинин түүнелиниде алгыш-кырыш, шош-содаа үндүрер. Кандыг-даа кемниг керектин үнер чылдагаанны арагалаар чорук болгай.

Кандыг-даа байырлалдар хүннериниде кижи бүрүзүнден шыңгыы чурум негеттинер. Амыдыралга чүү-даа турул болгай. Ижидкен таварылгада бажыныңдан, херимнинн ишкинден үнмес болза, эзиник кижини кым-даа эскербес, эйымлыг кем-керек-даа болбас ийик.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ТЫВА ТӨП АЖЫТТЫНАР

Россияның улустарының ус-шевер уран чүүлүн сайырадырының «Улустуң уран чүүлү» деп программаны РСФСР-ниң Культура министерствозу ажылдап кылган. Ол программа Тывада база боттаныр эгелээн деп болур. Чоокку үеде Бай-Тайга районуң Кызыл-Даг суурда уран чүүл мастерскаяларының бааза-зынга улустуң ус-шевер уран чүүлүнүң тыва товуу ажыттынар. Топтуң аңаа ажыттынып турары таварылга эвес, үүге дээрге Кызыл-Дагда Тываның Чурукчулар эвилелиниң хой кежигүннери ажылдап, чурттап турар. А оларның хей-кезин ус-шевер кижилер. Улустуң ус-шевер уран чүүлүнүн тыва товуунда уставын ажылдап кылып турар. Удатпас төптү Бай-Тайга райкүүсекомунга даңзылаар.

Бо төптүн алыс сорулгазы болза тыва улустуң ус-шевер уран чүүлүн катап сайырадыры, аңаа аныяк-өскенни өөредири. Ону боттандырып болур кижилер ында бар. Чижээлээргге, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү улучу мастер Сергей Кочаа даш, ыяш чонарындан аңгыда, монгулен каасталга аймаа, хемден ямы-бүрү эт-хереклелер кылыры эки шинтеп алган. Өтбелерниң ынчаг чүүлдер кылыр дурзалгазын чыып, шинтеп турар. Хемден көгээржикти сыруй каастай базын турган. ол кылып шыдаар. Аныяк мастерниң кылган чүүлдери безик үнелелди алган.

Бо чылдың август айда Тывага «Улустуң уран чүүлү» чаңчылдары, оон айтырыглары болгаш сорулгалары» деп конференцияны ССРЭ-ниң Уран чүүлдер академиязы эрттирер. Аңаа тыва улустуң ус-шевер уран чүүлүн сайырадырының айтырыглары, сорулгаларын, оларны боттандырын болуруун ук конференцияга чугаалажыр коор.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртем». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Мультфильмнер. 1-ги, 2-ги фильмнер. 9.55 «Чаа Шахерезада». Уран-чечен телефильмниң баштайгы коргузүү. 1-ги серия. 11.00 Уругларга чамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 — 13.55 Футбол. 15.05 «Кижилер болгаш делфиннер». 3-ку фильм 1-ги кезээ. 16.05 Мультфильм. 16.35 Телефильмниң баштайгы коргузүү. (Япония). 18.05 ТМА. 18.20 «...16 харыгларгa» кедер болгаш оон-даа улуглаарга». 19.05 Футбол. 2-ги тайм. 19.55 «Чаа Шахерезада». Уран-чечен телефильмниң баштайгы коргузүү. 1-ги серия. 21.00 «Уе». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 Фестивальдар, концерттер, конкурстар. 22.55 «Пи» демсем-биле». Чарсарда (23.55) — «Меридиан». 00.45 Дүнеки ТВ. Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-ку серия. 01.50 —05.00 «Долгандыр турулар». 2-ги кезээ.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35. 9.35 Ниити биология. 11-ги класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35: 11.35 Литература. 10-ку класс. 11.05 «Герцог Джулиано Воробьи суурда». 2-ги дамчыдылга. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35 «Авуш, авай». Уран-чечен телефильм. 13.45—15.50 Композитор Г. Пономаренконуң автор кежээзи.

17.00 «Бүзүренчиг-даа бол, бүзүренчиг эвес». 17.45 «Ушку болук». Кажер тывынгырларны россия эвилелиниң дугаймда.

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.25 «Саян эвеңде кежээ». Чечен чогаал-хөгжүмүүр программа. 19.15 «Аяа товуу». Информация-публицистиктиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улуглар, баштар!». 20.15 Бадминтон. 21.00 «Уе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээрги Советиниң сессиязында. 22.45 «Бисти өөшээп көрүңер». Уран-чечен телефильм. 00.00 — 00.45 Фристайл. Делегей кубогу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Ритмиг гимнастика. 18.45 Фольклор ансамблиниң концерти. 19.00 Коллаж. 19.05 — 20.00 «Ленинни сагыныышаан». Барымдаалыг фильм.

• • •

Улус депутаттарының Монгун-Тайга район Советиниң күүсекчи комитетиниң читкен сүлделиг таныгазын күш чок деп санаар.

• • •

Бай-Тайга районда ажылагыйлар аразында кожуп чоруур механизастаан коллективниң дербелчин штамп таныгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чоя деп санаар.

КИНО

АПРЕЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пламя» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабела в Трансистории» 9.00, «Принцесса с луны» (Япония) 10.40, 13.00, «Солнце в пасмурный день» 17.20, 19.20 (узаткан) «Стольновение» (АКШ) 15.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Золотоволоска и золотая крепость» 13.50, 15.40, 13.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Палач» (2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Берег спасения» 16.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-44-11 ● ора-лакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● чарысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер ● партий ам-органнастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● Советтер ажылы — 3-31-09, 3-11-23 ● улетпур — 3-31-49, 3-36-73 ● көдээ ажылаты — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11. социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ● чаага кылдыы — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-31-19; ● үндүрүкчүлер — 3-27-41 ● солун келгени барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, йота күннеринде үнер. Чыгаа 260 «сөзү үнер», четверг, пятница суг. Кемчээзи 2 парадга амыды.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер тер. полиграфия болгаш ном садыгының керектерниң талазы-биле курсуне комитетинин типографиязы. Кызыл шаарында болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чаңгыс № 81.

Индекс 54241.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 ЫЛДА үнсезилеттинген

1991 чыл апрель 19 пятница № 71 (14571)

(Чагыдар ертээ 8 кеп.). Садар ертээ 10 кеп.

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

Чугула айтырыг

СОВХОЗ ТУРГУССА...

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозка хамаарыжыр салбыр төвү Ак-Даш деп бичии суур бар. Салбыр мал, чер ажыл-агыйлыг, оон төвү 200 хире өрегелиг, корум-чурум талазы-биле районда дээре дээн суурларның биредээн.

Ынчаарга бис маңаа бичии суурувустун республиканы өске-даа бистин ышкаш суурларындан хожудап каап, бурунгаар хөгжүвейн турарынга сеткилдиштиг хомудалының дугайында бижикеливис. Совхоз төвү эвес болгаш ындыг ыйнаан, суурувус өске черлерден дыка-ла хожудап тур.

Чижээлээрге, суурувуска оон-тоглаа, темалыг кежээлер болу бээрге, көрүкчүлер бичии, тар, чавыс клувуска сыныштас, чамдыктарывыс эжикти ажыдып алгаш, даштырдан-даа көрүп турдулаар бис. Республика найысылаалыдан, өске-даа черлерден концерт, шин көргүзүп келгеннер: «Бо бичии бажыңга оркестривис безин сыңмас» — дишкеш, арлы бээри ховар эвес. А ол концерт, шиларнын көрүксенчиин чүү дээр! Библиотекавис кээп дужер дей берген, озал-ондак бооп болур байдалда дээнден бээр безин үр-ле уе эткен, номнар сыныштас, шалада безин ыып каан чыдар. Школавыс база бичии, шагда-ла үндүр бижипкен эрги интернатты септээш, немеп каарга безин, өөредилге класстары чедишпес. Нинтизи-биле черле суурда тудуг-суур хөгжүвестээн. Адыгларывыстын хөй кезин бежен чылдарда, колхоз үеинде туттунган, бичии бажыңнарда алды-чеди кижи сыңмарлажып, чурттап, ажылдап турдулар. Чаа башкылар кээрге, чурттадыпкы дег бажын тывылбас.

Оон-биле кады бежен-алдан чылдарны бо-ла сактып, чуулаажы бээр бис. Ынчан суурувуска баштай «Улуг-Алаак», оон соонда, Жданов аттыг колхоз турган. Хаван, дагаа фермаларлыг, хлеб бышырар пекарнялыг, хойжу коданнарлыг, тараа арыглап, шыгжаар шаңныг...

Оон соонда каттыштырар чүве дээш, баштай Бора-Тайгага, каш чыл болгаш «Алдан-Маадырга» каткан. Оон бээр хөй чылдар эрти, бисте сегерээн чүве чок, харын-даа улам дорайтаан.

Бо хүннерде суурда көдээ Совет-даа, участок шагдаалыдаа чок. Кандыг-даа чорук кылырда. Алдан-Маадырже өскээр ужурга таваржып тур бис. А салбырда бир самосвал, «Зил» деп 2 машина бар, олар өске ажылдыг болбайн канчаар. Ынчангаш чадаг кыштажыр ужурга бо-ла таваржыр-дыр бис. Чадаана хоорайның Алдан-Маадыр чедер автобустары суурга доктаардоктаавас, чолаачылар боттары билир. Ак-Дашка неделда оода ийи катап кээп турарын дилеп чадап каан бис. А совхоз болу чаа автобус алыр-ла, үр болбаанда үреллген боор, оон бараанын-даа көрбес бис.

Биске черле дыка берге-дир. Суурувустун келир үеин бодап, ажы-толувустүн өөренип, амыдыран-чурттаарынга таарымчалыг байдалларны күреп, суурувуска ангы совхоз тургузарын саналдап тур бис. Өске черлерде бистин ышкаш суурлар сайзырап, ангы колхозтар азы совхозтар төптерин апарды, а бис канчап бартаг бис?

Бир эвес суурувус ангы совхоз төвү болу берзе, ажыл-агыйлыгыс сайзырап, корум-чурум улам бижыгар деп бодаар бис. Ам безин байдал берге-даа болза, салбырда Шат хойжу бригадазы республиканың дээре бригадаларының санында, школавыс район школаларының арызынга чарышка үшкү черин алган, эмнелге пунктузу, библиотека районнун ыңдыг албан черлериниң дээрелерине санадып турар. Түүйбү цеги база-ла эки ажылдап, оон продукциязы чүгле болувуска эвес, харын-даа кожаларывыска четчип турар. Суурувуска ангы совхоз турупдар болза, көргүзүглер оонда экижип, республикага ажыктыг улуг дузаны чедирип чыдларынга бүзүрелдиг бис.

Раиса ОНДАР. Башкы. Күнзүваа МОНГУШ. Салбырда партия эге организациязының секретары, бюро кежигүнү. Өлзейоол ОНДАР. Улус депутады.

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бюрозунда

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунуң бо чылдың апрель 16-да болган эвлечелиг хуралында «ССР Эвилелин камгалап арттырарының дугайында референдумну республикага эрттиргениниң түннелдеринге партийжи-политиктиг үнелээшкин дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Чаартының турар күрүне болур ССР Эвилелин камгалап арттырарының салымхууга ужур-дузалының өөренип көрбүшаан, партия рескому, Кызыл болгаш район комитеттери күш-ажылчы коллективтерге, чонуун чурттап турар черлеринге агитас-пропагандисчи болгаш организаторлар элээн ажылдарны боттандырып чоруткан. ССРЭ-ни хевээр арттырарының дугайында референдумга белеткел болгаш ону эрттирениң талазы-биле партия организацияларының сорулгаларын СЭКП рескомунун пленумунга чугаалажып көрген. Ол пленумдан ук айтырыг талазы-биле республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны хүлээп алган турган.

Пропагандисчи болгаш тайылбыр ажылын чуртта ниити байдалга дүүштүр чоруткан. Социал-политиктиг туруш чок чорук, ажыл-агыйжы харылзааларның үстүп турары, бүдүрүлге чорудулгазының кудулап эгелээни, күш-ажыл чурумунун баксыраанны, өөредилгенин, бараанларның чедишпейн турары болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдээни кижилериниң сагыш-сеткилинге бир янзы салдарны чедирип болур турган. Партия организациялары, оларның активчилери хөй националдыг совет күрүнени хевээр арттырарының чугулазын, бир эвес ол бүстүп дужер болза, чурттуң чонунга, ылаңгыя тыва чонга, оон келир үеинге кайы хире аар үржуктарны таваржыштыра бээрин кижилерге тайылбырлап чедирер дээш, элээн ажылларны боттандырып чоруткан.

Республиканың соңгукчуларының угаан-сарыылдыг, интернационалчы болгаш хамаатты бедик харылсалгалыг болгаш улуг идепкейжи чорудун референдумнун түннелдери көргүскен. Соңгукчуларның даңызынга 171 муң 731 кижини бүрүткээн турган, бадылаашкынга 138 муң 496 кижи киришкен, оларның 91,4 хуузу ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаан.

Референдумнун түннелдери республикага политиктиг байдалды быжыглаар, чурттуң өске девискээрлери-биле экономиктиг болгаш культура харылзааларын хөгжүдер талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге быжыг үндезинни болгаш оон субъектилериниң бирээзинге Тыва кирер Эвилел керээзин ажылдап кылырын чоокку үеде доозар дээрзинге бүзүрелди болдурган.

Оон-биле чергелештир партия рескомунуң бюрозу чамдык партия организацияларының болгаш чер-черде совет органнарының, министерстволарының, ведомстволарының, бүдүрүлгелерниң база организацияларының коммунист удуртукчуларының референдумга белеткел ажылдарын чорударын база ону эрттирерин шоолуг-ла кичээнгей чок кылдыр көргенин болгаш ожээтен күштериниң талалакчыларының хөделишкиннеринге чогуур ойтур шавыышкынны бербээнин демдеглээн.

Улус депутаттарының Советтеринин удуртукчулары коммунистер-биле кады референдумнун түннелдерин чонга таныштырар ажылды уламчылаарын, оон чурттуң, Россияның болгаш Тываның салым-чолунга қайы хире ажык-дузалының кижилерге ханызы-биле угаадып чедирерин бюро партия Кызыл хооркомунга болгаш райкомнарынга, парткомнарга, партия эге организацияларынга сүмелээн.

Ниити байдалды болгаш ниитилел медерелин быжыглаары-биле кижилерни тодаргай ажыл-херекче мобилизастаар, бо ажылга коммунистиниң харысалгазын бедидер, удуртукчу коммунистерден негелдеги күштелдирер болгаш конституссчу негелде чурумну, корум-чурумну быжыглаар.

Демократияның ады-биле чажыртының алгаш, оон бодунга согуг таваштырып, янзы-бүрү шуугазыннарны, шын эвес медээлерни, үрегдекчи хөделишкиннерни кылып турган, чонуун угаан-медерелин төөредип турар кижилерге чогуур харымны бээр. Россияның коммунист депутаттарының болүүнүң ажылдап кылганы РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелин чон ортузунга кадаа-биле тайылбырлаар, ону идепкейлиг деткээн турарын чедип алырын хандырар.

Бистиң ниитилел тургузуувусту өскертир, РСФСР-ниң Конституциязынга чамдык өскерилгелерни киирип турган, совет эрге-чагырганы узуткаарын кызыдып турар антисоветчи, антисоциалистиг кордаашкыннарны сойгалап илередир.

Партия хооркому, райкомнары болгаш парткомнары социал-экономиктиг болгаш политиктиг айтырыг бүрүзүн тодаргай көөр, оларны шиитпирлээринге чүткүлдүг болгаш харысалгалыг чоруун көргүзер. Ниитилел-политиктиг байдалды доктаамал өөренип көөр, оон келир үеде кандыг янзылыг аваарын база кандыг үржуктарлыг болу бээрин баш удур көөр. Партийжи пропаганда, политиктиг информация кылырының арга-методтарын база коммунистиниң өөредилгезинин хевирлерин чаартыр. Массалар, чонуун янзы-бүрү кезектери-биле тодаргай харылзааларны быжыглаар.

Аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазы-биле райкомнун болгаш эге организацияларының ажылынын дугайында партия Улуг-Хем райкомунун бирги секретары В. С. Неделиниң отчёдун бюрога дыңнаан.

Аныяктар айтырыгларын комплекстиг шиитпирлээн дээш партия Улуг-Хем райкомунун болгаш эге организацияларның сөөлгү үеде чамдык боттуг хемчеглерни ап турарын бо айтырыг талазыбиле хүлээп алган докторалда демдеглээн.

Партия райкомунун бюрозу 1988 чылдың төнүзүнде «Аныяктар-90» деп программаны бадылаан. Ында кордүнген хемчеглериң хөй кезин күүсеттинген. 1989 чылда партия райкомунун саналы-биле Красноярскиниң инженер-тудуг институдунун специалистери аныяктар айтырыгларының талазы-биле шиничилелдерни районга кылган. Шагаан-Арыг хоорайда аныяктарның чуртталга комплекизи, аныяктарның район төвү ажылдап турар. Олар аныяк кижилериң чуртталга байдалдарын экижидер, аныяктар коллективтеринге материалдыг дуза чедирер айтырыгларны шаа-биле шиитпирлеп турарлар.

Партия райкомунун ажылының практиказынга «Школа хүнүн» эрттирери, партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының база хөй-ниити организацияларының удуртукчулары-биле ужуражышкыннарны, «Төгерик столдарны», дискуссияларны, аныяк саанчыларның, хойжуларның, башкыларның, механизаторларның слёттарын эрттирери дээн чеглелиг хемчеглерни ажыглап турар.

Ындыг болзажок партия райкомунун, эге организациялардың аныяктар-биле ажылды экижидеринге хамаарыштыр чорудуп турар ажылы көскү түннелдерни, ажыктыг үүлдерни бербейн турарын бюро хуралындан демдеглээн.

«Аныяктар-90» программада төлевилеттинген үүлдерден эвээш эвези, оон иштинде Шагаан-Арыгда, Эйлиг-Хем болгаш Чаа-Хөл суурларда культура бажкынары, район төвүнде спорт комплекизи күүсеттинмээн.

Аныяктарны бүдүрүкчү күш-ажылче хаара тударында, аныяк кижилериң күш-ажылчы сагылга-чурумун быжыглаарында, оларны идепкейлиг хөй-ниитичи-политиктиг амыдыралче хаара тударында чедир кылдынмаан үүлдер болгаш четпестер районда хөй. Рынок харылзааларынче шилчилге база өртектер өзүлдезиниң байдалдарында аныяк оолдар, кыстарның социал камгалалы болгаш ажылбиле хандырылгазы-биле холбашкан сорулгалар чедир тодараттынмаан.

«Күш-ажылдың хостуу», «УТКА 25 чылы» база Тулүш Кечил-оол аттыг совхозтарда аныяктарның социал чидиг айтырыглары, ылаңгыя ажылга киирериниң, оран-бажың-биле хандырарының, уругларны школа назыны четпээн уруглар албан черлерине тургузарының айтырыглары шүүлген шиитпирлетиннин турар. Районда 30 хар чедир назылыг 162 кижи ажылдаавын турар.

Районда бо чылын кем-херек үүлгедир чорук бичии кызырыла-даа, оон деннели бедик бооп артпышаан. Кижилерге аар кемдээшкин таварыштырарының саны көвүдээн. Арыг-Бажы, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү, Кызыл-Даг көдээ Советтериниң девискээрлериндe кем-херек үүлгедир чорук 2-3 катап көвүдээн.

Өөредилге - кижизиди л г е ажылдарын чаартырынга башкыларның болгаш өөренникчилериң комсомол организацияларының идепкейлиг чоруун партия райкому, школаларның партия организациялары ам-даа көдүрүп шыдаваан.

Аныяктарның интернационалчы, шериг-патриотчу кижизидилгезинде, шериг албанын эрттирериниге белеткелинде шыгыы четпестер бар.

Аныяк кижилерде азырадыкчы хөөннер, политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазыбиле албааргай чоруу, националисчи хөөннериң илереэшкини дыка хөй таварылгаларда кичээнгейден дашкаар артып, хемчег алдынмайн турар.

Партия райкомунун, парткомларның, партия эге организацияларының комсомолчуларны болгаш аныяктарны СЭКП хүрээлецинче хаара тударының талазы-биле ажылы сулараан.

Комсомол-биле харылзааларның база кады хөделиг-шиитпирлеп, чаа хевирлерин чегей шиитгээдип турар. Комсомолдуң аныяктар кижизидилгезинге, оларның социал айтырыгларын шиитпирлээринге ролю кудулаан.

Партия рескомунун бюрозу партия Улуг-Хем райкомунга, парткомнарынга, эге организацияларынга аныяктар-биле организакчы ажылдың аргаларын болгаш хевирлерин, экономиканың рынок харылзааларынче шилчилгезин, чуртта база республикада амгы социал-экономиктиг байдалды барымдаалап турган, сайзыраңгайжыдарын сүмелээн.

Аныяктарның идей-политиктиг база мөзү-шынар кижизидилгезин, партияның, дайынның база күш-ажылдың хоочуннары-биле, бүдүрүлге мурнакчылары-биле ужуражышкыннарны, сонуургалдар аайы-биле клубтарны, көрүлделерни, конкурстарны, «төгерик столдарны», фестивальдарны, дискотекаларны калбаа-биле ажыглавышаан, экижидер.

Райком, партия эге организациялары аныяктарның чурттап турар черинин аайы-биле ажылды идепкейжидер, хөрээженнер чөвүлелдериниң, депутаттар бөлүктериниң комиссияларының, ада-иелериниң аргаларын калбаа-биле ажыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле, арагалаар, наркоманияже хандыкшыыр чоруктар-биле демиселда күштелдирер, аныяктар ортузунга эрге-хоойлу билиглерин тайылбырлаар болгаш пропагандалаар талазы-биле ажылды үндезини-биле эде тургузар, совет хоойлуларының, ниитиниң корум-чурумунун хажыдыкчыларынга удур хөй-ниитиниң калбак туружун хевирлээр хүлээлгелиг.

Школаларның, ПТУ-нун болгаш районнун шериг комиссариадының, ДОСААФ, спорт комитеттериниң школачыларның болгаш аныяктарның патриотчу база күш-ламыр кижизидилгезинин талазы-биле демиг кады ажылын билдилиг болгаш дээштиг угшиглээрин партия организацияларынга саналдаан.

Аныяктар ортузунга националисчи хөөннүг илереэшкиннерни тывылдырар чылдагаанларны база байдалдарны шудургу база доктаамал чайладыр, аныяк оолдар, кыстарның күш-ажылга болгаш амыдыралга тургустуларының айтырыгларын боттут, чөптүг үндезинге шиитпирлээр.

Аныяктарның ажылга тургузуутаавыче хүн бүрүнүң кичээнгейин уландырар, оолдарны болгаш кыстарны чөптүг эвес чылдагаан-биле ажылга хүлээп албайн турар удуртукчуларны принципиалдыг сөз-биле көөр, чурттакчылыг черлерге филиалларны база цехтерни, биче бүдүрүлгелерни тургускулаар, ажылда хаара туттунмаанларны кооперативтерге, хуузунда күш-ажылчы ажыл-чорудулгаже киирер.

Районнун бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының специалистерге херек кырында негелдезин доктаамал өөренип көөр, аныяктар аравына профессия шилилгезиниң ажылын чорудар, совхозтарның, бүдүрүлгелериниң, организациялардың база албан черлериниң республиканың болгаш чурттуң өөредилге черлери-биле көрээлер үндезиниге специалист кадрлар база мергежилдиг ажылчыннар белеткээринге, эде өөредиринге, билиин бедидеринге салдар чедирер.

Совхозтарга, «Шагаан-Арыг тудуг» треске социал хөгжүлде фондузунун кезээ болур аныяктар фондузун тургузарын саналдаар.

Республиканың эрге-хоойлу камгалал органнарының, КАК-тың удуртукчу коммунистеринге (эштер Кара-Сал, Зотов, Федосеев) ол районче ында оперативтиг байдалды ханы өөренип көөрү, хоойлу хажыдыкчыларының чылдагаанларын болгаш байдалдарын илередири, оларны чайладырыга боттут дузаны көргүзери-биле ажылдакчылар бөлүүн сургакчыладырын даваскан.

Партия рескомунун бюрозунга өске-даа чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш оларның талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

М. С. Горбачевтуң Японияда чоруп турары

Токио, апрель 17. (СЭТАның корр.). ССРЭ-нин Президентизи ол хүн Японияның Социал-демократтыг партиязының төп күүсекчи комитединиң даргазы Такако Доиби-биле ужурашкан. Олар моон мурнунда Москвага ужуражышкыннарны кылып турган болгаш, бот-боттарының үзелбодалдарын эки билир. Ынчангаш бо удаада чугаалажыышкыннар совет-япон харылзааларының келир үеэзинге хамаарыштыр болган.

Т. Дои ийи чурттуң арызынга дипломаттыг харылзааларны тургузарынга социалистиниң киирген үлүүн чугаалааш, партиялар арызының, «чонуң дипломатизының» улуг ужур-дузалыг бооп турарын онзалап демдеглээн.

М. С. Горбачев Т. Доинин болалын деткип, кожа-хелбээ тайбын догуннаашкынны хөгжүдеринге бөдүүн чонуун санал-оналын болгаш киирип турар деткимчезин бедин-биле үнелээн. Делегей айтырыгларын шиитпирлээрде, политиктер чонуун санал-оналынга даянар ужурлуг. Бот-боттарында бүзүрежир чорук дайын айыылын болдурбазынга, кады ажылдажылганы хөгжүдеринге дузалаар деп, ол демдеглээн.

Ужуражышкынга В. П. Фалин, Л. А. Чижов, япон таладан С. Иватарэ, М. Мидзута киришкен.

• • •

М. С. Горбачев аян-чорук программазында көрүүнгенин ёзугаар Японияның дээди хоойлужудулга органы — парламентиге чораан.

Төлээлекчилер палатазының даргазы И. Сакураутв депутаттарының өмүнээзиндеи совет аалчыларга байыр чедиргеш, бүгү делегейге тайбыгны быжыглаарынга ССРЭ Президентизинин киирип турар салышкынын бедин-биле үнелээн. ССРЭ Японияның ажыл, амыдыралынга улуг рольдут кожа болур. Ийи күрүнениң арызында харылзааларның чаа деннелеге хөгжүп эгелээни Азия-Оожум океан девискээринге тайбынны быжыглаарынга, ниити байдалды экижидеринге дузалаар. Японияның соңгу талазында девискээрлер дугайында айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээри япон улустуң күзел-бодалын хандырары болур. Ийи чурттуң арызына тайбын керээзин дүрген чарарының чугулазын япон парламентарий демдеглээн.

Төвүлекчилер палатазының даргазы И. Цитув ССРЭ-ниң Президентизинин эгелээни эде тургустунуушкунну болгаш чаа ёзу-биле бодаашкын политиктазын онзалап демдеглээн. XXI үүс чыл Азия-Оожум океан девискээринин шапкын хөгжүлдезинин үеин болур. Ынчангаш ийи чурттуң арызына тайбын кады ажылдажылганы бот-боттарынга ажыктыг кылдыр хөгжүдери чугула. Делегейниң ийги дайынынын соонда чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларны чугаалажып сайгарарын үе негеп келген деп, ол чугаалаан.

М. С. Горбачев парламент депутаттарының мурнунга чүве чугаалаан.

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ

САРЫГ-СЕП. Каа-Хем районнун «Ленинчи орук», «Улуг Октябрь» совхозтарының хардан баштай хосталган хову-шөлдеринде шык базырыышкыны эгелээн.

Оон-биле кады районнун ажыл-агыйларында үрезин арыглаашкыны, хову-шөлдерже өдек сөөртүүшкүнү дооступ турар. Агаар-бойдустун байдалы бо хевээр таарымчалыг турар болза, каа-хемчилер май 4-5-те тараа чаштырылгазын эгелээр деп турар. Хову турлаглары шупту колдуунда белен-даа болза, субботник хүнүнде оларнын чамдыктарынга совхозтар төптеринден шефчилер кээп, эвээш эвес ажылдарны кылыр.

ШАГААН-АРЫГ. Улуг-Хемнин Түлүш Кечил-оол аттыг совхозу бо чылын шык базырыышкынын районнун өске ажыл-агыйларындан мурнап эгелээн. Ол-ла ажыл-агыйнын Сээнек суггарылга системазында, «УТКА 25 чылы», «Найырал» совхозтарның суггаттыг шөлдеринде бо хүннерде ажыл-иш хайныышкынныг — эвээш эвес хемчээлдиг черлер суггартынган.

Республиканын ажыл-агыйларының барык шуптузунда нарын айтырыг—чамдык артык кезектеринин чогу азы чедишпези.

(Бистиң корр.).

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААМАЛ КОМИССИЯЛАРЫНЫН ХУРАЛДАРЫНЫН ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-нин Дээди Совединин доктаамал комиссияларынын хуралдары 1991 чылдың апрель 23-те 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫН ЧЕДИГИ СЕССИЯЗЫНЫН АЖЫТТЫНАРЫНЫН ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-нин Дээди Совединин чедиги чыыжынын чедиги сессиязы 1991 чылдың апрель 24-те 10 шакта РСФСР-ниң КП-зынын Тыва республика комитединин Политиктиг чырыдышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИН УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫН КИЧЭЭНГЕЯИНГЕ

Тыва АССР-нин Дээди Совединин чедиги чыыжынын чедиги сессиязынга келген Тыва АССР-нин улус депутаттарын 1991 чылдың апрель 23-те 9 шактан 21 шакка чедир Советтер бажыңынын № 107 өрээлинге (телефон 2-55-42), 1991 чылдың апрель 24-те 8 шакта РСФСР-ниң КП-зынын Тыва республика комитединин Политиктиг чырыдышкын бажыңынга (телефон 3-34-46) бүрүткээр.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-нин улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының доктаалы-биле Тыва АССР-нин улус депутаттарының талазы-биле Молодежный № 5 (Кызыл хоорай) болгаш Азас № 112 соңгулда округтарынга соңгулдалар эрттирер хүнү 1991 чылдың июнь 8-те турганындан июнь 12-же соңгаарааткан.

БИБЛИО-ТЕКАРЬ

Бо сөстү номчупкаш, пролетариаттың сураглыг чогаалчызы Максим Горькийниң билиглерниң үнер дөзү — ном дээнин сактып кээр бис. Библиотекарылар — бүгү-ле номнарның суртаалчылары. Оларның ачызында политиктиг, уран-чечен болгаш өске-даа темалыг номнарны хүн бүрү номчуп, боттарывыска ажыктыг, өөредиглиг үүлдерни шиитгээдип ап турар бис. Кызылда А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының национал болгаш чурт-шиничилел литературазының килдизинге кире бээр болзуларза, чазык арын-шырайлыг кижи силерни хүндүлээчел ёзу-биле хүлээп алыр. Ол Зоя Мытылаевна Монгуш-тур. (Чурукта).

Зоя Монгуш — Канскиниң библиотека техникумун база Улан-Удэниң культура институдунуң библиотека факультедин дооскан. Чөөн-Хемчик район библиотеказынга ажылдап эгелээн. Аңаа арга-дужулгазын байлакшыдып, номчукчулар-биле найыралчы харылзаа тударының аргаларын тыпкан. Амыдыралының аайы-биле ол 1981 чылда Пушкин аттыг библиотекага ажылдап эгелээн. Партия кежигүнү З. М. Монгуш чүгле бодунун кылыр ажылдары-биле өйлешпейн, хөй-ниити ажылдарының база идепкейлиг киржиккизи деп мактадып турар.

Бо килдисте тыва чогаалчыларның чуруктарын долузу-биле аскан. Ол ышкаш килдис ТАР үеэнинин болгаш тыва чечен чогаал номнарын, тыва дылче очулдуртунган чечен чогаал номнарын. Тыва иштинде үнүп турар номнарның библиографиязын тускай номнар кылдыр белеткээн. Чаа номнар-биле таныштырылга ажылдарын Кызылда дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниге чоруткулаан. Ол ышкаш районнарже сургакчылап, ында библиотека ажылдакчыларынга методиктиг дузаны чедирип келген. Бо-ла бүгү ажылдарда библиотекарь Зоя Монгуштуң киирген үлүү биче эвес.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Хоочунга сөс

НАЗЫН ҮЕЗИН КАМНААР

Тыва улустуң үе-дүптеп чагып чораан кайгамчыктыг ыдыктыг йөрээл сөзү «Аныгладан адыг камна» болгаш өске-даа адыг сөстери кижи аныяк чоруур шаанда артап болбас хөйлузу болур чүве. Ам ол сөстерни, тодаргайлаарга, аныяында адыг каммаваска чурттап эртер эвезе чылдарын довуракка бораанны ол ышкажыл.

Бистиң бо үениң аныяк-оскеги адыг каммавас, «Чурттаза чурттаайн, чурттаваза чурттаваайн, хамаан эвес» дээр сагыштыы дыка-ла комудаачыг-дыр. Кичээнгейлиг боолу көрүнер, хөөкүй-де аваадар кайы хире хилиректеп, чажыдарда эмзирип, амыр-дыш чок, дүне үйгузун безин орта удувас, кавай безин шыгырт дээрге, харан көрүп, сагыш човаң, бодуне чыыра тыртып, шуглап, эмзирип, кайы хире хилиректеп-дир. Ол силерниң, шынын чугаалааргa, кижи төрелгетениң кара чаңгыс үнер дозу ол ышкажыл.

Ол не кижи чүү бодан, ажы-толу төрүп, азырап каанмы? «Мээң чаптанчыгбайым, келир үеним, бистериң— ада-незиниң, чоңунуң чаагай чаңчылдарын уламчылап, бодунуң чуртунга ыдыктыг баразан болзуи, аас-кежиктиг, чеме-хала чок чурттазын» — дээш, ыраг чораан-ла сагыш човаң кээр болгай.

Төлептиглер хөй. Бистиң бот-тывыңгыр артистеривис, улуг театрның артистери, бистиң тускай эртемниглеривис, механизация, човаачылар курузу, техникумнар, институттар болгаш оон-даа өске өөредилге черлерни доскаларны кижи чоргаарланып көөр, дыңнаар-дыр.

Ам эмиелгени көрээли. Мен Кызылга эмиедип чыдырымда 2-3-даа оол аккелди, иштинче, шөйүидүзүн кыргый бижектеткен, хып дээн аныяк назынында ажыл кылып шинээн чидирген кижилер болду. Оларның адын адаас мен. 1991 чылдың февраль айда болуп турган чүве.

Оларны эмчилер тоовайн эртер аргазы чок, амыр-дыжын харам чокка, үйгу-дыш чок эмиеп, амы-тынын камгалап ап турдулар. Эмчи — ол дээрге база-ла незиниң эки-ле чуртазын, чоңунга бүгүнүг-ла болзун дээш, төрүп, азырап каан ажы-толу ышкажыл.

А назын үезин каминаас, аразының төрүп каан чамдык ажы-толу чүге назының бужартадып, эш-өөрүнче ок-бижек аныып, ишти-хырыны чара-чиге незин чоруурул? Оонбиле кандыг-даа «маадыр» ат чедип албас. Чоо ыдыгларны кайы хире каргап турарын билбес кижи чок.

Ол дээш керек эрттирип чораан, аар-бергээ шыдашпайн. Саян артындан Тываның чазаанда дилег кылып турар өөлдар база бар. Ол дилегни чазак эвес, чоо боттары-ла көрүп турарын ноччаан силер. Чүү дижин? «Боду кем-керек кылырда чүге боданмаан, кандыг-даа берге болза, херээн ол черге ыдажын эртсин, оны чиигеткен, азы Тываже чоруткан хереэ чок»— деп, хөй чоо бижин турар-дыр. Чоокта чаа-ла Саян артындан өлүг кижини сөөртүп экелгеш, ыыда ажаадывыс. Ол чүү деп чүвел? Аказа чуртунга эш-өөрүбиле ажылдап, чоңунга, совхозунга ажылдап турган болза, алдар-ат-даа чедип алгай, ажыа-көпеек-даа ажылдап алгай, тодуг-догаа, чеме-хала-да чок, чаш чурталгазы саглаңайным чораай. Кижи сактып четпес алдагдалды ыяглаш, ада-незиниге, торээн чоңунга улуг качыгдаалы, ажыг ыраак чажын арттырганы ол ышкажыл. Ол бозу чүү билирил, «ыыдаажаң оранында» чыдар, ол-ла-дыр.

Мээң ажы-толум, мен адаан хар ырак аштым! Боданыңар, кичээнгейлер! Назынларны [illegible] үдлетпеңер, эзи-бодаңыңар ада-незиниң, эки-өтка, ашыдаларыңар сетил-сагыжын хилиректеп-силер!

Тиленш САЛЧАК-ООЛ.
Пенсионер, «Үш-ажылдың хоочуну». Баян-Кол суур.

Коммунистиң туружу

ХАРЫЫСАЛГА. КОЛ НЕГЕЛДЕ ОЛ

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң республика көрүлдезинге совхозтарның партия организацияларындан Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң партия организациязы тиилекчи болуп үнген. Партия организациязының болгаш коммунистерниң ажыл-чорудулгазын кысказы-биле таныштырар-дыр бис.

Совхозтуң партия комитеди бирги эвелгеде бодуның ажыл-чорудулгазын чаартыр, сайырамгайындар хемчеглерни ап турар. Партком кежигүннери партия организациязының чугула участоктарында быжыглаан. Олар доктаамал болгаш түр даалгаларны күүседип тура, парткомтуң, партия организацияларының ажыл-чорудулгазынче хаңылап кирип, эки дурзулганы өөренип, нептередип, ажылыште, амыдырал хаңдырылгазында четпестерни илередип, оны чайлаарда, эдип алырда чүү кылырын тодарадып, боттарының тодаргай саналдарын, сүмелерин киирип турарлар. Партком кежигүннери партия эге организацияларында быжыглаан. Оон уламындан хамаарышкан партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, ролюн бедидер, партияның хүрээлениң быжыглаар талазы-биле ажылдарны чорудуп турар.

Коммунистер доктаамал болгаш түр даалгаларлыг. СӘКП-ниң Уставының негелделерни, партийжи даалгаларны, даандырган ажыл-хереги олар каңчаар күүседип турарының дутайында отөттарын парткомуң, партбюроларның, партияның хүралдарына дамнаарын чурумчуткан. Чүгле эрткен чылын партия коммунистин отчедун дыңнап, чугаалашкан, ажыл-чорудулгазын анализтээн, оларга ажыктыг сүмелерин берген.

Партия кежигүнүүре бүдүрүлгениң мурнакчыларын, аныяктарны киирип алыр талазы-биле боттуг ажылды чорудуп турар. 1990 чылда 9 кижини партия кежигүүрүне хүлээп алган, чаңгыс-даа кижи кежигүнден үмнээн. Партия комитеди улус депутаттарының черчер Советтериниң депутаттары, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-иннги организациялары-биле, ыыда ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр совхозтуң социал-экономиктиг төгүлдериниң дүргедедириниң, кижилиглиг ажылын эжиндериниң айтырыгларын бир деминг шиитпирлеп турар.

Партокомның дузазы-биле совхозта бот-орулга-чарылга, аренда, бригада, ог-бүле керээлерни ыыкаан ажыл-агыйны чорударының деишлгелиг чаа аргаларын шиигээдип ап турар. Чаа системаны нептередирин, оон ужур-дузазын ажылчын бүрүүнге чедир тайылбырлаарын партия комитеди биле совхозтуң дирекциязы ажыл-агыйның адыр бүрүүнде коммунистерни, тускай эртемниглерни дамчыштыр чорудуп турар. Амгы үеде совхозтуң бүгү салбырлары кооперативтер кылдыр чаарты организаттыгаан.

Коммунистер даандырган ажыл-хереги ак сеткилдиг кылып, оларның хөй иуруузу бердинген планныг оваалдаларын күүседип келгеннер. Бүдүрүлгеде 47 коммунист ажылдап турар. Эрткен ажыл-агый чылында эки көргүүлгени саанчылар Мария Донгак, Карыс-кыс Монгуш, Алдын-кыс Куулар, витаминниг сиген далганы белеткээр звенода Монгуш Даваар-оол, Байлак Донгак, мал ажылында механизация ажылдарының механиги Дорзу Монгуш, чаланы Борис Куулар болгаш өскелер-даа чедип алган. Витаминниг сиген далганы белеткээр звеноның (удуртукчузу Монгуш Даваар-оол) ажылын мактаас аргажок. 36 га шөлдүң тарымал медезини ийи катап сугтаргаш, оон алган дүжүттен 280 тонна сиген далганың бүдүрерин керээде айытхан турган. Херек кирында звено кежигүннери 338 тонна сиген далганың бүдүргеп, бир центнер сиген далганың бот-үнезин 22 көвеске чиигеткен. Чыл түнелиңде звено районга социалистиг чарыштың тиилекчизи болуп үнгеш, шилчинр Кызыл тук-биле шаңнаткан.

Партия комитеди болгаш партия эге организациялары чедиичелиг чамдык ажылдарны кылган-даа болза, олар негелделерге чедир чогуур хемчеглерни албаанындан партия ажылында, коммунистерниң ажыл-чорудулгазында биче эвес четпестер ам-даа барын айтыры чугула.

Коммунистер эрткен ажыл-агый чылында каңчаар ажылдаанының, чурум-сагылгазының байдалын партия хүралынга анализтеп чугаалашкан, четпестерни илереткен, 1991 чылда сорулгаларын тодаргай айытхан шиитпирни үлээп алган. Бүдүрүлгеде ажылдап турар чамдык партия кежигүннериниң дааскан хереэнге харыысалгалыг эвес болганындан планныг оваалдаларын күүсетпээн коллективтер, кижилер барын илереткен. Шык-Бажы сүт-бараан фермазының эргелекчизи коммунист Олег Ондар, осеменатор коммунист Александра Куулар бызааларны менди дорукторүп алыры-биле чогуур негелдете чедир ажылдаваан. Дөн-Терек сүт-бараан фермазының эргелекчизи коммунист Саая Билзей-оол ажылынан хостаткан. Хой ажылында коммунистериң иштинде төрүүр чүе баш хойдан 90 ажыр хураган менди дорукторган кижи чок болган. Борис Куулар, Чечек Монгуш, Ольга Куулар, Роза Сарыглар, Александр Сарыглар төрүүр чүе баш хой, өшкүдеп чүгле 56-49 чедир хураганны, аныйны алган. Бо четпестерден чогуур түнелли үндүрерин, бо чылын эки ажылдаарын үстүнде ады үнген коммунистерден шыгыны негелдени салган.

Чер ажылында хаара туттуган коммунистериң аразында оваашкан хереэнче чогуур кичээнгейни салбас, планныг оваалдаларын күүсетпес эштер база бар. Чыргакы кооперативтиң коммунистери (парторганизация секретары Монгуш Кара-оол) боттарының күжү-биле мал чемнерин белеткен албаанындан өске коллективтерден ап келгени четпес. Сугарылгада быжыглаттынган коммунистер Алексей Монгуш, Чөнүкпен Монгуш, Куулар Делег-оол четпес ажылдаанындан чаагай тараанны, мал чемнерни остүрүп ап болур шөлдерден дүжүт албаан. Дөн-Теректиң чаа сугарылга бугазын долу ажылган шыдаваан. Бо четпестерни бо чылын катаптаваны-биле хемчеглерни ап турар.

Партия комитеди болгаш партия эге организациязы партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезинге ийелекгиг киржир дээш партия ажылын чаартырының, коммунистериң башкарыкчы ролюн көдүрериниң, эрткен чылгы четпестерни чайлаарының шиитпирлерни ап турар.

Токлак-оол САРЫГЛАР.
«Чыраа-Бажы» совхозтуң партком секретары.

ҮЛЕГЕРИН ДӨЗЭЭЛ, САЛГААЛ

Бодүүн-даа болза, аныяк кылдыр өттүнгеп, чолдаасмаар дурт-сынныг дерээжен кижи эртемниг не Кызыл хоорайда Михаил Бухтуев кудумчузунда бир бажыңдан үнгеш, далаштыг базып чоруптар. Ол дээрге Кызылдың № 2 ортумак школазында хоочун башкы Монгуш Шыырааповна Кандан-дыр.

— Башкының харыысалгалыг болгаш хүндүлүг мергежилин шилип алганыңарга кым салдарлыг болганы?

— Бо айтырыгга харыылаарының мурнунда, таптыгла 39 чыл бурунгаар он класс доосканым, амгы мээң ажылдап турарым № 2 школаның төөгүзүн, аңаа аңгы-аңгы үеларде ажылдап чораан, амгы үеде бистиң аравыста ажылдап, чурттап-даа чоруур, а ол ышкаш бистиң аравыста чок-даа болза, ажыл-керээниң изин арттырып каан, бүгү Тывага үжүк-бижиктиң нептередип, культура хереэн сайыраалырына киришкениериниң адын, фамилиязын сактыры артык эвес бөөр. Чүге дээрге оларның бүүнүг ижин уламчылаан болгай мен—деп, ол чугаалап эгеледи— Оларның чамдыктарының аттары мында — дээш, Монгуш Шыырааповна 1950 чылда он классты болгаш Абаканның башкы институдун кады доосканы, педагогика эртемнериниң кандидаты Красс Байыр-оолович Салчактың «Тываның улус чыдыгышкынының хоочун ажылдакчылары» деп номун көргүстү. Ол номда Москвага, Ленинградка, Улан-Удэге, Ойрот-Турага (Даг-Алтай) башкының дээди эртемин эдис баштай чедип алган. Кызылдың № 2 каттышкан школазынга аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чораан башкыларны айыткан болду. Оон башкы болуруга онгу класстың баштынчы башкызы турган Алексей Мокур-олович Белек-Байыр улуг салдарлыг болганын чугаалады. 1950 чылда 30 кижи он классты доосканы. Ол үеде Тывага башкылар чедишпезин барымдаалаваш, чамдыктарын тус-тус район, суму школаларынче башкылаңнып чоруткулаан. Он ажыг кижини Абаканның башкы институдунче өөредип чоруткан.

— Ийи чыл хуусаалыг башкы институдун 1952 чылда доосканы келдивис. Ынчангы областың улус өөредилге киллизинің эргелекчизи Николай Алексеевич Серлобов бисти чылыы-биле хүлээп алгаш, тус-тус школаларга ажылдаар дужаалдарны тыпсып бергеи. Кызыл школазынга ажылдаарын күүсээр кижилер артып калзын деп сүмелеп турза-даа, шуптувус көдээ школаларже башкылап чоруткан бис. Мээң башкы ажылым Чаа-Хөл ортумак школазындан эгелээн чүве — деп, хоочун башкы чугаалаар.

Монгуш Шыырааповна огбуле аайы-биле 1958 чылда Кызыл хоорайга келгеш, амга чедир № 2 школаның эге класстарынга башкылап келгеи. Хоочун башкының ажылының нарын арга-дуржулгазын ханы анализтеп, оны номчукчуларга, башкыларга бирдей-бирээ чокка чугаалап бээр деп сорулга салбайн тур мен. Ол 1958 чылдан эгелээш, эге класстарның чеже өөреникчилерни доостурбаан дээр силер. Бо үениң дургузунда оон башкылаан өөреникчилериндеи чаңгыс-даа кижи багай диртип көрбээн.

— Силериң башкылаан класстарыңарның өөреникчилери чылдан чылче класстарже шилчип, ханы билиглиин, эки ижизидилгелиин көргүзүп турар-дыр. Моон чаңыды чүдел, Монгуш Шыырааповна?

— Бирээде, өөреникчилериң кижи бүрүзүүнүң психологизын, аажы-чаңын бүгү талалыг билириде. Ийиде, өөреникчилериң, ада-нелериң ниити байдалын эки билири. Оларның-биле доктаамал харылзаалыг болуру. Үште, класстың, ада-ие, төрелдер комитединге кол даныры. Оларның ажылынга башкы кижи боду кол өзек болур. Ынчангаш башкы бодуу методикада болгаш педагогикада чаа чүүлдерни номчуур, өөредилге-кижизидил г е л и г ажыктыг чүүлдерни, мурнакчы дужулганы амыдыралга дидими-биле ажыглаары.

Кады школа доосканы эштериниң дугайында сонуургай бердим.

— Бистя эртем-билигге өөреткен башкыларывыстың чагынга ээ болуп, республиканың улус ажыл-агыйының ийзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар дээ. Оларга педагогика эртемнериниң кандидаттары Серот Салчак, Красс Салчак, чогаалчы, төөгү эртемниниң кандидаты Екатерина Танова, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Зоя Куулар, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Сүгдер Содунам болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Ам барык-ла 39 чыл дургузунда башкылаан-дыр силер. Улус ажыл-агыйында силериң өөреткен өөреникчилериңер хөй-биле ажылдап чоруурун чугаажок. Оларның дугайында чүү чугаалап болур силер?

Башкы Март 8 таварыштыр байыр чедирген ийи телеграмма көргүстү. Бирээзи Грузиянын Тбилиси хоорайда «Н» шериг кезээнде майор Владимир Монгуштан, өскеси Даг-Алтайда шериг кезээнде улуг лейтенант Омак Хандыдан келген болду. Аңгы-аңгы үеде доосканы өөреникчилери-биле башкының харылаазы эки. Кызылда З. Т. Салчак (Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи), Б. Т. Куулар, А. К. Седип, Н. М. Сагаандай, А. К. Базыр-оол, М. К. Базыр-оол дээди эртемниг эмчилер, Полина Оюн, Майя Намчыл, Андрей Ашак-оол эртем-шинчилел институдунда эртем ажылдакчылары. Өөреникчизи чораан Кара-кыс Чолдак-оол биле Монгуш Шыырааповна ам барык-ла он беш чыл дургузунда чаңгыс школада кады ажылдап чоруурлар.

Хоочун ишчи бо өөредилге чылында 2 «б» классты башкылап турар. Класстың өөреникчилериниң билин шыырак. Класстың ада-ие комитедини

ХАРЫ УГДА БЕШ..

УЛАН-УДЭ. (СЭТА-ныҢ корреспондентизи С. Трофимов). БАМ-ныҢ Барыын участогунуҢ тудугжулары болур ЧуглиннерниҢ өг-бүлези тус черниҢ почтазыныга амыр-дыын бербестээн деп. Бурят ССР-ниҢ Северомуйск суурунуҢ чурттакчылары баштактаныр. Өг-бүлениҢ адрезинге байыр чедирген телеграммалар болгаш посылкалар үүлбестээн. Үүге дизе өг-бүлеге чоокта чаа хары угда беш ийистер немешкен.

РоссияныҢ улус депутаттары ниитизи-биле үш муң рубльге өнзы-бүрү белектер саткаш, чаа төрүттүүгеи оолга, дөрт кыска чоруткан. БелектерниҢ аразында уруглар аш-чемниҢ элээн каш хевирлери болгаш идик-хеп аймаа бар. Аныяк өг-бүлеге БурятииныҢ чазак өскүнүнүҢ база кээп чорааннар. Чуглиннер олардан мебель, өөнүг телевизор, соодуччу белекке алганнар. Чуглиннер магистральга Кемероводан келгеннер. БурятииныҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ дилээ-биле Кемеровога оларга квартира бээр болган. ССРЭниҢ Президентизи М. С. Горбачев оларга байыр чедирген.

(Эгези № 70 «Шында).

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Оюн Чутур Ондаровна — Тыва респотребсоюзтуҢ баҢзыҢ эргелелиниҢ ажылчыны.

Петухова Александра Федоровна — «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынынын «Светлячок» ясли-садыгыныҢ улуг эмчи сестразы.

Полещук Виктор Изотович — «Каа-Хем» разрезниҢ слесарь.

Ророта Ян Хорумеевич — «Тыва хлебпродукт» каттыжыышкынынын чазанныҢчызы.

Саая Кудер Намчылович — Харылзаанын бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниҢ автобаазынын чолаачызы.

Самодурова Людмила Григорьевна — Харылзаанын бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниҢ экономизи.

Селиванова Валентина Васильевна — Тыва профэвиледнин область чөвүлелиниҢ инструктору.

Солдатенова Лариса Николаевна — республиканыҢ кеш аарыглар диспансериниҢ повары.

Станковская Елена Павловна — Тыва АССР-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ эмнелге пунктузунуҢ эргелекчизи.

Сухорад Иван Дмитриевич — баҢзыҢ тудуу комбинаттыҢ авточүдүрүкчүзүниҢ машинизи.

Тихонова Надежда Родионовна — Кызыл хоорайныҢ харылзаа белдириниҢ начальникинин оралакчызы.

Тусымина Валентина Мелетеевна — Харылзаанын бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниҢ кадрлар килдизинин начальниги.

Ульянкин Иван Тихонович— «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниҢ чолаачызы.

Черепанов Петр Иванович— пенсионер.

Цепелева Галина Яковлевна — уруглар баҢзыныҢ эмчи сестразы.

Цыбульский Александр Иванович — ТываныҢ машина тудуушкун заводунуҢ шеригжиттиг камгалал салбырынын командири.

Шамина Анна Мануиловна — «Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынынын автобаазынын ажылчыны.

Шевченко Петр Васильевич — «Тыва коммунэвертор» бүдүрүлгезиниҢ чолаачызы.

Шокур Владимир Иванович — «Каа-Хем» разрезниҢ автобус чолаачызы.

Шимкова Валентина Михайловна — уруглар баҢзыныҢ логопеди.

Шымрап Екатерина Даваевна — КрасноярскиниҢ агроуниверситетиниҢ Тывада филиалынын библиотекарь.

Ямалетдинова Тамара Андреевна — «Востоксибгиппроводхоз» институттуҢ Тыва салбырынын килдис начальники.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Доржу Адыг-оол Хертекович — Шүй ортумак школазынын өөредилге эргелекчизи.

Кудуруппай Мөрзек Хертекович — Шүй ортумак школазынын башкызы.

Күжүгет Кызыл-Кат Салчаковна — Кара-Хөл суурда Культура баҢзынынын директоры.

Күжүгет Тамара Дутановна — «Кара-Хөл» совхозтуҢ ажылчыны.

Күжүгет Александр Хоотеевич — «Кара-Хөл» совхозтуҢ малчыны.

Салчак Сайын-Маадыр Серенотович — «Кара-Хөл» совхозтуҢ бухгалтери.

Хертек Данов Деликович — «Кара-Хөл» совхозтуҢ профэвилел комитединиҢ даргазы.

Хомушку Елизавета Магдыгаевна — Тээли суурда «Аян» уруглар садыгынын эргелекчизи.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Айкай Эртис Чандырович — «Бүрен» совхозтуҢ чолаачызы.

Баланина Анна Егоровна — районнуҢ ИХК-зинин камгалал килдизиниҢ контролеру.

Бурдакова Эмилия Ивановна — «Бүрен» совхозтуҢ кол бухгалтери.

Гуркова Алла Александровна — районнуҢ Сарыг-Септе харылзаа белдириниҢ техажылчыны.

Жилкина Ефросинья Артемьевна — районнуҢ Сарыг-Септе харылзаа белдириниҢ техажылчыны.

Изосимова Валентина Рагнитьевна — районнуҢ санэпидстанциязынын санитарказы.

Ильин Илья Иосифович — «Тыва хлебпродукт» каттыжыышкынынын Сарыг-Септе тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезиниҢ мастери.

Лубошникова Надежда Федоровна — ажыл-агыйлар аразында кожун чоруур механизастаттынган колониянын кол бухгалтери.

Непомнящих Мария Романовна — районнуҢ улус өөредилге килдизиниҢ № 5 ясли-садыгынын ажылчыны.

Сарыглар Роза Сереевна — Ильинка ортумак школазынын башкызы.

Суслова Полина Николаевна — Сарыг-Сеп суурда пенсионер.

Черепанов Григорий Федорович — районнуҢ төп эмнелгениниҢ чолаачызы.

Шумова Валентина Ивановна — күрүнеҢ район үреви инспекциязынын начальниги.

«Бурунгаар» совхозтан

Анчы Ложаанмай Борбакшинович — янек кадарчызы.

Буянды Хепче Монгеевна — ногаажы.

Дүлүш Анчимаа Бурнеевна — ногаажы.

Кас-оол Анна Чодуровна — ногаажы.

Кирасов Александр Моисеевич — повар.

Кунгаалай Кушкашмаа Коксеевна — быаа ажаакчызы.

Лакпа Сергей Чаптыевич — тракторист.

Маады Тизекмаа Норбуевна — ногаажы.

Сандара Миржит-оол Миржитович — гараж эргелекчизи.

(Уланчылыг).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниҢ Дээди СоведониҢ ПрезидиумунуҢ Чарлыы

Чаа чүүлдер, болуушкуннар, фактылар

КЫЗЫЛ-КУМНУҢ ЧАЖЫДЫ

Төп Кызылкумда, дагларда, халларда, аная эвес чуруктар тывылган. ОлардыҢ чамдыктарында скафандрлар кеткен кижилер, өскелериде — космиктиг корабльдерге дөмейлиг зүүрүктер бар.

— Специалист уфологтарны ол бичин-даа алдесиндирбес. Ыныг «аалчылар» дугайын херечилеп турар төөгүлер ол девискээрде эвээш өөс —деп. Бүгү-эвилелдиг уфологтын ассоциациязынын башкарылга чөвүлелиниҢ кежигүнү, «Уфотөптүк» (Ташкент) директору, Узбек ССР-ниҢ Космоавтика федерациязынын чанында аномалия болуушкуннарын шинчилээр талазы-биле секция эргелекчизи Сергей Азадов мынаар чугаалаар.

— Ужуп кээп турар танытынмас объектилер (УТО) — Төп Кызылкумга бо-ла таварлыр аалчылар. ОларныҢ көстүп келгениниҢ дугайында соолгу медээни январь ортаҢ үениде алдывыс. А аная чедир ол девискээрде ийи экспедицияны организастадывыс. ҮнүүшкүннериниҢ эң солун чүүлдериниҢ бирээзи болза, өске планетадан көөр корабльдиҢ черге чуура кээп дужер ужурлуг черни ажаа келгеш, оны баш удур шинчилеп көргени болур.

Чугаа чогум чүүл дугайындал?

Кызылкумда хоорайларныҢ бирээзинге, Зарафшанга, экспедициянын кежигүннери алдептиг бир хереезжен-биле таныжып алганнар деп, Сергей Азадов чугаалады. Ол, шынаанда, кайгамчык кижи. Оон бодунуҢ сөзү-биле алырга, черден дашкаар цивилизациниҢ төлөөлекчилери-биле ол өй-өйде ужуражы бээр кижи бооптур. Эрткен чылдың чазынында мынаар чүүлүн дугайын ол чугаалаан: өске планетаныҢ кораблин ол цивилизация черчоогунуҢ орбитазынга узуткап каан, оон бузундулары хоорайдан 30-40 километр ырак черге кээп душкен. Чартык чыл болганда (1990 чылдың сентябрьда) ийи геолог чер үттеп турган, алдептиг бүдүмелге таварышпаан болза, ук информация чүүү-биле-даа бадыткатынмайн артып каар турган. Ук бүдүмел чер кырынын эвес дээрзин анализтиг түннелдери көргүскен. Бир эвес «өске планетадан келген узуткаттынган корабль» деп тайылбырны барымдаалап алыр болза, плазма девирлиг чалбышталган масса чер кырынга оожум дужер дээрзин болап каары берге эвес. МассаныҢ болу болгаш оон температураза чангыс аай эвес. Чер кырынга ол өскерлир ужурлуг. Бедик температураныг черге эзилдиргини турнуктуруптар, а дыка куду температурага — биомассаныҢ кывышкынын болдуруптар.

Ук бүдүмелди үстүнде чугаалаанывыс хереезжен холбаачынын айыткан черниҢ чоогундан тыпкан.

Төп Кызылкумда ийи экспедициянын үезинде Ташкент чурттуг уфологтар тывыжыксыг өске-даа болуушкуннарга таварышканнар. Даугыстау суурнуҢ кыдынга үш ооп алдеп-чиктиг «амытаннар» көргеннер. Олар конустарга дөмейзимээр болган. ОларныҢ койгун ышкаш маниаарын эскергеннер. Халыжынын бедик бүдүн чартык метр хире. Ардып чиде берген тывыжыксыг ол аян-чорукчуларын истерин суурнуҢ улуг чурттакчылары база көрген.

Зарафшан хоорайда «Льдинка» кооперативтиҢ ажылчыннары — чолаачы Александр Мунасов, автослесарь Геннадий Агафонов, экспедитор Тамара Тимакович эрткен чылдың ноябрьда ужуп чоруур таныттынмас объектини көргеннер. Навои—Зарафшан орунга дүне када чоруп ора, бедик дөртен метр хире, хөлчок узун, цилиндр хевирлиг чүве көрдүвүс деп, олар бадыткап турарлар. Ол дугайын олар дыка бүүрүеннинг чугаалаарлар.

Элээн каш айлар эрткен соонда безин «Уфотөптүк» экспедиция болуу объектиниҢ көзүлген черинге чеде бээрге, биолокация дүрген долганы бээр болган. Ол база алдептиг.

— Ол экспедициялардан байлак материалды чыып алдывыс. Ам карта-диаграммаларны тургузуп, аэрофотоматериалдарны сайгара номчуп, оны шинчилеп база анализтеп турар бис. Ылангыя хаяларда чуруктар бистн дыка сонуургаткан. Чаа экспедицияга белеткенин кирипкем бис. Ол чорааш, чаа-чаа болуушкуннарга таварыжрывыс чугаажок — деп, Сергей Азадов түннеп аарак чугаалады.

Ташкентинде «Уфотөп» эртем-шинчилел будүрүлгезин 1990 чылдың ноябрьда тургустуган. Совет Эвилелиниде ыныг угланыышкынныг бүгү-ле болуктер болгаш организациялар-биле быжыг харылзаалы тудуп турар. Ол ышкаш АКШ-ныҢ, ЯпонияныҢ, БолгарияныҢ уфологтары-биле харылзаалыг.

Тимур НИЗАЕВ.
(МИА).

КАИ ЭКРАНЫ

БО ТАВАРЫЛГАДА КАНЧААРЫЛ?

Орук-транспорт озал-ондаа. Ындыг таварылга болган, бүрүткеттинген деп чугаалаары амыр эвес, айыыл-халап болбазын-на деп бодаар, күзээр бис. Ынчалзажок кайы-бир кижи транспорт озал-ондаандан чайлап шыдаваан барган-дыр, чанаа боор, пассажир, чолаачы болу-даа ажырбаан, машина үрелген дижик. Мындыг байдалда чугаа материалдыг когарал дугайында чоруп турар. Бо байдалда чолаачы канчаарыл? Сайгарылга, истелге канчаар чоруттунарыл?

Чолаачы чүүү-даа мурнай, орук шимчээшкинниҢ чурумунуҢ негелделерин сагыр, удуртулга болдурар ужурлуг. Озал-ондак дугайын КАИ-ге дыцнадыр, херечилерни билип алыр. КүравтоинспекциниҢ ажылдакчыларынын чедип келирин маная тура, озал-ондактың истелгезинге эргежок чугула болгу дег истерни, байдалды камгалап арттырарын овалдажыр. Шын болгаш чоптуг түннел үндүрериҢе ол эргежок чугула.

Когарал түүүге хамаарыштыр чугаалажып көрээлиннер. Амды практикадан алырга, организацияларга, будүрүлгелерге болгаш албан черлериҢе автотранспорт озал-ондаанын чедирген когаралдың түүү 500 рубльден ажа бээр болза, оны улуг хемчээлиг деп көрүп турар, ол түн хуула транспорт эзелериҢе база хамаажыр. КАИ, байысаалга, истелге черлери кайы-даа таварылгада, ол айтырыгны кинчеглиг сайгарып, өөренип көөрүүнүҢ чугулазын билир. Чүге дизе чамдык кижилерге 800 рубль ыныг-ла улуг эвес материалдыг чарыгаал болур, а 400-500 рубль айтырыы нарын алаар кижилер база бар болгай. Ынчангаш шалыҢныҢ хемчээлиг, өг-бүленин орулгазын, уругларынын саныН барымдаалаар, өөренип көөр дээрзин ыныг. АвтомашинаныҢ септелгезин чоруп, оны катап тургузарынга чеже хире чарыгдал үнерин тускай эксперт албан чыла саная, түннел үндүрген соонда, ол айтырыг шинчилеттинер. Бисте ТываныҢ эксперт республика бюрозу—Кызыл хоорайда Бухтуев, 3 бажында ажылдап турар. Ол—1976 чылда ажыттынган. Оон аны-дузазын чылыг-на хуулда машиналыг 700 ажыг кижи, республиканыҢ 100 ажыг организациялары ажылдап турар. Оон ажылы суд, хоойлу-дурум камгалаар болгаш истелге организациялары-биле, оларга экспертизаныҢ түннелин үндүрүп берип турар болганда, хаарылаалыг. Оон ацгыда бюро орук-транспорт озал-ондаанга таварышкан кижилериҢ кымнын кайы хире бурруулуун тодаралыр сорулгалыг автотехниктиг нарын экспертизаларны истелге организациялынын даалгазы-биле база кылып турар. Мынаар чүүлдү маная чугаалап каалы: автомашинаны хуулап корбаан шаанда, оон септелгезин эгедевес болза эки. Оны сагыйын бааР болза, эксперт бюрозунуҢ ажылын ыныг байдал нарыыданыр, автомашинаны катап тургузарынга негеттинер түүнү тодаралыны бергедей берип болур.

Чедир ылеретпиинейн барган үрелген, кылыры негеттиниҢ турар черлер септелге чоруп турар үеде тыптып кээп болур. Мынаар таварылгада, автомобильниҢ ээзин септелгени чоруп турар организацияны дамчыштыр оны демдегледип ап, документ тургустуруп алыр ужурлуг, оны үрелген черлерни септеериҢе эргежок чугула түүнү немей тодарадырынга ажыглаар апаар. Материалдыг когаралдың немелде түүүн тургустуруп алыны-биле, истелге-хомудалды суд азы истелге организациялын дамчыштыр бурруулуг чолаачыга хамаарыштыр база киирип болур. Материалдыг когаралды тургузары-биле холбашкан бүгү-ле айтырыгларны кеземче хереэ оттурарынга чедир шиитпирлеп ап болур. Бурруулуг кижи когаралды бурунг-биле төлеткен, машинаныҢ ээзинге чедиртинген когарал мынаа-ла улуг эвес боор, хомудал чок таварылгада, ыныг. Бир эвес болаачы материалдыг когаралдың түүүн төлеттер аргазы чок болза, айтырыгны суд дамчыштыр шиитпирлээр. База бир үүүд, бир эвес машинаазын камгаладып алган турган болза, когараан тала камгаладың түүүн күртрахование черинден алыр, а ол чер бодунун эвилээнде, негелде киирген, кордүнген түүнү бурруулуг талаган суд чуруму-биле төлеттирер. Бурруудаттырып турар кижи күрүне автомашинаазынга чораан дижик, когараан талага когаралды төлеп бээр арга чолаачыда чок—ыныг байдалда база суд чуруму-биле шиитпирлээр. Когаралдың түүүн суд машинаныҢ хамааржыры будүрүлгеден тыртар. Будүрүлге бурруулуг чолаачынын шалыҢнан тыртар дугайында айтырыгны оон соонда (база суд дамчыштыр) шиитпирлээр. Ынчап кээрес, бурруулуг кижи кандыг-даа байдалда, когаралды төлеэр апаар-дыр.

ООРЛАВАЗЫН ДИЗЕ...

Машина оорлап мунар кижилер чамдык чолаачыларныҢ салгаа чоруун дыка ажыглап өөренген болур. Оон түннелги кандыг боор болурун кончуг эки билир бис. Транспорт ээзи материалдыг когаралга таваржып, шүүдээр болгай, чүгле ол-даа эвес, озал-ондак-даа боор болур.

Аная хамаарыштыр дараазында сан-түүүн көргүзүп болур. Республика девискээринге эрткен 1990 чылда транспорт оорлап мунган 976 таварылга бүрүткеттинген. Оны 1989 чыл-биле деңнээр болза, оон саны 4,9 хуу өскен. Бо чылдың баштайгы хонуктарынын байдалы-биле алырга, читкен деп демдеглеттинген 617 транспортту дилеп турар, оон аразында автомобильдериҢ саны — 46, мотоцикл — 571.

Мындыг өнзылыг байдалга таварышпас деп бодаар болза, машинацарны ийикпе, азы мотоциклдерилерни ээн тургузуп каап тура, оны оорлап муна бербезиниҢ бүгү-ле аргазын көрүүцер. Ол сорулга-биле силерниҢ машиналарже оон ээзинден ангыда өске кым-даа кирип, шиммедикчиниҢ ажылдадып шыдавас кылдыр, камгалал керексел салып алырын оралдажыңар.

— Булуциу милициниҢ майору Виктор ОЩЕПКОВ белеткээн.

КӨРҮЛДЕ ЧОРУП ТУРАР

АвтотранспорттуҢ техниктиг байдалын хынап көөр сорулгалыг чыл санында эртер көрүлде бо хүннерде чоруп турар. Оны чорударынын чурумунун дугайында кысказы-биле маная чугаалажып көрөлиннер.

ТранспорттуҢ бүгү хевирлериҢе техниктиг көрүлдени январь 1-ден июль 31-ге чедир чорудар. Будүрүлге болгаш кооперативтер удуртукчулары бо үениҢ дургузунда тус черлерде күравтоинспекция черлери, шериг комиссариаты-биле кады дугуржуп, көрүлде эрттиреринин хүнүн, шак-үеин тодараткан графикти көрүлдеге кирер ужурлуг транспорттуҢ санын киириштирип турган турузар. Ол хуусаны будүрүлге черниҢ администрациязы күравтоинспекция-биле дугуржулга чокка өскертпес ужурлуг.

Чолаачыларга хамаарыштыр чүүү чугаалаа болурул? Транспорт башкарар эргезин балыткааны шынзылгазынын бар-чогун хынаар, транспорт башкарып болур дугайында эмчи шынзылгазы база турар ужурлуг.

АвтомашинаныҢ техниктиг байдалынын хынаалдазын, дериг-херекселлерин орук шимчээшкинниҢ чурумунун, стандарттар, техниктиг ажыглаа чурумунун, бүрүткел болгаш техниктиг өске-даа документилериниҢ негелделериҢе дүүштүр чорудар. Тускайлаттынган чиик автомобильдерни хынап көрүп турган, аная көрдүнген дериглелериҢ, тускай чырык, медээ бээр үүлдериҢ, бижилгелер бар бе, чок бе дээрзин база хынап көөр. Техниктиг байдалы орук шимчээшкинниҢ, техниктиг ажыглалдың чурумунун негелделеринге бир-ле үүл талазы-биле дүүшпес болза, автомашинаны үрелик деп саная болгаш ол чүүлду чайлаштыр, чедир кылбаан шаанда, орукче оны шимчелип үндүрбес.

Автобустарын, айыылдыг деп көрдүнген чүүк дажыглаар тускайжыттынган автомобильдерни, пассажирлер аргыштырар чиик автомобильтаксилериҢ болгаш чүүк машиналарынын соок үеде ажыглалга оларны белеткээн соонда база хынап, катап көрүлдени ноябрь 30-ден орай эвес хуусаага чедир чорудар.

Хуулда кижилерге хамааржыр автомобильдерни, автобустарны, мотоциклдерни, кожугларны көрүлдеге 2 чылда бир удаа киирер. Адаанын транспорттуҢ бо-ла хевирлери бир эвес оларны кооператив болгаш хуулда ажыл-чорудулгага хамаатыларын транспорт хандырылгазынга ажыглап турар болза, көрүлдени чылда бир удаа эрттирер. Бо чылын техниктиг көрүлдени саарзык чылда үндүргеи хуулда ажыглалдың транспортуга чорудар.

АвтотранспорттуҢ техниктиг көрүлдезин күравтоинспекция ээзи (азы оон адындан толөөлекчи) паспортун, чолаачылаарынын шынзылгазын, өске кижи эккелген таварылгада, ол машинаны оон башкарып болур эргезин бадыткап турар нотариалдыг шынзылганы, техниктиг көрүлде эртери-биле холбашкан бүгү-ле чыылданы төлөөн квитанцияны, эмчи шынзылгазын эккелгенде чорудар.

Транспортту көрүлде эрттирер черге көрдүнген хуусаазында эккеп шыдаваан барган таварылгада (чижээ, ҮеелиК, артык кезектер чогундан) күравтоинспекция черинге билдириишкинни машинаныҢ ээзи киирер. Шак ындыг байдалда техниктиг паспортка (техниктиг талон) күравтоинспекция ажылдакчызы чылдаганын тайылбырлаан бижимел демдеглелди кылыр.

Чөптүг чылдагаан-биле көрдүнген хуусаазында КАИ-ге кээп шыдаваан барган болза, шолээлеп, сургакчылап чораан, аарып-даа турган боор болгай, ындыг таварылгада транспорттуҢ техниктиг көрүлдезин оон соонда 10 хонук дургузунда эрткен турар ужурлуг.

Көрүлде эртип алдыныҢ соонда, машина ээзиниҢ техниктиг паспортунга болгаш талонуна «техниктиг көрүлдени эрткен» деп бижимел демдеглелди күравтоинспекция ажылдакчызы кылыр болгаш ат салып, таңма-биле быжыглап, бүзүредир. Талон читкен ийикпе, азы үрелген таварылгада канчаарыл? Оон хоолгазын транспорттуҢ техниктиг байдалын хынап көргеш, күравтоинспекция черн машинаныҢ ээзинге бээр.

МУРНУУ КУРИЛДЕР

Бистин чуртувустуҢ чөөн талазын Оожум океаниҢ эриктери шыва алган. Ол черде улуг-биче ортулуктар аажок хөй. Ылангыя Курил ортулуктары КамчатканыҢ мурнуу талазындан шөйлүп чоруткаш, ЯпонияныҢ кызыгаарынга четкен. Ол ортулуктар янзы-бүрү балыктар болгаш далай амытаннары-биле кончуг байлак.

ЧУРУКТАРДА: Шикотан ортулуктуҢ эриниҢ ниити хевири. Адаанда чурукта сайра деп балыкты четкилеп турары. Бо балыкты колдуунда дүне тудар. Хүндүс ол океан дүвүнче ханылап кире бээр.

СЭТА-ниҢ фотолары.

ДҮРГЕН ДУЖААРЫН КҮЗЭЭР БОЛЗА...

Чуртта байдал чеже-даа берге турза, республикавыстың оруктарында хуулда чиик машиналар болгаш мотоциклдериҢ көвүдеп турарын көрүп тур бис. Чылдың-на күравтоинспекция орук шимчээшкинниҢ өскедаа хажыдыкчылары-биле кады транспорт башкарар кандыг-даа документилер чок эвээш эвес хамаатыларны тудуп, торгап турар. Үүгле эрткен чылда безин орук шимчээшкинниҢ ындыг хажыдыкчылары ийи муң ажыг кижи болган.

Оларга канчаар дузалап болуруул? Машина башкарар эргени канчаар дүрген чедип ап болурул? Маная хамаарыштыр чугааны бистиҢ корреспондентивис Николай Базыр автомотога хандыкшылдыглар ниитилелиниҢ республика чөвүлелиниҢ автошколазынын директору Леонид Григорьевич ИВАНОВ-биле чоруткан.

— ДОСААФ-тың школалары, спорттуҢ техниктиг хевирлериниҢ секциялары чок ыраккы суурларының чурттакчылары машина башкарар эргени канчап чедип ап болурларыл? Маная хамаарыштыр үүү чугаалап болур силер, Леонид Григорьевич?

— Шыпап-ла, бистиҢ суурларывыста хуулда чиик машиналарлыг, ылангыя мотоциклдерлиг, ынчалза-даа оларны башкарар эргени чок хамаатылар дыка хөй. Хоорайлар, районнар төптери кирбейн, машиналарын чылдан чылче башкарып турарлар база эвээш эвес. Оларга дузалап болур бөлүг арга бистее бар. РСФСР-ниҢ Ишпики херектер министерствозунуҢ КАИ эргелелиниҢ 1990 чылдың июнь айның 18-теги № 19 Г-485 дугаар чагаазында автомотога хандыкшылдыглар ниитилелдериниҢ автошколаларынга «А болгаш В» категорияларының чолаачыларын белеткээриниҢ программаларын бүгүгаар шуут дорт кээп өөренир аргазы чок хамаатыларга чолаачылар херечилелдерин алырынга дуза көргүзериниҢ хевирлерин калбартырып онда чугула деп айтып, машина башкарар эргеалырынын экзаменнерин боду белеткеңгеш дужаарын организастаарын сүмелээн. Ынчангаш кадыкшылының байдалы транспорт башкарарының негелделерин бүгүгаар ажырбаа деп саналган 18 хардан куду эвес назылыг көдээ хамаатылар «В» категорияның, 16 хардан куду эвес назылыг ооллар «А» категорияның хуулда транспорт башкарар чолаачылар белеткээр программа бүгүгаар экзаменнерни биске кээп дужаан ап болурлар. Сактып алыңар, чүгле ДОСААФ школалары, секциялары чок кедээ суурлар чурттакчылары боллур ийин.

— Чедип келген дораан-на экзаменнерни дужаап киріптер эвес, кандыг-бир негелделер база бар үүе ыйнаан?

— Ындыг болбайн канчаар. Машина башкарар эргеге чедип алыксааннар биске чедип келгеш, оон негелделери-биле тода таныжып алза эки боор. Кысказы-биле чугаалаарга, оон кол утказы ындыг: шуут дорт өөрениниҢ программазын бүгүгаар кичээлдерге консультациялар болур. Орук шимчээшкинниҢ дүрүмнери, автомобиль азы мотоцикл башкарарының үндезиннери болгаш шимчээшкинниҢ айыыл чок чоруу, автотранспорттуҢ тургузуу база техниктиг хандырылгазы, оны башкарары болгаш баштайгы эмчи дузазын чедирери.

Шуут дорт өөреним киреринден оон бир эки талазы өөредилге дээш өртектиг баштайгызынга бодаарга, оранчок эвээжи боор турар. Дорт кээп өөренип турарлар 300 ажыг рубль төлөөр болза, олар оон үш-дорт катап эвээшти төлөөр.

Экзаменнерни чедиишкиниҢ дужааган кижилерге шылгалдавы дүрген дужааган дугайында тускай херечилелди тыпсыр, олар ону алгаш КАИ-ге чолаачылаар эргеалырының талазы-биле экзаменнер дужаары-биле чедирер.

Ниитизи-биле чолаачылаар эргени дүрген чедип алыксаанар биске чедип келзиннер. Маная оларын-биле чугаалажып, үүү канчаарын кончуг таптыг дугуржуп алыр бис.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, бажын 3.

ЧАҢГЫС ХУНДЕ

КАИ-ниҢ болгаш милициканың тускай ийи экипажтары Танды районнуҢ девискээринге кем-керек болган озал-ондакты болдурбаа ажылга дузалап чедирсеп-биле чеде бергеннер. Ол бөлүктү кылдыр назначениеге биле Д. Сарыглар «Тыва кобальт» комбинаттың столовазынын эзирик үнүп орда, милиция черинге эккелген.

Эртенинде Ак-Тал суурга арога аппарган деп медээ дыныалган. Ынчан суурга чеде бээрге чурттакчы чон «чаңгыыр» болган. Милиция ажылдакчылары суг сеертүр (40-72 ГВЗ) дугаарлыг машинаны доктаатканы. Руль артынга биллбес эзирик Р. Сандык дээр кижи олурган. Түннелинде ол гаражтан машинаны оорлап муниган болган. Сандыкты кабинадан үндүрүп эгелээрге, аная болушкан «камгалакчыдар» база тыптып келгеш, Аная оорганалган Сандык бодунуҢ күжүн дегеп, бижек чайып эгелээн. Ынчап баарга милиция ажылдакчылары бар аргаларны ажыглаар ужурга таварышкан.

Ол хүн суурга өске-даа таварылгалар турулаан. Хөй аныяк кижилер Хову-Аксы — Ак-Тал аразынга «кожун» чоруп турар болган.

— Булуциу милициниҢ майору Виктор ОЩЕПКОВ белеткээн.

Кысказы-биле

ДУГУРУШКАШ КЕЛГЕН

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң Кызылда садыг базазының директору В. Б. Кечил-оол Ортаакы Азия республикаларынче ажыл-агый аайы-биле командировкалап чорааш, эвес келген.

Чуртта рынок харылзаалары-ныче шилчиринде бо үе-чазында чонну аъш-чем болгаш ишик-хеп бараанныры-биле хандырары эң чугула айтырыгның бирээзи болуп турар. Ынчангаш республиканың чамдык бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары, күш-ажылчы коллективтериниң төлээлери ырак-узак область, крайларже, республикаларже чоруп, чугула дугуржулгаларны боттандырып турар. Ам кандыг-бир бараанны алырда, ону ыяап-ла бир хереглел бараанны азы чиг эт-биле ормаар апарган дээрзин чоя билир.

В. Б. Кечил-оол Самаркавд тоорайның элээн хой заводтарын болгаш бүдүрүгелерни кезип, оларның удуртукчулары-биле чугаалашкан. Оларның хой кезин ишик-хеп болгаш азып-чем бүдүрүп турар. Бир вагон ишти ногаа аймаан олар ийи вагон диилиг материалдарынга орнап турар. Владимир Борисович бо удаада Ташкент тоорайның консерва заводунуң удуртукчулары-биле дугуруушкаш, Тываже 6 вагон ишти погаа консервалары чорудар кылдыр чугаалашкан.

Алгы тон даваар фабриканың удуртулгазы-биле база дугуржулганы кылган. Анва Тывадан барган алгы-кеш-биле кылган үүлдериниң 50 хүвүзүн бистиң республикаже удавас чорулуп эгелээр.

(Бистиң корр.).

УЛАМЧЫЛАВЫШААН...

Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниге сарыг шажының чүдүлгелерекселдериниң делгелгези чоокта чаа ажыттыган.

Музейиниң бир залында моонмурнунда ур чылдарда шыгжаттынып чыткан сарыг шажыңга хамаарышкан бүгү-ледериг-херексел-дерни чыып салган. Ону чурумчуп өскелеп-секселеп орга-низастарынга музейниң эргем ажылдакчылары болгаш тө-бетолог Р. П. Сумба вдепкейлиг киришкен.

Делгелгенни ажыдыпкымынга чыылган чон хөй болган. Делгелгени музейниң директору А. Д. Дамдынап чүве чугаалап ажыткан соонда, чыылган чон залче шуужуп кирген. Сарыг шажыныңда делгеттинген тоолдомакта дег, тывызыксыт, солун дериг-херексел-дерни көрүкчүлериниң сонуургалы хайыктырган. Схема, чурук-хөрүк, экспонат бүрүзүнге-ле доктаап, Р. П. Сумба долузу-биле тайылбырлап турган. Ол чыылганнарны хей айтыырларынга харыылары база тода бергилээн.

Делгелге залын эргий көөрге, мындыг үүлдер кестиркаш чылдарда Моолга, Тывага чурттап турган чурукчу Н. К. Рушевтиң чеди ажылы — Моолга турган, Тывага 19-20 чүс чылдарда турган хүрээлериг хевирлерни. Тываның тос кожуунуның хүрээлериниң ынчангы хевир-дүрүзүлерни чурукчу көргүскен. Тыва адамаларның ховар дээн фоточуруктары ышда делгеттингелер. Дөрт шил витрина иштинде моргул үениде ажыглаар херекселлер, судулар, тываның өскүн иштин көргүскен, ындыг-ла бажында чалаан ширеэде бургынар база бар. Оон өске-даа солун үүлдер хей.

Сарыг шажының чүдүлгерекселдериниң бо чаа ажыттынган делгелгези хоорайның-даа, республиканың-даа, өскээртен келген аалчыларның-даа, туристерниң-даа сонуургалын хайыктырар болгаш ол ам-даа каш айлар иштинде ажыг турар.

Татьяна ДОНГАК.

С. С. Прокофьевтиң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылынга

С. С. Прокофьевтиң хөгжүмү эриин ажып турар дег, чаагай сеткил-биле долдунган. Композиторнуң төрүттүнгениниң бээр чүс чыл болурун ленинградчылар ургларга делегей фестивалы-биле демдеглеп турар. Байырлал операның болгаш балеттиң С. М. Киров аттыг үлегелиг театрынга «Золушка» деп хореографтыг тоол-биле ажыттынган.

— Прокофьевтиң хөгжүм делегейи чырык чаагайы-биле мени магадалып турар — деп, тоол-шиниң тургузукчузу ССРЭ-ниң улустуң артизи Константин Сергеев чугаалаан. — Бо тоол-балетти тургузар талазы-биле ажыл бискe улуг өөрүшкү болду.

С. М. Киров аттыг театрның сценазында бо хүнүнде 50 чыл бурунгаар үнүп турган оон «Ромео биле Джульеттазын» база кадар көргүзүп эгелээн. Чүгле ургларга эвес, а харын улуг кижилерге кайгамчык белек кылдыр орус хөгжүмүнүң генийиниң эң баштайгы тоол-операзы — «Великанны» база тургускан. Ону келир үеним композитору тос харлымда човаадын бижээн, а оон амгы тургузукчулары база онза — Красногвардейск районунуң «Рояль долгандыр» деп хөгжүм школазының чанында ургларның опера театрының кижизиттирикчилери. Киров аттыг театрның артистери «Дайын болгаш тайбын», «Ойнакчы» деп операларны база белеткеп турар.

О. СЕРДОБОЛЬСКИЙ.

ЧУРУКТА: РСФСР-ниң Композиторлар эвилелиниң Ленинград организациязының баштаар черниң секретары (солагай талазында) Сергей Баневич болгаш фестивальдың англы аалчылары Ник Винтер, Розамунд Строуд.

М. БЛОХИННИҢ фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

ТАНЫШТЫВЫС

Март айда бот-тывынгыр композиторлар — Б. Кенеш, А. Танов, Б. Гомбоев, Чоян-Хемчик районда бот-тывынгыр композитор, мраажы М. Мерген-Херел, мраажыдар В. Бильтагуров, Г. Доржу, З. Ондар, Бурят АССР-ниң чогаадыкчы эвилелериниң чаланың ёзугаар Тунка деп районуң ажыл-ишчилери-биле ужуражтывыс. Бистиң ол районда Советтиниң күүскомунуң культура киллаанының ажылдакчылары байырлал шинчилиг уткаан. Бистерден аңгыда, Хакасияның төлээлери, Бурятияның опера театрының алдарлыг артистери, Якутиядан бот-тывынгыр композиторлар чымлган.

Партия Тунка райкомунуң бирги секретары В. Д. Пехтов, райкүүском даргазы А. Д. Моглоев, партия райкомунуң идеология талазы-биле секретары Б. Д. Романов ужуражылга үеэзинде бистерге байыр чедирип, сөс ап чугаалааннар. Тунка районуң төлээлери боттарының национал культуразының хогжүдүзүн, чурттакчы чонунуң социал-экономиктиг байдалын, амгы рынокче шилчилге үеэзинде бергедээшкиннерин олар чымлганнарга таныштырган. Тункажылар кончуг сонуургаачал, хүндүлээнел чон дээрзин аалдап чоруп турган эскердивис. Бистер барган суулаарывыска бот-тывынгыр композиторлар-биле арга-дуржулга солаган, уран талантывысты азы белеткеп алган концертивисти көргүзүп, композиторларның чаа ырларын ырлап чорудувус. Ылангыя бот-тывынгыр композитор Б. Гомбоевтиң «Экии, Тунка» деп ырын бурят дыл кырыга бадырыптарывыска, көрүкчүлер дендии-ле сонуургаан. Бир сонуургаан чүвевис— суур бүрүзүнде музейлериниң бары. Ында шупту шаг-төөгүде буруугуларының эдилеп чорааны эт-херекселлерин, эмилеллерин делгеп салгылап каан. Ол ышкаш культура ажылынга хей-хей чылдар иштинде үлүг-хуузун киирип келгеннериниң чурукторларын аскылап, кыска бөөр чорду. Оон ынай база бир өөредиглиг, ажыктыг үүл болза, чер-черде аржаанарны шаандан бээр кадагалап, камгалап алгаш, келген аалчыларга тварымчалыг дыштанылга черлерге кылдыр ажыглап, арыг-силиг ажаан, долгандыр ыштарны өөн-базын пестер-биле квастаны болур.

Кижи бүрүзү ажаа келгеш чалбарын, аржаан сугу ажып, йөрээн тургулаар. Бисте дораан-на мындыг бодаалар төрүттүнүп келди. Тывада оон-даа артык чараш аржаанар, ыдыктыг черлер бар. Оларны хүндүлевейн, саза базып, төтчеглеп турар бис. Шынап-ла, дыка эки үнелиг, чараш черлеривисти бокталдырып, оларның ажыктыг талаларын херекке албайн турар-ла болгай бис. Чайгаар бүткеп бойдузувустуң ажыктыг, эртине дег хаймралдарын үүге ажыглаавас улус бис. Черле ынчаш бурят чонунуң кижилеринге, аныяк-өскенге, төрээн черинге ынчарылын, бойдуңга хайыралдыын, хумагалының ажаа аалдап чоруп турган көрүвүс. Олар ындыг-дыр, а бистер тывалар үүге бойдуска камхайыра чок, арзаныга найыралывыс чегей, бот-боттарывыс камнашпас, харын-даа алаваргажыр, бак сөлежир, хүндү билбес апар чыдар бис. Оон ынай бо ийзы-бүрү чурттардан чылып келген делегациялардың төлээлери кайгамчык солун, уран талантылыг кижилер болган. Якутияның төлээлери композитор Алексей Калининскийниң «Кайгамчыктыг Лена хем» деп ырызын, А. Слепцов томуска, аялгаларны. Якутиячан алдарлыг артизи, композитор Елена Олбутуева бодунуң чогаатканы «Орук дурд

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЫЫЛДА үнсезилеттинген

ШЫН

1991 чыл апрель 20 суббота № 72 (14572)

(Чагыдар ортаа 6 кап.). Садар ортаа 10 кап.

РСФСР-ниң Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ДУГУРЖУЛГАЛАРГА АТ САЛДЫНГАН

ТОКИО, апрель 18. (СЭТА-ныц корр.). Ол хүн ССРЭ-ниц Президентизи М. С. Горбачев биле Японияныц премьер-министри Т. Кайфунуц аразынга чугаалажыышкыннар орай кежээге чедир уламчылаан. Олар совет-япон медеглелди хүлээп алыры база элээн хөй дугуржулгаларга ат салыры-биле доозулган.

Ол хүн ажыл хөй болган. Чамдык айтыыглар талазы-биле чугаалажыышкыннар катап-катап бооп турганындан плонда көрдүнген шаккүе чедишпестээн. Ындыг болзажок ийи чурттуц удуртукчулары эки түүнелдерии чедип алыр дээш чугаалажыышкыннарны орайга чедир үргүлчүлээн. Ол күженишкиннериц түүнелинде элээн хөй дугуржулгалар кылдынган. Оларныц эн чугулазы совет-япон медеглелге ат салдынганы болур. Медеглелге М. С. Горбачев, Т. Кайфу ат салган.

Нинтизи-биле 15 дугуржулга кылдынган. Оларныц 12-зиге ат салдынган. Садыг-экономиктиг харылзааларны хөгжүдер, бараанныр солчулгазынын хемчээлин көвүдедир, Совет Эвилелиниц рынок экономиказынче шилчиринге Японияныц талазындан техниктиг дузаны көргүзери дээш оон-даа өске айтыыглар талазы-биле дугуржулгаларга ат салдынган. Туттурган шериглериц лагерьлеринде турар кижилер дугайында база Чернобыльга болган аварияныц уржуктарын узуткаарынга хамаарышкыр кылдынган дугуржулгалар ийи чурттуц аразында харылзааларныц бүгү алыр-дар аайы-биле хөгжүп база быжыгып эгелээнин херечилеп турар. Культура, бойтус камгалалы, ядролуг энергияны тайбын сорулгаларга ажыглаар, агаар харылзаазын калбартыр талазы-биле дугуржулгалар чедип алдынган.

Документилерге ат салдынган соонда М. С. Горбачев биле Т. Кайфу чугаа солушкан.

М. С. Горбачев үш хүн уламчылаан чугаалажыышкыннар түүнселдериниц дугайын Японияныц парлалга клувунга болгаш парлалга конференциязынга чугаалаан болгаш хөй санныг айтыыгларга харыылаан.

Апрель 18-тиц эртенинде М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачева Акасака ордунуц садынга липа дээр ыяшты олурткан. Ол чуртка келген улуг болгаш хүндүлүг аалчылар аңаа ыяап-ла бир ыяш олуртур чаагай чанчыл өзугаар ындыг өзулалды кылган.

Үе чедишпес турган-даа болза, совет удуртукчу Японияныц политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчылары-биле ужуражыышкыннарны уламчылаан. Ол Японияныц төлээлекчилер палатазынын даргазынын турар черинге оон даргазы И. Сакураути, чөвүлекчилер палатазынын даргазы И. Цутия, өске-даа политиктиг партияларныц удуртукчулары база чурттуц чазаан даргалап чораан кижилер болгаш парламентиниц көскү депутаттары-биле ужурашкан.

И. Сакураути совет удуртукчуга байыр чедирип тура, ийи чурттуц аразынга найыралды быжыглаар дээш оон чүткүлүг ажылды кылып турарын онзалап демдеглээн.

М. С. Горбачев харыы сөзүнге бо аян-чоруктуц үреттүнеллиг болганын демдеглээн. Ийи чурттуц улустарынын аразынга найыралды быжыглаар, кады ажылдажылганы хөгжүдер талазы-биле боттуг аргалар тургустунуп келген. Маңаа болган чугаалажыышкыннар делегей байдалын экижилеринге база-ла улуг салдарны чедирер. Чамдык айтыыглар талазы-биле дугуржулга чедип алдынмаан-даа болза, ийи тала чугаалажыышкыннарны моон сонгаар-даа уламчылаар, дилеп тывыышкынларны кылыр апаар. Ам кол чүве чедип алдынган дугуржулгаларны боттандырары болур деп, ол түүнелинде чугаалаан.

«Умэ-но Ма» аалчылар бажыныга совет удуртукчу тайын үезинде туттурааш, 1945 чылдың соонда ССРЭ-ге хоруудалга турган шериглериниц төлээлекчилери-биле ужурашкан. М. С. Горбачев аннчорук кылып кел чыда, Хабаровскиге доктааган үезинде совет болгаш япон солдаттарыц хөөрүнге барып, аңаа чечектерни салган. Өлген япон солдаттарыц ат-сывын тодарадыр, оларны орнукшуткан. черлерни дилеп тывар талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Аңаа болган ужуражыышкынга дайынга өлген кижилериц ат-алдарынын омүнээзинден амгы болгаш келир үеде ийи чурттуц чонунуц аразынга дайын-даа, ош-өжээн болдурбазынын чугулазы онзалап демдеглеттинген.

Оон соонда М. С. Горбачев ол чурттуц политиктиг партияларынын, хөй-ниити организацияларынын төлээлекчилери-биле база көскү хөрөнгитеннер-биле ужурашкан. Оларныц өмүнээзинден совет удуртукчуга премьер-министр чораан Н. Такэсита байыр чедирген.

М. С. Горбачев харыы сөс чугаалаан.

* * *

Токио, апрель 19. (СЭТА-ныц тускай корр.). Совет удуртукчунуц Японияга албанныц аян-чоруу доозулган. Бөгүн Японияныц императору Акихито кадыны Митико-биле Акасака ордуга М. С. Горбачев болгаш Р. М. Горбачева-биле байырлажыышкын ужуражыышкынын кылган.

Кыска беседа соонда совет аалчылар «Синкансэн» дээр дүрген чоруур поезд-биле Японияныц бурунгу найысылалы Киото хоорайга чеде берген. М. С. Горбачев аңаа хоорайнын ажыл-херекчи бөлүктериниц төлээлекчилери-биле ужурашкан болгаш 1904-1905 чылдарда болган дайынга өлген орус далайжылариныц хөөрүнге, америк атомнуг бомбалаашкынга өлген кижилерге тураскааткан Тайбың парыгына чораан.

Японияга аян-чоруктуу дооскаш, М. С. Горбачев Мурнуу Корейже аян-чорук кылып чорупкан. Ол аңаа Корей республиканыц Президентизи Ро Дэ У-биле ужуражыр.

(СЭТА).

ЧАЗАК ХУРАЛЫ БОЛГАН

ССРЭ-ниц премьер-министри В. С. Павлов апрель 18-те ССРЭ-ниц Министрлер кабинединиц хуралын эрттирген. Аңаа кризистен экономиканы уштуп алырының талазы-биле айтыыгларны чугаалашкан. Хуралдың ажылынга чурттуц кол эртемден-экономисте-рии Л. И. Абалкин, А. Г. Аганбегян, Е. Т. Гайдар, В. Г. Костаков, Н. Я. Петраков, Н. П. Шмелев, Г. А. Явлинский болгаш өскелер-даа киришкен.

Экономиканы кризистен уштуп алырының талазы-биле кылып чорудар хемчеглерни хуралдың киржикчилери деткээн. Оон-биле чергелештир тодаргай саналдар кирген. Оларны ук документини чедир ажылдап кылырда өөренип көөр деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

Апрель 22—В. И. Лениниц төрүттүнген хүнү

ЛЕНИННИҢ АДЫН БОЛГАШ ХЕРЭЭН КАМГАЛААР

Совет ниитилелдиц төөгүге эрткен үезиниц дугайында маргылдаалар соөлгү үеде бистиц чуртувуста чоруп турар, ук маргылдааларныц топ угланыышкыннарынын бирээзи— В. И. Лениниц төөгүлүг ролюнуц дугайында айтыыг. Бистиц чуртувуста эде тургустунуушкуниц бөдүүн эвес шапкын чаартылгалары, Чөөп Европа чурттарында болуушкуннар ол маргылдааларга дыка чидиг салдарны чедирип турар. Кижилериц сагыш-бодалынга чигININишкиннер, харыы дүвүрээшкин бөзин тыптып келген.

Амгы үеде бистиц таварышканывыс байдалдың чылдаганнары чаңгыс аай эвес. Ол ышкаш Лениниц болгаш ленинизмни долгандыр калбарган чидиг маргылдааларны чаңгыс аай кылдыр, бөдүүнү-биле көрүп база болбас. Ол дээрге Лениниц номналын хөй чылдар дургузунда догма кылып, ону үеге чагыртпас деп санап, оон идеяларын өскерилбес өлүг судур кылдыр хуулдурар дээн оралдажыышкыннарныц дүрүм өзугаар түүнели-дир. Ол дээрге авторитар-бюрократтыг социализмни деткиир сорулгабиле ленинизмни хажытканынын база түүнели-дир. Ол маргылдааларныц өске талазы болза бистиц эрткен төөгүлүг үевистиц эң нарын айтыыгларын сайгарарын шыпны тыварынга эвес, а политиктиг өске сорулгаларны чедип алырынга ажыглаар дээш ук айтыыгларны өжегерээн соора көөрүн ниитилелге албадаар дээн чүткүүшкүн-дүр.

Чуртта байдал аар болган тудум-на, Лениниц адын долгандыр маргылдаалар улам чидигленип, туруштар эптежилге чок болгаш чилиг чөрүлдээлиг болуп турар. Бир талазындан — социалистиг идеяның бодун буруу шаварының чепсээ кылдыр Лениниц, оон хөрээн база номналын шуут хүлээвейн турары, өске талазындан— оон өөрединиц чамдык үүлдерин бодал чокка камгалаары база догматиктиг ёзу-биле ажыглаары ниитилелде айыылдыг байдалды улам-на чидигленгдирип, социал удур туржуушкунну ханыладып турар.

Лениниц буруудадып турары—чаа эвес, эрги болгаш дөзу ирик болуушкун-дур. Ленин боду болгаш оон хөрээ төөгүге хамааржыр, оон бодараткан өндүр-чаагай ажыл-херектериниц хемчээли ону бистиц канчаар үнелеп көөрүвүстен хамаарылга чокка өскерлиш чок.

Бистиц ниитилел-политиктиг амыдыралывыста элдептиг байдал тургустунуп келген. Каш-ла чыл бурунгаар Ленин дугайында үүгле мактал-биле бижип база чугаалап, оон амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын бичии уругларга база аныяктарга үлегер кылдыр көргүзүп турган. Ам дээрге Ленин дугайында бүгү-ле чаагай бодалдарны карартып, аңаа удур өжээтен халдаашкыннар бөзин өскүп турар апарган. Халдаашкыныг кылдыр парлаттынган ындыг үүлдериниц авторлары социалистиг идеяны буруу шаап, хүлээвейн, ленинизмни кол согуушкунга таварыштырып, эрткен он-он чылдарда чаа ниитилелди тургузарда шыңгыы хажыдыышкыннарны оптуг ёзу-биле ажыглап, Совет күрүнениц үндезилекчизиниц кижилерде бедик ат-алдарын кандыг-даа арга-биле божаңнадырын оралдажып турар.

Төөгү дугайында шыныг чорук долу болур ужурлуг. Чонуц улуг ажыл-херектериниц төөгүзү немей мактавышкынны-даа, оон халаптыг арыннарын «эпип-чазаарын»-даа, бүгү чырыткылыг, маадырлыг үүлдерни бүрүн карартырын-даа хереглевейн турар.

Бистиц төөгүвүске хамаарышкан бүгү кижилер дугайында соора билиишкинни ниитилел медерелинге бадыткаарын болдуруп болбас. Лениниц өөредиин, овур-хевирин оон сөөлүнде тывылган яизы-бүрү боктан арыглаары эргежок чугула негеттинип турар. Ынчаарга салгал бүрүзү Лениниц бодувуу-биле номчуур, көөр дээрзи черле билдингир. Ынчалзажок чаазы-биле номчууру төөгүнүц өөредиинге, үениц боттуг амыдыралынга, ниитилел хөгжүлдезиниц перспективаларынга дүүшкен турары чугула. Амгы үениц төөгүзүнге Лениниц эллээр черин, оон өөрединиц ролюн үүгле ынчар тайылбырлап, ылаптыг билиг-зи болур.

Лениниц номналы, өөредии, ажылдары, боду бүгү кижи төөрелгетеңге хамааржыр. Оон алы Октябрьныц социалистиг Улуг революциязындан, бүгү делегей төөгүзүнүц эргилделиг ол үе-чазазындан адырылбас, тудуш холбаалыг. Марксизчи теорияга, политикага, практикага оон кайгамчык улуг салыышкынынын хемчээли оон-биле тодаргайлаттынып турар.

XX үүс чылдың баштайгы он чылдарының дүржүлгазының бүгү байлаа В. И. Лениниц чогаадыкчы эртем-практиктиг ажыл-чорудулгазынга марксизчи туруш ёзугаар мөөнеттинген, түүнеттинген болгаш сайзыраттынган. Ол дээрге бүгү делегей төөгүзүнүц эгелээн чаа үечазазының революстуг ханы чаартылгаларының дүржүлгазы болган.

Ленин боду эң-не шудургу болгаш чайгылыш чокка өөренип чораан. Чижээ, бүдүрүлгени социалистиг кылдыр ниитилештирериниц өнчүнү бүгү-ниитизи-биле күрүнении болдурар деп чамдык марксичилериниц үзел-бодалынга Ленин Октябрь революциязынга чедир каттыжып турганы биллингир болгай. Социализм үезинде бараанныг бүдүрүлге болгаш акша турбас деп хөй марксичилериниц соора билиишкининге Ленин ол үеде база каттыжып турган.

Ниитилел бүдүрүлгезии башкарып таарыштырарынга болгаш продуктуларны эде хуваарынга күрүне быларының бүгү ужур-дузазын В. И. Ленин бүрүнү-биле барымдаалап көрбүшаан, күрүне системазының демократтыг контролюнуц онза чугулазын, демократияны болгаш демократтыг бот-башкарылганы аданда калбартып шапкын хөгжүдериниц, ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга массаларны киириштириниц үезин келген негелдезин тодаргайлап айыткан.

Бодунуц болгаш эштериниц азыышкыннарынга, удурланыкчыларыңа чимзеннишкиннеринге удур чиик эвес демиселдиц үезинде бистиц хөй национал айтыыгын шын шиитпирлээр дугайында ленинчи идея тыптып келген.

Капитализмниц тургусканы экономика талазы-биле деп-шылгелиг болгаш каттыштырыкчы угланыышкын болур федерацияны болгаш шеглеттинген төпчүдүлгени, марксичилериниц хөй нуруузу ышкаш, делегейниц бирги дайынына чедир Ленин хүлээвейн турган. Ынчаарга төпчүткен күрүнсте артарын күзеваннеринин аңгыланыр эргезин кезээде шиитпирлиг камгалап келген.

Октябрьныц тиилелгези улустарының бот-тодаратты-нып алырының дугайында айтырыгны херек кырында шиитпирлээрин петеп келген. Россияга чаа ниитилелди тургузары ында чурттап турар нацияларныц болгаш эвээш санныг улустарының бир деминиг кады ажылдап-чурттаарын бирги чергеге тургускан. Чүге дээрге хаанныг эрге-чагыргага удурланган хостакчы улуг революция Россиянын девискээринде чурттап турар бүгү улустарны каттыштырган турган. Бууран империяныц бузундуларына улустарының бот-догуныаашкыны болгаш бот-тодарадыышкыны яизы-яизы хевирлерге тыптып кээп турган. Арыг национал шынарлар барымдаалаан тургузуглар тывылган. Национал шынар демдектерлиг автономныг областтар девискээрлер аайы-биле тургустунгулай берген. А Россияның болгаш Украинаның губерниялары турган черлерге национал хамаарылганы барымдаалавайн, экономиктиг эрге-ажыктарга үндезилеттинген тургузуглар тургустунган. Оларныц чамдыктары үр туруп шыдаваан. Ол бүгү хөй яизы тургузуглар ёзулут-ла улусчу революциянын алыс утказын илереткен.

Чурттуц чаңгыс аай чорудун камгалап арттырар дээр болза ол айтыыгны улустарыныц тускайланып үнер эргезин бербишаан, эки тура федерациязының үндезиннинге боттандырып болур деп чүвени Ленин эки билип турган.

(Төөнчүзү 2-ги арында).

Владимир Ильич Ленин 1919 чылдың май 1-де Москвада Кызыл шөлде. (В. И. Ленин дугайында кинодан).

Саналдар, бодалдар

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Сөөлгү үеде бистиц республикада малдың баш саны элээн хорап, продуктулуг чоруу эвээжеп турары дыка-ла дүвүренчиг-дир. Ол чүге ындыгыл дээрге, хамыктың мурнунда дыка хөй кадарчыларның ажылынга ээ-харысаалгазы кудулаан. Колхозунуц, совхозунуц малын кадарар дээш хүлээп алган болганда, оон онча-менди болуру, олуп көвүдээрп дээш бажы-биле харыылаар апаар. Малчын кижи бодунга мал-маган азыраарда база эптиг.

Ийе, малчынга совхозу, колхозу бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри албан. Бир-ле дугазрында, малчын өг-бүлеге эки шынарлыг бажын, дериг-херекселедер, кажаа херек. Олар чокта малды ажаап азыраары болдунмас. Оон аңгыда, чунар-бажын онзагай ужур-дузалыг. Ынчангаш ону ыяап-ла тудуп берген турар. Ол дээрге, бир талада, кижиниц арыг-шеверинге херек, а ийде, ол-шыкка эдисканда, соокка донгаш азраалдыг изиг чунар-бажынга кирип алырга, чиигей-ле бээр бооп чүве. Чунар-бажынчын кааскоязында эвес, малчынга бодүүн, таарымчалыг-ла болза, ол-ла. Эн ылангыя аңаа салыр сүүгү дыка тывылбас боор чүве. Совхозтарныц, колхозтарныц удуртукчулары ону сураглап турган, тыпчын бээр ужурлуг. Чунар-бажын ыяап-ла херек.

База бир чугула чүүл — электри чырыы. Чырык турда байырлаңчыг, сакмаңчыларда ындыг кыштагга күзелдии-биле кээр; дузалажыр. Хостуг үелериниде телевизорну-даа көрүп олурар сен. Бо шагның кадарчыларының культурлуг негелдези база улгаткан деп чүүлдү уттуп болбас.

Оон аңгыда, арендаже шилчээн малчынларны бодунна бил дээри канчап-даа таарышпас. Ону чечле ынчап болбас. Ындыг малчынларны хайгааралга албас, дузалавас болза, ажыл буурап дүшкени ол. Шак ынчалдыр сагыш салыр болза, малчын аңаа харыылаар, харысаалгалыг-даа апаар, ынчангаш планныг сорулгаларны күүседири белен. Малдың баш санын өстүрери, оон продуктулуун көвүдедири үүгле малчын өг-бүледен хамаарышпас, аңаа дуза, деткимче херек.

База бир айтыыг: мал чеми. Көрүп чөрүүрга, чамдык совхозтарда малчыннар сиген белеткевес-тир. Мен бодум хуумда Өвүрден келгеш, «Шамбалыг» совхозка бир чыл дургузунда малчынладым. Ол чернин кадарчылары боттары сиген кеспес боор чорду. Амгы үеде Таңды районнуц малы эрткен чылын оы-сиген эки үнмээзинден чудап турарын карам-биле көрдүм. Мал кузуп-не кудап эгелээн. Ол дугайын «Шынга» база бижип турар. Черле бо тараалан районнарда база бил дээри канчап-даа таарышпас. Ону чечле ынчап болбас. Ындыг малчынларны хайгааралга албас, дузалавас болза, ажыл буурап дүшкени ол. Шак ынчалдыр сагыш салыр болза, малчын аңаа харыылаар, харысаалгалыг-даа апаар, ынчангаш планныг сорулгаларны күүседири белен. Малдың баш санын өстүрери, оон продуктулуун көвүдедири үүгле малчын өг-бүледен хамаарышпас, аңаа дуза, деткимче херек.

База бир айтыыг: мал чеми. Көрүп чөрүүрга, чамдык совхозтарда малчыннар сиген белеткевес-тир. Мен бодум хуумда Өвүрден келгеш, «Шамбалыг» совхозка бир чыл дургузунда малчынладым. Ол чернин кадарчылары боттары сиген кеспес боор чорду. Амгы үеде Таңды районнуц малы эрткен чылын оы-сиген эки үнмээзинден чудап турарын карам-биле көрдүм. Мал кузуп-не кудап эгелээн. Ол дугайын «Шынга» база бижип турар. Черле бо тараалан районнарда сигенин хол кадыыры-биле кеспес-тир. Малга кыжын чиир чемин совхозтар боттары белеткээр. Ол шын эвес деп бодаар-дыр мен. Бир эвес сигенин малчыннар боттары ажы-телүүн элертип, эвилелдеп алгаш, арык-буга үнзырындан, алаактардан, черле техника барып шыдавас черлерден кезер болза, эрткен күзүн Таңдының девискээринге база хөй сигенин белеткеп ап болур турган. Аңаа ыяк бүзүрээр мен.

Сөөлгү үеде аныяктарны ажыл-биле хандырбас деп-ле турар болгай бис. Оларны мал чеми белеткээринче үүге хаара тудуп болбас деп! Аныяктарны бригадаларын, звеноларын тургускаш, оларның аразынга чарыштыг организастаар, мурнакчыларны илередип, шаңнап мактаар херек. Ындыг арга кайда-даа бар, бөрүнь база мурнуу районнарда ындыг-ла болгай, а топ районнар ону үүге тооп көрбезил?

Бистө шаанда араттарның ажыглап чораны арык-бугалары бар. Ам оларның чамдыктарының орну безин бүдүп бар чыдар-дыр. Катап ажыглаар, ол черлерни «сиргизер» херек. Бичии-ле чооганы, дилиндекти суттарар, оон сиген кезер. Ажылды мынчаар организаставас болза, бергедей бердивис ышкажыл. Бодуу хамыктынар үеде аза. Ам тараа, хлеб ховарталаңда, шаандагы чанчыл өзугаар үүгле совхозтар эвес, харын улус хуузунда база тараа тарып эгелезе үүл аан деп даа бодап чор-ла мен. Үүге дизе малчынларга садар чиг даалган эвээжээн-дир. Ам үүгле хаптап садар апарган дээр-дир, мурнунда болза, өг-бүле бүрүзү шоодай-шоодайы-биле садып алыр түрдүвүс.

Мени дүвүредип чоруур база бир айтыыг бар: бисте «Чүчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери эвээш. Бир совхозтан үш хире кижи болгулаар-дыр. Ажыл-агый бүрүзүнден 10-15 ындыг өг-бүле үнүп турар болза эки. Оон ынай чамдыктар малдың чаш төлүн соокту соок дивейн, амыр-дыжын харамнанмайын, бүрүн камгалап ап турда, күзүн ону кадарарыбиле хүлээп алыр малчынларның чамдыктары ажылынга ээ-харысаалга чок, чедир семиртпес, оон уламындан каражага таварыштырары дыкала берге-дир, ындыг таварылгаларны көргеш, кижиниц чүрээ саргыыр үүге-дир бо. Күрүнеге садар деңзиниге-даа база төөрүүрүге-даа чедирбес-тир. Бо талазы-биле зоотехниктер, бригадирлер негелдеин ажок шыны, тыырадыр херек. Бистер үүгле торуур малдыг коданнарже-ле тагыш салырыыс чажыт эвес-ле болгай. А малдың чыл ажар төлүнче кичээнгей салбаскаш, оон баш саны канчап озерия?

Мен бо-ла назынында мындыг үүлге дыка-ла таарышпайн чор мен. Чүл ол? Шаанда тывалар малын чайын ыяап-ла ырады көжүрер, семиртир чорду. Ам чамдыктар тайгалавас-даа апаргандыр.

Оон аңгыда, одар былаажыр, ол чер мээнин, оозу — сээнин дээр-дир бис. Кышкы одар харын өске херек. Мен мурнунда Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозка мал бригадиринге-даа ажылдап туудум. Чайын Улуг Хөндергейге, Аныяк Хөндергейге (ол черлер Чөөн-Хемчиктиң девискээри) Өвүрнүң, Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң малчыннары чайын кады хонуп алгаш, малын малдаар, ынчан артыктажыр үүве-даа чок, эм-даа ындыг-ла. Бо тараалан, төп районнар ындыг үүве бе, черивис, одар-белчиривис дээш, артыкшыдыг-даа болза, өске кожаны совхозтуң малы киирер кирип, одарлаврга, оон кээп-ле чаргычаалы үндүрер, торгаар боордур. «Шамбалыг» биле« Тиилелге» совхозтарның малчынары кады-кожа хонарга хоржок чорду. «Тиилелгенин» малчыны бир өг-бүле «Кара-Хаак» совхозтуң Ондумга чайын көжүп чеде бээрге, чөпшээревээн, ынчангаш дедир көжүп чедип келген таварылга бар.. Азы ол малчынның чүзүл? Кара-Хаакка харын Кур-Чернин чамдык малчынары чайлаглап-даа турар деп база дыннаан мен. Ажыглал чок чер бар-ла болза, кайыдаа совхозтуу болза, мал чайлаглаай-ла, ында хорамча бар эвес, үүгле харын аарыгкадының шинчилээри албан болбайн аан Бот-бодунга дузалашкай. Мал дээрге ниити чонтуу, күрүнении ышкажыл. Ынчангаш республиканың удуртур органнары бо айтыыгже база сагыш салыр, дугуржур болза, эки деп бодаар мен.

Мээн бодап чоруурум бо санал-онзалды малчын өөрүм, совхозтарның, колхозтарның удуртукчулары, тускай эртемнилери үүү деп болдаар ирги?

Калга-оол МОНГУШ
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Пенсионер.

ХООЧУН ЭЛЕКТРОМОНТЁР

Чадаана хоорайда Чөөн-Хемчик районнуц төп эмнелгезинге В. А. Бухревтин электромонтёрлап ажылдап эгелээнинден бээр чээрби чыл четкен. Оон кол хүлээлгези — эмнелге бажынарынга чырык чедирип турар электри шугумнарынга үрелиишкиннерни болдурбазы, а бир эвес болу берзе, оларны дүрген чайладыры болур. Дүржүлгалыг монтёр ажылынын эге хүннеринден-не хүлээлгезин ак сеткиллиг күүседип келген.

Виктор Алексеевич ийи чыл бурунгаар хүндүлүг дыштаныылгаже үнзе-даа, ажылдавышаан, буянныг ижин үргүлчүлевишаан.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЧЕДИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының чедиги сессиязы 1991 чылдың апрель 24-те 10 шакта РСФСР-ниң КП-зинин Тыва республика комитединин Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААМАЛ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ХУРАЛДАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың апрель 23-те 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЕЭНГЕЕЛИНГЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының чедиги сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1991 чылдың апрель 23-те 9 шактан 21 шакка чедир Советтер бажыңынын № 107 өрээлинге (телефон 2-55-42), 1991 чылдың апрель 24-те 8 шакта РСФСР-ниң КП-зинин Тыва республика комитединин Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга (телефон 3-34-46) бурутаар.

Апрель 22— В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнү

Ооң эгелэ эни революция уламчылавышаан

ЛЕНИННИҢ АДЫН БОЛГАШ ХЕРЭЭН КАМГАЛААР

(Төнүүгү. Эгези 1-ги арында).

Россия федерациязы биле Эвилел федерациязының арызында ылгал чок деп санап турган Сталинге болгаш ооң талалакчыларынга айтыр шавыышкы бээр ужур. Ленинге таварышкан. Олар улустарның суверенитеди болгаш национал тургузуулуң дугайында айтырыг дээрге политиктиг «союзчуташ» аны тактиктиг ходелешкин-дир деп санап турганнар.

Ленин федерацияның янзы-бүрү хевирлери турып болур деп санап чорган. Яңы-бүрт деннелдерге харылааларны быжыглап тургузуп алган национал тургузуулар кедизинде барып, эвилел кылдыр каттыжып болур. Ындыг эвилел кайы-бир улустуң хамаарышпас чоруун кыспайн, «база бир үстүү тургузугну, деп эргелиг республикаларның федерациязын» тургузуп болур деп, ол бижээн. Ынчаргa ындыг эвилелди топ аппаратың албан-дужаадыг кижилери эвес, а «националлар» боттары тургузар ужурлуг, чүге дээрге төп аппараттың «дүжүметтери» улуг орусчу өөскүт болдур ийин деп, ол санап турган.

Ленинниң ол чагыглары сос кырында хүлээп ап турган. Совет эрге-чагырганың чылдарында улус-демократтыг курушеин быжыглаан, антифеодалдыг революцияны боттандырган, экономикага социализмтиг укладты тургузарының база культура талазы-биле хожудангай чорукту ажып эртериниң сорулгаларын чедимишкиниг шинтпирлеп турган. Чаа амыдырал тыва болгаш совет улустарының аразында хой талалыг харылаалларны хогжүдеринге, аны-дунма найралды калбартып быжыглаарынга биче эвес салдарны чедирген. Бо болза ССРЭ-ниң составында Тываның эки тура-биле каттыжып киреринiң политиктиг, экономиктиг болгаш социал белгелерин чорударынга дузалаан.

Арат массаларының күзелин барымдаалап көргеш, 1944 чылдың октябрь 11-де Тываны совет улустарның хой националдыг ог-бүлезинге хүлээп алган. Чаа автономиут областың экономиктиг болгаш социал хогжүдезин дүргедириниче совет чазак дораан-на кичээнгейни салып, ооң программазын ажылдап кылгаш, боттандырып кирген. Областы 1961 чылда автономиут республика кылдыр эде тургуская, ол болза республиканың сайыралын улам дүргедеткен.

Совет эрге-чагырганың чылдарында улус ажылагыйының бүгү адырларынга биче эвес социализмтиг чаартылгалар боттанган. Амгы үеде суверенниг күрүне статустуг республика болур Тыва социал-экономика болгаш кадр талазы-биле улуг күчүлүг апарган, ниити-эвилел күш-ажыл хуваалдазында киржип турар. Бо бүгү болзе ленинчи национал политиканың ачызында боттанган деп, республиканың коммунистери, бүгү ажылчы чону бир эн-сеткилдиг санап турар. Олар улуг баштынчының арыг адын болгаш бүгүниг ажылхерээн камгалаар, улам байдып хогжүдер болгаш ажылиште, амыдыралда бергелерни ажып эртер дээш демиселде хаара түттүнган.

Улуг Ленинниң амыдыралы өлүм чок өөредии, бүгү амыдыралы, катаптаттынмас өөүр-хевиин бистерге эн-не эргим болгаш үнелиг. Ынчангаш ленинчи чагыгларны, өөредигни амыдыралга боттандырар дээш быжыг туруттуг ажылдап, шыңгыны демисежир хүлээлелиг бис.

Дозур-оол ТИНМЕЙ.
РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары.

ЛЕНИНЧИ ӨРЭЭЛ: ЫНДА АЖЫЛ ТӨНЧҮ ЧОК

Туранның № 1 ортумак школазының ленинчи өрээли. В. И. Ленинниң ажыл-хераанге, амыдырал-чуртталгазынга турасскааткан байлак материалдарлыг, төнмес залчыларлыг бо өрээл 1961 чылда тургустуган.

Владимир Ильичиниң торуттүүген хүнү — апрель 22-ниң хүнүнге чедир ораичок эрте-ле бо өрээлдиң хөлүү, ооң кежигүннериниң ажылижинин, школаның бүгү классторының, башкылар коллективиниң чайыраачы холчок апаар.

Адап-сурап четкеним кижи — Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Римма Георгиевна Белякова-биле ленинчи өрээлде олур бис. Эргелекчизи ол. Ханаларында адыш ооу дедаа хостуг чер чок, карталар, стендилер, делгиирлер, портреттер долган. Ильич дугайында эн ховар дээн материалдарны кижи моон магадап көөр. Чижээлээргe, ленинчи «Искра» солунунуң бүгү дугаарларын номгулаштыр көктеп каан бүрүн хоолгазын мурнунда кава-даа көрбээн мен. Ол ышкаш баштынчының дүрзү-хевирин снилбээн, кажан-даа көрбээним хөрек демдектери безин бар. Оларның ниити саны 140 ашкан.

Школаның класстарының аайы-биле ленинчи хүнге уткуштур номчуур бесседаларны ленинчи өрээл кежигүннери (оларның саны 15 кижи) эргелекчи Р. Г. Белякованың удуртулгазы-биле боттары өзүтаар белеткеп турар. Мурнуку чылдарда ап турган темалардан бир янзы болдуурары-биле бо чылын «Оларны Төрээн чурт утпаан» деп темага бесседаны 6-11 класстарның өөренгиччилеринге белеткээн эрттирген. «Оларны...» дээрге кымнарыл ол? Ленинниң Мавзолейниң чанында бирги таныылдар-лар: Григорий Петрович Коблов, Арсений Владимирович Кашин болгаш Ленинниң Мавзолейнин чанында бирги хүндүлүг таныыл начальниги Николай Михайлович Дрейлер дугайында ховар дээн материалды олар тыпкаш, бесседа кылдыр белеткээш, оларның чуруктарын номнардан дужуруп, чуруккa тыртыргаш, бесседа үезинде ажыглаар самбырада тайылбырыбиле кады чыпшырып каан.

Эге класстар өөренгиччилериниң ортузунга Ленин дугайында шулүктер номчулгазынга конкурс эрткен. Тиилекчилерге хөрек демдектерин, номчугаштарны белек кылдыр тывыскан.

Ленинчи өрээлге комсомолга, пионерге хүлээп алышкынны байырлаачыг байдалга эрттирери бо школада чаңчыл апарган болгаш апрель 22-ниң хүнүн боттарынга каш дакпыр байырлаа болдуруксаанар өөредилгеге-даа, комсомолчу, пионержи ажылхеректерге-даа эң тергин болуп шүглүп, тергиниериниң одуруунче шүүрелип үнүп турар. Школаның бо өөредилге чылында алды чүс чедеп ажыг өөренгиччизинден 16 кижи чүгле «5», 136 кижи «4-5» демдектерге (үшкү удуриуп түнелиг-биле) өөренип турар.

Экспонаттарының, материалдарының болгаш ленинчи өрээл кежигүннериниң, кызыл исилериниң чыып кылган ажылдарының, аалчыларын белектериниң байлакшылдыы-биле музей деп-даа адап болур бо өрээлдиң тускай экскурсия баштаар кижилери база-ла өөренгиччилер. Барык үжеи харлап турар өрээлде кандыг ажылдарны, экспонаттарны чок дээр! Далаш чок топтаар, номчуур чүве болза, бүдүн хүн-даа кайын четчир. Альбомнар, сыгар альбомнар, рапорттар, экспонаттар — олар, шупту чаңгыс эвес хонуктуң, чылдың чогаадыкчыديلээшкиннериниң, чурт-шинчилел ажылдарының түнелери. Олар кажанда-даа эргижиреес, олар дээрге төөгү-дүр. Ленин-биле холбашкан намдар-дыр. Ленинни өрээлге болган кандыг-даа бесседа магнитофон кожазында, пластинкада бижидилге чоккa болбас. Техниктиг керекселдер-биле өрээл эки чепсегленген. Төөгү, литература башкылары өрээлдиң материалларын ажыглап, кичээлдерин аңаа бо-ла эрттире бээр.

Ленин, Партия, Төрээн чурт дугайында өөренгиччилериниң бижээн чогаадыгларының эң дээрелерин база мында шыгжап турар.

Шили чок чүве-биле домей кылдыр арыды чүлүүп каан көзнек өттүр чашкаинангaн часкы хөглүг хереллерден кыламагылаштыр чайнап чылар, ак-кок дозулуг, чаңгыс-даа шыйбак чок столдар, сандайлар аразы-биле өрээл дорунче эрткеш, Римма Георгиевна мени кый дилин. Эрги моданың бир бичежек шкавының аксын оваарымчалыг ажытты. Альбомнар болгаш ооң-даа еске ажылдар чык долу.

— Мындыг улус-тур бис. Ажылдар бажын ажыг. Дүү шкафтар база мындыг. Бо чайын өрээлди чаартса, эле дериве деп бозап турар бис. Эт-сеп эргижирээн, өрээл тап. Тудут материалдарының ортээ, черле бүгү-ле чүвениң үнези улгаткан үеде болдунар чүве ийикпе. Күзелимге четсиме дээш иштим ий-даа чор мен — деп, ол арай тоңну бир янзы апарып чүгаалады. Пенсиядa-даа болза, олут орбас хөөнүмнарывыс хестүүлер эвес. Р. Г. Белякова бо өрээлди ам беш чыл удаштыр эргелекчилеп, ооң келир үеин дээш сагыжы саргып орары ол ышкажыл.

Моол Арат Республикадан кээп, ленинчи өрээлди сонуургаан чораан аалчыларының белек-селээн бир бүлүүде делгеп каан. Ол база бир солун делгелге болду.

Школачыларның Улуг Ленинге ынаан, ооң чагыгларынга шынчылын, оларның солун, нарын, чогаадыкчы, тывыңгыр ажыл-хереэн сонуургап, өрээлди кээп көрүп чораанларының демдеглел дептериниде арттырган бижимелериниң-даа алгаш көөрге, республиканың бүгү районнарындан, республикадан дашкаар-даа черлерден төлээлер эки күзээшкиннерин кылган боор чорду.

Шынап-ла, ленинчи өрээлдиң, аныяк ленинчилериниң ажылында төнчү чок, салгалдан салгалче дамчып, мөңгеде артар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ДЭЭДИ ШАҢНАЛДАР

Тыва республиканың экономиказын болгаш культуразын хогжүдериниң хереэнге өрес-шудургу күш-ажылы, социалистиг чаартылгаларга идепкейлиг киржилгези дээш 137 кижи Төрээн чурттуң дээди шаңналы — Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Оларның иштинден Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң механизатору, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Дойбан Даңнынович Даваа чаагай дүжүттү өстүрер херекке улуг ачы-хавыязы дээш ол бедик шаңналга үш удаа төлептиг болган. Ынчангаш төлептиг иишчи бистиң республикада хой Ленин ордениг кижилериниң санынга кирген.

— Мени үш Ленин ордени-биле шаңнап, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры аттыг тывысканы дээрге мээң күш-ажылымны ол-не бедиг-биле үнелээни деп санап чорум мен. В. И. Ленинниң ады-биле адаан бедик шаңналдың үш дакпыр эдилекчизи кижи болганымда орта төлептиг болурун кызыр мен — деп Дойбан Даңнынович чугаалап орар.

Таңды районда «Революцияның чалбыжы» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Иван Петрович Сафонов иштиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер белен эвес ажылга улуг ачы-хавыязыг болганы-биле Ленин ордени-биле ийи удаа шаңнаткан.

— Бедүүн малчын кижи мээң ажыл-ижимни бо хире бедин-биле үнелээни дээш сеткилимиң хамыдыдан өөрүп четтиргенимни илередип чорум мен. Эрткен чылын төрүүр чүс баш хойта оваштыр 120 хураганы мегди доруктургаш, бир баштан-на 4,4 кг дүктү кыргын алдым—деп, Иван Петрович чугаалап турар.

ЧУРУКТАРДА: Д. Д. Даваа биле И. П. Сафонов.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АРАТТАРНЫҢ ЫНАК НОМУ

Национал бижиктиг 1930 чылдың июньда үндезилеп тургустуганы тыва улустуң амыдыралынга кончуг улуг болуушкын болган. Ооң-биле чергелештир парлаага, литературa, уран чүүл шапкыны-биле сайзырап эгелээн. Тыва дылга номнар үнгүлээн.

1931 чылда үнген номнарның бирээзи «Башкы Ленин» деп ном болур. Ол болза Коммучистиг партиниң болгаш Совет күрүнеиң үндезилекчизи Владимир Ильич Ленинниң дугайында тыва дылга үнген баштайгы ном. Улуг баштынчының болгаш башкының допчу намдарын, революсчу ажылчорудулгазын, олүм чок өөредиин тыва номчукчуларга таныштырар сорулга-биле оны үндүрген.

Номнуң хемчээли улуг эвес, ооң даштында В. И. Ленинниң чуруу бар. Номнуң бирги арында баштынчының төрүттүнген хүнүн улуг үжүктер-биле бижээн. Ооң аксында мындыг лозунгу парлаан: «Чеон чүктүң араттарын иштики, даштының каргыстардан чарып алырының хостуг оруун айтып берген Ленинниң сурталы делгерээр болзун!».

Дараазында арында «Ленин башкының допчу төөгүзү (намдары)» деп улуг эгени киргеп. Ооң аксында мынчаар бижээн: «Ленин башкының адын болза бүгү делегейниң кырында билбес чер черле чок турар тур. Ядыы хой араттар болза Ленинниң адын бодунуң түрээнин иштинде сиирип алгаш, кончуг байырлап турар тур».

«Аныяк бичии чораанының үезин», «Большевик намны тургузарының ажылы», «1905 чылдың революциязы», «Октябрь революциязы» деп иштики эгелерде баштынчының амыдыралының, революсчу ажыл-чорудулгазының, өөредиинин дугайында билдингир кылдыр бижээн. Ульяновтарның ог-бүлезинiң, Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн соонда В. И. Ленин илеткел кылып, сурталы тарадып турарының дугайында болгаш өске-даа фото-чуруктарны номда берген.

«Ленин болгаш бичии улустар дугайында» деп эгелиг номнуң сөөлгү түүлүн С. Тока чогаткан, ооң чамдык одуруттарында мынчаар айткан: «1917 чылда орус чуртунга Октябрь революциязы үнгеш, мурнунда турган эргиниң ярык чазаан дүжүргеш, ооң орнунга үлетпүрчүниериниң кадыг чазаан тургузуп алган.

Бичии аймактарның дугайында Ленин болгаш орустың коммунистиг намы тыва мышкаш аймактарны дораан-на хостаар деп турганнар. Тываның иштинге 1921 чылда үнген үндезин революцияны Ленинниң чугаазының шынын тодаргай айткан.

Бистиң Тываның тускай болганымга Ленин башкы кончуг дузалаан-дыр».

В. И. Ленинниң допчу төөгүзүн (намдарын) орус номдан Шыргай-оол биле Бузыкаев очулдурган. Баштынчының дугайында тыва дылче баштайгы очулганы кылганнар сос бүрүзү араттарга билдингир болзуи дээш күштү үндүрүп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааны билдингир. Ном үнгеннен бээр алдан чылдар чедип-даа турар болза, оны номчуурга сос-домаа чечен, билдингир.

«Башкы Ленин» деп ном 5 муң тиражтыг үнген, ол Тываның девискээринге кончуг дүрген тарай берген. Үжүк-бижикке чаа өөренип алган болгаш өөренип турар араттар баштынчының дугайында номну соонуургал-биле катап-катап номчуп, улгады берген болгаш биче назылыг кижилерге оны чугаалап, тайылбырлап берип турганнар.

Ол номнуң дугайында партиниң, күш-ажылдың хоочуну Х. А. Анчима-Тока мынчаар сактып бижээн: «Ол мээн бирле дугаарында номчаанымы холдан салбас ынак номум болган. Ол номда парлаттынган чүүлдерни шуут шээжи-биле билир турган мен. Өглерге киргенимде, ол номну шээжибиле чугаалап бээримге, улус кончуг соонуургаар».

Бүгү делегейниң ажылчы чоннарының баштынчызы, башкызы, Коммунистиг партиниң, Совет күрүнеиң үндезилекчизи, организакчызы Владимир Ильич Ленинниң амыдыралының, ажыл-чорудулгазының дугайында тыва араттар бо номдан бир-ле дугаарында делгеренгей билип алганнар. Ынчангаш оларның баштынчыга бүзүреди болгаш ынакшылы улам-на улгаткан. Кижи бүрүзүн үжүк-бижикке дүргеп, эки өөренип алырынче ол ном сорук киргеп, чүге дээрге ону боду номчуур күзелдиглер хей турган.

«Башкы Ленин» деп ном ол үезинде канчаар-даа аажок ужур-дузалыг болган.

* * *

Бо ном үнгенден бээр 60 чыл болуп турар, ооң бээр бо хүннерге чедир В. И. Ленинниң чогаалдары, илеткелдери, баштынчының ажыл-чорудулгазынга, амыдыралынга турасскааткан сактыышкыннарны хей саныг тиражтыг кылдыр орус дылдан очулдургаш, тыва дылга Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. В. И. Ленинниң допчу намдарын, баштынчының дугаймда А. И. Ульяновның сактыышкыннарын, «Чүү кылырыл?», «Бир базым бурунгаар, ийи базым аткаар», «Апрель тезистери» болгаш өске-даа чогаалдарын тыва номчукчуларга таныштырган. Сөөлгү чылдарда В. И. Ленинниң чогаалдарының үш томнуг чыындызын, «Социалистиг тургузуушкын дугайында» ажылын тыва дылга үндүрген.

Ынчангаш Тываның коммунистери болгаш бүгү ажылчы чону бодунуң дылынга В. И. Ленинниң амыдыралчы өөредиин ханы өөренип ап, ооң идеялары-биле боттарының ажыл-чорудулгазын шүүштүрүп көрүп, ажыл-иште, амыдыралда частырыгларны, четпестерни эдип алыр, партияны болгаш чуртту берге байдалдан үндүрүп алыр дээш демисежип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: «Башкы Ленин» деп ном.

КУДУМЧУГА БОДАЛ

Хүннүң караа улам чырып, Улуг-Хемниң эринден келген салгынның чаак шонар «аажызын» чымчадып, харын-даа чылыдым турар, часы хүн бодунуң эргезинче бүрүү-биле кирген бо хүннериниң бирээзинде Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгындан үнүп келдим. Оже кирер эжиктиң аксы-биле умнажы берген кудумчулап базып бадым ор мен. Бодалдар саарлып чор. Ооң чылдаганы — часы хүн-биле чаржалаштыр келир байырлаа дугайында, ам эртер ужурлуг кудумчумнуң адынын дугайында бодалдар чүүрүлүп келген.

Кандыг байырлаалы деп айтыварынар чадавас. Чоокка чедир-ле совет улустуң, ооң иштинде тыва чонумнуң ынызыгаар чок хүндүлеп байырлап келгени, ам-даа байырлап турары — апрель 22-ле болгай. Ынчан делегей пролетариадының баштынчызы В. И. Ленин төрүттүнген. Ам эртер кудумчум баа Ленин кудумчузу. Эде тургустуунуңкының сөөлгү чылдарында шүүмүүлелдериниң эмин эрттир ковуаанниден ыдыктыг, огулуг чүве черде артпаан, чүү-даа чүве шүүмүүлелдиң одунга таварыжар апарганын болып чор мен. Ооң иштинде В. И. Ленинниң кылган үүле-хереэнче, ооң күзел-бодалдарынче, чаагай адынче баа салдаашкынар желээн. Ол шүүмүүлелдерни чеп-тур деп четкивес мен, шуут шын эвес деп уттуланмас мен. Кижи бүрүзүнүң бажы түс-түс бодалдары, үнеледелери ангы-ангы, а мээң бодумнуу кандыгым?

Парктан үнүп кээрге-ле, Кызылдың № 2 школазы. Дөртен ажыг чыл дургузунда бо школаны чеже кижи доосканы? Ону санап-даа болур ийнаан, ынчалза-даа иштизиниби-биле муң-муңу-биле саналтынар диис четчир. Аңаа тыва-лар өөренип келген болгай, чүге дээрге национал школа. Ооң доозукчулары улус ажыл-агыйының кайы адырында чогул, кандыг эртембилиглиг кижи чогул! Бо одуруттарының автору база ону чүүрби беш чыл бурунгаар дооскан, чүгле өөрүп четтиришкиннин сестерин чугаалаардан өске, чүү-даа аңаа хамаарыштыр чугаалап шыдавас мен. Ону Ленинниң ачызы деп үнелээр мен.

Ооң ырак эвесте ураан чүүл училищезин. Улуг-чонун алган йөрээзи, ырлажыр, культураны сайыраадыр чорутур хогжүмчүлер, чуруукчулар — ооң үүнүп турар шыкажыл. Педагогика институдунуң болу-даа, чамдык факультеттери-даа база ол кудумчуда турлар. Бежен чыл бурунгаар совет улуска, фашистиг эжелекчилерге удур демиселге дуза чедирер дугайында декларация хүлээп алыры-биле X Улуг хуралды чыыдырган бажың база ында, ам Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи. В. И. Ленинниң күзеп, бодап чорааны электри станциязын Тывага бир дугаар тургуская бажың база ында. А. С. Пушкин аттыг библиотека чоокка чедир аңаа турду. Тыва Арат Республика турда Моолдуң элчин чери турган бажында Кадык камгалаа министерствозу бо хүнге чедир ажылдаанышаан, а ССРЭ-ниң салыг хаарылаазын тулар бажында «Союзпечать» эргелели.

Амга чедир турбушаан турар эрги тудуглар шупту Ленинниң ады-биле холбашкан, баштынчының күзеп, бодап чораан херектериниң боттанынышынының улуг-хуузу болган. Кудумчуда чаа тудуглар база В. И. Ленинниң ады-биле холбаалыг.

Ооң улаштыр кылаштап ор мен. Ангы-ангы чылларда туттуткан-да болза, бистиң совет үеениске оваажыр чаа тудуглар көвүдеп кел чор. Албан чөрдери, чуртталга бажыңнары. Оларны база улуг баштынчының ады-биле холбаштыр көөр апаар мен.

В. И. Ленинге турасскаалга чедип келдим. Артымда — ам чаа эрткен оруум. Мурнумда — ам баар черим. Хой каът чуртталга бажыңнары, садыг-магазиннер, амыдыралга херек өске-даа тудуглар мурнумда шөйлүп баткан. Чаа көрүп турар ышкаш, турасскаалды база катап топтап кордум. Улуг баштынчының чүс харлаан юбилейинге алдар кылдыр тургускан турасскаал өөдүр, улуг апарган тур.

Ленинге кандыг бүүү барыл? Катап-катап бодаадым. Ооң ыдыктыг күзелин — чер бомбүрээнин чону келир үеде тайбын, чаагай, кежиччолдуг чурттазын деп күзеп чораан-ыр. Социал чөнүт эвес чоруктуң чамдык талалары тергиилеп турган тургузуну ап октаваш, кижиге кижи эш, аны-дунма болур ниитилелди тургузарын күзээн-дир. Орта баштыг, чаагай сеткилдиг кижилериниң күзелин ооң аңы бе? Кым-даа кымнын-даа эки чурттаарын күзээр ийнаан. Ооң национал шажын-чүдүлгезин, социал байдалы... хамаанчокка аан. Ленинниң номалының ачызында чедип алган бүгү эки күүлериниң кара тамыже хөөп каастар бис бе? Ленин биске каалама, торлур чүве чок орук аазаваан болгай, ол эки амыдырал дээш демиселге өөредип чораан. Ындыг демиселди шын чорудуп келген бис бе? Социалистиг ниитилелди тургузуп тура, ооң өөредиин долу сагып келген бис бе? Кижиниң аксының кежин кижиниң бодунда, ооң күш-ажылында үзүрзин үргүлчү бодап чораан бис бе?

Айтырыглар хой. Маргыжып-даа, бадыткажып-даа болгай-ла. Мээң кол бүзүрелим — буруу Ленинниң өөредиин хажыткан кижилерде, ооң теориязын бурунгаарлаан амыдыралдың негелдезиниге хууштур сайыраткаан чорукта.

Ленинни бактап, ону гений эвес деп санап, мени ол бодалга каттыжарыныче канчаардаа чыгаар болза, мен аңаа чопшөөрежип шыдавас мен. Хамыктың мурнунда ол кижи-ле болгай, бургaн эвес (мурнуку идеология ону дириг бурган кылдыр коргүзүп чораан), ынчангаш кым-даа алдагдалды, улуг-биче мазыгны кылып болур. Ленинге частырыглар турбаан дивес мен, турганы чөп. Ынчалзадаа ол эң колун — социалистиг оруктуң шилип алышкынын черле часпаан, аңаа бүзүрээр мен. Чүгле ол чедишкиниерден, алдагдалдардан түнел үндүрүп, ону ханы өөренири бистен негеттиниң турар эвесне. Төөгүге ооң алдагдалдары-даа, чедишкиниери-даа улуг ужурдуалыг, ооң политиктиг улуг ажыл-чорудулгазын үнелеринге шаптык болбас, гений деп аңаар эргени катыбас.

Ол бүгүнү бодап көөримге, ынак Кызылымда Ленинге турасскаал, ооң адын элдеэр, ооң кудумчузу улуг-на болдуңуп туружунда турар. Хоорайның кол кудумчузу улуг баштынчының адын элдеэр, аңаа турасскаал бистин күзеп, бодап, мөгеп, тургузар деп чүткүп турарывыс чаартынган Эвилелче, чаагай аңмыдыралче кыйгырбышаан турар ужурлуг.

Дангыт ЧЫДЫМ.
Журналист.

Апрель 22 — Чер хүну

БОЙДУСТУ КАМГАЛААРЫ — НИИТИ ХЕРЕК

Совет Эвилели Бойдусту болгаш бойдус курлавырдарын камгалаарының делегей эвилелиниң кежигүү болган. Бистиң чуртувус делегейнин бойдус камгалалының системазынга, экология алырынга бүгү-ниити кады ажылдажылгага чогуур турушту апканы ол. Ук болуушкун апрель 22-де демдеглеттинер Чер хүнүнүн бүдүүзүнде болган. «Чер хүнү — урулларга» деп кыйгынын адаабиле бо чылын ол эртер.

1970 чылда, кажан ук хүнү бир дугаар демдеглеп турда, ону эрттиреринге чүгле Американың Каттышкан Штаттарының школалары, университеттери болгаш элээн каш хоорайлары киришкен. Оон бээр эрткен үеде бойдусту камгалаарының, долгандыр турар хүрээлелдиң байдалының, дириг амытаннарның болгаш үнүштериниң чамдык хевирлериниң чидип турарының айтырыглары чүгле специалистерни эвес, харын даа чоннуң канчаар-даа аажок хой массаларын дүвүреп эгелээн. А Чер хүнү боду делегейнин экологтуг чорудулгазы кылдыр шилчий берген — бо чылдың апрельде 141 күрүнеден чүс-чүс миллион кижилер аңаа киржир.

Бойдусту болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының делегей эвилелинге кирер дугайында шиитпирин эвилелдешкен республикаларның чөпшээрежилгези-биле ССРЭ чазаа хүлээп алган. Делегей эвилелиниң ажылынга республика организацияларының идепкейлиг киржилгезин Совет национал комитет хандырар хүлээлгелиг, оон составында тен болгаш республика институттарының эртемденнери болгаш специалистери, экология талазы-биле янзы-бүрү ниитилелдер база эвилелдер кирип турар.

Бойдус камгалалының делегей системазынга ССРЭ-нин киржилгези дуржулга солчур, ниити кижи төрелгениниң айтырыын — бойдусту, а ыдыг болганда, чер кырынга амыдыралды камгаалаарын шиитпирлээринге күженишкиннерин каттыштырар арганы бээр. Бо адырда эң-не чидиг айтырыглар КНО-нуң долгандыр турар хүрээлел болгаш хөгжүлде талазы-биле конференциязынга көрүүнген турар, ук конференция келир чылын Бразилияга болур.

(СЭТА-ның корр.).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Эгези № 70, 71 «Шында»).

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Донгак Мөнге Сүрүнович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан киллизиниң чолаачызы.

Донгак Шириг-оол Манган-оолович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан киллизиниң таныылы.

Маргыс Чайдаимаа Делгеровна — Мугур-Аксы суурда аалчылар бажыңының эргелекчизи.

Шокшуй Өшкү-Саар Салчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга киллизиниң бухгалтери.

«Мөген-Бүрен» совхозтан

Балды Мынараш Хомушкуевна — малчын.

Делгер-оол Шой-оол Иргитович — партком секретары.

Доржу Севил Иргитовна — малчын.

Дюдюк Ким Александрович — кочегар.

Кара-Саа Белек Чудакыевич — малчын.

Комбу Калбак Салчакович — чолаачы.

Монгуш Кижир-оол Седен-оолович — мал эмчизи.

Нортат Мөнге-Байыр Хертекович — кол мал эмчизи.

Салчак Сагаан Чоргааровна — секретарь-машинакчы.

Салчак Бүрбү Аралдинович — малчын.

Салчак Достак Наадын-Хооевич — кочегар.

Сюрюммаа Зоя Шожаловна — бухгалтер.

Успун Кадыг-оол Дүлүшовна — мал эмчизи.

Успун Хөлзээн Иргитович — моторист.

Хомушку Анчы-оол Эрензенович — прораб.

Хомушку Елизавета Хермиевна — бухгалтер.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан

Бегзи Хорбин Донгаковна — сарлык кадарчызы.

Дастан Очур Хомушкуевич — малчын.

Донгак Кара Кыдырашовна — малчын.

Донгак Кертик-Кара Сундуйовна — малчын.

Досхаар Хүргүлек Салчаковна — уруглар садигинин кижизидикчизи.

Иргит Алдай Кендинович — малчын.

Иргит Өлчей Комбуевич — сарлык кадарчызы.

Кан-оол Бады Донгакович — малчын.

Конгаржан Сержаа Иргитовна — малчын.

Мөнге Чамырык Донгаковна — малчын.

Ооржак Домбу Хоевич — ажылчын.

Салчак Тас Айызанович — малчын.

Самбыр-оол Бараан Аракчаевич — малчын.

Созур-оол Тейин Иргитовна — малчын.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Булун-Терек ортумак школазындан

Кыргыс Владимир Темир-Хаяевич — башкы.

Лакпаа Эник Сатовна — башкы.

Мендел Демир-оол Мөгеевич — кочегар.

Опбул Чолдак Чамановна — интернатта повар.

Ховалыг Галина Уйнукпановна — башкы.

Чамол Дарый Шарапаевна — техажылчын.

Шойдан Херел Шойдановна — техажылчын.

«Найырал» совхозтан

Бавуу Түлүш Балчыйевич — елесарь.

Дамдын Маннай Монгушевич — малчын.

Отчуржап Чингин-оол Александрович — инек кадарчызы.

Үнүүлей Сат Чыргаловна — пенсионер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 8.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Эрткен неделяда республикага 185 кем-керек үүлгедишкини болган. Оон иштинде күрүнеиниң болгаш хөй-ниитиниң база хуу кижилериниң өнүүзүнүң 107 оорлаашкыны болган, 18 кижи аар кемдээшкиннерни алган, 8 үптээшкин, 6 оруктранспорт озал-ондаа, 2 олуруушкун, 3 өрт, 4 транспорт оорлашкыны бүрүткеттинген.

Шевченко кудумчузунун 251 дугаар бажыңга «Агроулетпүрүтранс-1-нин» токары В. Ильин угаарлаан.

Апрель 14-те дүнекиниң 3 шакта Мариуполь хоорайның (УССР) чурттакчызы С. Глаголев 24 дугаарлыг садыгның крышазының кырындан кирип чыткан, милиция ажылдакчыларынга туттырган.

«Заря-239» теплоходтуң сонгазының кыраанда киргеш, 2 электродрельди болгаш 350 рубль түннүг янзы-бүрү херекселдерни оорлаан.

Культура киллизиниң бухгалтериязының эжиниң дээгин үреп киргеш, «Турист» приёмникти болгаш ийи телефон аппаратын оорлаан.

Моол мурнунда аар кемхерек үүлгеткени дээш дилеттирип турган Р. С. Доржуну милиция ажылдакчылары туткан. Ону үжентерге 32 кадыбрлиг подлак боопу, 3 окту, бир ашы бижекти бодунга ап чорааны илерээн.

Сүт-Хөл районунуң Алдан-Маадыр суурда школадан 1 мүн 350 рубльдиг 9 дааранар машинказын оорлаан. Оор херекти Кызыл хоорайның чурттакчылары А. Ондар, М. Ховалыг болгаш олла школаның 11 класзының өөренгичизи кылган.

«ЗИЛ-554» маркалыг, 66-63 ТВЛ күрүне демдектиг автомашинаның чолаачызы Мерген Сат апрель 12-де Чадаана хоорайга хенертен кудумчуже 1 класстың өөренгичизи Андрей Ондар үне халып келирге, ону таварткан. Оолду эмчиге аппаарга чок болган.

Апрель 12-де Сүт-Хөл суурнуң артыы талазында шолден чаа төрүттүнген кижиниң мөчүүр тывылган.

Улуг-Хем районунуң Хайыракан суурнуң чурттакчызы А. Хуурактаанны иштинче бижекеткени-биле эмчиге эккелген. Алгыш-кырыш болганының түннелинде оон калайы бижектээн болган.

«Москвич-412» маркалыг, 63-46 КЭ күрүне демдектиг Э. К. Рагимовтуң чолаачылап чорааны машинаны үжеп көөрге, 2,5 килограмм гашиш чорган. Ол кижи боду Баку хоорайның чурттакчызы болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң кашнакчызы С. Далдык-оолдуң бажыңына конопле сыптары чыткан. Ол база Рагимовтуң машиназынга олурып чорааны.

Өртке удур камгаланырының түрүмүн хажыткаными түцнелинде Песочная кудумчузунуң 15 дугаар бажыңга газ баллону чазылган. Бажыңның эзэзин республика эмнелгезинге чедирген.

«Сылдыс» деп аныктар төвүнүн директору турган В. Копылов 31 мүн рубльди бодунга алгаш, республикадан дашкаар дезип чорупкан.

Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда коммерция садыының чанында хамааты Коневатин 26 рубль-биле садып алган арагазын танывазы тыва оол ушта соккаш, четтирбейн барган.

Хой-ниити черлеринге эзирик чорааны дээш эзириктер сергедир черге 190 кижи кирген. Биче хулиган херек үүлгеткени дээш 38 кижи, автотранспортту эзирик башкарып чорааны дээш 53 чолаачы туттурган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 29-та үндүрген № 94 доктаалын ёзугаар автотранспортту эзирик башкарып чораан чолаачыларны 1 мүн рубльге торгаар дээнин чолаачы кижи бүрүүнүге сагындырып каары артык эвес. Амдыгында 10 кижи туттурган болгаш торгаткан.

Владимир ТУРОВ.
Милициянның подполковниги.

ОЙ ДЫННАДЫП ТУР

Өрт айының болдурбас талазы-биле шалыпчы ай бистин республикада үргүлчүлеп турар. Апрельдиң ийги чеди хонуунда Тываның девискээринге болган өртүүниң саны баштайгы чеди хонуунда болдунган өртүүге дериннээге, элээн кызырылган-даа болза өртүү кыптыгын турар. Оон кол чыдалгааны чүдел? Чамдык кижилериң оваарымча болгаш харысалга чогунун үржүүнда өттүү болдуруп турар. Ындыг кижилер оттуныштары, таакпыны кывыскаш, хайгаарал чокка октап, оон уламнаан өттүү болдуруп, боттары-ла качыгдап турар. Харысалга чок ол чорукту «Отту оваарымча чокка ажыглааны» деп чымчадыр үргүлүү адап келген-дир бис.

Болдунуп турар өттүүнүн ийги кол чылдагааны — амыдыралга ажыглаар электроприборларның үреливишкиннери. Үреликтер приборларны чамдык хамаатылар ажыглап турар.

Кызыл хоорайның Песочная кудумчузунда беш квартиралыг бажыңга болган өттүүн дугайында моол мурнунда дыннаткан бис. Оон чыдалгааны — газтыг баллонуң частыышкыны. Кавчаа частыышкын болу берген-ниң пемелде хынаалда илереткен хамааты Федотов газтыг баллонну турган черинден өскээр боду салып турза, газ үүнүп эгелээн, а ол эскербээн, таакылдаар дээш оттуг-ниш кыскыстарга частыышкын доваан болган. Ол частыышкының чалгыы Федотовтуң бодун газтыг баллон турган өрээлден өскээр чаштадыр октаткан. Күштүг частыышкының чалгыы соңга каратарын буза шаапкан болгаш телевизорну кудумчуже үндүр «шаапкан».

Кызылдың Шевченко кудумчузунда № 251 бажыңга апрель 14-тен 15-че дүнеинде өрт болган. Балыг чок өлген кижи аңаа чыткан. Оон канчаан өлгенин суд-эмчи экспертизазы тодаргайлап турар.

Өрт аймылын болдурбазының шалыпчы айының ийги чеди хонуунда өртке удур камгалалдың албан чериниң ажылдакчылары 70 ажыг бүдүүлге, тудуг болгаш өскеда черлерге хынаалаары кылып, өрт халавын болдурбас айтырыглар талазы-биле чурттакчы чонун ортузунга 20 лекциялары, беседаларны чоруткан, үреликтер 10 электрочеткизиниң, 19 суугунун ажылдаарын түр када сокпаткан, өртке удур камгалалдың чурумун үрээниерге 15 торгаалды онааган. Торгатканнарның аразында албан-дужаалдыг 5 кижи бар. Ол мышкаш өртке удур хемчеглер талазы-биле 496 кижини өөрткен, 237 чурттаалга бажыңнарын хынаан. Өртке удур хемчеглерни таныдыгларын кинофильмнерни көргүзерин үргүлчүлеп турар.

И. ШОГЖАЛ.
Өртке удур хайгаарал албанының инспектору.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

ССРЭ-ниң Киноүзүнүң кинематография ажылдакчыларының мергежилин бедидер Бүгү-эвилел институдунга өөренирин күзээннерниң чыыллазын национал фильмнериң чогаадыкчы «Зов» каттыжышкынны чалап турар.

Уран-чечен, документалдыг, эртем-испередир фильмнериң болгаш бичин уруглар киноүзүнүң режиссёрлар курузу, аңаа дээди эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусазы 11 ай, стипендия 100 рубль.

Ойнакчыларлыг болгаш ойнакчызы чок киноүн үн башкарыкчыларының курузу, аңаа ортумак тускай эртемниг кижилерни хүлээп алыр.

Өөренирниң хуусазы 6 ай, стипендиязы 80 рубль.

Кинокартиналар директорларының болгаш оларның оралакчыларының курузу, аңаа дээди эртемниглерни хүлээп алыр, өөренир хуусазы 11 ай, стипендия 100 рубль.

Мультфильмнер чурукчуларының курузу, аңаа ортумак эртемниглерни хүлээп ап болур. Өөренир хуусазы 2 чыл, айда стипендия 80 рубль.

Кино болгаш телевидение база күзелдиглер киностудияларының шугумунда ажылдап турар болгаш 35 хардан өрү эвес назылыгларны курстарга хүлээп алыр.

Конкурска дараазында ажылдарны чорудар:

1) режиссёрлар — литература ажылдарын, амыдырындан рассказ-таварылга, совет болгаш даштыкы чогаалчыларның рассказтарын өзүгаар кинону канчаар кылыр болап турарын бижип чорудар;

2) операторлар — кино-фото ажылдар;

3) мультфильмнер чурукчулары — төзевилел эскизтери болгаш чуруктарны;

4) конкурска киирер ажылдарны Свердловскиниң киностудиязында национал фильмнериң чогаадыкчы «Зов» каттыжышкынынче чорудар.

Каттыжышкынның адрези: ГСП-1014, Свердловск, Ленин кудумчузу, бажың № 50, «Зов» чогаадыкчы каттыжышкын. Телефоннары: 55-16-38 (Свердловск хоорайда), 2-46-22 (Кызылда).

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

Культура-амыдырал болгаш ажыл-агый ужур-дузалыг бараанларны садып алыр кылдыр хоорүүскомнуң садыг киллизинге хамаатылар 1991 чылдың май 1-те чедир баш бурунгаар бижидер.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Тыва агроулетпүр спецмонтаж» трестиң «Кызыл» мехколонназы дараазында мергежилдиг ажылчыларны ажылче чалап тур: автокрановщиктер, асфальт салыр ажылчыннар. Хой чылда ажылдааны база чыл түннели дээш шаңнаа акшазын төлеп турар. Столовая бар. Ажылга автобус-биле чедирер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, 21. Телефон № № 4-17-50, 4-12-69.

КИНО

АПРЕЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пламя» (2 серийлыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.00, **«Принцесса с луны»** 10.50, 13.10, **«Столкновение»** 15.30, 17.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Под северным сиянием» (2 серийлыг) 14.00, **«Солнце в пасмурный день»** 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Золотоволоска и золотая крепость» 14.00, 19.10, **«Палач»** (2 серийлыг) 16.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пламя» (2 серийлыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.00, **«Принцесса с луны»** 10.50, 13.10, **«Столкновение»** 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кавказская пленница» 12.00, **«Под северным сиянием»** (2 серийлыг) 16.00, **«Солнце в пасмурный день»** 14.00, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Золотоволоска и золотая крепость» 10.30, 18.50 (узаткан), **«Палач»** (2 серийлыг) 12.30, 15.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Полет навигатора» 13.00, **«С течением времени»** 15.00, 17.40 шактарда.

АПРЕЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Месть» (Казатфильм) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Поросёнок Чок» 9.30, 12.40, **«Дети Гранта»** 10.50, 14.40, **«Знахарь»** (Польша, 2 серийлыг) 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Столкновение» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Золотоволоска и золотая крепость» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.-б: «Пламя» (Индия, 2 серийлыг) 16.00, 19.20 (узаткан) шактарда.

ТВ Телевидение

Понедельник

АПРЕЛЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Концерт». 9.20 Мультфильм. 9.30 «Футбол дончулалы». 10.00 «Бызым». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00 — 12.15 Телевиденниң медээлер албаны (ТМА).

15.00 «Хоорай кылында дээрбе». Уран-чечен телефильм. 16.05 Чогаадыкчы мастерская. 16.45 Уруглларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.45 «Ленин дириг». Баримдаалыг фильм. 18.15 Д. Шостакович. Прелюдия болгаш скерцо. 18.30 ТМА. 18.45 Рынок хоолдулары-биле. 19.15 «Контакт». 19.30 Телефильм. 19.45 М. Шатров. Фильм-шин. 21.00 «Ye». 21.45 Фильм-шиниң улаанчызы. 23.05 Публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.35 «Меридиан». 23.50 — 00.40 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 «Эртен». 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Тоолт. 9-ку класс. 9.05 Италия дыл. 10.05 Бистин садывыс. 10.35: 11.40 Литература. 11-ги класс. 11.05 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 12.10: 00.10—00.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карелия. Фантазия-экспромт». Эртем-тайылбырлыг фильм. «Чер кырында булуг бар...» Барымдаалыг телефильм. 8.35: 9.35 География. 8-ки класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.35. 11.35 Теогу. 7-ги класс. 11.05 «Менеджер Шкляр болгаш өскелер-даа...» 12.05 Хоккей. Делегей чемпионады. 13.25 —14.25 «Планета».

КЫЗЫЛДАН

17.20 Уруглларга фильм. 17.35 Айтырыглар болгаш харылар. 17.55 Медээлер. 18.05 «Азия төөгү». Информация-публицистиг программа. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 Хоккей. Делегей чемпионады. 00.20 — 01.50 «Репетитор». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Музыкалыг телеабонемент. 18.25 — 18.55 Футбол дончулалы.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва—ТВ». Фантастиктиг мультфильм. 21.20 «Бестселлер». Уран-чечен фильм. 23.00 «Вампирлер — рыпарылар». Уран-чечен фильм.

Вторник

АПРЕЛЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Фильм-шин. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 Уруглларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 15.00 «Шылгалда мурнунда». Уран-чечен телефильм. 16.10 Сонуургактарга. «Өг-бүле альбомы». 16.25 Мультфильм. 16.35 Уруглларның музыка клуву. 17.20 «Чемпионнар-биле кадыг». 17.35 Барымдаалыг телефильм. 18.15 Фольклор ансамблиниң концерти. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.15 «Ажылгыр чарылгачы». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Чер — бүгүдениң». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.45 «ВиД». 22.30 «Кинопанорама».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карелия. Фантазия-экспромт». Эртем-тайылбырлыг фильм. «Чер кырында булуг бар...» Барымдаалыг телефильм. 8.35: 9.35 География. 8-ки класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.35. 11.35 Теогу. 7-ги класс. 11.05 «Менеджер Шкляр болгаш өскелер-даа...» 12.05 Хоккей. Делегей чемпионады. 13.25 —14.25 «Планета».

КЫЗЫЛДАН

17.20 Уруглларга фильм. 17.35 Айтырыглар болгаш харылар. 17.55 Медээлер. 18.05 «Азия төөгү». Информация-публицистиг программа. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Н. Паганини. «Венециан карнавалы». 22.55 — 01.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.20 «Эртенги сылдыс». 18.25 — 18.55 Ритмиг гимнастика.

Среда

АПРЕЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.20 Мультфильмнер. 9.45 Чемпионнар-биле кадыг. 10.00 «Чер — бүгүдениң». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 11.15 Уруглларның музыка клуву. 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.00 «Элезинде ийи кижи». Уран-чечен телефильм. 16.05 Сонуургактарга «Коллекционер». 16.20 Музыка шыгжамыры. 17.00 Телефильминиң баштайгы көргүзүү. Үлетпүр бүдүүлгелериниң дузалал ажыл-агыйын көгжүдер дугайында. 17.20 Уруглларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.20 Телерадиоконкурстуң лауреаты ырлаар. 18.30 ТМА. 18.45 Делегейниң өг-бүле туризми. 19.45 «Чер — бүгүдениң». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.40 С. С. Прокофьевтиң төрүттүнген хүнүнүң 100 чылынга турааскаатканы. ССР Эвилелиниң Улуг театрындан дамчыдылга. 23.40 — 00.45 Телескоп.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Уинер». Телефильм. 8.35: 9.35. Физика. 9-ку класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35: 11.35 Музыка. 5-ки класс. 11.05 «Уран түүл календары». 12.05 — 14.20 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

• • •

16.40 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. 17.10 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Уруглларга фильм. 17.35 «Демин-биле шиитпирлээлиг». Уруглларның мөгү-шынар киживидилгези. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». Тайылбыр, медээлер, интервью. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Г. Свиридов. «С. Есениниге турааскаатканы». 21.00 «Ye». 21.45 Хоккей. Делегей чемпионады. 00.20 — 01.50 «Репетитор». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Музыкалыг телеабонемент. 18.25 — 18.55 Футбол дончулалы.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва—ТВ». Фантастиктиг мультфильм. 21.20 «Бестселлер». Уран-чечен фильм. 23.00 «Вампирлер — рыпарылар». Уран-чечен фильм.

Четверг

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ПХМ-ниң медээлери. 9.20 Мультфильмнер. 9.55 «Чер — бүгүдениң». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 11.10 Футбол. 1-ги тайм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 Футбол. 2-ги тайм.

• • •

15.00 Уран-чечен телефильминиң бирги сериязы. 16.20 Сонуургактарга. «Бажың комнеди». 16.35 Поэзия. Н. Шипилов. 16.50 «Тиилекчилер». 17.50 «01 албаниң экранында». Фильмнер. 18.20 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 18.30 ТМА. 18.45 «16 харлыгларга чедир база оон улуглларга». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». 21.00 «Ye». 21.45 Футбол. Чартык финал. 23.25 «Меридиан». 23.40 — 00.15 «Ыры дугайында сактыышкын».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45: 9.35 Бойдус эртеми. 5-ки класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 9.55 Компьютер-биле диалог. 10.40: 11.40 Литература. 10-гу класс. 11.10 Испан дыл. Ийиги чылы. 12.10 Уран-чечен телефильминиң бирги сериязы. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45 Россияның барымдаалыг экраны. 15.00—15.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

16.45 Уруглларга фильм. 17.10 Медээлер. 17.20 «Азия төөгү». Информация-публицистиг программа. 18.05 «Кадар-казыр». «Ажылчын апардым...».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 Барымдаалыг фильм. 23.45 Уран-чечен телефильм. 00.55 А. Моцарт. Операдан танцылар. 01.15—03.15 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.45 Телефильминиң баштайгы көргүзүү. 17.45—19.00 Фильм-балет.

Пятница

АПРЕЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уруглларга фильм. 10.00 «...16 харлыгларга чедир база оон улуглларга». 10.45 «Кижи болгаш хоойлу». 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.00 Телефильм. 2-ги сериязы. 16.05 «Ачы-буян ортулуу». Телефильминиң баштайгы көргүзүү. 16.25 Мультфильм. 16.35 Барымдаалыг фильминиң баштайгы көргүзүү. 17.15 Бүгүдеге спорт. 17.30 «Харылаашуулган». 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 ТМА. 18.50 Режиссер А. Шахмалиевтиң фильмнери. 21.00 «Ye». 21.45 «ВиД». 00.45—01.00 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

9.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35: 11.35 Теогу. 8-ки класс. 11.05 Орус чугаа. 12.05 Уран-чечен телефильминиң 2-ги сериязы. 13.30 Хоккей. Делегей чемпионады. 15.05—15.10 Коллаж.

• • •

16.55 «Уран түүл календары».

КЫЗЫЛДАН

17.25 Уруглларга фильм. 17.35 Медээлер. 17.45 Медээлер. 17.50 «Тыва—ТВ» Аныктарга видеоканал. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 М. Вебер. «Оберон» операга увертюра. 23.25 Телефильм. 23.55 Т. Хренников. Соната. 00.10 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 01.15—03.15 Концерт. Киевтен дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.25 Фильм-концерттиг баштайгы көргүзүү. 17.55 Россияның парламент медээчизи. 18.10—18.55 «Чернобыль — дуза». Гуманитарлыг хой-ниити организациязының ажылының дугайында.

Суббота

АПРЕЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Делегей улустарының чогаадылгазы. 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 «Камгалал бижик». 9.50 «Чер — бистиң ниити чаглаавыс». Телефотоконкурс. 9.55 «Бурда модея» саналдап тур...». 10.25 Телефильминиң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Эртенги сылдыс». 12.05 «Бодунга болуп дузала». 12.50 Хоккей. Делегей чемпионады. 15.00 ТМА. 15.15 Концерт. 15.30 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Мөгениг аытчыгаш». 17.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 17.20 Красноярскының концерти. 18.20 «Делегей панорамазы». 19.05 Мультфильмнер. 19.45 Кыдаттың Төп телевиденниезиниң кежээзи. 21.00 «Ye». 21.45 Кыдаттың Төп телевиденниезиниң кежээзинин уланчызы. 23.45—01.45 Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Орус чугаа. 9.05 «ТВ ТУ дугайында» (15-ки үндүрүлгезиг). 10.00 Концерт-реквием». 12.00 Мультфильм. 12.10 Концерт. 12.30 «Дириг амытаннар делегейинде». 14.00 «Калы ажылдажылга» видеоканал. 17.15 «Кадар он бир» видеоканал. 20.15. «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ксения Георгиади ырлаар. 21.00 «Ye». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 01.05 «Барык каттырынчыг төөгү». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

КЫЗЫЛДАН

10.00 — 17.00 «Тыва —ТВ».

Воскресенье

АПРЕЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги хөглүг программа. 11.30 «Дириг амытаннар делегейинде». 13.00 «Кодээдан дамчыдылга». 14.00 «Кодыкшыл». 14.30 Поэзия минуталары. 14.35 Уран-чечен телефильм. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.20 Политиктиг диалогтар. Телекөрүкчүлериниң айтырыгларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов харылаар. 17.50 Эстрада концерти. 18.20 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.10 Өг-бүле экраны. 21.00 «Ye». 21.45 Клубтар чемпионады. 22.25 Хронограф. 22.40—23.25 Мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыныар! 8.15 Режиссёр М. Серковтуң фильмнери. 9.15 Шимченгир гимнастика. 10.00 Мультфильм. 10.10 Эртем-тайылбырлыг фильминиң баштайгы көргүзүү. 11.10 Катты үндүрери-биле. 14.00 Барымдаалыг фильм. 14.15 Россияның парламент медээчизи. 14.30 «Кадар он бир». видеоканал. 18.00 «Бүгүдеге педагогика». 19.00 «Планета». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Алиса». Культура талазы-биле журнал. 21.00 «Ye». 21.45 Автор телевиденниези. 23.15 Америк футбол. Делегей лигазынга бирги. чер 00.15 Барымдаалыг фильм. 00.35 — 01.20 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

Степан САРЫГ-ООЛ.

ИЛЬИЧИНИ КӨРҮП ЧОР МЕН

(ШҮЛҮГЛЕЛДЕН ҮЗҮНДҮ)

Москвада Мавзолейде
Бодун—сөөгүн ол-ла хевээр
Маны-биле сувургалаан
Барып көргеш, боданыр мен:
«Дедир бүткен төре хереэн
Аайлап-эдип чвартырыныц
Тепкининге тиилеп шыдааш,
Ам сен оожум удуй бээдиц.
Угаан, күжүн бүрүн берип,
Улустарыц хостап алгаш,
Улуг үүлен хайырладыц,
Улуу-биле четтирдинис!
Өршээл болган номнал-
айтыцы
Өлүм билбес, мөңге күштүг.
Ону черле хажытпас бис —
Оглу, кызыц дайгыраа бо.
Шолуглеге көрүп чордуц,
Чөгенчиг эзи — Саян
чурттуг—
Улус ат чок: соёт-даа дээр
Урианхайлар оглу-дур мен.
Каш-каш чүктеп маңгыс
диштер
Хаизырадыр үзерлеп чип,
Когун үзер чеде берген
Хоозургай тыва чон ол.
Алтай, тыва, казах, орус...
Адын адап дацылавайн,
Хаанныг хоойлаа
хаалгалаткан
Хачык сөөктү дейге көрүп.
Хосталганыц чырыткылыг
декредин
Холуц-биле бижип ора эргий
бодап,
Саян ыды карацгыны
сактып келгеш,
Сайгылгаан аа чеде бээрин
көрүп ордуц.

ЛЕНИНГЕ АЛДАР

Чаагай, улуг аас-кежин, чуртталганыц
Чаваакчызы — Ленининц херел чыры
Өртемчейге севуид-минут бүрүзүнде
Өөрүшкү, байырлалды шаңнап турар:
Эрзин, Тестен, Каргы, Саглы бажы чедир
Эрээн шокар сүрүг шыпкан ховуларда
Хоглуг-омак кадарчылар — чылгычылар
Хөөмейлеп мрлажып тур, өөрүп тур.
Балгазыдан Бардык чедир чапты берген
Байлак-чимис хөрзүннерлиг шынааларныц,
Далай-хөл дег дүжүдүнде эштип турар
Тараачын чон ыры-шоору дидиттелди.
Каа-Хем бажы, Бии-Хем бажы хөлдер, хемнер.
Хайыракан, ак-мөң турлаа сыннарында
Алдын, мөңгүн, демир казар даргыларныц,
Ачы, бызаа, артельчилер ыры долду.
Ыглаар-сыктаар муштаралды, түрегелди
Ырлаар, хөгээр өөрүшүте солуп берген
Изиг чүрек, ынак ада — чырык херел
Ленинге тыва чондан алдар, мактал!

СОНУУРГАКТАРГА

НОМ — ШАК

Германияныц Мюнхен музейинде элдептиг шак бар: оон даштыкы хевирге ажыдып каан ном ышкаш. Ону Миидель Бучмель деп шак мастеря 1625 чылда чогаадып кылган.

ЧАҢГЫС УГЛУГ КОМПАС

Сауд Аравиязында 250 муң ажыг чурттакчылыг Мекка деп хоорай бар. Он сес чүс чылда ислам шажын-чүдүлгелиг кижилер ол ыныктыг хоорайже кирерде, эллептиг, аная эвес компастарны холга тудуп алыр турган. Приборнун согунчугажы орукту чүгле чаңгыс чоон чүкче айтыр, а оон халывында орук картазы бар.

ИДЕГЕЛДИГ ДУЗАЛАКЧЫЛАР

«Сандя таймс мэгэзин» журналдыц дыпчатканы ёзугаар алырга, амгы үеде Мурнуу-Африка Республикада 3 миллион ажыг дүлей кижи бар. Ол дүлей кижилер боттарынга дузалакчы кылдыр Мальтаныц пудель деп ыттарны азырап алган. Ол ыттарныц саны амгы үеде 2 миллион 800 муң ажыг. Арткан 200 муң кижи Глинн Андерсон деп хереэжен кижиниц фирмазындан ыттарны чиик өртек-биле садып ап турар.

ХЕМ СУУ ДЕГ АРАГА

Грециянын шаандакы колониязы Сибэрисениц бай чурттакчылары бажын ажыр бачаш, байырлалдар үезинде кызыл араганы кудумчуларга хем суу дег төп, аразынга адаанныжыр тургаи. А ынаыг хевирлиг хем суу дег, арага чоокта чаа Италияныц Перуджа хоорайныц кудумчуларынга агып чыткан: ында кызыл арага бүдүрер фирманыц складынга үреляишкин үезинде 170 муң декалитр арага тогүлген болгаш ук фирма улуг когаралга таварышкап.

САРБАШКЫННАР ХАЛДААШКЫНЫ

Индонезияныц нэйысылады Джакарта хоорайныц мурнуу кезээнде Кондет районун чуртталга квартаддарынче хой муң сарбашкыннар сөөлгү үеде халдаан, чонуц огородун, тарылга шөлүн, харын бажын иштин безин үреп, кижилерже шоглап турар апарган. Сарбашкыннар диргелиишкининден корткан чурттакчылар полициныц тускай кезээн чалаан: олар хой муң сарбашкыннарга күш четпээн. Ынчангаш шериг кезектерин ол районче киирерни эртечагыргалар шиитпирлээн.

ИНЕК ТУРАСКААЛЫ

Японияныц чурттакчылары 1858 чылга чедир инек эъдин чемге ажыглавайн келген. Эъдин чем кылыры-биле ол чылын эң баштайгы инекти чурттуц найысылалы Токио хоорайга сөккан. Ол үеден бээр хоорайда инек турасказлы турып турар.

РЕАКТИВТИГ ТОРПЕДА

Эң баштайгы реактивтиг торпеданы араб эртемден Хасан ар-Рамах деп кижи 1275 чылда чогаатган болгаш бүдүрген. Ол үеним коргунчуг болгаш күчүлүг чепсээн арабтар хой дайынарга чедишкиниг ажыглап, тиилелгелерни чедип ап турган.

УРАН АРГАЛЫГ АРТИСТ

АКШ-ныц Оклахома-Сити хоорайныц цирк черниде Джин Кроуфорт деп хереэжен артист бар. Ол ажан ойнаар үүлдериц орук октаарда, солуурда (жонглёрлаарда), холдарын ажыглавас: аар үүлдерин хаваа, бажы-биле, а чиик үүлдерни — аксы-биле орук октаар болгаш солуур. Бодунун мергежилин бедидер дээш артист хүн бүрүде үш шак дургузунда белеткел ажылын кылып турар.

ТӨЛЕПТИГ БАЛЫКЧЫ

Кыдат Улус Республиканыц хамаатызы балыкчы Сунь Дэмао чоокта чаа дыка улуг балыкты дириггге тудуп алган. Балыктыц узуну ийи метр чартык, денизи — бүдүн чартык центнер, биргээр чугаалаарга, 150 килограмм ажыг болган. «Бо балык дээрге, Чоон-Кыдат далайныц эң ховар осетр дээр балыы-дыр» деп, кырган чурттакчыларныц бирээзи дедиже дедир чобирээзи балыкчыга чугаалаан. Ынчангаш төлептиг балыкчы демги балыкты далайже дедир аппарын салыпкан. Тус черниц эрге-чагыргалары балыкчыныц буянныг чорунун белин-биле үнелеп, ону дизельдиц бир тонна ховар кывар үүлү-биле шаңнаан.

(ПАРЛАЛГАДАН)

АЛЕКСАНДР УЛЬЯНОВ

(Төрүттүнген хүнүнден бээр 125 чылынга)

Александр Ильич Ульянов (1866-1887) — Владимир Ильич Ленининц акызы, «Чонуц тура-соруу» партиялыг «Күш ажыглаар» бөлүүнүц организаакчыларынын болгаш удургукчуларынын бирээзи. Хаанныг ёзу-чурумга удур революстуг демисели, III Александр хаанныц амы-тынынга халдаашкынны организастаан база ацаа киришкен дээш ону 1887 чылдын май 8-те Шлиссельбург шивээзинге азып өлүрген. Социал чөптүг чорук, чонуц хосталгазы дээш демиселге ол амы-тынын маадырлыы-биле берген болгаш чырык өртемчейге чүгле 21 чыл 25 хонук чурттаан.

«Мен боданарымга, революциняже кедергей сумдугуушкунуц херээ чок шыкаш, найгамчык салым-чаванныг кижилерни ол сумдугуушкун алгаш барып турар. Орус эртемнин алдары болуп шыдаар турган мээн ийи өөреникчилериниц ол маңгыс сыныпты» деп, Дмитрий Иванович Менделеев чүрек саргыышкыны-биле чугаалаан.

Химиктиг элементилериц хоолдузуц 1869 чылда ажыткан шылгаралгай орус эртемден Д. И. Менделеев болза эртемден бедик чүве чырык өртемчейде чок деп санап чораан, а оон талантылыг, салым-чаванныг өөреникчериниц бирээзи А. И. Ульянов чырык өртемчейде кижиниц хосталгазындан артык бедик, өндүр-чаагай чүве чок деп санап көрбүшаан, хаан чаззаныц каржы судуунун муриунга өршээл дилээриниц орнунга «Чонуц тура-соруу» организациялыг политиктиг программазын чарлаан.

Бүтү-делегейге алдаржаан улуг эртемден Д. И. Менделеевтиц сагыш-сеткилиниц ханыызындан хомудап чугаалаанны талантылыг ийи өөреникчилериниц бирээзи кымы? Ол— 1853 чылда торүттүнген Николай Иванович Кибальчич-дир. Революстуг народник, «Чер болгаш хосталга» организациялыны кежигүнү, «Чонуц тура-соруу» организациялыг күүсекчи комитединиц төлээзи, элэзи каш типографиялардын болгаш динамит мастерскаазынын организаакчызы. II Александр хаанныц амы-тынынга халдаашкынныц киржикчизи Н. И. Кибальчич 1881 чылда кара-баныцга олурган үезинде реактивтиг ужар аппараттыц төлевилелин чогаатган. Ону 1881 чылдын апрель 4-те Петербургка хаанныц шаажылакчылары азып олурген. Айнын ыныгы талазында кратерни (кратер—Ай кырында билзек хевирлиг даглар) Кибальчич деп адаан.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Билиг» шиитилелиниц кежигүнү.

ООҢ АДЫ БОЛГАШ ӨӨРЕДИИ ӨЛҮМ ЧОК

Бистиц Коммунистиг партиивыстын үндезилеечизи, Совет күрүнеениц тургузуучузу, делегейниц күш-ажыл кижилериниц улуг башкызы Владимир Ильичин Ленининниц Мавзолейниц дугаанында янзы-бүрү медээлер, хоозун чугаалар, иүгүлдээшкиннер соёлгу үеде дыцналып турар апарган. Чижээ, «Чээрби дөрт чылдыц кажыдалдыг январь айы» деп телевидение даичыдылгазынга мынчаар дыцматкан: «Владимир Ильич Ленининц мага-бодун хевээр арттырарын Советтериц II Бүгү-эвилел съездизи 1924 чылдын январь 26-да шиитпирлээн... Н. К. Крупская мидыг шиитпириц хүлээп албаан». А бир чыл ажыг үе буруйгаар Ю. Карякин ССРЭ-ниц улус депутаттарынын Съездизинге мынча деп медеглээн: «Мурнунда шоолуг дыцналбаан, барык уттундурган бир фактыны билип алдым. Петербургтуц Волков чевээзинде авазынын хөөрүнүц чанынга оны орнукшударын Ленин күзеп турганы.

Дорту-биле чугаалааргa, В. И. Ленининц мага-бодун Москваныц Кремльде Мавзолейден үндүргеш, Ленинградка апарын орнукшударын, оон-биле кады ленинизмни хөөп каарын Карякин деп кижи мидыр арын-нүүр чокка негээн турган. Ынчангаш Ленинге болгаш оон өлүм чок өөредиинге удур өжээтен халдаашкыннарны сойгалап илередири амгы үеде эргежок чугула болуп турар. «Ленининц Мавзолейи» номнуц автору төөгү эртемнериниц кандидады А. С. АБРАМОВТУЦ 1990 чылдын ноябрьда № 45 (149) «Ветеран» солунга бижээн үүлүн моон адаанда допчулап парладывыс.

Владимир Ильич Ленининц мага-бодун ажылчы чон көөр кылдыр хевээр кадагалап арттырар дугайында доктаалды Советтериц II Бүгү-эвилел съездизи 1924 чылдын январь 26-да хүлээп алганын «Чээрби дөрт чылдын кажыдалдыг январь айы» деп документалдыг телефильмниц авторлары айытынган. «Н. К. Крупская мидыг шиитпириц хүлээп албаан» деп сестерни боттары немеп каан. Владимир Ильич Ленининц мага-бодун хевээр кадагалаар Мавзолейни тударынга Надежда Константиновна Крупская удур болган-дыр деп бодап ол телефильмни көрген хой кижилерниц сагыжынга кирип келген.

Делегей пролетариалынын, күш-ажыл кижилериниц башкызы, Коммунистиг партиияныц үндезилеечизи, Совет күрүнеениц тургузуучузу В. И. Ленининц өлүм чок өөредиинге, амыдырал-чуртталгазынга болгаш ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хоозун чугааларны, өжээтен иүгүлдээшкиннерни сойгалап илередири, төөгүнүц шынын кижилерге бадыткан дыцналыры эде тургустуиуушкунуц амгы нарын үезинде эргежок чугула.

Төөгүнүц шыны мындыр: Советтериц ийги Бүгү-эвилел съездизинге 1924 чылдын январь 26-да Н. К. Крупская олурушкан болгаш В. И. Ленининц чырыткылыг турасказлыга сактыышкынныц ёзугаар алырга, Н. К. Крупская аная мынча деп чугаалаан: «Ильичиниц салым-чолу аас-кежиктиг болгаш өндүр-чаагай-дыр. Мөчээниниц соёлүнде безин дириг чорааныида ышкаш, ажылчы ангыныц хереэзинге ол бараан болзуу!».

В. И. Ленининц Мавзолейни тудар болгаш аная оон магаболун хой миллион ажылчы чон көөр кылдыр хевээр арттырар дугайында шиитпирниц хүлээп алдыгаанына хамаарыштыр хомудалды Н. К. Крупская кажан-даа илергейлеевээ. В. И. Ленининц Мавзолейниге Н. К. Крупскаяныц үргулчу кээп турганы төөгүнүц документилери бүдүрелдиг хереченлеп турар. Чижээ, Владимир Ильичиниц магаболун хевээр камгалап арттырар талазы-биле улуг ажылды кылган профессор Б. И. Збарскийниц бижээн сактыышкынын ёзугаар алырга, Н. К. Крупская В. И. Ленининц Мавзолейниге эң баштай Ильичиниц дуймазы Д. И. Ульянов-биле кады кээп чорааи. А соёлгу катап 1938 чылда, моңгуурүнүц мурнуу чарымда каш ай буруйгаар кээп чорааи. Профессор мынча деп бижээн: «Надежда Константиновна мынчаарда Владимир Ильичиниц мага-бодун хевээр үр, көрүп турган. Ынчаарда ол мөчээ мынча деп чугаалаан: «Борис Ильич, тонган көрүцер даан, ол биеэги хевээр, а мен кырып калдым» Ынчаарда И. К. Крупская чеде хар чоокшулай берген турган.

Ам Ю. Карякининц иүгүлдээшкиниите хамаарыштыр. Карякининц характери, оон кылыктыг ажыы-чадыы кончуг эки билир мен. В. И. Ленининц Мавзолейниц дугаанында мээн номум чеже эъемилаарлыг парлаттынганын Карякин бир катаан телефон даичыштыр мендеи айтырган. Хармылаа бээримге, оон шыныгып турганын база утпаан мен. А ССРЭ-ниц улус депутаттарынын Бирги съездизинин дарга-лакчызы кажан Карякинге сес бээрге, — кичээнгейлиг дыцнап олурдум. Депутаттарга ол мынча деп медеглээн:

— Моон мурнунда дыцналбаан болгаш барык шуут уттундурган бир фактыны биичимде дыцнаан мен. Петербургта авазынын чевээ-биле кожа орнукшударын Ленин боду күзеп турган кижи-дир.

А Карякининц ол хоозун тоолуунун иүгүлдүүн база өжээтен байдалын амгы дириг кижилер болгаш төөгүнүц шынныг арыннары сойгалап турар. Владимир Ильичиниц чээнин Ольга Дмитриевна Ульянова мынчаар бадыткап турар: «Карякининц хоозун бадыткаашкынны төөгүнүц шынныга конгус дүүшпес дээрзин бүрүн бүдүрел-биле медеглээр бодаан мен. Бодумнуц чаш болгаш чалыы назынымнан бүгү чылдарын Ульяновтарныц ог-бүлезининн нежинчиерни — ачам Дмитрий Ильич-биле, Мария Ильинична, Анна Ильинична болгаш Надежда Константиновна-биле кады эртиргеи мен. Ильичиниц черге орнукшударынга хамаарыштыр оон кандыг-даа чагынын дугайында олар чүүү-даа чугаалаваннар».

ССРЭ-ниц улус депутаттарынын Съездизинге Карякининц медеглелиниц соолунде СЭКП ТК-ныц чанында Марксизм-ленинизм институтунун В. И. Ленининн Чогаалдар секторунуц эргелекчизи, төөгү эртемнериниц доктору А. М. Софоонин бодунуц эъемилеевинге мынча деп медеглээн: «В. И. Ленининн Петербургка, амгы Ленинградка орнукшудар дугайында чугаа кажан-даа турбаанын төөгүнүц архив материалдары тодаргай болгаш бүдүрелдиг бадыткан турар». Оон медеглелин «Ленининн Кремльде Кабинет-квартира» музейиниц директору, төөгү эртемнериниц кандидады А. Н. Шефов база бадытаан.

Төөгүчү Ю. Жуков (ССРЭ-ниц Төөгү институту) демги Карякининц хоозун иүгүлдээшкиннин деткиринга орадашканын база демдеглээр болдан мен. «Ленининн мага-бодун Мавзолей кырында индирнин адаанда чыдар. А Ленининн мага-бодунун кырынга кижилер кылаштажып турар. Ынчангаш Ленининн мага-бодун Мавзолейден үндүргеш, өскээр аппарын, черге орнукшудар херек». Жуковтун өз медеглела база хоозун болгаш өжээтен иүгүлдээшкин болгаш Ленин дугайында авыластыг «сагыш салышкын-дыр». В. И. Ленининн мага-бодуну индир адаанда эвес, а Мавзолейниц өскээр өрээлинде чыдар.

Ю. Карякининн болгаш Ю. Жуковтун иүгүлдээшкиннериг ол медеглелерин таварылга эвес. В. И. Ленининн бодунга, оон өлүм чок идеяларынга, номналынга, Коммунистиг партиягга, оон организацияларынга, Совет эрге-чагыргага удур антикоммунистиг халыыдашкыннар чурттуц чамдык чөлеринде, харын Октябрь революциязынын кавайы Ленинградта безин амга чедир соккавайн турар.

А ССРЭ-ниц улус депутады Г. В. Быков мынча деп медеглээн: «Чок, эш Карякин, Владимир Ильичнин өске черге катап орнукшудар болза, ону чон хүлээп аябас. Ажылчын кижи мен, а силерни чугааларны деткивейн тур мен». А ол ышкаш академик С. С. Дебов улам тодаргай медеглээн: «Ленининн черге орнукшударын саналдап турар кижилер оон-биле кады ленинизмни хөөп каарын оралдажып турардыр».

САЛЫМ

(БАШТАКТАНЫЫШКЫН)

Чалыы кыс сээц ашаац болган
Салымым-дыр, мнан сарымм.
Акшый берген назынымны
Аартыктаваан буянын-дыр.
Кыссыг мөзүн тонтуг сагып,
Кыйбыц-сыйбын чаңнавайн
көр.
«Кызыл-дустап» аттангыже
Кырган ханым хоюг чорзун.

ЧОННУЦ ЭВЕС

Шончактыг сөс дыңнаазыңза,
Чоннуц аксын канчаайн диве.
Чоннуц эвес, ийи-чаңгыс
Шолуктарныц аксы-дыр ол.

БИЛИП КААР СЕН

Турум хөлдүц суу чылыг,
Эжинзинзе—билип каар сеи.
Турамыктыц билин кызым,
Эдеришкеш—билип каар сен.

КАТАП ЭЭЛБЕС

Ажыг ыштыц соон сүрүй
Ачылыг час өргип келир.
Акшый берген ал-ла боттун
Аныяк шаа катап ээлбес.

КАДЫГ ЭР БООП...

Каптагайныц үүлези
Кажыдалга таварышкаш,
Караам чажын бүдүү чодуп,
Кадыг эр бооп көстүксээр
мен.

Дадар-оол ДОҢГАК.
Тудугжу.

ЧҮРЭЭМДЕ КАДАГАЛАП ЧОР МЕН

Кижи бичиизинде дыңнаан, көргеп, билгеп чүүлдерни белен уттур эвес. Ынчан алды хар ажыр чораан мен. Аңам сутта хой улус чыылган. Ам бодаарга, арбан хуралы болуп турган ышкаш. Бир кижи турун келгеш, элээн чүве чугаалаар, олтурун алыр. Дараазында бир кижи тура халыыр. Хамык улустуц чугаазында «Лекей башкы» деп состер дыңналыр. А кажан улгадып келгеш бодаарымга, Владимир Ильич Ленининн, оон өөрединнин дугайында арттар ынчаарда чугаалажып турган магатчок.

1933 чылдыц чайынында Тываныц Аныяктарынын революстуг эвилелиниц (ТАРЭ) кежигүшүнге кирдим. Ленининн номналын шидаар шаам-биле өөренип, социалистиг нянтилел дугайында Карл Маркстын, Фридрих Энгельстиц өөредиин ол улам сайзырадып, Россиянын байдалдарынга таарыштыр ажыглаашаан, ук номналды амыдыралга херек кырында боттанган-дыр. 1921 чылда тиилээн Тываниц национал-хосталгалыг революциязынга Улуг Октябрьнын дан ханазынын херели дег, чазгай салдарын билип алган мен.

Ленининн айытканы оруу-биле бүгү назын иштинде чорууруп, бижыы-биле шиитпирлээш, партия хүрээлеииниге эки тура-биле 1938 чылдын февральда кирген мен. А барык бежен чыгам чыл бурунгаар, 1941 чылдын июнь 22-де фашистиг Германия ССРЭ-же, улуг Ленининн тургузуксаны Совет Эвилелинче халдаан хүндеп эгелээш, маадырлыг Кызыл Шеригге дузалажырын шиитпирдеп, херек болу берзе, холга боо-чепсекти тутказ, гитлержи фашистерге удур тулчурунга чалыы назынымда белен турдум. Ленин башкынын төрээн чуртунче халдаан дайзынларны чылча шавар херекте үлүүм киирер дээш шыдаар шаам-биле дайын үезинде шырбайын ажылдаан мен.

Моон барымдаазын РСФСР-нин Компартиязынын Тыва республика комитединиц партархивинде бир документ хереченлеп турар 1943 чылдын январь 20-де болган Танды районнуц VI партия конференциязынга отчёт өлеткелге мынчаар демделээн: «Партия кежигүнү эш Товуу О. С. фронтута дузалаачы кылдыр бодунун 30 баш малын безекке бергеи». Ленинчи партияныц кежигүннери фашистиг эжелекчилерге удур дошкун демиселдин согугжу кол күжү болуп турганын мынчаарда-ла ыдаптыг билгеш, тиилелгениц хереэзинге бүгүдаа бол, үлүүмну киирерин шиитпирлээш, фронтута эки тура-биле 1938 чылдын февральда кирген мен. А барык бежен чыгам чыл бурунгаар, 1941 чылдын июнь 22-де фашистиг Германия ССРЭ-же, улуг Ленининн тургузуксаны Совет Эвилелинче халдаан хүндеп эгелээш, маадырлыг Кызыл Шеригге дузалажырын шиитпирдеп, херек болу берзе, холга боо-чепсекти тутказ, гитлержи фашистерге удур тулчурунга чалыы назынымда белен турдум. Ленин башкынын төрээн чуртунче халдаан дайзынларны чылча шавар херекте үлүүм киирер дээш шыдаар шаам-биле дайын үезинде шырбайын ажылдаан мен.

Моон барымдаазын РСФСР-нин Компартиязынын Тыва республика комитединиц партархивинде бир документ хереченлеп турар 1943 чылдын январь 20-де болган Танды районнуц VI партия конференциязынга отчёт өлеткелге мынчаар демделээн: «Партия кежигүнү эш Товуу О. С. фронтута дузалаачы кылдыр бодунун 30 баш малын безекке бергеи». Ленинчи партияныц кежигүннери фашистиг эжелекчилерге удур дошкун демиселдин согугжу кол күжү болуп турганын мынчаарда-ла ыдаптыг билгеш, тиилелгениц хереэзинге бүгүдаа бол, үлүүмну киирерин шиитпирлээш, фронтута малым барык шуутузун берип турдум.

Владимир Ильичиниц өөреник турганы Казань университединиц бажыныныц бир өрээлинде Ленининн музейин ажыткан. Аная 1968 чылдын августа барып, улуг сонуургал-биле көргеи мен. Өрээлде сес одуруглуг бөдүүн парталар бар, а эжикче талазында ийиги партианыц үжумга аныяк Владимир Ульянов олтурун өөреиин турган Ленининн Симбирск гимназиязын доосказы дугайында бышкан билиг эттестадын ол партага олурун алгаш, иомчуп, ону дүжүрүп бижип алыр аас-кежиктиг болган мен.

Феодализм үезинде тыва араттарныц мындыг ирызы турган:

Деским чүве турбас кылдыр
Делегейни кымнар номнаан,
Буруулуглар ыыган болза,
Бурган ону чүге көрбээн.

Ынчаарга Ленин башкы — бурган эвес, ынчалзажок оон өөредиинин шынныныга, чөптүнге, өлүм чогунга бүүрээр мен. Ынчангаш Ленининн номналын чүрээмде кадагалап чор мен.

Оюн ТОВУУ.
Партияныц болгаш күш-ажылдыц хоочуну.

ЧҮДҮҮР ТУРГАН ИРГИ БЕ?

Элдептиг айтырыг: чүү чүвеге чүдүүрүл? Бурганга бе азы шажынга бе? Чырык өртемчейде миллион эвес, а элээн каш миллиард кижилер бистиц чуртувуста, социализмни кижи төрелгетен төөгүүнде эң баштай тургузуп эгелээн чуртта эвээш эвес совет кижилер шажынга чүдүп турар. Бурганга, шажынга бүүревес — атеистерни делегейде болган Совет Эвилелинде миллион эвес, а миллиард-биле санап, денгээр апаар. Бо дээрге боттуг амыдырал-дыр, шажынга чүдүүрү азы чүдүвеин — кижилериин хүүда хереэ-ле болгай. Ол дугайында В. И. Ленин 1905 чылдын декабрь 3-те «Социализм болгаш шажын» деп чүүлүнге тодаргай айтып каан.

Ынчаарга ийи-чаңгыс кижиге чүдүй бээр чаңчыл мырыгай кол иниталел тургузуунун үезинде-ле тывылган деп, амгы үениц эртемнериг санап, харын бадыткап турар. Чок, харын баштайгы амыдырал — «черлик коммунизм» үезинде, кажан ада төрели тергиндээнде, ол чаңчыл тывылган деп, чамдык төөгүчүлер база маргыжып турар.

Ам дорт айтырыг: Владимир Ильич Ленинге чүдүп турган ирги бе деп айтырыга төөгү эртемнериниц доктору Е. ВИТТЕНБЕРГ чоокта чаа «Сельская жизнь» солунну дамчыштыр мынчаар тайылбырлаан: «Баштынычыга чүдүүр дээн чүткүүшкүн кажан Владимир Ильич дириг турда-ла көстүп, илереп турган. Ол чүткүүшкүн — бирээде, чонуц баштынчызынга бүлүг ынакшылдын илергейлээшкини, ийи үүлүнде. Романовтарныц династиязынын (династия — тергинчел дээн госк сөс-ле болгай) Россияга 300 чыл үргулчулээн ёралыг, дерзин, мангыстаган эргечагыргазынын хүтбей, ниртим салдары болган.

— Боттага чүдүүр дээн кижилериин орадажыкшынын баштынчызыс болу каакчаар санап көргеи ирги? Владимир Ильич ону эн-не шыңгыы бурун шаап, бүжар, баштыг, харын хаалгыг болуушкун кылдыр сойгалап илереткен:

— Меним мактап, эмин эрттир алдаржыдып эгелээнин сагыш-сеткилиниц ханыызындан ханы хомудаашкын-биле эскерип тур мен. Ол дээрге кончуг анчыг болгаш хоралыг-дыр. Хамык үжүр ийи-чаңгыс кижиде эвес дээрзин шуптувус билир болгай бис. Мынчыг болуушкунну болум хорулурумга, менээ эмоп-тур... Ынчангаш бо бүгү чүвеге бүзүрелдиг моондакты ылаптыг тургузуп көрүнер — деп, 1918 чылдын күзүнүде үзүрткүү чамдык ажылдакчылар-биле беседазынын үезинде чугаалаан (В. И. Ленин. Намдар. т. 2, эрим 114).

Ынчангаш Ленинге чүдүүр черикту мырыгай эгезинде-ле ол шиитпирлиг бурун шаап, өжүр бөлүн кадыг төөгүнүн документилерни бүзүрелдиг хереченлеп турар-дыр.

Тывызыктар

Көөрге көвей,
Көдүрерге чиик.
(Баажызы эдилеле).
Доц ажарга-ле одек,
Доц ажарга-ла одек.
(Дириг амытанда).
Дээп болбас
Демир өрген.
Артап болбас
Алдын өрген.
(Дириг амытан).
Кыжын ак тоннуг,
Чайын куу тоннуг.
(Бойдуста).

Харда машнаан изи чараш,
Кажар, кайгал амытан.
(Амылыг бойдуста).

Тывызымы дыт бажында,
Тоолум дош адаанда.
(Амылыг бойдуста).
Кежээ келир аалчы,
Эртен чанар аалчы.
(Кышкы үеде өг хересселер).
Он алышкы, он үгбашкы
Олар шупту бир демниг.
(Баажызы кижиде).

ТЫП КӨРҮҢЕРЕМ

Доора дургаар: 1. Казымаа байлак. 8. Харыдааныц бир хевири. 9. Чалаң мыш. 10. Ак чем. 11. Сава. 12. Хемчиктиц бир адыры. 13. Бичежек азырал амытан. 14. Чырыткы аймаанын бирээзи. 22. Ам аймаанын бирээзи. 23. Кат-чимистиг мыш. 24. Сибирьде хем. 26. Мурнуу-Африкада күрүне. 27. Дыт мыш «сартыы». 28. Азияда национал улустарныц бирээзи. 29. Бомбүректе эң хой чер эъемел турар бойдус кезээ. 33. Мурнуу-Африкада күрүне. 34. Тывада суурларныц бирээзи. 35. Калифорнияда хоорай. 36. Кижи мөчүзүнүц бирээзи. 38. Азербайджанда хоорай. 40. Өө. 42. Амданныг чем кылыр амытаннарныц бирээзи. 47. Чехословакияда хоорай. 48. Мал толу. 49. Сан аттыг хоорай. 50. Тывада бичежек хем.

Узун дургаар: 1. Улуг-Хемниц бир адырынын ады. 2. Азырал куш. 3. Өө. 4. Тыва улустуц шагдан бээр байырлалдарынын бирээзи. 5. Хереэжен чоннуц эдилели. 6. Ыыш ады. 7. Араатан амытан. 15. Азырал амытан. 16. Чурттакчылыг чер ады. 17. Азырал мал. 18. Специалист. 19. Пес-таавы аймаа. 20. Далай хемези. 21. Өөредиинге херексели. 22. Соңгу Италияда хем. 25. Көрейде хоорай. 30. Тыва эдилел. 31. Мал толу. 32. Чылыг чер чурттуг амытан. 37. Приморьеде хоорай. 39. Британияда хоорай. 41. Область теву. 43. Медээ дамчыдыкчызы. 44. Куш. 45. Тыва кижи ады. 46. Уе хемчээли.

Кроссвордту Айдыс МОНГУШ тургускан.

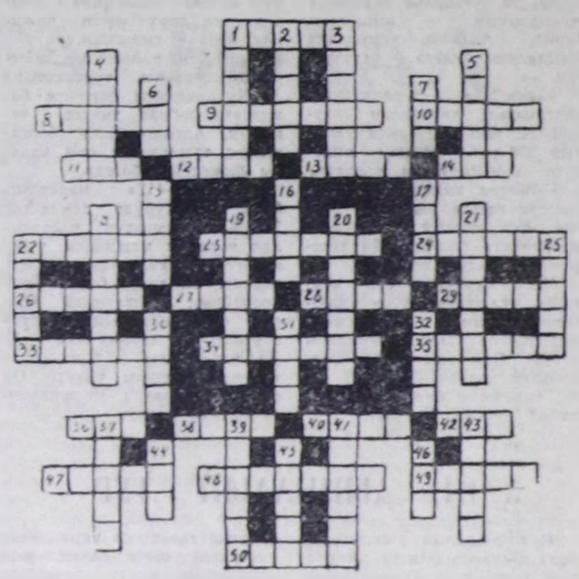

ТЫВАДАН ЫРАК ЭВЕС ШУШЕНСКОЕДЕ В. И. ЛЕНИННИЦ МУЗЕЙ-БАЖЫҢЫ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17. ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-02. ● оралакчылары — 3-45-93. Кидистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-26-82, 3-36-25. ◆ Советтер ажылынын — 3-31-94, 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73. ◆ «Ийде ажылагый — 3-41-16. ▲ культура — 3-39-15, 3-37-11. социал «айтыыглар — 3-34-57. репортерлар болуу — 3-34-39. ● чаза килдизи — 3-39-03. ◆ очулга — 3-31-93. корректорлар — 3-34-19. ● чидуруучулер — 2-27-41. ● солун кезеенде варианда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылы 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амалы.
Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниц Нов чидүрер-ер полиграфия болгаш ном садыныц керектериниц салалы-биле күрүне комитединиц типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыц № 1.

Чагыг № 82.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 ЧЫЛДА үнсезилеттинген

1991 чыл апрель 23 вторник № 73 (14573)

(Чагыдар өртээ 6 көп.). Садар өртээ 10 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

М. С. Горбачев Москвада ээп келген

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Мурнуу Көрейниң Чеджудо дээр ортулуунга Көрей Республиканың президентизи Ро Дэ У-биле апрель 19-та каш удаа ужурашкан болгаш чугаалажышкыннарны кылган.

Совет делегация апрель 20-де Москвада ээп чедип келген.

Аэродромга совет удуртукчуну ССРЭ-ниң оралакчы президентизи Г. И. Минаев, ССРЭ-ниң премьер-министри В. С. Павлов, ССРЭ-ниң Айыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери В. В. Бакатин, В. А. Крючков, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Д. Т. Язов, СЭКП-ниң Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан.

Уткуп алышкынга Японияның болгаш Көрей Республиканың ССРЭ-де херектериге түү бүзүреттирген төлөөлекчилер киришкен.

(СЭТА).

ДҮҮН КЫЗЫЛГА

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының баштыңчызы, Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнеңиң үндезилекчизи В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 121 чылынга тураскааткан Кызыл хоорайның ажылчы чонунуң төлөөлекчилериниң байырлыг хуралы дүүн Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болуп эрткен. Ацаа партияның, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, бүдүрүлгелериниң мурнакчылары, партия, совет болгаш хөй-ниити организациияларының төлөөлекчилери, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, Совет Чепсектиг Күштернин дайынчылары олурушкан.

«В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 121 чыл оюнуң дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмей кылган.

Партияның, күш-ажылдың хоочуну С. Ш. Дүкежек, комсомол хооркомунуң бирги секретары Юрий Ананьин, Кызылдың № 1 школазының башкызы В. Р. Фельдман, партияның, күш-ажылдың хоочуну С. С. Сонам байырлыг хуралга чүве чугаалаанар.

Байырлыг хуралдың киржикчилери «Интернационалды» ырлап күүсеткеннер.

Хурал доозулган соонда, оон киржикчилери байырлал концертин көрген.

ЧЕЧЕКТЕР САЛЫЫШКЫНЫ

Кызыл хоорайның Ленин аттыг шөлүнде Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнеңиң үндезилекчизи В. И. Ленинниң тураскаалынга найысылаалдың бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организациияларының болгаш Кызыл гаршзонунуң дайынчыларының төлөөлекчилери дүүн чечектер салыышкынының өзулалынга киришкен.

Баштынчының тураскаалынга чечектер салыышкынының байырлыг өзулалынга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң болгаш Кызыл хооркомунуң бюро кежигүннери киришкен.

КОМИССИЯЛАР ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң социал-экономиктиг болгаш аграр айтыыглар талазы-биле комиссияларының каттышкан хуралы болган. Хуралды комиссиялар даргалары А. И. Ванжа болгаш В. Д. Хемер-оол эрттирген.

«Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлулар толевилелдеринге, «Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалга хамаарыштыр комиссияларның туружу тодаргайлаттынган. Комиссияларның туружун Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дамчыдып чедирерин эштер В. Д. Хемер-оолга болган В. С. Очур-оолга даасканн.

Комиссияларның хуралынга өске-даа чамдык айтыыглар-ны бараа-биле холбаштыр көргеен.

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

РСФСР-ниң улус депутаттарының үшкү (эллечг чок) Съездизиниң 1991 чылдың апрель 2-де хүлээп алган шиитпирин күүседири-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бодуунуң 1991 чылдың февраль 20-де хүлээп алганы Россияның девискээринге садыг-саарылгага үндүрүг санаарының болгаш толээриниң дугайында доктаалынга немелдерни болгаш өскерилгелерни киирер деп шиитпирлээн. Ук шиитпирни өзугаар капсырылгада кирген бараанларны сатканынга үндүрүг онаавас деп доктаатkан.

РСФСР-ниң составында кирип турар республиканың Министрлер Чөвүлелдерине, улус депутаттарының край болгаш облкүүскомнарынга, Москваның болгаш Ленинградтың хооркүүскомнарынга, автономнуг областарның болгаш округтарның күүскомнарынга чонунуң хереглел бараанларын садарынга болгаш ачы-дуза чедирерине үндүрүг онаарының чамдык чигелделерни тыпсын бөөр дугайында айтыргны чугаалажып көөрүн сүмелээн.

«Ветеран» деп магазиннерден (салбырлардан) бараан садып алыр кылдыр быжыглаттынган хамаатыларның садып алган бараанларынга үндүрүг онаавас деп шиитпирлээн.

• • •

ҮНДҮРҮГ ОНААВАС БАРААННАРНЫҢ ДАНЗЫЗЫ

1. Аъш-чем барааннары: мал үзү, сыр, мороженое, кат болгаш эттен кылган консервалар, чаа ногаа болгаш кат-чимис аймаа, эзиртпес суксуунар, эттен кылган онза продуктулар.

2. Үүрмектеп садар садыг черлерин дамчыштыр садар ниитиниң чемненилге черлериниң продукциязы.

3. Хөвен-саазындан кылган ниитики хеп, чуртка кылып бүдүрген ниитики трикотаж.

4. Ажылчын хеп.

5. Хууда гигиена үүлдери (диш чуур болгаш үлүттүнеринге ажыглаттынар щеткалар, кисточкалар, чунар саван, диш аштаар паста, порошок).

6. Хеп чуур синтетиктиг бүдүмелдер, хеп чуур саван.

7. Серенги.

8. Школаларга хереглээр картография продукциязы.

9. Библиотекаларга ачы-дуза чедирилгези болгаш оларга хереглээр литература.

10. Профтехучилищелерниң өөредилге литературазы.

11. Балыг шарыыр материалдар болгаш аарыг кижилер ажаарынга херектиг чүүлдер.

12. Эм кылыр үнүш чиг эди, аптекаларга ажыглаар савалар аймаа.

13. Янзы-бүрү хереглелдиг карак шилдери.

14. Эмнелге албан черлериниң бижип бергени эм аймаа болгаш медицинага ажыглаар чүүлдер.

ЭКИ КИЖИНИҢ ЭЖИ ХӨЙ

«Эки кижиниң эжи хөй, эки аттың ээзи көвей» деп тыва улустуң чугаазында утка-ла бар. Шак ындыг уткалыг чижекке хамаарыштыр бир факт-барымдаалыг чүүлдү бижип көрейн. Монгуш Дүвенович Зотовту Ак-Туруг суурда танывас, билбес кижи чок, ону улуг-биче кижилер аажок хүндүлээр. Шынап-ла, М. Зотов биче сеткилдиг, хүндүлээчел, эш-өөрүүрек, дузаргак, ажылгыр кижи. Ол улуг-даа, бичии-даа кижилер-биле чугаалажып билир. Ол ышкаш даандырган ажылчынга кызымаккайы аажок. М. Зотов чолаачылап-даа, трактористеп-даа ажылдап чораан, ол үелериниде ажылынга багай диртип чорбаан. Ам М. Д. Зотов совхозта шаң эргелекчилеп ажылдап турар. Моон мурнунда чылдарда совхозтуң шаң эргелекчизи бо-ла солчу бөөр турду. Оон уламындан аңаа ажыл сандаргай байдалга турганын ам-даа утпаан мен. А кажан М. Зотов шаң эргелекчилеп бергенде, тараа, арбай арыглаар, кургадыр машиналар, тускай система үрелишкинге таваржып, үр үеде турып бөөр чүүлдер барык болбастаан. Ам шаңда ажылчын күш четчир. Ол-ла бүгү ажылды кол удуртуп, үштап-баштап турар кижи М. Зотов.

Бодунуң кижизиг, төлептиг чоруу-биле ажылчыннарны өөредип, кижизидип, эки түүнелдерге чедирип турар. Ол шыңгыы негелделин-биле часкы тарылгага үрезин арыглаарын, белеткээрин шыларлыг, эки чоруткан. Шаңда 80 тонна сула, 80 тонна арбай болгаш 230 тонна кызыл-тасты бүрүү-биле арыглап белеткээн. Ажыл ам-даа уламчылап турар. М. Зотов шаң ажылынын отчёт-үчёдүн докладамал тургузуп, артык чарыгдалдар үндүрбес деэш экономиктиг санаашкыннарны чорудуп, ажылды чогаадыкчы өзу-биле шын башкарып турар. Арбай-тараа изин, үрелип көрбээн. Чарбаны, суланы малчын коданнарже, Чаш-Тал сүт-бараан фермазынче үүктелишкин чок сөөртүп турар.

Монгуш Зотов шаңалмакталды парткомнуң, профкомнуң, дирекцияның мурнундан каш-даа катап ап келген. Ол профком кежигүнү, ынчангаш арагачылар, корум-чурум үрекчилери-биле демиселди чорудуп, оларга дузаны, сүмеин чедирип, эттинип алырын негей бөөр. Кижилерни эдип-чазап алырындан артык буянныг чүве чок-ла болгай. Чон ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп, шын орукче улусту үштап-баштаары ындыг-ла белен өвес херек болур. Монгуш Дүвенович чонунуң, кижилериниң хүү амыдырал-чуртталгазы, салым-чолу дээш өзулуг-ла болунуң ак сеткилдиин көргүзүп чоруур кижилериниң бирээзи. Топтуг, хүндүлээчел чоруу-ла боор. оон ужурундан М. Д. Зотовтуң эш-өөрү, шынап-ла, ковей кижи. Бо чылдың апрель 27-де Монгуш Дүвенович 50 харлаар. Ынчангаш оон амыдырал-чуртталгазынга болгаш ажылчынга чедишкиннерни, кадыкшылды эш-өөрүүнүң өөмүнээзиниң күзеп тур мен.

Янчап БҮРБҮ.
Улуг-Хем район.

ӨГБЕВИСКЕ ЧЕТТИРДИВИС

Чоокта чаа Хөндергей суурнуң клубунга күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Орус Куулар-биле суур чонунуң болгаш Хөндергей ортумак школазының үстүү класстар өөренген-чиларининиң ужуражылгазы болуп эрткен.

Чалап алган хоочунувус корум-чурум, кем-херек үүлгедишкининге хамаарышкан чүүлдерниң багай үржүктарын чугаалап берген. Ылангыя оорлаар чорукка доктаап, түүкүн бодаар, күш-ажыл үпелевес, оскенин, күш-ажылы-биле чурттаксаар, дерин төп. ак сеткилдиг күш-ажылы-биле акша тып шыдавас ийи-чангыс кижилерни кижизиг мөзүзү чок, эн багай кижилер деп санааш, ындыг кижилериниң сеткил-сагыжы үргүлүү дүвүреп, сестип, коргуп чоруур. оожургал көрбес, телеп чок кижилер-дир деп чугаалаан.

Амгы үеним чамдык аныяк кижилериниң күш-ажыл кылыр хөөн чок апарганынга сөс ап, чүве чугаалаан эштериниң дүвүреп чугаалап турарын ол дыңнаан. бүгү-ле чүвениң кижиниң бодундан хамааржыры, кижиниң мөзү-бүдүжүүнүң ог-бүлеге кижизидилгеден кол хамааржыр дээрзин чугаалаан, ада-не бүгүдениниң уругларга үлегерлиг болуп, оларның кижизидилгези дээш хүн бүрүде сагыш салырын кыргаан чагаан.

Пина КУУЛАР.
Хөрээжеңнер чөвүлелиниң даргазы.

ЛЕНИНЧИ ЧАҢЧЫЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Субботниктиң Тывага эрткени

«Кызыл суббота» хүнүнде ажылдаар дээмивисте кызымактаа турган бис. Организакчы, мобилизакчы чоруувус кедергей мышкажыгай. Эң-не бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар бис деп субботник болурунуң ырак мурнунда-ла лозунг, кыйгырыглар октап, чарлаттынып шаг боор чордувус ийин. Чажырып канчаар, ынчаар ажылдан, чурттан келген бис. Субботниктер хүнүнде ажылдап алган акшавысты беш чылдарның фондузунче патриотчу изиг «үзел-биле шилчидип келдивис. Алды чыл бурунгаар кажан бистиң чуртувуска эде тургустунуушкун эгелей берген соонда, ажык-чарлыг чорук болгаш демократия чаңгыланып үнүп келгенде, ниитилелиристиң экономиктиг-даа, политиктиг-даа амыдыралынга, социал адырынга улуг өскерилгелер болгулаан. Оон-биле кады бистиң амыдыралчы туружувуска чаа үүлдер көстүп келгилээн. Бистиң республикага ленинчи субботниктер эртпирери безин бир янзы болу берген.

Апрель 20-де болган «кызыл субботаның» республика штабы хоорайларның болгаш көдээ суурларының ишчилериге үстүүден дужаар, чагырар эргени ажыглаваан. Кижилерни албадаваан, ким аңаа ак сеткил-биле киржирин күзедир, ол ажылдазын дээн хөөнүн илереткен. Чогум-на ындыызы-биле бо субботник өскелериниңден ылгалдыг болган. А оон өске бир сорулгазы—хоорай, суурларны чаагайлап, аян-шинчи киирери, бүдүрүлгелерге, организациияларга, өөредилге болгаш албан черлериге арыг-шеверни тургузуп, аштанып арыгланып алыры «Кызыл субботаның» ындыг байдалды турза-даа, Кызыл хоорайның хөй-хөй бүдүрүлгелериниң субботник киржикчилери эртежик-ле чыглып келгилээн.

РЕСПУБЛИКА ТИПОГРАФИЯЗЫ. «Коммунистиг күш-ажыл бүдүрүлгезин» деп адалып турган республикада база улуг коллектив—типография болгай. Сөөлгү чылдарда «коммунистиг» деп сөзү безин чиде берген чораан ийин. Ынчалаа-даа черле барын көөр-дүр» деп, фотокорреспондент Ондар Охемчик санал киирди. Удурланмадывыс, бардывыс. Бүдүрүлгенин девискээринче кире бээривис билек, бистиң хоглуг музыка үткүп алды. Бүдүрүлгенин ишчилери ажылчын турушларын шагда-ла эзлепкен болдулар.

Дептерлээр цех. Ужурашкан киживис — оон начальниги В. И. Попова. Бо цехте хоочуннар-даа бар, аныяктар-даа эвээш эвес. «Баштай соңгалар солуур бис. Оларны ол ажылчыннар кылын турары бо. А өскелери—Л. Л. Чыламба, О. А. Блинова, П. Б. Ондар ышкаш цехте мурнакчы болгаш хоочун ажылчыннар баштаан кижилер А. Дюманың «Граф Монте Кристо» деп номун дептерлеп турлар. Ол ном удавас республиканың ном садыгларынга көстүп келир. Ажылывыс дүүш соонда — үш шакта доозар бис» деп, Валентина Ивановна чугаалады.

А цехтиң бир ужунда аныяк кыстар ажылдап тур. Кайызынын-даа ады — Чойгаана Атташ кыстарның бирээзи Бурбуужаа, өскезин — Саая дээр. Алыс чурту — Барыын-Хемчик район. Олар Москва области Можайск хоорайга полиграфия училищезин дооскан. Ажылдаа-ла үш чыл ажыл чоруур. Ыя ол кыска үе дургузунда бо ийи аныяк кыс шилип алганы мергежилиниге ынаан, бедик харысаалгалыын, дазанган ажылын шинаарлыг, эки кылып турарын цех начальниги катап-катап сагындырып турду. «Кызыл суббота» хүнүнде олар ужуктерни чараан бижиирийнин кыдыраштарын өөрөп машинага белеткеп, бүдүргеп.

— Линотипистерниң чамдыктары дараазында үнер солуннарның материалдарын парлап тур, а өскелери сонгалар чуур, цех иштин аштап арыглаар— деп, мурнакчы ажылчын Зоя Допчун-оол чугаалады.

Бо бүдүрүлгенин өске-даа цехтеринге ол хүн кижи бүрүзү-ле тус-тус кылыр, күүседир, бүдүрер ужурлуг ажылдарын дүүш соонда доозупкан.

БАЖЫҢ ТУДАР КОМБИНАТ. Найысылал Кызылда эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзинге аңаа хүннерде дег, өзулуг ишчи байдал эскербедивис. Чурттага болгаш үлетпүр тудугларынга хереглээр калбак панельдер бүдүрер ийиги эзлечгниң улуг шегинде хөй кижи-даа чогул. Улуг цехтиң ужунда, бажында—ында-мында бок аштап арыглаан ийи-үш, дөрт-беш болуп алгылаан ажылчыннар бар, ол-ла. Комбинаттың ийиги эзлечгениң кол инженери С. А. Игумнова байдалды мынчаар тайылбырлады:

— Чогум эртен бүдүрүлгенин кол ажылы— продукция бүдүрүп үндүрер-дир деп бодалдыг келдивис. Ажылчыннар эрээш келгениден ол бүтпейн барды. Ам канчаар, «кызыл суббота» дээн болганда, дерилгелер септелгезин чорудар бис. Белен алды ханаы даштыкы шөлче үндүрер—бир ажылывыс ол. Колдуунда-ла цех иштинин богун аштап арыглаар диштивис. Ылангыя белеткел цегинде бок эзээн чыгли берген, ону аайлап каар — ажыл эвээш эвес болдур ийин. Светлана Анатольевнаның чугаазы-биле доңгей шаг-ла ындыг болдалды бригадир Эрес-оол Мартан кылды. Оон бригадазында 31 кижи бар, колдуунда-ла 3-4 разрядтыг ажылчыннар. Хөй кезиг [illegible] оолдар.

ХООРАЙНЫҢ ТУДУГ ШӨЛДЕРИ. Бистер «кызыл суббота» хүнүнде Кызыл хоорайның элээн хөй тудуг шөлдерин эргээн бис. Бо удаада база-ла ындыг болду: субботник бүдүүзүнде коллектив бүрүзү канчаар ажылдаар деп шиитпирлээнил, ынчаар хөделген хевирлиг. Хоорайның мурнуу талазында хөй тудуг бар. Тудугжуларның чамдыктары — дашчылар-даа, монтажниктер-даа каът-каът бажыңнар кырында ажылдаан турлар, кран башкарыкчылары оларга херек хоюдуну, туйбуу, калбак панельдер хамаларны саат чок үндүрүп берип, шала чай чогун көргүстү. А өске объектилерде ындыг чүүл көрбедивис. Кучулуг кранвар «согунчугажын» халайтыпкан аңаа турулады. Чылдагаанды, ажылчыннарның хөй кезиг бок аштаар, чаагайжыдыла кылыр ажылларга киришкеннер. А кооператор тудугжуларга суббота аңаа ажыл хүнү. Оларның бирээзи — «Найырал» кооперативтиң тудугжулары кидин түлүк ажылдаан турда, таакпы тыртым үеде хөөрештивис. Оларның ол хүнгү күш-ажылынын түнелин субботникке киргиштир санаваас-даа болза, 313 өөрүлге чурттаар тос каът чаа бажыңның чаа чурттакчыларына үлүүн бергеннер.

Хоорай чурттакчылары кудумчулар, скверлер, троуарлар богун аштаарынга, ажылдаар черлеринин иштя, даштынга арыг-шеверни тургузуп алырыга ажылдаанар. Олар чүс-чүс тонна бокту хоорай даштынче чүдүрүп чоруткаанар. Демниг иштин түнелинде найысылал бир янзы аян-шинчи кирген.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
Ондар ОХЕМЧИК (фотолар).

ССРЭ-НИҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: бирги кварталдың түнелдери

Чуртта экономиктиг кедергей нарын болгаш чорулдээлиг байдалдың дугайында бирги кварталдың түнелдери хереглелп турар. Экономикада кризистиг болуушкунар оон барык бүгү талаларын болгаш адыларын шмва алган деп ССРЭ-ниң статистика күркомунуң бирги кварталда чурттун экономиказының дугайында дыңнаалында эйыткан.

Эрткен чылдың бирги кварталында турганы-биле деңнеерге, национал ниити продукт бо чылдың бирги кварталында 8 хуу, бүдүрген национал орулга — 10 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 9 хуу кызырылган. Каштад салыышкынын эвээшээн, тамакыже үндүр болган. [illegible] үүнүн бир [illegible] кызырылган. Чеңнуң хереглел үлешпүр бараанларын база көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери эвээжеп эгелээн.

Хереглел рынокунда берге байдал тургустунган, чонунуң барык бүгү ажыглал бараанларынга хамаарыштыр хереглелдиң негелдери болгаш чедишпес чорук ниитерээн, чижеп садыгласкын калбарган.

Бүдүрүлгенин кудулаашкынын хамыктың мурнунда ажылагый харылаалларының үзүлген байдалдарында, чиг эттин болгаш материалдарының чогуунуң, кооперация дузугар продукция чорудуп бөөрин үскениниң, ажыл соксадыышкыннарының, национал-даа арыының чорулдээлериниң, экономиктиг болгаш өске-даа чылдагаанның үрлүүда бүдүрүлгенин массалыг ажыл-нок турун келгениниң түнелинде курлавыр хандырылгазының бакыраанны-биле холбашкан.

Саазын акшаның көвүдээр чорулдазының болгаш рубль үнезинин кудулаарының күштелген түнелинде, чуртта социал-экономиктиг байдал дыка нарыыдаан. Эвилел бюджединиң орулгаларын тургузар талазы-биле дугуруштуган хүлүлгелерин чамдык республикалар күүсеп өөн ужуунда бюджеттиг чедишпеен улам күштелген — 26,9 миллиард рубль четкен чорук улус ажылагыйын болгаш ниити-эвилелдиң эң чугула социал программаларын акшаландырарына шыңгыы бергеэзшкиннерни тамарыштырган.

Улус ажыл-агыйында ажылаан турардың саны бирги кварталда 1348 миллион кижи болган. Оны-ның болгаш ажылагыйны чорударының кызыбүрү хевирлериниң хөгжөөшби-биле холбаштыр күрүне секторунда ажылдаан турарларның саны эвээжээн.

Бирги кварталда ажыл соксадыышкыннарының үржүүнда ажыл шагының чидирери 1169 мүн кижи-дүн, оон иштинде РСФСР-де — 573 мүн, Украин ССР-де — 577 мүн болган. Хомур-даан үлетпүрүнге ажыл соксадыышкыннары 1991 чылдың марттa дыка көвүдээн.

Бирги кварталда чуртун бюджет системазынга (Прибалтика республикалары чокка) бүдүрүлгелериниң, каттыжымышкыннарының организациияларының орулга үнүрүүнден 26 милл-

(Төөнүзү 2-ги арында).

1991 чылдың апрель 19-та Каа-Хем районунуң Бүрен-Хем суурунуң чоогунга Каа-Хемнеп кежип чыда, сес кижи суттаа душкеш, амыдыдан чарылган. Мөчээн улустуң төрелерге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалын РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң илергейлеп тур.

Ол кижилерниң амы-тынындан чарылган чылдагаанның тодарадыр тускай комиссия тургустунган.

ЛЕНИНЧИ ЧАҢЧЫЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Чоон-Хемчик. Субботник хүнү Чедаана хоорангa дыка эрте эгелеп. Чүс-чүс кижилер бүдүрүлгелерге, организацияларга боттарының ажылчын турушчу эгелеп. Оларының биле кады хоорайның чурттакчылары ажылдап, чурттап турары девискээринің богун аштап арыглап киришкеннер. Олар үүрмек септелге кыдыр, чүтайлаар, бүдүүр ажылдарга идепкейлиг киришкен.

Совхоздар төвүрүнге субботникке киришкен кижилерниң саны база хөй болган. Олар колдуунда-ла суурлар чаагайжыдылгазынга үлүүн киргеннер. Часкы шык базырышкыны чамдык ажылагыйларга эгелей бергени-биле хөлбаштыр механизаторларга ажыл чымыштыг болган. Ол хүн «Искра», «Чыраа-Бажы», «Тыва», СЭКП-ниң XXII съездиэн атты совхозтарның тараажылары шык базырышкының уламчылаанар. Механизаторлар субботник хүнүнде бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан.

Субботник хүнүнде ажылдап алганы акшазын АУК болгаш совхозтар «Мир» пионер лагеринге бээрлер. Ол көрөнгө чайгы үеде ол лагерьны ажылдадырынга ажыглаттынар. Хоорайның чамдык бүдүрүлгелери ажылдаан акшазын бодунга арттырын алыр, а өскелери доорай Советтиниң бюджединге шилчидип бээр.

Бир деминг иштин түнелиинде ол хүн хоорайга-даа, суурларга-даа хөй ажыл бүдүрүүрген.

Тес-Хем. Район төвүнге, суурларга субботник хүнүнүң ырак мурнунда-ла аштап арыглаашкын ажылдарны чоруткулаан, штакетниктерни кылган. Час-биле денге кижилериң сеткил-хөөнү сертек, чаңчыл болган субботникке чайгаар-ла белеткеним, ажыктыг кандыг-бир ажылды кылган болза дээр күзел тес-хемчилерде көскү дээрзин районның субботник харыылаар штабы демдеглеп турар.

Районның беш совхозу, септелге-техниктиг бүдүрүлге, ажыл-агыйлар аразының мехколонназы субботникке киришкеннер. Олар ажылдаан акшазындан муң ажыг рубльди совхозтар аразының «Сайлык» пионер лагеринге чайгы театр тударынга ажыглаар. Самагалдайга уруглар ойнаар шелдерни кылган. Аңмыр ажыл-агыйының коллективи субботникке киришкеннер ажылдаан акшазындан 600 рубльди, ол ышкаш райпо 800 хире рубльди Тывага улусчу революцияның 70 чылын байырлаарының агар саныныче киргер.

Чүс ажыг км черге электри шугумуунуң чагыларын белеткеп кылган. Ол ажыл элээн улуг хемчеэлдиг болган.

Школачылар, шефчилер районның ажыл-агыйларының малчынарынга барып, шыдаар хирези-биле дузаны база көргүскеннер.

Субботник хүнүнде, оон мурнунда-даа үеде ажыл-херектерни эки организастаан, ажыктыг ажылдар хөй кылдынган. Киргеи акшаны социал хереглелге ажыгаар.

Монгун-Тайга. Пролетариаттың улуг башчызы В. И. Лениниң төрүттүүгеи хүнүнге турасказаткан субботникке районның бүгү күш-ажылчы коллективтери демнег үнгеп.

Күш-ажылчы байырлалдың мурнуку одурууче ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтың ажыл-ишчилери эрте шыммын киргеп. Ол хүн совхозтың тудугжулары болгаш чамдык шефчилер малчын бригадаларда 5 чазагны долузу-биле септеп кылган. Бүгүлер болгаш Кыскаш деп черлерде бир-бир чазагны чаа кылган.

Совхозтың ажылчыннарындан 259 кижи боттарының күш-ажылчы турушторларын шалыпкын ажылдаан, 175 кижи тудуг объектилериге ажы-бүрү ажылдарны кылып күүсткеен.

Ол хүн ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан ниитизи-биле 434 кижи субботникке киришкеш, 2422 рубльдиг ажылдарны кылган. Оон 1693 рубльди районның агар саныче шилчидер. А арткан акшаны совхозтың ажыл-ишчилери боттарының эргезинге арттырып алыр.

Ыраккы «Мөгөн-Бүрен» совхозтың төвүнде школа, эмнелге, көдээ Культура бажыының болгаш өске-даа черлериң коллективтери хөй кезиинде суур чаагайжыдылгазынга идепкейлиг ажылдаан.

Келир чылда одаар ыыш белеткели — субботник хүнүнде кылыр чаңчылаан ажылдаанның бирээзи апарган. Ынчалгаш совхозтың ажылчыннарының хөй кезиинде ыыш белеткелинге массалыы-биле киришкен.

Ол хүн мөгөн-бүреечилер 1109 рубльдиг ажылдарны кылып күүсткеен. Оон хөй кезиин социал амыдыралы эжиндерге ажыглаарлар.

Районда улуг коллективтериң бирээзи — КМК-ның ажылчыннары ол хүн 3500 рубльдиг тудуг-монтаж ажылдарын күүсткееш, оон ажылдап алганы аныгчылаан 220 рубльди районның агар саныныче шилчиткен.

Каа-Хем. Районның ажылышчилери субботникке белеткел ажылдарын баш удур чоруткан. Совхозтарның ажылчыннары, специалистери болгаш албан черлеринде, организацияларда база бүдүрүлгелерде ишчилер боттарының ажылдап турар черлеринге ажылдаарын дугуруш-кыынар. Районның девискээринде часкы хову ажылдарынга белеткелди база чорудуп эгелээн.

Ниитизи-биле субботникке 4960 кижи үнгеп. Олар 4 муң рубльдиг ажылдарын бүдүргеп. Ажылдап алган акша-көрөнгизин боттарынга ажыглаар.

Чамдык акшаларын районның иштинге корум-чурум тудары-биле иштики хереглер киллиниң агар саныныче шилчидер. Оон сорулгазы болза улусчу милицияны тургузары. Ынчангаш ону эксплуатациялыгына бир чылда 84 муң рубльди үндүрер.

Чурттакчы чон база совхозтарның болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары ол саналды деткээннер. Ол ышкаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге акша дузаламчызын көргүзер.

Суурларның чаагайжыдылгазынга өг-бүле бүрүзү киришкен. Хериннерин септээн. Ыштар дөстерин чугайлаан. Ыяш олуртур оңгарларны белеткээн.

В. И. Лениниң турасказалының чанынга митингини организастаан. Аная хөй чон чыылган.

Таңды. Субботникти эртпиреринге белеткел ажылларын Таңды районга баш бурунгаар эгелээн. Ону эрттиреринің район штабын районның күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы П. Л. Благиниин удуртган.

Субботник хүнериинде бүдүрүлге черлериниң ажылышчилери, ангы-ангы организацияларының албан-хаакчылары, өөренгенчилер кана ажылдаарын тодаткан. Бүдүрүлгелерде ажылдап турар кижилер боттарының ажылдаар черлеринге субботникти эрттирген. Албан-хаакчылары, школаларның өөренгенчилери суурлар чаагайжыдылгазынга ажылдаан.

Районның ажыл-агыйлар аразында көөдү чоруур механизастаттынган колоннаның тудугжулары ийи аал иштин чурттаар бажыңны күүрүне комиссиязынга дужаарынга белеткээн, таваан салган тудугларга ажылдаан. Орук-тудуг-септелге участогунуң ажылчыннары орук чаагайжыдылгазынга ажылдарны уламчылаан. Көдээниң ажыл-ишчилери часкы хову ажылдарынга машина-техниканы, үрезиниң белеткээринге ажылдааннар.

Улуг-Хем. В. И. Лениниң төрүттүүгеи хүнүн таварыштыр чылдың-на эрттирери чаңчыл апарган субботникке улуг-хемчилер, чаңгыс кижидег, бир деминг үнгеш, боттарынга ажыктыг хөй хемчеэлдиг чаагай улуг-херектерни бүдүргеннер.

Час бо чылын орай дүшкен болгаш чаа-ла чылыг хүннер эгелээн. Ам кол-ла чүве колхоз-совхозтарның часкы тарылгаже демнег киргер кидиг өөй. Ынчангаш субботник хүнүнде көлөзиниң чурттакчылары хоорай, суурлар чаагайжыдылгазынга киришпишаан, үрезин арыглаашкынынга, буга-сумун казып аштаарынга, хову турлаглары дерип чаартырынга база идепкейлиг киришкеннер.

Ол хүн кана-даа катыг-хөг, ажылыш дициптелип хүнээн. Хүн келген тудум уламна чаартының өзүп сайзырап орар чалыы хоорай Шагаан-Арыгдан эрткен субботникке хамаарышкан чамдык сан-чурагайларны көре каапталыннар. Шагаан-Арыгның харылзаа белдириниң ажылдакчылары 87 кижи ажылдааш, 1800 рубльдиг, районның үлетпүр комбинадынга 90 кижи 900 рубльдиг ажылын бүдүргеп. Ыяш ажыл-агый черниин ажылчыннары субботникче 104 кижи үнгеш, 10 кубометр тудуг материалдарын, 15 кубометр одаар ыяш, бир кубометр штакетник белеткээш, 1800 рубль орулганы киргеп. Ол ышкаш өскедаа организациялар, албан, бүдүрүлге черлериниң ажылчыннары субботник хүнүнде бир деминг ажылдааш, хөй-хөй акша хемчеэлдиг чаагай үүле-херектерни бүдүргеннер. А ол киргеп акша-көрөнгини тус-тус черлериниң боттарынга социал айтыыгылар шиитпирлээринге ажыглаары көрдүнгеп.

Сут-Хол. Субботникти районның алды совхозу, бир колхозу, сес школазы база албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер боттарының турушторынга ажылдаан, чугула кылыр ажылдарын боттандыларынга ажыглаан.

«Сут-Хол», «Алдан-Маадыр», «Октябрьниң 30 чылы» совхозтардан 1000 ажыг кижи часкы тарылга, малчынар кажааларын, суттарылга буганарын, ногаа шоллерин, суур чаагайжыдылгаларын кылырынга ажылдап хүнээн. Малчынар чурттаргa бажыларын, хөй, хураган кажааларын септеп-селээн, кышка белеткелди баш удур чоруткан. Механизаторлар часкы тарылгага белеткел ажылдарын чоруткан болгаш чамдык көдээ ажыл-агый техникаларынга септелге ажылдарын кылган.

Школаларның башкылары, өөренгенчилери, суурларның пенсионерлери, хереэженнери суур девискээринге чаагайжыдылга ажылдарын кылып, ыыштарны олуртукан. Чамдык организациялар картофель, ногаа олуртур черлерин кажаалаш, ону доосканнар. «Сүмбер-Уулаа» колхозтан 149 кижи субботникче үнгеп. Олардан 39 кижи көвүрүг кылып, 22 кижи буга аштаан. Ол ышкаш Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга ниек болгаш быаа кажаалары шеф дузазыбиле тутканнар. Райпо коллективи 700 рубльдиг ажылдарын кылган. 400 рубльди райкүүскомуун субботник фондузунче шилчиткен.

Районга ниитизи-биле субботник организастыг болгаш бедик деннелге эрткен. Районның удуртулгазы субботникти үре-түнелдиг организастаан шылаан.

Ак-Довурак. Таптаашкын үезинде дег, коммунистиг субботник эрттиргеш, ынча рубльдиг ажылын кылгаш, ынча рубльди бөш чылдың фондузунче шилчиттивис деп раворт берип турар үе ам эрткен. Шаг шаа-биле турбас Ак-Довурак хоорайның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күш-ажылчы коллективтери, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың даг-дүгү тывыкчылары совет кижилериниң алдарлыг чаңчылын эдербишаан, В. И. Лениниң төрүттүүгеи хүнүнден бээр 121 чыл болган оонга турасказаткан коммунистиг субботникке идепкейлиг киришкен.

Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советтиниң күүскомуунуң даргазының оралакчызы О. С. Саая удуртkан коммунистиг субботник эрттирер штаб «кызыл суббота» хүнүнде кылыр ажылдарны баш бурунгаар тодараткаш, кижилериниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Күш-ажылдың байырлалының хүнүнде чамдык кижилер боттарының ажылдаар черлеринге, чамдыктары хоорай чаагайжыдылгазынга идепкейлиг ажылдаан. Ниитизи-биле 11 муң кижи субботникке киришкен. 3 дугаар орук-тудуг эргелелиниң, ДОСААФ-тың район комитединиң коллективтери субботник хүнүнде ажылдаан акшазының чамдызын районның төп эмнелгезин сайыырадырының фондузунче шилчиткен.

Барыын-Хемчик. Барыын-Хемчик райкомуунуң секретары В. Д. Монгуш удуртkан субботник эрттирер талазы-биле штаб тустус ажыл-агыйлар, коллективтер-биле харылзажыы, оларның ажылдаар черлерин, кылыр ажылдарының хемчеэлин баш удур тодарадып, ону организастыг эрттиреринің хемчеглерин ап чоруткан.

Субботниктың киржикчилерин ол хүн бүдүрүлге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар сорулгалыг, часкы хову ажылдарынга белеткел чорударынга, өшкү кыргылдазынга, малчын коданнарга ажылдааннар.

Районның ажыл-агыйлары часкы хову ажылдарынга белеткелче улуг көчеэнгейни угландырган. Чижеглеп чугаалаар болза, «Шекпээр», «Дон-Терезин» совхозтарның ишчилери суттаг, арат бугаларын аштап арыглап, суттарылгага белеткээн. Сигеп, тараа шөлүн камгалаар сорулга-биле, дон-терезиничилер кажаа тудуп база ажылдаан. Ковурут база кылдынган.

«Барлык» совхозту алыр болза, көдээ ишчилер субботник хүнүнде база кызымак ажылдаан. Өшкү кыргылдазындан ангыда, кылдынган өске-даа чүүлдер хөй. Ажылагыйның ногаажылар бригадазының кежигүннери селоинга белеткеллин чамдык ажылдарын кылып хүнээннер. Трактористер, механизаторлар часкы хову ажылдарынга белеткенин, техника септелгезин чоруткан.

Ол хүн суурлар чаагайжыдылгазының, ашталгазының талазы-биле хөй ажылдар кылдынган.

Тожу. Районның ишчилери субботникке идепкейлиг киришкен. Чурттакчылыг суурларның чаагайжыдылгазынга, аштап арыглаарынга эвээш эвес ажыл кылдынган. Дыка хөй кижилер боттарының ажылчын турушторынга ажылдаан.

Ниитизи-биле субботникке 2 муң ажыг кижи киришкен, аная ажылдап алдынган 3100 рубльди газ склады тударынга ажыглаар эвес шиитпирлээн.

Бай-Тайга. В. И. Лениниң төрүттүүгеи хүнүнден бээр 121 чылынга турасказаткан коммунистиг субботникке районның ажылчы чону идепкейлиг киришкен.

Апрель 20-де 5120 кижи ажылдап хүнээн. Оларның иштинден 1870 кижи боттарының бүдүрүлгелериниге ажылдаан. Тудугжулар 4800 рубльдиг тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Көдээ ажыл-агыйның ишчилери 1800 баш өскүүү кыргаан, 140 га шөлдүн дажын аштаан, 6 көвүрүгү септээн, 6 хөй кажаазының көргенин хоорган болгаш өскедаа ажылдарны кылып, бүдүрүкчүлүг ажылдаан.

Суурлар чаагайжыдылгазынга хөй кижи ажылдап хүнээн, олар улуг хемчеэлдиг ажылды кылган.

Бай-Тайга районның ажылчы чону субботник хүнүнде ниитизи-биле он бир муң ажыг рубльди ажылдап алган, ону бүдүрүлгелер, совхозтар боттарының хереглелиниге чарыгдаарлар.

Өвүр. Субботник хүнүнде 4020 кижи ажылчын хептерлиг хуваттынган участоктарынче иженин үвүнкеннер. Оларның 681-и боттарының турушторынга онаашкан үүлеэрээн бүдүрүп хүнээн. КМК, орук-септелге-тудуг участогунуң, АТБ-ниң ажылчыннары ол хүн күженнишкиниг ажылдаан.

«Коммунизмче орук», «Торгалыг», «Ак-Чыраа», «Кызыл тук» совхозтарының ажыл-ишчилери суур чаагайжыдылгазынга киржип, кудумчуларны аштап, ширбип, хериннерин чугайлап, будаан.

Субботник **Бин-Хем.** Эрзин районнарга болгаш **Хову-Аксы** суурга база организастыг эрткен.

ССРЭ-НИҢ ЭКОНОМИКАЗЫ:

бирги кварталдың түннелдери

(Тожузу. Эгеми 1-ги арында).

лиард рубль киргеп (эрткен чылдың ол үезинде 25,5 миллиард рубль турган), оон иштинде Эвилел бюджединге 3,6 миллиард рубль шилчиттинген. Ынчаарга бо чылдың бирги кварталында Эвилел бюджединге киирип алышкынныр эрткен чылдың бирги кварталында турганынга деңнээрге, барык 4 катап эвээжээн, а республикалар бюджеттериниге — 2,2 катап көвүдээн. Саарылгадан үндүрүг 22 миллиард рубль болган. Садып алышкыннардан үндүрүг 3,2 миллиард рубль четкен. Бүгү түүнүн херек кырында 9 хуузу Эвилел бюджединге, республикалар бюджеттерине — 75, чер-черниң бюджеттериниге — 16 хуузу киргеп. Чоондан күрүне үндүрүглериниң түңү 1,3 миллиард рубль болган. Ол бүгү түүнү республикалар бюджеттериниге угландырган.

Баштайгы медээлерни бүдүргаар алырга, Эвилел бюджединиң орулгалары бирги кварталда 21,3 миллиард рубль (планның 39 хуузу), чарыгдалдары—48,2 миллиард рубль (планның 73 хуузу) болуп турар.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның январь-февральда орулгалары 45 миллиард хире рубль болуп, мөөн өртектерниң бедээни-биле холбаштыр эрткен чылдың ол үезинде деңнээрге 1,4 катап өскен.

Чоннуң акша орулгалары 187 миллиард рубль болган, азы эрткен чылдың ол үезинде турганы-биле деңнээрге, 36 миллиард рубльге көвүдээн.

Хереглелче угландырган акша-көрөнгилериниң хемчээли айда бир ажылдакчыга онааштыр ортумаа-биле 300 хире рубль болган. Оон ынай үүрмектеп садар өртектериниң болгаш тарифтериниң бедээни-биле холбаштыр немелде чарыгдалдарны баш бурунгаар дуглаар кылдыр мартта чонга 11 миллиард хире рубльди толеп берген.

Пенсияже киргеп үезинден хамаарыштыр 5—40 рубль хемчээлдиг немелделериниң күсели-биле бүгү пенсияларны 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп бедиткен, күш-ажыл пенсиязын албайн турар болгаш ажылдаар аргазы чок хамаатыларга социал пенсиялары тывыскан. Ургулдыг өг-бүлелерге материалдыг дузаламчыны көвүдеткен.

1990 чылдың бирги кварталда турганынга деңнээрге, кижи бүрүзүнге ортумаа-биле онааштыр ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның акша орулгалары 19 хуу өскен азы 203 рубль, колхозчуларның — 24 хуу азы айда 179 рубль болган. Бараанар садын алырынга болгаш ачы-дуза чедиргени дээш төлевирге чонуң чарыгдалдары (хереглел чарыгдалдары) 25 хуу көвүдээн.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлерингe чонуң шыгжамырының артышкыннары 1991 чылдың апрель 1-де 407,0 миллиард рубль четкен азы үш ай дургузында 25,6 миллиард рубльге көвүдээн. Чонда бар акшаның саңы барык 3 миллиард рубльге кызырылган. Оон ынай 50, 100 рубль үнелиг 4 миллиард ажыг рубль акша солуушкынынга кирбейн барган.

Продукцияны бүдүрериниң болгаш сайгарарының херек кырында чарыгдалдарынга өртектерни чоокшуладыр, продукция бүдүрериниң көвүдериниге бүдүрүлгелериниң экономиктиг сонуургалдының бедидер, э ол ышкаш хереглел рыногун быжыглаар сорулгабиле өртектер реформазының хемчеглериниң боттандыргаан. 1991 чылдан эгелеп үлетпүрге бүдүрүлгелериниң чаа моөн өртектерин докталаткан, көдээ ажыл-агыйдан садын алыр өртектерни бедиткен. 1990 чылдың иккги чартыныдан соңгаар ол өртектерни үе-чадаалар айыбиле чоорту докталаттын, бо чылдың январь 1-ден соңгаар капитал тудугга чаа смета өртектерин, транспортуун болгаш харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин ажыглап эгелээн. Демдеглеттинер азы таарыштыр башкартылар күрүне өртектери-биле черелештир продукцияның эң чугула девирлериниге хамаарыштыр керээ өртектериниң практиказы калбарган. 1990 чылдың бирги кварталында турганынга деңнээрге, моөн өртектерниң ортумаа-биле озүлдези 83 хуу болган.

Үүрмектеп садар өртектер болгаш чонга ачы-дуза чедиреринің тарифтери бедээнинче база хоркооптар магазиннериниге, колхоз рыногунга, хууда ажыл-чорудулганың болгаш кооперативтер продукциялынга күрүне садында өртектер өскерилгезиниң чедирген салдарын барымдаалап көрбүшаан, бараанар өртектерни бүрүткээннинге үндезилээш, санаттынган чонуң хереглел бараанарының база чонга ачы-дуза чедиргени дээш төлевир тарифтериниң ниити каттышкан көргүзүү (каттышкан индексизи) 1990 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, 1991 чылдың бирги кварталында 123,8 хуу болган.

Чонуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрери эвээжээн байдалы экиживейн турар. Январь-мартта чонуң хереглел бэраннарын, оон иштинде арага аймаан 129,7 миллиард рубль (үүрмектеп садар өртектер-биле) түңге азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 3 миллиард рубль эвээш кылдыр үлетпүр бүдүргеп.

Күрүне болгаш кооператив садының үүрмектеп садар барган саарылгазының хемчээли бирги кварталда ниитизи-биле 131,3 миллиард рубль четкен. Эрткен чылдың ол үезинде турганынга деңнээрге, немей өзүлде херек кырында өртектер бүргаар 26,6 миллиард рубль болган, ынчалзажок ол немей өзүлдениң 98,9 хуузу өртектер өзүлдезиниң күсели-биле чедип алдынган.

Январь-мартта үлетпүр бүдүрүшкүнүнүң хемчээли деңнештирген өртектер бүргаар алырга, эрткен чылдың ол үеде турганындан 5 хуу, оон иштинде мартта —6 хуу эвээш болган. Үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң кызырлыышкыны улус ажыл-агыйының бүгү комплекстеринге болдуган. Бүдүрүлге-техниктиг үжүр-дузалыг продукциниң («А» бөлүк адырының) бүдүрери улуг хемчээлге (6 хуурга) кызырылган. Хереглелдің чүүлдерин («Б» бөлүк адырының) бүдүрери 3 хуу эвээжээн.

Чардынган керээлер бүргаар хереглекчилерге чорудуп бээр үлетпүр продукциязын үш ай дургузында 7,1 миллиард рубль түңге чедир хандырбаан. Ол чедир бербээн продукцияның хемчээли эрткен чылдың ол үезинде турганындан 1,5 катап (деңнештирген өртектер бүргаар) хөй болган. Эрткен чылдың январь-мартта турганынга деңнээрге, чедир чорудуп бербээн продукцияның хемчээли металлургия, одалга-энергетика болгаш химия-ыяш комплекстеринге эң-не хөй болган.

Чуртта ниитизи-биле бирги кварталда көдээ ажыл-агый продукциязының өртек-үнезин эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 13 хуу кудулаан. Бүдүрүлге кудулаашкынының чавыс ындыг деңнели сеөлгү чылдарда бир-ле дугаар болдунган. Мал ажылының продуктуларын бүдүргени дыка кызырылган, чылдылга черлерингe ногаа аймаан бүдүрери эвээжээн чорук хереглел рыногунда байдалга таарымча чок салдарны чедиргеп.

Чурттун мурнуу таваклы девискээрлериниде көдээ ажылагый бүдүрүлгелери чазын чаштырар культураларның тарылгазын чорудуп турар. Чазын чаштырар культураларны апрельдиң орта үеинде 9,7 миллион гектарга тараан. Оон-биле чергелештир, часкы тарылганың темпилериниң ол девискээрлерде эрткен чылдаазындан чавыс болуп турар.

Марттың эгезинге чедир, чуртта ниитизи-биле 47 муң ажыг бот-тускайлан тараачын (фермер) ажыл-агыйлар бүрткеттинген, оларда 127 муң кижи доктаамал ажылдап турар. Оларга тускайлаан чер участоктарынга чоруткан тарылганың хемчээли бир миллион ажыг гектар болган азы бир ажыл-агыйга 22 гектар (Казах ССР-де —444, Кыргыстан Республикада — 189, РСФСР-де — 44 гектар) онаажып турар.

Күрүне бүдүрүлгелери болгаш организацияларда 39,6 миллиард рубльдиг капитал салышкыннарын шинчээдип алган. Эрткен чылдың бирги кварталында турганынга деңнээрге, тудугга капитал салышкыннарын күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының шинчээдип алганының хемчээли 16 хуу эвээш болган. Бирги кварталда ажыглалга киирер кылдыр көрдүнген 6 бүдүрүлгелериниң чүгле иймзи хүлээп алдынган. Ынчангаш бүдүрүлге күүчүлериниң тудуунда тургустунган ол байдал доозулбаан тудугларның хемчээлин бо чылын кызырар арганы бербейн турар.

Күрүне бүдүрүлгелери болгаш организацияларды январь-мартта төпчүткен капитал салышкыннарының база бодунуң хереглелериниң күселиби-биле 8,4 миллион дорбелчин метр ниити шөлдүг 140,7 муң квартираны ажыглалга киирген, ол дээрге 1990 чылдың бирги кварталында ажыглалга киирген чуртталга бажыңнарындан 27 хуу эвээш болуп турар. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, социал-амыдырал ужур-дузалыг тудугларны ажыглалга киирген база эвээш болган.

1990 чылдың бирги кварталынга деңнээрге, бо чылдың бирги кварталында 77,7 миллион тонна эвээш чүүктү демир-орук транспорту-биле дажыглаан. Күрүнеге херектиг чүүктерни дажыглаар план 99,7 хуу күүсеттинген. Далай транспорту-биле чүүктерни дажыглаары эрткен чылдың бирги кварталындан 6,5 хуу эвээжээн. Ыраккы Соңгу чүктүн районнарынга күрүне шугумуубиле чүүктер чорударының даалгазын 100,4 хуу күүсеткен. Ниити ажыглал транспорту-биле чүүк сөөртүлгезин 8,2 хуу кызырылган.

Чамдык бүдүмелдер-биле 50 үлетпүр төпчүрүнин агаарын хирлендиргеш нормадан 10 болгаш оон-даа хөй катап ажыг болганын ССРЭ-ниң Гидрокүркому бирги кварталда демдеглээн. 213 суг объектилериниге хирлентирер бүдүмелдерниң мөөнчелген деминдеги 827 товарылгаларда белгиленген болган. Озал-ондак болган таварылгаларда агаар-бойдустуң хирлениири херек кырында эвээжевейн турар.

Кем-керек үүлгедишкиниери чуртта көвүдеп турар. Бо чылдың бирги кварталында 694 муң кем-керек үүлгедишкиннери демдеглеттинген азы эрткен чылдың ол үеде турганынга деңнээрге, 16,6 хуу хөй болган. Алды кем-керек үүлгедишкиннериниң бирээзи-де аар кем-керек үүлгедишкини болуп турар. Демдеглеттинген 330 муң ажыг кем-керек үүлгедишкиннери илереттинмээн, азы эрткен чылдың бирги кварталындан 33,4 хуу хөй болуп турар.

Январь-мартта дашкаар болгаш чуртче киир садыглажылганың хемчээлин херек кырында өртектер бүргаар 34,3 миллиард даштыкы валюта рубль түңнүг болган азы эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 33,8 хуу кызырылган. Даштыкыже бараанар садарындан киирер орулга эвээжээн түңнелинде даштыкыдан бараанар садын алырын 45,1 хуу кызырган.

Январь-мартта даштыкыжүндүр сатканның болгаш киир садын алганының арызында таарымчалыг илгал 1,3 миллиард даштыкы валюта рубль болган, эрткен чылдың ол үезинде таарымча чок илгал — 7,9 миллиард даштыкы валюта рубль турган.

Даштыкы экономиктиг харылзаалардың 30 муң ажыг кижилери 1991 чылдың апрель 1-ге чедир демдеглеттинген.

(СЭТА).

ХЕЙ-АЪТ КИРГЕН...

Чоон-Хемчик районда «Хорум-Даг» колхоз бо чылын тургустунган. Оон ажыл-ишчилери чаа тургустунган ажыл-агыйны бут кырынга тургузуп, экономиказын көдүрер дээш чаа тура-сорук-биле ажылдап киришкен. Ылаштыг ажылдап турарын көргеш, магадап ханмастыр мен. Мен колхозка дөртен чылдарныың төнчүзүүнден алдан чылдың эгезинге чедир ажылдап келдим. Ынчан суурга бичии бүдүрүлгелер турган чүве. Аная-ла ажылдап турган мыш дилдирер, далган дээрбелээр, чазаныр, дарганнаар черлер чоорту чиде берген болбас ийикпе. Оларны чок кылганынга дыка хомудап чоруур мен. Ам ону катап тургузуп алырынга хөй үе, улуг күш негеттинер, чаргдал үнер. Ынчаза-даа ажылчын кижилер, аныктар турда, ажырбас, ол бүгү чоорту тургустуна бээр боор деп бодап тур мен.

Кырганның үстүнде чугаазын колхозтуң амгы даргазы Сергей Ондар база дыныаан. Колхозтуң мурнунда ам кандыг сорулгалар туруп турарыл? Кылыр, бүдүрер ажыл хөй. Эң кол-колу бо: ийи аът чаа школа, Культура бажыңы, спорт залы, чаа гараж, МТМ, колхозтуң чаа конторазы база өске-даа дузалаа ажыл-агый тудуглары. Ам туйбу кылыр чер аная удавас ажылдап эгелээр. Оон соонда бүгү-ле тудугларны туйбу-биле кылырын саанмаан.

Делег-оол КУУЛАР.

Күш-ажылдың, партиеның хоочуну.

ТҮҢНЕЛ МЫНДЫГ БОЛГАН

Тес-Хем районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелезиниң коллективинге материал техникатыг курлавырларны, шалың фондузун хүлээдип өскүлүмдеп бээр үш ай болган. Коллектив кежигүннери рынок экономиказынче шилчиримге база экономикатыг байдалга ажылдаарынга баш бурунгаар белеткенген. Ажылдың тургузуун чаартырының организастыг хемчеглерин алган. Фондунуң эргилделиг болгаш көл ажыглалынга база бот-үнезинге анализти чоруткан. Чарыгдалдарны эвээдедириниң аргаларын өренин көрген. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрүп организаставышаан, ооң орулгалын бедидериниң хемчеглерин ап турар. Самагалчайда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелезиниң начальниги В. Ч. БАЯНДАЙГА бистиң корреспондентивис ужурашкаш, эргелел коллективиниң кежигүннери бирги кварталда кандыг түпнелдиг ажылдаанын сонуургаан.

— Коллектив кежигүннериниң чаа экономикатыг байдалга ажылдаарынга баш бурунгаар белеткел канчаар дузалаанын, Валентина Чозаровна?

— Мактаа бир-ле дугаарында бүдүрүлге-экономикатыг өөредилгеже сагыш салганывыс багай эвес түпнелди берген. Бригаданың азы эвлегниң удуртукчузу кижи экономикатыг билиглер-биле чепсеглиген ажылдакчыларын негелделарын болгаш хереглелин эки билир, даанган ажылынга харысалгалыг болур болза, салдынган сорулга күүсеттинерин билдиис. Чүге дээрге мындыг удуртукчу кижи бүрүзүнүң харысалгазын бедидип шыдаар, салдынган сорулганың боттанышкынды дээш ажылдакчылардан негеп-даа билир болур. Чижээлээрге, 1989 чылдан бээр керээлиг арга-биле ажылдап келген коммунист М. С. Алдын-Херелдиң удуртканы даараныла цегин ап корейн. Ооң бригадазының кежигүннери депшилгеліг арганың бир чаа хевири — баштай шуштурулга аргазы-биле даараарын шинчээдип алдылар. Чагыкчы платье чагаан дижик. Ооң бүгү кезектерин кижи бүрүзү алгаш, хары угда даарап үндүрүптер. Коллективтиг харысалгаже шилчээн чорук чагыкчыларының хандырылгазын экижидериге дузалыг дээрзин демдеглээр апаар.

— Коллективтиг болгаш бригада керээлерин нептерериин чедип ап турар дуржулгаларны амыдыралчы ажыл-иштен тодаргай чижеглединер. «Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаландырышкын» деп экономикатыг өөредилге коллективте уламчылап турар болгай. Чогум ону кандыг янзылыг түпнеп турар ирги?

—1989 чылда экономикатыг өөредилгениң түпнелин үндүрүвүс. Ынчан кижи бүрүзүнүң ажылчын туруштарынга аттестация эртирген. Ажылчыннардан дөрт кижиниң разрядтарын бедиткен. Чаа аргаже шилчээн соонда, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, күүседикчи сагылга-чурум экижээн. Кижи бүрүзү харысалгазын бодап турар болу берген. Депшилгелиг чаа арганың ажыктыы маргылдаа чок. Ажылчыннарның алыр акшазынга ооң салдары улуг.

—Бүдүрүлгеҥер бот-башкартынып ажылдап турар болгай. Бар арга-курлавырларны өөренип көрүп, продукцияның бот-үнезинге анализти кылып, чарыгдалдарны эвээдедириниң оруун тып турар боор аа?

— Ынчалбас болза хоржок. Коллективте 33 кижи бис. Аппараттан үш кижини кызырдывыс. Ажылчыннарым бүдүрер ажылының хемчээли 95 муң рубль турган болза, ону 100 муңга өстүрдүвүс. Ынчап кээрге мактаа кол чүве — камналга. Электри энергиязынга, одаар үүлге, хомур-дашка база пес-таавыны быжарынга, ону даараар удазыннарга, ооктерге база өске-даа херектиг үүлдерге камналгалыг болурун ажылчыннар-биле дугуруштувус. Чижээлээрге, тыва тоону быжарын, аная үндүрер удазыннарның чарыгдалын бада санап өренир болзувусса эки. Удавас Мооддуң Убса-Нурга беш кижи ол талазы-биле дуржулга солчуп чедер.

— Бүдүрүлгеге ажыл-иштиң угланышкынын рынок экономиказынче шилчиткен болганда, кадрларны өөреттирип белетээрин — чугула айтырыгларының биреэзи. Мактаа хамаарыштыр кандыг ажылдар кылдынган ирги?

— Кадрлар белеткээрин чугулалап турар бис. Бистиң бир өзек цегивис — даараныла пеги. Мактаа ажылдаар 8 кижини өөредип чоруттувус. Куйбышев хоорайда Роза Күнзек өөренип турар, ол ам тос айда доозуп келир. Аяна Сартыыл мында практикалап келди. Ол хөйлеп, платье болгаш өске-даа хеп-сынга аргылыг квасталгалар даараар мергежилдиг болур. Шак мастериниг Роза Чагар-оол өөренип алган. Нарын дериг-хереклелер септээр черже Мерген Баяндайны өөредип ап турар бис.

— Рынок үеэниде үш хевириниң өртектери көрдүнген болгай. Силериниң коллективте кежигүннери чогум кайы өртек-биле ажылдап турар ирги?

— Кайы өртек-биле ажылдаарга таарымчалыгыл дээрзин база сайгарып көрдүвүс. Ооң хоштуг өртекти шилип алдывыс. Бо өртекти тургузарда, эрткен чылдагы чарыгдалывысты база орулгавысты санап, анализтеп көрген бис. Чижээлээрге, сентээн хептиң ажылы улуг, ацаа 40 хууну салып турар бис. А чаа даараан хепке 37 хуу көрдүмүп турар. Мынчап кээрге дааракыкчы бүрүзү бүзүрүп орар ижиниң түүнелин санап билип орар. Арендаа-биле ажылдап турар болганда, чеженги ажылдаар болдур, ол хиреин алыр.

— Хостуг өртек дээрге үүлге чоннуң чугула негелде база дилеглериниге ховар бараанларга көрдүнүп турар. Чижээлээрге, соолгу моданың хеп-сыны, нарын дериг-хереклелериниң септелгези, хептерин химиктиг арга-биле аштаары, будуды дээш оон-даа өске. Ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлериниң өртек-үнезин өскени-биле чергелештир, хереглекчилериниң саны кызырлып турар-дыр бе?

— Өртектер талазы-биле сайгарылганы чорудун тура, ону база өөренип көрүп турдувус. Ынчалзажок ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлериниң өртектери өссе-даа, чагыкчылар биеэги дег хөй кээр-дир. Материалдар бар-ла болза, иштики-даа, даштыкы-даа хептерин даарадып келир. Өске-даа ачы-дуза чедирилгезин алыксаарлар-дыр. Чурук тырттырар черге улуг, биче чурттакчылар хөй келир чүве. Ам аная ажылдаар кижини өөредип чорутканывыстан, ол чер ажылдавайн турар. Чазанар цехти ажыткаш, ону чонга ачы-дуза чедиреринге чугула цехтиң бирээзи кылыр бис. Январь, февраль айларда ясли-садка 30 стол, 40 сандай кылып берген, 30 үлгүүрге бүдүргеи. Чымчак материал чедишпезиниден, бо цехтиң ажылы арай хожудан турар. Чом аптара, сундук дээш, өске-даа эт-селти чагып кээр. Чагыкчылар кандыг-даа ачы-дуза чедирилгезиниң өртек-үнезиниден чалданмас. Кызылда коммерция төвүниден барааннар эккээр хүнү безин чурттакчылар билир апарган. Депшилгелиг арга чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидериге, ооң культуразын бедидериге улуг ужур-дузалыг деп санап турар бис.

— Коллективте коммунистер чежел, оларның депшилгелиг арга-биле ажылдаарынга киржилгези кандыгыл, Валентина Чозаровна?

— Бүдүрүлгеде 14 коммунист бар. Оларны кол-кол адырларда быжыглаттывыс. Ажылчышке чаа арганы шинчээдириге оларның киржилгези багай эвес. Коммунистерден планныг онаалдаларын күүсетпейн турар кижи барык чок. Аныяктарны ажылга ижиктирип, боттарының мергежилиге өөредири чанчыл болу бергеи.

— Эрткен чылдың түпнели-биле коллектив кежигүннери планын 109,5 хуу күүсеткен-дир. Арендаа-биле ажылдап киргеш, олар таптыгла үш ай болган. Кайы-даа цехте ишчилериниң даанган ажыл-херээнге хамаарылгазы улам харысалгалыг апарып, чаа арга-биле ажылдап киргениге таарызынган сеткил-хөөнүн илередип турарын мида ажылчыннарның чамдыктары-биле ужуражып чугаалашкаш билдим. Ынды болганда, оларның бүдүрген ижиниң алыс түпнели багай эвес болган боор аа?

— Коллектив кежигүннери үш ай дургузында 38,300 рубльдиг ажылын бүдүрер турду. Улуг бухгалтер Галина Седип-оол санап көөрге, ол планны 47,300 рубльге чедирген болду. Азы план күүселдезин 123,5 хуу болган. Ажылывыста чүгээртээшкин бар-даа болза, «аскап» турар талаларывыс бар. Чижээлээрге, соодукчу, хеп чуур машиналар болгаш өскедаа нарын дериг-хереклелерни септээр артык кезектер тывылбазындан, чагыкчыларны хомудаып турар бис. Чурттуң хоорайларында ынды кезектер-биле хандырар кереэлиг черлер чедир хандырбайн турар. Шак мындыг байдалды чурттакчылар билип көөрү күзенчиг.

Сиринмаа ЧООДУ беседалашкан.

ДҮРҮМНҮ ЭДЕ КӨРЗЕ...

Бо чылдың март 29-та үнген № 58 «Шын» солунда Даваа-оол Мыдыктың «Дүрүмнү өскертирин чугула» деп чүүлү үнүп, ону бодум хуумда деткип турар мен. Кижи —бойдустуң төлү дээр болгай. Ынчангаш бойдусту, оон байлаан чөп ажыглаары, кадагалаары чүгле бойдус камгалалының ажылдакчыларының дорт хүлээлгези дээр болза, частырыг болуп. Бойдустуң кежиин кижи бүрүзү четтирип турар болганда, бо бүннинг херекке кижи бүрүзү бодунуң үлүүн киирер ужурлуг.

Борта мээн мындыг бодалым бар. Тыва АССР-ниң Аңнымыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкынын аңнымыр дүрүмүн эде көөр үе келген. Бо айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң эвлечеглиг сессиязының хүн чурумунга киргеш, чугаалажып көөрү чугула боор турар.

Мактаа чижек кылдыр Кызыл районун киирип көрейн. Бистиң районда заказниктерден аңгыда, аңнымыр ажыл-агыйлыг «Тере-Хөл» совхоз бар болгай. Аңнымыр участогун совхоз 1989 чылда алды. Кунгуртуг суурда ажыл чок кижилерни аңнымыр сезонунга хаара туларынга бо база идиглиг болган. Эрткен 1990 чылдың аңнымыр сезонунда совхоз өлүк тывыжындан 32 муң рубль орулга киирип алды. Шаанда бо черге колхоз турар шагда орулга киирип алыр кол адыр база-ла аңнымыр ажылы турду. Ол үеде 30-40 муң рубльдиг орулгазын киирип ап турганын ам хоочуннар сактып чугаалажып орар.

Мооң мурнунда Тере-Хөлге турган колхозтың девискээри Каптагай, Оргулар деп черлерни Каа-Хем районда үлетпүр участоктарынга берипкен. Ону чүү дээш берипкени база билдинмес. Ынчангаш «Тере-Хөл» совхозтуң аңчыларының аңнаар девискээри кызырылган. Бо айтырыгны республиканың удуртур органнары өөренип көргеш, Каа-Хем районга берипкен девискээрни дедир эгидип бээрин Тере-Хөлдүң чону дилеп турар.

Киштиг өзүп, дөвүлеп турганы Улуг-Хорумнуг деп чер бар. Кишты какпалап өлүрер дээш аңаа чем кылдыр каап бээрибиле өске аңнар өлүрер чорук база бар. Ол төтчеглекчи чорук-тур. Өске аңнарны өлүргүлээш, хорумнар иштинче киир октагылап каан боор-дур. 1989 чылдың —күзүнүнде Оргунуң Сур-Дашка чораан, бодум херек кырында көрдүм.

Бойдуска, ооң байлаанга кам-хайыра чок, төтчеглекчи чорукту болдурбазы-биле Кызыл районун бойдус камгалалының комитеди боттуг хемчеглерни алган. 1991-1992 чылдарда район девискээринге киш өлүрерин шуут хоруур дугаймда шинтпирни улус депутаттарының район Соведениң дөрткү сессиязында хүлээп алган. Бодум хуумда мындыг саналдыг мен: ийи-үш чыл иштинде киш аңнаарының хуусаазын октябрь 25-тен декабрь 1-ге чедир чөпшээрээр.

Андрей БЕГЗИ.
Кызыл районун бойдус камгалалының комитединин инспектору.

ДЫҢНАНГЫР БООП КӨРҮҢЕР

Бо чылдың апрель 2-де «Шын» солунга Эрзин районда хойжу Свердов Хайымның «Рынок үеэниде канчаар бис» деп рубриканың адаанга «Депутаттарывыс биске көрүктүүн» деп өгелеп үнген чүүлү малчыннар бастериниң сагыш-сеткиливерге доюлдурун, хөй-хей боттарын оттурду. Ынаа бижиттирген бүгү чүүлдерге катыжып, деткип тур бис.

Шынап-ла, республиканың малчыннарының амыдырал-чуртталгазында чедир шинтпирлеттинмээн, ажыы-биле чугаалаарга, дерекке алдынмайн, кыйында чыдып каап турар айтырыглар хөй. Чижээлээрге, малчыннарны аъш-чем аймаа болгаш үлетпүр баранныры-биле автомагазиниер хандырар ужурлуг болгай. Херек кырында чедерчетпес эвээш аъш-чем аймаа эккээр боордан башка, кедер хеп база амыдыралдың өске-даа бирги чергелиг чугула үлетпүр барааннары келбес боор турар. Мындыг байдаа турда, малчыннар боттарынга болгаш ажы-төлүнге идик-хепти каймын алыры шуут билдинмес-тээн. Районнар төптеринге, Кызыл хоорайга чыл дургузунда ийи-чаңгыс катап чай аразында чораан, идик-хеп болгаш өске-даа барааннар садып аар дээрге, талын дээр. Ынчангаш малчын кижиниң чүүү-даа садып алыры бергедээн, мурнувуста орук хагдынган чүве-биле дөмей.

Хоорай, суурларга хүнүү-ие чаа быжырган хлебти садып турар, а бис хүнүң хамаанчок, каш-каш хонук улаштыр ону көрбейн баар таварылгаларывыс эвээш эвес. Малчыннарның хөй кезиниң кыштагларында электри чырым, кудуктар, чүнар бажыңнар чок. Суг сөөртүр машина-биле эккелген сугну кампаар дээш малывысты-даа орта суттарбас-ла болгай бис. Улуг кара-демир доскаарларга кудуп каан суг үр болбазында-ла үрелип, чыдый бээр. Өске суг бар эвес, ону аъш-чемге ажыглап турарывыстан боттарывыс-даа, ажы-төлүвүс-даа аарыг-аржыкка, ылаңгыя ижин-шөйүүдү аарыгларынга таваржып турарывыс чажыт эвес-ле болгай. Чурум өзүтаар ялыр болза, кижи ажыглаар хамаанчок, малга безин бөөрн күзенчиг эвес сут-дур ийин.

Ооң-биле кады оозалап демдеглексиниг бир чүве — малчыннарның эмчи хайгаарады. Ол колдуунда уттун турган дээр болза частырыг болбас. Республиканың улуг эмчилериниң кижилгеен-биле чылда ооа чадаарда чаңгыс катап бүгү малчыннарның болгаш бичин чаштарывыстың кадыкшылының талазы-биле шинчилгелерден чорудун турза кандыг ирги? Ол шинчилгелериниң чоруттунмайн турарынган бистиң аравыста кадык кижи ховар деп болдур. Бо республика эмнелгезинде безин хары угда эвээш эвес малчыннар ыглыгын кээп, мону бижип орарывыс безин ону деречилеп турар.

Ажылывыс нарын болгаш харысалгалыг болгай. Ону партия, совет органнарының удуртукчулары, колхоз, совхоттарының тускай эртемнигдери кончуг эки билир турбуже, бистин амыдырал-чуртталгавысче чогуур кичээнгей салбайн турары эвлептиг.

Шыны-биле алыр чүве болза, бистин республиканың малчыннарының ажыл төлевири мынчага чедир үзе шинтпирлеттинмээн деп бодаар бис. Мону чамгыс-ла чижек-биле көргүзүп болур. Совхоттар чыл төнчүзү-биле орулгалыг болур болза, ол үшкү шалынны санап бөөр болгай. Продукцияны дорт бүдүрүп турар малчыннар, өске-даа ажылчыннар ол кемелде төлевириниң эвээш хуузун алырлар, а удуртукчуларның болгаш тускай эртемнигдериниң алыр шалыны улуг болгаш ооң хөй хуузу оларга баар. Алызын ап көөр болза, олар продукция бүдүрбейн турарлар болгай. Ол немелде төлевиринің хөй кезиин бүдүрүкчүлер, дөй орудга киирген адырларның ажылдакчыларына бөөр кылдыр эде көрүп, чурумчудары чугула деп санап турар бис.

Амгы үеде мал чеминиң өртээ улгаткан. Ынды болганда, малчыннар бистерниң ап турарывыс ажыл төлевирин улгаттырбас болза, чыл түнелдерге саваажылгага кижи бүрүү өрелиг боор артарывыс читээнг чок апарды. Пардалгадан номчуп, радио, телевидениеден көрүп, орарга, чамдык черлерде ажыл төлевирин бедидерин, амыдырал байдалдарын экижидерин негээн ажыл соксадышкынары боор турар. Бис кайынын ынчап баар бис, чурттуң хөмүр-даш бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары мыкаш, продукция бербес бис дээш ажыл соксадыр дугайында ыйгырыг үндүрүп кээр болзувусса, ооң кэйы хире багай салдарлыг, хоралыг боор болзурум утаап-билиэ турар бис. Ынчалза-даа бистиң салып турар айтырыгларывысче черде кичээнгейин угландырза эки мыкаш.

Тыва АССР-ниң ам болур деп турар сессиязынга пенсия төлазы-биле айтырыгны чугаалажып, малчыннарны 50-55 харлыында хүндүлүг дыштанылгаже үндүреринің болгаш ажыл төлевирин бедидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр боор дээрзинге идеген турар бис.

Солуниарже дангаар-ла чүве бижип чоруур эвес, амыдыралывыс аайы-биле чаңгыс черге ужуражып кээп, соонуургалдыг чугаа соонда үндүрген түпнелдериниске, дилеглериниске дыннангыр боор, биске дузалажып көрүңер, хүндүлүг депутаттарывыс.

Тамара МОНГУШ. Барын-Хемчик районунуң «Шекпээр» совхозунуң малчыны. Кара-оол ХҮРЕН-ООЛ. Бии-Хем районунуң «Ээрбек» совхозунуң малчыны, Б. К. ОНДАР, Чөөн-Хемчик районунуң «Искра» совхозунуң малчыны, Л. Д. СЕДЕН. Тес-Хем районунуң «О. Шыраа» совхозунуң малчыны, Б. Д. МААДЫ. Улуг-Хем районунуң «Ак-Таа» совхозунуң малчыны, К. Т. ХУРГУЛ-ООЛ. Танды районунуң С. Тока аттыг совхозунуң малчыны.

Кызылда № 7173 төп ажаалга банкызынга кире бердим. Ында оочурлап алган улус шаандакы аян-чорукчулар Христофор Колумбуңуң болгаш Витус Беринги дугайында чугаалажып тур. 250 чыл бурунгаар төөгүнүң бо кижилери Американы ажыткан-на болгай. Хемзиг када сактыышкын... Ийи чүс бежен чыл бурунгаар Христофор Колумб Индинны барып ажыдар дээш салгын хемелиг чорупкан. Далайга хатшуурган. Түрегдел, аштап-суксаашкын.

Акша алдар болдурган «Орус Америка-250» деп лотереяны садып эгелээн чүве-дир. Ооң бирээзи-ле беш рубль өртектиг. Ону ойнадып алган кижи Американы тос хоорайларын эргээш келир. Чүгле беш акшабиле аан. Чамдык билеттер он муңдан чээрби беш муң рубльге база таваржыр.

Ажаалга банкызының бо салбырында оон мыйай солун чүү барыл? Акша шыгжаткан улустуң салыышкынынга Президентиниң Чарлзы-биле 40 хууну немей төлээрин бо чылдың июль 1-де боттандырып эгелээр. Бичин чаштар дээш хууну база немээр. Бажың тудуп алырына, ону садып алырына, дача кылып алырына база дүрген дуза чедиреринге чаалилерни берип турар.

ЧУРУКТАРДА: ажаалга банкызының салбырының ажылдакчылары Лидия Черепанова, Антонина Монгуш «Орус Америка-9250» деп чаа лотереяларны тарадыр дээш ап турары; 40 хуу немээринге саналгалар кылыр ажылдакчы Чойгаана Чыдым.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЧОРГААРЛАНЫП, ДУЗАЛАЖЫП ЧОР БИС

Бистиң ада-невис Доржу Кенеович биле Борбак Семис-ооловна Донгактар «Тыва» совхозка 20 ажыг чыл дургузунда малчыннап келгеннер. Баштайгы үеде ирт кадаргаш, ооң чоорту чүгле төрүүр хой кадарып келдилер.

Ачавыс, аававыс ак сеткилдиг шудургу күш-ажылы дээш совхозтуң директизазындан, партия, профсоюзтан комитеттериниңден хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле каш улаа шаннадып келген. Ооң ангыда, соңгаар туристээр, экскурсиялаар путёвкалар-биле шаннаткаш ынаар чораан келгеннер.

Бо чылын бистиң ада-невис Теректиг-Чарык деп черде малын кыштагладып турар. Оларның коданында 576 ирт база төрүүр 129 хой бар. Арында керээзи-биле ажылдап турар болгаш, эки түнелдерлиг чорлар. Эрткен чылын 10 тонна сигенни белеткээн, ол хире өдекти болуп алган. Бо-ла бүгү ажылдарга бистер, уруг-дарыы, дузалажып чор бис. Ынчанмайн канчаар: оларның чеднишкинге бистин, а олар база-ла бистин ажыл, амыдыралывыс дээш сагыш салып, дузалап чоруурлар. Ада-невистиң чаңгыс черчурттугларыы хүндүлээр боорга, бистер оларга чоргаарланыр бис. Кижи черле ада-невиниң соон салгаар, оларның ат-алдарын бодаар болгай. Ынчангаш чамдык аныктар ада-невиниң адын-даа бодаваа, төлеп чоруп кайгаар бис. Ачавыс, аававыс биске ажыл-толунге, үлегер-чижээн көргүзүп, кезээде чагып, сургап чоруурлар.

Малчын кижиниң ажылы ылангыя бо үеде, аажок харысалгалыг, берге. Олар дыштанар дыш дивес, байыылалдарда-даа ажылдаарлар ажылдаар. Ол хиреде оларга пенсияны өске улус-биле деңнеп, хереэжен малчыннарга 55, а эр улуска 60 хар чедерге ам бээр дээнин кайгаар-дыр бис. Шөлээзни безин ажыглаваас улус-тур ол. Социал чоптуг чорук-ла дээр, ол хиреде чүге ыыдыгыл? Ынчангаш бо айтырыгны бистин депутаттарывыс Москвага барып, шинчгыыын-биле көдүрер болза эки-дир.

Ачавыс, аававыс бо чылын 100 хойдан 85 хураганны, биреэзиндеи-не 2 килограмм дуктү кыргыыр, 10 тонна сигенни кезер база ол хире өдекти болуп алыр дээш күзенгиш кижиниг ажылдап турарлар.

Ачавыс-аававыстың уруг-дарыы шупту 6 кижи бис. Оларның уруглары, оолдары ыыдыг-мындыг деп, чаңгыс черчурттугларывыс бистерни чеменээр барымдаалы чок. Ада-ие кандыгыл, ажы-төлү ыыдыг деп чугаа бар. Аававыс Борбак Семис-ооловна бо чылдың майда пенсияже үнер. Ынчалза-даа ооң кадыы ажыгбас. Ачавыс-биле кады малчыннаар ажылын уламчылаар. Бистиң хүндүлүг ада-невис чонунга ынчаар бараан болуп чоруурлар.

Чечена биле Чойгаана ДОНГАКТАР.

Тере-Хөл суур.

Дүвуренчиг медээлер

ДҮЛЕЙ-БИЛЕ ДӨМЕЙ

Тожунуң Сылыг-Хем суурунуң чурттакчылары радио дыннаваандан бээр ийи чыл аштывыс. Ынчангаш чуртта, республикада болгаш даштыкыда чүү боп турарын эки билбес, дүлей-биле дөмей бис. Бистиң мынчаар бергеден турарывысты Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуп алгашкы: А. С. Кадыр-оолдаа, райсүүскомның чаа дарганы С. К. Долгар-даа эки билирлер. Ол хирезинде биске дузалаваас-тыр.

Дмитрий АЙР-САНАА.

ОДАЛГА ЧОК

Монгун-Тайга районунуң Кызыл-Хаа суурунга чырык, делгем спорт залын грузин тудугжулар керээ даргаар тудуп кааннар. Залды 1989 чылдың октябрь айда тудуп доосхан-даа болза, ооң одалга системазын кылбаан. Батареяларны өрээлдерде чыып каан ыдар. Одалга чери турар бажыңны база туткан. Ынчалза-даа одалга суугузу чогундан одалга системазы бүрүү-биле кылынмас.

Спорт залды туткандан бээр ийи чылдың нүүрү үнер деп барды. Суугузу чок бажыңга кижи чурттаар эвес. Чаа спорт залдың одалга системазын кылып доозар хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Успун-Доржу ИРГИТ.

КЫМ ЧӨПШЭЭРЭЭНИЛ?

Кызыл хоорайга апрель 15-16 хүннеринде пош, чойган будуктары саткан кижилериң арбын, көвейин кайгадым. Тыванын эн үнелиг ыштары болур пештү, чойганны мынчаар төчеглээрге болур бе? Барып-барып наймысылал Кызыл хоорайга шак мындыг төчеглекчи чорукту көрс тура-ла, ону хорултар кижи чок болганы ол чоор бе? Пош, чойган будуун ынчаар төчеглээр эргени ол кижилерге кайы организация чөпшээрээп бергенил?

Монгуш ЭРГЕП.

ЭГИТТИНМЕС САЛЫМ

Ортаа-Халыыы. Ооң иштинге аванның самдар чадыр өө турган. Саглы девискээринге хүнүң чылыы-даа холчок. Чүү-хөө кылып, дүбмеп чорун тур бис. Хемертен аът даваны даргазан соонда, кижи бастырып кагы дег Ооржактар күдээзи Кешик халып келди. Ынчан мен чүвени билир кылдыр өөс берген шюру эр турдум. Демги эзирик кижи мени көрүп каап: «Кончуг контр! Амгы хайзынын Шангыштың оглу чүү авыастап турарын ол» дээш, кырымда-ла келди. Ширыын аразинче демиш, алдыртайн барганым чаяан болган. Оон башка куруг черге олтртып каар ийин мен. Бурган өрүшээнин, бир өлүүмүм ынчаар чайлаан.

Чүге хажилерге бак көрзүрүп, элег-түрегни чажымданна биле бергенимни чонумга сеткил-сагыжым ажыдып чугаалап баарын кызыдып көрейн. 1938 чылдың кадыг, шинин чылында кырган-аванм Куулар Хенинг Чамбал оглу биле төрээн ачам Шангыш Куулары Иштики херектер чамдынның ажылдакчылары хемертен тудуп алгаш чоруй барган. Тудуп хоругдаан соонда, ачам сураглаарга сураа чок, истээрге изи чок, шуут-ла чиде берген. Өгүүн эр ээзи чок болурга чүү боор, өскүс амыдыралче кирдиис. Ажыы-биле чугаалаарга, аалдарыын чүү-хөөзүн кылып берип, эки көргенге мактадып, бак көргенге бактадып, аштүренги, өөрүшкү чок, сагышсеткилди базымча, кударал болган амыдыралче киргениис ол.

1939 чылдың күскээр чайын мал-маганывысты, эт-сеиивисти, эвилээн хереклелдеривисти Даржаа деп дарга өөру-биле келгеш, когун үзе хавырып алгаш чорүй барган. Хөөкүй аванның чаш уруглары-биле ыы-сыызы Саглыга чаңгылаашып чыдып калган. Бола бүгү тоогуну аванм күжүрле сарыг бажым сүйбап, часкыдып орган, бо-ла чугаалай берген орар чүве, бууккан сеткилин, биске-даа болза, ажыдып органы-ла ол турган боор.

1940 чылда чүвени билир, 7 харлыг турумда, кады төрээн бичи адышы турдувус. Эн хеймернииз чеди харлап турганы, аарааш, бистеи чарлып чоруур ужурга таварышкан. Черге калган бисти кырган-аванм Севилбаа деп кадай бодунуң төрелдери болур Саглы-Бажының «кезек Куулары» дээр Ак-Дощук ашактың дөргүл-төрелдериниң аалдарынга аппарып каан. Кырган-аванм сүс черле аргажок ядыы турганы ол чүве ийикпе, Саглының чонун кезип, аъш-чем дилекип, холенинге чүү-хөөзүн кылып берип турдувус. Чамдык улус бисти кээргээр, ажын-чемин берип, чымчак чылыг сөстерин чугаалаар, а оскелери «контр уруглары» дээш дүргеп-не аалдарындан арлы бээрин күзээр чораан. Кырган-аванм черле чонуг, барган-на черинге ужур-чөвүн чугаалап, эвлек-чымчак чораанындан аъш-чемни бо-ла тып эккээр турду. Кыштың сроогун соок дивейн, чайның изиин изиг дивейн, диленип чораан, кырган-аванм хөөкүй 1944 чылда «кызыл-дустан» чоруткан. Ол хүнге чедир кырган-аванм ыыгыс оглунуң оолдарын оглунга эштей алыраап каан. Өскүс калган, аванмны бүдүү сураглап эгеледи. Аванның адазы Хемчиктиг 8 чылга, ачам Шангышты 6 чылга шинткен деп билип алган мен. Ачам күжүр алды чылды үзе баскаш, 1944 чылдың чазынында чанып келген. Кырган-аванмны айтырарывыска, Хүнүүк деп черге аштап өлген деп ачам чугаалаар чүве. Кандыг-чүү-даа болза аванм чанып келирге, бир чырык хүнүү кордувус, артында чоргаарывыс кончуг апаар чораан.

Бир-ле кежээ ачам бисти эргеледип орган:

—Ам кайнаар-даа чорбас мен. Силерни азыраар мен, уругларым — деп органын үтпаан мен. Шынап-ла, ада кижи азыралын көрүп эгеледи-вис. Ол бисти дорт чыл дургузунда азыраап, эктивистен элетпеди, хырнывыстан аштатпады. Хөлүгүр боттарывыс артында хүлүмүргей шырайлыг апарган бис ийин. Чамдыктарывыс школага өөренип кирдиис. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбазын. 1948 чылдың күзүнүнде школага өөренип турумда, Чыраа-Бажыңга аалывыстан ачавысты, ийи шагдаа келгеш, тудуп алгаш чорүй барган. База катап чоруур ужурга таварышкан. Черге калган бисти кырган-аванм Севилбаа деп кадай бодунуң төрелдери болур Саглы-Бажының «кезек Куулары» дээр Ак-Дощук ашактың дөргүл-төрелдериниң аалдарынга аппарып каан. Кырган-аванм сүс черле аргажок ядыы турганы ол чүве ийикпе, Саглының чонун кезип, аъш-чем дилекип, холенинге чүү-хөөзүн кылып берип турдувус. Чамдык улус бисти кээргээр, ажын-чемин берип, чымчак чылыг сөстерин чугаалаар, а оскелери «контр уруглары» дээш дүргеп-не аалдарындан арлы бээрин күзээр чораан. Кырган-аванм черле чонуг, барган-на черинге ужур-чөвүн чугаалап, эвлек-чымчак чораанындан аъш-чемни бо-ла тып эккээр турду. Кыштың сроогун соок дивейн, чайның изиин изиг дивейн, диленип чораан, кырган-аванм хөөкүй 1944 чылда «кызыл-дустан» чоруткан. Ол хүнге чедир кырган-аванмны ыыгыс оглунуң оолдарын оглунга эштей алыраап каан. Өскүс калган, аванмны бүдүү сураглап эгеледи. Аванның адазы Хемчиктиг 8 чылга, ачам Шангышты 6 чылга шинткен деп билип алган мен. Ачам күжүр алды чылды үзе баскаш, 1944 чылдың чазынында чанып келген. Кырган-аванмны айтырарывыска, Хүнүүк деп черге аштап өлген деп ачам чугаалаар чүве. Кандыг-чүү-даа болза аванм чанып келирге, бир чырык хүнүү кордувус, артында чоргаарывыс кончуг апаар чораан.

Бир-ле кежээ ачам бисти эргеледип орган:

—Ам кайнаар-даа чорбас мен. Силерни азыраар мен, уругларым — деп органын үтпаан мен. Шынап-ла, ада кижи азыралын көрүп эгеледи-вис. Ол бисти дорт чыл дургузунда азыраап, эктивистен элетпеди, хырнывыстан аштатпады. Хөлүгүр боттарывыс артында хүлүмүргей шырайлыг апарган бис ийин. Чамдыктарывыс школага өөренип кирдиис. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбазын. 1948 чылдың күзүнүнде школага өөренип турумда, Чыраа-Бажыңга аалывыстан ачавысты, ийи шагдаа келгеш, тудуп алгаш чорүй барган. База катап чоруур ужурга таварышкан. Черге калган бисти кырган-аванм Севилбаа деп кадай бодунуң төрелдери болур Саглы-Бажының «кезек Куулары» дээр Ак-Дощук ашактың дөргүл-төрелдериниң аалдарынга аппарып каан. Кырган-аванм сүс черле аргажок ядыы турганы ол чүве ийикпе, Саглының чонун кезип, аъш-чем дилекип, холенинге чүү-хөөзүн кылып берип турдувус. Чамдык улус бисти кээргээр, ажын-чемин берип, чымчак чылыг сөстерин чугаалаар, а оскелери «контр уруглары» дээш дүргеп-не аалдарындан арлы бээрин күзээр чораан. Кырган-аванм черле чонуг, барган-на черинге ужур-чөвүн чугаалап, эвлек-чымчак чораанындан аъш-чемни бо-ла тып эккээр турду. Кыштың сроогун соок дивейн, чайның изиин изиг дивейн, диленип чораан, кырган-аванм хөөкүй 1944 чылда «кызыл-дустан» чоруткан. Ол хүнге чедир кырган-аванмны ыыгыс оглунуң оолдарын оглунга эштей алыраап каан. Өскүс калган, аванмны бүдүү сураглап эгеледи. Аванның адазы Хемчиктиг 8 чылга, ачам Шангышты 6 чылга шинткен деп билип алган мен. Ачам күжүр алды чылды үзе баскаш, 1944 чылдың чазынында чанып келген. Кырган-аванмны айтырарывыска, Хүнүүк деп черге аштап өлген деп ачам чугаалаар чүве. Кандыг-чүү-даа болза аванм чанып келирге, бир чырык хүнүү кордувус, артында чоргаарывыс кончуг апаар чораан.

Бир-ле кежээ ачам бисти эргеледип орган:

—Ам кайнаар-даа чорбас мен. Силерни азыраар мен, уругларым — деп органын үтпаан мен. Шынап-ла, ада кижи азыралын көрүп эгеледи-вис. Ол бисти дорт чыл дургузунда азыраап, эктивистен элетпеди, хырнывыстан аштатпады. Хөлүгүр боттарывыс артында хүлүмүргей шырайлыг апарган бис ийин. Чамдыктарывыс школага өөренип кирдиис. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбазын. 1948 чылдың күзүнүнде школага өөренип турумда, Чыраа-Бажыңга аалывыстан ачавысты, ийи шагдаа келгеш, тудуп алгаш чорүй барган. База катап чоруур ужурга таварышкан. Черге калган бисти кырган-аванм Севилбаа деп кадай бодунуң төрелдери болур Саглы-Бажының «кезек Куулары» дээр Ак-Дощук ашактың дөргүл-төрелдериниң аалдарынга аппарып каан. Кырган-аванм сүс черле аргажок ядыы турганы ол чүве ийикпе, Саглының чонун кезип, аъш-чем дилекип, холенинге чүү-хөөзүн кылып берип турдувус. Чамдык улус бисти кээргээр, ажын-чемин берип, чымчак чылыг сөстерин чугаалаар, а оскелери «контр уруглары» дээш дүргеп-не аалдарындан арлы бээрин күзээр чораан. Кырган-аванм черле чонуг, барган-на черинге ужур-чөвүн чугаал

«АДЫҢАР, ХӨЛДҮҢ СУУ ДЕГ, АРЫГ БОЛЗУН»

Чаа эгелээшкинни деткиили

Районнардан даргабошкалар ол-бо ажылхерек ужун ийикпе азы хурал-суглаалап Кызыл хоорайга сантүн чок катап кээп турар. Оларның кайыбирээзи найысылалга келгеш, районундан мында өөренип турар студентилеринге болгаш сургуулдарынга ужуражып, Кызылдың өөредилге черлеринге оода чангыс катап чедип, оларның башкылары-биле чугаалажып көрген бе? Ындыг чүвени кымдаа сагынмас боор. Студентилериниң база сургуулдарының канчаар амыдырап, кандыг өөренип турарының дугайында чоок билип алырының, оларнын-биле ниити дылды тып алырының баштайгы арга-хевирин Сүт-Хөл районнуң удуртукчулары көргүскен.

● Ужуражылганың түңнелинде 20 кижи составтыг студентилер чөвүлелин тургускан.

● Силерниң район чурттуг студентилер болгаш сургуулдар канчаар өөренип, чурттап турарыл?

● Сүт-хөлчүлерниң бо дуржулгазын кичээнгейге алыылыкар.

Партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал, райкүүсөм даргазы Ч. Б. Монгуш оларның эгелээлкизи-биле совхоз директорлары, картком секретарлары, башкылар бо чылдың апрель 17-зинде хүүнде Политиктиг чыдыышкын бажыңынга Сүт-Хөл чурттуг студент болгаш сургуул аныяктар-биле ужуражылганы организастаан. Аныа районнуң садыг черлери шаа-биле бараан-сараанын, аъш-чемин база сөөртүп эккелген. Өөренип турар уруг-дарыңга бо берге уеде хөл куруг келбээнинин, оларга ол-даа болза материалдыг талаадан дуза кадар чүткүлүг эвеснин ол болган.

Республика найысылалында Сүт-Хөлден 200 ажыг оолдар, кыстар өөренип турар. Чыдыышкын бажыңынга олар болгаш кээрге, районнуң социал-экономиктиг байдалын партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал ыскызы-биле таныштырып дыңнаткан.

Сүт-Хөл район бодунуң төөгүүзүнде дүжүп-даа, катап тургузуп-даа турган болгай. 1983 чылда ол катап тургузуп-даа эвлен чаартылгалар болган. Чаа-даа социал амыдырал объектилери, ажыл-агый будуулары ажыглалга кирген. Суттарылга системазы тургузуп-даа, Мурнунда райондан кожуп чорутканы улус катап Сүт-Хөлге ээп кээп турар. Район төвүнге эмнелге комплексизин тулары, бир-ийи чыл болгаш 830 олуттуг улуг школаны ажыглалче киирери, топ одалга черин, орук, көвүрүг кылыры көрдүнүп турар. Таптыг ажылдаар болза, район бодуң бодуң далган-таваа-биле хандырып шыдаптар. Колбаса, сүт продукциязы кылыр цехтерин тургузар. Бо бүгү ажыл-херекке келир үеде тускай эртемниг болур, бөгүн студентилер, сургуулдан турар аныяк кижилер киришпес болза, районга тудуг-суурну кым сайыралдырыл, уруг-дарыгны кым ужуктиживкке өөредирил?

Эртем-билиглиг, белик мергежилдиг кадрлар чедиштезинден, хөй бергелер тургустунуп турар. Районда бола малдың бажы аажок кызыырлыг. Мал эвээште эзт, сүт кайыын келирил? А бир га тарва шолүмдеи 10 центнер дүжүт алыры мырыцай ырма сынчыг. Мал, чер ажылын бөгүнгү аныяктар бутка тургузуп, хогжүдер апаар. Ажыл-агыйны эки углап-бөштаарынга-даа, үүле-шити бүдүрериге-даа бизиг-мергежилдиг, чаа үеге үүлдешкек угаан-бодалдыг, тывынык, тудуштуг-шалыптыг аныяк кижилер херек. Бөгүн эки өөренип алгаш, даарта төрээн районунуң сайыралын бүрүнгаарладыры хүндүткелдиг болгаш төлептиг ажылүүле болбайн аан.

Үе-шаттың нарыңдааның, ажыл-хөжүлга аваа-лаа мергежили чок кижилер ажылдап шыдавас апарганын көрүп турар бис. Каяа-даа тускай эртем чедип алган, ажылчын мергежилди шиигээдип алган кижилер үнелеттинер. Ындыг боллажок, чеже-даа дипломнуг болурга, өөреллге үеэнде чаа, дешилгелиг чүүлдерни четче шиигээдип, сиирип албаанындан, чүгле адыг-ла эртем-билиглиг, а херек кырында орта ажылдай албас доозукчулар база турар.

Студентилер рынок харылзааларының ужу-хидының көре бергенинер. Чижээ, шылгалдаларны ийи-үш катап дужаап чадай берген таварылгада акша-көпеек төлээш, катап дужаар апарган. Ол бир талазында, кончуг чөптүг шиигпир өөренир дээш келгеп болганда, өөренир апаар. А оларның ада-иезин уругларыла эртем-билиг чедип алзын дээш, чамдыкта боттарының аксы-боскунга аъш-чемин чедир чивейн, студентилеп турар уруг-дарыгга акша-төгерик чорудуп, идик-хеп сатып берип пэт-ла олураалар болгай. Улузу ынчаар кызып-кылайып турганының кадындан багай өөренип, шылгалдаанын дужаап чадап, стипендиязын казыдып туруп бээр болза, ындыг студентиден өөделіг специалист үнер бе?

Ынчангаш Сүт-Хөлдүң удуртучу даргалары Кызылче студентилер-биле ужуражып келириниң мурнунда ада-иелер-биле база чугаалашкан. Ада-иелериң өөренип турар уругларыңа кол-ла чагыыр чүвени — оларның эки өөренири болгаш сагылга-чурумнут болуру. Ынчанмайн аан, ада-ие бүрүзү уруг-дарыының эртем-билиг чедип алгаш, чонунуң аразында төлептиг ажылдап, чурттаарын күзеп олурар болгай.

Чамдык аныктарның аразында бир багай чаңыл — чер-чурт ылгажыры. Эвээшбиле чон биичин Тываазынга олурып алгаш, канчап черле район, сүүр айы-биле ылгажып, бо чылдагаан-биле боттарын дорамчылажып турарыл? Бо сөөлгү таварылганы сактып кээлиңер: башкы институдунуң общежитиелинге ам-ам мырыцай милициянны тургузуп казаан аныяк-өскенин бот-бодунга хүндүткел чок, кээргел билбес, камгыг эвес хамаарылгазын хереглеп турар.

«Ада-ие болгаш школа башкылары уругларны амыдыралга белеткээр, оларны кадыгбыжыг кылыр өөредири кончуг чугула — деп. Кызылдың педиституунуң башкылы З. Л. Монгуш чугаалап эгеледи. — Эрткен чылын школага дамды-ла эки өөренип чораан уруг институтка бир эртемге «3» демдек апкаш ацза мунгараан, бодунуң тынынга четтине берген. Сагыш-сеткили мунгак, уян кижи турган-дыр. Черле ынчаш, уруг-дарыгны кадыг-бергеге өөретпейн турарын ада-ие кичээнгейге алыры чугуладыр. Студентилер аразында арага-дары-даа ижиптер, корум-чурум-даа үреп бээр улус бар. Ындыг студентилерже өөредип чорутканы району, совхозу улуг кичээнгей салыры күсечиг деп, башкы чугулаалаан.

«Шаанган турза профтехучилищелерге чүгле өөредилгеэ болгаш чуруму багай оолдар, кыстар өөренир деп чүве улустуң бажында так сиицин калган. Ынчангаш ПТУ сургуулдарынга чамдык удуртукчуларының хамаарылгазы кончуг багай. Олар практикалап чеде бээрге херекке албас, дузалавас, деткивес болур» деп, № 1 ХПТУ-нуң директору О. С. Доржу чугаалаан. Ол ындыг эвес дээрзин бүзүреткеш, училищеде ажылхеректерни сопуургаткан. Чижээ, олар Моолдуң Улангомда шак ындыг училищеде үеергелери-биле быжыг харылзаалыг, удур-дедир ажылдажып турарлар.

«Мен болум ол район чурттуг кижи мен. Сүт-Хөл чурттуг студент азы сургуул чурум үреп каан болза, районум дээш дендим сагыжым аарып, ындыг мен. Кижи баштай бодунуң сууру, оон району, оон Тываазы дээш сагыш човаашкын ол-ла ацза мунгараан, бодунуң тынынга четтине берген. Сагыш-сеткили мунгак, уян кижи турган-дыр. Черле ынчаш, уруг-дарыгны кадыг-бергеге өөретпейн турарын ада-ие кичээнгейге алыры чугуладыр. Студентилер аразында арага-дары-даа ижиптер, корум-чурум-даа үреп бээр улус бар. Ындыг студентилерже өөредип чорутканы району, совхозу улуг кичээнгей салыры күсечиг деп, башкы чугулаалаан.

«Шаанган турза профтехучилищелерге чүгле өөредилгеэ болгаш чуруму багай оолдар, кыстар ол тоолда киргеп кайгамчык арыг хөлдүң кылаңчаражы ышкаш, шак ындыг арыг, чазгай аттыг чоруур ужурлуг силер, уруглар» деп, аныктарга башкы чагаан.

Ужуражылгага чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле районнуң ол эгелээшкинин ышнибиле деткиили, моон соңгаар-даа уламчылаарын күзеп турган.

Шынап-ла, аныктар дугайында сагыш човаашкын шак ындыг, кижилерге чоок ажыл-херектерден эгелээр ужурлуг эвес бе? Бистерниң кандыг-даа улуг черге-лиг хурал-тыжывыска «аныктар дугайында сагыш човаар, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар» деп-ле төөгү чок чугаа-домазыстан өөделіг бүдүп турар чүве чок-ла болгай. Ол бүгү хоозун сөс болуп чыдып каар. А сүт-хөлчүлерниң бо эгелээшкини өске районнарга өөредиг-баштала болуп, кижилер-биле ажылдың дириг арга-хевириниң бирээзин дээрзин баштайгы шеелде боон көргүскен. Башкы училищеэниң башкызы Мария Саражакова «Бөгүн мээң бир сургуулумга совхозу 20 рубль берген-дир. Ол-даа болза дуза мышкажыл. Бистерге, башкыларга районнуң төлээлекчилери-биле, улуг улузу-биле ужуражыры, оларның уругларының канчаар өөренип, чурттап турарының дугайында чугаалап бээри бетин өөрүүчүг болгаш харыысалгалыг-дыр» деп чугаалаан. Шынап-ла, «удуртукчулар чон аразынче кирер» деп, пат шоюгун калган домаавыстың херек кызыыда боттанып турары бо мышкажыл. Шак ындыг ужуражып, ооок харылзажып турар болза, кайы-кайызынындаа билчилгеэн, харыысалгазы улам немежир дээрзи чугаажок.

Ужуражылга соонда сүт-хөлчүдер студент болгаш сургуул ажы-төлүнге боттарының белеткеп алган оюн-концертин көргүзүп берген болгаш оон бир столованың кежээки чемде сааны алгаш, уруг-дарыны амданыг чем-биле хаас чемгерип каан. Аныяк кижилер дугайында чүрекке чылыг, ындыг төрел сагыш човаашкын оларның сагыш-сеткелинге өөрүп четтиреишкинин, болгаш харыысалганың этишташтарын ыраап-ла корунчуктелдирип чедирер.

Надежда ЭРГЕП.

Айтырыг. Харыы

БИЛЕТ ӨРТЭЭ ЧҮГЕ УЛГАТКАНЫЛ?

Самолёт билединиң өртээн чүү дээш улгаттырганыл? Шак ындыг айтырыг салган чагаалар редакциягa үргүлчү кээп турып берген. Тываның авиабудуралгазының планы килдизиниң начальниги Н. Г. Александрова-биле бистиң корреспондентивис В. Кара-Салның интервьюзун моон мурнунда солуңга парлаан бис. Ынчалза-даа айтырыг салган чагаалар ам-даа шүүжүп турып берге.

Бүгү чүвениң өртээ улгатканы-биле самолёт билединиң өртээ өртүмээ-биле 80 хүү улгаткан. Чижээ, Кызыл — Күнгүртүг аразынга самолёт биледи 12 рубль турган болза, ам 32 рубль төлээр апаргын. Редакциягa кээп турар чагаалардан Монгун-Тайгаза ажылдап, чурттап турар Маспый-оол Ондарның чагаазының кыска доңчуталын маңаа кичиин көрээл.

«Өртек-ушениң өзүп турарын билип турар бис. Ол мурунеиңе политиканы, ыдылыг келир үеже чүлүндүр оны кылган. Ынчалза-даа бистиң Монгун-Тайга районнуң ажылчы чонунуңа эргыжарда, ыңгыс-ла хөлгевис аварган ужар-хемевиске олурарының өртээн эмин эртип остүргеш шыы эвес. Моон мурнунда Мугур-Аксы — Кызыл аразынга чангыс талының билет өртээ 14 рубль турду, ам 38 рубль аварган. Район девискээримде ол-бо күүгүнче теп үүне бээр орун-чиректиг эвес, кыдыг-кызыгаар район болгай. Монгун-Тайганы (Тоожу Күнгүртүг база-ла ылыыр) чүге онзалап көрбээн боор чүве ирги? Мындыг айтыылаанны Тыва АССР-ниң иштинге канчаар-даа шинчилеп ал болур өнре айтыыр-да-дыр». Шак мындыг айтырыг салган чагаалар Кызыл районнуң Күнгүртүг сүрүзүнде, Бай-Тайганың Кара-Хөлде чурттап оорар Агбаан Хертектем база келгеп.

Солуңнуң номчуучаларын мынчаар дүвүредип турар айтырыгга огулуг харыудан берип көөрүн Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединдеги дилээн бис. Оон алган харыны моон аныаңда парладывыс.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң 1991 чылдың март 19-та хүлээп алганы № 105 доктаалын ёзугаар пассажирлер аргыштырарының чаа тарифин бадылаарын ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединге ССРЭ-ниң Хамаатты ужар чүүл министерствозунга даваскан. Ол-да доктаалга үнелеп, ССРЭ-ниң хамаатты ужар чүүл министри 1991 чылдың март 21-де № 57 дужаал хүлээп алган. Ол дужаал ёзугаар 1991 чылдың апрель 2-ден эгелеп чаа тарифти доктаатканы.

Самолёттарның ужар черлериниң хемчээлиниңден бүгү чүве хамаарымыр. Ынчангаш ындыг ийи чүүлдерден хамаарымыр:

биреезе, самолёттың ужудуп үндүрериниңден эгелээш, тонгуудуңче четип кылыр ажылдар. Борта билеттео садары, билетторим бурутказын, самолёт шолуң белеткээри, самолёттуг ужударынга белеткээри, мында ажылдап турар кижилериниң кылык бүдүүлү турар ажылының төлевери, самолёт хонар шолуу ажаал кадагалары дээш кибобес-ле чүве чок. Бо бүгүнү кижи бурутуунге онаштыр санаа келиргге, 19 рубль 20 копеек боор турар.

ийиде, ужудуттынын дылган дээш төлээр тариф ставказы. Ол ужудар черниң хемчээлиндеи хамаарымыр. Бир эвес ужудар черниң хемчээли 500 хире километр болуп болза, 1 километрниң-ве өртээ 3,83 копеек болур.

Номчуучулар билип алырыбиле маңаа чижеглеп санаан мындыг чижекте киирин көрээл. Чижээ, Кызыл — Мугур-Аксы. Бо аразында хемчээли 450 километр дээн дижик.

450 км. х 3,83 коп. = 17 руб. 24 коп.

17 руб. 24 коп. + 19 руб. 20 коп. = 36 руб. 44 коп.

Азы Кызыл — Күнгүртүг аразынга билет өртээн көрүүл. Кызыл — Күнгүртүг аразының хемчээли 300 километр.

300 км. х 3,83 коп. = 11 руб. 49 коп.

11 руб. 49 коп. + 19 руб. 20 коп. = 30 руб. 68 коп.

Самолёт билединиң өртээн чижеглеп санаан көргүзүүрге мындыг боор турар-дыр. Оон аныңа билет сатканы дээш 5 хүү ундурүг база тыртын алыр. Номчуучуларны дүвүредип турар айтырыга харыы мындыг боор турар-дыр.

ПАРЛААРЫ-БИЛЕ БЕЛЕТКЭЭН

Тыва АССР-ниң Иштиг-херектер министерствозунуң өртүк удур камгалал киллизи «Өрт болгаш аваа удур дамчыыл» деп чаа номну тыва дылга хей тиражтыг кылдыр парлаары-биле белеткээн. Номну массалыг номчуучуларга болгаш өртүк удур албан черлериниң ажылдакчыларына бараалгадыр.

Номнуң кол сорулгазы — өрт аймылын баш бурунгаар болдурбазы, өртүк удур ишчилалдың өдүүмнери-биле чонну таныштырары, а кажан өрт болган таварылгада оны дүргеи уруткаарынга хамаатыларны белеткээри. Француз дылдан орус дылче очулдурган «30 сүмелер» деп бичин номнуң материалдары, «Онзагай байдал үеэнде чонга сагындырыг» деп инструкция чаа номнуң үндезини болган.

Ниитизи-биле 3 парлаалга ама хемчээлдиг тыва дылга «Өрт болгаш аваа удур дамчыыл» деп чыыды. Моом — бистиң республикага бир дугаар парлаттынар. Хоойлуну бичин номнуң материалдары, «Онзагай байдал үеэнде чонга сагындырыг» деп инструкция чаа номнуң үндезини болган.

Ниитизи-биле 3 парлаалга ама хемчээлдиг тыва дылга «Өрт болгаш аваа удур дамчыыл» деп чыыды. Моом — бистиң республикага бир дугаар парлаттынар. Хоойлуну билбезиниң хараазы-биле дүрүмнү үреэнип дээш харыысалгаан хоставаа дээрзин хамаатты бүрүзүнге билдиртир. Ынчангаш өртүк удур хемчеглер талазы-биле совет хоойлуунуң негелдерин бүгү хамаатылар тодаргай билип дээш, РСФСР-ниң Кеземчелекизиниң болгаш Административтиг дүрүм үрезишкинерининиң дугайында РСФСР-ниң кодексиниң хамаарышкан чүүлдерин тыва дылче очулдургаш, номда база киргеп.

Бистиң корр.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

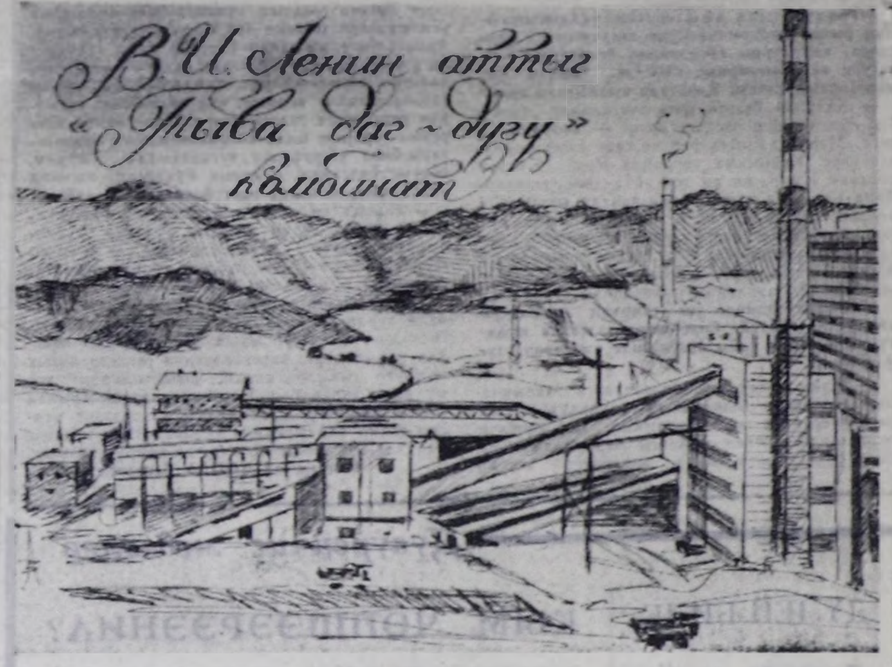

1. даг-дугу рудникинге ажылдаары-биле инженер-геологтар, инженер-маркшейдерлер;
2. чылыг-энергетика инженерлери;
3. инженер-электриктер;
4. техник-электриктер;
5. контрольдап хемчээр херекселдер болгаш автоматика мастерлери;
6. ЧЭТ-ке кол инженер;
7. контрольдап хемчээр херекселдериң болгаш автоматиканың 4, 5, 6 разрядтыг электрослесарьлары;
8. 5, 6 разрядтыг электрослесарьлар;
9. 5, 6 разрядтыг газ-электри кацпакчылары;
10. «С», «Д» категориялыг чолаачылар.

Ажылга контракт ёзугаар хүлээп алыр. Күш-ажыл төлевири дугурушканын ёзугаар төлеттинер. Квартираны 6 ай хуусаа иштинде өг-бүлезиниң составын барымдаалап бээр. Шалыңга 40 хүү район коэффициентизин, үзүктел чок ажыл стажы дээш 30 хүү чедир немелдеп төлээр. Чыл түнелиг-биле он үшкү шалыны төлээр. 15 чылдан хөй ажылдаан ажылчыннарга пенсия назыны чедерге мөөн акшаны (1 мүндан 3 мүн чедир) тыпсыр. Ажылчыннар курорттаарда азы путёвка-биле аян-чорук чоруурда чингелделиг.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта Культура ордузу, уруглар садтары, Ак хем эриинде тайга черде пионер лагери, ажылчыннарны эмнеп, дыштандырар профилакторий, библиотекалар, музей бар.

Үстүнде адаттыгаан ажылдарга кирер күзелдиглер дараазында адреске келир: **Тыва АССР, Ак-Довурак хоорай, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат, калр килдизи.** Чагаа бижиирде почта индекзи — 668045.

САЛЫМЫН САЛГААН БОЛЗА...

«Караан шимгеш, кыйык салы,
бөле туткаш,
Ханы бодал эзерминче
шымны берди.
Кесте орган аңчы ышкаш,
Кезек када шимчеведи.
Хенертен-не арны чырып,
көрүп келгеш,
Үр-даа тыппаан эртинезин
ында ышкаш
Кести туткаш, мөрзен дашты,
Үттеп, чонуп турып бердим...».

Литератураның болгаан уран чүүлдүн алдарлыг ажылдавчызы, Репин аттыг РСФСР-ниң күрүне шаңналының лауреады даш чонукчузу Монгуш Хола-Салович Черзинин салым-чаяанныг чогаадыкчы ажылының дугайында Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю алдан чылларның үезинде оон мастерскаязынга барып, ол нарын ажылды канчаар сомнап-дүрзүлеп эгелээрин оон чанынга караа-биле көрүп ора, оон овур-хевирин авторнуң бижээзин шүлүүнден үстүнде одуруглар херечилеп турар.

Чогаалчы кижи чогаалга чечен сөс дээш чеже сөстү кожуп, шиливес дээр, а чазаныкчы даштан кандыг-бир хевир-дүрзүнү диргизип көргүзер дээш кайы хирс угаан, вүш үндүрбес деп. Аваа-ла дужа келбиже чазап, чонуп турбас-ла болгай.

«Кесте орган аңчы ышкаш» — кончуг-ла мерген сөглээн аа! Шынап-ла! Өлүг дашты диргизип алыр дээш чаңгыс черге шыпшып бодаанын ора, хенертен оон мөө-медерслинге бир-ле бодал төрүттүнүп келир.

Кады-кожа чурттап, оон оглу-биле ойнап ескен болгаш, Монгуш Хола-Салович Черзинин ыяш-даштан чазаан янзы-бүрү ажылдарын көрүп чордум. Оон чазаан тыва эзерин өмдиг аът дывылааш, үрей теп чадап каан дижир чүве. Угулзалап кылган аптара, үлгүүрге, буга шыдыраазы дээш чонунга чүүдүдаа кылып берип чорду. Хадын уруузундан чазаан улуг, хуова аяа, мөөн сервант-шкавым иштинде амгы үениң хрусталь сава аймаандан онза ылгалдыг көстүр ийин. Бир чайын Москвадан улус келгеш, оон казанак бажыңына барып, оон кылган ажылдарын көрүп, магадап, чурукка тыртыырып ап турганын корген мен. Оон соонда удатпаанда ону Кызылче кожүрүп аппарган чүве.

Ам бистиң аравыста чок ол буяныг ирейниң кылган ажылдарының хой кезиин каймын-даа көрбес-тир бис. Чурт-шинчилел музейинде оон чайгыс черде делген кааны ийи ажылын катап-катап көрүксээм кээр ийин. Агальматолит даштан чазап кылганы «Улу» биле «Кадарчыны» көөрге, солун болгаш чоргааранчыг-даа: кежээ хүн ашкалакта, ничеек чүвүп алган, аалынче хоюнуп соонган даг өдүрүлап кылаштап орар даянгыыштыг кадарчыны көөрге, ёзулуг дириг чүве-ле. Бо дээрге адыш ишти четпес, бичин калбак даш-ның бир талазы-дыр. А өске талазында төрээн дойлар аразында хураганнар туткан сакманчылар. Улуну тоол-домактан дыңнап чораан боорган башка, ол ону карааа-биле көрбээн-ие болгай. Чүгле бо ийи көргүзүг чүүнү айтып турарыл? Ол чаңгыс-даа класс доосканы. Төрүмелинден бойдус чаваганы салым-чаяанныг, философчу тывынгыры-дыр.

Бис ацца чоргаарланып чорзувусса-даа, оон чаңгыс суур чурттугларындан Байындылардан аңгыда, соон салгаар аныяк салгакчылар ам Ак-Туруудан тывылбазы ол бе?

А Черзинин даштан чазаан ажылдарының хой кезин Ак-Туруунуң Алдын-Булактан казып алганы чымчак, кара өөнүг даш-ла болгай. Ол Кызылдан машиналыг кээп казып ап турар.

Маадыр-оол АРТАА.

Телевидение

АПРЕЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен» 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Фильм-шин. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 15.00 «Шылгалда мурнунда» Уранчечен телефильм. 16.10 Сонуургактарга. «Өг-бүле альбомуу». 16.25 Мультфильм. 16.35 Уругларның музыка клуву. 17.20 «Чемпионнар-биле кадыг». 17.35 Барымдаалыг телефильм. 18.15 Фольклор ансамблинин концерти. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.15 «Ажылгыр чарылгачы». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Чер — бүгү хениин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 22.40 «Кинопанорама». 00.10—00.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карелия. Фантазия-экспромт». Эртем-тайылбырлыг фильм. «Чер кырында булун бар...». Барымдаалыг телефильм. 8.35 9.35 Географ» 8-ки класс. 9.05 Франсуз дыл. Бирги чылы. 10.05 Франсуз дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35. Тоогу. 7-ги класс. 11.05. «Менеджер. Шкалар болгаш өскелер-даа...». 12.05 Хоккей. Делегей чемпионады. 13.25 —14.25 «Планета».

КЫЗЫЛДАН

17.20 Уругларга фильм. 17.35 Айтырыглар болгаш харымлар. 17.55 Медээлер. 18.06 «Азия төвү». Информационно-публицистиг программа. 18.50 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыгыр улунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 Н. Паганини. «Венециян карнавал». 22.55 — 01.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.20 «Эртенги сыңдыс». 18.25 — 18.55 Ритмиг гимнастика.

КИНО

АПРЕЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Поросенок Чок». 9.00, 12.10. «Дети капитана Гранта» 10.20, 13.30. «Знахарь» (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Столкновение» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узатылы) шактарда.

«ВОСТОК»: «Под северным сиянием» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — [illegible] ◆ ораакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ тарыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ ораакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийно-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 1-36-25 ◆ советтер ажылынын 3-34-93 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл алыр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чаваа киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 1-34-93 корректорлар — 3-34-19; ◆ индурукчулер — 2-27-41 ◆ солун келбейи барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амалы. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер дөр полиграфия болгаш ном садылыгы керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетин-ниң болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 82.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үнүп-өзүлеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 24 среда № 74 (14574)

(Чагыдар ортаа 6 коп.). Салыр ортаа 10 коп.

ШЫЛГАЛДАНЫҢ БОЛГАШ ИДЕГЕЛДИҢ ҮЕЗИ

Революсчу, бодалчы кижиниң — В. И. Лениниң номнаан өөренирин, ажыглаарын бистиң амгы ажыл-херектеривис болгаш бергедеашкинеривис бистерден амгы үеде кажангызындан-даа артык негеп турар. Езулуг Ленинни—болуушкунарыңа кандыг-даа эргилдезиниң үезинде кол чүүлдү: чоннуң эрге-ажыктарын болгаш хереглелдерин тодаргай көрүп, билип шыдаар политиктиг кижини коммунистерге, ажылчы чоннуң массаларына эде тургустуруушкун ылаптыг көргүскен. Совет төөгүнүң амгы эң-не чидиг, эргилделиг үе-чадазында Лениниң өткүт болгаш чиге сөзү, ооң мерген угаанныг сүмезин бистерге эргежок чугула болуп турар. Совет күрүнениң үндезилекчиниин төрүттүнген хүнүнден бээр 121 чылынга тураскаатқан Москвага байырлыг хуралга бо бүгү бодалдар аңаа чүве чугаалаанарының сөзүнге илергейлеттинип турган.

Апрель 22-де. В. И. Лениниң төрүттүнген хүнүнде Москваның болгаш Москва чоогунуң күш-ажылчы коллективтериниң, партия, совет болгаш хөй-ниити организацияларының төлөөлекчилери, улус девуттары, эртем болгаш культураның ажылдакчылары, Совет Чепсектиг Күштериниң дайынчылары, леминчи партияның хоочунары ССР Эвилелиниң Улуг театрынга чыылган.

М. С. Горбачев, Г. И. Янаев, А. И. Лукьянов, В. С. Павлов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталар даргалары, ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүнерге байырлыг хуралга киришкен.

СЭКП ТК-ныың Политбюро кежигүнү, СЭКП-ниң Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев байырлыг хуралды ажыктан.

ССРЭ-ниң Күрүне гимнин оркестр күүсеткен.

СЭКП ТК-ныың Чингине секретарының оралакчызы В. А. Ивашконуң байырлыг хуралга чугаазын «Ленин болгаш амгы үе» деп адаан.

Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Лениниң төрүттүнген хүнүнден бээр чүс чээрби бир чыл оюн кажан күрүне болгаш партия бодунуң төөгүзүнде дыка берге үени чуруттан эртип турар байдалдарда демдеглеп турар-дыр бис деп, ол чугаалаан. Ынчангаш Ленин дугайында бодалдар — чаңчыл болган хүндүткелдиг чүгле аңаа илергейлээшкини эвес, а эрткен болгаш амгы үени ханызы-биле ылаптыг бодан көөрүнүң негелдези-дир.

Лениниң бодалдары болгаш улуг ажыл-херектери бистерге бодунуң ужур-дузазын чидирбээн. Бистиң Төрээн чуртувустуң эки келир үезин дээш сүлүг маадырлыг демиселге, ооң улустарының чаагай чоруу дээш социал чаартылгаларга Ленин бодун шуут бүрүн берген. Ол дээрге эң-не ханызы-биле өөрүп четтириишкинге төлептиг амыдырал-дыр.

Ынчаарга төөгүнүң болгаш амгы үениң харылзаазын ам ожегерээн үзүп турары ниитилел медерелин дүвүредип, удурлашкак күштериң чидиг месилдежиишкинерин болдуруп, дүвүрээшкиниг ниитилелге, ооң культуразынга, ооң төлептиг чоруунга улам-на улуг согуушкунуң таварыштырар сорулгалыг ак сеткилдиг эвес демиселге ажыглаттынып турар. Дортубиле чугаалап көрээли — хоозурадыкчы кем-буруулуг сорулга-дыр. Чурттуң салымчолу кажан эткен үеден эвес, а амгы сарыылдыг угаандан, ажылдаарынга, чурттаарынга белен болгаш ону кылып шыдаар чоруктан хамааржыр турда, үүлгединшкин дээш кандыг-даа харыысалгадан бодун хоставышаан, Лениннии, бодунуң чоонуңуң төөгүзүн шиидип судтаарын оралдашкан ондактыг хөй кижилер тыптып келген.

Төөгү мурунга харыысалгадан Ленин кажан-даа чалданнаан. Ол чорук бодунуң хөрээнинг шыныныга бүзүрээн күштүг кижини көргүзүп турар. Өндүр-чаагай бедик сорулга — бодунуң чонунга ак сеткилдиг болгаш маадырлыг-биле бараан болур ийнг чүткүл Ленинге турган. Ол күзел-сорукка бодунуң бүгү амыдыралын ол бараалгаткан. Лениннің бодан көргенин ёзугаар алырга, ол чаагай сорулганы чүгле социалистиг революцияның аргазы-биле XX чүс чылдың эгезинде Россиядa чедип ап болур турган.

Чоннуң мурунга харыысалгалыг болуру — ол дээрге Ленинге орукта ээр черде эң-не таарымча чок үүлдер барын, харын-даа аңаа аштырып болурун көргеш, аытан черже шурай бээри эвес, а хамыктың мурунда амыдралдың тургузуп турары нарын сорулгаларын шиитпирлээри-биле сегирип алыры боop турган. Ленин кажан-даа кара, аар ажылдардан ойталавайн, ол аар чүүктү өскениң эктинче чаа каарын орадашпайн чораан.

Лениниң амыдралы салым-хуузунда эң кол чүүл — Октябрь революциязы болганы билдиңгир. 1917 чыл бистиң төөгүвүстө эң-не нарын чылдарының бирээзи болган. Улуг чурттуң келир үезин шиитпирааттының турган. Хаак ёзузу буурап дүшкен. А тургустунган чаа либерал чазакта шыдал барык чок, дайын байдалыдан үнер, таарачыннарга черин бээр, ниитилелге хамаатты чопшээрежилгени тургузар, ооң-биле национал бууразшкынны чайладыр дээн ышкаш чугула айтыылаарны шиитпирлеп шыдавас болган. Ангы-ангы политиктиг күштер, оларның удуртукчулары Ада-чуртту камгалаарының оруктарын ангы-ангы көрүп, билип турган. Ындыг турбуже, оларның хөй кезин кризистеңиниң программазын саналдаарынга-даа, ооң үнерин бот-тындырарынга-даа белен эвес болган. Киленнээн чондан коргуушкун, ямбы-дужаал көөр хожуудангай чорук, политиктиг тогдунуушкун — ол бүгү үүлдер улуг чурттуң кирип органы сандараашкынның тамызындан үнер арганы бербейн барган.

Харыысалганың бүгү чүгүн бодунга алыр болгаш чуртту дорайтаашкыдан камгалаар күш чүгле Ленинде болгаш большевиктериниң партиязында бар болган. Ол чиик эвес оруктан биле тура чорууру дээрге маадырлыг чоруктуң эң белик чаазы болур.

Бөдүүн эвес шиитпирлерни үлүлээп ап, күүседири-биле диким кириптеринге Лениниң белен чоруу ооң политиктиг сарыыл чогу эвес, бөгүн чамдык кижилер ындыг деп биске бадыткаарын ораалдажып турар болгай, а оларның эргежок чугулазынга барымдаалы бүзүрелдиг демдээ-дир.

В. И. Ленинни амгы үеде буруу шаап турарларда ооң бергелер мурунга торулбас, а оларны ажып эртериниң аар бүгү чүгүн бодунга чүктээр ындыг шынарлары чок бөөр деп бодаар мен. Ооң уламындан В. И. Лениннің буруулатышаан, ол «шүгүмчүлекчилер» хажыызынга артарын, бодунуң чуртунда чүү дээш-даа харыылавазын ораалдажып турарлар.

Ленин шылгарайгай политик болгаш социал чаартыкчы чораан. Ол массалыг политиктиг партияны тургускан, ол партия айгының чидиг демиселиниң үезинде эрге-чагырганы холга ап шыдаан. Революсчу чаа чазак хамаатты дайынга типлелгени чедип алган, даштыкы интервенцияның төөгүде турып көрбээн ыйдыышкынын ажып эрткен.

Чаа экономиктиг политиканың ачызында Ленин чуртту тайбың тургузуушкунуң оруунче киирип шыдаан. Баштайгы Совет чазактың баштыны ол үеде хөй национал-дыг күрүнени хевирлеп турган. Улуг чурттуң келир үезин шиитпирааттының турган. А тургустунган чаа либерал чазакта шыдал барык чок, дайын байдалыдан үнер, таарачыннарга черин бээр, ниитилелге хамаатты чопшээрежилгени тургузар, ооң-биле национал бууразшкынны чайладыр дээн ышкаш чугула айтыылаарны шиитпирлеп шыдавас болган. Ангы-ангы политиктиг күштер, оларның удуртукчулары Ада-чуртту камгалаарының оруктарын ангы-ангы көрүп, билип турган. Ындыг турбуже, оларның хөй кезин кризистеңиниң программазын саналдаарынга-даа, ооң үнерин бот-тындырарынга-даа белен эвес болган. Киленнээн чондан коргуушкун, ямбы-дужаал көөр хожуудангай чорук, политиктиг тогдунуушкун — ол бүгү үүлдер улуг чурттуң кирип органы сандараашкынның тамызындан үнер арганы бербейн барган.

Харыысалганың бүгү чүгүн бодунга алыр болгаш чуртту дорайтаашкыдан камгалаар күш чүгле Ленинде болгаш большевиктериниң партиязында бар болган. Ол чиик эвес оруктан биле тура чорууру дээрге маадырлыг чоруктуң эң белик чаазы болур.

Бөдүүн эвес шиитпирлерни үлүлээп ап, күүседири-биле диким кириптеринге Лениниң белен чоруу ооң политиктиг сарыыл чогу эвес, бөгүн чамдык кижилер ындыг деп биске бадыткаарын ораалдажып турар болгай, а оларның эргежок чугулазынга барымдаалы бүзүрелдиг демдээ-дир.

В. И. Ленинни амгы үеде буруу шаап турарларда ооң бергелер мурунга торулбас, а оларны ажып эртериниң аар бүгү чүгүн бодунга чүктээр ындыг шынарлары чок бөөр деп бодаар мен. Ооң уламындан В. И. Лениннің буруулатышаан, ол «шүгүмчүлекчилер» хажыызынга артарын, бодунуң чуртунда чүү дээш-даа харыылавазын ораалдажып турарлар.

Ленин шылгарайгай политик болгаш социал чаартыкчы чораан. Ол массалыг политиктиг партияны тургускан, ол партия айгының чидиг демиселиниң үезинде эрге-чагырганы холга ап шыдаан. Революсчу чаа чазак хамаатты дайынга типлелгени чедип алган, даштыкы интервенцияның төөгүде турып көрбээн ыйдыышкынын ажып эрткен.

Ленинни эртемдеп, революсчу, а ол ышкаш эң парны байдалдарда эчис сорулгага чедер шын орукту тып шыдаар улуг политик шынарлар каттышкан дээрзин билип алырда, ооң хамаатты дайын доозулган соонда политиктиг угланышкынны дарый өскертириниң эргежок чугулазын суруккуларынга бүзүредип шыдааның сактырга-ла четчир.

Күрүнениң бажында тура, Ленин ажок улуг организакчы болгаш чаартыкчы чоруун көргүскен, эң нарын сорулгаларны шиитпирлеп шыдаан. Чоннуң эң чугула эрге-ажыктарын шыдаттынар шаа-биле барымдаалаар реализм болгаш прагматизм дүгжүп турган угланышкынны, нептередип турган хоозун үүлдердаа чөөн радикалдар опозициязының чаа экономиктиг политикага удурланышкыны-даа шаптык болбаан. Политиктиг мерген бодал болгаш бодамчалыг сакаашкынмар, ооң доктаадып тургусан дүүмү ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлериче соңгаарладыышкын чокка шилчиринниң эргежок чугулазын үлүлээп көөрүнге идиг болган. Ол үеним-биле алырга, ол дээрге дыка дидим базым болур. Дээди эчис сорулга бо таварылгада-даа мурнуку хевээр — социал чөлүг чоруктуң ниитилелин тургузары болуп артып турган. Ол сорулгаларны чедип алырының аргалары үндезини-биле эде көрдүнүп турган. Пролетаржы күрүнеңиң политиказының өзээ ынчан хуу болгаш ниитиниң эрге-ажыктарын каттыштырары, кооперация, ажыл-агыйны чорударының холушкак хевирлери боop турган.

Бодунуң чаартыкчы идеяларын Ленин «эргиг» дептерлерден үлегерлеп, бодунуң хуу бодалдарының системазы апарган ленинизм-биле шүүштүрүп албаан. Харын-даа ол кандыг-бир доктриманың негелдезинге бар чүүлдү чагыртыр, туугай принциптерден практиктиг шиитпирлер үндүрер, кандыг-даа ат-алдар мурнунга мөгөр дээн ораалдажыышкынларны кочулаан чораан. «Шериг коммунизмниң» үезинде өнчүнү күрүнежиткени чөп болуп турар, ынчалза-даа хамаатты дайын доозулган соонда экономиканы организастаарының албадаа-биле ажыглаан ол аргазы бүдүрүкчү күштерни хөгжүдериге шаптык болуп, пролетаржы күрүнеңиң боттуг социал-экономиктиг базазын кичээнгейге албааны оюу айыылга таварыштыра берген.

Эргелеп башкарарының эрги аргалары, хуваалдага деннештирилге турда, ажылга чогуур идиг берилишкини база ооң түүнеделеринге хууда сонуургал чок турда, амгы үениң бүдүрүлгезин организастап шыдавас болганда, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чедип алыры болдунмазы бүрүну-биле ыле аварган. Экономиктиг политикаже эргилдени партияда, ажылчыннарның база эң ядыы тараалыннарының психологиязында сеткил-хөөннер-биле дүүштүрүп таарыштырары улуг күжениишкинерин үндүрген.

Политикага үндезин айтыырлар талазы-биле бодунуң туружун тайылбырлавышаан, партияның XI съездизинге Ленин мону айыткан: «Пролетаржы күрүнеге күрүне капитализми аңаа пролетариаттың тодаратканы кызыгаардан, пролетариатка ажыктыг байдалдардан база негелделерден үнмезин, база үнерин бодаваын чедип алыр».

Мында чугаа херек кырында холушкак экономика дугайында, экономиктиг ийн тургузуңның кады турарының, экономиканың күрүне база хүү секторларының чарыжының дугайында чорун турар. Капиталистиг бүдүрүлгелериниң, концессияларның, аренданың, даштыкы капиталды ажыглап турар компаниялларының туруп болурунуң ужуру чүдел дизе, чуртта экономиктиг амыдралды кадыкшыдары, эргелеп башкарылганың аргаларынга өөренири, ажылчы чоннуң хереглелдерин хандырары.

Революция мурнунда Ленин реформизмни ажылчы чонну мегелээр чоруқ болгаш дарлакчылар-биле чөпшээрежилге кылдыр санап, хүлээвейн чораан. Ынчалза-даа революция соонда ооң амыдралының кол херээ ылап-ла реформалар болу берген.

Амгы бо үениң шыпшыындан Лениниң төөгүде ролюн канчаар-даа үнелеп көрүп турар чүве болза, ол дээрге

(Төөчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Чуртту кризистеп уштуп үндүрер талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң программазын специалистер болгаш парламентарийлер экспертиза ёзугаар-биле кичээнгейлиг көргениниң сөөлүнде ук документиниң төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязына чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың апрель 22-де киргген. Программа төлевилелин палаталарының каттышкан эвелгиг хуралында чугаалажып эгелээн. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев сессиянын ажылынга киришкен.

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов программа төлевилелиниң дугайында сессияга илеткел кылган. Ол-затай документиниң төлевилелин чугаалажып көөру илеткел сөөлүнде калбаргаң. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң экономиктиг реформа талазы-биле комитединиң даргазы В. М. Вологжин чазак программазынга хамаарыштыр парламент комитетториниң болгаш комиссияларының өөрүүзүнде сессияга чүве чугаалаан. Бараан бүдүрүкчүлериниң болгаш рынокту ажыглаарын, оларның дем каттыштырылгазын хандырар рынок хоойлуулары, а хамаарышкан чамдык хоойлуларны ажылдап кылырынга, хүлээп алырынга үе чедишпес таварылгада чуртун Президентизиниң чарлыктарын 1991 чылдың июнь 1-ге чедир хүлээп алыры негеттиниң турар деп, В. М. Вологжин демдеглээн.

Комитеттериниң болгаш комиссияларның санап турарын ёзугаар алырга, чазактың санаалдааны бүгү 135 хемчеттер, бир эвес боттанып болза, сугуур түнел чедип алдыр деп, оратор медеглээн. Тургустунган айтырыгны уламдыгышкын чокка чугаалажып көөрүн, практиктиг ажылче соңгаарладыышкын чокка доп-дораан эгелеп өөрер аргаңы ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге бээрге чуртта тургустунган амгы берге байдал негеп турар.

Чазактың саналдаан программазынга депутаттарның соңуургалы дыка удыт: социал-онаал бээри-биле 30 кижи бижиткен. Депутаттар В. Т. Карягин, А. М. Емельянов, А. К. Орлов, Н. А. Назарбаев, ССРЭ-ниң Премьер-министрениң оралакчызы В. И. Шербаков сессияга санал бергеннер.

В. С. Павловтуң илеткелиниң талазы-биле санал-онаалдарны солчуушкуу совет парламентиниң палаталарының каттышкан хуралынга апрель 23-те үргүлчүлээн.

(СЭТА).

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң эвелгиг хуралы апрель 22-де РСФСР-ниң Советтер бажыңынга болган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов хуралды эрттирген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлаг-ла албаныны дыматканын ёзугаар алырга, «РСФСР-де страхование дугайында», «РСФСР-де Арбитраж судунуң дугайында» РСФСР-ниң хоойлулар төлевилелдерин, а ол ышкаш «Чижиги садыгдашкын кылганы, хоойлуга чөрүштүр садыг ажыл-чорудулгазы дээш база садыгга соора ажыглаашкынар дээш харыысалганы күштелдирер дугайында» 1990 чылдың сентябрь 31-де ССРЭ-ниң Хоойлузу РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуруңуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ажыглаар чурумуңуң дугайында доктаал төлевилелин хуралга чугаалажып көрген. Ол хоойлуар төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттериниге болгаш комиссияларынга киирерин шиитпирлээн.

Россия Федерациязының күрүне амыдралының өскедаа айтыыларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-де улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш Тожу район Советтериниң президиумнарының киирип келген саналдарын чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 үүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Кызыл хоорайның № 5 Аныяктар соңгулда округу

Барабанов Виктор Петрович — Кызыл хоорку-комунуң иштики херектер килдизиниң чанында ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң шеригжиткен камгалал черинің контролеру.

Виноградова Елена Ильинична — статистиканың республика эргелелиниң экономиканы.

Губарев Алексей Михайлович — Тыва коммунизерге-нуң улуг инженери.

Дементьева Тамара Павловна — Красноярскиниң политехникиг институдунуң Кызылда филиалының директорунуң оралакчызы.

Лебедев Андрей Иванович — 2669 шериг кезээниде шериг албаныг.

Максимова Евгения Григорьевна — Кызылдың аъш-чем садыгының общежитие комендантызы.

Магда Виктор Николаевич — Кызыл хоорку-комунуң иштики херектер килдизиниң чанында ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң шеригжиткен камгалал черинің начальниги.

Оюн Тамара Эргиловна — республиканың ном садыгының библиотека коллектору-нуң улуг библиограф ажылдакчызы.

Сат Виктор Бегзиевич — Красноярскиниң политехникиг институдунуң Кызылда филиалының лабораториязының телекчизи.

Ульянов Владимир Григорьевич — Тыва коммунэнергонуң электрочылыдыга районунда улуг диспетчер.

Фролов Валерий Владимирович — Кызыл хоорайның шериг комиссариадында шериг албаныг.

Тожу районунуң **Азаста № 112 соңгулда округу**

Данзын Сергей Эдепойович — Азас ортумак школазының башкызы.

Доржу Ульяна Васильевна — Тожунуң төвүгүкеп библиотека системазының Азаста кодээ салбырының улуг библиотекары.

Кенден Михаил Донгуурович — пенсионер, Адыр-Кежиг суур.

Кол Кан-оол Куцкараевич — Азастың кодээ Культура бажыңының директору.

Кол Хеймер-оол Чудаевич — «Тоора-Хем» совхозтың ажылчыны.

Монгуш Мария Доржуковна — улус депутаттарының Азас кодээ Совединиң специалисти.

Монгуш Лидия Тюлюшевна — Азас ортумак школаның ажыл-агый эргелекчизи.

Ондар Мария Донгуковна — «Тоора-Хем» совхозтуң экономисти.

Пропювичус Ромуальдас Стасович — Тожунуң, анымык-кооператив, эм холуктуг чүүм Хам-улус кижи эмчилериниң ужуруглуг. Бруцеллёзка удур [illegible] сыкыртқан турар.

[illegible] ын кайы хире айымдыын үргүлүү болап [illegible] ргеге, бир эвес иниэ бруцеллёзтуг [illegible] ргаалап турда-ла, саап ижер чаңгыс [illegible] ргдазының болаар, ол дээрге канчап-даа [illegible] ын кайы хире айымдыын үргүлүү болап [illegible] бүгү аргаларын сагыыр херек.

Валентина ЧАДАМБА.

Тыва АССР-ниң [illegible] ларының бүгү аргаларын сагыыр херек.

Валентина ЧАДАМБА.

Кооперациядс

ДИЛЭЭН ХАНДЫРГАН

Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери (даргазы Б. Д. Ховалыг) район төвүнде пенсионерлер болгаш инвалидтер ниитилелиниң дилээн хандырган. Ол ийи дээрге ажыглаа хоа турган бажыңны сентябрь-сентябрь, тускай аъш-чем магазинин ажыдын бергеш. Пенсионерлер болгаш инвалидтер жаточка-биле аъш-чем ажыглаан сеңин алыр аргалыг болу берген.

Оон ангында бо магазиндеп дистага көрдүнгеш чемнерни база эмчиниң бажыңнаа даарыг улуска садыг турар. Ам кырганнар магазинерге сыңмарлажып, үр оочур манаавас апарган. Мындыг таарымчалыг байдалды тургузуп бергениңге олар райло баштаар черниң удуртукчуларынга өөрүп келтирген. Солун дамчыштыр илередирин күзеп өөрүүлер.

Бораш ОНДАР.

Сут-Хөл район.

Кызылдың зиняк тудугжузу Урана Сотпа Валентина Борбак-оолдуң бригадазынга ажылдаа-ла он сес чыл ашкан. Чаа тудугларның өрээлдерин дескилеп кылырынга мергежээн Шеверлел ажылдарын шынарлыг күүсеткеш, бригадазында макталды ап турар.

Ооң бригадазы бо хүнүмде Кызылда Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга денискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының эргелелиниң бажының ажыглалга киирер дээш күжениишкиниг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИЦ фотозу.

РЫНОК: кандыг аргалар барыл?

АЛГЫ-КЕШ ЭҢДЕРИК

Амгы үеде бистиң ажыл-агыйларывыс рынок экономиказынче шилчээнде, орулга-ла киирип алырының бир эптиг аргазы болза, алгыны эттеп-болбаазырадып алгаш, ооң чылыг тон, хоректээш, чеңичок болгаш оске-даа хептерни даарвары. «Сукпак» совхозта алгыдан тон дааравр цех барын билир бис. Ындыг аргаңы совхоз бүрүү азы олар демнежип алгаш ажыглап болур.

1990 чылда республиканың ажыл-агыйларының эътке хереглеп чарыгдаан болгаш халдавыр чок зарыглардан каражадаан шээр малы 172350 баш болган. А белеткел контораларынга чүгле 40855 алгыны дужаган. Ынчангаш чарыгдаан малдың кежиниң 23,1 хуузун саткан, артканнары совхозтың складтарында амдаа чыыышаан, ооң мурунда чылган алгы-кеш база бар. Орулга киирип ап болур үелиг ийг этти шуут теовастыр бис.

Тыва улус шаанда алгыны боттары эттеп ап, янзы-бүрү хепти даарап ап көрээн. Ол чаңчылчаан, ажыл база уттундурып бар чылдар. Ам алгы-кешти чаа арга-биле эттеп-болбаазырадыр ужурлуг бис. Тыва улустуң шаандагы аргазының бир кол четпези болза, ындыг алгы-кеш өлүшкө багай. Амгы үеде химиянын дузазы-биле ону шыдаар-лыг кылдыр болбаазыраттын ап болур. Ийе, алгы-кешти чаа арга-биле болбаазыратып, эттеп-болбаазырадып алгаш, ооң чылыг тон, хоректээш, чеңичок болгаш оске-даа хептерни даарвары. «Сукпак» совхозта алгыдан тон дааравр цех барын билир бис. Ындыг аргаңы совхоз бүрүү азы олар демнежип алгаш ажыглап болур.

1990 чылда республиканың ажыл-агыйларының эътке хереглеп чарыгдаан болгаш халдавыр чок зарыглардан каражадаан шээр малы 172350 баш болган. А белеткел контораларынга чүгле 40855 алгыны дужаган. Ынчангаш чарыгдаан малдың кежиниң 23,1 хуузун саткан, артканнары совхозтың складтарында амдаа чыыышаан, ооң мурунда чылган алгы-кеш база бар. Орулга киирип ап болур үелиг ийг этти шуут теовастыр бис.

Тыва улус шаанда алгыны боттары эттеп ап, янзы-бүрү хепти даарап ап көрээн. Ол чаңчылчаан, ажыл база уттундурып бар чылдар. Ам алгы-кешти чаа арга-биле эттеп-болбаазырадыр ужурлуг бис. Тыва улустуң шаандагы аргазының бир кол четпези болза, ындыг алгы-кеш өлүшкө багай. Амгы үеде химиянын дузазы-биле ону шыдаар-лыг кылдыр болбаазыраттын ап болур. Ийе, алгы-кешти чаа арга-биле болбаазырад

ШЫЛГАЛДАНЫҢ БОЛГАШ ИДЕГЕЛДИҢ ҮЕЗИ

(Төмүзү. Эгези 1-ги арында).

өзүлүг-ла улус-чонуң башты-ны турган дээрзин кым-даа маргыжын шыдавас. Ленин шынап-ла күш-ажыл кижилерниң эрге-ажыктарын удурулга болдуруп келген, чоп аңаа бүзүдээр турган. Чогумна харын ол чүүл ооц политиктиг ажыл-чорудулгазынга күш киреринин үндезин-доозу болуп келген. Оон эрге-чагырганы күштүг ат-алдарынга эвес, а ат-алдарның күжүнге даянган.

Революция-даа, күрүс ажылдаачыларда шынарларын ап тоорге, Ленин үлет-пүржүдүлге үе-чадазында улус массаларының чаа ролюн ханыы-биле медерел билген. Ниитилелге массалыг шимчээшкиннер ол үеде ниитилел амыдыралының тодарадыкчы үүлдериниң бирээзин эвергеп. Социал-политиктиг боттуг байдалдың ол чаа шынарын политиктер колдуунда долузу-биле билбейн барган. Ленинге ол факт туугай өзү-биле теория хогаадыр-таашкын болгаш чүве тоовас чорук эки сүмелекчилер эвес. Чамдык демократтарны Ленин ам шыжыктырып турар. Олар оон дугайында чырыкылг сактыышкынны дорамчылап тура-ла, эрткен тоогу үе-чадазындагы оон аргаларын кандыг-даа бодал чокка үлегерлеп ап турарлар. Ленинни хоозун күзекчи деп бурудадып тура-ла, боттары боттаммас төлевилелдерни ниитилеге сигеп турарлар. «Ленинниң бүгүдемги хаваа туткан тергиделинге» чеканип ап октаан болуп тура-ла, черек мырынза чаа диктатура тургузар кылыр программалан каан роботтар ышкаш, болап база ходелип турарлар.

Ленинни колдуунда ийи янзы хевириг кижилери бурулуг шаап турар. Оларның чамдыктары оон ажылдарын кажан-даа ажып көрбээнгер, чүгле оон-моон дыцнаанын бүзүдаар даап үнелеп турарлар — Олар дугайында түүс чугаалаан дүжүк чок. Өскелери, шынап-ла, ленинизмни «сайгарып» турганнар: амыдыралының чертымның аурузунда оон үзүл-бодалдарын бурган созу болдуларын кылып келгеннер, а өске арткан кезиин олар оон номналын бурулу шаварынга турасказадыр дep шиитпирлеп алганнар. Оларның мансыстаачаа амыдыралының үжүр-утказы чогум өскеринбөзүн, чүгле чеменнериниң аргазы өскерилгеп.

Бегүн ол чүгле — шуут кадыг чүрүмге кылыр чаа ниитилелдиг тоогузунда, бодувусту намдарлыстыг сылба шаап, калтарынга эвес. Бир эвес тоогузунда дүржулганы черге кандыг-бир чүвүс өөредип, чүве болза, хамыктың мурнунда бо-дүр: кижилерге тайбын чаагай чорукту дорзан болгаш кезээ-моцгеге хандырып берилтер ынчыг арга политикада чок.

Политика — болдуунда болдуруңуң үрен аргазы-дыр, ынчангаш чаа сайгар болгуңуң политиктиг шилдегелин бот-тускайлап чорудун турар.

Оны билип болгаш медерел көөр дээр болза, гений болганының хереэ чок. Кыргыл-ла чүүтүү. Ада-чуртуңуң салымчолу-минутта сакыының коргунчуг чүүлдеринден болгаш бот-тогдулар чоруктан бедик болдур бо ариг ышы кижи бурузуже бөлүнгир. Бир эвес бот-боттарын бурулуудыры бистиң ниитилеливисте база кижи бурузуңуң амыдыралынга төлептиг хевирлерин тургузарынга чогумчалыг маргылдажылгалыг чорукка ор; нуп чайлап бербес болза, ол кажан-даа оскерилбес эвесне деп бодап алгаш, кризистен үнериниң аргаларын болгаш амыы үениң эки үүлүнче оруун кады дилеп тывар херек.

Чүгле шиилгэ эвес, харын-даа Ленинни хоолгалаар дээн мугулай чүвени кезээде оскерилбес кылдыр бодаар орадаажышкыннар база-ла үндезин чок болуп турар. Оларның үй-балай ворду бистер көңгүс-ле оске үе-чадада чүүтүүн-даа турар болзувусса, ам шуут билдингир апарган. Бистиң амыы ниитилеливис ийи аңдалыныг-даа, дем чырыныңда-даа үеам эвес болгай. Индустриалдыг делегей информастыг үүс чылче бар чоруур. Амыдыралдың болгуун үнелериниң ышнар талазы-биле шуут-ла оске апартан. Чогумна ышны-биле алырга, догматиктиг үндезин илереттинген үүлге кочулаа чок хамаарылгалыг болуру канчап-даа болдуумас. Ленинни номнал шиилгэмге болгаш догматиктиг бодалга көөрде, болуңга элээн шыңгыы хамаарылгалыг болур чорукту көргүзүп турар.

В. И. Ленин кедергей диалектик чораан. Оон болуунук шак бо мозу-шынарын бүгүн сагындырары онза чүүлде. Бистиң чүртүүстүн болуңгыр-ла кончуг дүрген көгжүн турар, кичангаш оны кижи бүрүзү ол-ла үезинде үргүлүү-ле билип алыры берге болуп турар, оон уламыдан шыңгыы шиитпирлер хүлээп алыры, кандыг-бир аза-ескe-даа политиктиг базымнарны шыңгыы үнелээри болдуунмайн турар. Бо дээрге ниитилел хөгжүлдезинин эргилделиг чадаларынга ниитизи-биле дүүшкек.

Диалектик-политик болгаңда, В. И. Ленинниң бүгү шыларанга, улут кужу оон боттуг үүлдү медерел билиринге, тургустунуң келген байдалды үүрген үнелеп шыдаарынга болгаш шиитпирледе чогуур айтырыгларны чогумчалыг оруун тыварынга илереп турган.

Болдуңуң бүгү нарын болгаш удурланышкак талаларыбиле амыдырал аңаа-ла бир туугай чүве эвес-тир — оон политиктиг ажыл-чорудулгаын, алызы барып, ол тодарадып турган.

Теория өзүгаар санап каан идея биле революсчу практикага боттуг болуп болур үүлдерни доктаамал дүүштүрүп болаары В. И. Ленинге угаан-медерел талазы-биле кайы хире берге турган дээрзин ам үүгле догаштыры болур бис. Ынчалза-даа чогум-ны ындыг ажылдың түннелиде эрге-чагырганы чаалап алырының кончуг таарымчалыг үези 1917 чылдың октябрьда ышкындырбаан, аңаа хамаарыштыр бистиң удурланыкчыларывыс чеже-даа өжээзикреп турар болза, соң ачызында бистиң теогүвүстүн болгаш бүгү кижи төрелгетениң төөгүзүнге чаа ариг ынчан ажыттынган деп бүзүрелдиг-биле болгун чуулаал болур бис. Чогум-на ындыг ажылдың ачызында, доармчылалыг Брест керээзи өзүгаар чурттун девискээрнинин кезиин берипкеңдаа болза, 1918 чылдың мартта үүгле Совет эрге-чагырга эвес, а национал боттогунаан чорук, улут күрүне камгалаттынган. Чогум-на ындыг ажылдың ачызында, кажан чаа экономиктиг политика хүлээп алдыңганда, социалистиг корум-чурумну тургузарының магадылалы бедик эвес тараазын чуртка социалистиг орук-биле чоорту болгаш бүзүрелдиг шимтээр арганы ажыткан шиитпирлиг шимчышкынчы партиянын болгаш Совет күрүнениң политиказынга 1921 чылдың чазынында кылыр арганы берген.

Байдалды угаап билириңге Ленин партия талазы-биле болдуңуң соратниктерин бо-ла ыракта мурнай бергеш, чааскаан артын каар чораан. Оон салым-дуузуңуң бергээн болгаш ал-болдуңуң өндүр чаагайы-даа ында болган.

Бистиң ниитилеливисте, экономикада, күрүнениң болгаш ооц хамаатыларының өнчүте хамаарылгазында, идеологиядa, угаан-медерел болгаш культураның үнелиг үүлдерин көөрүнде ханы өскерлиишкиннер болуп турар. Национал аргырыг чаазы-биле шиитпирлеттинин эгелээн. Күрүнениң, оон бүгү механизминиң ролю болгаш ужур-утказы эде көрдүңүп турар.

Ниитилел амыдыралының бүгү аңдарының демократчылгазы чайгылыш чок боттанып, улам калбарып турар. Делегейниң бүгү чурттары-биле хөй талалыг болгаш хевирлиг кады ажылдажылгага шаптыктан турган идеологтуг кызыгаарлавашкынардан, доктарлардан чурт хосталып турар. Каш чыл бурунгар бодап-даа шыдавас турганывыс боттуг үүлдер мындыг бооп турар-дыр. Ынчангаш шак мындыг үндезиниг оскерлиишкиннер турып турда, Ленинниң идейлиг өөрединиге бистиң хамаарылгавыс база оске болур ужурлуг. Ынаап-ла күүсеттинер ужурлуг ыдыктыг дүрүм эвес апарган, оон мурнукузунда турганындан улам хандыкшылдыг болгаш солун болур апаары чугаажок.

Ленин дээрге өндүр улуг угаанның угаакчы болгаш XX үүс чылдың эннежир чүве чок политиги дээрзи кандыг-даа маргылдаа чок, ону бистиң оцнуктеривис-даа удурланыкчыларывыс-даа хүлээп ап, билип турарлар.

Бүгү делегейниң ниитилел хөгжүлдезинин үндезилиг барымдааларын, ийзы-бүрү социал болгаш философтуг өөредилгерни амгы үеде үүгле ленинчи дүржулганың турузундан эвес, улам хөй талаалыг өөреним көрүп турар апарган бис. Делегейде болуп турар XX үүс чылдың эгезинде шыгылчаан турган чүүлелдиг хувискаалчы хөделиишкиннерниң турузундан эвес, а амгы үениң боттуг үүлдерин ооренип көрүп, үнелээр апарган бис. Оон-биле эрткен үениң шылгарангай ханы угаанның болдалчыларын, оон иштинде Ленинни база боттарывыска катап ажыдып, чаазы-биле билип турар бис. Ынчалза-даа мынчаар алырга безин, ленинчи ооредиг болдуңуң ханызы болгаш угаан-бодалдың байлаа-биле бисти кайгатпышаан.

Илеткелиниң түүнелинде В. А. Ивашко мынча дээн:

Амгы үеде бистиң ниитилеливис үндезининг эргилделин кезинде келген. Оон артар, артпазының дугайында айтырыг шиитпирлеттинин турар. Леминнин үезинде баз мындыг турган эвес бе? Чок ындыг эвес. Ынчан моон дыка хөй катап нарын, берге турган. Ынчалза-даа айыыл-хаалап болбаан. Чоннуң хөй-аъды көдүрүп кээн, күрүне быжыгып, аңгы-аңгы аймак-соок улустар чаңгыс аай Эвилелге сырый каттышкан. Маңаа Ленинниң ондур уганы болгаш чайгылыш-сыныш чок политиктиг тура-соруу биче эвес рольду ойнаан.

Ленинчи угаан-бодалдың болгаш ходелишкиннің сургакчы өөредин — ол дээрге ниитилелдиг чаартылгазынче база дешилгезинче чүткүлдүг бүгү кижилерге күш киреп алырының төнчү чок үнер үндезин дозу-дур.

Ленининни алы үүс-үүс чылдарда моцге чурттаар!

Бистиң чүртүүстүн нарын-берге бооп турар амгы байдалдарда эрге чок чорук-биледаа, арыг эвес политиктиг оюнга көзер бооп киржирибиле-даа эптежир хөнүүвүс чок деп, 3 дугаарлыг «Мостудугмеханизация» трестиң бульдозеризи К. А. Николаев онзалап демдеглээн. Москваның чоокта тургустунган ажылчыннар клубунуң ажылчорудулгазының дүржулганызынче чыылганнарының кичээнгейин ол угландырган. Оон кол сорулгазы — ажылчын аңгының болгаш күш-ажылчы интеллигенцияның эргежыктарын камгалаары. Бүдүүлгеге демократия дээринин дүжүр октап турар кижилер дээрге-ле чүгле оон тураскаалын эвес, бистиң төөгүвүстү бужартадып турарлар.

Бистиң хөй кезиивис Ленинни бичии-ле билир бис, оон чогаалдарынын алыс боттарын кончуг эвээш номчуп келген болгаш номчуп-даа турар бис, деп, В. И. Ленин аттыг Топ музейнинң директору В. Е. Мельниченко чугаалаан. Аажок кажар, оптумегелиг политиксирек кижилер ам үүвени сыр дедир айтып, бурганга домей Ильичиниң дугайында тоолчургу чугаалар орунга кижилерни кэйгадыксаан база ооц адын бужартаткан хоозун-меге бурулуудышкынларны хөөгүбиле кылып турар апарганнар. Ленининнин овур-хевирин конкуп дайзыны болдурар дээн ораладжышкынларны чоп хүлээп албас дээрзинге сратор бүзүрелдиг. Амгы үеде Ленининнин өзулуг болуп, билип, угаан-бодаары үүсен артык эргежок чугула, оон-биле кады бистиң баштынчывысты эң черликсирек, кижи бодаар аргажок аргаларбиле бужартадып турары дээрге бистиң чүве херекке алыксавас, олутпай болгаш чүүү-даа сайгарыксавас, маажым чоруувус дээш аажок өзүлүг ортек болганын кажан-даа утпас ужурлуг бис деп, ол демдеглээн.

Москваның хаңылаа институтунуң башкызы М. Л. Ларионова ниитилелдиң мозулуг чоруунуң баксыраан турарының дугайында айтырыга доктааган. Ол чорудулганың бир мунгаранчыг илередикини коммунизмге удур дембээрелдиг хөделиишкиннер, шуугаашкыннар Ильичниң адын бужартадып турары болур деп, ол санап турар. Бистин сагыш-сеткилвисти болгаш мозу-шынарывысты чаартыры амгы үеде кажангызындан артык эргежок чугула апарган. Бистиң амыдыралывысты бедик мозу-шынарлыг, сайзырангай үениң кижизиниң болгаш өндүр-улуг чурттун хамаатызының амыдыралынга төлептиг болдурар дээш эң дээштиг база шиитпирлиг хемчегларын алырынче чурттун удурулгазын, бүгү деннелдернин улус депутаттарын, политиктерни болгаш культура ажылдакчыларын санап бергеш ол кыйгырган. Ол соорулганы боттандырарына боттарының улуун хереэженнер киирип шыдаар болгаш киирелдаа ужурлуглар деп, ол медеглээн.

Москваның хаңылаа институтунуң башкызы М. Л. Ларионова ниитилелдиң мозулуг чоруунуң баксыраан турарының дугайында айтырыга доктааган. Ол чорудулганың бир мунгаранчыг илередикини коммунизмге удур дембээрелдиг хөделиишкиннер, шуугаашкыннар Ильичниң адын бужартадып турары болур деп, ол санап турар. Бистин сагыш-сеткилвисти болгаш мозу-шынарывысты чаартыры амгы үеде кажангызындан артык эргежок чугула апарган. Бистиң амыдыралывысты бедик мозу-шынарлыг, сайзырангай үениң кижизиниң болгаш өндүр-улуг чурттун хамаатызының амыдыралынга төлептиг болдурар дээш эң дээштиг база шиитпирлиг хемчегларын алырынче чурттун удурулгазын, бүгү деннелдернин улус депутаттарын, политиктерни болгаш культура ажылдакчыларын санап бергеш ол кыйгырган. Ол соорулганы боттандырарына боттарының улуун хереэженнер киирип шыдаар болгаш киирелдаа ужурлуглар деп, ол медеглээн.

Куш-ажылдың хоочуну, хоочуннарның Москва хоорай совуулелиниң кежигүзү А. И. Жариновоо эң соолунде сес алган. Бистин чүртүүстүн капитализмни катап тургузарын күзеп турарлар хамыктың мурнунда Ленининнин адын бужартадының ораладжып турарлар деп, ол санап турар. Ынчаг ораладжышкыннар боттаммас, чоннуң 1917 чылда кылганы шилип алышкыны чайгылыш чок. Капитализмнин орус бир ангы, социализмнин оон оске, бис оны солуурун кылдыр турар бис деп, ол өгүүлеан. Чүүтүн сайгарааскынныг байдалдан чуулу болурунга идеология-биле чаңчыл дериглер Коммунистиг партиянын ажыл-чорудулгазы-биле ол холбаштырып турар.

Байчелыг хуралды тоңгеп чаалаан Совет Эвилелинин Гимни чаңгыланып үнген.

Оон соонда байырлал концерти болган.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Кызылда республика типографизының дептерлээр цегинде Чойгаана Бурбуужап биле Чойгаана Саая саазын дүрер машинада кады ажылдап турарлар. Олар школаларга чаштыр бижиринин кыдыраштарын паралап, хүнде планнаан даалгазын ажыр боттандырып келгеннер.

Оскемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

АВАМГА БАЖЫҢ БОЛЗА

Бистин аавысс Ывыйган Анзатовна Анзат чоокта чаага чедир «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу чораан. Пенсиялап алгаш-даа, малчынныавышаан турду. «Куш-ажылдың хоочуну» медальдыг. Аавысс аалдар чанында өглүг чурттап чор. Аңгы бажыңы чок. Совхозка билдириишкин берип каарга, «чидирип-ле алгаан» болур.

Мен бодум Сарыг-Септе чурттап, ажылдап чор мен. Ынчангаш авамны мацаа кээп чуртта, бажын бербес чүвени канчаарыл дээривиске ынавас, кижи кыраан назынында чуртун канчаа кааптар боор дээр. Оон оозу чөп.

Профком даргазы С. Д. Ховалыг аавыска бажың бээр болганындан ам та каш чыл эрткен. Чылдар улажып-ла тур. Авам дээш сагыш арып-ла чор мен. Кажан оожургаар чүрек чүве бо.

Зоя ХЕРТЕК,
Бухгалтер.

ЭКОЛОГТУГ БАЙДАЛДЫ ЭКИЖИТСЕ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының баштайгы цехтери ажыглалга кирип, даг-дүгүн болбаазырадып эгелээнинден бээр 26 чыл ашкан. Ийи чыл эрткенде бодүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цехтың 14 каът бажыңының тудуу дооступ, бүгү дериглери иштинге салдынган болгаш даг рудунуң хүн-дүн барымдаалавас, чай-чапсар чок ажылче шилчээн. Даг рудазын үттеп чазылдырары, ону ажык аргабиле уургайдан экскаваторбиле автомашиналарга чүдүрери, кургаг рудадан даг-дүгү арыглаарының технологтуг ажыл-чорудулгазы, белен продукциянны сиваалары, ылгаттынган хоюг довуракты транспортёрлар-биле оскээр чайладыры, ында ажылдап турар янзы-бүрү хүчүлүг техниканың ажыглааны кыварчаар үүлдүн артынчызы агаар делгемни хирлендирип турар.

Комбинатка хамааржы электрилиг чылыг төвү 72 мун тонна руда кургадыр цех 12 мун тонна хөмүр-дашты чылда ортумаа-биле оттулар. Оон үнер мш болгаш хүл долгандыр турар бойдуска хоралыг салдарын база чедирер. Чүгле 1989 чылда 11630 тонна даг-дүгү холумактыг довурак-доозун, 1075 тонна ыш болгаш хүл, 2215 тонна газ хевирлиг хоралыг будумелдер агаар делгемнинче үнген. Эрткен чылын оон хемчээли мурнунда турганындан шоолуг эвээжеэзин. Хаттын аайы-биле ол кана-даа баар. Ак-Довурак хоорай, Кызыл-Мажалык суур, «Дөн-Терешка», «Шекпээр», «Барлык» совхозтарының девискээриндеи аңгыда, чоогунда кызыгаарлажып турары Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарга чедип турары дүүреннинг апарган.

Арыглал фабриказының цехтериниң иштинде доозунналышкынның хемчээли эрткен чылдың биргн чартында кубометр агаарта онзаштың 18,1 миллиграмм чедип, санитарлыг нормадан 4 катап ажыг болуп турарын республиканың санитар-эпидемиологтуг станциязы тодаратка. Агаар шинчилээр төптүн лабораториязының чоруткан шинчилелдери хоорайның агаарының хирлеиишкини эрткен чылдардан дорайтаанын, школаларда болгаш урутлар албан черлериндe безин норма-чижээнден ашканын бадыткаан. Арыглал фабриказының цехтериниден Кара-Даш сыннарынче 321 гектар черде чайладып токкен хулаанчек довурак 194,5 миллион тонна четкен.

Шак мындыг байдал ында ажылдап, чурттап турар кижилериниң кадыкшылына бүгай салдарны чедирип турар. Асбестоз — өскөнин рак аарыы. Даг-дүгүнүн каракка безин көзүлбес хензиг кезектери доозун-биле кады тыныш органнарын дамчыштыр киргеннинден ол тыптыр. Соолгу он беш чылдарныч дургузунда Ак-Довуракка асбестозтан аарып болур дээрзинин 35 сезиничиг таварылгалары тургай. Иокутскиниң эртем-шинчилел институдунга кылган шинчилелдер ол кижилериниң хөй кезиин кадык деп көргүскен. Амгы үеде 2-3 кижи хоочурап аараан дугайында медээлер бар. Бо профессионал аарыгдан чогум кымнарның аарааның ыяк тодарадыр эмнээр, материалдыг дуза көргүзер талазы-биле бүдүүлгенин удуртукчузу харысалгалыг болурунга шыңгыы негелде турар ужурлуг. Арыглал фабриказының кадыкшылга пунктузу хөй чылдар иштинде ажылдап келзе-даа, дээди эртемниг кадрлар-биле хандыртынмаан. Ында ам чаңгыс эмчи, фельдшерлер ажылдап турар. Комбинаттың профэвилел комитединин профилакторийинге тыныш органнары аарыг, асбестозтан аарып болурунга сезиничиг кижилерни доктаамал эмнедири, дыштандырары негеттинин келген.

Комбинаттың, ону долгандып турар хоорайның экологтуг байдалын экижидер талазы-биле чорудуп турар ажылын четпес деп санаан. Четпестерин чайладырының хуусаалары тодаргай айыткан тускай докладды хүлээп ап, ону хажык зок боттандырарын комбинаттың чыгыне директорундан негээн. Күүселдезин доктаамал контрольга алырын Барыын-Хемчик районда бойдус камгалалының талазы-биле комитеттің даргазы А. А. Ооржакка дааскан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.)

Чер дугайында бодал

ЧӨПТҮГ АЖЫГЛАЗА

Бистиң Тыва республикага черни канчаар ажыглаарыныг дугайында тускай хоойлу дүрүмнерни хүлээп ап турары кончуг эвес-тир.

А ынчаарга бистер, тыва кижилер, боттарывыстың-на оскеги, төрээн ке черивисти чөптүг ажыглап турар бис бе, ынчаг? Мацаа мээн харым дорт, тодаргай, чигг. «Чок» деп шыны-биле харылаар мен.

Бир эвес бистиң Тывага аракат ажыл-агыйдарын катап тургузуптар үүве болза, ынчан-да, шаанда аратарының ажыглаан, тараа тарып чөп чораанын-кур черлери чөптүү-биле ажыглалга катап кирс бээр боор деп бодаар мен.

Тодаргайдаарга, Манчурек, Кошпес, Ак дээн ышкаш хемнерде бүүн калган бута, сумуларны аштап, харатаа, дажын арыглаан, тараа тарыр болза, ол эки хөрүүнүг черлерден чаагай дүжүттү ап болурукун аргалары бар-дыр.

Амгы үеде ышкаш, өүүлүг [illegible] чок [illegible] шары-буга, аът-хөлге-биле бастырып алгаш, пуд-пуд, барбабарбазы-биле кыштаа чөөр таранны ажаап ап чорган ышкажыгай.

Хемчик уунда бөлүк ийдыг джыглай чок чылдар черлер кайы хөй. Бистиң арадыста чамдык дээди-даа, ортумак-даа эртемниг чер ажылының тускай эртемниглери дүржулга талазы-биле бистиң ада-өгбелериниң ыракта-ла четпес деп болгаан мен.

Тыва ашактар астрономнар, агрономнар-дыр. Олар агаар-бойдустуң кандыг болуруң, кандыг черден эки дүжүт алырын эндевестер. Мен хөлөн турумда, бистиң Алдан-Маадырның Алаш-Аксынга Ооржак Багыр-оол (шолаан Чолдак-Дарган) Алаштың улут буганы аратарны эвлелдеп алгаш, кастырып, оон сут үндүргеш, Алаш-Аксынга кандыг-даа таранны тарып, хөрүүнүг эки черлерни амыдыралга ажыглап [illegible] сактып олур мен.

Ол кыргаанны ол черлери [illegible] аттыммайн, эвилирей берг[illegible] чугаажок. Болум [illegible] ылының талазыбиле тускай эртемниг чок-даа болза, ажыл, амыдырал дугайында мендеги улуг назылыг кижилер-биле бо-ла көөрежип, чугаалажы бээр кижи мен.

Ынчангаш бо үүлүү бижип орарым ол. Кара кайгамчык үүве. Үстүкү органнарным-даа, түс черним-даа удуртукчулары бодаа чок, баш ажыр планнар «чогаадыр» боор-дур. Мурнунда чылдарда «Октябрь 30 чылы» совхозка чер-черге-биле картофель тарып, район төөгүүн албан черлерни шүүдедип, ону кузуп ажаттырып, даанын баран-ла турдулар. Хей-ле, четче ажаан чадап каанындан ол хайыраан картошка черге чыдын ааны, а ажаап, чыны алганын дужуулап, иридип алгаш черге дедир төп турган таварылгалар бар. Боттарының күжү-биле ажаап-төөгүп, күш четпес чүвезин кылып, хоозун черге-ге черни үрен, ол-бо организациялардан шеф дилеп, оскелериниң күжүн «молчуур» чоруктан ыжан уштунар бис.

Сут, суттат чок, аңаа-ла курганг, даамы ооу-шолдерге тараа тарып алгаштым, дээрге [illegible] маган «доо» боон турары чажыт эвес болгай.

Бистиң район төвү — Сут-Аксы сууриу архитектура чурумнарын-шын сагыйын, чаа тудутларны үеп-даян тудуп каайкаанындан дыка хөй өгбүлелер ногаа, картошка тарыыр шолдер чок арткан. Ынчап кээрде чер дугайында айтырыг улам чидигленир апаар.

Кандыг-бир кижи ажыглаа чок чыткан черге тараа, картошка, мал чеми-даа тарып алыр болза, ону оске бир удуртукчу кижи холгаарлай бээри окта-ла шын эвес. Харын-даа халас чыткан черни ажыглаза кымга-даа таарымчалыг.

Тыва кижи канчаар-даа элеп-түреп, аштап-суксап чорааш, төрээн черни кажан-даа сеңнып көрбээн. Хайыралыг не черни сеңнып чоруур кижи дээрге-ле ирбакчы, оскерликчи кижи-дир. Тываже даштыкы монополия киирип, черни сеңныгаар чорукка оске эш-өөр ышкаш шуут удур мен.

Бистиң чараш, ашкарыкчы-чемгерикчи тыва черивис оскелерге «чиш» болбаз ужурлуг.

Бораш ОНДАР.
Сут-Хөл район.

Рынокче шилчилге: социал айтырыглар

КАНЧААР ХАНДЫРТЫНАРЫЛ?

Чонуң амыдырал хандырылгазында шинтпирлээр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес. Районуң ажыл-агыйларының адыр бүрүү рынок экономиказынче кирип турар үеде аъш-чем программазын чедимчелиг боттандырары — социал айтырыгларда кол үүл. Чогум-на бо айтырыг райкүүскомуун доктаамал контролюнда болганда, улус депутуттарының Тес-Хем район Соединиң күүскомунуң даргазы К. Л. Лапчаага база райпо баштаар черинин даргазы Б.-Б. М. Иргитке ужуражып, район девискээринде чурттакчыларны аъш-чем-биле хандырарының талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарының дугайында чугаалажып, чамдык хандырылга адырларынга четкен бис.

Сөөлгү чылларда чонуң хандырылга адырының материалдыг базазын экижидер, чурттакчыларың девискээринге бичин бүдүрүлге цехтерин ажыдар хемчеглерге сагыш салып турар апарган. «Таңды сыны», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарда кондитер кылыглары бүдүрер база хлеб болгаш булочка быжырар цехтер ажылдап эгелей берген. Райкүүском даргазы Кара-оол Лопсанович-биле ол цехтерге чедип, кандыг байдалдыг ажылдап киргенин сонуургаан бис. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз мурнуку чылларда столовая турган черни кондитер цеги кылдыр эде дерээн. Столовая шолу делгем болгаш ол черни бир чартында тургускан. Өске талазынга чеменир чер ажыдар сорулгалыг. Цехтиң эргелекчизи, оон удуртканы болүү-биле чугаалаштывыс. Эргелекчи Кимаа Аракчаа 1975 чылда Кызылдың садыг-кооператив училищезин дооскан, оон удуртканы Менди Чоозу, Илья Эртине, Любовь Товуу, Валериана Эртине олар ортумак школа дооскан соонда ажыл чок турган. Ам харын ындыг цех ажыттынганынга таарзынып, ажылдай бергенинге өөрүшкүзүн илереттилер. Олар кондитер кылыглары бүдүрер база хлеб быжырар билигни Самагалдайның пекарнязынга өөренип алган. Чогум быжырып турар хлебтиң шынары эки дээрзин көрдүм. Ужурашканым улус база үнелээр болду.

Цехтиң ажылчыннары боттарының бүдүрген продукциязы-биле чонну хандыра бергени өөрүнчүг. Ынчалзажок ажылчыннарының ажылдаарынга калбак столдар, сүт кудар досказлар чогу шаптыктап турар. Далган болгаш өске-даа аъш-чем белеткээр продуктулар шыгжаар чер таарымчалыг болзажок, соңгаларын хана-карак демирлер-биле быжыглаваан. Өске-даа соңгаларын шак ынчаар кылып, быжыглавас болза, дүнеки үеде ажылдап турда, цехты долгандыр соңга бакылап, ажылдаарынга шаптыктап турар улус барын ажылчыннар чугаалап турдулар. Ажылчыннарың дүвүрели чөптүг дээрзинге каттышпас аргажок. Бир-тээ, цехти ажыдып алган болганда, оны көрүштүг кылдыр арыг-силиин тудар, эт-севин четчеленирге, ажылчыннарының ажылдаарынга эптиг байдалды тургузар, дузалаарынче совхозтуң удуртукчулары сагыш салыр ужурлуг. Цехтин ажылчыннары боттары база бот-башкарыып, ажыллаар черинин санитарлыг байдалын сагыш чонга көрүштүг болдурар ужурлуг.

Рынок экономиказынче шилчилге үеэзинде ажыл-агыйлар боттарының бар арга-курлавырларын тып, оны чөптүг ажыглаарынче кичээнгейин угландырып турары черле эки. «Таңды сыны» совхозтуң удуртукчулары Сарыг-Тал сүт-бараан фермазынга ажыглал чок турган бажыңны көжүрүп эккелгеш, кондитер цеги кылып алган. Оон иштин чугайлааш, дозулап кааны-даа көрүштүг. Күрүнеиң эт-севи бүдүн-бүрүн турарынче сагыш салып, шупту соңгаларын хана-карак демирлер-биле дакпырлап кылып кээн. Бир талакы өрээлинде цехтиң дериг-хекселдерин салган. Далган болгаш өске-даа продукт шыгжаар өрээли четчир. Ында бо чылдың февральда Кызылдың садыг-кооператив училищезин дооскан Сайлык Айыр биле Анна Күнзекпен ажылдап турар. Оларның бирээзи-биле чугаалажымга, хүнде 200 хлебти быжырып, чурттакчыларга садып турар болду. Кыстарның алыр шалыны оларның ажылдаанындан хамааржыр.

Чаа ажыглалче киргеи цехтериң ажылы чоорту оон-даа экижиир дээрзинге бүзүредим. Чүге дээрге кайы-даа цехтерде бичи, күжү четчир аныяктар быжыглаттынган. Бичин-ле шаптараазынларга чылдагаанавайн, шалыпчы ажылдаар болза, боттарының ажылчын туруштарының ёзулуг эвлери болуп шыдаар аныяктар ында. Хлеб болгаш булочка кылыгларының өртөөнге хамаарыштыр ужурашканым чамдык чурттакчыларның бодалы-биле алырга, кижи бүрүү оны камнап өөренирингe дузалыг дээрзин чугаалаар болду. Ол кончуг чөптүг. Тарааны өстүргеш, хлеб болгужеге дээр чеже кижиниң күжү үнер-дир? Рынок үеэзинде аумагалыг болбас болзувусса, амыдыралывыс улам бергедей бээр. Базым санында камналгалыг болурун иеген келген.

Чурттакчыларга кондитер кылыглары бүдүрер база хлеб быжырар цехтиг болганы таварымчалыг болбайн аан. Ынчалзажок кижи бүрүү чүгле магазинче көргеш орар болза, база хоржок. Ылангыя бо рынок үеэзинде боттарын боттары хандыртынарынче сагыш салыры—чугула айтырыг. Ындыг болганда, кодээ Совет күүскомунуң даргазы Б. Д. Күнзет-биле чонуң хандырылгазын чугаалажып ора, чурттакчылар ногаа, картофельди кайы хире тарып турарын айтырдым. Суурда 105 өрегелеп 40 ажыг хире өг-бүле картофельди ногааларны өстүрүп турар болду. Бо дээрге чартыындан эвээш чурттакчы-дыр. Агитквартираларда активтер бодунуң участоктарында чурттакчыларны ногаа тарырынче эвилелдеге эки. Өг-бүледе бичин чаштарга таарымчалыг витаминниг чем ында болгай. Ажы-төлге кол витаминнер — сүтте база оон белеткээн аъш-чемде. Суурда 10 хире чурттакчы малды доктаамал тудуп, азырап орар. Бо ажылды өг-бүле бүрүү кылыр кылдыр аргаларны тып, дузалаар болза эки. Чээли-биле мал-маган садып, оны остүрериниң аргазын тыварыг чурттакчыларның боттарындан база хамааржыр.

Фермадан келген сүттү уруглар албан черлеринге ажыглап турары чөптүг. Ол-ла ажыл-агыйда уругларга сүт кухнязы майда ажыглалга кирер. Ынчан суурнуң бичин чаштарынга оон сүттү, сүттен кылган өске-даа чемнерни алыр аргалыг болу бээр. Ам-дыызында уруглар кухнязының иштики шеверлел ажылдары чоруп турарын көрдүм. Чогум аңаа салыр дериг-хекселдер болгаш аңаа ажылдаар улус белен.

Ийи суурда чурттакчыларның аъш-чем хандырылгазының чамдык талаларын экижиткени эки-дир. Ылаңгыя чай чок ажылдаар кижилерге кондитер кылыглары бүдүрер база хлеб быжырар цехтиг болуру өөрүшкү. Ынчалзажок кол ажылыыс-биле чергелештир, боттарывыс аъш-чемнерни курлавырлап белеткээринче кичээнгей угландырзывысса эки. Чазын картофель үрезинин тыптынып тарып алыры амыдыралывыска дуза. Черниң өске-даа байлаа мурнувуста. Кат-чимис, мөөгү үеэзи база келир. Оларны үеэзинде чыып, белеткеп алыры чүгле бистен хамааржыр. Бетин кыдыы, бажыңы чугайлаар сигенинг чазагай үнерни тес-хемчилер билир. Базаарда бооңдак сигенни беш рубльге садып турар. А улус чайын оны боттары белеткеп алыр болза, өг-бүленің бюджединден ол хире акшаны чарыгдавас-ла болгай. Кадыкшылды быжыглаар эм үнүштерин база баш бурунгаар белеткеп ап болур. Оны билбес чурттакчы ховар. Чүгле ол бүүпү белеткээри — боттан, эрес-кежээ чоруктан хамааржыр дээрзи билдингир.

Смирнмаа ЧООДУ.

«ДЕМОКРАТИЯ ДЭЭШ КОММУНИСТЕР». КЫМНАРЫЛ ОЛ?

РСФСР-ниң Дээди Соединиде тургусуган «Демократия дээш коммунистер» деп депутаттар болуун парлаага дораан сонуургай берген. Оны чарлаан А. В. Руцкойнуң медеглээни-биле адыр болза, «Россияның коммунистери» деп депутаттар блогунуң эвээш эвес кезин «блоктуң удуртукчуларының ургулчу удурлавыр тактиказынга» таарымайн, оон үнгеш, болунуң бөлүүн тургузуп алыр деп шинтпирлээн. Ынчалзажок чаа бөлүктүң программалыг документизи — «Чурттуң коммунистеринге!» деп медеглелин барымдаалаар болза, чаа фракция чүгле парламент ажыл-чорудулгазы-биле кызыгаарланмас, РСФСР-ниң КП-ниин удуртулгазынга удур демиселче кирер деп турар.

СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга А. В. Руцкой мынча дээн: «Чаа болукке баштай 179 кижи кирерин чөпшээрешкен. Ынчалзажок аттарынар салынар деп дилээримге, олардан 103 кижи арты.» Чогум компьютерниң берген медээзин ёзугаар алырга, ында 95 кижи кирип турар болган.

«Россияның коммунистери» блоктуң дыка хөй кезин «коммунист-демократтар» турган дээрге база шын эвес апаар. Чаа бөлүктүң 95 кежигүнүнүң чүгле 11-и «Россияның коммунистери» блоктан келген. А «Демократтыг Россиядан» келгеннер — 15, үжү — «радикал демократтар». «Чөөнчү төп» деп фракциядан 13 парламентарий А. В. Руцкойну деткээн. А бо чүүлдү тайылбырлаары дыка берге: СЭКП кежигүннери билеттерлиг улустарының одуруунда Россияның христиан-демократтыг шимчээшкининдеи үш депутат база Россия Федерациязының социал-демократтыг болгаш республика партияларындан дорт парламентарий кайчаан кире бергенин?

Ынаа немей. Партия кежигүнү эвес депутаттардан аңаа 16 биллириишкин киргенин А. В. Руцкой чугаалаан. Олар база «Демократия дээш коммунистер» бөлүүнде кирип турар бе? Ындыг чүве болза, чогум ында коммунистер кажыл ынчаш?

«Демокоммунистер» арызында РСФСР-ниң Дээди Соединиң комитеттериниң болгаш подкомитеттериниң дарталары болгаш оларның оралакчылары 22 кижи кирип турар. Ол «демократтыг номенклатура» деп атка чедингеи кижилер СЭКП-деп арай ырады турарын бодап турарлар, чүге дээрге «оон алдары бадып турар» деп санаанар. Оон-биле кады олар ону холчок серемчилелдиг кылыр бодап, «не партиязының» хойнуидан үнмейн (бети дээрге баштайгы үеде), демократтыг «дээвир» адаанче бүдүү кириксээннер, чүге дээрге парламентиде удуртур албан-дужаалдарны ап, аңаа ажылдаарын ам-даа улуг салдарлыг СЭКП-ниң кежигүнү ат-биле кансырлаштырыксап турарлар.

Ындыг болзажок мындыг бодал черле үндезининг боор: «Демократтыг Россияның» төлээлекчилери бодунга «коммунистиг салбырны» ырак сеткип тургусканнар, чүге дээрге Россия президентизин соңгуур бетинде «төгерик столда» азы чөпшээрежилге идеязынга бердингеин көргүзери база антикоммунизм дээш буруудаттыра бээриндеи чайлаары оларга эргежок чугула. «Коммунист-демократтар» бистиң талавыста деп медеглээш, олар политиктыг деңзинин көдүрүп алыр аргалыг боор болур де.

Чепсектиг Күштериниң болгаш иштики херектер органнарының 13 төлээлекчизин ында база кирип турар.

Руцкойнуң блогунга улуг үлепүр бүдүрүлгелериниң 18 удуртукчузу база кирип бижидип алган. «Кызыл директорлар» СЭКП-те оппозиция тургузарын бодаваан турарлар. Олар ажыл-херекчи кижилер, бажы каткан практиктер. Олар Эвилел болгаш Россия ажыл-агый чорударынга ангы-ангы туруштуг болуп турарынга, бүдүрүлге харылзаалаарының бүдаалганынга, политиктиг бот-тускайлаң чоруктуң экономика талазы-биле чорудлешкээнге таарымайн турарлар. «Бүдүрүлге командирлериниң» чогум-на СЭКП-ниң иштинге эвилелдежип алыр дээн ораладажыышкыны ылаен.

Директорлар күүсекчи эрге-чагырга күштелгин деп күзеп турар, оларның политиктиг шилилгезинде биллинмес чүве чок.

«Коммунистер демократия дээш» бөлүкте келергей демей эвес сорулгалыг, мырыңай конгус ангы кижилер каттышкан, ынчангаш оон келир үеэзи салым-хуузу эвилле биллинмес. Маргыш чок онзагай кижи болуп турар А. В. Руцкойнуң— фракциянының үлезалекчизиниң — сорулгалары база бар болбайн: «Политиктиг статустуг нинтилел-политиктиг организация тургузар бис. Алы тодарттынган — «Чонуң чөпшээрежилгези». Ындыг организацияның дузазы-биле бис, депутаттар, съезд шинтпирлерин чугаалажып көрүп турда, программаларны боттандырып турда, дорт харылзаалыг болур бис».

Бээктүң база бир коллективтиг «киржикчизин» адаалы — бөлүк партийжи теоретиктер. Олар Руцкойнуң артында туруп турарлар. «Россияның коммунистериге» деп медеглелде чогум-на оларның үзел-бодалы киргеи. Олар РСФСР-ниң КП-зинин амгы удуртулгазының халажырын чедип алыр дээш, коммунистиг структуралар иштинге шинтпирлиг демиселди чорудар, фракция кылдыр организастаттынар сорулгалыг. Ам-дыызында олар Руцкойнуң болу дээш демисежип турарлар, чүге дээрге ол ам-даа бодунуң тода туружу чок: ол «большевиктер дээш бе азы коммунистер дээш бе»— ону шинтпирлээр ужурлуг. Ынчангаш ол интернационал дээш, азы «Чонуң чөпшээрежилгези» дээш мен деп турар. База бир мурнуундагы биллингир ажылдакчы —Т. Х. Гилин — чоокта чаа база-ла «Улусчу партия» тургузарының дугайын чарлааның сактып көрээл.

Депутаттарның чаа болүүнүң дугайында халаэзнии массалыг информация черлери хөөктүрүп үндүргеи. Журналистериң чамдык кезии парламент фракцияларының бирээзин СЭКП-ниң саидарап чарлырының бүдүүзу-дүр деп санап, харын-даа аңаа боттары-ла бүзүрей бергеннер. А черек кырында алыр болза, Россия парламентизинде шак ол ышкаш мындыг чөрүлдешкеклиг эвилел чок боор.

Г. ЗВЕРЕВ.
СЭТА-ның тайылбырлакчызы.

ЧУРУКТА: Иван Сендажысевич Донгак Кызыл районуң «Тинелге» совхозта 1974 чылдан токарлап эгелээн. Ажылынга кызымак болуп, бедик күш-ажылчы көргүзүглерин чедип ап келгеи. Бо чылын ол часкы тарылганың белеткелдеринге шалыпчы киришкен. Бежен ажыг тракторларга чугула херектиг кезектерин кылган. Андазынарга, илимирлерге, сеялкаларга өөрилдерин чондурган.

Бо хүнерде ажыглап турар машиналарының, тракторларының үрелишкиннерин дарый чайладырынга киржип, чолаачыларын, трактористериниң далаштыг чагыгларын дүргеи кылып берип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧӨВҮЛЕЛДИҢ ҮЛАҮ

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта С. С. Оржакка удуртқан пенсионерлер чөвүлели бар. Ук чөвүлелдиң кол сорулгазы — суурда 110 пенсионерниң социал амыдыралынче сагыш салыры болур. Беш кижи составтыг чөвүлелдиң кежигүннери аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларының талонларын пенсионерлерге чогуур үеэзинде үлеп берип турар.

Ажыл-агыйның пенсионерлериниң чамдыктары күрүнезинге үлүүн киирип чоруур. Чижээлээрге, Д. М. Иргит уруглары-биле төрүүр хөй малдап чоруур. Оларның мал бажын камгалап ап турары багай эвес. Пенсионерлериң хөй кезии хуула дузалаа ажыл-агыйын тудуп, артыкшылдын күрүнеге садып турар. Национал хептерни даараарынга, өске-даа ус-шевер ажылдарны сиилбиринге, чазанырынга хоочуннарың аныяктарны өөредип турарын демдеглээр апаар.

ДУЗА

Хаймракан суурда ортумак школаның пионерлери кырганнарга бо-ла дузалажып чеде бээрлер. Оларны улуг пионер вожатыйы Урана Билчейдаа удуртып турар. Пионерлерни класстар айы-биле кырганнарга быжыглаан. Олар шыдаарда дузазын көргүзүп турар.

Дугаржап МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Дорту-биле чугаалааргa...

БИСКЕ КАНДЫГ УДУРТУКЧУ ХЕРЕГИЛ?

Долгандыр көрүп, бодап чоруурга, ажык-чарлыг чорук, демократия деп алгаш, чамдыкта чаныыстың чиктии кончуг-ла апаар-ла-дыр. Ажыл-агыйга негелделиг удуртукчуларны чайладыксаар, оны солуурун бодаар кижилер чүну кылбас дээрил: ол-бо чердерже чагаа бижиир, а негелде чок удуртукчуларны сонгуп алгаш, оларның «ачызын» көрүп, боттары база аян-тээлеп чоруурун болдаралар бисте бар болдур иижи. Ындыгларны көөрге чаныыстыг, човаачыдаа боор чүве-дир.

Мен бодум кодээ ажыл-агыйга хөй чылда ажылдап келген болгаш, кижилер-биле ажылдаарының нарының, бергезин эки билир мен. Кижи бүрүү-ле удуртукчу болуп шыдавас. Ынчаарга ам оны үндүрер, моңу солуур, халаар-ла дээр чугаалар база көвүдээн. Бистиң совхозта база-ла ындыг. Негелделиг хемчег ап турар кижи бар болза, «ол дарга багай, бо удуртукчу бюрократыг» дээнгле баар.

Эртиен чылдың тоңчузунде бистиң совхозче редакциядан бир чагааны сайгарып көөрүбиле чоруткан болду. Ында он ажыг кижи ат салган. Оны АҮК-түң, совхозтуң специалистери ажыл-агыйның чолаачыларының, механизаторларының мурнунга номчаашы, таныштырды. Оон сайгарды. Чагаада бижип турары чүл дээрге кол инженер Ак-оол Арбакович Лакпаны шүүмчүлээп, «инженер-биле ажылдап шыдавас-тыр бис, бо кижини дарый хостаар, өске кижи киирер херек» деп негээн болду. Чагааны дөрт ама саазында бижээн. Ында айыткан фактыларны бадыткаар кижи чангыс-даа чок болду. Чагаада ат салган чолаачыларны, трактористерни чаңгыстап айтырган, олар чүнүдаа билбес, ат салбаанын тайылбырладылар. Харын инженерге болгуп, оон негелделин шын дээрзин балыткадылар.

Ажыы-биле чугаалааргa. А. Лакпаның негелдезин үүп чалааш, чалгаалар, ажыл чылзырлар шыдашпайн, кандыг-бир арга-биле оон чарлып алыр дээн бодал-дыр.

Мен бодум бо совхозка, мурнунда салбырга-даа үр чылдарда ажылдап келдим. Инженер Ак-оол Арбаковичиниң ажылынга кызымаан, негелделиг, туруштуун билер мен. Ол баштай 1986 чылда совхозтуң улуг проравынга ажылдап кирди, тудуг ажылын бут кырынга тургузуп кагды. Маңаа чаңгыс-ла чижек: каш чыл дургузунда чадашкан чудук дилдирер хекселди—пилораманы суурда тургусту. 1990 чылда 126 муң рубль түүнүг чазаныр цехти тудуп эгелээш, оон 60 мунун шингээдип алды. Ту дугжуларының бот-оругарчылгалыг 2 звенозун организастады.

А 1990 чылдың апрельде А. Лакпаны чолаачыларның, трактористериниң иштин хуралынга кол инженер кылдыр бадылады. Ол үеде машина-техниканың, автопарктың, МТМ-ниң ажылы сандараан, кылыр ажыл баш ашкан турду. Алызындан ажылчын, кызымак кижи болгаш инженер ажылды бодуна хол тудуп, улусту эвилелдеди. Төө одалга системазын, клубтун, чунар-бажыңның одалга системаларын шуптузун солуур, эде кылыр ужурлуг турду. Суурда бичи күүштүг электромоторлар үрелип-ле, үрелип-ле турар, ынчангаш кол-ла чүве — электри станциязы херек аваргаи. 63 муң рубль өртөктиг чех шинчеддиг генератор садып алгаш, оны совхозтуң улуг проравынга ажылдап кирди, тудуг ажылын бут кырынга тургузуп кагды. Маңаа чаңгыс-ла чижек: каш чыл дургузунда чадашкан чудук дилдирер хекселди—пилораманы суурда тургусту. 1990 чылда 126 муң рубль түүнүг чазаныр цехти тудуп эгелээш, оон 60 мунун шингээдип алды. Ту дугжуларының бот-оругарчылгалыг 2 звенозун организастады.

А 1990 чылдың апрельде А. Лакпаны чолаачыларның, трактористериниң иштин хуралынга кол инженер кылдыр бадылады. Ол үеде машина-техниканың, автопарктың, МТМ-ниң ажылы сандараан, кылыр ажыл баш ашкан турду. Алызындан ажылчын, кызымак кижи болгаш инженер ажылды бодуна хол тудуп, улусту эвилелдеди. Төө одалга системазын, клубтун, чунар-бажыңның одалга системаларын шуптузун солуур, эде кылыр ужурлуг турду. Суурда бичи күүштүг электромоторлар үрелип-ле, үрелип-ле турар, ынчангаш кол-ла чүве — электри станциязы херек аваргаи. 63 муң рубль өртөктиг чех шинчеддиг генератор садып алгаш, оны тургузары нарыыдай бээрге, үстүү черлер-биле чугаалажып турган, Москвадан ийи специалисти чалап эккелгеш, инженер бодуна-биле катай механиктери, мотористери—шупту ажылдап кирипти. Оон соонда 300 киловатт күштүг электри станциязын коммиссия хүлээп алды. Инженериниң кызымаандан суурда объектилериниң кышка белеткели ой-шаанда доозулган турду.

Инженер кижиниң ажылы чымыштыг, совхозтуң хамык техниказы оон хамааржыр, ол ышкаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның, чолаачыларның, механизаторларының корум-чурумун тудары база-ла кол инженериниң ажылы-дыр. Оон кадында А. Лакпа бодунун билиг-мергежилин бедидип, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң бир факультединде 3-кү курста бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Бистиң инженериивис ажылдап-даа, негеп-даа билир. Ол шын дээш, чөптүг чорук дээш туржуп турар. Ынчангаш аңаа чамдыктар таарышпайн, шоолаан, кара туразында чаннаары-биле еске улустуң аттарын салгаш, чогуур черже хомудалды негелеп киргени ол-дур. А херек кырында алыр болза, биске ындыг ыныраак кижилер негеттинер, ындыглар ажылды башкарып, организастап шыдаар.

Маадыр оол ТҮЛҮШ.
О. Шынаа суур.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Тываның хереглекчилер кооперациязының коллективтери рынок экономиказынче шилчилге турар. Шак мындыг үеде чонуң хереглел бараанларының чедишпес байдалын дуглаарынга кооперацияның барааннар болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелериниң ролю улуг. Ындыг бүдүрүлгелериниң ачызында бараан курлавырлары өзүп, сан-хөө байдалы улам быжыгар апаар. Кооперацияның бүдүрүлгелериниң кол угланыышкыны—чер бүрүзүнге четчир саныг бичи бүдүрүлгелерни тургузуп ажыдары болур. Бичи бүдүрүлгелериниң ажылы бүгүнгү рынок байдалының негеллелериниге дүүшкен турар ужурлуг.

Республиканың хереглекчилер эвилели бо айтырыгларны чедимчелиг шинтпирдээри-биле районнар болгаш ажылагыйлар төптериниге колбаса, кондитер кылыглары болгаш хлеб быжырар, консерва база эзиртпес суксуннар цехтерин ажыдарынче сагыш салып турар. Амгы үеде аъш-чем болбаазырадыр 60 хире бичи бүдүрүлге ажылдап турар. Бо чылдың бирги кварталында беш ындыг цехти ажыткан Тес-Хемниң Берт-Даг, Үй-Шынаа, Эрзиниң Нарын, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчиктиң Шеми суурларда цехтер ажылдап киришкен. Бо чаа цехтерде амдыызында хлебти быжырып турар. Ындыг бүдүрүлгелериниң ажыттынганы-биле чергелештир, ажыл чок аныяктарны ынаар хаара тударының айтырыы база шинтпирлеттинер.

Сөөлгү чылдарда эттен колбаса, эттти иштап болбаазырадыры элээн сайзыраан. 1990 чылда ол продуктуларны элээн хөй акшага саарган. Бо чылдың бирги кварталында бүдүрүлгелер планнуг показаталарын күүсеткилээн. Бүдүрүп үндүргеи бараанларының иштин хемчээли 2893,1 муң рубль четкен. Оон өскен чылдың бо үе-биле сеткилээрге өзүлдеп 123 хүүгеа-дыр. Үлетпүр бараанларын бүдүрер талаан-биле база бичи цехтерге чоруулаан, пенсионерлер ажылдамган. Эрткен чылын бүдүрүлге ажылдап турар. Бо чылдың бирги кварталында беш ындыг цехти ажыткан Тес-Хемниң Берт-Даг, Үй-Шынаа, Эрзиниң Нарын, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчиктиң Шеми суурларда цехтер ажылдап киришкен. Бо чаа цехтерде амдыызында хлебти быжырып турар. Ындыг бүдүрүлгелериниң ажыттынганы-биле чергелештир, ажыл чок аныяктарны ынаар хаара тударының айтырыы база шинтпирлеттинер.

Сөөлгү чылдарда эттен колбаса, эттти иштап болбаазырадыры элээн сайзыраан. 1990 чылда ол продуктуларны элээн хөй акшага саарган. Бо чылдың бирги кварталында бүдүрүлгелер планнуг показаталарын күүсеткилээн. Бүдүрүп үндүргеи бараанларының иштин хемчээли 2893,1 муң рубль четкен. Оон өскен чылдың бо үе-биле сеткилээрге өзүлдеп 123 хүүгеа-дыр. Үлетпүр бараанларын бүдүрер талаан-биле база бичи цехтерге чоруулаан, пенсионерлер ажылдамган. Эрткен чылын бүдүрүлгеи барааннарының хемчээли 581,5 муң рубль. Бо чылдың бирги кварталында 294,6 муң рубльге бүдүрүгеш саарган. Бо көргүзүг колдуунда алгы-кешти болбаазыраткан саарганындан чедип алдынган.

Бичи хемчээлдиг бүдүрүлгелерден аңгыда, улуг хемчээлдиг бүдүрүлгелер тудуп ажыдары үргүлчүлеп турар. 1989-1990 чылдарда Ээрбек, Ак-Чыраа, Каа-Хем суурларда хлеб быжырар чаа пекарнялар ажыглалда киргеи. Чигираинг печенье кылыр улуг цехти Чадаана хоорайга тудары көрдүнгеи. Шагаан-Арыгда эзиртпес суксун бүдүрер цехтиң тудуу доозулган. Бо чылдың иинги кварталында аңаа технологтуг дериг-хекселдерни салыр. Кызыл хоорайда пряниктер бүдүрер цехтин тудуун дооскан. Аңаа салыр дериг-хекселдерни четчелеп турар. Лаазалар бүдүрер консерва дериин эптеп тургузар.

Бо чылдың дургузунда чугула херектиг дериг-хекселдер келири билек, кондитер кылыглары бүдүрер цехтерни О. Шынаага, Хандагайтыга, Сүт-Хөлге, Кызыл-Мажалыкка, Шагаан-Арыгга ажыдар. Эт болгаш колбаса иштаар цехтерни дараазында чылларда Сүт-Хөлге, Дээлигге, Самагалдайга ажыглалга киирер. Бичи бүдүрүлгелерде салгылаан дериг-хекселдер бистиң республикадан РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуткан В. А. Рощиниң дорт киржилгези-биле кээп турар. Оон аңгыда ол чонуң хереглел бараанларын тывар, өске область, крайлардан сураглап, доктаамал харылзажып турган, бистиң республикаже чорудуп, бо талазы-биле өске-даа хемчеглерни ап турар. Ынчап кээрге депутаттың соңгукчулары дээш, оларның хандырылгазы дээш сагыш салыышкыны бичи эвес.

Константин САТ.
Республиканың хереглекчилер эвилелинде организасмассалыг ажылдар чорудар килдис начальнигы.

ЧҮГЕ ЫНЧААР ПЛАННААНЫЛ?

Сөөлгү он чыл иштинде найысылаа Кызыл хоорайның мурнуу талазында чурттаалга бажыңнары хөй-биле туттунган. Ол, харын, кончуг өөрүнчүг-дүр. Дыка хөй өг-бүлелер чырык, чаагай квартираларны алгылаан. Ынчалза-даа ол районда бажыңнарны тутканының чуруму, кудумчуларның чаагайжыдылгазы, кижилер кылаштаар оруктарны тутканы дыка таарымча чок. Архитекторлар та кандыг чылдагаанбиле ынчаар планнаан улус чүве.

Бажыңнарны ында-мында кайы хамаанчок тутканындан машиналар маннаар, кижилер кылаштажыр оруктарга чоруурун, эң ылангыя бичин уругларга дыка айыылдыг. Чижээлээрге, № 9 школаның мырыңай таны-биле хуула машиналар тургузар гаражтарже орукту кылган, а чадаг кижилер кылаштаар орукту чамдык чөрлерде чедир кылбаан. Школа маныынче чоокшуладыр машина оруу кылганы шын эвес, өөренікчилерни озал-ондакка таварыштырыр болур.

Хоорайның мурнуу талазында кончуг калбак машина оруун базы туткан. Ында микрорайоннар аразынга аргыжарда албан-на ол улуг орукту кежер апаар. Оон ынай, № 9 школадан өөренип турар уруглар база ол орукту кежир школаже чоруп турар. Хөй чурттакчылыг микрорайоннарның аразында машина оруун тудуп, планнап тура, ол орукту кижилер эртер кылдыр көөр ужурлуг турган.

Бичин уруглар ойнаар шолдерни, машина-балгат тургузар черлерни эвээшти туткан. Бажыңнар аразында оруктарны кылбааны-биле машиналар кайы хамаанчок ол-бо маннажыр, чолаачылар туралаан-на черге машиналарны тургузуп каар. А бичин уруглар ойнаан, маннажыр болгай. Ойнаан уруглар машина адаанче кирип, озал-ондакка таварышкы дег.

Бажыңнарны дес-дараалаштыр тутпаан болгаш, өске черлердан кижилер суг болза, херек бажыңны тып алыры дыка берге. Оларны дугаарлап кааны база үй-балай. Лопсанчап, 37 дугаарлыг бажыңнар суг та каш чүве. Ынчангаш дөргүл-төрел улус келгеш, херек бажыңны тыпшайн шаг боор.

№ 7 микрорайонда 10 муң ажыг кижи чурттап турар. Ол хире хөй чурттакчылыг черде, оода чадаарда, аъш-чем магазини туттуумаан. Хлеб биле суг садып ап болур бичин магазин бар-ла харын. Ындыг-даа болза, аъш-чем магазини чугула херек. Аъш-чем садып алыр дээн кижилер өске микрорайонларда магазиннерже чоруур ужурга таварыжып турар.

Кызылдың өзүп сайзыраан орары дыка-ла эки-дир. Ынчалза-даа кижилериниң амыдыраан, чурттаарынга таарымчалыг бүгү чүүлдерни баш бурунгаар бодап, планнап кылыр болза эки-дир. Ынчангаш бо чугула херекче Кызыл хоорайның архитекторлары, удуртукчулары, чурттакчыларның санал-ондаын кичээнгейге алыр боор дээш бо чүүлдү бижидим.

Тамара АРАКЧАА.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Бруцеллёз дээрге хоочураар халдавырлыг аарыг. Оон азырал малдар, ан-мен, ыт болгаш кижилер аарыг. Оон өскүдүкчүзү бруцелла деп бактерилар болур. Бруцеллёзтуг малды ажаап азырап турар үеде, ылаңгыя арыг-шеверни сагыварындан, аарыг малдың сүдүн, эдин эки хайындырбайн, чемге хереглээринден кижиге бруцеллёз халдаар. Хой малдың бруцеллёзу кижиге халдаарга эң-не айыылдыг. Аарыг малдың ишкен суундан, чиген чемиинден, эдержилге, тарып боозадылга үеэзинде чамдык органнар болгаш хан дамчыштыр кадык малче бо аарыг халдаар.

Малчын кижи коланында бүгү малының кандыг янзылыг турарын билиир албан. Бир эвес хой ара салыр, соңгуузу сааадаар, быртаа төктүр, оон оны база чыды-даа багай, төрээн соонда шагзырап чыдыннаар болза, ындыг малды аараан-дыр деп билир.

Бруцеллёзтуң кол-ла тарадыкчылары болза, аарыг мөңгер, черлик аннар, орге, күске, хан сорар ымыраалар, сээктер, саргылар. Бир эвес коданга бруцеллёз аарыгның үстүнде адаанывыс демдектери көстүп кээр болза, ол дугайын мал эмчилериниге дораан-на дыннадыр. Ара салган малдарның төлдерни ветеринария лабораторияларынче чорудар, боттарын демдектеп алыр, ханын алгаш лабораторияга хинадыр, ара салган малды эзт комбинадынче дораан-на дужаар. Ол ышкаш аарыг болуп илерээн малды, ол коданны карантиннээр, ангы тургузар. Ынчангаш малды ынай-бээр садып саарар, азы бир коданче шилчидер дээн болза, мал эмчилери ынап-ла хынаар, оларга чөпшээредир.

Бруцеллёзка удур кацыг-кандыг хемчеглерни ап чорудар ужурлугул? Хамыктың мурнунда арыг-шеверни шымгыы сагыыр, тускай хептиг, резин идиктерлиг база хол-хаптарлыг ажылдаар, мал аразында турганының соонда чылыг суг-биле саваннап чунар, ангы арыг аржыылыг турар. Ол ышкаш дезинфекция кылыр эмнерлиг болур, бо талазы-биле кижи эмчилериниң сүмени алыр. Төрээн хойларның соңгузун черле хол-биле тудуп болбас. Ынчангаш коданга демир илбектер, горшок азы таатар турар, соңгуну илбектээш, ол саваларга чыыр, оон өрттедир. Кодан бүрүзүнге аарыгдан өлген мал сеги салыр кургаг оңгарлар турар, олче кижи, ыт, мал-маган-даа эртип болбас. Ол секти мал эмчилери көргеи соонда бээ-ла дораан орттедир. Аарыг малдың турган кажаазын, чем салып бээр саваларын дезинфекциялаар, эм холуктуг чугай-биле чугайлаар. Мал ажылында улус кижи эмчилериниң хайгааралынга доктаамал турар ужурлуг. Бруцеллёзка удур малчыннар, оларның ажы-төлү-даа сыкыртқан турар.

Чамдык малчыннарны көөрге, бир эвес ниэ бруцеллёзтуг болза, мал эмчилери чугаалан турда-ла, саап ижер чаңгыс малым дээш, оны чарыгдаваын бодаар, ол дээрге канчап-даа шын эвес. Бо аарыгның кайы хире айыылдыын үргүлчү бодап чоруур, оон камгаланырының бүгү аргаларын сагыыр херек.

Валентина ЧАДАМБА.

Кижилер болгаш чылдар

ҮЖЕНГИ ЧАС

Чоокта чаа, апрельдиң эте хүнеринде, Кызылдың педагогика институдун кады доосканым, ам хоочун дирти бергем башкыга үжуражы бердим. Ол-ла институттуң организаттаалы улусчу чанчылдарны кижизидилге херээнге ажыглаар дугайында конференцияга киржип чораан болду. Аңаа ол улусчу педагогикада экология айтырыгларының темазынга дыннадыгны кылган. Черле ынчаш конференцияга чугаалашкан айтырыгга сеткил хаңган, чаа, солун, ажыктыг үүлдерни хейлү билип алганынга өөрүп чор.

Ынчаныймайн канчаар, башкы кижиге ош-өөрүдүн өөренири, чаа, солун үүлдерни чыры, ажыглаары кончуг чугула. Хоочун башкыны мынча чылдар дургузунда конференция, хуралдарга, дуржулга солчулгаларыга бо-ла көөр, үжуражып чугаалажыр кижи мен. Шилип алган мергежилинге, шынап-ла, бердинген, чаартыкчы, дилекчи, эвес солуглалыг башкы-ла болгай. Эш-өөрү-дээ мактаар, оон дуржулгазындан өөренир, билип алырынче чүткүүр кижи. Ол ам институт доосканындагы үженги чазын үткүп турар. Чогум школага башкылаа-ла 38 чыл болуп турар.

Башкы эртемнинг бүрүн школазын эрткен кижи-дир ийин. Башкы училищени база дооскан, үш чыл ажылдаан, төрээн Тывазының баштайгы дээди өөредилге черинче эштери-биле кады киргеи. Мен бодаарымга, ол черле часпаан кижи, эки башкы деп мактадып, оны ажыл-хереек-биле бадыткан чор ышкажыл. Улус өөредилгезинин тергинин, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы. Тыва кижинин чоргааралы болур — тыва дылды, литератураны ынча чылдарда уругларга угаадып чоруур. Оон хары ам пенсия назыны ашса-даа, башкылавышаан хевээр.

1956 чылдың алдын күзү үүне. Кызылдың педагогика институдунуң чаа киргеи студентилери Бии-Хемниң «Өөк» совхозка дүжүт ажаалдазынга дузалажып турдувус, ынчан тарда магалыг-ла үнгеи турган ийин. Шаңга эзлечжип, дүн-күн чок ажылдап турдувус. Ол күскү эки ажылывыстың херечизи бистиң-биле кады өөренип киргеи Ховалыг Товариштай дээр эжиниг шырак шаннал алган болгай.

Чаа-ла чыглып, өөренип киргеи оолдар, кыстар бот-боттарывысты билчип, таныжар апардывыс. Бистиң аравыстан шала ылгалдыг, башкылаа-даа каапканнар бээ бар үүве. Олар черле иле, школаны чаа доосканы бистерни башкара аарак коорлер болгай. Стажтыгларының аразында Валентина Седиповна Шурук (Бак-Кок дээр турган) база турган. Сиреш, биче магаботтуг, чазык-чаагай, кижиге кезээле характарының чымчаа-биле коор, арындан хулумзуг ыраас ол эжиниг кончуг. Бодун черле ап чорууру бир янзы кижи. Баштайгы курска гимнастика секциязынга киреэлдеп-даа турду.

Ам сактып ор мен. Эригчымчак сеткил, кижиге эн чоок хамаарылга оон мөзү-бүдүжүн тодарадып турган. Бистиң студент болуувуске-даа, черле институтка ол эки студентинин ат-алдарын дораанна чаалап алкан. Хөй-ниити ажылы дээрде мырыкай кайгамчык кижи. Ынчан студентилер Кызыл хоорайның чурттакчылыг кварталдарынга агитаторлаар үүве болгай. Ызырар иттар-ла кончуг, оон өске биске коргунчуг үүү турар боор. Чүнүл-даа мурнуга тура дүшпес, аныяк-чалыы, от-кос дег үевис-ле болгай.

Валентина Седиповна-биле бо чазын ужуражып келгеш, үжен чыл мурнундагы үевисче чайгаар-ла шыммып кире бердивис. Сеткил хандыр хоорежип, эш-өөрүвүстү, башкыларывысты сактып ордувус. Башкыларывыс ынчан чурттун улуг-улуг хоорайларындан келгилээннер үүве, чамдыктары бо: Бажутиннер, Ковалевтар, Долгополова, Коптева, Скрипов, Азовцев, Гельдман, Шулуу, Оргу, Куиза, Салызымаа дээш өске-даа он-он аттар. Бистерни дээш кайы хире кызымак ажылдап чоржуктар, хөөкүй башкыларывысты, а бис база колдуунда-ла оларга кончуг эки хамаарылгалыг турган бис. Чурум алдаар деп үүве сагышка-даа кирбес, хоорайның ол-бо уштарынга хемзинг бичии общежитиелеривиске таваар, шөлээн чурттап тургуладывыс. Бисти кым-бир кижи коргудып, дүвүреппдаа турбаан. Магалыг үе-ле болгай. Бүгү-ле үүлдер кижилерним боттарындан хамааржыр үүве-дир ийин. Кым-даа кижи бодунуң салым-чолунуң дарганы болгай. Күзээнинг чедер сен, сураанын тывар сен. Өске кым-даа белен амыдыралды сенээ шаңнаваас.

Ол чылдарда Тываның тараалан районнарын барык одурту ажылдап кааптывыс але. Ынак, төрээн Кызылывыстың тудуг-суурун, парксесерликтерин тургузчуп кылырынга үлүүвүс кирген, үш метр ханы канализация оңгарларын хол-биле казып турдувус. Бистин кылчын каапнывыс сесерликтерде ам бистиң урулгарывыстың ажы-төлү ойнап, халчып турлар ышкажыл.

Экзамен дужаарда мурнун былаажыр кончуг бис але, үүге ындыг дээр сен, эвизи-ле ол турган бээр, үүге дээрге курстун чартык кезин эки өөренип, бедиткен стипендия ап турганын утпаан бис. Ынчаарда чаа-ла чогааттынып турган лирриктиг ырлар (авторларының бирээзи бистиң чаңгыс курсчувус, Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эниик Кудажы-ла болгай) чапсарларда аудиториялардан аянныг аялгалар дыннаглыаар үүе, баштайгы шекелдеер чоруп турганы ол. Дүжүт ажаалдазынга баштайгы харга чедир ажылдааш, (Тацдынын Арыг-Бажынга), Социалистиг Күш-амылдың Маадыры чораан Александр Түргеп-оол даргадан ажыл телевиракте кириштир кидис идиктер-даа ап турдувус. Ам бөгүн кижиниг кидис идик-биле шаннаар болза, шынап-ла, магалыг-дыр көрем. Өртек дээрге талыйган аа.

— Алаш чурттуг болгаш, чугаам бешин ыытқыр кижи болгай мен—дээш, Валентина каттыра-дыр. — Ылаңгыя ачамның бүдүжүн дыка дээзин мен, хоочун ажылдакчы чорду, негелделиг, үлүгүлдаа, бичеин-даа хүндүлээр...

Бак-Кок Седип деп хоочунуң уруу Вала шак ындыг мөзү-бүдүштүг кижи болган. Ылаңгыя башкы кижи бичиилерин хүндүлээр, оларны кижи деп көөр-ле болза, ол кажан-даа часпас, чаштар дээрге база кижилерле болгай, хомудаар сеткилдиг, ооруур-даа, чоргаарланыр-даа. Уругда шак ындыг эгеин үреп каптар болза, оны хедерлендирип аар болза, оон орта кижи үнери чамдыкта бергедээр, берге дижирвис толдер ам-на тывылганы ол. Клазынга, школаңга уругларның сагышсеткилин чаалап ап, оларга идегээр, бүтүрээр-ле болзунза, олар база сенээ ынчаар харыылаар. Валентина Седиповна баштайгы чылдарда Каа-Хемниң Суг-Бажынга, оон соонда Улуг-Хемге-даа ажылдап чорааш, уруглар-биле шак ынчаар харыылажыр турган, оон идегелдиг дузалакчылары-даа — ада-ислер, оларның-биле эп чок болза, база чорук чогувас.

— Ада-нелер-биле ажылдаары тоң берге турган үелер база бар, арагага дулнүрлер тургулаар — деп, башкы болаанган дег чугаалай-дыр — Дыка берге хире оолларны ыыдаар шаам-биле деткип, дузалап чорааш, ынчалыгдыр оруунче кирген мен. Олар-даа, ада-нези-даа чогум черле утпас боор чорду—деп түүнегилеп. Мен база оон-биле чөпшээрежип ордум.

Бо башкы ам Барыын-Хемчиктиң Барлык ортумак школазында 1968 чылдан бээр ажылдап, тыва дыл школаларда чоруур. РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы хүндүлүг атты аңаа 1983 чылда тывыскан. Улус өөредилгезинин тергинин. Оон башкы ажылының үзүүн оруу солун, үнелелдиг, ажыл-хереекти чорук-биле долган кижи-ле болгай. Улус мурнуунче үнүксээр, ушта хаалыксаар, кенеш сеткил ында чок. Шак ындыг чиик алдар сүрүксээр кандыг-даа мергежилдиг кижилериниг кымныг-даа хөөнү чок. Болу чайгаар-ла ажылынга алышкан чоруур, бердинген, шыпчы — шак ындыг башкыларла үүвенин алыс үүн тып, макталга толептиг ажылдап чоруурлар. Ажылга бердинген Валентина Седиповна ишкаш кижилер-биле бир коллективке кады ажылдап чоруур эштериниг база чиик болуру чугаажок. Бо башкының дуржулгазындан өөренип ап, ону эриг-чымчак сеткилдиг аваазы-биле дөмей бодап чоруурумуз дугайында аныяк башкыларның үнелелин бо-ла дыннап келдим, солунларга-даа бижип турдулар. Барлык школазында эте класстарның өөредилге эргелекчизи Валентина Саичытовна Сундуйнуң, эте класс башкызы Кара-кыс Каадировна Хомушкунуң дугайын хоочун дагдыныкчызы чылыг состерни соглеп орар. Кайыдаа школага эки ажылдың, чедишкининг үнделгени — эге школа, кол база ол. Черле ындыг-ла болгай. Тыва улус «кижи болуру чажындан» деп аңаа эвес дижирлер. Башкының ажылын соонуургаар, оон арга-сүмезин эдерип, чедишкининг ажылдап чоруурларының аразында ол школаның башкызы Луиза Балчый-ооловна Дамбар дээш оске-даа башкылар бар. Хоочун башкы оларынга бүзүрээр, кады ажылдап турар кандыг-даа коллективте кижилер бот-боттарынга бүзүрежир, шыпчы, негелделиг болурундан артык үүве чок.

— Тыва дылды, литератураны школачыларга өөредип турган, кандыг темаларны эн-не сонуургаар сен? — деп, башкыдан мен айтырдым.

— Лексиканы дыка сонуургаар мен, литература материалдары мөзү-шынар кижизидилгезинге ажыглаарынга таарымчадыг. Амыдырал-биле холбаары кажан-даа чугула...

Ол районда тургустунган «Тыва дыл» пнитилелиниг идепкейлиг кежигүнү. Анда хамаарышкан темаларны ажылдап кылып турар. Экология темазынга эн хандыкшылдыг. Физика, химия башкылары-биле кады планнап алгаш, холушкак кичээлдер эрттиреринге сонуургалдыг. Озоннуг каът ышкаш айтырыгларже кичээнгейни салып турар.

Башының чоргааралы — өөренникчилери, 38 чыл дургузунда ол чеже кижиниг салым-чолунга киржилгелиг болганы? Чеже ада-не-биле чугаалажып, сүмелешээнил — саваары берге. Барлык суурнуң Эрик кудумчузунга Седиповнаны бо-ла көрүп болур, ада-нелер, чон-биле чугаалажыр, айтыржыр үүве-ле ында хей. Болунуң беш үрүнүн бирээзи — школада башкы, өскези — уруглар садында кижизидикчи. Хеймереги Анда бо чылын школаны дооскаш, аваазының доосканы Кызылдың педагогика институдунче тыва дыл, литература талазы-биле өөренип кирер күзелдиг. Чаагай, чырык күзел-дир. Оон чоруу черле бүдүрүнге бүзүрээр мен. Аваазының хөрээн уламчылаар деп турар кижи ышкажыл. Эки-дир.

Уругларының адазы Владимир Шурук— чолаачы, кинемеханик, газ ажылдакчызы, хоочун башкының идегелдиг эжи, челенгинжи, мынча чылдарда өөрүшкүү, кадыг-бергеин кады үлежип чоруур. Уругларының аваазының чайкызыг чок, чымыштыг ажылын бирден бирээ чокка билир эки кижи, ол эвес болза, Валяга дөмей-ле берге, кижиниг идегелдиг эжи деп үүве ол хире-дир.

Үжен чыл мурнундагы апрельдың база катап сактып келдим. 1961 чылдың апрель 12-де Кызылга база кайгамчык аяс чаагай өөрүшкүлүг хүн турган. Гагаринчи частыр ийин, шуптувус өөрүп, байырлап турдувус, эштеравистим ынчан төрүттүмгеи дуң оглун Юра деп адап алган бис. Ол оол ам үженнеп турар, ада-незин Сарыглаңлар кайызы-даа башкы, Чоон-Хемчикте, эчазы ам партия ажылында, чогум Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы кижи болгай. Үш Таныстыгын ийизи ам-даа ажылдап чоруурлар, бирээзи, хараалаан, аныяк чылдарында-ла чок болган, оон бирээзи Эрзинде, ат-сураглыг хоочун башкы, өскези Кызыл-Мажалык школазында төөгү башкызы, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Улус өөредилгезинин тергинин Ооржак Сеңмит республиканың башкылар билим бедидер институдунга үр чылдарда директорлап келген, ам-даа ында ажылдап чоруур. Доңгак Дүктүг-кыс, Доңгак Көкей-оол, Кыргыс Байырлаң башкылавышааннар. Эштерниң аразындан чоп арны кызытып чоруур кижи чок, шупту торээн Тываның чаагай чоруу, келир үезин дээш үлүүн кадып, ажылдап чоруурлар. Оларның аразында түгле башкылар-даа эвес, ийи-бир эртем-билиг, партия, совет, парлаг ажылдакчылары-даа база бар үүве.

1991 чылдың эргилделиг, кадыг-ширинг чазын чурттап эртип тур бис. Үе шапкындыр, шагның эргилдези база чамдыкта нарын берге-даа болгулаар-дыр. Бисти сорук киирип, үүлгеп чоруур чырык сеткилдер бистерни кижи бүрүзүнде хөй болбайн канчаар. Шилип алган идеаларывыска тыныг болуп артар бис. Үүге дээрге бистиң эртем-билигиг кылдыр өөредип, кижизидип каан үеже шак ынчаар даалдырып турар. Амыдыралдың хөй бүрүзүгеи шаңнын агымынга чоргаар эштип, кижилерге үүгле, эвин шаңнар бараалаңнып чоруур. В. С. Шурук ишкаш кижилер хей турда амыдырал дөмей-ле солун.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Кызыл хоорайда дөрт дугаар профтехучилищениң сургуулдары уран чүүлдүң көрүүлеринге идепкейлиг киржип турардар. Оларның хөй кезинин уран талантылыгдар деп үнелеп болур. Бот-тывынгыр уран чүүлге хамыкшыырынга ында башкылар чогаадывы үлүгүн киирип турар.

Ол училищеде кан чыл буруңгаар ырының болгаш танпының ансамбльдерин тургүскен. Олар талантызын улам баймдып, зона көрүүлеринге барып киришкен. Училищеде хылдыг хөгжүмүнүң хөй ойнакчылыг оркестри Кызылга болган улуг концерттерге кашдаа удаа киришкен. Ында аныяк ойнакчыларның билигмергежинин улам бедидеринче арчаңгейни салып, театрга тыва шилерниң үүселделерин үдээринге-даа киириштирип болур арга бар дээрзинге идегел бар апаргаң.

ЧУРУКТАРДА: № 4 профтехучилищениң хөгжүмчүдери Рада Хертек, Сам-оол Чечен. Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

АДА-ИЕНИҢ БОТ-ҮЛЕГЕРИ

Кижизидилгеже, ылаңгыя биче чажындан ог-бүлеге хол кичээнгей салып турары, «Кижи болуру чажындан» деп рубрика «Шын» солунда ажыттынганы-даа өөрүмчүгдүр.

Орус, тыва, хакас, буят дээш кандыг-даа пашия чоонда мөзү-бүдүш талазы-биле төлептиг-даа, төлеп чок-даа кижилер бар. Оон ындыг дески эвес боон турары ог-бүлеге биче чажындан кижизидилгеде деп бодаар мен. Бир эвес чаш урутнун угаан-медереги болгаш черле ниити кадыы быжыг, эки болза, оон төлептиг хамааты боон озүп доругарынга, чүү-даа мурнай, ада-нениң талазынан шын кижизидилге, топтуг үлегерчижек херек. Биче чаштарга ада-нениң чугаа-домаа-даа, арын-шырайы-даа, идик-хеп кеттиспри-даа топтуг, чараш, аянныг болур үжүрлүг. Хей уругларны өстүрүп доруктурган болгаш ону бодум эки билир мен. Хей уруглар харын-даа бот-боттарынга дузалажып, азыраачып, ажаажып, эптиг найыралдыг, бир деминг боон озүп доруга бээр үүве. Ынчалза-даа оларны углап баштаар улус—чүгле ада-не.

А ийи-чаңгыс уруглар өстүрүп доруктурары тоң берге деп бодаар мен. Чүге дээрге хамык ажаал-чеңээл, кижилер өзүп келгеш үнп, ыйынкыйын, чассыг болганындан бичии-ле бергелерге таварышкаш, оон уштунуп үнер аргазын коңгус билбес, ындыг куштуг тура-соруг чон болгулаар.

Ийи-чаңгыс кижилер чурум үреп, угаан-медереги быжыпаан өске бичии кижилерге багай салдар чедирер. Мээн бодап турарым ындыг бичиизинде ада-незиниң чарылгаш, будун өскүс арткаш, дорт кижизидилгеге алыр кижилеря чок болгаш будула бээрлер база бар болгулаар. Ийиде, ада-не диңг чорааш чарды - бээр, а уруглар чартык өскүс артканда, ол базала кижизидилгеге салдарлыг апаар Үште, ажы-төлү көрүп, билип турда-ла, ада-не төлеп чок үлегерин коргүзер. Чижээ, арага-дарыга суудулуг, уруглары көрүп турда-ла алгыжар, чошкур, эки-багай сестер октажыр. Кижизидилгеге хамааржыр оон кандыг эки үүве үмер деп.

Уруг-дарыг кижизидилгезинге ада-нениң бот-үлегери база улуг рольду ойнаар деп бодаар мен. Чүге дээрге бичии уруглар аажок өттүнүүчел: кандыг-бир үүвенин ыяап кеже өттүнерин орадлажыр. Өттүне-өттүне өөренир дижир болгай бис. Оны чогумна бичиилерге хамаарыштырып болур. А ол угаанының хире-шаа ындыг бичии «мугулайдар» багай-даа үүвенин өттүне-өттүне өөренип алыр.

Чамдык ада-нелер уруглары кичээл үзүп, чурум үреп каарга, башкыларга чарбып болуларын кижи бо-ла дыннаар. Ол окта шын эвес, а дешир сургап, соора өөредип, кижизиптип турары ол деп бидир мен Ынчангаш ада-нениң бот-үлегери кандыг болдур, ажы-төлү база ындыг болур, оларны ынаап дозел салгаар деп бодаар мен.

Мартна СОСКАЛ.
Коммунист. Маадыр-ие. Кызыл хоорай.

САГЫЖЫМГА ЧЕТПЕЙН БАРДЫ...

Бо чылдың март 12-14 хүннерде Кызылга республиканың башкыларының «Чылдың башкызы» деп конкурузу болуп эрткен. Ону фестиваль деп-даа адаар чорду. Бо солун эгелээшкин боору чугаажок. Ынчалза-даа бо удаада чедимче чок эрткен. Оон чылдагааны конкурсту (фестивальды) канчаар эрттиреринг баш бурунгаар ылавылап бодап албааны деп бодаар мен. Ынчангаш бодумнуң бодалдарымны илередир деп шинтпирледим.

Фестивальга киришкен башкыларны, кодээ базаа хоорай школаларының башкылары деп ийи аңылаан. Ол биске хомудаачыг болду. Кодээде чурттап, ажылдап-даа турар болзувусса, ажылывыска хамаарылгавыс, арга-дуржулгавыс хоорай школаларының башкыларындан канчап-даа дорайтаваан. Оон ынай хой башкыларны Кызылга чыыл турган херээ бар бе? Ындыг конкурстарны ийи чыл улаштыр эрттирип келген Таачы Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарының бо талазы-биле арга-дуржулгазын үүге ажылдаавыл? Черле ынчаш, башкылар билим бедидер институттуң методистери фестивальга дыка харыысалга чок хамаарылгалыг болгаш дээрзин дараазында чижек бадыткан болур. Фестивальдың киржикчилерин Кызылдың № 3 школаның башкылары март 11-де маңаар, эрги-кавдыг темаларга мөгөөлдер болурун биске таныштырар турган. А олар чоруй барган болду. Бир темага кичээл эрттирер турган мен. Оон мурнунда теманы башкы аараан, өөредпээнинден белеткеннеп алган темаңга кичээл эрттирер арга чок болдум. Кичээл эрттирериниг дузалажыр өөренникчилер дилээримге, ойталап турдулар. Бир эвес баш бурунгаар ужуражып, дугуржул, организаттаан болза, ындыг үүлдер турбаза чугаажок. Мээн эрттирген кичээлимге башкыларның чамдыызы олуржур арга чок болганнар. Үүге дээрге класска сынмааннар. Өөреникчилерни долгандыр олуруп алган башкылар оларның достут ажылдарынга шаптыктыг боллу. Класска сынмаан башкылар кичээлге олурушпайн чоруй барганнар.

Конкурска киришкен, кичээлдер эрттирген башкылар-биле чоок таныштырбайн барганнар. Оларның канчаар ажылдап турары, мандыг чаа үүлдерин кылганыл, чогаадыкчы планнары кандыгыл дээш билип алган болза, эки-ле ийик.

«Чылдың башкызы» деп атты чүү дээш тыныып турары база эки-ле биллиримейн барды. Чаңгыс кичээл эрттиргени дээш бе аңы доктаамал чогаадыкчы башкыдаашкын ажылы дээш бе? Конкурс аңы фестиваль оон киржикчилериниг сагыжынга четпейн барган. Ол дугайында олар боттары чугаалап турганнар. Чалбыыталып хып, чалымы-биле чүүдектерни сергедип, чогаадыкчы сбоук кюриятер кичээлдерниг эрттейн барганы хомудаачыгдыр.

Иргит ДОСТАЙ.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

ШИЛИНДЕК КОМАНДАДА КИРГЕН

Тываның ушу федерациязының Самбажык аттыг дайынчы мергежил школазының ушу салбырының шилиндек командазының кежигүннери Новосибирск хоорайга Сибирь зоназының командалар аайы-биле бирги черн дээш маргылдаазынга киришкеш келген. Ол маргылдаага Томск, Новосибирск, Кемерово, Красноярск, Новокузнецк хоорайларының болгаш Тываның командалары киришкен. Бистиң команданың кежигүннери шырак чедишкиниг болган.

Ушунуң «нан-цюань» (муриту чүктүп чудуруу) деп хевиринге херээженнер аразында Чойгана Кара-Сал, Юнона Чооду, Анда Нурсат олар 1-3 черлерни дараалаштыр ээлээн. Эр улус аразында ол хевирге Демир Чавынчак ийини черге төлептиг болган. «Да-део» (алебарда) хевирге эр улус аразында бирги черни Комбу Баймс-оол ээлээн. «Тайцзи-цюань» хевиргеер болгаш херээжен улус аразында бирги черлерни база-ла бистиң төлээлеривис чаалап алган—Сенги Соян болгаш Чойгана Кара-Сал. Устуде ады киргеи шаннаалыг черлерни ээлээн бистиң спортчуларывыс Сибирьниң шилиндек командазының составында киргеи болгаш август айда Орел хоорайга эртер Россия Федерациязының бирги черн дээш маргылдаага киржир.

Александр БАПКАРА.

УКРАИН ДЫЛДА ТЫВА ЧОГААЛДАР

Тываның комсомол шаңналының лауреады Н. Пшеничный тыва шулук чогаалын украин дылче очулдуруп, Украинаның өнзы-бүрү солун, сеткүүдериниг парладып, бодунуң чонунга таныштырар талазы-биле улуг үүлени бүдүрүп чоруур буянныг кижилериниг бирээзи. Оон дузазы-биле украин номчукчулар М. Кенин-Лопсанның, Ю. Кюнзегештиң, О. Сувакпиттиң, А. Даржайның, К. Черлик-ооллуң, Н. Кууларның болгаш оске-даа авторларның шулуктерин боттарының дылында номчуп, таныжар аргалыг болган. Н. Пшеничный парлаттынган шулук бүрүзүнүң эгезинде Тыва дугайында болгаш авторнуң дугайында кыска тайылбырны үргулчу берип чоруур.

Чоокта чаа Киевтип «Радяньский письменник» ном үндүрер черинге парлаттынган «Поэзия — 90» деп чыындыда Н. Пшеничный эртемден, чогаалчы, очулдурукчу М. Кенин-Лопсанның дугайында тайылбырны бербишаан, оон беш шулуун очулдурган. Ол болза «Тас-оол кудуу» «Адазының чагыы», (Монгуш Оттук дугайында шулугледен үзүндү), «Арттыг алганны», «Үннер» болгаш ийи дөрт одуруг шулук. «Поэзия» деп чыынды ном 1968 чылдан эгелеп чыл санында үнүп турар.

Н. Пшеничныйның очулгазы-биле М. Кенин-Лопсанның бичии уруглар-ла бижээни «Сыгырганың ырыы» деп чечен чугаалар чыындызы 1991 чылдың февраль айда үнген «Незабудка» сеткүүлде база парлаттынган. Ол ном болза Дубно хоорайның школа назыны четпээн бичии чаштарының квартал санында үнүп турар ынак сеткүүлү-дүр.

Зоя МОНГУШ.

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының ажылдакчызы.

АДЫ ЧАҢГЫС БОЛУР

Моон мурнунда Шагаан-Арыг хоорайны Шагонар деп адаары нептерсигей турган болза, ам ону чүгле тывалап Шагаан-Арыг деп адаарын доорей Советиниң сессиязынга депутаттар шинтпирлээн.

Шак ынчаар Тываның бир улуг хоорайының товгу бүүгаар алтын шаг-үеним негелделин дүүгаар эгилип алырын хоойлуулуктан. Хоорайны моон соңгаар орустап-даа, тывалап-даа чүгле Шагаан-Арыг дээр.

Оон ангыда депутаттар хоорай тулугларынга моон соңгаар Саяа артындан чаңгыс-даа химик бээр доокшулаттаанын шинтпирлээн.

Кодур-оол ОЮН.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17, ◆ приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ орлакчылары — 3-45-93 Кидистер ◆ партийни-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылынын — 3-31-98 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодаа ажылагый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал өтүрүглар — 3-34-57; сепортлар болуу — 3-34-39 ● ягаа киллизи — 3-39-03; ◆ өчүлга — 3-31-03 корректорлар — 3-34-19; ● индустриялар — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота түүннеринде үнер. Чыла 260 кутан үнер. Кемгээди 2 парлаг аңаа.
Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер-ие полиграфия болгаш ном садыының керектериниг талазы-биле курсче комитетиниң типографиязы. Кызыл Шетиниг болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Индекс 54241.

Чатыг № 83.

Телевидение

АПРЕЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртенги 9.00 «Ажылтыр чарылгачы». 9.20 Мультфильмнер. 9.45 Чемпионнар-биле кады. 10.00 «Чер — бүгүленин» Уран-чечен телефильмиин баштайгы коргузуу. 1-ги сериязы. 11.15 Уругларның музыка клуву. 12.00—12.15 ТМА.

15.00 «Элезинде чйн кижи». Уран-чечен телефильм. 16.05 Сонуургактарга «Коллекционер» 16.20 Музыка шыгжамыры 17.00 Телефильмиин баштайгы коргузуу. Улегтүр бүдүрүлгелериниг дузалал ажыл-агыйын хогжүдер дугайында. 17.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли) 18.20 Телерадиоконкурстун лауреады ырлаар 18.30 ТМА. 18.45 Делегейниң от-бүле туризми. 19.45 «Чер — бүгүленин». Уран-чечен телефильмиин баштайгы коргузуу. 2-ги сериязы. 21.00 «Ус». 21.40 С. С. Прокофьевтиң төрүттүүгеи хүнүнден бээр 100 чылынга турасхаткан байырлыг кежээ. ССР Эвилелиниң Улуг театрындан дамчыдылга. 23.40 — 00.45 Телеспектакль.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм «Үшкер». Телефильм. 8.35 9.35 Физика 9-ку класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Илги чылы. 10.35; 11.35 Музыка 5-ки класс 11.05 «Уран чүүл календарь». 12.05 — 14.20 Хоккей. Делегей чемпионаты. Финляндиядан дамчыдылга.

• • •

16.45 Аажы-чаа этиказы.
КЫЗЫЛДАН
17.30 Уругларга фильм 18.45 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.15 «Биче будүрүлгелер». Эрзин, Гес-Хем районнарын биче будүрүлгелериниңден дамчыдылга. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыгыг удуар, чаштар!» 20.15 Г. Свиридов. «С. Есениниге турасхаткан шулуглер». 21.00 «Ус». 21.45 ССРЭ-ниң Дүүмү Советиниң сессиязында. 22.45 — 01.20 Уран-чечен телефильмиин 1-ги, 2-ги сериялары.

ҮШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 «Будуулуглер». Рынокче шылчалге үеэзинде тыптып келир экология айтырыгларының дугайында. 18.50 Коллаж. 18.55 Россияның парламент медээчизи. 19.10—20.00 Г. Свиридов. А. С. Пушкиниң «Дувулуг шуурган» деп тоожузунга музыкалыг иллюстрация.

Кино

АПРЕЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Секретный указ императора» (Кыдат) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Поросенок Чок» 9.00, 12.10, «Дорога Давиду Сасунскому» 10.20, 13.30, «Пламя» (Индия, 2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Столкновение» 14.00, 18.50 (узаткан), «Мистер Индия» (2 сериялыг) 16.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Солнце в пасмурный день» 14.50, 16.50, 18.50 (узаткан) шактарда.

Фестивальче чалалга

1991 чылдың апрель 27-де, 14 шакта, В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга республиканың чылдыг хөгжүм ансамбльдериниң болгаш ном продуктериниң «Тыва аялгалар-91» деп корулде-конкурсу болур.

Чоон-Хемчик районунуң «Челээш».
Тес-Хем районунуң «Хава».
Барыын-Хемчик районунуң «Чедиг-Хаан».
Өвүр районунуң «Ангыраак».
Улуг-Хем районунуң «Уран».
Монгун-Тайга районунуң «Мөгөн-Бүрен».
Бай-Тайга районунуң «Чаңгы».
Кызылдың уран чүүл училищениниң «Интернат».
Кызыл хоорайның культура клубунуң ансамбли.
Эрзин районунуң «Хуваанак».

Апрель 28-де 14 шакта В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга түнгей концерт болур. Билеттерни Ленин кудумчузунуң № 15 бажында методтопте салып турар.

Оргкомитет.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 ЫЛДА УНЕЗИЛЕТТИНГЕН

1991 чыл апрель 25 четверг № 75 (14575)

(Чагдар ортаа 6 коп.). Садар ортаа 10 коп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Часкы хүн чылды чемгерер.

ЫЯК БЕЛЕТКЕП ТУРАР

«Алдан-Маадыр» совхозта гидротехник Чучун Оржактың удуртулгазыбиле совхозтуң чер ажылдыглары часкы хову ажылдарында белеткел ажылдарын баш бурунгаар чорудуп турарлар. Совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылын ниитизи-биле 2011 гектар черге тараа, мал чеми культураларын тарыыр.

База-ла амыр эвес план. Ынаыг болганда часкы тарылганы организастыг, шинарлыг эрттирип, хову ажылдарынга белеткелди шыңгыырадыр сорулганы салганнар. Алаштын, Актың суггарылга системаларының дөстерин аштааш, сугну шөлдерже бадырганнар.

Совхозта ниитизи-биле 9 суггатчы эвенода 64 суггатчыны четчелээн. Суггатчылар ажылдап киришкеп.

Сайыр-Аксы деп черде Анатолий Сарыглардың 8 кижилиг звенозу 133 гектар, ол ышкаш Актың суггарылга системазында Вячеслав Сарыглар удурткан 5 кижи составтыг суггатчылар Улуг-Хараганда 86 га хөй чылдыг сигеннин суггарылгазын шуудады берген.

Алаш аксының Чангыс-Теректе эрги арат бугазын чаартып аштааш, сугну бадырган. Кызыл-Хадының буга-сумуннарының ашталгазын база кылыр. Бугалар дөстеринде даштарны тырып, моондак, чалдарны тургузуп турарлар.

Тараа шөлдерниге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни соорттур. Тараажыларның, механизаторларның ажылдаар. чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш хову турлагларын ыяк белеткеп турар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ЧАШ-ТАЛДАН ЭГЕЛЭЭР

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң механизаторлары часкы хову ажылдарынга белеткелди часкы когурумнуг. соок хүннер турза-даа, хүн бүрү чорудуп, ол ажылдарга ажыглаар техниканы, кожут болгаш көдээ ажылагый машиналарын белеткеп ап келгеннер. Чылыг хүннер келгени-биле кады баштай хову турлагларынче суггаттыг шөлдернин эзелери үнүпкен.

Бо совхозта Михаил Сергжитке удурткан суггатчылар звенозун ажыл-агайның тараажылары эки билирлер: звено бедик дүжүттү өстүрүп ап шыдаарын эрткен чылын-на көргүскен. Олар сеглээн сөзүнге ээ болуп шыдаан. Ниити үүнел мындыг болган: звено кежигүннери люцернаны бир гектардан-на 40 центнер алырын планнаан, оон 19 центнерин хойну ажаап алган.

Ам звено ол-ла шөлдерниге үүнүпкен. Баштай олар ажылын Чаш-Талдан эгелээр Ыда 150 гектар кукуруза шөлү бар. Бо хүннерде звено кежигүннери ыда суггарылга ажылын эгелей берген.

Кукуруза шөлүнге суггарылга ажылдары доосту бээри билек, ол звено Улуг-Ховуда люцерна шөлүнге баар. Анаа чеде берген, баштай буга-сумун үнүнүн богун аштап арыглаан, оон соонда суггарылганы долу күш-биле чорудар.

Боттарынга быжыглаан шөлдерниге олар суггарылганы барыкла чай дургузуда кылыр болгаш анаа кезилдеп ийи удаа чорудар деп шиитпирлээн. Ийи-ги шилдеги олар августа эвенгүүнде эгелээр.

(Бистиң корр.).

ДҮҮН, АПРЕЛЬДИҢ 24-ТЕ, СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ МОСКВАДА АЖЫТТЫНГАН, АҢАА ЧУРТТА БОЛГАШ ПАРТИЯДА БАЙДАЛДЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫН ЧУГААЛАЖЫП ЭГЕЛЭЭН.

Дүүн

ШУУДААН

«Мурнакчы» совхозта өшкү кыргылдазы апрель айның ийиги чартында эгелээн. Бо чылын агаар-бойдус соок, час орайтаан болгаш кыргылдаже айыттынган хуусаазындан шала озалдап кирген. Ынчалза-даа амгы хүннерде ажылдың шуудай бергенин пункт эргелекчизи Өлет-оол Донгак чугаалаар.

Чыл санында-ла кыргылдага киржип келген, даандырган хөрээн эки билир 14 кижи составтыг звено совхозтуң 6 кодан сергезин кыргаан. Олар мун ажыг башты бо хүннерде кыргып дооскаш, дүүн өшкү чөогүн ажаап алырынче киришкен. Кыргылданың эге хүннеринде-ле Надежда Кендябан, Наташа Борбай-оол, Любовь Борбай-оол болгаш өскелер-даа шалыпчыларның одуруун баштай бергеннер.

Кыргылда пунктузунда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Хачылар четчелеттинген. Өшкү кадарчыларының кайы хүнде келирин график өзугаар чурумчуткан. Изиг аъш-чем-биле хандырылганы багай эвес организастаан. Ажылдың түнелин хүн бүрү үндүрүп, мурнакчыларны адап, чарлап, кыргылдага үүг шаптыктап турарын сайгарып, үүле-леректи шалыпкын доозарынче кыргыкчы бүрүзү күжениишкинин салып турар.

Дадар-оол СҮРҮН.

Бөгүн

СОНУУРГАП КӨӨРЛЕР

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң мурнакчы ажылчыннары — шупту 20 кижи— Сибирьниң эртем болгаш культура төвү — Новосибирск хоорайда бо неделяда туристеп чеде берген.

Олар анаа ук областың тургустунганындан бээр бо хүннерге чедир сайзыралы-биле, төөгүүнүң тураскаалдыг черлери-биле таныжып, күш-ажылчы коллективтерге чедип, солун үүлдерни көөрлер.

Туристи бөлүктүң кежигүннери бөгүн ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Академхоорайжыгажынга баарлар. Ол хоорайжыгашта Сибирьниң эртемденнери ажыдап, чурттап, ук девискээрниң келир үеде сайзыралының талазы-биле эртем ажылдарын хүн бүрү чорудуп турар.

Чыраа-Бажының туристери Новосибирскиниң операның болгаш балеттың сураглыг театрын база сонуургап көөрлер.

(Бистиң корр.).

«ТЕАТР ЧАЗЫ»

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрының тыва шии бөлүү Чөөн-Хемчик районга «Театр чазы» деп шии фестивалын апрель 22-ден эгелеп организастыг чорудуп турар. Артистер ажыл-ишчилер-биле ажык чугааны кылып, театр ажылынга хамаарыштыр көрүкчүлерниң санал-оналын билип ап турар.

Театрның ийи бөлүү Куулар Сапык-оолдуң «Ыглаар-Дуруг», Монгуш Көжелдейниң «Үш эртемниг оол» деп шиилерин районнуң ажыл-агыларынга бараалгадып эгелээн. Баштайгы хүнде Чадаана хоорайның Культура бажыңынга болган көрүкчүлер-биле ужуражылга солун болган. Театрның режиссёру Ирина Лопсан, директорнуң оралакчызы Людмила Эртине болгаш чамдык артистер театр ажылын, оон сорулгаларын, артистерниң чогаадыкчы ажылдарын көрүкчүлерге таныштырган.

Чадаана хоорайның школачылары болгаш улуг-даа кижилер тыва улустуң тоолуг өзугаар биижиттинген «Үш эртемниг оол» деп шиини бөгүн көөрлер. Фестиваль ажылын уламчылавышаан. Көрүкчүлер-биле шак мындыг харылзаа театр коллективиниң ажылының база бир чаа хевири болуп турар.

Даарта

СӨӨЛГҮ БЕЛЕТКЕЛ

Кызыл хооркүүскомунуң чанында культура килдизиниң ырының болгаш танцының улусчу ансамблиниң тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга тураскааткан отчёттуг концертинге сөөлгү белеткел даарта доостур.

Бо ансамбльдиң коллективи үжен чылдар дургузуда чон мурнуунга докладмал бараан болуп, чоннуң дыштанылгазын ажыктыг болгаш солун эртиреринге эвээш эвес үлүүн киирген келген. Оон коллективи чүгле Кызыл хоорайга эвес, харын республиканың хоорай, суулларынче, күш-ажылчы коллективтерге удаа-дараа үнүп, боттарының тургузуп алганы концерт программазын чонга барааалгадып, ол талаазы-биле пропаганда болгаш кижизидилге ажылынга эвээш эвес рольду ойнап келген.

(Бистиң корр.).

КЫМ ТИИЛЭЭРИЛ?

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга районнарда ыры-хөгжүм ансамбльдериниң болгаш рок-бөлүктериниң «Тыва аялгалар» деп республика көрүлдези апрель 27-де эгелээр.

Чөөн-Хемчиктиң «Челээш», Тес-Хемниң «Хаза», Барыын-Хемчиктиң «Чеди-Хаан», Улуг-Хемниң «Ураң», Өвүрүнүң «Ангырак» болгаш өске-даа районнарның ыры-хөгжүм ансамбльдери болгаш рок-бөлүктер республиканың эрсим-методиктиг төвүнге даарта чылын келир болган көрүлдеге канчаар киржиринин моон соңгаарга сорулгаларының дугайында чугаалажыр.

Ыры-хөгжүм ансамбльдериниң, рок-бөлүктериниң кайы хире өскенин, ураң талантызын, күүселдеринин шынарын, сайыралын даарта болур республика көрүлдезиндеп билип ап болур.

(Бистиң корр.).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Кризиске удур ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң программа төлевилелин чугаалажын көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга апрель 23-те үргүлчүлээн. Санал бергениниң хөй муруузу чазактың киирип келген ол документизин деткээн.

Шиитпирлиг утланышкынарга, чижээ, машина бүдүрүлгезинге, план быраларының дутайын уттуп болбас деп, депутат Е. К. Лигачев чугаалаан. В. Е. Курташвилиниң болалын ёзугаар алырга, бүдүн чартык чыл дургузунда рынокту тургузары болдунмас, ону чедип алырынга он-он чылдар негеттинер. Депутат Н. К. Козырев программа төлевизелин деткээн.

Чазак программазының төлевилелинге хамаарыштыр тодаргай саналдарны болгаш сүмелерни депутаттар киргген. Чижээ, чайгаарлаашкынның агымынга киргеп хуужудулганы түр соксадырын, фирмалар четкизин тургузарын, Эвилел керээзинге капсырылга болур республикалар аразына экономиктиг керээлерни соңгаарладышкын чокка чарарын, материалдыг чаагай үүлдерни бүдүрүп турарларны деткип, оларга идиг бээриниң эртемге база практикага үндезилеттинген системазын ылаптыг бодап көөрүн, социал магадыларны күштелиринин, чоннуң хереглел бараанларының ортектериниге контрольду боттандырарын депутаттар санаалдаан.

Чуртка онзагай байдалды чарлаарын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының онза Съездизин чыылдырарын, ССРЭ Президентизинин ажыл-чорудулгазынга үнелел бээр дугайында айтырыгны ук Съездиниң хүн чурумунга киирерин «Эвилел» бөлүктүң удуртукчуларының бирээзи Ю. Б. Блохин саналдаан.

Чазактың киирип келген документизинде стратегтиг болгаш тактиктиг сорулгаларны тодаргай көргүскенин чаа үүл болур деп, депутат П. Г. Бунич демдеглээн. Бир эвес ук сорулгаларны боттандырарынче бүгү күштү мобилизастап шыдаптар болзувусса, берге байдалдан уштунуп болур. Ынаыг болзажок, иниги кыйгырыглар салыр чоруктардан чүүн-даа мурнуунда уштунар ужурлуг бис. Экономиктиг механизмнерни улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ажыглаары чугула.

Девискээрлер аразының депутаттар болүүнүң өмүнээзинден депутат С. М. Рябченко санал берген. Чазактың киирип келген саналын Дээди Совет деткиир ужурлуг. Программада киргеп үүлдерни улам тодарадып турган, боттандырары чугула. Ынчаарга ССРЭ-ниң Президентизи ниитилелде политиктиг байдалды чогумчудуп экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни алыр болза эки деп, ол чугаалаан.

Эртенги хуралдың ажылын түүнеп турган. А. И. Лукьянов санал бээри-биле 60 кижи бижиткен, оларының 38-и боттарының болалдарын ылаптыг чугаалаан. Санал бээрин кызыгаарлаан, өске эштер боттарының болалдарын бижимел-биле хуралдың секретариазынга дамчыдып бээрин ол дилээн.

В. С. Павлов хөй санныг айтырыгларга харыны берген.

Оон соонда депутаттар Министрлер кабинединиң ажылчорудулгазының программазын деткээн доктаалды хүлээп алган.

Палаталарның эзелчеглиг хуралы пятницада болур.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

Дүүн, апрель 24-те, Кызылга, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы ажылын эгелээн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Ондар** сессияны ажыткаш, улус депутаттарының чугаалажып, сайгарып көөр айтырыгларының чугулазын, оон республиканың аграр сектору-биле дорт холбаалыг боон турары-биле онзагайын, көдээниң социал-экономиктиг база көдээниң ажыл-ишчилериниң социал камгалалының дугайында айтырыглар туруп турарын чугаалаан.

Эжинвисти соктап келген чугула айтырыглар-ла болгай. Көдээ ажыл-агыйда социал-экономиктиг байдал дыка нарын. Тараачының, араттарның, совхоз ажылчыннарының материалдыг сонуургалынче, техниктиг хандырылгазынче чогуур кичээнгей салбайын, социал чаартылгалар кылдынмаан шаанда, оон аъш-чем продуктуларын четчири-биле алыры болдунмас деп үүвени билген турар ужурлуг бис. Амгы берге байдалдарда республиканың чонун эргежок чугула үүлдер-биле хандырып турар ажыл-ишчилерниң бүүнныг ижин үнелеп, хүлээп көрбүшаан, агроүлетпүр комплекизин сайзыраңгайжылар, күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының дугайында программаларны хүлээп алырын дүргедедир ужурлуг бис. Көдээ ажыл-агыйда нарын байдалды, оон-биле кады чамдык черлерде часкы хову ажылдарының эгелээни-биле холбаштыр шак-үе үнелиг, ынчангаш сессияның ажылын ийи-үш хүн иштинде доозар сорулгалыг үре-түннелдиг ажылдаарынче депутаттарны кыйыргган.

Депутаттар оон соонда сессияның секретариадын, санаага комиссиязын соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы, депутат А. С. Дембирелге сөс бээриниң мурнунда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Тожуда Азас № 112 соңгулда округунга катап соңгулдалар эртерин дыңнаткан. Мандат комиссиязының даргазы **А. С. Дембирел** дыңнадыг кылгаш, Кызыл хоорайның Ленинград № 2, Улуг-Хем районда Шаан-Арыгның Топ № 115 соңгулда округтарынга үнүп чоруткан депутаттарның орнунга эрткен катап соңгулдалардың түннелдериниң дугайын чугаалаан. Ол округтардан улус депутады кылдыр соңгудуп, бүрүткеттиргениер — РСФСР-ниң КП-зиниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков биле улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы К. Т. Куулар оларның депутат бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында саналды ол киргеп. Улус депутаттары В. Г. Вальковтуң, К. Т. Куулардың депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр талазы-биле доктаалды сессия хүлээп ап, бадылаан. Анаа улаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзелчег чок алдыгы сессиязынга Тыва АССР-ниң девискээрниге РСФСР-ниң референдумунуң дугайында айтырыг чугаалажып турда, анаа улус депутаттары Г. Я. Эпп, В. А. Попов оларның киришпейи барганының чылдагаанын чугаалашканын Мандат комиссиязының даргазы сессияга база дыңнаткаш, депутаттарның берген тайылбырын чугаалаан.

Депутаттар оон соонда сессияның хүн айтырын чугаалажырынче киргеп. Анаа хамаарыштыр санал-онал солчулгазы чоруп турда, республиканың ИХМ-ниң улуг инстекчизи депутат **С. С. Санчай** сөс алгаш, Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң чоокта чаа өөредилге соксадышкынының дугайын чугаалаан, оларның Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның ажылының отчёдуун сессияга дыннаар дээн негелдезинге дүүштүр ол айтырыгны сессияның хүн айтырыгына киирерин сүмелээн. Депутаттар анаа хамаарыштыр санал-онал солушкаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының отчёдуунуң дугайында айтырыгны сессияның хүн айтырыгына киирбес деп шиитпирлээн. Сессияга дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр кылдыр депутаттар бадылаан:

1. Сарыг-Сеттиң барын талазы № 70 болгаш Кызыл хоорайның Молодёжный № 5 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадырының дугайында.

2. РСФСР-ниң улус депутаттарының эзелчег чок иниги съездизинин шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоолдузунга) өскерилгелер дугайында.

4. «Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоолдузунуң төлевилелин.

5. «Тараачын (арат) ажылагыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоолдузунуң төлевилелин.

6. «Көдээнин социал хөгжүлдезинин дугайында» Тыва АССР-ниң Хоолдузунуң төлевилелин.

7. Үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында.

8. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга оскерилгелер дугайында.

9. Тыва АССР-ниң адының дугайында.

10. «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоолдузунга эдилге киирер дугайында.

11. Республика хүнүн тургузар дугайында.

12. 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге эрге-хоолу болгаш корум-чурум быжыглаарының программазының дугайында.

13. Янзы-бүрү айтырыглар.

Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоолдузунга) өскерилгелер дугайында дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** кылган. Конституциянның 12, 13 үүлдериниге эдилгелер киирген. Хоолдуну сессия хүлээп алган.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоолдузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күркомунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар **Г. И. Штейнборн** кылган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **Б. С. Несчаев** эдериниң илеткел кылган.

Оон соонда улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы депутат **К. А. Маспык-оол**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы депутат **К. С. Донгак**, Тес-Хемде Берт-Даг көдээ Совединиң даргазы **А. М. Шыырап**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семёнов** олар санал бергеннер.

Сессия ажылын богун уламчылаар.

ЧУРУКТА: сессияның ажылының үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Дүвүренчиг медээ

ХАРААДАНЧЫЫН

«Тыва» совхозта өске ажылагыйлардан келген инек малды тургузу азырап турар. Олар ам өлүп турар. Чүгле өлүп турар дээр болза шыңга дүүшпес, а шуут-ла кырлып турар. Мен көөрүмге, ол мал азырал багайындан чудап өлүп турар. Ында ажылдап турар эмчилерден айтырарымга, кодурлаан, маагылаан бракта деп, эмнеп турар улус чорду.

Өлүп калган молдургаларны трактор соонда кожуп алган суурнуң чөөн чүгүнче аппар чытканын көрдүм. Шак мынчаар кырлып турар молдургаларның артканнарын көөрүмге, мал болур хире молдурга шуут чок ышкаш чорду. Мен чорумда ийи кажаа иштинге ийи молдурга өлген чытты.

Столовая чанында склад иштинде өлген молдурга кежиниң хөйүн кайгап ханмадым. Арган-даа болза, чүгле эзди долу болганындан столоваяга чишкс ажыглаар кылдыр дужаап турары база бар болду.

Бо өлүп турар молдургалар өске совхозтардан келирде, ындыг арган-чудаан чүве келбээн-не болгай. Хөөкүй адыгуузун амытаннарга курган хыыргыыш бергеш, доп кажаа иштинге тудуп турганындан чудап өлүп турары ол-дур деп бодадым. Ол малды олгүжеге кажаалаварының орнунга Чадананың оъду чок эвес, оларладып турган болза, мнчаалыр кана кырлырлар ийик. Бо девискээрге чут дүшкен эвес. Суурнуң инек малы 300 хире бар. Ол хирезинде чаңгыс молдурга-даа өлгенин көрбедим. Харымсалга чогуустан мал өлүп хорап турда, совхозунус каражалыг-даа болбайн канчаар. Бо чоруктан уштунар үе ам келген-дир.

Мүнүк ОНДАР.

КҮШ-АЖЫЛ. ХАРЫЫСАЛГА. КҮШТЕРНИ СЫРЫЙ КАТТЫШТЫ РАРЫ

ССРЭ-нің Дәәди Совединиң апрель 22-де сессиязынга ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. ПАВЛОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер, депутаттар!

Экономиканы кризистен үндүрер талазы-биле ажыл-чорудулганың программазын силерни чугаалажып, керүү дәәш кирген чүве. Бүдүрүлге чоруттушкуларын бичии-даа соңгаарлаттайн чогумчудур, сан-хөөнү болгаш акша саарылгазын экижидер, чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазының эрге-ажыктарынга социал магадылалдарының системазын тургузар чаңгыс аай сорулгаларның хемчегелерин, ол каттыштырып турар. Тывычыр болур чорукту хөгжүдерин болгаш деткиннин, экономиканы хуужуларын болгаш демонополизаставарын, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы идепкейжидерин рынокче дүрген бурунгаварлаарының оруунга бо сорулгаларны шиитпирлээринин үнделезин кылдыр көрүп турар.

Экономиканың структура эде тургустуунушкунунуң болгаш эртем-техникиг деннилгеин дүргеделиринин талазы-биле чазактың ажыл-чорудулганының стратегиг угланышкынарын программада колдаанкирген.

Организаставар ажылдарны болгаш күрүне тургузуунуң айтырыгларынга кол рольду чаа байдалда төптүн болгаш республикаларның кады хөделиишкиннери ойнаар кылдыр тургускан. Бо дәәрге кризиске удур программаны боттандырарының чугула негелдези боон турар.

Программаны ССРЭ-ниң Дәәди Совединин комитеттеринге болгаш комиссияларынга база оон палаталарынга, хөй-ниити организацияларының, эвилелдериң болгаш ассоциацияларың, эртем албан черлериниң төлөөлекчилеринге ужуражышкынарга, а ол шыкаш республикаларга болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнарынга үнделиннин-биле ыяк чугаалажын көрген. Ынчангаш илеткелге эң принциптерлиг айтырыгларны чугаалаарын чөпшээрел көрүнер.

Баштай үү чүвеге доктаарын эргежок чугула боон турарыл, херек кырында чүүүн дугайын бүгү кижилер айтырын турарыл, чуртта үү чүве болу бергенил?

Оон харыысы чаңгыс — байдалды чүгле бүгү-ниити кризис болу берген деп таймырлыл болур. Оон кол илерээшкиннери болгаш хемчеелдери кандыг боон турарыл?

Биирээде. Бүдүрүлгенин бадышкыны ажык улуг хемчеелдиг апар чылар болгаш өзүп турар. Бир эвес 1990 чылда национал орулга 4 хуу, а үлетпүр продукциязын бүдүрери 1,2 хуу кызырылган болза, бо чылын бирги кварталында олар дес-дараалаштыр азырга, 10 хуу болгаш 5 хуу кызырылгак боон турар-дыр. Кризис, аар индустриядан эгелээш, чонга барааннар бүдүрериңде чеде берген. Январь, март айларда ол 3 хуу, оон иштинде үлетпүрде 8 хуу баткан боон турар.

Көдээ ажыл-агыйда бүүрүлге шуут хоочураан арыг апарганын билир болгай силер. Чүрт он-он чылдарның дүргүзүнде боду чонну чемгерип шылаваайн турар. Эрткен чылын хөй тарааны рекорд кылдыр өстүрген-даа болза, ону даштыкы чурттардан садып алыр ужурга таварышкан бис. Бис элээн каш чылларның дүргүзүнде чеди килограмм ак саржагның бир килограммын, үүүн үзүүнүң үш килограммын, чигирниң өйн-үш килограммын даштыкы чурттардан садып ап турган бис.

Амыы уеде бо ерт улам хөрүзээдээринге кыжаанын келгей. Бирги кварталда кодээ ажыл-агыйның ниити продукциязы 13 хуу өскүүжүн, мал продуктуларының кол хевирлерин бүдүрери 8-12 хуу кызырылган, биргээр чугаалаарга, 1987 чылын деннелиңге чедир баткан. Бир эвес бо дорайтаашкынны доктаатпас болза, ол 1983 чылдың деннелиңге чедир бадып болур. Бо үеним дүргүзүнде чуттакчы чоннуң саны 20 миллион хире кижиге өскен болгай.

Ийде. Улус ажыл-агыйының структуразы дыка үреллеңнеден кижилериңи хереглеңнеге дүүштүр, оны эде тургузары боллунмас болу бергей. Сеолгу чыдаарда өзүп келгеннерин ол турган болза-даа, үлетпүр продукциязының ниити хемчеелиңге хереглеп үүлдериниң үлүү үштүк бирниге четпейн барган. А ачы-дуза чедирер адыр национал продукциязының чүгле 20 хуузун эдилеп турар.

Үште. Бүдүрүлгеде кризис сан-хөө-чөзүн системазында кризис-биле каасырлажып, хаалган эгелээн. ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң медээзинге өөгүлгер алырга, биһжеттиг чедишпес чоруу бо чылын 200 миллиард рубль боон болур, мынаарга күрүнеңиң иштики өскүн 540 миллиард рубль ажыг боон турар болгай. Бо дәәрге бүдүрүлге ыызырылып турар үеде тергиин ойлаттыр.

Бөгүн сан-хөө талазы-биле өзилдыг байдал төптүн болгаш республикаларның сан-хөө политиказының чаңгыс аай өвес боон турарында, империя айтышкынларынга удур демиссел чорудар деп кийгирыгга сыдаглан алгаш, сан-хөө-чөзүн системазының чаңгыс аай чуруумун херек кырында уургаанында боон турар. Чамдык республикалар экономиктиг керээлериң чарган турда-ла. Эвилел хереглеңнеге акша-хөреңгини шилчилериниң сөгүлүп турарлар. Олар бирги өөлчеңге боттарының хууда хереглеңнин хандырган, ниити улустуунче акшаны шилчитпейн турарлар. Оон түүнелиңде бирги кварталда Эвилел бюджединиче планнаан орулгалардан 40 хуудан өскүүн акша кирген. Квартал түүнелиңде өзугаар бюджеттиң чедишпес чоруу чылда доктааткан үстүү хемчеелден безин улгады берген. Ындыг байдалдыг чорудушкуннар республикаларның боттарында безин боон турар.

Бир эвес бо байдал хевээр артар болза, ниити улустуң болгаш республика ужур-дузалыг чугула социал, экология болгаш бүдүрүлге программаларын акчаландырары үстүү болур.

Сан-хөөде кризис болза, акша саарылгазын, рубльдиң үне чокталыр чоруун бүдүрүп, чоннуң болгаш бүдүрүлгелериңиң талазындан аңаа бүүрөвес чорукту бүдүрүп турар кол чыдагаан боон турар.

Дөртте. Валюта кризиси. Нефть болгаш өскө-даа энергетика үүлдериниң тывызыныг хемчеелин эвээжэн болгаш оларны садып алырының делегей өртектери базала кудулаан. Ынчангаш даштыкыдан акша-хөреңги кирип алыры берге-дей турар. Ынчаарга аян-чем аймаанын, чиик үлетпүр продукциязының болгаш автомобиль база трактор тургузуунуң талазы-биле чурттун даштыкыдан хамаарылгазы коңшуг улуг боон турар. Чурт даштыкы кредиторлардан хамаарылгалыг апарган.

Эрткен чылда кылдыган садыглажышкынның түүнелиңде алырга, бис барык бүгү чурттарга, ылангын Чөөн Европаның Чехословакиин, Венгрия, Югославия дээн чергедиг чурттарынга орелиг артып калган бис. Ол өреевисти хостуг солуттунар валюта-биле дуглаар ужурлуг бис.

Бүгү чуртталгазында чеңдиин амыдыраар деп чүве турбас ужурлуг-ла болгай. Өрелериваргы төлөөр үе келгей. Бир эвес бис 1981 чылда даштыкы чурттарга өреевисти болгаш оон хөөлериң 3,8 млрд. хостуг солуттунар валюта-биле төлөөн болзувусса, бо чылын 12 млрд. валютаны төлөөр ужурлуг бис. Ону болзувустуң иштикиг акшавыска дүүштүр саначаар болза, барык 60 млрд. рубль болур.

Ол бүгү дээрге экономиктиг кризистиң илергейлешкиннери-дир. Оон-биле чергелештир национаалдар аразында харыысаалариң чидиглеңнеги, кем-керек үүлгедиишкиннериниң көвүдээнин, культурада болгаш угаан-бодал амыдыралында боон турар кризис дугайын чугаалаар апаар.

Чуртун амыдыралының бүгү талааларын хаара туда бергеи ол кризистиң чылдагаанары чүдел?

Кол чылдагаан болза чуртун хөгжүдүлүнүң болгаш чаагай чоруунга шаг-дан бээр ажыглап келгей чиг эдивистин ховарган келгенин чогуур үеэзинде эскербээннивес болгур. Ынчаарга барыын чурттар-биле шериг чарыгдалдарының талазы-биле удур турмушуунга ажыглап турарывыс чиг эт болгаш өске-даа үүлдер биске уламна улуг үүргеми чүктелип турар.

Мурнакчы чурттар ыңдыг үүлдерни чогуур үеэзинде эскерип билгеш, 60 чылдарның ортан үеэзинден эгелээш курлавырдар камнаарынче болгаш эртем-техникиг деннилгени, информатиканы ажыглаарынче шилчий бергеи, а бис экстенсивтиг хөгжүдүнни уламчылаш турып бергеи бис. Кандыг-даа чүве болбаан ынкаш кылдыр болган алгаш, бойдус курлавырларывыстың чаа-чаа үүлдерин болгаш ада-өгбелеривистиң кылын тургузуп каан үүлдерни тонгур ажыглап турып бергеи бис.

Национал байлаңгарны ыңдыг кылыг тотчеглекки өзү-биле чарыгдаа келгеннивис бага түүнелдерге чедиргеи. Ол чорук эге баштайында шоолуг эскертинмейн турган, а сеолгу уеде конгуг куштүү-биле бодунуң үрүжүгларын көргүзе бергеи. Ажыл соксадышкынарын салаасха, сеолгу өйн чилга хомурдаш тывыжы 69 млн. тоннага, нефть 53 млн. тоннага, ниш белдекчи 50 млн. кубометрге эвээжэн. Бо хевирлиг сотуушкуннарга кандыг экономика ыыдажырыл?

Делегей практиказының чиг эт ажыглаарының ортумак хемчеэзи нарын айтырыгларны шиитпирлөөр арганы берип турар. Бистиң технология талазы-биле улуг хожудаашкынывыс база дериг-дерексеңдериниң эргижирээни байдалды экижидип аавыр арганы бербейн турар. Эрткен беш чылда кол бүдүрүлге фондуларының өлөөшкини 38 хуу турганындан 41 хуу четкен, а үлетпүр дериг-дерексеңдериниң ажыглаттынар нормативтери хөрек кырында ийи кетап хөй хуусада ажыглаттынып турар.

Хөй-хөй бүдүрүлгелерде күш-ажылдың байдалдарының коңшуг багай боон турарынын, продукциязын шыларының кудулаанының, экология талазы-биле кризистиң күштелип турарының алыс чылдагааны ында боон турар. Оларны чайладып алырынга хөй акша-хөреңги негеттинер, ынчаарга бистиң курлавырларывыс бүдүрүлгениң бодун безин болур-чогуур-биле ажылдаарынга чедишпейн турар.

Технология талазы-биле хожудап турарывыс — валюта кризиниң тургустуунуң келгениниң база-ла кол чылдагааны болур. Ындыг янзылыг хожудаашкын экспорт болгаш импорт политиканың эде тургузар, делегей рынокчуңуң угланышкынын болгаш коньюктурازының ажыктыг ажыглаар аргазы бербейн турар.

Эде тургустуунушкунуң чорук турган чылдарында экономика политиказынга частырылар эвээш эвес болгаан. Бүгү чүвени эки тура-биле кылып ап болур деп саналаш, практиктиг болгаш үндезини хемчегерни алырын, саадаткан бис, оон түүнелиңде удаа-дараалаштыр боттандырын чогуур хемчеглеривис сагыттынмайн барган. Моон мурнында ажыглаттынмайн турган хемчеглерни алыры чугула боон туражок, оларны соңгаарладып келген бис. Ынчаарга баштай тарааны чашкан, ол черни оон соонда, аңдарып болбас-ла болгай. Оода чаларда өртектер реформазын ап көрээлиннер. Ол айтырыгны он чыл мурнында-ла чугаалажып турган. Ол талазы-биле шиитпирни 1982 болгаан 1987 чылдарда хөлөөп ап, черек кырында белгеткеди доосхан турган. Ону база катаа чүве соңгаарлаткаанын, силер билир силер.

Реформаны соңгаарладып келгенин баштай болаарга, чонга ажыктыг ышкаш кылдыр сагындырар. А черек кырында ап көөрге, бүгү чүвени деңге үлежин хуваарының принципин боттандырып турганывыс ол болур. Кандыг-даа эки сеткилдиг боон алгаш, кайы-бир кижиге дотаниин телеп бээри дээрге-ле өске-бир кижиге оон күш-ажылының төлөөрүн чедип төлеп бербес дээни ол-ла болгай. Оон-биле кады ажылдап кылымышкының норма-чижээн болгаш расценкаларын кудулаадыр дээни ол-ла болгай. Оон өске кандыг чүвени кылып болдуруг? Ынчаарга дотаниның хемчеэзи өртектерни каш катап ашкан турун бээрге, ажылдакчы кижиниң продукциязының хемчеэзин ковудедиириге сонгуулгалын каачал белдиин болуруг, бодунуң ажыл-хөрээнге хамаарылгазын каачал өскертпил болуруг. Экономиктиг албаадашкынарны ажыглаайн, кандыг-бир чүве кылырындан коргар чорукту ажыглап турун бээрге күш-ажыл үреттүнел чокталын, будүрүлгениң хемчеэзи кудулаан турун бээр шак ыңдыг үүлге таварышкамывыс бо.

Реформаны соңгаарладып турганывыс өртектериниң деннелиңге пропорция чок үүлдерни тургускан болгаш байдалды улам нарыдаткан. Ол бүгүнүн түүнелиңде бо чылдың апрельде боттандырганывыс өртектер реформазы коңшуг аар-берге болган. Бир эвес ону чогуур үеэзинде боттандырган болзувусса ыңдыг бергедээшкиннерге таварышпас турган бис. Чүге дээрге 1987 чылда бир килограмм ивек эдиниң өртээ 4 рубль 50 көпеек турган болза, ам 7 рубль чеде бергей. Ол-даа эвээш-тир. Прибалтика республикаларында болгаш Грузиида бир килограмм ивек эдин будүрериңе үүүп турар чарыгдалдарны дуглаатарга 11-12 рубль чеде бергей.

Өртектер тургузарынга хамаарыштыр чорткан реформаны чон детиивейн турар. Шылы-биле чугаалаарга, ол ыңдыг болур-даа ужурлуг турган. Кижи, күш-ажылчы колдаатка болгаш девискээр бүрүзүнүң материалыг эргежынына дегген ол реформа чаяк. Байдалдыг кайын шиитпирлеттинер ийик. Өртектериниң деңнели янзы-бүрү боон турар болгаш бүгү чүве четишпес апарган бистин байдалдарывыста ыңдыг болур ужурлуг-даа турган. Чүге ыңдыг бүүрел ыңдыг янзылыг харыысалганы болувуска алыр арганы бергеи, оон өске орук чок.

Амыы уеде чурттун чаяа чоннуң карманын каатап эгелээн болгаш реформаның бүгү аар үүргеми чонга чүүгеди бергеи деп чугаалар чер болганда дыннаалып турар. Ындыг чугаалар чүвенин шыңынга дүүшвес.

Биирээде, компенсациига болгаш бүдүрүлгечи эвес адыларга 1990 чылда өртектер бедиткениңден болгаан бараанар сатканындан алган акша-хөреңгинистиң 85 хуузун ажыглаан болгай бис, ол акша-хөреңгини бүдүрүлгениң хемчеэзин улгаттырарынга ажыглаар ужурлуг турган бис. Бүдүрүлге талазы-биле кайы хире деннелде турарывысты силерге чугаалаан мен. Компенсация төлөөшкиниң кажы бүрүүнүңе оваштыр кылын турар бис. Ам үү болганыва? Компенсация төлөөшкиниң хемчеэзи өртектер бедиткениңден алдынган орулгаан көвүдеп турар-дыр деп республика бүрүүнүң чугаалап эгелээн таварылга эвес.

Ийде, өртектер улгаттырганындан алынган орулганы республика бүрүү. Эвилелдиң магадылал кадан деннелиңден улуг хемчеэлге компенсация төлөөшкиниге ажыглап болур аргалыг апарган. Ындыг эргени бүгү бүдүрүлгелерге бергеи. Ынчангаш ажылдаар, акшаны ажылдап алыр херек. А бис өрөөнгө чаныыс-биле диленнирни, негээнин үргүлчүлеп турар бис. Ол диленнинин хандырын бергеи кижилерге эки кижи боон турар сен, а хандырып бергээн кижилер бисти ажылыардан халаажын чорупар деп негеп турар. Байдалды экижидип алыр дээш сон өске чүү кылып болур бис? Хоозун медегеэшкин кылыры кымга-даа ажыктыг эвес-ле болгай.

Чоннуң бүгү кезектериге берип турар компенсация оларның өртектер улгатканына үндүрүп турар чарыгдалдарын дуглап турар, ол дугайын каш удаа, бо залга-даа, чугаалап турган бис. Сеолгу кылган шиитпирлеттиг ыңдыг үүлдү илереткеи: бир кижиниге-ле айда өртүмаа-биле 75 рубль орулга оваажып турар ог-бүлелерге тыныш турар компенсациялыстың хемчеэзи база-ла бир кижиге оваштыр 118 хуу болган, а бир кижиниге 200 рубль орулга оваажып турар ог-бүлелериңе бир кижиниге оваажыр компенсациниң хемчеэзи чүгле 40 хуу болган. Ынчаарга өртектер реформазын чорударының мурнында чаяк чоннуң бергедээшкиннерге таварыжы бээр кезектериниң амыдырал-чуртталгазын эжижилериге бирги эдилеңге кичээнгейни салыр деп чонга ажыт-чажыт чогуу-биле чугаалап турганывысты бо шиитпирлээшкин тодаргай базыткаан. Өске кижилерге хамаарыштыр алырга, чуртун дугайын чугаалаарга-даа, амыдырал-чуртталганы эжижидип алырының кол аргазы бүдүрүлгениң хемчеэлин өстүрери, эки ажылдап турган орулгаларын ковудедип алыры болур. Оон өске бо кидиилеп болгаш чуртувуска база даштыкыга парлап дыннадып турар чүүлдериниңе кандыг рынок дугайында чугаа кылып болур бис? Чуртун чаанның даргазы чугаан хеп кызыр кызыгыыштарын өрөөн чеже кылдыр доктаадын тургузун каарының дугайында чугаа кылыр бис бе? Ыңдыг үүлдер кылырынче чамдык кижилер бисти коңшуг-ла албаадап турар болдур ийин. Чоокта чаа дамчыдыганы телевидение дамчыштыр көргүстү. Тортларның өөрөө 11 рубль аваарга, чон оны албастай берген деп кондитер уруглар сеткил-леңнеп хайнын чугаалаадылар. Оон түүнелиңде цех чүгле чартык хүн ажылдаар апарган, ында ажылдап турар кижилериниң холга алыр эки-ажы 240 рубль турганындан 100 рубль чедир кудулай бергеи. Оон кандыг түүнелиңе кылып болдуруг? Павлов бүрүүлүг бе? Бодунуң ажылын эки билир хире тележуриалист ыңдыг болуун айтырыгны ол уругларга чүге салбаанын? Торгуун өртектерни ол хире улгаттырар деп кым айтышкын бергеиве? Азы боттары ынчаар доктаадып алган бе? Бир эвес өртектерни ыңдыг янзылыг улгаттырып эгелөөр чүве болза, кандыг-даа бүдүрүлге буурап дүшкей-ле, амыы рынок байдалдарында аян.

Кайымыга-даа ажыктыг шиитпирлерни хүлээп ап турар. Эвилел названче коңшуг берге шыдынышкынар кылып турар болганындан бо айтырыгже силерниң кинээнгеймиңерни угланыгыр тур мен. Бир талазында бүгү чүвени дуглуужун чугаалажыл алган болгай бис, ынчаарга өске талазында — үүрмеатеп база мөөнгөн садар өртектерни кудулаадыр, хаан-даа эриндегги деннелиңге хевээр арттырар деп негелдер-биле уламна дүүшкүүрүүг байдал тургузун эгелээн. Бүгү үүвени төпче кара ажегээр чүүй каар дээш өртектер политиказын бодап турар үүлдер база бар.

Өртектер реформазын бедеткен баа ону республикалар-биле дуглуужун тура, бүгүде квартира хөлөөнин, коммунал ачы-дузаның ортаан, хоорай транспортуна ууруурунуң хөлөөнин улгаттырып болбас деп саваан турган бис. Чамдык девискээрлер оон-биле чөпшээрешпеген болгаш ол өртектерни баа тарифтерин улгаттырарынче кирген. Чижээ, чуваш-бажыңнарга, парикмахерскаларга төлөөрин, Москва метровузунга ууруурунуң хөлөөнин олар үүге апрель 2-ге адаан капсырлаштыр кылганыл деп айтырыг кол үүүл эвес-даа болза, сайгарып болур чылдагаанарлыг. Мында кол үүүл болза, оон компенсациядa көрүүнмээн, көрүүнер-даа аргалы чок турганындан ыңдыгаш ол чорук кижилериниң немелде ыңжыгыышкынын болдургаан. А ынчаарга маңаа тодаргай принцип күштүг болган турар ужурлуг: өртектерни кым өстүрүп турар болдур, ол чуртакчы чоннуң азы оон чамдык белүктериниң социал камгалалын база хаалыгаар хүлээлгелиг. А ажылчыннар болгаш студентилер столоваларынга байдалды кым канчалдыр күткүпкенил? Аңаа кандыг болур ужурлуун баш удур чугаалажып, сайгарып, шиитпирлеп турган болгай. Муң өртээн канчаар компенсациялаар дугайынга албан-на Кремльден айтышкын бээрни маңаар бе деп, чүве кижи бүрүзүүне билдингир. Ону ЗИЛ-де, өске-даа заводтарда канчаг баш удур кылып алганыл, а Минскиде чүге херекке албайн барганыл? Чамдык черлерде кижилерни кара ажегээр өскээр угланп, Эвилел эрге-чыгырганына удур бар-ла аргалар-биле хөөн калдырыксап турар деп саналар мен, чүге дээрге чазак оларның өске сорулгаларын чедип алырына шаптыктап турар боор.

Амыы уеде чазакка күш-ажылчы коллективтерден, хөй-ниити организацияларындан өртектер реформазының база чоннуң социал камгалалының системазының туслуг үүлдерин тодаргайлаар талазы-биле хөй-хөй топтуг сүмелер база саналдар кирип турар. Ол айтырыгларны шаптыкын сайгарып шиитпирлеп-дээри-биле төп экономиктиг органнарының ССРЭ-ниң Премьер-министринин орлакчызы эш Щербаковтуң удурканы харыысалгалыг ажылдакчылары кирген тускай бөлүкту тургускан.

Канчаза-даа бис өртектер докладдарының бирги, мөөн бодап турарын-биле, эң өөрын ує-чадазын эрткен боор бис. Бөгүнде кол үүүл болза, эмчилериң принципин баттаар, хоралыг болдурбазы-дыр. Өртектер талазы-биле айтырыга катап эглип кээп турбазы-биле ыңдыг үүлдү айтып каайн: программада чаактың туружу шуут тодаргай илереттинген — өртектерни чоннуң орулгаларын индекстээри-биле чергелештир экономиканың бүгү адырларына оорту ажык болдурарын саналдар турар бис. Берге болур. Чоннуң бүгүде кезектери орулгаларына немелдерини доп-дораан ала албас. Бис ол дугайын ажыгыне чугаалап турар бис.

Бистиң программавыста социал магадылалдарының системазының дугайынга улуг хемчеэлдиг кезек бар. Шилчилге ує-чадазында ниитилелдиг социал чидириглерни эң өөрөө хемчеэлдиг болдурарын, рынок байдалдарынга таарыжып алырын берге эвес кылырын эң чугула деп санап турар бис. Ынчалаажок бистиң шиитпириниң бүрүүнүң курлавырларын, чүгле рубльге эвес, а барааннарга база негеп, бараан-биле хаалыргаан болуруун негеп турар. Пенсиялар болгаш стипендиялар чеже-даа өзөр болза, аңаа садып алыр чүве чок болза, оортан кандыг ажык турар боор.

Чогум-на ынчангаш бис аргаларывысты саная көрүү, ажыл-хөрээ-биле боттуг байдалын үүелеп көөрүндеп тептинин турар бис. Чүгле ыңдыг үндезинге күрүне магазылаларының эң кудуу хемчеэзин тодаргаан ап болур. Ол аавазашкын болбас, ыңнап-ла, магадылал болур ужурлуг.

Болгунуң хөрөңгилериниң шаа-биле чурттаар дугайынга тема, делегей-биле дөмей, шаг-шаанган турун келгей. Ынчалаажок бис бо хоойлуну мынчага өөренип ап шыдаваан бис. Ажыл толевирин өстүрер, пенсиларны болтаны дуглаалыларны улгаттырар, шелээлериниң үзүнүүнүң чаа хемчеэлдерин доп-дораан киирер дээн чажеггиг кижилерге чем болур негелдерни катап-катап-ла дыннаалып турар. Олар кайы хире өртектүнелиг болуруун, аңаа акша-хөреңгини кайыын алыры-кым-даа ол дугайын айтпас. «Мен силериниң-биле мен, мен ноо дээш мен» деп кийгирыгларны кышыырарынга өөлөшкен-дир. Ажыл шагын кызыгары база пенсиялиг үнериниң стажын эвээжедири-биле башкартынар, а ниитилел-политиктиг байдал тургустуган байдалга дүүштүр күштериниң болгаш эргежыктарының амыы үедети баланссызынга болгаш хуваалдазынга, оларның практиктиг ажыл-хөрөктеринге үндезилеттиниң сайзыраар.

Мынчаа вариантында национал орулга, чижээлээрге, 20 хуу кызырылып дээрзин санап көргеи бис. Чылга саная-арга ыңдыг. Ол дээрге чыл төнчүүнге чедир арткан 9 айларда национал орулганың чидириглери 23-25 хуу чедери. Үлетпүрүүн чамдык ажыларларынга, колдуунда оон болбаазырааныга нерелериңе туруушкуннар болгаш үзүктелиишкиннер болуру чайлаш чок. Ынчаар улуг кудулаашкын турда байдалды 1992 чылдың төнчүүнге чедир бөлүн сегилип ап ыыдаваывыс бөлүнгир аарган.

Ажыл-агый хөлөөлөөларының үзүлгени, будүрүлгениң сагыага-хурумкуй хажынышкынары, өзүп орар забастовка шиитпирлөөшкиннери үлетпүр будүрүлгениң хемчеэлин 20 хуузан эвээш эвес чидириглерге чедирип турар, мөөнгөжилге фондулары болгаш улус ажыл-агыйында капитал салышкынары надо-биле кызырылган.

Чүрттүн кижи санынга хамаарыштыр материалыг кежик адырының деннелин эвээш дээрге-ле 15-20 хуу кызырлыр. Кол согуг күрүне будүрүлгеринде болгаш албан черлериниңе ажыдап турарларга, чоннуң пенсионерлер, инвалиттер, хөй хоолдарлыг ог-бүлелер дээн ышкаш кошкак камгалалыг керээнге таварыжар дээрзин тамылдыраары артык. Бо улустуң амыдыралының деннели бо чылдың төнчүүнге чедир барык 25 хуу кудулап болур дээрзин санаашкынаа бадыткан турар. Байдалмыныг турда чоннуң ол кезектериниң социал камгалалын хаалыгаар дээн кандыг-даа орулгажышкын түүнел чок болур. Сан-хөө-даа, материалыг-даа хуваарылар чок.

Будүрүлгениң массалыг докладларын чорук аар чижуктарлыг болур, дыка хөй кижилер ажыл чок артан 18 миллион хире кижи амыдыраар акша-хөреңги чок артын гаан болур. Байдал мынчаг баар чүве болза, социал хөй-ниити частыышкын кеңеттарь чыл төнчүүнге кеңеттарь болаарга безин берге.

Аңаа соонда, үшүү, бистиң ажылдап кылганывыс шиитпирлеп болур вариант. Оны ажыл-хөрөктериниң программазы кыымыр силерге киирип тур бис. Бо дээрге кадыг, ыңнаа-даа дес-дараалашкак хемчегер-ниг, оларны боттандырары-биле ниитилеп-ниг кол күштери, бүгү республикалар болгаш девискээрлер, будүрүлгелер болгаш оларның күш-ажылчы коллективтеринге ханы билиишкин-биле кижилер ужуруг.

Вариантыда чидириглер болгаш социал көгаралдар эң өөрөө көрүүнгеи, оскерлиг турар байдалларга чанчыгар арганы кижилерге берип турар.

Бир эвес программаны хөй-ниити деткиир болза, ону будүү-биле боттандырарыга күштерни каттыштырынысса, ынчан ниитиледе болуп турар чогумчалыг эвес чүүлдерни чайладып шыдаар бис, деп будүрел-биле чугаалаан болуур. Маңаа үндезилеп экономиктиг саңдараашкынче дөмүнүктеп бадып чыдар чорудулганы доктаадыр, бо чылдың төнчүүнге чедир экономиканы экижидер боттуг арга тургустуур.

Эң кол чүве чүүл дээрге көрүүнгеи хемчеглерни комплекстиг болгаш соксаал чок боттандырар болза, байдалды өскертип аныр арга тургустуунар, бо чылдың октябрьга чедир, оожум-даа болза, будүрүлгениң болгаш продукциянының база бараанларының кол хевирлерин ажыгааарының деңнелин катап тургузары эгелей бээриңе чон идегей болур. Ынчалза-даа 1 кварталдың чидириглери долузуубиле катап тургустуумас дээрзин ажыы-биле чугаалаар апаар мен.

Чоннуң амыдырал деннелин тодарадып турар хереглел фондузунуң бадар чоруун доктаадып шыдаар ийик бис. Бир эвес көрүнгеи бо хемчеглерни бүрүү-биле боттандырар болза, тургустуунуң кээр ажыл чок чоруктарының хемчеэлин башкарып болур кылдын кызыынын болур арга тургустунар. Маңаа бис биче будүрүлгелериниң болгаан фермер ажыл-агыйларының четкилерин тургузарының, ажылдаар күштү амыдырал хандырылга, коммунал ажыл-агый, орук тудуу адырларынче эде хуваарының күселиби-биле хөй-хөй кижилеге ажылды тып берип болур бис, ол дээрге амыдыраар арганы тывары-дыр. Ажыл чоктуң пособиезин төлөөрин эң кыымы хемчег кылдыр көрүп болур, ынчан ажыл чоктаачың саны эң бичии болур. Программаны ынчаар тургускан.

Бо вариантының кандыг принциптерге болгаш кандыг байдалдарга боттандырын болурул? Программа экономиктиг, рынок секторларга административтиг аргалар-биле капсырлажып турар. Алгынып турар хемчеглериниң байдалы кризистиг. Сайгарга дүүшкен турарын база барымдаалаан бис.

Эвээш эвес-даа болза, курүмнүң талазында албаадашкын методтарын чаазак ажыглаар деп турар чамдык тодаргай чүүлдерни бо кинриттинген программадан тып ап силер. Маңаа сыдаан алгаш, чамдык кижилер ук программа харын-даа шериг коммунизмниң методтарын ажыглаарын негеп турар-дыр деп бөгүн медегеэр чадавас.

Маңаа хоолбаштыр чүл дээ-ле, курүмнүң күштүг эргечатырлаары рынок экономиктиг үндезин реформа бүрүүгаарлап шыдавас деп медегеэр аваар. Ынчалаажок чугаа болза, кара туратында ажыглашкын чугайына эвес, а хоойлу дугайында болгаш ону шүүгелериниң хоойлуга үндезилеттинген методтарының дугайында чорук турар. Алыс уткаы-биле алыыр, корум-чурум болгаш сагыага-хурум бисте, шиналаа, ягаар дег херек. Демократтыг бүүү-ле күштериниң чөпшээрешпеттезиниге үндезилеттиниң оларның катап тургустуунуң турарынче чазак чүткүүр. Бистиң салдынчак, чурум чок болгаш эмин эптип чымчак чоруувустун багай салдарлыы дыка-ла улуг боон болур-дур.

Бир эвес бо программаны тоомчага ап көөр болза, административтиг байдалдыг болуп турар дээрзинге белеин-биле бүүрел болур. Байдалды чогумчудуп экижидериңе ол эң-не эргежок чугула боон турар.

Ийет, политиктиг забастовкаларны болдурбазынче ажыы-биле кыйгыыш турар бис. Ийет, ажыл үеэзинде митингилер эртиреринге шиитпирлиг удур бис. Күрүне күсели-биле оларны хандырарын база кириштирбишаан, стачка комитеттеринин экономиктиг бүүү-ле негелдерлин хары угда шиитпирлеттер ыңдыг акша-хөреңги бисте чок. Чаа кандыг-даа күрүнеге чаңгыс шак иштинде ол черле тыптым келбес. Үнелиг ажыл шагы бөгүн хөй-биле чидиртинген тудум, ханы алаамаже улам-на дүрген дүжүп бадар бис. Бистиң саналдарывысты ыңдыг туруштан көөр херек. А, улус орта ажылдатпайн, хөөлилээшкин, кыжаныышкын азы дорт күш турүүшкүүнүг-биле будүрүүшкүнге шаптыктап, ону ара үзүп, ажылдаар арга чок кылдыр аваа акша-хөреңги бербейн, ону ынчалдыр хол даанг арттырбышаан, чоннуң эрге-ажыы дээш аваа-да ат чодуп турүүп турар кижилер кандыг-даа албан-дужаалды эдилеп турары хаамаанчокка хоойлу өзүгаар база арын-нүүрү-биле харыыдаар ужурлуг.

Ону бүгү-ле кижилер ыракта-ла детиивес болбайн аян. Чазакты ажыыла чоннуң эргелериниче халдаашкын, диктаторжу идеологиг чорук кылдыр буруулады бөөр кижилер типты бөөр чадавас. Демократияны боой тудар орадаажышкын кылдыр ону ынчалдыр үнеелөөр кижилер-биле шиитпирлиг чөпшээрешпес мен. Бисте ыңдыг сорулгалар чок!

(Төнчүүү 3-кү арында).

КҮШ-АЖЫЛ. ХАРЫЫСАЛГА. КҮШТЕРНИ СЫРЫЙ КАТТЫШТЫРАРЫ

(Тоючүү. Эгези 2-ги арында).

Сагылга-чурум чокта черле иштизи-биле демократия турбас. Кайда-ла сагылга-чурум болгаш корум-чурум чогул, ацаа сандараашкын тергиндээн турар. Ону биликсевес хевирлиг, кара өжегээр сагыш-сеткил холлээшкини өскүдериниче, дүвүрээзин үндүвериниче чүткүүр кижилериниң аайынга киреринн бодавайн турар бис. Оларныи-биле административтиг методтар-биле демисежир апарза,— демисежир апаар. Албан-дужаалыдан чайладыр база судче киирер апарза, — ону база кылыр херек. Харыдаа шиитпирлин-биле аан.

Чазактың ажыл-чорудулгазынга эң чугула угланыышкынарының бирээзи болза, экономикага кижиниң байдалын үндезини-биле өскертир, ажыктыг ажылга, ажылагайны чөп башкарып чорударынга, инициативаны болгаш тывынгыр чорукту илередиринге ацаа таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле хемчегларни боттандырары болур. Бистиң ажыглап болур база ажыглаан турөр ужурлуг эң кол курлавырывыс чогумна инда. Ону канчаар кылыры? Хамыктың мурнунда бүдүрүкчүлериниң хостуг болур чоруун болгаш кагжыышкынны дамчыштыр тывынгыр чорукту хөгжүдүп, рыноктуң дээштиг арганарын ажыглап турган, кылыр ужурлуг бис.

А ол дээрге, бодунуң ээлчээнде, өнчүнү үндезини-биле өскертирни негээр. Бүдүрүлгениң чепсек-хереклелдерни, ам кээп, чогум ээзин алган турар ужурлуг. Ээулуг ээзи болур чоруккa кижини кижизилер дугайын хөлчок үр үеле база дыка хөйну чугаалап келген бис. Кижизитпейн, кижини ёзулуг ээ кылып алгаш, ацаа үндезилеп бистиң экономикавыстың ажыктыг чоруун үндезини-биле бедидер херек дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Ындыг билиишкинге дүүштүр программада айтырыглар өнчүнү күрүненин болдурбас болгаш хуужудар талазы-биле хемчеглер комплекизи кылдыр көрдүнген. Бо айтырыг талазы-биле чазактың туружу билдингир. Биргн иомчуп коруушкүнге силрниң деткээнинер чогуур хоойлуунуң төлевилелинде ол өскерттүнген. Ынчангаш кабинеттиң ажыл-чорудулгазының программазын комиссияларга болгаш комитеттерге чугаалажып турда, эртемденнер, хөй-нинти эвилелдери, специалистер-биле ужуражылгалар үезинде тургуступ келген эң чидиг айтырыгларга доктаап көрейн.

Чамдык кижилерни бодап турары дег, бүдүрүлгениң чепсек-хереклелларинге күрүне өнчүзүн бүрүну-биле чок кылыр сорулгаларны салбайн турар бис дээрзин хамыктың мурнунда демдеглеп каайн. Барыын чурттарда-даа ындыг чүве чок. Бистиң девискээривистиң, коллективизминиң чаңчылдары болгаш күрүне тургузуун-даа барымдаалап алырга, ындыг көрүүшкүн шуут чүүлдешпес. Оон-биле чергелештир рыноке шилчиирде, күрүненин эвес тускайлаң бүдүрүлгелериниң сайгарыкчы толаргай массазын тургузары эргежок чугула дээрзин барымдаалап турар бис, тускайлаң хөгжүүрүнүн болгаш башкартынарының рынок арганарын ажыглаарын олар хандырар ийик.

Садыгның, иштиниң чеменнилге черинин, чоннуң амыдырал хандырылгазының ээлээн каш бүдүрүлгелерин, үлетпүрүм, өскө-даа адырларның улуг эвес бүдүрүлгелерин хаара тудуп турар биче хуужудулгаже онза кичээнгейни баштайгы дээреде угландырары көрдүнген. Бо чылдың төнчүзүнге чедир ол адырларның улуг эвес бүдүрүлгелериниң үштүн бири, а 1992 чылда үштүн ийизинден ээзээш эвези күрүне өнчүзүнден ангылаттынган турар ужурлуун барымдаалап турар бис. Ол ажыл талазы-биле кол шүүдел чер-чер органнарынга онаажыр болбайн аан, а төп болгаш республикалар оларга организастыг, методиктиг дүзаны көргүзер, ажыл-чорудулгазып таарыштырып башкарар ужурлуг.

Ортумак болгаш улуг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр алыр болза, чүгле үн бүрүүн орулгаларын алырынга эвес, а бүдүрүлгени хөгжүдеринге сонуургалдыг база харыысалгалыг ажылгыр ээлерни ацаа тургузарының чугулазы бистн улам күжеиишкиннг ажылдаарынче база албадап турар. Күрүне бүдүрүлгези акционер иштилелдери, эштежилгелер кылдыр чаартынган база коллективтиг (улусчу) бүдүрүлгелер тургустунган турар ужурлуг.

Ол бисте нептеревээн-даа болза, күрүне бүдүрүлгелерин акционержидер талазы-биле кампанияны чорудар херек деп чугаалаар ийик мен. Оом-биле чергелештир акцияларның азы бүгү-ле күрүне бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизиниң өртек-үнезиниң бети дизе-ле, 10 хуузун күш-ажылчы коллективтиң кежигүннериниң болгаш өске-даа хамаатыларның өнчүзү кылдыр дүрген-не, бүдүн чартык чылда, шилчидерин хандырар херек. Баштайгы үе-чадада акцияларның элээн кезин күрүне өнчүзү болуп артып калыр болбайн аан. Ол үлүгхууну садып-саарарынга хамаарыштыр чүүү чугаалап болуруул дизе, оон сайгартымарынга чаңгыс чыл негеттинмес.

Бо таварылгада ийн сорулганы шиитпирлээри эргежок чугула деп санап турар бис. Бирээде, күрүне өнчүзүн садып алырынга «арыг эвес», бузут арга-биле ажылдап алган акшаны ажыглаарын болдурбас. Чогуур механизм ажылдап кылдынган турар. Ийиде, боттарының шалыныың чартының акцияга салыр байдалды ажыл-ишчилериниң хөй кезиинге тургузар, ындыг арга-биле өнчүнү садып алырын болгаш немелде орулгаларны алырын хандырар. Акциялар салып алырынче, азы ол сорулга-биле бээр чээлилерни төлээринче чоннуң чорудуп турары шалындан болгаш өске-даа акша орулгалардан, олча-ажык үндүрүүнден хостаарынче киирерин ол сорулгалар-биле санаалдап турар. Күрүне эт-хөренгизиниң болгаш инвестиция садып алырынга боттарының арыг орулгаларын ажыглап турар бүдүрүлгелерге ындыг янзылыг чиигелделерни база тыпсыр херек.

Кол сорулга Эвилелдиң албадаар чоруун республиканың азы девискээрнин албадаар чоруу-биле солууру эвес, а бүдүрүлгелерни күрүненин болдурбазында болгаш хуужударында дээрзин барымдаалап көрбүшаан, ол ажылды чорудар талазы-биле эргехүлээлгелерни чоокку үеле ангылаарын саналдап турар бис. Ол үеле бүгү чуртка онза ужур-дузалыг бооп турар дыка улуг бүдүрүлгелерни күрүненин эвес болдурарын Эвилелге даанылар. Өнчүнү кызыгаарлаарынга хамаарыштыр канчаарыл дээрге, бүдүрүлгелериниң улус ажылагайынга кайы хире ужурдузалының болгаш Эвилел биле республикаларчы аразынга эрге-хүлээлгелерин үлеп, хуваарын дамчыштыр оларны күрүненен ангылап алырының үезинде акцияларны болгаш хууларны хуваарын дамчыштыр ол сорулганы шиитпиолээн эн-не ажыктыг болур. Оон-биле кады бистер күрүне акцияларының чамдызын чер-черниң органнары база тудар ужурлуг дээрзин деткип турар бис. Ол чорук экономикага үндезилээш, эргелеп башкарылганың бүгү деннелдериниң сонуургалдарын хандырар арганы бээр ужурлуг.

Ынчангаш чазак чери өнчүнү кызыгаарлаары моон мурнунда дугурушканын ёзугаар июль 1-ге чедир шиитпирлеттинген турар ужурлуг деп санап турар. Эң чоокку үениң иштинде эргелеп башкарылганың болгаш оларның бот-боттарының аразынга хөделишкиннерни келир үеде иштиниң принциптерин тодарадыры, оларны тускай дугуржулгага айтып, бижыглаары болгаш херек кырында ажылга удуртулга болдурары эргежок чугула бооп турар. Оон-биле кады ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди чамдык кижилериниң чугаалап турары ышкаш, кандыг-ла-бир холгаарлакчы чүткүлү болдурбас ужурлуг.

Бистер өнчүнү күрүнеден ангылаары болгаш хуу болдурарының канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалының үнелевишаан, күрүне бүдүрүлгелерин үндезини-биле экижидери эргежок чугула деп санап турар бис, ынчангаш бо талазы-биле чугула угланыышкынарының бирээзи керээ ёзугаар бүдүрүлге ажылын башкарып чорударда тывынгыр чорукту калбаа-биле каабартып хөгжүдери бооп болур. Херек кырында, шыны-биле алырга, күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчузу азы администрация чүү-биле-даа ёзулуг бүдүрүлге ээзи хөделип, бүдүрүлгени сайзырадыр, ажылчыннарның материал-амыдырал байдалын экижидер талазы-биле хүлээлгелерни ниити күрүненин мурнунга бодунга чүге ап болбазыл? Амгы үеде ону ынчаар кылырынга таарымчалыг эрге-хүлээлге байдалдары тургустунган. Бистер бо талазы-биле боттуг практиктиг ажылды калбартып чорудар деп турар бис.

Кижилериниң күш-ажылчы идепкейин көдүрер болгаш оларның амыдырал-чуртталгазын бедидериниң талазы-биле ажылдың чугула угланыышкыны — ажыл төлевирин реформалаары бооп турар. Оон эгези салдынган. Ажылчы чоннуң ацгы-ангы мергежил белүктериниң эн эвээш ажыл төлевириниге күрүне магадылаалдарын доктааткан. Хууда ажылдап алган акшаларының хемчээлленге кызыгаарлаашкынны чок болдуган. Ажыл төлевириниң хевирлерин болгаш системаларын боттары тодарадып доктаадыр эргеин будүрүлгелерге берген.

Дараазында эзлчегде улус ажыл-агайының тус-тус адырларының ажылдакчыларынга тарифтиг төлевирлериниң болгаш шалыныарының деннелдерин хевирлеп тургузарының, социал магадылаалдарның айтырыгларынга ниитилел чөпшээрежиишкинин чедип алырының принципиалдыг чаа механизмин тургузары арткан. Ол дээрге будүрүлгеиин чепсек-хереклелдеринге өнчү ээзиниң сонуургалдарын камгалап турар эвилелдериниң, концернинерин, акционер ниитилелдериниң, будүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ажылчы чоннуң төлээлекчилери бооп турар профэвилелдериниң аразынга, а ол ышкаш чазактың аразынга үш талалыг социал чергележиишкинниң механизми болур ужурлуг. Оон-биле кады чугаалажыышкыннарның үндезини: ажыл төлевири болгаш хереглел фондузу ниитизи-биле будүрүлгениң сөөлгү түнелдериниң өзүлдези-биле холбаалыг болурунун принципиин барымдаалаары бооп турар.

Бир эвес ындыг холбаа чок болур болза, бир эвес будүрүлге хемчээли кудулап турарының үезинде күш-ажылдың төлевирин 2 катап улгаттырарын негээр болза, ынчан өртектериң улам-на улгадырындан өске үү-даа болбас дээрзин угаалылап билир ужурлуг бис. Бо талазы-биле хүүлгаазыныыг чүве болбас. Бир эвес бараннарның көвүдээри чокка ажыл төлевирин улгаттырар болза, бараннарның өртектерин администрацияның талазындан кызыгаарлааныдан магазиннерни делгиирлери курутлаар, а оон дараазында үе-чадазында акшаның үнезинин база катап улам-на кудулаарын дөмей-ле чайладып шыдавас бис. Ынчангаш бодун-на болу мегелеттинер деп чугаалаарындан өске үү-даа эвес бооп турар ындыг ылчын оюнуң түнелинде хамыктың мурнунда-ла улуг назылыг кижилер, хөй уруглуг ог-бүлелер, студенттилер, тодаргайлаарга, чаңгыс деннелге доктааттынган орулгалыг кижилер азы ажыл төлевирин улгаттырарын дорт негелделер-биле «ушта шаап ап» шыдавас кижилер карждаар апаар-дыр.

Бөгүн бодунуң хуузунда ат-алдарының алгырын азы өске-даа хуузунда ажырымчы эчис сорулгаларны чедип алыр дээш кижилерни ажыл соксадышкыннары кылырынче, ажылды болур-чогууру-биле эжижитпейн-даа, ажыл төлевирлерни улгаттырарынче кижилерни албадап турар кижилерниң арын-нүүр чок мөзү-биле, улуска удур политиканы чорудуп, чуртту болгаш ооң будүрүлге күчү-шыдалын санзарадырынче, кедизиннде барып амыдырал-чуртталганың байдалдарын ам-даа улам баксырадырынче чүткүп турарын улус билип кааптар деп бодап турар мен.

Чазактың сорулгазы чүү бооп турарыл дээрге бөгүн боттарывыстың шыгаар арганарывысты боттуу-биле тодарадып көөрү. улус ажылагайының салым-хуузу совет кижи бүрүзүнүң амыдыралының байдалдары олардан хамаажыр шиитпирлеттинмезин айтырыгларже кичээнгейни мөөнүп, угландырары болур.

Кол-ла бергелер чүл дээрге, айыттынган хемчелерни будүрүлгенин дыка кудулаашкынының болгаш курлавырларның бүгү хевирлериниң эвээжээниниң байдалдарында боттандырып чорудар апаарында бооп турар. Бөгүн чуртта артыкшылдыг чүүлдер: курлавырлар, акша-төгерик, ажылчын холдар-даа чок болур турар. Бисте хуваажыр чүү-даа чок. Ниити күш-биле ол бүгүнү тодарадыр херек: ол болза ынчанмас болзувусса, бистиң аваа-ла шыдашпайн баарывыс кол чүүл ол-дур, ынчангаш бүгү күштү болгаш акша-хөренгини шиитүзүп олче салыр ужурлуг бис.

Бистиң программавыста ындыг бирги чергенин сонгаарладып болбас сорулгаларның санынга аъш-чемниң болгаш эм-таңның, транспорттуң болгаш энергетиканың айтырыглары база кирип турар. Ол бөлүкү кандыг-ла-бир чылдагаан-биле калбартырының кандыг-даа орааланыышкыннары курлавырларның быдаарынга чайлаш чок чедирер, байдалды экижидериниң хүүсааларын хемчээл чокка үзүмлүктүрер болза, чогумчалыг түнелдерни бербес. Бис ындыг байдалды бирлиинге дыка идегеп турар бис.

Министрлер кабинеди чуртту ажыл-агай амыдыралының бүгү адырларынче кичээнгей салыр ужурлуг болгаш бодунуң хүн бүрүде ажыл-чорудулгазы-биле оон мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээр эпаар болгайн аан. Ынчалза-даа тургустунган байдал угланыышкынны шыгыызы-биле өскертир, кедилиг орукту шилиир, кижиниң үндезини нетелделерин эң чугула үүл деп көөр кылдыр албадап турар. Ол дээрге программаның утказында кол үүл бооп турар.

Ындыг туруш-биле бис көдээ ажыл-агайның хереглелдерни хандырары-биле ажылдап турар адырларга, аъш-чемниң, эът-сүтүн үлетпүрүнге эң таарымчалыг, чиигелделиг байдалдарны тургузар дээш чүткүп турар бис. Аъш-чемниң айтырыгларын шиитпирлээри-биле бис эң шиитпирлиг хемчегларни алыр ужурлуг бис.

Ындыг эң чугула сорулгаларны шиитпирлээрде кол күш республикаларга, чер-чер Советтериге, эн ылангыя аъш-чем продуктуларының, оларны кылып үндүрүнүнге херек көдээ ажыл-агай чиг эдиниң дорт будүрүкчүлерине онаажыр дээрзин билир херек.

Ол ышкаш транспорттуң болгаш энергетиканың үзүктелишкини чокка ажылдаарынче угланган хемчегларни база көрүп болур силер. Бо талазы-биле эн-не шыңгыы шиитпирлерни алыр ужурлуг деп ханы бүзүрелге келген бис. Бисти байдал олче албадап турар.

Эштер депутаттар!

Ажыл-агайжы айгырыгның бадылаашкынының аргазы-биле шиитпирлеттинмези, экономиктиг санаашкыннар херек ындыг адырлары бар. Ындыг адырларны политиктиг демиселдиң кавызындан үндүрген турар ужурлуг. Чугаа болза хамыктың мурнунда сан-хөөну болгаш акша эргилдезин орталандырарынче, рубльди быжыг туруштуг болдурарынче угланган хемчелерниң дугайында бооп турар. Ол болза кризиске удур бүгү программаның өзөө-дир.

Бөгүн, база-ла 1922 чылда ышкаш, айтырыг мынчаар тургустунган: «Бис рубльди ден-деки кылып шыдаптар болзувусса, бистиң тиилээнивис ол болур, шыдавас болзувусса — аштырганывыс ол болур». Янзы-бүрү бараннарны садып алыр арганы бээр быжыг туруштуг рубль чок болза, будүрүлгеге идиг беришкини чок болур, ынчангаш экономиканың кудулаашкынын соксадыры база экономиканың көдүрлүрүн чедип алыр арга чок апаар. Ынчан акшаның үнезинин кудулаар чоруу үргүлчүлээр.

Бир эвес ол чогуур сан-хөө курлавырлары-биле хандыртынмаан болза, чаңгыс-даа чазак ындыг программаны боттандырын шыдавас. Ынчангаш бистер өөрүп четтиришкинге дыка бүзүревейн тургаш-ла, ол айтырыгны бүгү аргалар-биле шиитпирлээр сорулгалыг бис. Ынчалза-даа кижилерни ону билип көөрүнге идегеп турар бис.

I квартал дың түнелдерни ёзугаар алырга, Эвилел бюджединиң, экономиканы экижидериниң Эвилел фондузунуң, чоннуң социал деткимчезинин фондузунуң болгаш өске-даа эвилел фондуларының байдалы, үстүнде чугаалааның ышкаш, айыылдыг байдалдыг бооп турар. Ол хөөрешкинни эвес-тир.

Чазак ындыг байдал-биле эптежип олурбас дээрзин бүгү харыысалга-биле чугаалап тур бис. Ынчалза-даа бис төлевирлерни чүгле албадал ёзугу-биле тыртып ап турбаан, ажыл-хереги орталандырып ап шыдавас бис. Ацаа мөөнмөөн хемчеглер болгаш дугуруштунган шиитпирлер херек.

Сан-хөө болгаш акша эргилдези — бистиң туттунар чүүлүвүс ол-дур. Бир эвес ол чайгылып турар болур болза, балымнар бүзүрел чок болур. Ону быжыглаары-биле янзы-бүрү, оон-биле кады көрүнгиг эвес хемчеглер негеттинер. Делегейнин-даа, Алачурттун-даа практиказы олар чокка чүве шиитпирлеттинмезиниң дугайын херечилеп турар. Бис ол айтырыгны медерелдин-биле ажыдып турар бис.

Бистиң чугаалажып көргенивис ону шиитпирлээриниң принципиалдыг ийн хевири турып турар. Оон биргизиниң сорулгазы хүлээп алдынган социал программалар-биле кады күрүненин бүгү чарыгдалдарын дыка кызырары, бюджет дефицидин чок болдурар төлээде үндүрүглерни бедидери бооп турар. Оон-биле чергелештир банк хуузунуң хемчээлин дыка улгаттырар, акша массазын кандыгдаа аргалар-биле кызыгаарлаар, орулгаларны чаңгыс деннелге тудар.

Оон түнелиниде акшаның үнезинин кудулаары соксаттынган, өртектериниң өзери доктааттынган турар ийик, ынчалза-даа оон-биле кады будүрүлге болгаш чон-даа баш мунгаш албаараашкынга таваржыр, продукция будүрери оон-даа улам кызырлыр, кижилериниң ажыл чок чоруу дыка кеңүдээр ийик. Ол ышкаш чоннуң хереглел деннели база кудулаар ийик. Оон чижээ делегей практиказында четчир. Бистер ындыг арга-хевирни ажыглап шыдавас бис.

Ийнги хевир болза өртектерни бүрүнү-биле либерализастаары, чоннуң ажыл төлевириниң болгаш өске-даа орулгаларының кызыгаарлаашкынын шуптузун күш чок болдурарын айтып турар. Өртектериниң болгаш орулгаларының өүлдезин ажыглавышаан, бюджетти балансылыг болдуруп, ацаа үндезилээш акша эргилдезин деңдески экижидеринге чогуур байдалдарны тургузар кылдыр үндүрүг системазы эде тургустунар апаар.

Ынчалза-даа ол арга-хевир херек кырында акшаның үнезинин кудулаарын күштелдирер болгаш ол будүрүлгеге хоралыг салдарын чедирер, кредиттиң кошкадыр, инвестицияны ажык чок болдурбушаан, чоннуң амыдыралының деннелинге чаа күш-биле согугу кылыр.

Бистиң кылганывыс боттуг шилип алышкынывыстың сорулгазы, оларның чаңгызынга-даа дүшпейн, ол координалдарының аразы-биле эртери, ол ийи альтернативтиг арга-хевирлерге хамааржыр хемчеглерни холбаштыр чорудары бооп турар. Ол дээрге акшаның үнезинин кудулаарын башкарар орук-тур, ынчангаш хөделишкиннерниң программазында айткан чүүл ындыг орукче угланган бооп турар.

Чүгле улус ажыл-агайында тургустунган байдалдары таарымчалыг болгаш шалыпкыны-биле эскерериниң үезинде, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың бүгү деннелдериниң хөделишкиннериниң чаңгыс аай болгаш тодаргай угланыышкынныг болурунун үезинде ону эң эвээш каража-биле эртип болурун бүгү кижилерниң билириңге идегеп турар мен.

Бо шиитпирлиг угланыышкынга программа чогум кандыг боттуг хемчеглерни сүмелеп турарыл? Бис хамыктың мурнунда, Эвилелдиң бюджет тургузуунуң дугайын, орулгаларны болгаш чарыгдалдарны Эвилелдиң, республикаларның болгаш чер-чер органнарының аразынга кызыгаарлаарының дугайын болгаш шыңгыы сан-хөө база төлевир сагылга-чурумунуң дугайын быжыыбиле, үзе дутуржуп алыры биске эргежок чугула бооп турар.

Чарыгдалдарны эң хөйү-биле кызырар азы оларны чаңгыс деннелге тудар сорулга-биле Эвилелдиң, республикаларның болгаш регионнарының кварталдар аайы-биле онза бюджеттерин ажылдап кылырының дугайында Россия Федерациязының саналын деткип турар бис. Ол акшаның үнезинин кудулаашкынының байдалында четчири тодаргай бооп турар. Социал хереглелдерге чарыгдалдарны акшаландырары-биле холбашкан бюджеттиң камгалаттынган үүлдери дээр кезектериниң чүгле кызыгаарлаттынган дамзызын ёзугаар өртектериниң өзерин таарыштыр көөрүн ында айтып турар. Оон артканнарынга акша-хөренги чүгле алдынган орулгаларны ёзугаар шыңгыызы-биле чарыгдаттынар ужурлуг.

Чазак чарыгдалдарны, оон иштинде шериг чарыгдалдарын кызырарының өске бүгү куплавырларын дилеп тыварынга белен. Биске ол дээрге эң берге айтырыг-дыр, ынчалза-даа ону тыварының аргазын дилээр херек. Бо талазы-биле шериг будүрүлгезин өске угланыышкынче шилчиириниң программазын база эде көөр ужурлуг. Республикалар болгаш чер-чер органнары боттарының талазындан эң харыысалгалыг чоруун көргүзер болгаш боттарының лимиттериниң хемчээлинден үнмес ужурлуг.

Бөгүн бюджеттиң дефицидин топ банкылар чээли-биле дуглап турар болгаш ол акшаны эмиссиязының эң улуг дөстериниң бирээзи бооп турар болганда, бот-боттарының аразынга дугуржулганы ёзугаар ындыг чээлилерге шыңгыы лимиттерни тургузуп, ону хажык чокка күүседирин хандырары эргежок чугула деп санап турар бис.

Бис шуптузус хөй-хөй он чылдарның иштинде күрүне харагалзалыгга чаңчыгып калган болганывыста, амгы үе кончуг аар-берге бооп турардыр. Күрүне чүү-даа шыдаар болгаш бүгү талазы-биле дузалаар хүлээлгелиг дээрзинге чаңчыккан турган бис. Ынчалза-даа бөгүн бис ындыг шын эвес практикадан ойталаар ужурлуг апарган болгаш амгы Министрлер кабинеди оон-биле холбашкан удурланыышкынны бодунга алыр ужурга таваржып турар.

Экономиканың хоойлузу хажык чок болур: бир эвес күрүненин акша дузаламчызынга даянган куду өртектерлиг болуруп күзээр, социал программаларга хөй түнелдерни чарыгдаар дээр болзувусса, — а ол сорулгага бюджеттиң бүгү чарыгдалдарының үштүн ийизинден ажыы үүнүп турар — оларны үндүрүглер-биле дуглаар херек. Оон ескe арга болгаш дестер чок бооп турар. Ацаа холбаштыр программада бижээн бир чугула үүлүү мынчаар тайылбырлаар ужурлуг мен: «1992 чылдан эгелээш, садыг саарылгазындан үндүрүгүнүң реформазын боттандырып чорудар, бараан сатканы дээш үндүрүгү күш чок болдурар болгаш немээн өртектен үндүрүгже база акциэтер системазынче шилчиир». Ол сан-хөөну орталандырып, экижидеринге ол үндезин ужур-дузалыг.

Херектиң ужуру болза бюджетти балансылаар болгаш оон чарыгдалдарын эмиссия-биле акшаландырарын соксадырында бооп турар. Ону бир эвес өртектериниң болгаш чоннуң орулгаларының хары угаа өөрибиле кады чайгаар өөр үндезиннер бюджеттиң орулгаларына колдаан таварылгада өртектериниң өскенинин байдалдарында ынчаар кылып болур. Ол дээрге делегей дуржулгазы-дыр. Ындыг үндезиннер чогум-на ол саарылгадан үндүрүг, сатканындан үндүрүг, немээн өртектен үндүрүг-дүр.

Чогум-на оон ужурундан эрткен чылдың төнчүзүнде бараан сатканындан үндүрүгү доктааткан болгаш ол шүүмүүлелдиң ол хире күштүг чалгыын болдурган. Бо херекте мурнундагызы ышкаш бистиң организас чок, чүвеин эки билбес чоруувусту, частырыгларны болдурганын, алыксак-чиксек байдалдарының немешкенин миниип чугаалаар ужурлуг мен. Ындыг үндүрүг кана, канчаар база чүге тыптын келгенил? Мында бо залга тывылган. Мурнунда дыка хөй кижилериниң чугаалап турганы ышкаш, чаа пенсияларга болгаш нелерге дузалаарынга чарыгдаар акша чок дээрзин билдингир апаарга тыптын келген. Оон соонда ону күш чок болдурар азы үлээр бе деп айтырыг туруп келген.

Үлежир деп шиитпирлээн. Канчаар? Кым-на хөй болгаш улам улуг өртектиг этти садып алырыл, ол ону төлээр болзун деп шиитпирлээн турган. Моон алгаш көөрге, садып алган бараанның өртээнин хуулары-биле ону ажыглаары-биле тодаратканы өске кижилерден ангыда, бүгү хереглекчилерден үндүрүг тыртары көрдүнген. Ону боттандырары-биле үндүрүг онаавас ужурлуг социал ужур-дузалыг бараанларның болгаш хүн бүрүде ачы-дуза чедирериниң хевирлериниң дамзызын тургузарын республикаларга дааскан турган. Ынчалза-даа кымның озалдаанын, бараанларның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ындыг бөлүүн кымның тургусканын, оон бараын, мун-мун автосервис төптери, ресторанар болгаш кафелер тургустунар болза, бистиң кайыыска багай болур деп? Бис күчүлүг аъш-чем болгаш медицина-даа үлетпүрүнүң тургустунарын сонуургавайн турар бис бе? Ол бүгүү эң ыска үеним иштинде кылынгын болур болгай. Оон үлегер-чижээн көөр дээш ырап чораан хереэ чок.

Бисте үлетпүр артынчыларын төгөр черлерде эң үнелиг мун-мун тонна продуктулары үреляп чыдар, миллион-миллион кубометр ыяш ирип турар, ол бүгү курлавырлар дыка чедишпейн турар үеде чурт демир-дес артынчылары-биле шыптынган бооп турар. Бистиң боттарывыстың оларны ажыглаар аргавыстың, техниканың болгаш технологияның чогун, күш четпезивисти, ол бүгүнүк ээзи болур угаанмедерелдиң одунмааның дорту-биле, ажыы-биле дорт чугаалаар херек. А олар ийи таллага ажыктыг байдалдары-биле белен чүүлдер бооп турар. Ынчаар болза төрээн-чериң сатканы ол болур бе? Чок, ындыг эвес, ол бо таварылгада оон амы-тынын камгалап алыры-дыр. Ол дугайында эрги бодалдарны соксаткаш, калбаа-биле, мергежилдиг хөделириниң үезинде келгенинге ханызы-биле бүзүрээр бис.

Ам, адактың сөөлүнде, онза чугула кичээнгейни утландырар ужурлуг үүл бар. Ол программада болгаш чазактың ажыл-чорудулгазының болунга-даа кол үүл бооп турары тодаргай. Чугаа болза республикалар-биле кады хөделишкиннериниң дугайында бооп турар. Оларныңбиле харылзааларның чаа хевириниң дугайы бооп турар.

Министрлер кабинединиң чаа составы төптүн мурнунда турганы ышкаш, ынчаар артып болбазын тергинин эки билип турар. Ынчангаш боттарывыстың аравыска харылзаларны херек кырында өскертир херек.

Амгы үениң байдалдарында экономиканы уштап-башкарының системазы Эвилелдиң күрүне тургузуунга республикаларының чаа ролюнга, төп-биле федерацияның субъектилериниң аразынга бүрүн эргелерни ниити сонуургалдарны ёзугаар таарымчалыг хуваарынга үлезилеттинер ужурлуун Министрлер кабинеди программаны ажылдап кылырының үезинде барымдаалап көргеи.

Оон ужурундан программада чуртту кризистен үндүрер талазы-биле каттышкан деминг хөделишкиннерни кылыры көрдүнген болгаш, ол чорук сөөлгү түнелдерни чедип алырының чайлаш чок негелдези бооп турар. Ол программаны чаартынган федерацияның бүгү субъектилериниң ажыл-чорудулгазын ацаа таарыштыр боттандырарының кандыг-да-бир схемазы кылдыр көрүп болбас. Кризиске удур хемчегларни боттандырып чорударының эң улуг үлүү онаажып турар республикалар оларны чуртта болгаш боттарының девискээрлериндеда тургустунган херек кырында экономиктиг болгаш иштилел-политиктиг байдалдарны ёзугаар, оларны барымдаалап чорудар апаарын хүлээп көрүп турар бис.

Бүгү-ле чүүлдерни төптеп айтышкынны ёзугаар кылыры оралдажырының ажыы чок болгаш хоралыг болур. Программаны боттандырып чорударының политиказын болгаш практиказын удуртуп башкарары, бүгү чуртуң хемчээлинге ону боттуу-биле организастаары, улус ажылагайын катап тургузары шыдаттынмас-даа болза, бүгү айтышкыннар ындыг болуру билдингир. Чазак чери республикаларның ацаа тывысканы чогум-на ындыг бүрүн эргелериниң хемчээли-биле дээштиг болгаш шиитпирлинбеде хөделир сорулгалыг.

Чогум-на оон ужурундан мен бүгү-ле үндезин айтырыгларны шиитпирлээрде бис республикалар-биле дугуруштунган шиитпирлерни ёзугаар кылыр апаарывысты катап-катап онзалап айтыры бодумнуң хүлээлтем деп санап турар мен.

Оон ангыда бис керээге ат салырынга чедир ийнги түнелди үндүрериниге кордап турарывысты ажыы-биле чуртаалаан каайн. Программата капсырыдаже кичээнгейни салып көрүнер. Ында чаа дугуржулгаларның бүдүн чыындызы бар. Кандыг-ла-бир кижилериниң боттарын тогдунуп, ажыныл-хорадаар болгаш Министрлер кабинединиң кежигүннериниге хууда таварыштас чоруу бистерниң боттарывыска утказтыр базынар кылырывыска база катап шаптыктаар апаар бе.

Программа кандыг-даа кайгамчык чаагай болур болза, ону Дээди Советтиң, хөй-нинтинин күштериниң калбак деткимчезин албаан шаанда, кандыг-даа чазак боттандырып шыдавас болур. Бис ындыг деткимчеге идегеп турар бис, ынчалза-даа чуртта ындыг күштериниң катап-болуглежип турарын барымдаалап көөр ужурлуг бис. Чогум-на оон ужурундан бис профэвилелдериниң, эки туранын чогаадыкчы эвилелдериниң, өске-даа бурунгаар депшилгелиг ниитилел-политиктиг шимчээшкиннериниң улам улгадып турар ролюн болгаш ужур-дузазын барымдаалап көрүп турар бис.

Ынчалза-даа Министрлер кабинеди бодунуң ат-алдарын алгыдарын болгаш хүлээп көөрүн чедип алыры-биле ылчынап ойнаар дивейн турар болгаш оларның дыка хөйү онза шыгыы кылдыр сагындырар-даа болза, айыттынган хемчеглерни шиитпирлин-биле боттандырып чорудар сорулгалыг бис. Чазак чугаалажыышкын кылырынга белен, кандыг-даа фракциялар, партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле кады ажылдаарынга база чөпшээрештинген шиитпирлерни дилеп тыварынга ажык бооп турар. Бистиң алганыывыс боттуг саналдар болгаш эдилгелер хүлээп алдынган болгаш хүлээп алдынар-даа аваап. Оларны бистиң парламентиге бо программаны дыннап, чугаалажып көөрүүнүң үезинде алырывыс саналдар болгаш эдилгелер база ындыг болур.

Амгы үеде кол-ла үүл — хамааты бүрүзүнүң будуруучүлүг ажылдаары, харыысалгазының бедик чергелиг бооп турар. Бистер фабрикалар болгаш эводтар, домналар болгаш шахталар, электростанциялары болгаш транспорт долу күш-биле ажылдап эгелеэин дээш, кижилерни ажылдаарынга ийнг бөрнишкини болгаш даартагы хүнге идегели кеступ келзин дээш, болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Министрлер кабинеди удусту, хөй-нинти организацияларын болгаш шимчээшкиннерни чурттун амыдыралын экижидип, чогумчалыг болдурар дээш хүрээленнерни сырый каттыштырып, күштерни мөөнүзериниче кыйгырып турар. Ажылдаар херек, чүге дээрге чурт айыылыг байдалда турар.

ДЕТКИЖЭЭЛИ

Бистің Бажын-Алаак кодээ Культура бажыңының чанында улусчу театр ажылдап эгелээнинден бээр чаа-ла чыл ажып турар. Бо кыска үеник иштинде чоннуң мурнуна элээн каш шиилерни көргүстүвүс. Тываның улустун чогаалчызы К.-Э. Кудажының «Душпук», Сергей Пюрбюүнүң «Ачылыг салчаашкын», аныяк драматургтар Чылгычы Ондарының «Эрги сорбулар», Шактыр-оол Суванның «Үрезининң үнүжү» деп шиилерин Чоон-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Улуг-Хем районларның суурларынга көргүскүлээн бис. Улусчу театрда салым-чаванныг бот-тывынгыр артистер бар. Оларга Орлан-оол Ондар, Роберт Монгуш, Галина Монгуш, Елизавета Ондар, Михаил Монгуш, Лидия Тулуш дээш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Амгы үеде Кожелдей Монгуштуң «Мүңгарава, авай» деп шиизин тургузып турар бис. Улусчу театр районнуң культура киллизинге бодунуң ажылдап алганы акыа-төгериик киирип турар. Эрткен чылын культура киллизинин агар саныныг 1200 рубльди киирер планныг турган болзувусса, 1300 рубльди киирдивис. Бо дээрге Бажын-Алаак кодээ Культура бажыңының ажыл-ижиниң үүгле чаңгыс талазы-дыр. Ында чоруп турар ажыл дыка делгем болгаш чоннуң хостуг үезин организастаарынга дыка улуг идиглиг.

1990 чылда Чоон-Хемчик районда культура бажыңларының аразында чарлаттынган социалистиг чарышка бистиң Культура бажыңы тиилекчи боон, бирги черже үнүп, культура бажыңларының аразында шилчип чоруур. Кызыл тук-биле шаңнаткан. Культура бажыңының коллективиниң индыг чедишкиннеринде ооң директору аныяк коммунист Галина Дүмен-ооловна Монгуштуң киирип турар күжеймишкин улуг. Танцы, ыры, спорт болгүмнери дээш, оске-даа болгүмнериң ажылдап турарын санап тургашдаа канчаар, Культура бажыңының шупту ажылдакчыларының бодунуң ажылынга хайдыкшылдым, чоңга бараан болур дээш үүү хире карак кызыл ажылдап турарын, аңаа киирип келгеш-ле, кым-даа дораан эскерип казар. Ооң ишти кезээде арыгсиляг, чырык, чылыг.

Мен бо үүлүмге дараазында айтырыгны кодүрүксеп тур мен. Кайы-даа суурдуң Культура бажыңының язы-бүрү бот-тывынгыр коллективтери ол-бо черлерге аалдап барып, боттарының уран талантызыны бараалгадып турарлар. Оларны канчаар үткүп, хүлээп алырындан база дыка хамааржыр болгай. Бажың-Алаак Культура бажыңының ажылдакчылары бистер өске районнардан, суурлардан келген бот-тывынгыр артист эштериристи байырлыг сөзүвүс, сүттүг шайывыс-биле үткүп алыр аргалыг бис. Бистиңге аалдап чораан уран үүл коллективтери ону билир. Бир эвес кайы-бир суурга чеде бээрге, бот-тывынгыр артистерни кым-даа үткүп албас, чылыг шай ижип алыр столоваяны хаалгыг, аалчылар бажыңы дуглаглыг. Культура бажыңының ишти соок, хирлиг болза, кымгадаа хомуданчыг-ла болгай. Бир чижек, Сүт-Хөл суурга концерт, шин көргүзер дээш чеде берген бис. Бистиң хүлээп албаан. Бора-Тайгага чеде бергеш, улуг бергедээш-киинер-биле эвээш санныг көрүүкчүлерге концерт көргүстүвүс. Баян-Талага базарыска база ындыг болду. Өске суурлардан бот-тывынгыр артистер кээр дээн болза, кайы-бир суурнуң культура ажылдакчылары боттарының эштерин чылыг-биле үткүп алыр дээш белеткенип алыр болза, дыка-ла эки болур ийик. Ол дээрге, хамыктың мурнунда, бот-боттарывысты хүндүлешкеннивис ол болур. Ажылывыстың аайы база ындыг — бот-боттарывысты деткижер үжүрлүг бис.

Чугаалажып көрээлиңер

Аалчылар үткүп алырынга таарымчалыг байдал чок деп, чамдык эштер чылдак хап болур-ла ыйнаан. Культура бажыңының чылыг, чырык, арыг-силиг боору, аңаа аалчылар хүлээп болур улуг эвес өрээлдиг бар болуру база-ла бистиң боттарывыстан, чер-черлерде партия, совет болгаш өске-даа организациялар-биле, тус черниң чурттакчылары-биле канчаар ажылдап билиривистен хамааржыр болгай. Кызып ажылдаар болза, материалдыг баазага-даа, уран үүлгедаа хамаарышкан айтырыгларны шпитпирлеп болур.

Мээң бо кодүргеи айтырыымга хамаарыштыр культура ажылдакчыларының бодалдары кандыг ирги? Чугаалажып, деткижип көрээлиңер.

Саая ТАСПАЙ.
Улусчу театрның режиссёру.

ЧОГААДЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ

Омскиниң чурттакчызы конструктор мергежилдиг Б. М. Меняйло буттары бастынмас мунчураар аарыгга таварышкан сөзүлүнде бодунуң эжи Ь. А. Грехнев-биле кады инвалидтер ажыглаар тергежигешти чогааткан. Ол тергежигешти эмчилер бединиг-биле үнелээн.

ЧУРУКТА: конструкторлар В. А. Грехнев, В. М. Меняйло.

А. КОСИЦИННИҢ фотозу

(СЭТА).

НОМЧУКЧУ БОЛГАШ СОЛУН

Чагаалар изи-биле

ЧАЛЧЫТТЫНА БЭЭРГЕ...

Каа-Хем районда Бүрен-Хем суурнуң Енисейская вудумчузунуң 8 дугаар бажыңында чурттап турар С. Б. Иргиттиң «Бурунгаар» совхозтуң директору А. Х. Монгушка хамаарыштыр «Шын» солуниң редакциязынче чорутван чагаазынга харыны Тыва Агрө-үлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. С. Нурзет чоруткан, Артаа Семдиевичиге мынчаар айытган: бирээде, чагааның автору С. Б. Иргит штат кызырлыышкынынга таварышпаан, а совхозта мал эмнээр черниң аптеказында от салып, аштакчылап турар. Ийиде, «Тиилелге» совхозтуң хойжузу турган Т. Баавылды «Бурунгаар» совхозче көжүрбээн. Ол амгы үеде Кызыл районнуң Черби суурда көжүп чеде берген, ында школада таныылдап, ол школаның өшкүлерин кадарып турар. Үште, чагааның автору С. Б. Иргиттиң ашаа совхоз конторазынга азырик чедип келгеш, чалчыттынып туруп бээрге, совхоз директору А. Х. Монгуш ону холу-биле туткаш, конторадан үндүрүпкени шын.

БЭЭР БОЛГАН ДИЛЕГНИ ХАНДЫРАРЫН ААЗААН

Бистиң солуниң редакциязынга Бай-Тайга районнуң тову Тээли суурдан чагаа келген. Ооң автору АҮК-түн ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонназында автокран башкарыкчызы, коммунист Айваза Арылдаевич Күжүгет. Ооң олуруп турар эрги бажыңының чыпшыр чанында уругдар ойнаар чер, арыгланыр бажың, херим, кажаа чок кылдыр чурулга школазының чаа тудуун тудуп эгелээнин, 2 мүн рубльди чээли кылдыр алаадаа, олуруп турар бичии бажының алгыды тудар арга чок болуп турарын хомудап бижээн. Дуза көргүзери дилээн чагаанны алгаш, Бай-Тайгага барып, авторга ужуражып хынап көрдүм. Чагаада айытканчүүдер долузу-биле бадыткаттынган.

А. А. Күжүгет коллективинде 10 чыл ажылдап, өг-бүлезиниң херээжен ээзи, садыгжы Бела Владимировна-биле 2-деи 10 харга чедир 5 уругларны ажыктыг шолу 6 дөрбелчин метр чаңгыс өрээл казанак бажында азырап, кижизидип орар. Оруи салыр чер чугуудан чамдыызы шала кырынга хонар. Оларның ол бажыңының чанында чыпшыр ийи каът бажың бедип үнген. Бажың чанында шолду эжелеп алган. Негелде чөптүг. Аңаа чаа тудуг эгелээрнинг мурнунда, ону бускаш, өг-бүлеги ангы бажың-биле хандырар турган. Алган чөлизи-биле бичии бажыңын улгаттырып алыр аргазын ышкынган. Ук өг-бүлениң ады бажың алыр оочурнун 40 дугаарында турар. Ону маныарынга хөй чыл негеттинер.

А. А. Күжүгеттиң ажылдап турары АКМК-ның начальнигги Николай Седенович Салчакка бо айтырыгны тургузарымга, коллективтиң ажыл-агый аргазы-биле тудар бажыңындан бирги эвлчегде чурттаар бажыңны бээрин аазаан.

Ол-ла Тээли суурда № 3 ортумак школаның ажылчыны Хереллин Биче-оолович Хертектиң олурган бажыны бо чылдың январь 22-де өрттенгени, ооң өг-бүлезинин 8 кежигүнү 12 дөрбелчин метр шолдүг казанакта сыныарлажып чурттап орарын, 4 өреникчи уругларының өөредилгези сулараанын, айтырыгны тургузарга удуртукчулар тоон көрбээнин хомудап бижээн.

Редакциянын даалгазын ёзугаар анда чедер, хынаар ужурга таварыштым. Өг-бүле сыныар, башкарлыр арга чок чогенчиг казанакта ам үш ай хире чурттап орары шын болду. Оларны делгем чурталга шолу-биле дарый хандырар дугайында дилегни совхозта хереженнер чөвүлелиниң хостаткан даргазы С. М. Чедер-оол шагда-ла тургускан. Х. Б. Хертек болу билдиришкинни киирген. Районнуң удуртукчуларынга баа барган.

Бажың-балтат үлүүр комиссиниң удуртукчузу Тээли суур Советинин даргазы Салбак Хомус-ооловна Допулга ужуражып, авторнуң негелдезинге дорт харын бээрин дилеп, Советтиң девискээринде 357 өрегге бажың оочурунда турар. Ооң дайзызын көскү черде парлаваш, аскан. Чурталга хоойлузунуң негелдезин ёзугаар мурнады алыр эргелиг 18 өг-бүленин аразында бажыңны өртеткен Х. Б. Хертектиң адын киирген. Хамааты Хертекке эрги делгем бажын бээрге ейталаан. Бирээзинге ийи аал ишти чурттаар 10 бажың бо чылын ажыглалга киирер. Өрт айымылынга таварыжкан өг-бүленин дилээн барымдаалаш, чаа бажыңны бээрин суур Советинин даргазы С. Х. Допул аазады. Ооң күүседезин редакцияның контролюнга артар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

Чагаа парлаттынмаза-даа

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧҮГЕ ЭСКЕРБЭ ЭНИЛ?

Чурттакчыларның негелде, хомудалдары

«Бистер бо бажыңче 1987 чылдың декабрьда көжүп кирдивис. Ынчалза-даа өөрүшкүвүс дораан өшкен. Бажың дыка соок болган. Ол кыштан эгелеп, даргалар кабинеттери бакылап эгелей бердивис. Баштайгы чылы черле соок болур... Аазаашкынар ынчаар эгелээн». Бо каш одургу Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунуң 2/1 дугаарлыг бажыңының 80-ги квартиразында чурттап орар Лариса Сангы-Бадраның чагаазындан алган. Бо аныяк не чагаазын редакцияга болду эккеп берген. Ону кармактап алгаш, ол өг-бүлеге четтим, бардым. Кире бергешле, ол квартираның шык, соок байдалын дораан эскердим. Бажыңның эр ээзи, «Кызыл үлетпүр» тудуг эргелелиниң тудугжузу Александр Сангы-Бадра өрээлдерин көргүстү.

— Ажы-төлүвүс бичии, чаш. Бис-даа канчаар, улуг улус аан. Уругларывыска бергедир. Үргүлүү аарыыр-дыр. Баштай дыка өөрүп турган бис. Ам бо-дур: өрээлдер ишти шык, соок. Азыг бүрүзү хыраалай бергилээн. Ооң уламмындан каналар уштары шыгып өткеш, ноорту калбарып бар чыдар. Дамдылаар-дыр. Борбак-борбак дамдылар чыглы бээоге удур аштап ап тур бис. Удуртукчуларга, ооң иштинде депутаттарга чораан бис. Херекке албас-тыр — деп, Александр Демьянович хомудалын чажырбады. Шак мындыг болаалды үүгле ол эвес, а өске-даа чурттакчылар илередип турдулар. Бир-тээ, ол бажың «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынынга хамааржыр болганда, чурттакчылар барык үш чыл ажыг үе дургузунда чаргылдажып келгеш, ол каттыжышкынның, чурталга-ажыглал конторазының толээлекчилери, депутат-биле ужуражылга кылырын чедип алган.

Ол ужуражылга чоокта чаа болуп эткен. Аңаа барык дөртен хире өг-бүле киришти.

Бо бажыңны ажыглалга киириптери билек, аңаа чурттаар эрге алган өг-бүлелер чурттаарынга таарымчалыг бүгү-ле үүлдери бар чаа квартираларже өөрүшкүмнайлыг көжүп алганнар. Багай-ла үүве — оларга ордер бербээнин. Чурттакчылар барык шупту «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынынга бүгү-ле эргелелдериниң организацияларының толээлекчилери болганда, ордерни чоорту берипптер боор деп идегээннер. Ынчалза-даа ындыг үүве болбаан. Сөөлүнде барып ук бажыңны общежитие кылдыр адай берген. Бо үүл, удуртукчуларның кажар базымы бе? Азы улусту аңаала негелээр дээн сеткили бе? Чогум-ка бо айтырыглар чурттакчыларның удуртукчуларбиле ужуражылга хуралына чидин-биле тургустуиуп турду. «Бир эвес бажыңны общежитие кылдыр туткан деп билген болзувусса, ынаар көшпейн эрги оран-сававыска олурар турган бис» деп, хуралга сөс алган чурттакчы бүрүзү чугаалап, амгы байдалының бергезинге хамаарыштыр хомудаан сеткилин илередип, бажыңны дораан септээр, чылыглаар талазы-биле негелдеин салып турдулар.

Чурттакчыларның ол негелделери кончуг чөптүг. Олар ону үүгле бо чылын эвес, а олче көжүп алган айындан эгелээш-ле ол дугаында негелде, хомудалды кылып турган. Ынчалза-даа оларга каттыжышкынының начальнигинин оралакчызы В. К. Куцин-даа, хөй адырлыг чурталга-коммунал ажыл-агыйының ажылдакчылары-даа, адак соонда ССРЭ-ниң улус депутаты С. В. Стрелавин-даа дыргак каразы дег дуза көргүспээннер. Оларның чамдык квартираларга, крыша иштинге чурттакчыларның караан чаап, хол дашты-биле кылдыртып каан эвээш-биче ажылын санаваска, ында чүүдза кылдынмаанын ынча дээр, олардан ынчаар негээр апаар.

Ол чурталга бажыңында байдал ындыг берге турда, аңаа ужуражылга хуралга, В. К. Куцин, кол инженер М. А. Кыргыс келбедя, В. И. Остапенко аарып турар диштилер. А үүгле каттышкан профэвилел комитетинин даргазы В. Ч.-Д. Салчак кириштиг. Шуут-ла чөгеп төнгеш, барып-барып ССРЭ-ниң улус депутаты кижи боорга, чурттакчылар С. В. Стрелавинге чаңгыс эвес удаа чораан, дилегни кылган, хомудалын чугаалаан. Ынчалза-даа Сергей Васильевич оларга кандыгдаа дуза чедирбээн, аңаа-ла дыннангыр эвес, күүседикчи сеткил чок чоруун көргүскен. Улус депутадынга хомудаан сеткилин Лариса Сангы-Бадра редакцияга бижээн чагаазында илереткен, ол-ла бодалды ол бажыңның чурттакчызы Е. А. Бродницкая чугаалап, хурал үезинде мөнөө ийи-даа сагындырды. Соңгуулдалар бүдүүзүнде хоорайжыларга дөй-ле аазаашкынар кылып-кылып, ам кээн кижилериниң негелдезинге хүндүлүг депутадывыстың аазаашкын-биле кызыгаарланып артканын улуска үүү деп тайылбырлаар, канчаар бижиир бис. Айтырыгны бодунаи чайлатканы ол эвес бе? Олдур, шуут-ла дорту-биле ынча дээр апаар. А шынында, Сергей Васильевичниң программазында аныяк не хереженнер, тудуг дугайында айтырыглар баа бар, ону көрдүм, ноомчудум. А бо бажында аныяк өг-бүлелер эвээш эвес.

Ужуражылга хурал болурунуң бүдүүзүнде хүннерде ол бажыңның байдалын, чамдык квартираларны Кызыл хоорайның күрархитектура тудуг контролюнуң улуг инспектору Л. Н. Голик, «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының каттышкан профэвилел комитетинин даргазы В. Ч-Д. Салчак, хоорайның санитар-эпидемиология станциязының кол эмчизинин оралакчызы В. И. Назарова, Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черелериниң айтырыгларының талазы-биле күрүве комитетинин улуг специализи, Кызыл хоорай Советинин депутаты С. Д. Монгуш олар хынаан көргеи. Ооң түнелиниде септээр, чылыглаар, сыскымр, подвалды арыглаар, эштаар, курганлыр дээш, ажыл-ла хөй болган. А ооң кадында «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының удуртукчулары бо бажыңны общежитие кылдыр хевээр арттырар бе, азы аңаа чурталга бажыны кылып алыр бе дээн ийи айтырыгны чурттакчыларга салып, ону шинтпирлеп көөрүн негээн. Ийи, бир өрээлдиг квартираларда чурттап олурар хөй уругларлыг өг-бүлелериниң байдалын чугаалажып, ону хуралга сайгарып көргеш, оларны чурталга шолун улгаттырын алырының эвлчээнге (ажылдап турар черинин азыы-биле) хевээр арттырбышаан, бо бажыңны чурталга бажыны кылыр деп түүнел үндүргеи. А чылыдыга системазын эде коор, крыша иштинге септеге чорудар, панельдер аразында хос черлерни сыскыр, чылыглаар ажылдарны август 1-ге, а подвал иштин арыглап, курганлырын май 1-ге чедир доозарын шпитпирлээн алган. Ону республиканың тудуг каттыжышкынының удуртукчуларынга азрестээн. Септеге ажылдары чоруп турар үеде ону контрольдаар чурттакчыларның дөрт кижи составтыг комиссиязын тургускан.

Ам үш чыл ажыг үеже катап эглип көрээл. Беш каът бажың 80 өг-бүле чурттаар. Бүгү болу калбак панельден бүткен. Ооң өрээлдери делгем, чырык. А ол хирезинде чамдык квартиралар (оларның саны эвээш эвес) үүге соок болганыл? Ам мырыцай чурттаар арга чок апар чыдарыл? Ол бажыңны тудуп турганда ооң шыныарынле үүге сагыш салбаанын, ону ажыглалга киирипкенде хүлээп алыкчы түрүү комиссия үүге ол бүгү четпестерни эскербээнил? Эргилдир бодап орарга, айтырыглар эндерлип-ле кээр-дир. Аңаа долу харыны, ол бажыңны туттурган, ажыглалга киргген, коллуунда-ла бодунуң тудуг салбырларының төлээлекчилерин көжүргеи үлүг организация — «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының харыысалгалыг удуртукчулары бээр апаарлар.

Чурттакчыларның негелделиг чагаазын депутат С. Д. Монгуш үш хоолгалыг кылдыр белеткээш, ооң бирээзин В. К. Куцинге аппарып берген. А Виктор Кириллович бодунуң эвлчээнде мынча дээн: «Чурттаар оран-бажың ажыглалының конторазы үүү, кайы хире хемчээлдиг ажыл кылырының карадын тургусказ эккеп берзин, ооң соонда каттыжышкынның техниктиг чөвүлелиниге чугаалажыр бис». Сергей Дадар-оолович Куцинге ооң соонда база барган, айтырыы сайгартынмаан, хевээр чыткан. А хүннер эртип, ай төнер деп бар чыдар.

Адак соонда «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының начальнигинин хүлээлгезин күүседип турар Л. Б. Шактар-оол-биле база харыдажып, айтырыгны тодаараттым. Любовь Борисовнаның харыысы мынаныг: «Чурттакчыларның негелдези шинтпирметтиниң турар. Подъездилерде септелгени кылган. Бажыңның крышазының иштинде кылыр ажылдарга чарыгдаар хоосцгини тыптынып турар. Каттыжышкынның чамдык организациялары ол бажыңны хооркүүскомнуң эгезинче шилчилер дээн негелде-биле чөпшээрешкен. А бир эвес хооркүүском ооң айталап каар болза, аңаа септелгени чурттаар оран-бажың ажыглалының конторазы кылыр апаар».

Хемчеглер алдынып турар болганда, ол бажыңга септелге кылыр ажылдар чогуур хуусаазында боттаны бээринге идеген артаал.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Чугаалар изи-биле

ЧАҢГЫС ХҮННҮҢ ТҮҢНЕЛИ-ДИР

Бо чылдың апрель 11-де «Шынның» корреспондентизи К. Оюннуң «Азырадыкчылар болгаш чемгериикчилер» деп үүлү парлаттынган. Ону номчуп, сайгарып бодап орарга, ол үүгле чаңгыс хүннүң садыглашкынының хереченизидир. А ол ажылчын хандырылга киллизи тургустунгандан бээр та чеже хире бараан ажылчыннарга четпейн, арада эзилген үүве. Ийе, шак ындыг үүүлдерни болдурбас ужурлуг албан черлериниң даргаларының аксынга тудуп келгенинден, кезээде ол бүгүнүн чажыт артып турганы ол. Бо-ла бүгүнү кандыг-бир комиссия азы ОБХСС, КАК-даа дижик, тудуп илередип турза-даа, үстүнге четкеш, ол-ла хевээр ыыт чок баар.

Хөйнүң караа көскү, кулаа дыыжы болдур эвеспе. Грузиже белеткенип турган 2 контейнерни тодаргай фактылар-биле тудуп алза-даа, ооң түнели үнмейн барды. Сөөлүнде сонуургаарымга, ол-ла чүүгү-биле чоруй барган. Хаймракан суурда чурттап орар Любовь Кочеткова Саян артында бир хоорайда чаагаймыды туттунган бажыны шагдала алган. Ол бажында чурттадып каан улустан база дадывыр ап турар. А боду ажылчын хандырылганын азыралыкдан үнүп чадашкан. Ол база күрүснинн бүгү материалы-биле улуг демир гаражты дуззааладып кылыргаш, машинаның артык кезектерин четчир кылдыр курлавырлаан. Аш-чемни, эт-септи чежени-даа контейнерлеп чорутканын көрген кижилер чугаалажып турарлар. Ажылчын хандырылга киллизинин даргалары ону өршээп турары магатчок.

Мыя бо үстүнде чижектен-не бистиң чоннуң база удуртукчуларывыстың эмин эрттир хүндүлээчели азы кортуу, шинтпир, туруш чогу улам-на тодарап келир. Моон алгаш көөрге, черле кандыг-даа адырда социал чөптүг чорук чок деп үүвеним мушгаранчыын. Кат-чимис, балык-байланны-даа өйлеп чыып алыр чаагай чаанчылдыг чораан бис. Бараан-сараанны экизин, аьш-чемнин амданныын кымнар чооглап, ооң дөзүнде кандыг кижилер олуруп турарын ожаап көөр болза эки. Ындыг черлерге ак сеткилдиг кижилерни ажылдадыры күүсеннг-дир. Ол үүүлге хамаарыштыр мээн бодалым, саналым ындыг.

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.

Улут-Хем район.

Чылыг сөс

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Мээң кырган-ачамны Монгуш Кочукаевич Сагаан дээр. Ол чоокта чаа 73 харлады. Кырган-авам-биле кады барык бүгү назынында малчыннап келдилер. Инекти, чылгыны, шөөр малды-даа кадардылар. Оларның эки ажылын чону, чазак бедин-биле үнелээн. Кырган-ачам Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдыг. Херек демдектерлиг. Улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезинге базар путёвка-биле база ооң медаль-биле шаңнаткан. Хүндүлел бижиктери-ле хөй.

Монгуш Кочукаевич 1978 чылда пенсияже үнзе-даа, ооң соонда безин он чыл дургузунда ажылдады. Кырган-авам биле кырган-ачам тос уругнуң ада-чезин. Оларның аразында кымны чок дээр боор. Ам үшкү салгал өзүп олурар. Кырганнарым кайызы-даа күш-ажылга мынак. Ынчангаш бистиң база аңаа өөредип, чанчыктырып келген. Каяа-даа чораан, чүү-даа кылып турган, оларның ат-алдарын бодап чоруур бис.

Нонна САГААН.
Новосибирск.

Фестивальче чалалга

1991 чылдың апрель 27-де 14 шакта В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга республиканың хылдыг хөгжүм ансамбльдериниң болгаш рок-белүктериниң «Тыва аялгалар-91» деп көрүлде-конкурзу болур.

Чоон Хемчик районнуң «Челээш».
Тес-Хем районнуң «Хаяа».
Барын Хемчик районнуң «Чеди-Хаан».
Өвүр районнуң «Ангырак».
Улуг-Хем районнуң «Уран».
Моңгун-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен».
Бай-Тайга районнуң «Чаңгы».
Кызылдың уран үүл училищезинин «Интернат».
Кызыл хоорайның культура киллизинин ансамбли.
Эрзин районнуң «Хуваанды».

Апрель 28-те 14 шакта В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга түнел концерт болур. Билеттерни Ленин кудумчузунуң № 15 бажыңда методтөпте садып турар.

Оргкомитет.

КИНО

АПРЕЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Секретный указ императора» (Кыдат) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Слонёнок» 9.00, 12.10, «Дорога Давиду Сасунскому» 10.20, 13.30, «Пламя» (2 сериялыг) 15.20, 18.0, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Столкновение» 14.50, 16.50, 18.50 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Под северным сиянием» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Өвүр районнуң Сарыг-Хөл кодээ Совети, «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы, парткому, профкому совхозтуң малчыны чораан күш-ажылдың хоочуны, Маадыр-не

Саная Балчыевна

ДОНГАКТЫН

72 харлап чораан мөчээнин дыштатыышаан, ооң торелеринге болгаш чоок кижилеринге таныс кажыыдалды илередип тур.

Чарлалдар өрозу

Телевидение

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Мультфильмнер. 9.55 «Чер — бүгүзениң» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги серияны. 11.10 Футбол. 1-ги тайм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 Футбол. 2-ги тайм.

• • •

15.00 Уран-чечен телефильмниң бирги серияны. 16.20 Сонуургаткарга. «Бажың комитеди». 16.35 Поэзия. Н. Шипилов. 16.50 «Тиилекчилер». 17.50 «01 албаниың экранында». Фильмнер. 18.20 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 18.30 ТМА. 18.45 «...16 харлыгларга чедир база ооң улугларга». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». 21.00 «Үе». 21.45 Футбол. Чартык финал. 23.25 «Меридиан». 23.40 — 00.15 «Ыры дугайында сактыышкын».

ИЛГИН ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5-ки класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 9.55 Компьютер-биле диалог. 10.40; 11.40 Литература. 10-гу класс. 11.10 Испан дыл. Иймги чылы. 12.10 Уран-чечен телефильмниң бирги серияны. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45 Россиниың барымдаалыг экраны. 15.00—15.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

16.45 Уругларга фильм. 17.10 Медээлер. 17.20 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 18.05 «Кадар-казыыр». «Ажылчын апарым...».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. Делегей чемпионаты. Финляндиядан камчылыга. Часпарда — «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязында. 23.15 Барымдаалыг фильм. 23.45 Уран-чечен телефильм. 00.55 А. Моцарт. Операдан таныылар. 01.15—03.15 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.45—19.00 Фильм-балет.

ОЙНААШКЫН БОЛУР

1991 чылдың май 1-де «Хүреш» стадионга маргылдаалар эткеи соонда спорт-базаан лотереязының ойнаашкыны болур. Ойнаашкыннарга «Москвич-412» автомобиль, «Урал» мотоцикл, чиик мотоциклдер, соодукчулар, соодулга камералары, ооруг болгаш аңаа телевизовлар, хеп чүүр машиналар, спорт идиктептери болгаш ооң-даа өске үүлдер таварыжып.

Лотерея билеттерни Кызыл хоорайда болгаш районларда профэвилел комитеттери база спорттуң активчилери таратып турар. Лотереяга таварышкан үүлдериниң данзызын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга май 3, 4 үезинде парлаар. Ойнаашкынга таварышкан үүлдерни май 1-де 14-ке чедир спорт комитеттериниң профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң бажыныга бээр.

Айтырыгны №№ 3-29-57, 3-29-90 телефоннардан билип алыр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партий-ин-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 1-36-25 ◆ советтер ажылынын — 3-34-98, 3-11-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодаа ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ заказ киллизи — 3-39-09; ◆ өөрүдүн — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келгейн бирганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 200 катар үнер. Хемчеглер 2 парлалга амалы.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Нов үндүрер ler. полиграфия болгаш ном садыының керектеринин талазы-биле күрүне комитединин типографиязы. Кызыл Шетинин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 84.

Индекс 54241.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 чылда үнсезилеттинген

ШЫН

1991 чыл апрель 26 пятница № 76 (14576)

(Чагыдар өртээ 6 сап.). Садар өртээ 10 сап.

РСФСР-ниң Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

СЭКП Төп Комитединиң болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму 1991 чылдың апрель 24-те ажылын эгелээн. Пленумга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киргген:

1. Чуртта байдалдың болгаш кризистен экономиканы уштуп алыр аргаларының дугайында.

2. Организастыг айтырыглар.

СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев эге сөз-биле Пленумну ажыткан.

СЭКП-ниң соңгулдалыг органнарының составына кирбейн турар эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партияның республика, край, область, округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының ийнги секретарьлары, контроль органнарының даргалары, шериг округтарының командылакчылары, шериг-политиктиг эргелеледериниң начальниктери, СЭКП-деи ССРЭ-ниң улус депутаттары, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринде коммунистер бөлүктериниң төлөөлекчилери Пленумуның ажылында киржип турар.

СЭКП ТК-ныңкежигүү, ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов бирги айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Пленумга саналбергеннер: С. И. Гуренко — Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, П. В. Волков — «Ульбинскиниң металлургия заводу» бүдүрүлге каттыжышкында партком секретарының оралакчызы, Казах ССР, А. А. Малофеев — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, А. М. Анипкин — партияның Волгоград обкомунуң бирги секретары, Ю. А. Прокофьев — партияның Москва хооркомунуң бирги секретары.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының Пленуму апрель 25-те ажылын үргүлчүлээн.

Чуртта байдалды экижидер болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында кады кылган медеглел

Бистиң иштилелде кризис улам ханылап турар. Ол ханылаашкыны социал болгаш национаддар аразының чөрүлдээлери улам күштелдирип турар. Бүдүрүүшкүн кудулаашкыны үргүлчүлевишаан. Амыдырал деннелиг чавызап, эргежок чугула чүүлдер-биле кижилерни хандырарынга кыжаныышкын тургустунуп келген. Чуртта хосйлу-дүрүм сагыгазы болгаш сагылга-чурум дыка баксыраан. Он-он чылдарда мөөнелгеи чидиг айтырыглар, шилчилге үеэнинг нарын бергелери, эде тургустунуушкун үеэнде болдунган частырыглар чаңгыс черде мөөнелдир каттыжа берген.

ССРЭ-ниң Президентизи, эвилелдешкен республикаларның — РСФСР-ниң, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның, Казахстанның, Азербайджанның, Таджикистанның, Кыргызстанның, Туркменистанның дээди органларының удуртукчулары 1991 чылдың апрель 23-те ужуражышкынынга чуртта байдалды чугаалажып көргеш, дугуруштунган чүүлдерни соңгаарладыышкын чокка боттандырары эргежок чугула деп санап тур.

Бирээде. Конституцияда көрдүнген корум-чурумну бүгү чер болганга катап тургузар, күштүг хоойлуларны хажык чокка сагыыр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни Эвилелдиң чаа Керээзи болгаш Эвилел Конституциязы хүлээп алдынгыже чедир ап чорудары чуртта байдалды экижидериниң чайлаш чок негелдези болуп турар деп, ужуражышкынның киржикчилери санап тур. Эрге-чагырганың Эвилел болгаш республика органнары, чер-чер Советтери, күүсекчи комитеттер, бүгү организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң албан-дужаалдыг кижилери, хамаатылар бодунуң ажыл-чорудулгазынга ону барымдаалаар ужурлуг.

Ийиде. Болуп эрткен Бүгү-эвилел референдумунуң түүнелдерин барымдаалап, суверенниг күрүнелериниң чаа Керээзин чарары кризисти ажып эртериниң бирги эөлчеге сорулгазы болуп турар. Оон-биле холбаштыр дараазында чүүлдерни кылыры эргежок чугула деп, ужуражышкынның киржикчилери санап тур.

— дугуруштунган документиге үстүнде адаан республикаларның делегациялары ат салыр кылдыр Эвилелдиң чаа Керээзинин төлеврин чедир ажылдап кылырын эң чоокку үеде доозар;

— Керээге ат салдынган үеден соңгаар алды айдан орай эвесте ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээр болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хүлээп алыр, суверенниг күрүнелериниң Эвилелиниң дугайында Керээниң чүүлдери оон үндезини болур ужурлуг;

— Керээде болгаш Конституцияда көрдүнген Эвилелдиң эрге-чагырга органнарының соңгулдаларын чаа Конституцияны хүлээп алган сөөлүнде белеткээр болгаш эрттирер;

— Эвилелдиң болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының, улус депутаттар Советтериниң бүгү чаалаларының таарымчалыг ажыл-чорудулгазы шилчиишкинниг бүгү үениң дүргүзүнде хандырылган турар ужурлуг;

— Эвилел Керээзинге каттыжар дугайында айтырыгны Латвияның, Литваның, Эстонияның, Молдованың, Грузияның болгаш Арменияның бот-тускайлаг шиитпирлээр эргезин ужуражышкынга кириштен эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчулары хүлээп көрбүшаан, оон-биле чергелештир оларның тургузары чаңгыс аай экономиктиг девискээрнин хемчээли-биле эң-не таарымчалыг байдалдың чурумун Эвилел Керээзинге ат салган республикаларга тыпсып доктаадыры эргежок чугула деп санап тур;

— национальн барымдаалап ылгай көрүүшкүнү, национаддар аразының месилдежишкиннерин өскүдери, ССРЭ хамаатылары каяа-даа чурттап турза, оларның эргелерин үрээрин болдуруп болбас. Ындыг хевирлиг бүгү фактыларны хоойлу-дүрүм камгалаар органнар шиитпирлиг соксадыр ужурлуг.

Үште. 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгазында быжыглаттынган Эвилел органнарының болгаш республикаларның хүлээлгелерин, оларны, бирги эөлчеге — бюджеттерге болгаш бюджеттен дашкаар фондуларны тургузарынга хамаарышкан хүлээлгелерни чугаажок күүседириниң эргежок чугулазын бадыткаар.

Чидигленген социал-экономиктиг байдалды барымдаалап көрбүшаан, кризиске удур дем каттыштырган хемчеглерни ап чорударын бир эп-сеткилдиг деткээн.

Бүдүрүлгелериниң, девискээрлериниң болгаш республикаларның аразынга ажыл-агыйжы харылзааларны моон соңгаар улам күштелдирери болгаш хөгжүдүп хандыртынган турар ужурлуг, ол дээш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң база эвилелдешкен республикаларның чазактарының харысалгазын бедидер.

Чуруттун улус ажыл-агыйында байдалды чогумчудуп экижидери-биле үлетпүрүүн кол адырларынга, чоннуң хереглел бараанларын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге, демир-орук транспортунга ажылдың онза чурумун доктаадып кирери чугула деп, ужуражышкынның киржикчилери саналдаан.

Херек апарган таварыларга республикаларның эрге-чагырга органнары улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылын хандырар немелде хемчеглерни алыр.

Чоннуу аъш-чем-биле хандырары бирги чергелиг сорулга болур деп, ужуражышкынның киржикчилери саналтур. Көдээ ажыл-агыйга, агроүлетпүр комплексинин бүдүрүлгелеринге материалдыг курлавырларны чорудуп бээрнинг айыттынган хемчеглерин боттандырар талазы-биле төп болгаш республика органнары дугуруштунган хөделишкиннерни чорудар. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактары көдээ ажыл-агый болгаш АУК бүдүрүлгелери биле улус ажыл-агыйының өске адырларының аразынга деңүнелиг харылзаа солчуушкум тударының дугайында шиитпирни ийнги кварталда ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Дөртте. Үүрмектеп садар өртектериниң реформазын чорудуп турган үеде чоннуң амыдыралының деннелиг бергей салдарлыг болур чамдык факторларны чедир өөренип көрбээнин барымдаалааш, ужуражылганын киржикчилери чоннуң, ылаңгыя амыдыралынга чеднимес өг-бүлелерниң социал камгалалынга хамаарыштыр немелде хемчеглерни алыры чугула деп санап тур. Чижээлээрге:

— хүн бүрүүнүң хереглел бараанларын садарынга онаар 5 хуулуг үнүрүүнү күш чок болдурар. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары бир неделя хуусаа дургузында ындыг бараанларның дамзызын тодарадып тургузар;

— ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары ийи неделя хуусаада өртектериниң амгы боттуг байдалын өөренип көөр болгаш улуг социал дүшкүүрлүг чорукту тургузып турар айтырыглар талазы-биле дугуруштунган шиитпирни хүлээп алыр;

— студентилер столоваяларында болгаш школа буфеттеринде өртектериниң улгатканын дутлаар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр, а ол ышкаш демир-орук болгаш авиация транспорттарында чаа тарифтерни чингедиринче утланган эде көрүүшкүнү боттандырар;

— ай хуусаа дургузында орулгаларга индексация кылырының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Дугуржуп турган хүлээп алдынган үстүнде шиитпирлерни барымдаалааш, Эвилелдиң болгаш республикаларның удуртукчулары экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле ажыл соксадышкынын кылбазынче, болдунган чидириглерни чоокку үеде тургузып алыр дээш күжениишкиниг ажылдаарынче шахтёрларны болгаш бүгү ажылчы чоннарны кыйгырын тур.

Беште. Чуртта кончуг нарын кризистиг байдалды өөренип коргеш, Эвилелдиң болгаш республикаларның удуртукчулары хамаатыны чагыртпас чорукту, ажыл соксадышкынларны кылырынче, күрүне эрге-чагырганының дүрүм ёзугаар соңгутхан амгы органнарын дүжүреринче чоннуу кыйгырып тургаш, политиктиг сорулгалар чедип алыр дээр ораладажышкынларны болдурбас ужурлуг деп санап тур.

Демократия хөгжүлдезинин, эрге-чагырганың төлөөлекчи органнарының ажыл-чорудулгазының база ажык-чарлыг чоруктун берип турар аргаларын ажыглап турган, хөй-нинги болгаш политиктиг бүгү күштерни хоойлуга дүүштүр кады ажылдажырынче болгаш бир демниг хөделиринче олар кыйырган.

Амгы харысалгалыг үеде чоннуң эрге-ажының бирги чергеге тургузары, чуртту кризистен уштуп алыр дээш чүткүлдүг ажылдаары, иштилелде демократтыг чаартылгаларны улам чылаары, чоннуң социал деткимчезинин хемчеглерни боттандырбышаан, экономиктиг реформаны ханыладыры онза ужур-дузалыг дээрзи демдеглеттинген.

Чуртта байдалды чогумчудуп экижидер, кризисти ажып эртер талазы-биле бо бүгү хемчеглер эвилелдешкен республикаларның ролүн үндезинин-биле бедитпес болза, болдунмас дээрзин ужуражышкынның киржикчилери илергейлээн.

ССРЭ-ниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Ельцин, УССР-ниң Премьер-министри В. ФОКИН, БССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. КЕБИЧ, Узбекистанның Президентизи И. КАРИМОВ, Казахстанның Президентизи Н. НАЗАРБАЕВ, Азербайджанның Президентизи А. МУТАЛИБОВ, Кыргызстанның Президентизи А. АКАЕВ, Таджикистанның Президентизи К. МАХКАМОВ, Туркменистанның Президентизи С. НИЯЗОВ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

Сессия баштайгы хүнүнде РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийнги Съездизинин шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажырынче кирген. Ол талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** кылган.

Илеткелди сайгарып чугаалажыр бетинде, чамдык депутаттарның Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынын оралакчыларынын дыңнадыгларын бээр ылдырып ап, улаштыр катай дыңнааш, саналдарже кирее деп саналын сессия деткээн. Ынчангаш сессия эртенги хуралынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин** үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында дыңнадыг кылган Оон соонда 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге хоойлу-дүрүмүү болгаш корум-чурумну быжыглаарының программазының дугайында дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. В. Содунам** кылган. Дыңнадыг кылганнар депутаттарның айтырыгларына харыылавышаан, түүнел сес чугаалаан.

Сайгарып чугаалашканы айтырыг талазы-биле доктаалды сессия хүлээп алган.

Кызыл хоорайның Молодёжный № 5 соңгулда округундан улус депутаты **И. В. Егоровтун** хууда дилээ-биле база Сарыг-Септиң Барыын № 70 соңгулда округундан улус депутаты **В. И. Лукашовтун**, оон республика девискээрнилеп үнүп чорупканы-биле холбаштыр депутат бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыр дугайында доктаалдарны сессия хүлээп алган.

Сессия ажылын апрель 25-те уламчылаан. Эртенги хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** ажыткан.

Хүн айтырыында кордүнгенин ёзугаар, «Тарзачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников**, ол-ла айтырыгга эдеринчи илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **А. Т. Сотпа** кылган.

Оон соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **В. Б. Салчак** «Көдээнин социал хөгжүлдезинин дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр илеткелди, а эдеринчи илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязының даргазы депутат **Б. С. Нурзат** кылган.

Хоойлулар төлевилелдерин сайгарып чугаалажырынга Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтун директору депутат **К. М. Сувандин**, республиканың Күртүзүүнүң даргазының оралакчызы депутат **М. К. Куулар**, Монгун-Тайга районда Моген-Бүрен көдээ Совединиң даргазы **К. И. Успун**, Чөөн-Хемчик районунуң АУК даргазы депутат **Б. Ч. Монгуш**, Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтун партком секретары депутат **В. Н. Гончаров**, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары депутат **В. Д. Хемер-оол**, «Шын» солунунуң редактору депутат **В. Ф. Чадамба**, партия Улуг-Хем райкомунуң ийнги секретары депутат **К. Д. Биче-оол**, Өвүр районунуң агроүлетпүр каттыжышкынының даргазы **Ш. С. Куулар**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семенов** олар киржип, саналбергеннер.

Эртенги хурал оон-биле доозулган.

Кежээки хуралга хоойлу төлевилелдеринге хамаарыштыр илеткелдерни сайгарып чугаалажырын уламчылаан. Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтун зоотехниги депутат **К. Т. Дакыр-оол**, Кызыл-Мажалык № 2 ортумак школазының директору депутат **В. К. Монгуш**, Тоожу районнуң «Май 1» совхозтун директору депутат **А. С. Каадыр-оол**. Тыва АССР-ниң харылзааның болгаш информатиканың күрүне будүрүлгезинин чингине директору депутат **Д. Б. Чоксум**, Тыва АССР-ниң юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы депутат **З. Н. Сат**, Өвүрде «Кызыл тук» совхозтун сарлыкчызы депутат **Л. С.-Б. Куулар**, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, Эрзин районда Нарын көдээ Совединиң даргазы депутат **Д.-С. Б. Яндак**, РСФСР-ниң улус депутаты **В. С. Монгуш**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** санал бергеннер.

Оон соонда 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге хоойлудүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарының программазының талазы-биле доктаал хүлээп алдынган.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин депутаттар чүүлдер аайы-биле чугаалажып, эдилгелер кирип, сайгарылга чорутканының соонда, «Чер реформазының дугайында» Хоойлу хүлээп алдынган. Хоойлуну күштүг болдурарының чурумунуң дугайында доктаалды сессия хүлээп алган.

Сессия бөгүн ажылын уламчылаар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок II Съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1991 чылдың апрель 24-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

I

Хүндүлүг депутаттар! Бистиң чуртувус бодунуң төөгүзүнде эң-не нарын болгаш берге үеэ-чаданы амгы үеде чурттап эртип турар. Экономикада кризис үргүлчүлеп турар. Хоойлулар болгаш бот-догуннаашкыннар дайыны намдаваан. Национаддар аразында месилдежишкиннер соксаваан. Чоннуң амыдырал деннелиг кудулаа турар. Ундарзашкын болгаш бистин күштеривиске, аргаларывыска идегевес чорук чамдык кижилерде бар апарган. Оон түүнелинде күш-ажылдың болгаш күүселдениң сагылга-чуруму чавыраан, кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп, ажыл соксадышкынарынга чедир улуг маргылдаа чөрүлдээлиг болуушкуннар өскүп турар.

Күш-ажылга ынак чоннуг делегейде эң байлак чуртувуста мынчар байдал канчаар тургустунуп келгенил деп, дүрүм ёзугаар айтырыгны бистин иштивистен кижи бүрүзү бо байдалдың үеэнде тургузып турар. Тургустунган байдалдан уштунуп үнер арга бар бе?

РСФСР-ниң болук улус депутаттары чогум-на бо айтырыгларга хамаарыштыр Россияның эөлчег чок III Съездизин чылдырар дугайында инициативалыг саналды көдүрген. Ол ёзугаар Съезд болуп эрткен. Депутаттарның Конституцияда көрдүнген эргези республиканың төөгүзүүнде бир-ле дугаар шак ынчаар боттанган. Россияда тургустунган политиктиг, социал-экономиктиг байдалды аңаа тодаргай сайгарып керген. Хой хемчеглерни Съезд айыткан, оларны боттандырары кризистиг ханылаашкының шеглээр болгаш байдалды чоорту улуг маргылдаа чөрүлдээлиг болуушкунар өскүп турар.

Ук хемчеглерни боттандырарының иштизи-биле шын утланышкыннары көрдүнген — ол дээрге политиктиг болгаш экономиктиг реформаны боттандырары-дыр. Национал, социал, девискээр, экономика айтырыгларына хамаарышкан өске бүгү чүүлдер демдеглеттинген болгаш оларны чаартылганың хемчээлинге черле шиитпирлеп болур.

Мындыг нарын байдалдың үеэнде бистерниң иштивистен кижи бүрүзүүнүң быжыг туружу эргежок чугула. Чаартылганың удурланыкчыларынга ойтур шавышкынны бээр ужурлуг бис. Эде тургустунуушкунну чеже-даа шүгүмүүлеп турза, иштилел амгы үеде 1985 чылга чедир турган хевээр эвес дээрзи билдингир. Эң-не кол чүүл — чоон көдүрүлү, идепкейжээн. Демократия, ажык-чарлыг чорук, санал-оналдарның хөй янзы хевирлери, сөстүн хостуу чоннуң ажыглалы, оон амыдыралы эргежок чугула чүүлдери болу берген.

Оон-биле чергелештир, реформа үеэнде болдунган частырыгларын эскерип билир, чогуур түүнелдерни кылыр, планнарга болгаш ажыл-чорудулгага эдилгелерни киирер херек. М. С. Горбачевтун чугаалаанын ёзугаар алырга, реформаларны боттандырар темпилериниң харылзаа байдалынга частырыглар болдунган: политиктиг амыдыралдың реформалының темпилери экономиктиг реформаның темпилериниң бедик болу берген. Экономиктиг реформага хоойлу үндезинин бээр болгаш өөрүүнүң база ажыл-агыйны чорударының хөй янзы хевирлерин хандырар сорулгалыг хоойлуларның комплексизин чогуур үеэнде белеткеп шыдаваан-дыр бис. Материя баштай тывылган, экономика болза политикага айтыкчы болур ужурлуг дээрзин херек кырында хүлээп көрбээн турган ышкаш-тыр бис. Оон түүнелинде экономиктиг реформа үеэнде чаартылганын чоннуң олуттан энергиязы ук реформаны чорударынга долу ажыглаттынмайн, политиктиг реформаже шилчип, чамдык черлерге митинг демократиязы болу берген. Чагырып, дужаар административтиг системаны дүрген шүгүмүүлээринге, рынок экономиказын орпаштыр турган-ийн, планныг экономиканы бузарынга ол биске «дузалаан». Экономиканы бир шынардан өске шынарже шилчидерге кылынган бодамча чок базым дээш ол бистерни кеземчеге таварышты-рган.

Өске талазында чаартылга дээш демиселди баштап, реформаларны дидим чорудуп эгелээн кижилерни боттуг ёзу-биле черле билип болур. Белен айтыышкыннар, дурзулга оларда чок турган. Бодунуң чаңчыгып калган албан-дужаалдарын, ымбылыг байдалдарын чидиررин күзеэн консервативтиг хожудангай күштериниң келергей удурланыышкының немей демдеглээр херек. Божаңнадыкны, үдегленчи күштериниң, национализмнериниң болгаш шовинизмнериниң ижээтен хөделишкиннери база күштелген. Ол күштераның шуптуу чаартыныышкын-биле чаңгынып алгаш, чоннуң үндезин эрге-ажыктарынга аңгушпес бодунуң сорулгаларын чедип алырын ораладажып турар. Оларның иштиндеи хөй кижилер ССР Эвилелин сандарадырынче, конституциялыг тургузугну кымдан-даа айтырбайн, өскертип дүжүреринче ажыы-биле кыйгырып турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлели реформаларның болгаш чаартылганың принципиалдыг туруштарынга турган-ийн келген болгаш моон соңгаар-даа турган-ийн. Аткаарлаар орук чок дээрзин ол билип, келергей чөөн болгаш барын үзелдиг талаже угланмайн, джи бүрүзүүнүн, политиктиг күш бүрүзүүнүн санал-оналын дыңнаарынга, ажыглаттынар болгаш чоннуң эрге-ажыынга бараан болур таарымчалыг бүгү чүүлдерни олардан хүлээп алырынга белен. Соңгаарладып болбас экономиктиг улуг айтырыгларны шиитпирлээринче күжениишкиннерни угландырарынче бүгү күштерни кыйгырары эргежок чугула деп санап турар.

Экономиктиг кризис бистин республикада база чедип келген. Бүдүрүлгенин кудулаашкыны, чоннуң амыдырал деннелиг чавыраашкыны, өртектериниң улгатканы, социал дүшкүүрлүг чорук кидец апарган.

Эрткен чылдың бирги кварталында турганынга демнээрге, бо чылдың баштайгы кварталында улетпүр продукциязын бүдүрген хемчээли 11,2 хуу, чоннуң хереглел бараанларын бүдүргени — 1,2 хуу эвээжээн. Капитал тудугда чурттаргаа бажыңнарын ажыглаарга киреринин орта кезии, капитал салыышкынларын шингээдип алыры —28,6 хуу кызырылган. Республикага эң-не эргежок чугула тудут материалдарын, а ол ышкаш эт-херекселдерни, идиктер аймаан бүдүрүп үндүрер хемчээлин база эвээжеткендир бис.

Аъш-чем-биле чоннуу хандырарының мындыг берге үеэнде сүт бүдүрери бисте 11,7 хуу, эт — 12 хуу, чүүрга — 9,9 хуу кызырылган. Малдын чаш төлү эвээш алдынган, мийыстыг болза малдың, хой болгаш ошкунун, хаваннарының баш саны эвээжээн. Малдың бүгү чүүлүн аайы-биле чидирии улуг болган.

Акшаның үнезин кудулавышаан. Улус ажыл-агыйының экономиказы дорайтап турар. Бүдүрүлгенин дорайтааны, мөөнелеп садар өртектерниң эмин эрттир улгатканы, үүрмектеп садар өртектер улгатканы дээш акша эгидип төлеп берил турары-биле, ийзы-бүрү үндүрүлгеринин улгатканы-биле холбаштыр күш-ажылчы коллективтериниң улуг кезилиин сан-хөө байдалы дыка баксыраан. Девискээрлер аайы-биле экономиктиг харылзаалар туларында, материал-техниктиг хандырылганы экижидериниң бергелер бар болуп артпышаан. Чоннуң садыг, амыдырал, культура, почта, медицина, коммунал, транспорт хандырылганында четпестер ам-даа уламчылавышаан.

Кем-херек үүлгедиин чаныылдырарында чамдык кылдынган чүүлдер республикада бар. 11 районда өлүүнү, үптеп-дээрбеде, күштеп-күчүлээр чоруктарнын болгаш

(Уланчызы 2-ги арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелиниң уланчызы

(Уланчызы. Эгезя 1-ги арында).

кем-херек үүлгеднишкиннерниң нинти саны кызырылган-даа болза, Кызыл хоорайда корум-чурум үрээр чорук улам өзүп турарындан кем-херек үүлгеднишкиниң когун үзүп шыдаваан бис.

Чуртта байдалдың дорайтап турары-биле холбаштыр кризис ам-даа уламчылаар, оон туржук харын-даа чоокку айларда улам күштели бээр магат деп чугаалап болур.

Бөгүн байдал бо хире дүвүреннг-дир. Бо берге байдалдан үштүнүп үнериниң оруктарын чазак дилеп турарын силерге дыннадыр апаар мен, үүлдүүлүг депутаттар. Байдалды чогумчуларын дилеп турар бис.

1990 чылдың кичээндириниң чүтүлалап көргеш, национаалдар аразының харылзааларын таарымчалыг болдурар, кем-херек үүлгеднишкиниң узуткап чок кылыр талазы-биле немелде хемчегер алдынып турар.

Министрлер Чөвүлели министерстволар, ведомстволар болгаш каттыжышкыннар-биле кады РСФСР-ниң чазаа-биле болгаш тер-биле ажылдарын чогумчудуп турар. Бот-боттарывысты эки билчип, деткижип турар апарган бис. Сан-тоонду-даа, капитал салышкыннарының лимидинда элээн хей хемчеелдиг алдывыс, материал-техниктиг курлавырлар, чонуун хереглел бараанналарының фондуларын камгалап алдывыс дep, эртекен сессияда силерге дыннаткан болгай бис. Ынчалзаа-даа чүүлүү өске черлериннен ону алырыга бергелерге таваржыр бис.

Рынокче шилчилгениң программазы боттанып турар. Рынок харылзааларынын бут кырыга турып келириниге дуза кадар чаа структуралар: Экономика талазы-биле курком, Экономиктиг реформа талазы-биле комиссия, Монополияга удур оюа эргелиг комитет, Пенсия фондузунуң комитеди, Эртем болгаш өөреднилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле комитет тургустунган болгаш ажылдап эгелей берген.

Рынок харылзааларынче күш-ажылчы коллективтери, улус ажыл-агыйының адырларын шилчидер талазы-биле план өзүгаар ажылды чорудуп, дузамны чедирип турар.

Кышкы үеде улус ажыл-агыйының объектилериниң чогумчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле ажылды чорудуп келгениивистиң түнелиниде хоорайның чылыг хандырылгазының талазы-биле хомудалдар тургулаан-даа болза, улуг-ла каража-когарал чок кышты аштывыс.

ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң хүлээп ап турар хоойлужудулга доктаалдарында улуг чөрүлээлер бөгүн бар боон турар.

Бистиң республикавыс «ийи от аразында» апарган. Борта силериниң тода туружуңар херек. Эвилелдиң болгаш РСФСР-ниң кезээ болур Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны өзүгаар тус черниң байдалдарын өөреним көрүп турган, шилип алыр эргелиг-даа болза, Эвилелдиң-даа, Россияның-даа хоойлуларына чагыртыр хүүлүүлелиг. Биске кээн турар хоойлудар болгаш нормативтиг доктаалдар хүн келген тулуум-на ковудел турар. Бистер ону хамыды-биле өөреним-даа, дүүштүүрүп-даа четтикпейн турар бис. Чогум-на мынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлели рынокче шилчиири-биле база улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурары-биле эртежок чүгүла кол хоойлуларны ажылдан кылыр аажык ажылдан турар. Дээди Советке ол база-ла улуг чүүк боон турарын билип турар бис. Дээди Советтиң чай чок боон турарындан эртекен чылдың декабрьда-ла чазактыг саналдан киргени 6 хоойлуның ам-даа 5-и мынчага чедир чугаалажып көрүүмээн.

Хей материалдыг болгаш сац-хоо курлавырлары-биле холбашкан «Аныктар дугайында» хоойлу, «Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң концепциязы», «Чонуу ажыл-биле хандырарының программазы» дээн чижектиг оюа чугула документилерни ажылдап кылып турар.

Федеративтиг болгаш Эвилел кереглериниге ат салырыга республиканың киржирги, РСФСР-ниң чаа Конституциязын, Россияның национаалкүрүне тургузуунуң дугайында актыларны чугаалажып көөр үеде оон эргелиг-ажыктарын камгалаары мышкаш, политиктиг ыдык акцияларны экономика талазы-биле үнелээрни чазактың дүрген белеткери негеттинип турар.

Ажылды кылып турганывысты көрүп-даа тур силер, мынчалза-даа чогуур түнелдерна көрбейн турар бис. Ийет, чептүг чылдагааннар турган. Бодунуң ажылынын бүгү-ле санда-ааш-кының чоптуг чылдагаанларга сылдаар, чоо-ла болза, үстүнде турар организация удуртукчуларының чаа каар чорту чаңчыл боон бар чыларын Министрлер Чөвүлелиниң болуп эртекен квартал [illegible] чугаалажыкан хуралга чугаалаан бис. Чогум амыдырал сыр дедир чүүлүү коргүүн турар болгай. Дыка хей удуртукчулар чылдагаан дилевейн, негелде кылбайн, а ажыл-херек бүүрүп, ажыл кылып, адырган, коллективтиң турар чериниң хамаарылга чокка-ла эки түнелдерни чедип ап, рынокче дидим шилчип, эргелеп башкарылганың административтиг, политиктиг болгаш экономиктиг методтарын билдилиг ажылган турар. Оларга берген бот-тускайлаң эргени ажылган, далаш чок ажылдап турган, багай эвес түнелдерни чедип ап турарлар. Бодунуң амыдыралынын эң нарын үзүнде сандараашкының халдаашкынынга быражып шыдаптар, бодунуң республиказын болгаш коллективин камгалап шыдаар шак ындыг кижилериң уран аргазын өөремир ужурлуг бис.

1986 чылда кадрларны дүшпа-келбиже депшидер чорук, удуртукчуларны үстүнден айтышкын-биле мөөнү-биле соңгуур чорук кайы хире когаралга чедирген ийик. Ам ол частыгларны эдип турар бис. Хөлелбейн, чаданып оваар уе ам эртken болдур ийип дээрлиг сагыныгын каарыг артык эвес боор. Чогум-на мынчангаш чер-черде, министерстволарда болгаш ведомстволарда күүсекин сагылгачурумуун байдалын чазак аналитен көргеш, бо талазы-биле боттуг хемчегелерни алып. Бүгү чуртта-да рынок-даа, ажыл-агыйы демократизаа-ла кол мөгүүзүнде корумчурумга болгаш сагылга-чурумга даянып турар. Оон өске кедеглиг түүл чок.

II

«Россияның кодээ черлерни катап хөгжүдериниң болгаш агроулетнур комплекстиң хөгжүдериниң программазының дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының эдилет чок II Съездизиниң шиитпирлерни боттандырар талазы-биле бистиң ажыл-керектиивистиң планнарының төлевилелин амды сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирип турар. «Чер кодекизи», «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агый дугайында», «Кодээниң социал хөгжүдениниң дугайында» Хоойлуларының эң чугула төлевилелерни санаалдап киргеи. Россия Съездизиниң соонда кодээге амыдыралды хөгжүдериниң өзек айтырыгларын шиитпирлээри-биле холбашкан 15 доктаалды Тываның чазаа белеткээн, хүлээп алган. Оларны силерге үлеп берген.

Документилерни белеткеп турар үеде Съездиниң, өске черлериниң материалдарын, эртем албан черлериниң сумелерин өөреним көөр талазы-биле кончуут улуг ажылдарны кылыр ужурга таваршыкан бис.

Чер-черде совет болгаш ажыл-агый органнары, республикамың Дээди Советтериниң доктаамал комиссиялары борта улуг дузаны көргүскен.

Аграр политиканы канчаар көрүп турарывыс иниттин-биле Россияның Съездизиниң болгаш чурттуң Президентизиниң шиитпирлери-биле аажаажып турарын силер бүзүрел көргеш боор силер. Съездиниң түнелдерни-биле чөпшээрежип турар бис.

Бирээде, кодээ ажыл-агыйга бистиң хамаарылгавысты үндезини-биле өскертир херек. Чөпүүг чорукту катап тургузар. Чонуун амыдырал деннелиниң 3-түн 2 кезии кодээ ажыл-агыйга хевирлештинип турары чажыт эвес-ле болгай. Оон бүдүрген продукциязы болгаш чиг эди чонуун хереглел бараанналарының 70 хире хуузун, национал орулганың 40 хуузун берип турар, мынчалза-даа кодээге чылдын-на национал орулгадан дөнгүүле 4-5 хуу хемчеелдиг төпчүткен акша-хөрөнгүни берип турар.

Кодээде амыдырал деннелиниң хоорайнынган куду боон турар. Оон карышкан чылдан чылче улгадып орар. Кодээ чурттакчыларның хоорайже кежери көөдеп, бичии суурларның хоозураары уламчылап турар. Бистиң Тывада база ындыг.

Ийде, мазаа комплекстиг хамаарылга херек. Тус-тус бичии айтырыгларже чашкаанмайын, кол-кол үндезин үүлдерни рынок хамаарылгаларына дүүлүүр ылгай шилип ап, шиитпирлээр херек. Съезд оларны үүн реформа кевириниге тускайлаан: чер, экономика, социал талазы-биле реформалар.

Үште, эрги таныалган үүлдерден чайлаар херек. Бүгүү-ле чүвени ол олчаанга хептей көрүп алган херээ чок, а ол-ле кол-колуун, бистиң кончуг берге агаар-бейдузуунга таваржыры алыр апаар. Оон-биле чергелештир амыдыралга бадытканнынган, бистиң бурунгуларывыстың хей-хей чылдардагы дүржүлгазы-биле бадытканнынган үүлдериниң дядыны-биле киирер ужурлуг бис.

Дөрттө, кодээки катап хөгжүдери — ол дээрге кымнын кайда чуртта, чүү кылып турары хамаан чокка, өскүн бүрүзүнүң херээ-дир. Ону чеже алырда, агрокомплекстиң хөгжүдениге акша-төөрөнгү, материал-техниктиг болгаш күш-ажылчы курлавырларны тускайлап бээрин-че кыймыгыг эвес, а чер болганга доктаамал боттуг ажылхерек колдаан турар ужурлуг.

Беште, бот-боттары түдүш ийи сорулганы биидилиг шиитпирлээр херек — ол дээрге чонуун аш-чем хандырылгазының айтырыгларын хүн бүрүүде контрольдаар болгаш шиитпирлээри базы хүн бүрүнүң амыдыралын холдан салбайн үнелеин улуг айтырыгларны боттандырарын бурунгаарладыр херек.

Чугаалажыл көөрү-биле киирген документилериниң дугайын Министрлер Чөвүлелиниң мурнундан хоойлулар төдевилелдериниң талазы-биле өскелеткилер тодаргай чугаалай бээрин барымдаалаш. Съездиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бистиң нинти улуг сорулгаларывыска доктаарын чепшээреп көрүүнер.

III

Ам база катап аш-чем айтырының дугайында. Ажыл-биле чугаалаайн: ол чуртта дыка чедишпестээн. Чамдык девискээрлерде далганың болгаш өске-даа продуктуларның курлавыры чүгле каш хонукта четчир.

Сөөлгү ийи чылдың камдаашкынын республиканың аш-чем балансының ишкээр киир сөөртүр ужурлуг бистиң база дыка берге бөдүүлгө таваришпаан бис.

Министрлер Чөвүлели онзагай хемчегелерни алырын кызыдып турар. Бараанналар турдавырларын тыварының, оларны республикаже киир сөөртүрүүнүң талазы-биле чазактың тускай комиссиязы, оперативтиг белүктер тургустунган. Бараанналарны нормаларын болгаш бээрниң чурумун, садыгларын сагыырын контрольга алган.

Мындыг арга-биле бис бараанналр курлавырының кудуку-даа бол хемчеелни хевээр артыгар, хереглел рынокун тудар аргалыг боон турар бис. Бирги кварталдың түнелиниг-биле үүрмектеп садар бараан саарылгазының баланнының чемненилгезиниң хемчеелни эртken чылдың олла үезинте бодаарга, деннештирер өртектерге алырга, 12 хуу оскеи. Өртектер остүрери-биле холбаштыр садыглаашкынга улуг хөлөөшкин турзажок, апрель 1-де садыг бүдүрүлгелериниң складтарынга бараанналр курлавыры 57 хуунге хандырылган, оон иштинде дыш-чем талазы-биле эртken чылдың олла үезинте бодаарга 52,7 хуу хей турган. Ынчалзажок курлавырлар өөрүжеп турар, оон ангыда, олар эртken чылдынга бодаарга 25 хуу өөрүп.

Эт, сүт продуктуларынын, далган, крупалар, дагаа чуургаанының талазы-биле чонуу хандырарын, фондуларны хаарын, бергедөөшкиннерлиг-даа болза, чедип алган, конфитер кылыгларын, картофельди, консервалаан ногааларны садып келген, чигир, үс аймааның талазы-биле бергедөөшкиннер турган. Чигир фондулары чедип алдынмаан, чижээ. Респотребсоюз шугуму-биле 538 тоонна чедир алдынмаан. Байдалды эртken чылдың төөчүүзүвүле тургузуп алганывыс шилчээн курлавырлар бичии камгалаан. 495 тоонна мал саржаандан болгаш маргаринден 160 тоннаны алдынмаан. Чуруттуң дыка хей заводтары даштыкыдан кээр чиг эттин чогумбиле турупкан. Девискээрлербиле партерлиг солчулгага киирер ужурга таваржып турар бис.

Бис бөгүн дүвүреалы чонга чедирер ужурлуг бис. Хереглел рынокунда байдалды кижи бүрүзү билген турар ужурлуг. Аазаашкыннар-биле чонуу чемгериг болбас, мынчангаш шынны чугаалаар, амыдыралдың мөөн-даа берге байдалдарынга белеткеннир херек.

Оон-биле чергелештир бо дүвүрел кадык-чаагай тургузуушкуже угланган болган турарын чазак дилеп турар. Сүртеп, бичимдаайн, болгасагыштыг ажылдаар херек. Ажыл-херекти биилиг организаттар болза, эрге-чагырганын аазаандан үстүүге чедир бүгү кезектери күжеминиг ажылдаар болза, кризистиг болгаш саңдараашкының ыймыжкының ажып эртер арга бар деп санап турар бис. Комплекстиг хемчеелерни алыр херек. Оюа комиссияның ажылынче катап өглир апаар. РСФСР-ниң Дээди Советиниң чижээнге үндезилээн, оон составын болгаш ажылдаар чурумун бо сессияга бадылаан, онзагай бүрүн эргелерни ашаа тыпсыр херек. Улус депутаттарының бүгү Советтериге база ындыг комиссиялары тургузары чугула, а күш-ажылчы коллективтерге, албан черлериниге, организацияларга чонуун социал камгалалының бөлүктерни тургузар херек, чүге дээрге дүвүкүүрлүг чорукту тургускан өртектер өзүүлдеп-биле холбаштыр олар чугула апарган.

Аш-чем продуктуларын, ылангыя бистиң республикада бүдүрбейн турар продуктуларже кичээнгейни күштелдирбишаан, дилеп тыварыче бүгү күштерни угаар херек. Чамдыктарының дугайында чугаалайн.

1. **Чигир.** 1991 чылда тускайлап берген фондулар 1990 чылдың деннелиниде хей. Хектиң ужуру курлавырларны тыварында. Чуртта чигир талазы-биле байдал дыка берге.

Хемчегларни ап турар бис. Апрельдан фондулары биле чигирни шугуумге чедиштирер апаар. Бир эвес эки ажылдаар болзувусса, бирги кварталда чонга талоннар эйи-биле чедир бердинмээн 220 хире тоонна чигирни майиюнь айларда берилтер бис. Эң берге байдал чаа дүүгүт мурнунда, ушку кварталда тургустунар. Ынчангаш курлавырлар тургузарының дугайында заводтар-биле немелде керээлер дугайында сатыш салыр апаар.

2. **Шай.** Бо талазы-биле ажырбас. Ногаан грузин шай талазы биле бергедөөшкиннер турган. Ам керээ чардыныган, шай база бар. Краснодар крайда кады ажылдажыр бүдүүлгени ажыдар талазы-биле ажыл чорун турар. Оон улаштыр республиккага сөөртүүн эккээр чиг эгин ажылдап кылыр пех ажыдары дээш хөделир херек.

3. **Дус болгаш сереңги.** Бо талазы биле айтырыгаар шиитпирлеттинин турар.

4. **Үс аймаа.** Маргарин талазы-биле 1800 тоннаның фондулары берилген. Бирги кварталдың фондуларының барык чартык кезии алдынмаан. Маргаринни кол алыр черивис Красноярск крайдан ангыда, өске девискээрлерже дарый чедип, харылзааларны тургузары, дугуржулгалар кылыры эргежок чугула аварган. Хендир үзүүнүн талазы-биле айтырыг моон база дорайтавас нарын байдалдыг. Негелде-хереглелди хандырар дээш ону дугуржулга өртектери-биле садып алыр аваар.

5. **Кондитер кылыглары.** Хереглекчилер коопераациялыг шугуму-биле кызыгаанның хараазы-биле фондулар барык 1000 тоннага чедир алдынмаан.

6. **Арага аймаа.** Фондулар бар. Эрткен чылдың кичээндириниң үтпас херек, мынчан садыг четкизи фондуларының барык чартының албайн барган.

7. **Таакпы аймаа.** Дугуржулгалыг өртектер-биле алыр фондуларны дыка хөөмү берген, оларны чедип алыр, харылзаалары тургузар херек. Оон-биле кады Канск хоорайның дуржулгазын өөреним көөр херек. Таакпыны кады бүдүрер талазы-биле акционерлиг интилежилгени тургузарын дугуржурун кызыдар херек. Республикага таакпы тарыырын база катап эгелээр болза эки. Ынчангаш доп-дораан үрезинин сөөртүп алыр, черни тускайлап бээр, кижилерни өөредир херек.

8. **Балык.** Ол продукция келир, ынчалзажок чүгле дугуржулга өртектери-биле болур. Яблок, цитрустар, ногаа аймааның талазы-биле байдал база ындыг.

9. **Сүт аймаа.** Чылда 19,1 мүн тоонна кылдыр тускайлап берген. Ол дээрге колдуунда уруглар чеми, курган база консервалаан продукция, быштактар болгаш өске-даа. Бо продуктуларның чугулазын барымдаалап көргеш, чазак солчулганын немелде курлавырларын тургузуп турар.

10. **Далган, крупалар, макарон кылыглары.** Кандаашкының хараазы-биле бис чыл эгезинде барык тараа чок арткан бис. «Тыва тараа продуктулары» каттыжышкының удуртукчуларының шудургу ажылынын. Россияның чазаанның дузазынын ачызында бис бөгүнде, хүннерде саңнар болза, курлавырларывыс өске девискээрлерге бодаарга, элээн хей. Макарон болгаш крупа аймаа ам дээрезиде бар. Ынчалзажок демдеглээр апаар, бергедөөшкиннер мурнувуста. Чуртта бо талазы-биле байдал дыка нарын. Чуруттың Президентизи, РСФСР-ниң удуртулгазы демчегларни ап турар.

Крупа аймаанын ассортиментинин тудуп болурунуң аргазы бар. Чонуун хереглелдерин хандырарынга арбайдан кылган крупайы, перловканы, ристи, чочак-тараа крупаны, кызыл-тастан кылган чүүлдерни [illegible] чугула. Садыг черлериниң чамдык удуртукчуларының бурунгу-биле ол чем аймаан чогуур үезинде экиеп албайн турары каанчан-даа таарышпас. Чогум-на оон ужуруп-дан бир чамдыкта магазиннер чугле перловканы азы чакарон аймаан сатыкан турувтарынга хамаарыштыр хомудалдар үнүп турар.

Республикага продукциялар эккеп алырында байдал херек кырында ындыг боон турар. Үстүүнден куду харылзаалар будулган болгаш ажылдаастай берген, а будүүлгелер, адырлар аразының харылзааларын чаа-ла тургустуунуп турар. Оларның орнуунга тургузуп алыр чүве бисте ам дээрезиде чок.

Байдал шак ындыг апаргада, бодувусту боттарывыс хандыртыыр дугайында айтырыг бирги черге-биле тургустунуп келген. Амды үеде өске черлерден республикаже сүтпен кылган продукциянын 30 хуузун, картофельдин 20 хуузун, ногаалардың 50 хуузун киир сөөртүп турар бис. Ол үүлдерби-биле долу хандыртынын ап болур арга бисте бар. Чазак

улуг эртемденнериниң дузазы-биле бо айтырыгларны шиитпирлеп турар. Ол талазы-биле кылдыкган хемчегларни чугаалажып көөрү биле склерге киирип кээр бис.

Бөгүн маңаа аъш-чем хандырылгазының кол-кол айтырыгларынга доктаап көрөйн. Чүүнүүдээ, мурнуунда, азырадыкчы хоонден шуут адырлап уштупар ужурлуг бис. 80 чылдарның эгезинде чугаалап турганывыс коммунизмни тургузуп албаанывысты ажыы-биле чугаалаар апаар. Оон-биле чергелештир бистиң бо черивиске бурунгу шагдан бээр кижилер амыдырап-чурттап, боттары азыраның хораан деп чүвеки базы чугаалаза чогуур. Тываның чери дүүгүткүр, байлак, а оон хей национаалдыг чоны талантылыг.

Тараа дугайында айтырыг. Республиканың чылта далганга хереглели 30-33 мүн тонна боон турар. Агроулетнур эвилели ажыл-агыйлар-биле 30,5 мүн тонна тараа белеткээрикин, керээлерни чарып алган. Ол хүлээлгени бо чылын ынап-ла күүседир ужурлуг бис. Бистиң өстүрүп турар кызыл-тазывыстың клейковина бээр бүдүмелиг эккеп турар тараавыстан иракта ажыг боон турар. Тараа өстүрүп турар кижилериниң эки ажылдаарына база амыдырал-чурттаалгазынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар херек. Оларга лаазан бүгү үүлдерни коперекке чедир төлеп бээри чугула. Оларга эң эки шынарлыг үрезиниериң база суггатыг черлерни тускайлап бээри чугула. Тыва чемнер белеткеп кылырына ажылгаар арбайны болгаш чинге-тарааны тарыыр шөлдерни калбартыр болза эки. Ылангыя арбайны Кара-Хөлге, Тере-Хөлге. Тожжта-даа тарып болгайла, 40-50 чылдарның араттары ол черлерге суггарилга бугаларын кылылап алгаш, ынчыг тараалары тарып чорааан. Моон мурнунда кагдынган дээрбелерни, хлеб быжырар черлерни катап тургузуп алыр дээш бо чайын хей ажылларны кылза чогуур. Автоматчыткан электри күжү-биле ажылдаар дериг-хереклелдер дугайында хоозун болдаашкыннар кылбайн, эргиде кагдынган чүүлдерни катап тургузуп алыр эки.

Макарон кылыр цехтиң тулуун дүргеи доозун, ажыглалга киирген, крупа аймаа белеткеп кылыр бүдүүлгелериниң тулуун эгелээри чугула апаргаан.

Хлеб аймаан камнуг ажыглаарының айтырыгларын болдаар үе келген. Кожа турар черлериниге хлебти шагдаала карточкалап сада бергендаа болза, бистер ону хоступ-биле садып турар бис. Ол арганы ажыглаза кандыгыл деп айтырыг тургустунуп турар. Бир эвес ынчан баар чүве болза республиканың тус-тус девискээрлериниң оизагай бөйдалдарын өөреним көөр апаар. Тараа шоолуг тарывайн чорааан Монгун-Тайга, Өөвр дээн ышкан районнарга норма бир янзы болуру магатчок.

Сүт айтырыы. Ажыл-агыйларның бүгү малы удавас чайлаглаар үе келген, ынчангаш сүт бүдүрери ковудээр. Бүгү деннелдериниң Советтери, белеткел органнары, бүгү коллективтериниң, оон иштинде хоорайларының-даа, удуртукчулары чонга, малчыннарга барып турган, сүт, саржат болгаш национал чемнер бүдүрериниң хемчеелин ковудедириниң аргаларын дилеп тывар болгаш омаалдаларны бээр, керээлерни чарар ужурлуг. Уруглар албан черлериге, столоваларга, магазиннерге чеже хире, саржаның негеттинерни тодаразы-ры чугула. Саар ниектерин хей сүт бээр кылдыр эдиктир саарын, сарлыктарны, ошкулерни, хойларны саарын организаттаар херек. Район, суур, кодээ Совет бүрүзүнүң девискээрниге бүдүргеи бүгү-ле чүве оларның эргезинде турар болгаш ол үүлдерни садып саварын боттары баш миннир болур ужурлуг. Студентларниң түр үедегги кооперативтерин база организаттар болур. Чамдык кижилер сүт тыртар машиналар чок деп чугаалай бээр чадавас. Шаанда араттар индыг машиналар чокка-ла сүттен саржагны канчаар кылып ап чорааның бодап көрээлиивер.

1990 чылда тургашкына деннеэрге, сүт белеткелиниң талазы биле ажыл-агыйлар-биле чарлыгаан керээлер бүүгаар бо чылын оон хемчеелли 6 мүн тоннага эвээжээн. Район бүрүзүнүң болунга 500-600 тоонна сүт артын казар, ол дээрге барык 20-25 тоонна саржат-дыр. Ынчалгаш сүт бараан фермаларын катап тургузарынга районнарның, совхозтардың материалдыг сонуургалы тургустунган.

Эт айтырыы. Республикага эт продуктуларын ковудедириниге сөөлгү үеде ол-гуур кичээнгей салдынмайн турганын ажыы биле чугаалаар апаар. Эт бүдүреи дээрге республиканың ажыл-агыйының кол алыры болгай. Ынчаарга ол ажылды кайы хире бакырадып келгениивис биилиигир. Колхоз, совхозтарны массалыы-биле тургускулап эгелээш, чонга эвээш саныыг малды хүүзүнде ажыглаар кылдыр түүмүүдүп арттырган турган. Кижилер мал одарлаадыр, сиген кезер, тараа тарыыр черлери чок болганындан мал тудар аргазы чок апарган турган. Ийдыг ямыыг алдынистративтиг методтарга экономиктиг хемчегер баа немелде. Тываның чонуун бүдүргеи кончуг ырыг эъдиниң садып алыр ортектерни өөрүүктеки мал продукциязын бүдүрерин ковудедириге кижилериниң сонуургалын кудулаткан. Мал эъди болбаазырадыр бүдүүлгелерни республикага тутпаан. Оон түнелиниде малчыннар улуг чидириг-каражага таваржып турар.

Адырның экономиказының үнезин дыка читкеи, чоокка чедирлие бир хойнуң өртээ, 1 шил водка турду. Сес кырынга мал ажылының ажыктыы дээш өөрүп турдувус, а керек кырында — сыр дедир болган-дыр.

Малды болгаш кушту совхозта, мал ажылының эштежилгезинде, дача участогунда, хуула дузалап ажыл-агыйда өстүрүп турарындан хамаарылга чокка, малчынның күш-ажылын дүүлүүлеп көөр үе келгеи-дир.

Айтырыгның бүгү комплекциин бодап көөр херек. Кым-на мал өстүрерин күзеп турар болдур, сларга таарымчалыг деп бийдалы турган. Мэй ортан үезинге чедир бажыцларны эргий кезип, мал тударын болгаш эът бүдүрерни күзээр бүгү-ле кижилерни тодарадыр херек. Бо ажылче хоорайжыларны база хаара тудар. Көдээде дергүл-төөреллериниде болгаш таныш-көрүштериниде мал-маганны бүдүү тудуп турар хоорайжыларны хоойлу өзүгаар ажык болдурар херек. Ада-нелинде азы ха-дүүмаларында элээн каш ешкулерни тудуп, совхоз суун, мал чемин далас чарыгдап турары дээш оларны моон мурнунда кызыр, ажылчаан хөлөө турган, шыны-биле алырга, хоорайжыларның хей кезии чайын урут-дарыы биле тереллериниге чедип келгеш, мал чемнинг белеткелиниге дузалажып турган болгай. Амды үеде бүгү малчыннар арендаа-биле ажыллап турар. Совхоз директорунга долузу-биле, чамдык черлерде харын-даа доктораттаныптан хойну төлеп турар. Күзелдиг бүгү-ле кижилерге малды болгаш кушту бээр херек. Күш фермазында ыныыг арга бар. Хаван комплекизи бодуунуң үлүүн база киирип болур. Боттарының хуула дузалаг ажыл-агыйларының аразына катап садыглажыышкынны организаттап болгай. Адактың соолуунде колхозтар болгаш совхозтар ажык шыныы дузалаар ужурлуг. Оларда канчаар-даа ажык улуг курлавырлар бар. 1990 чылда совхозтар 150 мүн хире баш малды чигирген. Мында ужур-ла бар: чигирениң орнунга чонга сатыыны дээре ишкажыл. Керээ чарып алыр херек.

Ниитинче эът кылдыр дужаар бүгү-ле малны семирти взыраар херек. Арендаа-биле ажыллаар эвенолаары, кооперативтерни организаттаар. Натуралыг телевир-биле оларны совхозтарывыс керээге база киирер. Чүгле тергини эки дешгел-күштүг малды болбаазырадылгага хүлээп алыр. Ынчангаш эът комбинатывыс. «Сукпак», «Ак Чыраа» совхозтарының ассоциациязы тургузар, чогуур семиртилге өртөөн малды аная хүлээп алгаш, ону семирти азыраар. Ийдыг ийнлыг каттыжышкының республиканың барыын талазына база тургузары көрдүүп турар. Ол коллективтерге кемелде одар-бедиирлерни ангылап бээрин бодап турар бис.

Чазап ниитларны доозуиден турун, даштарын аштап арыглап, уйуштерни тарып, сугтарын база дүжүүлү өстүрүп четтигиптер кылдыр мал азыраарын күзеп турар бүгү-ле кижилерге сиген кезер черлерни ай хуусада дайны бүүгаар ангылап бээри чугула.

Ногаа болгаш картофель айтырыы. Бисте аргалар бар. Корей специалистерни чаа-ла ажыллаарыы-биле чазак «Хаяа» совхозту немей тургускан. Чурттакчылаының составының талазы-биле ук ажыл-агый интернационалчы болур. Чоогунда шеллге погаз шыгжаан черни тудуп турар, ноорту болбаазырадылга пунктузу база буде бээр. Картофель болгаш ногаа талазы-биле бис бир-ле дугаар керээлиг системаже кирдиивис. Совхозтар чүгле капуста олуртуруубиле өйлежип турган эртken ийлдарның кичээндиилерни барымдаалап кербүшаан, продукциянның ассортиментиниң болгаш дужаалаларының хуусаанның талазы-биле керээлер бо чылын чардыныган. Ассортимент чугула, хуусааны быжыымчалыг болган тулуум, ажыл-агыйга техниканы, ылангыя эффективтиг техниканы садары улам бүзүрелиг болур. Июньуун башталгы декадазында эгелеп хоорайга эрте быжар ногаалаарны дужааган ногаажылаага хонар бараанчаарны сударын бодап коор бис. Чонуу картофель-биле хандырар талазы-биле улуг ажылды чорудары негеттинип турар.

Картофель. Тускайлан чорукка сылдан алгаш, хей-хей совхозтар ону тарыыр шеллерни ыяа кызыгаанын өөреним коибүшаан, хуула картофель олуртуруулуунче чурттакчыларны бүгү-ниити мобилизаттаар херек. Хоорайжылар болгаш ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле дугуржулга бисте бар. Хоорайжыларның, райтөптер, суурлар чурттакчыларының суггаттыг шеллерге хереглелдерни бүрүү-биле хандырарын шиитпирлээн. Ол участоктарны элээн каш чылдарда оларга быжыглаар. Суг, үрезин, техника-биле дузалаар. Малчынларны, сарлыкчыларны болгаш ивижилерни уттуп болбас. Көдээге май ортан үезинде картофельдың массалыы-биле олуртурун онзагай байырлал болдуруп, оон политиктиг бедик көдүрүүшкүнүнүг байдалдыг болдурун чедип алыр. Ол айтырыг талазы-биле май эгезинде селектор дамчыштыр тускай чөвүлел хуралды эрттирер бис. Хоорай, райтөптер картофель шыгжаар черлер дугайын бодаар ужурлуг.

Балык. Бөгүн алдепейлиг үүлдер ийдеи боон турар. Балык канчаар-даа аажок хей курлавырлыг турза-ла, аратчон балыкты корбейн турар. Оон дугайында чугаа-соот болгаш эде организаттаашкынывар хей-ле боон турганы. Балык заводу бодунуң чүү-даа шыдаваанын көргүскен. Балыкты кадагалаар черлериг, магазиннериг балыкчы колхозтарны тургузар херек. Көдээ Советтерге хөлдерни быжыглаваш, оларга доктаамал кооперативтерни, артельдерни тургузар. Кадрларны белеткээри-биле специалистерни чалаар. Артельдериниң каттыжышкыннарын тургузар.

Каттарны, меогулерни чыып, белеткээрни организастыг чорудар. Кижилер боттарынга болгаш боттарының келлектиивтериниң столовааларынга ону белеткеп шыдаар кылдыр коллективтерге чер участоктарын бар шуг-ла бижиглаар.

Аш-чем рынокунуң сорулгалары нарын болгаш хей таалыг. Оон байдалы садыг ажылдакчыларының ажылдап билириниден болгаш талаптыызыдан дамааржыр. Бо талазы-биле ажыл хей катап немежир. Ынчангаш оларга курлавырлар, кадрлар-биле дузаламчы болгаш деткимче иегеттинер. Ол сорулга-биле бүгү хемчегларни алыр херек. Дыка хей таварылгаларда магазиннер эргелекчилериндеи хей үүлдер хамааржыр. Курут магазиннерге садып алыкчылар кээрин маная, аяа-ла турган херээ чок. Ынчангаш курлавырларны боттары дилеп тыварынга өөреним херек. Бистиң бурунгуларывыстың боттарының улузунга барааннар тывар дээш ыракчок Кыдатче. Индиже канчаар чорун турганын сактып көрээлиивер. Бүдүүлгелерниң болгаш организацияларының удуртукчуларының боттарындан дыка хей үүлдер хамааржыр.

Боттарының коллективтериниң социал камгалалын хандырары-биле ажыллап, өртектериниң улгатканы-биле холбаштыр кымга, канчаар дузаларын санап билип алган кижилерни чазак деткип турар. Дүштеки чем өртөөн канчаар чиигедирин, пенсионерлерге, инвалидтерге, хей уруглуг, эвээш телевирлиг кижилерге канчаар, чүүүн-биле дузаларын билир кижилерге деткимчени көргүзер. Бүгү кижилерни картофель олуртурууче, хуула дузалап ажылагийын, дача участоктарын хөгжүдериче моөнүзээр. Тыгынгыр кижилер боттарының столовааларына, буфеттериге, пионер лагерьлериге ашы-чемни шагда-ла тыптынып эгелээн.

Ол дээрге бүгү деннеллериниң Советтериниң хан-дамырындан тудуш херээ боон турар. Ажыл телевири дыка бодээн турбуже, амдыгында ацаа чергелешкек дедир берименчи ам-даа көрбейн турар-дыр бис. Бөгүн кодээ Советтериниң садыг ажылынын ай саанда анализи чок боон турарын ажыы-биле миннир ужурлуг бис.

Чамдык черлерде улус-биле дорт ажыллаарынын орнунга ам-даа митингилерже хандыгаан чоруктар бар. Амыдыралдың ыкламдашкынын ышдаанын эртерин күзеп турар кижи бар болза, ол улус-чонга баар ужурлуг деп сагындырарын күзеп тур мен. Оларынын-биле бүгү үүлдерни шиитпирлеп болур. Бедик культурениң чуруттакчылыг чери дээш Советтер аразында чарлаттынган чарыштың түнелдерин үндүреринин үезинде арны кызар күүскомнар даргаларының эвээш болуунга идегеп турар мен. Үс эвээш аткан, мынчалза-даа ам-даа бар. Аъш-чем рынокун экижирип, көөрүлериниң болгаш чонуун камгалалының талазы-биле онза хемчегларнын ниитти хевир-байдалы ындыг-дыр.

IV

Ам реформаларның үндезини уткалыга кысказы-биле доктаап көрейн.

Үндезин айтырыг — чер дугайында айтырыг боон турар. 1917 чылдың революциязы «Чеонин — тараачыныларга!» деп кыйгырыгның алаа-биле тиилээн Кыска уеним иштинде черни чонуу кылдыр хавыртан, эвээш бараанныг хуула ажыл-агыйларының орнунга улуг-улуг, коллективтиг ажылагыйларны тургускан турган. Ол чорук көдээниң бүдүрүкчүлүг күштерни хөгжүдериниге идегеп берген. Тараачыныларының сулуглар ажыл-агыйжы баштайы салгаларының чоорту черден ирап чорууруубиле долбаштыр черге хамаарыыга көзүлдүр-ле баксыраан. Амды үеде дыка хей кижилер чер — кижиниң авазы, оон ортээ турбас деп чугаалаарыга ынак-даа болза, херек кырында чер ортек-үне чок апарган. Ол кымныг-даа эвес, кымга-даа дерекчок болу берген.

Көдээ ажыл-агыйның черлери, тараа шөлдери хүнүүнүне эвээжеп турар. Оон үүшдүжүктүү кудулап турар. Хөрөзүнүң үрелир чоруу күштелген. Ындыг байдал бистиң республиканы база өөп эртпээн. Мурнуку үеде бистер кур черлерни бодал чокка чарын, чер-ле болганын шуптуузун тарып каапкан болгай бис. Бөгүн хат-салгынган хөрөзүнүң ү

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелиниң төнчүзү

(Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Съездиге депутаттарны араларына шыгыны демисел-биле чөпшээрештиген шиитпирни хүлээп алган. Оон кол утказы мындыг чижектиг боп турар. Черни хуу өөрү болдурары кызыгаарлыг. Көдээ ажыл-агый ажылдарын чорудары-биле черни алган фермер кижи оны алганы хүүлен эгелээш, он чыл болганынык соонда садар эргелиг. Черни үлеп бээрининг эргези юридика талазы-биле чер-чер Советтериге, оларның чурттакчыларынга хамааржыр. Олар черни бирги эвлечгеде бодунуң кижилериге, колхоз, совхоз кежигүннериге, оны болбаазырадып кылып турар кижилерге бээр хүлээлгелиг. Черни даштыкы хамаатыларга сатпас. Оон нормативтиг дүжүдүн болгаш продуктулуун доктаадыр. Керээде айыттынган негелделарын күүсетпээн таварылгада черни хавырар. Фермер кижиниң быжыглаан черинге ажылдаарындан өйдаваан, участокту өске кижиге дамчыдып берген таварылгада, оны өскээр садары хорулуг. Ол эргени чүгле тус чер Советтиге берген, ынчангаш ол тудутлар-биле кады аңаа чарыгдаан акша-хөрениниң хемчээлин барымдаалап, ук черни садып алыр, база ла Советтиг төппээрелин ёзугаар өске кижиге ажыы-биле хамаатылар көрүп турда, дамчылар азы садар ужурлуг. Оны район Совети шуут үзе шиитпирлээр.

Чамдык даштыкы чурттарда көдээ ажыл-агый талазы-биле билиглиг, аңаа өөредилгени эрткен болгаш эки түннелдерни көргүскен кижилерге черни берип турар.

Кыдатта реформа черни эөлээр эргени болгаш ажыглаар эргени тодаратка. Тараачын кижи чогуур төлевирни ёзугаар черни ажыглаар эргени өске кижиге дамчыдар эргелиг. Төлевирниң хемчээли оны эөлеп түрген кижиниң кайы хире үлүүн кииргенинден хамааржыр.

Оон кандыг аргазын шилип алырын силер шиитпилээр ужурлуг силер, эштер. Кандыг-даа таварылгада бистерге черни ажыглаарын эки-жидериниң шиитпирлиг хемчелери херек боп турар.

Апрель-майның иштинде кадрлар биле, четпестер-биле демиселлге эптеш чок ак сеткиллиг кижилер-биле чер комитеттерни четчеңээрни бүрүүр биле доозар ужурлуг.

Черни инвентаризастаары доостун турар. Оон түннелдерин Советтерге, хамаатыларның чыыштарынга чугаалажып көөр, черни камгалаарының талазы-биле сонгаарлаттынмас сорулгаларны айтыр ужурлуг. Оон экономиктиг үнелелин дүрген доозар, хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр.

Чер реформазының алыс утказы — черге ажыл-агый чорударының аңгы-аңгы хевирлерин деп эргелиг хөгжүдеринге боттуг байдалдарны тургузары болгаш оны таарымчалыг, эки ажыглаары боп турар. Оон-биле кады черниң байдалы дээш негелде база узгадыр. Күрүне фондузун үнелеп тодаратыры, чер фондузунуң черлерин ханызы-биле көөрү эргежок чугула боп турар. Ол ышкаш тудуглар, оруктар, карьерлер, шахталар, бок төгер черлер кылыр девискээрлерни шын берип турар бе дээрзин тодаратыр.

Чер-чер Советтериниң довт киржилгеи-биле черни, бойдусту үреп турар кижилерни илередип, оларга хамаарыштыр хемчеглерни алыр. Олардан хоойлу ёзугаар негээр. Ол маңаа кээп турар экспедициялларга, туристерге база хамааржыр. Оларның дыка хөйү чораан черинге дыка хөй бокту дескилеп, хөмүзээн оңгаларны арттырып каап турар. Оларга мал-маган дүжүп, олүп турар.

Районнар болгаш ажыл-агыйлар эразында кылыгаарларны тодаралыр. Чер-чер Советтериниң ролүн болгаш хаарысалгазын көдүрер. Оларның девискээринде турар бүгү үүлдер, албан черниң чагыргазының болгаш өөнү хамаарылгазы чокка, оларга хамааржыр, чер база Оны билдирлиг ажылаары орулганың болгаш амыдыраазының кол үндезини болуп ужурлуг.

V

Черни деп эргелиг ажыглаары-биле холбаштыр өөрүүн өске-даа хевирлеринге хамаарыштыр деп эрге турар ужурлуг. Кол үүл — бо бүгү эки турага үндезилеттингени болур. Көдээге ажылдаксаар, бодун болгаш өскелерни-даа чемгерер күзелдиг кижилер ажылдын кандыызын боттары шилип алыр ужурлуг. Чазак олар-биле дүгүржүлга үндезининге хоойлу, экономиктиг идег беришкиннерин, ортектер, үнүргүлер, чээлилер, саңхөөнүн деткишкини-биле АҮК-ту хөгжүдеин тургузары-биле ажылдаар ужурлуг.

Эки үүлдер бар. Республикага ноокка чедир-ле чүгле совхозтар тергиилеп турган болза, ам районнарда чаа структуралар тыптып турар апарган. Колхозтар тыптып келген. Эргелеп башкарылгазы эөлээн демократчы болгаш рынокка долу дүгжүп турар болурга, тараачынар колхоз тургузарын шилип алгачнар. Амды үүле 60 ажыг кооперативтер, чаа ажыл-агыйларының 108 хире иштежилгелери, тараачынарның 48 ажыл-агыйлары, көдээ ажыл-агыйның барык 400 хире аңгы-аңгы ус-тыныш черлери, 8 муң ажыг дача участоктары, агрофирма, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, хамаатыларның дузалал ажыл-агыйы, комбинаттар, ассоциациялар болгаш каттыжышкыннар ажылдап турар.

Олар араларында чарышсынар. Кым кандыг дээрзин амыдырал көрүүзе бээр.

Чазак барган бүдүрүкчүлериниге хамаарыштыр командылап башкарар аргадан шиитпирлин-биле ойталап турар. Ажыл-агыйларга чаңгыс көргүзүүнү — күрүне чагының хемчээлин болгаш аъш-чем үндүрүүн доктаатканы, оны каонтал салышкынмаының төпчүткен дестери-биле деткээн. Тараачын ажыл-агыйларының, хоорай чурттакчыларының болгаш өске-даа бүдүрүкчүлериниң хереглелинге ажылгаары-биле долузу-биле ажыглаттынмайын турар 54,7 муң га черни совхозтардан алган, оны фонд кылдыр тургускан. Совхозтарда бокталган, суг-га алыскан болгаш чедир ажыглаваан турар шөлдериниң нинги саны 131,7 муң гектар азы бүгү шөлдерниң 30,8 хуузу болуп турар. Чайгы үеде оны шуптузун хымаары негеттинип турар. Моон соңгаар чер болгаш сиген кезер чеолер хереглээр кижилерге бээри-биле оны хураары элээн каш катап улгадыр дээрзинге бүзүүрээр мен.

Хоорай чурттакчыларының дача участоктарының хемчээлин 0,15 га чедир улгатырын турар. Оон-даа ынай көөр херек. Хоорай чурттакчыларынга септелге-техниктиг будуулгеден тракторларны кожуг дериг-черекселдерлер-биле ажылгаар пунктуну ажыдар.

Хоорайларның мал ажыл-агыйының эштежилгелериниге, районнар төпперинге болгаш суурларга тарылга база сиген шөлдериниң дугайында база бодаар херек. Совхозтарда болгаш ыяш ажыл-агыйында багай ажыглаттынып турар чеолерни хураагаш, хоорай чаныың көдээ ажыл-агый зоназын тургузуп турар. Чурттакчы чон аңаа акша-төгериктиг салып, мал чемин чаштыорын, өске-даа продукциянны алыр апаар.

Малчыннарга дуза херек. Олардам хөй-хөй өг-бүлелер, фермалар аренда керээннинге бүүнүү-биле шилчип турар. Оларга техникамы, черни бээр херек. Мал чемин, картофельди болгаш өске-даа чүүлдерни алзыннар. Ажыл-агыйларының удурткучулары оларны мал чемин чок арттырган, бачка суп турар чоокта хөй.

Хамаатыларның хууда дузалал болгаш таа ажыл-агыйларын сайзырадырынче чугула сагыш салыр херек. Чамдык ыяш чүүлдер бар. Чаңгыс-ла 1990 чылда хамаатыларның хууда малы 21,8 муң баш немешкен. Кызылдың дача участоктарынга 2300 тонна картофельди, 2810 тонна ногаанны, 100 тонна катты өстүрген.

Көдээге хуу өөрүүнүң 12-13 чаа хевирлерини чазак деткиир. Оларга акшаны, чээлини, мал чемнерни, тудут материалдарын, черни болгаш аныяк бода малды база кыштау бээрни көрген. Банкыларга, сан-төө болгаш хандырылга, садыг-белеткел организацияларынга даалгаларны берген.

Эң-не берге болуп турар айтырыг — аныяк бода малды болгаш кыштау кайнын садып алыры. Күп фабрикалы болгаш совхозтар мамаа бистин идегелиристи шынзыктарын шыдаваан. Ынчангаш республиканың зоналарынга чурттакчы чонга садар хаван оолдары, аныяк бода мал болгаш кыштар база үүштер өстүрүп садар бедик продуктулуг ажыл-агыйлармы тускай каттыжышкынны тургузарын планнап турар. Оларга черни, техниканы, саң-хөөнү болгаш чээлини бээр апаар. Ажыл-агыйларның кадыгаан хаван фермаларын болгаш ыяш ажыл-агыйлаэ-ының участоктарын оларга бээр.

Бо үүлдер ындыг белеи болбас дээрзин билип турар бис. Ында кижи кайгаар чүве чок. Догмалар, монополизм, бистин чаңчыккан чүүлдеривис үреп турар. Бистин мынчаар билирин далекээн ийик мен: бистер бо эвес теогүнүн материалистиг билиишкиннинде турар болгаш, дириг бойдуска, экономикага, кижилерге оларның хоойлу ёзугаар сайзырарынга шаптыктаваан көрээлиир. Оны идеологтуг хаалык-биле дугдаваалыңар. Малчын кижи совхозтан үнгеш, арат ажыл-агыйны кылыксаар болза, алган черин, совхозтун байлакшылынга болуунга киирген үлүү-биле үнгеш ажылдаын.

Бистин мурнувуста турун турар бо берге демиселлге коллективтиг ажыл-агыйларның арга-шыдалын ажыдарынга, оларны туруштут болдурунга бистер харылаажын турган болгаш, дузалаажыр бис дээрзи өске черек-тер. Херектиң алыс деэүн шиигээлип, эрги эргэ-биле амыдыраары болдунмас дээрзин үпас херек. Күрүнеде ам мындыг дуза чок. Төпчүткен акша-төгериг ажыл-агыйны эвес чоруктарны дугдаарынга эвес, а социал программаларны шиитпирлээринге көөр аваар дээрзин үпас херек.

Оон-биле чергелештир үлептүр продукциязының өртөөнүң эмин эоттир улгатканы, үндүрүглер, социал камгалалче шилчидилгенин оскени, үүрмектеп садар өртектериниң улгатканы дээш ажылдакчыларга компенсация төлевири дээш, оон-даа өске чүүлдер немешкен.

Рынок келген. Арга —рынок хоойлулары-биле чурттаар база хөлелир.

Бирээле, тывынгыр чорук-тун хостуун ажыглаар. Ажыл-агыйны чорударының чогумчалыг байдалдарында чүү ажыктыг болдуу, оны бүдүргеш садыглаар. Аңаа бүгү шаптыктаашкыннары ап октаач бис.

Ийте, продукцияны арганың болза, ботка болбаазырадып турган, оны дээрзи шынаалыг кылдыр садып, продукция санында эң хөй орулганы алыр херек.

Үште, көдээге кижи бодуу ажылдаар ужурлуг. Шыдаар шаа-биле, пенсионер-даа, школачы-даа. Бараазны бүгүрер орулганы кииреп.

Дөртте, «садып алыымның болгаш садарының» принциптиг ёзугаар хөделир.

Өртек-чиниң хоойлузунга болгаш бараан-акша харылаалаарынга чагыотып өөреник. Ажыл берикчизиниң болгаш ажылчыныың деп эргежин хүндүлээр. Үүгле керээ теогиидээр. Продукцияның хемчээлинден аңгыда, оны саларының болгаш садып алыр өртөөнүн база аренда төлевирниң хуузунда аңгыда, өске чүве тыбас кылдыр керээни бөдүүчүүдер. Өске алтаанчоры — бот-орулга-чарылга опаалдаан, социалистиг хүлээлгелерни ап октаптар. Арендаторлуң продукциязынга садып алыр өртектериниң тургускан, аңаа курлавыр кежектериниң, мал чемнерин мооннеп садар өртек-биле хандырып турар совхозтарны деткип турар бис. База арендаторнуң арыг орулгазындан 40-деп 50 хуу четип төлевирни кылып турар болза.

Оон хууда саныың, кирген чегин барымдаалап турган экономика албаны шуптузун анализтээр ужурлуг. Оон адырлар аайы-биле болгаш ниити совхозка түүнээр, оны үндүрүүр.

Сөөлүүде. Шилчилгелиг үе-чадаа ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин: хуу, өг-бүле, бригада керээлерин, аренданы, ажыл-агый иштинин кооперативтерин шуптузун хүлээп көрүп турар бис. Аренда, кооперативтер, акционер ниитилелдери перспективада база бар. Аренданы кайы хире дүрген шингээлип алыр болдур, рынок харылаалары ол хире дүрген болур.

Совхозтар чоорту арендаторларның, кооперативтерни эвилели азы ассоциациязы апаар ужурлуг. Оларның кайызы-даа болунуң акша-хөренгизинин күсели-биле амыдыран, эвилелге үлүүн үүгле социал адырны хөгжүдери-биле, техника садып алыры-биле болгаш өске-даа үүлдерге киирери-биле бээр.

Эге коллективтер болгаш адырлар кооперативтери удурткучуларны болгаш специалистерни дутуржулга ёзугаар хөлезилеп алыр. Специалист чеже хире салышкын киргеиил, ол хирени төлээр. Маңаа кызыгаар турбас.

Оон ынай. Адаандан төлээлеткенин ёзугаар район-даа, республика-даа звенолары тургустунар. Олар бо хүннерде ажыл-агыйларже санаашкын күсели-биле амыдыран турарлар.

Хамаатыларның хуу дузалал ажыл-агыйы-биле, тараачын ажыл-агыйлары-биле, хоорайжылар-биле харылаанны тудуп алыр херек. Чүвени хандыр бодаар удурткучулар оны билдилиг ажыглап турар. Олар хоорай бүдүүлгелери-биле, хуу дузалал ажыл-агыйлары-биле, дача эелери-биле, тараачын ажыл-агыйлары-биле керээлерни чарган. Транспорт, чемнигчедилге, мал-маган-биле дузалап турар. Оон орнунга продукция алыр.

Чурттук дыка хөй совхозтарының директорлары тараачын ажыл-агыйларының спонсорлары апаргылаан. А өскелери оон-даа бүрүнгаарлаан: совхозту баштай тараачын ажыл-агыйы кылгаш, оон соонда ол ацгыланган өөнүге ассоциация тургускулаан. Шуптузунуң социал болгаш экономиктиг аргалары ажык. Оларның шуптузунда чер бодунуу, акша-хөренги бодунуу, банкыда бодунуң агар саны бар. Кижи бодунуң аргазын боду өөредир, акшаны ажылдааны-биле алыр, кыырадыкчылар, сартык хырыы болбайн турар. Коллективте чаңгыс деминг кижилер боттарының үүлүн коллективинге-даа, күрүнеэнинге-даа киирип турар. Ажыл-ишчиниң, кижиниң, пинтиелдиң эрге-ажыктарының дүүштүүлгези болуп турар, ону Совет эрге-чагырганың 73 чылдарының дургузунда шиитпирлеп чадап келген болгай бис.

Карылгалыг чорук дугайында ийи сес. Рынок үеэнинде ыңдыг чорук турбас ужурлуг. Карылгалыг кижилер ядараар болгаш таваар. Кым-даа карылгалыг ажылдаар болаз, оон чайлавас. Ажыл-агыйлар боттарының иштинде карылгалыглар-биле база ыңчаар демиселлгир ужурлуг.

VI

РСФСР-ниң улус депутаттарының II Съездизинин шиитпирлерине дүүштүр көдээнин социал хөгжүлдезинин дугайында Хоойлу толевилелин белеткээн болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болук доктаадар хүлээп алган. Оон дугайында дараазында илеткелчи тоорргай чугаалаарын барымчаалааш, үүгле чамчык чүүлдерге доктаап корейч.

Бо чылын көдээнин инвестиция политиказын дамчыштыр муриалы хөгжүдер. РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш азы-чем министерствозунуң ачызы-биле көдээге оруктар, школалар, эмнелгелер, школа назыны төпээн уруглар алган черлери тударының чарыгдаларын ажыаландырымышкынны төпчүткен дестерниинг күсели-биле дуглаан.

Кол кичээнгей амгы үеде биче суурларны катап тургузарынче угланган. Дыка хөй черлерде бо чылын ажыл-агыйлар катап тургустунган. Бот-тускай ажыл-агый чорударын күзел турарлар ам-даа бар. Оларны деткиир бис. Бо чыл ол ажылды эгелээриниң чыны болуур.

Салдынын турар бо сорулгалар сес кырынга артпазын дээш тудут индустриязының базазын хамыктыр мурнунда районнарга, ажыл-агыйларга тургузар, хууда бажың тударларга дуза көргүзер талазы-биле хемчеглерни алыры көрүнген. Ол ышкаш малчынарның, ивижидерниң амыдыралын эжижиттер талазы-биле тускай кезек база бар. Ивижидерниң амыдыралынын оңзагай талаларын болгаш нарын-бергенин барымчаалап көргеш, оларны 50 болгаш 55 харлыг туула, пенсияже үндүрер дугайында саналды кирииливис.

Кижилерни ажыл-агыйже хаара тудары-биле үлептүрүүн биче бүдүүлгелерни, ылангыя чоонун хереглел базаларын бүдүрери-биле, ану-дуза чедирери-биле холбашкан бүдүүлгелерни ажыдары көрүнгени. Улус өөредилгезинин, культураның, кадык камгалалдың талазы-биле тускай доктаадар бар. Көдээ школа чаартынган амыдыралын тову болур ужурлуг.

Оон ынай. Тараачынның күш-ажылынга бөгүн ооннуң угаан-бодал амыдыралын катап тургузары негеттинип турар. Чазак чогаадыкчы иштелдигенин-биле, тажчы-чыдуге черлери-биле. Тываның ооннуң эң эки чаңчылдарын, бүүлдаарын катап тургузарынга сундулуг бүгү кижилер-биле, черге бүүлүг тараачын болуруңга аныктарга дузалаар кижилер-биле кады ажылдаарынга бедеп.

VII

Көдээ ажыл-агый продукциязының чидириглериниң, оларны шыгжаарының болгаш болбаазырадырының айтырыглары бистин кичээнгейивистин төөгүнге турар ужурлуг. Оларның амгы байдалы үениң негелдезинге дүүшпейн турар дээрзин хомудал-биле демеглээр ужурлуг мен.

Чиг эттн улам ханы болбаазырадырынче, белен продукцияны бүдүрерин көвүдеринче, оон ассортиментизин калбартырынче болгаш шынарын эжижиннинче бүдүрүлгелерни шилчилгези дыка ооңум боттанып турар. Чижээ, 1990 чылда бир тонна чиг эттен бараанны продукция бүдүреен эзт комбинаттарынга 889 рубль, Чөөн Сибирниң зоназында — 1470 рубль болган. Фасон продукция, чартык фабрикаттар эвээш бүдүртүүп турар, фондудан дашкаар чиг эттин чыыллазы болгаш ажыглалы четпес организастаттынган.

Аъш-чемниң чаа хевирлерин кылырының технологиязын шингээлип ап, оларны бүдүрүп эгелээр апаар, ол продукцияга субпродуктулар немеэрин көөр, сүттен кылган база өске-даа национал чемнерни көвүдеир, фонд чок чиг эттен эдериичи продукция үндүрерин организастаар, соөктен алган болгаш техниктиг үстерни бүдүрерин көвүдеир.

Кызылга болгаш районнар төпперинге продукция болбаазырадып кылыр базаны хөгжүдери-биле чергелештир ажыл-агыйларның боттарынга биче цехтер четкизин ажыдарынче улуг кичээнгейни угаар. Чижээ, 1991—1995 чылдарда хереглекчилер кооперациязының болгаш Агроүлептүр эвилелиниң шугуму-биле колбаса кылыр 19 цехти, ногаа болбаазыраар 5 цехти, ниити күчүзү хонукта 4 тонна хымыс бүдүрер 20 цехти, 28 сүт кухнязын ажыглалга киирер. Ол ышкаш национал чемнер кылыр 9 цех, 11 дээрбе, хлеб бижиир 20 ажыг цех болгаш кондитер кылыдарының цехтери ажыттынган, 15 цехке алгы-кеш эттээр, 2 цехке алгы-кештеп янзы-бүрү хептн, оон иштинде тыва хептерин даараар, бажынга, өгге ажылдаар хереклелерни кылыр. Дүк болбаазырадып кылыр үш фини модульду бо чылын эгелээр.

Чурттуң өске черлери база даштыкы фирмалар-биле кады чиг эттн ханы болбаазырадыр биче бүдүүлгелерни тургузарының айтырыын шиитпирлеп турар.

Бир эвес бо бүтүнү холга алгаш, аңаа чогуур контрольду тургузар болзувусса, ол чүүлдер ынап-ла боттанып. Агроүлептүр эвилелиниге көдээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадып кылыр тускайжыткан каттыжышкын херек. Эвээш күчүлүг цехтерни төлевилээр болгаш тудар, дериг-черекселдерни чигыыр болгаш хандырар, дешилгелиг технологияларны шингээдир, кадрларны өөредир — ук каттыжышкынның хүлээлгелери ол болуур.

Бистиң планнарывыстың кайы хире улуг боп турары моон үлдем-дир. Чүгле бир эвес бис материал-техниктиг күрлавырлар-биле хандырылганы чогууру-биле таарыштырын албас болзувусса, олар хоозун чүве апаар. Хандырылганы эргелеп башкарарының организастыг тургузуу экономиктиг реформаның негеттелериниге дүүшпейн турар.

Хүн бүгү ажылды өскижидерни-биле болхозтарга болгаш совхозтарга материал-техниктиг хандырылга талазы-биле бодуктерни, а районнарга боторуулга-чарылгалыг базаларны тургусса болгуур.

Курлавырлар-биле хаанчылыганы өскижидери-биле Москва хоорайга, Красноярск хоорайга, тракторлар, автомобильдер база көдээ ажыл-агый машиналары берип, тыва улут-улут заводтарга болгуур улут-улут төөгүнүн тударын Тыва агроүлептүр эвилелиниге чоп-шерезе эки. Арат ажыл-агыйларынга ажыглаар материал-техниктиг курлавырлар фондузун тургузар, оон хемчээли бүдүрүлге-техниктиг продукциянның пылла хемчээлинин 5 хуузу болур.

VIII

Адырның социал экономиктиг хөгжүлдезинин талазы-биле депшилгелиг технологияларны шингээдириниң, рынок харылаалары тургузарының талазы-биле сорулгаларны күүседириниге улуг рольду удуртукчуларның, тускай эртемнигилерниң, масса-лыг мергежилдерлиг кадрларның профессия аайы-биле белеткели база оларның бизнес-мергежилин бедидери ойнаар.

Совхозтарның тускай эртемнигилер-биле хандыртыганы 80 хуу болуп турар. Совхозтарның 71 директорларының 54-ү дээш эртемниг. Кол специалистерден — чүгле 15,5 хуузу.

Бүдүрүлге участоктарын бедик мергежилдиг кадрлар-биле четчеңээр дээш хөйү кылырының эргежок чугулазын бо саннар көргүзүп турар-дыр. Агроүлептүр секторунга экономиктиг болгаш социал харылааларының ам болур өскерилгелери кадрларны чурттуң кол-кол дээш өөредилге черлеринге белеткээрин көвүдеирин негеп турар. Конкурстаг дашкаар өөредири-биле керээ ёзугаар чорудар кижилериң саныын көвүдеир, көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалын тускайлаан өөредилге чери кылыр, аңаа экономика факультетин ажыкташ, 1994—1995 чылдарда чыылаары 150 студент чедирер. Көдээ ажыл-агый техникумнарынга ортумак звеноунуң 160 тускай эртемнигилерин чыл саныда белеткээр.

Совхозтарда 30 муң ажыг ажылчын кадрлар бар. 3032 тракторист-машинистериң 31 хуузу I классты, 5211 хойжудан чүгле 14 хуузу ындыг. 30 хар чедир механизаторлар ниити саныын 37 хуузу, савчыларның 39, хойжуларының 18 хуузу. Барык-ла 500 хире хойжу 55 хардан өрү назылыг. Хөй ажылынче аныяктарны эвилелдээр дээш эки ажылдаар апаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де доктаалы-биле хөй ажылынга киреири күзээн кижилерни дүрүлгалыг хойжу дагдыкчыларга быжыглап өөредирин совхозтарга сүмелээн, ынчан өөрешип турар кижиге 100 рубль стипендияны, а малчынга дагдыныышкын дээш тарывинге 15 хууну немей төлээр. Ол ышкаш бир дугаар хөй хүлээп ап турар кижилерге өгну халас бээрин, оларны саар болгаш өске-даа мал-биле хандырарын көргеш.

Ивин малчынарының дугайында сагыш салбааже хоржок. Ивин ажылдыг бистин үш совхозувусту хандырылга талазы-биле Кызыкы Соягу чүктүн районнарынга деннештирер деп РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниде база катап дилээр болап турар бис. Оон-биле кады оларны Соягу чүктүн социал-экономиктиг хөгжүлдезинин кол эргелелинге, «Агросервис» ассоциацияга хүлээп алыр дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш продуктулар министерствозуиде тодаралып ажылдаар бис.

Бүдүрүлгениң кол звенозу болур ажылчын кадрларны белеткээр талазы-биле хемчеглерни алыр. Агроүлептүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады ыдыкчыны массалыг профессиялыг 170 ажылчынны, 1, 2, 6-гы КПТУ-лар 500-600 ажылчынны белеткеп турар. Ол дыка эвээш, оларның ажылга быжыгын турары багай. Маңаа чурумну тургузар апаар.

Республикага хөй адырлыг тускайжыткан төптү тургузары чугула апаргаи. РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый база Улус өөредилге министерстволары-биле кады бо беш чылдың дургузунда төптүң тудуун доозар ужурлуг.

Коммерция кадрларын белеткээри база чугула. Баштайгы үеде шилиишкин ажылын чорудар, тускай школаларга, курстарга болгаш өске-даа ыңдыг өөредилге чедириге оларны белеткээриниң аргаларын тывар апаар.

IX

Экономиктиг реформа, рынок харылаалары тургуступ база хөгжүп турар үеде бис эртемге хамаарылганыстыр өскертип ужурлуг бис. Амгы байдал-биле алыр болза, алырны эртем-биле хандырарын дыка четпес.

1988 чылда АҮК-ту эртем талазы-биле хандырарының республика Товун турускан болгай бис, ынчалзажок ол чер бистиң эвээш саныыг эртем, телевилел-технология болгаш өске-даа адбан черлериниң база организацияларының күжениишкиннерин каттыштырар базаа болбаан Оон ажылын республиканың АҮК-ниң чүүлүн өске девискээрлериниң эртем албан черлери-биле харылаалаарын хөгжүдер талазы-биле ажылче утлаар херек. Росөөдөө ажыл-агый академиязының Сибирь салбыры-биле республикага эртем-шинчилел черлериниң четкизин хөгжүдер дугайында баштайгы дутуржулга бар, ол дээрге — СибНИПТИЖ-тиң Красноярск филиалының эртем-бүдүрүлге ажыл-агыйын «Кызыл тараачын» совхозтуң базазынга организаттаары, мал чеми бүдүрериниң, көдээ ажыл-агыйны химизаттаарының, продукциямы шыгжаан кадагалаарының база болбаазырадырының айтырыгларының талазы-биле эртем-шинчилел институттарының даанар ажыл-агыйларын, өске-даа тускайлаш кезектерин тургузары-дыр. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң шенелде ветеринариязының институдунуң тускайлаң лабораториязын тургузарының айтырыы база чугула болуп турар.

Ол ышкаш эң чоокку үеде 1991—1995 чылларда агроүлептүр бүдүрүлгезиниң эртем хандырылгазының комплексиг программазын чедир ажылдап кылыр, чүгле дээрге ону рынок харылаалаарының үезинде АҮК-ту хөгжүдерин барымдаалап кылыр апаар, а чогум ол программаны Сибирьниң АҮК-үнүң эртем хандырылгазының Товунун чөвүлелиниң үүгүшкүүнүг хуралынга бадылап каан болгай.

Тускай сорулгалыг комплексиг программалар болуп турар «Тараа», «Сүт», «Картофель», «Ногаа» болгаш өскелер-биле-даа хамаарышкан ажылдарны улам эжижиеоч негеттинип турар. Эртем-бүдүрүлге системалары-биле ажылды улам калбартыр.

Онзагай кичээнгейни эртем кадрларын белеткээриниң ажылдарынче утландырар.

Эртем-техниктиг депшилгени дүргедир сорулга-биле эртем организацияларының базазын калбартыры болгаш быжыглаары эргежок чугула. Республиканың Агроүлептүр эвилелиниң чаныга капитал салышкынларының төпчүткен фондузунуң күсели-биле көдээ ажыл-агый эртемин хөгжүдериниң фондузун тургузары чогумчалыг болур. Ол чорук эртем-шинчилел болгаш шингээдилге ажылдарын калбартыр, ол херекке Сибирьниң болгаш чурттуң кол-кол институттарының эң эки ажылдаар апаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де доктаалы-биле хөй ажылынга киреири күзээн кижилерни дүрүлгалыг хойжу дагдыкчыларга быжыглап өөредирин совхозтарга сүмелээн, ынчан өөрешип турар кижиге 100 рубль стипендияны, а малчынга дагдыныышкын дээш тарывинге 15 хууну немей төлээр. Ол ышкаш бир дугаар хөй хүлээп ап турар кижилерге өгну халас бээрин, оларны саар болгаш өске-даа мал-биле хандырарын көргеш.

Часкы тарылганы, суггаты организастыг, шынарлыг чорудары база аңаа хамааржыр. Чүге дээрге бо чылын кандаашкын болур чадавас деп турар. А хөрзүнүң шыны эвээш. Чогум-на мичаигаш суггаттыг шөл бүрүзүнге, ажыл, өөрт сүт дээш безин демисел кризис байдалдарында деттигип амыдыраар дээш демисел-дир.

Тываның хөй национальдыг чону үениң амгы нарын төөнин шыдажып өртер, экономиканың быжыгарын чедип алыр, көдээнин Үндезин чаар-тылгазын боттандыраар дээш бүгү-ле болдунар чүвеин кылыр дээрзинге бүзүрел бар.

* * *

Илеткел талазы-биле самаонал солчулгазы эгелээн. Бир дугаарында Тыва республиканың Иштики хереглер министерствозунуң, республиканың прокуратуразының болгаш сөдүүн база өске-даа корум-чурум тудар талазы-биле хөй-ниитки организацияларының төлээлери дуржулга солчуга чедирин дугуржуп турар.

Республика иштинде хөй талалыг чурум үрээшиннери чоруп турар чүве болганда, СССРЭ Прокуратуразының чамында корум-чурум хоойлузунуң институдунуң ажылдакчылары Тывага социологтуг шинчилгени кылып чорударын дугурушкан. Ол ажылды кылыры-биле ук институттуң төлээлери биске келир. Социологтуг шинчилгени кылганының соонда комплексиг программаны ажылдап кылыр апаар. Ол биске улуг дузаны чедирер.

Дараазында саналы берикчизи РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты К. А. Бичелдей сан-хоо болгаш өске-даа арга-курлавырлар ындыг-ла улуг эвес турбуже, республиканың чаза база күүсекчи органнары тургустуунан берге байдалдан үнериниң талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып турардыр деп демеглээн. Ол хемчеглериниң биске таваржыр азы таварышпазы аңгы айтырыгдыр, ылаңгыя кем-керек үүлгелиглериниге удур демиселлдиң талазы-биле. Өртек-чиниң өскеш-биле холбадтыр кижилериниң хуу өөрүүзүн, бажың-балгадын оорлаарының таварылгалары көвүдей турар. Ынчангаш оны болдурбалыга баш бурунгаар адыр хемчеглер дээштиг болур ужурлуг. Ындыг болбаза бир-ийи ай болгаш социал дыңзыгышкын улам нарыдап болур деп, К. А. Бичелдей саналын дооскан.

Дээди Советтиг улус өөредилгезинин, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы А. В. Конев бодунуң чугаазында өг-бүлә кижизидилгезинин айтырыын онзалаан. Баш бурунгаргы хемчеглерге бис өг-бүлеин ыдыгына каап турар-дыр бис деп, ол демеглээн. Ынчангаш кем-керек үүлгедиишкин-биле демиселлдиң болгаш хоойлу-дурум камгалалының программазынга «ажы-төлүүнүн кижизидилгези дээш өг-бүленик харыысалгазын бедидер» деп немеледеп кииреири чугула деп, саналдакчы түңнээн.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткелиде аъш-чем хандырылгазының айтырыы төп черде болуп турары билдингир деп, Агроүлептүр эвилелиниң даргазы, улус депутаты В. О. Оөөн чугаазын эгелээн. Бо чугула айтырыгны шиитпирлээр дээш чүү кылдыныр турарын ол чугаалаан. Чижээ, республиканың дөрт совхозунга далган дээрбелээр болгаш крупа хуурар дериглелерни кылып турар. Картофель болгаш ногаа шөлдерни улгаттырар. Шөлдериниң беримчезин органиктиг болгаш минералдыг чемнигчидилгелерни чөптүг ажыглап турган бедидер. Чемнигчидилгелерни шын ажыглаарга, дүжүктүр чорук 20-25 хуу өөр. Амгы үеге бергелерге таваржып турарын — дарга база чугаалаан.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

«Чылдагааны чүдел?» деп материалга хамаарыштыр

АЖЫЛДААРЫНГА ӨӨРЕТСЕ

Хоочун журналист Валерий Севилбадевич Шаравинниң «Шын» солунга парлаттынган «Чылдагааны чүдел?» деп эгелиг улуг хемчээлдиг материалын сонуургал-биле номчуп өөргеш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижиир деп шиитпирледим.

«Канчап мындыг, ажыл кылыксаар хөөн чок, оон ойталаар, дужун бодаар, халас кежик четтирериниче чүткүүр, беден чүве алырын бодааш, кижилерни олүгериндеп, үнтеп-дээрбеңдээриндеп, кандыгдаа кем-керекти үүлгедириндеп чалдавас, «чаа уксаанын» аныяк кижилери кайыын тыптып келген чүвел бо?!» дижип, коргуп-девидеп, сүрээп, баш сугар чер тыппас чыгыы болуп турар-дыр бис.

Ам ону маңа бодумнуң шыдаар шаам-биле тайылбырлап көрейн. Чаа «уксаанын» кижилериниң тыптып келириниң бир хөрүүну школалар интернаттары болгаш школа-интернаттар болган.

Школалар интернаттары, школа-интернаттар кончуг деп-шилгелиг, улут ужур-дузалыг, чоңга аажок делгем аргаларны берген уруглар албан черлерин дээрэн маргылдаа чок. Олар баштай көстүп келгенде, бистер ол албан черлерин шуут-ла «дыңаажак ораны» кылдыр бодай берген бис. Ада-иелер өөреникчи оолдарын, уругларын хүүнү интернатка аппарып каар. Оон ыяй сагыш салыр чүвеи чок. Бичии кижилер күүнеиин бүрүн хандырылгазынга чурттап, өөренип турар. Чүгле чазын чаныр хөөр. Школа интернадында уруглар биле боттарының ада-иелериниң азы дөргүлтөрелиниң бажыңнарында турар уругларның амыдыралын канчап дериҥээр боор! Интернат уруглары кичээлдер доозулган соонда, столоваядан чемненип алыр, оон ыяй хостуг-шөлээн, чүгле ойнап-хоглаар — ол-ла.

Школа интернаттарда болгаш интернаттарда чурттап турар өөреникчилер көнгүс ажыл кылбайн турар деп чугаалавайн тур мен. Олар аар-саар чүүлдерин кылып турар болбайн аан. Школага күш-ажыл кичээлдерин база эрттирип турар. Оон аңгыда, школачыларның бүдүрүлге бригадалары чайгы үеде база ажылдап турар. Ынчалзажок ол чүүлдер чогуур негелдете четпес. Оон ыяй, интернаттарга турган бүгү уругларны ажыктыг күш-ажылга чайгы каникул үезинде чүс хүү хаара тутпайн келген. Ынчангаш школачыларны күш-ажылга сүндулуг, оны үнелээр, хүндүлээр, кижиниң амыдыраттаарының кара чангыс үнер дөзү ол деп, уруглар бичиизиңден эгелеп-ле шак ынчаар медереп биле бээр кылдыр, школа биле ог бүле бир демниг кижизиднин чаңчыктыраа ужурлуг.

Ортумак школа доосхан оолдарның, уругларның эвээш кезин өөредилге черлериче кирип турар. А хей кезин өөренмейн, төрээн үзүмга хевээр аргып каар. Олар чүү канчаарыл? Артында оларның чамдыызы ажылга чанчыкпаан, ону шоолуг-ла херекке албас, чаа «уксаанын» кижилери-ле болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, 16-17 харлыг аныяктарның хей нуруу эу ортумак школаны доосхан хүүнден эгелээш-ле, ажыл чоктарның одуруулче кирип, «артык» кижилер болу берип турар. Оларда ажыл кылыр тускай мергежил база чок. Чамдыктары мүн-ле ортумак школага өөренип турган, чолаачылаар, машина-техника башкарар эргелиг шынзылгазын чедип алган болгулаар.

Оларны ажылга күзелдиг-биле хүлээп адыксаар будурүлге удуртукчулары ховар. Соок, тоомчага албас, кижизиг, сагыш човаашкын чок харыы дыннаан аныяк кижи оон соонда ажыл дилээрибиле будурүлге черниче баар хонуу чок апаар, оон идегели ол-ла хевээр ожер.

Будурүлге удуртукчулары ажылга чаа кирер дээн турар мергежил чок аныяк кижилерге хамаарылгазын үнделиин-биле оскертирин үе негеп келгем. Будурүлгеге ажылдаар дээш келген кижини киир бижидилгеп чок деп сылдаглавайн, харын будурүлге удуртукчулары боттары аңаа дузалап турган, киир бижидилгени кылчып бээрин база мергежили чок деп талавайн, ажылга хүлээп алган, ону чогуур мергежилге өөредирин шуут-ла дүрүм болдурары эргежок чугула.

Эдип чазаар күш ажыл колонияларынга хөрээн эрттирген, хосталып үнүп келген кижилер дугайында сагыш салбас чорук болза, ол кижилерни база катап-ла кем-керек үүлгедириниче чыгап турар. Кижи кайы-даа көдээ Советке, суурга, совхозка азы будурүлгеге чоруурга, ол черлериниң удуртукчулары кем керек үүлгедипкен кижилер дугайында сагыш човаа чугаалап турганы дынналбас. Оларның дугайында сагыш салышкын көзүлбес боор чүве-дир. Херекке онаажып чоруннар дээрге, хосталган соонда бистер ышкаш, күрүвениң деп эргелиг хамаатылары ышкажыл. Оларны савт чок ажылга хүлээп алыр, болдунар чергези-биле оран-сава-биле хөндүрар чорук эпе негелделиг, хүннүң айтыры болуп турар. Ындыг байдалдарны тургузар болза, кем-керек үүлгедир чорук чавырлып, харын болбас апаар ужуралт.

Чурум үрээр, кем-керек үүлгедир чоруктуң соонда чылдагааннары чок кылып шыдаптар болза, В. Шаравиниң үүлүнде көдүрүүнген айтырыглар шиитпирлеттинип болур.

Күүлар АРАКЧАА,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүү.

ТАЛАНТЫЛЫГ КИЖИ

БЕЛОРУС ССР. Чырык өртемчейде талантылыг кижилер эмгежок, мичалзажок «Бодумнуу-дур» деп маргылдаа чок чүүлдү кажан тыпканда, чүгле мичаарда ёзулуг мастер болур деп, Минск хоорайда чурукчу Раиса Соловьева санап турар.

Раисаның коллекциялыг чурук бүрүзүнде онзагай өңнүг үндезин, чуруурунуң аргазы, чуруктарның тодаргай тургузуу бар. Оон чурулга ажылы — чаа хеп эймзаның майыктарын чуруп чогаадары. Чоннуң хевин ол үндезин болдуруп, аңаа амгы үениң чаа чүүлдерин немеп, сайзырадып турар.

Соловьеваның чураан майыктарын чүгле бистиң чуртувуста эвес, харын даштыкыда база үнелеп турар.

ЧУРУКТА: «Чөөн чүктүң контейли» деп комплект.

В. ВИТЧЕНКОНУҢ фотозу.

(СЭТА).

Ном болгаш номчукчу

УТКАЗЫ — КИЖИГЕ ЙӨРЭЭЛ

Бистиң хоочун шулукчуларывыстың бирээзи, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Алексей Дүтерович Арапчор хей чылдар дургузунда чечен чогаал-биле халбактанчып келген. Ол— элээн каш поэзия номнарының автору. Совет кижилериниң эрес кежээ күш-ажылын, найыралын, ханы ынакшылын, аныктарга үлегер-чижектиг болурун ук поэтистиг, бедик овур-хевирлериг чогаалдарынга чырыдып келген. Ылаңгыя мөзүг-бүдүш темазын А. Д. Арапчор кажан-даа оюн эртпейн келген. Амгы үеде кижизидилге, эде кижизидилге айтырыы бисте агаар-биле дөмей херек апарганын билир бис.

Бо удаада авторнуң чаа ному «Эр салым» деп ат-биле үнген. Ында кирген шулуктер шынар талазы-биле мергежилдиг улам белээнин хереченгеп турар. «Черниң эр ээзин» деп улут өгеде өөрлеш шулуктер бар. «Эр кижиниң дидим чоруунда» мынча дээн:

«...Төрээн чуртун
камгалаажыр
Төөгү салгаан хүлээлгени—
Эр кижиниң эки чүктүүр,
Эң-не бедик салымы ол».

Шынап-ла, кайы-төөгүдеп бээр ыдыктыг төрээн черин эрес-дидим камгалаарының онаа бир-ле дугаарында эр кижиге онаажырын дуржулгалыг автор чиге соглээндир. Бистиң улут бурунгуларывыстың «Хаяа доразынга торттүүнер, дин баарынга өлүр» деп мерген чугаазында ханы утка барын үтпаан бис.

Бо үстүнде патриотчу идейлиг чогаалдарга «Тиилелгенин моңге чулазы», «Кижи үнү» болгаш оске-даа шулуктер чүүлдеп болуп турар.

Хүндүлүг шулукчүүс хей чылдарда чалыы салгал кижизидиргеге база бараалган келген кижи болгай. Ынчангаш бо белен эвес профессиониг кижилериге «Уругларга чүрээн берген» деп чогаалын турескааткан. Ында мындыг үгаадыглыг одуруглар бар:

«...Ораннарга наймыралдың
Оңмас чечээ куржалзын
дээш —
Угаан-сарыыл, изиг чүрээн
Уругларга уламчылаан
Кажан-даа бистиң-биле
Кадыы чоруур башкылар».

Чаа номнуң элээн хей арыннарын автор улустарының наймыралынга долбаштырган, ол чөөн, чүге дээрге кажан ада-чурт аймыл-далапка таварышкан үеде чүгле бижиг эң-наймыралдың ачымында каржы-дошкун дайзынналарын совет улус ажыл тиилээн болгай. Бо үстүнде чугула темага «Моол аалга» деп эгелиг болук шулуктер, «Саян ажыл чедиг келдим», «Наймыралдың узун оруу», «Шагаан-Арыг чаңын чаңнап...» деп шулуктер хамааржыр, чижээлээрге:

«...Осетиниң кызы мында
Орус ыры аян туткаш,
Шагаан-Арыг чаңын чаңнап,
Чазык чаагай хүлүмзүрүү».
(арын 48).

Бежен үшкү арында чечен чурумалдың рефрен аргазын ажыглан бижээн. «Оңу утна» деп алды строфалыг шулук бар, мында амыдырал чеже-даа бергедезе, кижиге ынакшыл кажан-даа пошкаш дивезин илергейлээни бо:

«...Чуртталганың оруктары
Шуурган чаъстыг, аяс
хүннүг —
Салым-чолдуң маматтынмаан
ужуралы
Чалым, дошка узамдырза,
чүрээм сенде...»

Амыдыралга ынакшыл, кижиге йөрээлги оштаан шулуктерден аңгыда, төрээн бойдус камгалалыңче уг-шиглиг чогаалдарны Алексей Дүтерович база соңнээн.

«...Өгбелерим үнүн дыннап,
Өскен черим хадын тыңгаш,
Чулазы хып, чүрек ырлаваш,
Чуртталгага минаам дендевр»
(арын 71).

Сандан САНДЮ.

Айтырыгны база катап көдүрүп тур бис

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЭЭРИ ЧУГУЛА-ДЫР

Көдээниң нинти билиг ортумак школаларында база бир чугула өөредилге болур күш-ажыр өөредилгениң дугайында чугааны солун даамчыштыр ажыы-биле чугаалажып көрээлиҥер. Республиканың школаларында амгы үеде бар болгаш ажыдап турар өөредилге мастерскаяларында байдалды өлередип, допчу каш сөс-биле тодарайлаарын оралдажыйн. Шынап-ла, сөөлгү үеде өөредилге мастерскаяларының тудуу-даа, немей алгыдары-даа, цехтер, салбырлар ажыдары-даа шуут болдунмайн келген диве, частырыг чок. Чамдык школаларда мастерскаяларының канчаар дериттингени, херек чугула дериглер, дерекселдер-биле канчаар хандыртынганын билиг бедидер курстарга келген күш-ажыл башкылары хереченлеп турар.

Анкета айтырыгларына харыылаан башкылардың бижээнинден алгаш көөрге, көнгүс куруг кабинеттер, мастерскаялар чок боол турар. Дора диве, четчир-чедишпес хаарылгаларлыг чаңгыс-даа болза, чондурар станоктуг, чөгенчиг-даа болза, каш баартаатарлыг (верстактарлыг). Школа мастерскаяларында ажылдаар черлер бар-даа болза, дериг-херекселдер чедишпес, станоктар чок болгулаар.

Техниктиг болгаш өөс-таавы, эвш-чем болбаазырадыр күш-ажыл кабинеттерин, мастерскаяларын херекселдер-биле четчелеп дерилер, кылып болбаазырадыр, даарап сайгарар материалдар-биле хандырар талазы-биле айтырыг ажок дүвүрээннинг бооп турар. Чүге диве ол богунге чедир шиитпирлеттинмээн. Ону күш-ажыл башкылары, школа директорлары ажыы-ажыы арга-биле азы боттарының шаа-биле шиитпирлеп, херек-биле чоруурга, ада-иелер боттары сагып чоруур болза, ынчан уругдарыгга үлегер болур. Үлегер чок тайылбырдан чүү-даа үнмес деп бодаар мен.

Көрүп чоруурга, хүндүлеп-дин тыва чаңчылдарын сагып чоруур ада-иелер безин улуг-ла көзүлбес боор-дур. Чижээлээрге, улут улустар чугаазын дыннаас деп чаңчыл бар. Улут улустарының чугаазын уруглары дыннап олурар, а оларның чугаазында эпчок чүүлдер бар болза, ада-иези, дөргүл-төрелдери бичии уруг-дарыгны «Улут улус чугаазы дыннаас» дээш ырадыр чорудуптар боор чүве. Бо шагнын улуг кижилери бичии уруг-дарыг дыннап турда, чүү-даа чугаалаар-дыр. Харын мырынай, алгыжып кыржып-даа турар. Ол чорук канчап эки үлегер болурул? Сагыыр болза, чаңчылдар-лэ хей. Улут кижилерниң мурнундан эртпес, өгге аалчылар келгенде, тенектенмес дээш оон-даа өске. Ол бүтүү сагыырында нарын чүү-даа чок. Ол чаңчылдар бистиң мөзүбүдүжүүс апаар болза, ынчан хүндүлээчел апаар бис. А бөгүн чаңчылдар дугайында үүгле чугаалажыр дээрден башка, оларны хүн бүрү сагыыс-тыр бис. Улут кижилерден, ада-иелерден бир дугаарында ол хамааржыр.

Зинаида ОНДАР.

ҮЛЕГЕР БОЛУР

Валерий Шаравиниң чүүлүнде аныктарны кижизидер, оларны ажыл-ишке өөредир талазы-биле айтырыгларны дыка чидни-биле көдүргендир. Тыва чаңчылдарны сагывас, оларны салгалдап салгалче дамчыштайн баргамывыс аныяк кижилериниң кижизидилгезинге эки эвес салдарлыг болганы чугаажок.

Хүндүзел чаңчылдарын уругларга үүгле тайылбырлап бээр эвес, а улуг кижилер, ада-иелер боттары сагып чоруур болза, ынчан уругдарыгга үлегер болур. Үлегер чок тайылбырдан чүү-даа үнмес деп бодаар мен.

Көрүп чоруурга, хүндүлеп-дин тыва чаңчылдарын сагып чоруур ада-иелер безин улуг-ла көзүлбес боор-дур. Чижээлээрге, улут улустар чугаазын дыннаас деп чаңчыл бар. Улут улустарының чугаазын уруглары дыннап олурар, а оларның чугаазында эпчок чүүлдер бар болза, ада-иези, дөргүл-төрелдери бичии уруг-дарыгны «Улут улус чугаазы дыннаас» дээш ырадыр чорудуптар боор чүве. Бо шагнын улуг кижилери бичии уруг-дарыг дыннап турда, чүү-даа чугаалаар-дыр. Харын мырынай, алгыжып кыржып-даа турар. Ол чорук канчап эки үлегер болурул? Сагыыр болза, чаңчылдар-лэ хей. Улут кижилерниң мурнундан эртпес, өгге аалчылар келгенде, тенектенмес дээш оон-даа өске. Ол бүтүү сагыырында нарын чүү-даа чок. Ол чаңчылдар бистиң мөзүбүдүжүүс апаар болза, ынчан хүндүлээчел апаар бис. А бөгүн чаңчылдар дугайында үүгле чугаалажыр дээрден башка, оларны хүн бүрү сагыыс-тыр бис. Улут кижилерден, ада-иелерден бир дугаарында ол хамааржыр.

Зинаида ОНДАР.

«БЕЛОКУРИХА» КУРОРТКА

Кожавыс Алтай крайда Белокуриха деп хемниң аксындан өгелээш, чойган, шиви, хады, хадын, бедик карагара талдар үнген, ол-бо талазында бедик кожагарлар аразында кызаа хемчигештиг умун дургаар санаторийлер шуужүп чоктай берген. Корпустарның аразы 200 — 400 метр. Эң үстүнде «Катунь» санаторий, оон бадыптарга «Сибирь» — уруглары-биле ада-келер дыштанып, «Россия», «Алтай», «Белокуриха» турар. Агаар-бойдузун кижи магадап ханмас. «Белокуриха» биле «Алтай» санаторийлериниң аразында улуг эмнеинр корпус, оон-биле кожа улут поликлиника бар. Эмнеинр корпуста родоннуг ванналар, шарко, ниеленчек душ, эмниг бассейн, бустуг душ дээш, чок-ла чүве чок.

«Катунда» дыштанып турар 900 кижи чаңгыс киргеш, чемненгиптер улуг столоваялыг. Бир эки чүве — стол бүрүзүнде менюлар (чемнер аттарын) 30-ге чедир дугаарлап бижээн саазын чыдар. Кым чүү чиксээнин айда долдуруп бижип каар. Чемни чаңгыс өзүгаар эккеп бээр. Кысказы-биле чугаалаарга, дыштанныкчыларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды мында тургускан. Бо санаторийлерге чурттуң ырак-оок хоорайларындан кандыг-даа нацизның кижилери дыштанып турар.

Кол эмнээшкиннер — нерв системазы, ижин-баар, гастрит. Маңаа эмнээр мурнунда кижиниң дарыгларын кончуг хынамчалыг тодарадып ап турар. «Алтай» санаторийде япон аппарат дузазы биле дарыгларны тодарадып турары эки.

Мээн кирип турганым улут эмчи Хову-Аксынга ажылдап турган кижи болду. Бо курортка 1988 чылда келген.

— Тыва чон эки улус болгай. Ам чүү боол тур? —деп сонуургаар болду.

— Анаа. Бижип турган чүвелер хей черге иүгүл-дүр — деп шыңзыткан мен.

Экиниң эки дээр, мында ажылдап турар эмчилерге, ажылчыннарга четтирдим деп сөглээш, байырлашкаш, аттанып турар кижилер хей чорду.

Эрмезен ТЕЖИТ.
Кызыл район.

СЫЫН-АДАР СЫНАА

Солун кижи

Бистиң черге Сыын-Адар Сынаа чурттап чорааш, амыдыралының азы-биле Арыг-Бажында чурттай берген. Эрниң үзеин бижинчи кижи болганындa билиримни бижип көрейн, эргим номчукчу. Сыын-Адарның уузуну Хендергеде Могай-Бажында хатка сынган сарыг дыттар хире бар кижи. Сотпа оглу Суге, Конгай-Шулуу. Комендант Кыргыс-сүтлар шаанда Могай бажында сиген кезип турган, ол ийи адыгны боолап өлүргеш, ниитиниң чемненилге черинге эвдин дужаап, кежин эш-оорукче үлеп, оттуг боттарынга-ла кончуг ажыглаарлар.

Чашкы шаамны эрттиргеним Хайыраканда оът-сигенбиле эм кылыр болу эмчи Вячеслав Серенотту номчааш, анчы акым-биле таныжып, адыг, бору оду, чер хаванын одуу, тооргу хинн, морзук үзү, сыын мыйыгының ханы, орге оду, кас, өдүрек чаз, адыг чаз-биле карз эмнер кылып, чоңга ачы-дуза чедирер бүлүдан көргүссе дээш бижип ор мен.

Сыын-Адар Сынаа чалгаравас, мегелевес, херек болза, удуп чыда кижилерге болур дээн багай чүвени дужеп көргеш, чайлаып, дузалаан бээр кижи. Олча-омзактыг болгар дээнде база-ла үйгу-дужунге бүзүрээр. Ажык-чаныг үеде буянныг кижилерни чон тыпкаш, совет медицинага үндеслээш, эм-таи өртээ улгатканда аарыгга ажыглаза багай чүү деп? Арыг-Бажында Сынаа, Хайыраканда Баяр-Тарва, Хендергеде Сагаан-оол, Ыдам-оол, Арыг-Узуунде М. Делег, Арысканда К. Дотпе, Торгалыгда Узун-Кара сүтлар — бистиң районнуң шымрак анчылары.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ хапыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● советтер амылыны — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чаган киллизи — 3-39-03 ◆ оюлга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ● үндуруткүлер — 2-27-11 ◆ солун келбейн багранда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Кемчээли 2 парлалга. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы биле күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чаңыс № 84.

Чарлалдар вюрозу

Телевидение

АПРЕЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртем». 9.00 Уругларга фильм. 10.00 «...16 харлыгларга чедир база оон улуглар». 10.45 «Кижи болгаш хоойлу». 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.00 Телефильм. 2-ги серия. 16.05 «Ачы-буян ортулуу». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.25 Мультфильм. 16.35 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 Бүгүдеге спорт. 17.30 «Харылаашуулган». 18.00 Бистиң салыбыс. 18.30 ТМА. 18.50 Режиссер А. Шәхмәлиевниң фильмнери. 21.00 «Ye». 21.45 «ВиД». 00.45—01.00 «Меридиан».

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Иягы чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8-ки класс. 11.05 Орус чугаа. 12.05 Уран-чечен телефильмниң 2-ги серизы. 13.30 Хоккей. Делегей чемпионады. 15.05—15.10 Коллаж.

• • •

16.55 «Уран үүл календары».
КЫЗЫЛДАН

17.25 Уругларга фильм. 17.35 Медээлер. 17.45 Медээлер. 17.50 «Тыва—ТВ» Аныяктарга видеоканал. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда — «Тамыктыг удунар, чаштарі». 21.00 «Ye». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.15 М. Вебер. «Оберон» операга увертюра. 23.25 Телефильм. 23.55 Т. Хренников. Соната. 00.10 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 01.15—03.15 Концерт. Киевтен дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.25 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.55 Россияның парламент медээлери. 18.10—18.55 «Чернобыль — дуза». Гуманитарлыг хей-ниитиг организасиязының ажылының дугайында.

КИНО

АПРЕЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Секретный указ императора» (Кыдат) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (уяаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Слонёнок» 9.00, 12.00, «Алеша Птицын вырабатывает характер» 10.30, 13.30, «Пламя» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ходжа из Пьюорта» 14.20, «Знахарь» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Палач» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Бии-Хем районнуң Аржаан ортумак школазынга Маргарита Кайгал-ооловна Ооржактың адынга 1980 чылдың июнь 25-те тывыскан В № 130301 аттестатты читпкенин барымдаалаваш, күш чок деп санаар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ:

1) 1985 чылда бүдүргеи КАВЗ 685М автобусту 1989-1991 чылларда бүдүргеи чүүк машинизынга орнап турар.

2) Радио болгаш чырыдылга цехинин эргелекчизинге (кол шалыны 200 рубль) ажылдаар кижини чалап тур.

Кээр адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 33, телефон 2-35-88.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

«Тыва агроүлетпүр эвилелдиг» өөредилге-курс комбинады котел машиналарының болуунге болгаш автотранспорт аймаанын «Е» категориялыг чолаачыларының болуунге сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур. Болуктерге кичээлдер май 10-да эгелээр. Сургуулдарын ниити чурттаар чер-биле хамдырар.

Кээр адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 1 «В», телефоннары: 6-11-67, 6-14-82.

ӨРТТЕДИРИ ХОРУГЛУГ

«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 19-тағы № 86 доктаалын өзүгаар арга-арыг аяцнарынга, оймактарга оът-сигеп, арга-арыг фондузунуп черлеринге база арга-арыгларга чоок тарылга участоктарынга хоорзун, саваң өрттедири хоруглуг дугайын дыннадып тур.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үнеп эзилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 27 суббота № 77 (14577)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.). Садар өртээ 10 кеп.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Пленумга 1991 чылдың апрель 25-те чуртта байдал болгаш экономиканы кризистен үндүрериниң оруктарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү үргүлчүлээн.

Санал бергеннер: РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков, Башкир АССР-де Мелеузтуң химия заводунуң оператору Г. М. Абельгузина, Вильнюста Октябрьның 60 чылы аттыг бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору О. О. Бурденко, партия Нижний Новгород хооркомунуң бирги секретары А. Н. Малышев, Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Казах ССР-ниң Президентизи Н. А. Назарбаев, партия Ленинград область организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазы Н. Н. Кораблев, СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов, Оожум океан флодунуң командылакчызы Г. А. Хватов, Дагестан АССР-де Орджоникидзе аттыг колхозтуң даргазы М. А. Чартаев, Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикс, Туркмен ССР-ниң Премьер-министри Х. Ахмедов, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының секретариадының чанында политиктиг анализ болгаш прогноз кылыр төптүң удуртукчузу А. А. Пригарин, Чөөн-Сибирь демир-орууның Иркутск-Сортировочная станциязының депозунуң электровоз машинизи В. П. Сапачев, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары А. С. Ефимов, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов, партия Кемерово обкомунуң бирги секретары А. М. Зайцев, Украинаның Компартиязының Херсон области Каховка райкомунуң бирги секретары А. П. Снигач, РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының даргазы Н. С. Столяров, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү, чогаалчы Р. А. Медведев, ССР Эвилелиниң эртем-үлетпүр эвилелиниң президентизи А. И. Вольский, ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүнү В. В. Бакатин, Москваның күрүнеңи М. В. Ломоносов аттыг университединиң экономика факультединиң доцентизи А. В. Бузгалин, ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң даргазы, Тула области «Новомосковское» агроүлетпүр каттыжышкынының даргазы В. А. Стародубцев, Күш-ажыл болгаш социал харылзаалар академиязының кафедра эргелекчизи А. А. Сергеев, Ереванның күрүне университединиң социология кафедразының эргелекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Л. А. Арутюнян, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы Б. И. Олейник, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Купцов.

Саналдар чоруп турган үеде, М. С. Горбачев чамдык саналдарны барымдаалааш, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-дужаалдан халажып чоруурунуң дугайында айтырыгны тургускан. Ол айтырыгны Политбюрога чугаалашкан соонда, Пленум: «Чурттуң, чонуң болгаш партияның дээди эрге-ажыктарын барымдаалап көргеш, Михаил Сергеевич Горбачевтуң СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-дужаалдан халажып үнериниң дугайында айтырыын чугаалажып көрбес» деп шиитпирни хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов Пленумуң киржиачилериниң айтырыгларына харыылаан.

Пленумга тургустунган редакция комиссиязының өмүнээзинден СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев чүве чугаалаан.

Кирген саналдарны болгаш сайгарылгаларны бүгү талалыг чугаалажып көргениниң соонда «Чуртта байдал болгаш экономиканы кризистен үндүрериниң оруктарының дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Пленум «Коммунистериң улус депутаттарының Советтеринге ажылының дугайында» доктаалды, Делегейниң эпсеткил каттыштырылгазының хүнү—Май 1-ни таварыштыр совет улуска кыйгырыгны, Чернобылыга болган аварияның беш чылы-биле холбаштыр кыйгырыгны хүлээп алган.

Кыргызстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Д. Б. Аманбаевти Пленум СЭКП ТК-ның составына киирген болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнүнге соңгаан. Молдованың Компартиязының ТК-зының бирги секретары Г. И. Еремий, Бүгү-армияның партия комитединиң секретары М. С. Сурков Политбюро кежигүннеринге соңгуткан.

Кыргызстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган ажыл-чорудулгазының хуусаазы төнгени-биле холбаштыр Пленум А. М. Масалиевти ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү хүлээлгеден хостаан.

О. Д. Баклановтуң ССРЭ Президентизиниң чанында Камгалал чөвүлелиниң даргазының оралакчызынга томуйлаттырганы-биле холбаштыр ону СЭКП ТК-ның секретары хүлээлгеден хостаан.

СЭКП ТК-ның секретары В. М. Фалин СЭКП ТК-ның Делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазынга бадылаткан.

Төп Комитеттиң Пленуму партия хүрээлениндеи үне бергени-биле холбаштыр С. С. Шаталинни СЭКП ТК-ның составындан үнген деп санаар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумга түүнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму ооң-биле ажылын дооскан.

СЭКП ТКК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

СЭКП-ниң Төп Контроль комиссиязының Пленуму апрель 23-те болуп эрткен, организастыг айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

ССРЭ-ниң иштики херектер министринге бадылаттырганы-биле холбаштыр СЭКП ТКК-ның даргазының болгаш президиум кежигүнүнүң хүлээлгелериндеи хостаар дугайында Б. К. Пугөнүң дилээн ооң киирген билдириишкининге хүүштүр Пленум хандырган.

СЭКП ТКК-ның даргазының бирги оралакчызының хүлээлгелериндеи Е. Н. Маховту Пленум хоставышаан, ону СЭКП ТКК-ниң даргазының хүлээлгелерин күүседир кылдыр бадылаан.

СЭКП ТКК-ның президиумунуң кежигүннеринге дараазында эштерни Пленум соңгаан: А. И. Гриенко — ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң иштики шериглериниң политиктиг эргелениң начальниги, Н. Н. Кораблев — СЭКП-ниң Ленинград область организациязының Контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

Комиссияның ажылынга СЭКП ТКК-ның кежигүннериниң киржилгезиниң дугайында Е. Н. Маховтуң информациязын Пленум дыңнаан. Контроль органнарының амгы байдалда сорулгаларының дугайында санал-оналдарын Пленумуң киржикчилери солушкан болгаш СЭКП ТКК-ның ажыл-чорудулгазының тодаргай угланышкыннарының талазы-биле ооң ажылын күштелдириринче угланган саналдарны киирген. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының контроль (ревизия) комиссияларының даргалары Пленумуң ажылынга киришкен.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунга 1991 чылдың апрель 24-те эге сөзү

Чуртта болгаш партияда политиктиг амгы байдалга хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүнүр дугайында Пленумга информастап дыңнадыры эргежок чугула деп санап тур мен. Кедергей нарын үеде мында чыылган-дыр бис. Нинтилелде байдал улам чидигленип турар. Партияда байдал база чидигленип турар. Ол бүгү ала-чайгаарлаашкыныг эвес болдунуп турар. Бүгү-ле талалардан каржы медеглелдер кылдынып, чонуң болгаш күрүнеңи салым-чолунга эрбеннинг политиктиг алыс ондактыг негелдер көдүрүп турар.

Сагыш-сеткил ишкленишкиннинге үндезилеттинген бодамча чок шиитпирлерни хүлээп алырының чүткүлүнге алыспазы амгы үеде чүдендаа артык чугула. Чуттап эртип турарывыс үе-чада академиктиг шолээн бодаашкынларны кылыр арганы бербейн турар дээрзи билдингирле харын. Бистиң күрүневисти узуткан чок кылыр кыжаныышкыныг, ону эрткен үе же, харын албаадалдыг кырын чагыныган өзүр-чурумче дедир киирер соруулалыг кедергей революстуг болгаш ондактыг база бир айылдыг кыйгырыгны — чарлавышаан, реформалар оруунда чуртту чайладыр дээн оралдажышкыннар чүле сос кырында эвес, харын хөрек кырында кылдынып турар. Чөөн болгаш барымы үеделдериниң планнары, чогум, кандыг бүүлүп турарынга хамаарыштыг тайылбырлаан хөрээ чок боор деп болгай-дыр мен. Ол ийи үгланыышкыннарның кайызыда — айыылдыг. Ук угланыышкыннар эптежилге чок ожээннешкек болза-даа, амгы үеде оларның каттыжа бергени — бо үе-чаданың эң-не улуг айылы ол-дур.

Көрүнер даан, кайы хире эп-сеткилдиг, чаңгыс аай ол-ла лозуннар көдүрүп турар-дыр! «Демократтыг Россия» деп шимчээшкиннин ожээтсеп үзелдиг удуртукчулары экономиктиг берге байдал-биле ажылчы чонуң дурум өскүгаар колдуунда чөптүг хөөн чок чоруун бодунун политиктиг соруулгаларынга ажыглап алгаш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведин тарадыр. Президентини болгаш Министрлер кабинедин дүжүрер негелделерин көдүрериниче күш-ажылчы коллективтерни элээн каш айлар дургузунда ыдалап турар-дыр. РСФСР-де, элээн каш республикаларда чамдык партия комитеттери, а ол ышкаш «Эвилел» болукте чамдык депутаттар барык-ла шаа ыңдыг негелденн ам көдүрүп турар апарган.

Бир эвес ол негелделер боттары бөөрин сарыылдыр өзү-биле сайгарып көрээли. Дурум өзугаар тургустунган күрүне структуралары сандараар болгаш эрге-чагырга айыылдыг кылыр чайлаш чок өскүрүүр апаар. Өскүүн негелделарга амгы үеде каттыжып турар ямы-бүрү политиктиг күштер киирерге сыгыр эвилелдерге бөөрлер. Нинтилелде демисежип турар социал күштериниң, партиялардың болгаш шимчээшкиннериниң аразында амгы үеде Конституция өзү-чурумунуң, дүрүм өзугаар соңгуткан эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының тургуулуп турары моондак чидеп бөөр. Оларның озалдыг эвилели күрүнеге болгаш шиитилелге дээзи тергинделди чедип алыр дээн кайы-даа таланың чүткүүшкүнүн үр чажырып шыдавас. Чидиг, харын массалыг месилдежиишкин чайлаш чок эгелээр апаар. Оларның кайызы-даа тиилезе, эвлечелиг кара туразында үүлгедиишкиниг ажылаа демократтыг институттарны солуптар ийик. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, амгы Конституция өзү-чурумуу хевирлиг кылдыр кым-бир кижиниң көргүзерин оралдажып турары эрге-чагырга эвес, а эң-не дерзин диктатура тургустуна бөөр ийик. Реформалар аргазы-биле, тодаргайлаарга, тайбың аргалар-биле, чуртту чаартырының тоогулуг идегели оскүүдүүр апаар. Ынчангаш бүгү чурт, чон, уйлаңгы-миллаңгы хамаатылар качыгдаар ийик.

Бо бүгүнүң дугайында эң-не ажыл-биле чугаалап турмен. Чугааны бөгүп оон өскөөр кылып болбас. Ылаңгыя бистиң партийжи бо шуулганывыска. Байдалды сайгарып көргениниң сарыылыг кижи бүрүзү чаңгыс аай мынды түнелди кылыры чүүлдүү болуур, ам туруп турар конституциялыг өзү-чурумнуң бустурун канчаарда болдуруп болбас. Канчыг-даа, оон иштинде экономикага болгаш политикага эң-не шиитпирлиг оскертиишкиннер — а ындыг оскертиишкиннериниң негелдеэн, шынап-ла, улуг, чүгле конституциялыг хоойлу-дурумнуң хемчээлинге чедип алдыган туруп болур. Бир-ле дугаар хостуг соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет бисте бар, республикаларның эрге-чагырганың толээлекчилериг дээди органнары бар, ажык-чарлыг чорук бар. Партия болгаш шимчээшкин бүрүзү демократтыг институттарны болгаш совет хоойлуларны ажыглавышаан, бо хемчээлдерге бодунуң соруулгаларын чедип ап болур. Ооң иштинде черле ынчаш политиктиг удуртулга болгаш эрге-чагырга дээш база демисежип болур. Пугачевтуң методтарыбиле, чурттуң экономиказын довурак-доозун, ыйба-хүл болдурарынга чедир парламентилен дашкаар коргудуп, күш догээриниң аргазы-биле хөделиринин кандыг-даа оралдажышкыннары шиитпирлиг буруу шаптырган турар ужурлуг.

Демократтыг чорудулганы үреп турарын соксадырын, чуртта Конституцияга үндезилеттинген корум-чурумнуу дурум өзугаар бүгү хемчеглер-биле шиитпирлиг бөжыгдаарын бирги чергениң эң чугула хүлээлгеге кылыр саан турар мен. Бо чок турган болза, экономиктиг өрилисти ажыл эртериниң эң

(Уланчызы 2-ги арында).

1991 чылдың Май 1-ге СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң

КЫЙГЫРЫГЛАРЫ

1. Бүгү чурттарның ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының делегей хүнү—Май 1 делгерезин!

2. Чаңгыс ада-чурттугларывыс! Хамааты тайбыңы болгаш национал чөпшээрежилге дээш сырый каттыжаалы! Чуртка—Эвилел керээзин, өг-бүле бүрүзүнге — тайбынны хандыраалы!

3. Коммунистер! Ажыктыг экономиканы, эргехоойлулуг күрүнени тургузарынга үндезилээш, совет кижилерниң төлептиг амыдыралын хандырар дээш сырый каттыжаалы!

4. Совет Эвилелиниң ажылчы чону! Конституция ёзугаар корум-чурумну чуртка быжыглаар дээш шиитпирлиг демисежинер!

5. Совет Эвилелиниң хамаатылары! Бистиң хөй националдыг күрүневистиң бүдүн-бүрүн турарын камгалап арттырарынче угланган хемчеглерни деткиили!

6. Советтер чуртунуң ажылчыннары! Силерниң организастыг, шыдамыккай чоруунар, бүдүрүкчүлүг күш-ажылыңар—эң чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң, чуртту кризистен уштуп алырының кол магадылалы-дыр! Улус ажыл-агыйының сандараашкынын болдурбаңар!

7. Көдээниң ажыл-ишчилери! Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри, өг-бүле бүрүзүнүң чаагай чоруу силериң холунарда! Чер реформазын — амыдыралга!

8. Эртем болгаш культураның ажылдакчылары! Ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралын катап тургузар, ооң мөзү-шынар байдалын экижидер херекке күжениишкиннеривисти каттыштыраалы!

9. Совет херээженнер! Бистиң ниити бажыныыска тайбынны болгаш чөпшээрежилгени, бичин чаштарның чаагай чоруун, аас-кежиин камгалаалы!

10. Оолдар болгаш кыстар! Силер—чаартынган чурттуң келир үези-дир силер! Билиглерни, профессионалдыг мергежилди, политиктиг культураны шыдамыккайы-биле шингээдип алынар!

11. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайынчылары! Шеригниң сагылга-чурумун, эш хуу ёзузун болгаш интернационалдыг акы-дунма чорукту быжыглаңар, социалистиг Ада-чуртту камгалаар талазы-биле Конституцияда айыткан хүлээлгеңерни төлептиг күүседиңер!

12. Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң маадырлыг чоруунга мөңге алдар!

Ада-чурттуң алдарын дайынчы болгаш тайбың күш-ажылы-биле улам бедиткен хоочуннарга алдар болгаш хүндү!

13. Демократия, тайбын болгаш социализм дээш демисежип турар даштыкы чурттарның коммунистеринге, бүгү хамаатыларынга акы-дунманың байыры!

14. Бүгү улустарның кады ажылдажылгазы, ботботтарын билчир чоруу болгаш чөпшээрежилгези делгерезин!

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

Сессия ажылын дүүн база уламчылаан. Эртенги хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги орадакчызы депутат **В. С. Кажин-оол** ажыткаш, Роспотребсоюзтуң баштаар черниң даргазының оралакчызы, РСФСР-ниң улус депутаты **В. А. Рощинге** сөс берген. Дыңнадыынга кол кичээнгейни көдөө ишчилериңе аъш-чем хандырылгазының амгы байдалынче угландырган, бараан-биле хандырылга айтырыы бүдүн чуртта нарын дээрзин дыңнаткаш, ону Тывага хереглекчилер ниитилелиниң шугумунга хамаарыштыр ол чугаалаан. Хереглекчилер кооперациязында бөгүн бергедээшкиннер бар. Ол дугайын тайылбырлап тура, улус депутады, кол-ла сорулга, көдөөниң чурттакчы чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер дээш ажылдаар дээрзин дыңнатпышаан, кооператорлар ол талазы-биле хемчеглер ап, канчаар ажылдап турарын чугаалааш, сорулгаларга доктааган.

РСФСР-ниң улус депутады айтырыгларга харыылаан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырыгларын чугаалажырын уламчылаан. «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин улус депутаттарының, Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының киргеш санал-оналдарын, эдилгелерин барымдаалап, ону чүүлдер аайы-биле сайгарып чугаалажыры эгелээн. Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле редакция комиссиязының төлевиледдиң адынга өскерилге киирип, баштайгы ийи сөстүң орнун солуштуруп, «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели кылдыр эде көөр дугайында киирип келген саналын сессия деткээн.

Төлевиледдиң чүүл бүрүзүнге доктаап, эдилгелер киирип, сайгарылга кылган соонда, «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун сессия хүлээп алган. Хоойлуну күштүг болдурарының чурумунуң дугайында доктаал база хүлээп алдынган.

Эртенги хурал ооң-биле доозулган.

Кежээки хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** ажыткан.

База бир хоойлу төлевилелин — «Көдөөниң социал хөгжүллезинин дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин депутаттар чугаалажып эгелээн. Ооң чүүл бүрүзүнге доктаап, сайгарып, эдилгелер киирген соонда, «Көдөөниң социал хөгжүлдезинин дугайында» Хоойлу хүлээп алдынган. Ооң соонда сессия ук Хоойлуну күштүг болдурарының чурумунуң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** кылган. Ол талазы-биле доктаал хүлээп алдынган.

Сессияның хүн айтырыында Тыва АССР-ниң адының талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** кылган. Ооң соонда Ч.-Д. Б. Ондар депутаттарның айтырыгларынга харыылаан. Санал-онал солушканының соонда, Тыва АССР-ниң адын Тыва Совет Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алгыжеге чедир Тыва АССР деп хевээр арттырар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Ооң соонда «сессия «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер киирер, Тыва АССР-ниң Тулуг керектериниң талазы-биле күрүне комитедин Тыва АССР-ниң Архитектура болгаш тудуг талазы-биле күркомитеди кылдыр эде алаар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Республика хүнүн тургузар дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашкаш, август 15-ти Республика хүнү кылдыр чарлааш, дыштанар хүн кылыр дугайында доктаалды хүлээп алган.

«Тыва АССР-ниң девискээринге 1991 чылдың март 17-де РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалының 3 дугаар пунктузун күш чок деп хүлээп көөрүнүң дугайында доктаалды сессия хүлээп алган.

Түннелинде депутаттар еске-даа айтырыгларны база чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы ажылын дооскан.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДӨЗҮ — ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕ

(Саналдарның эгези № 76 «Шында».).

Техника-биле хандырылга шуут эвээжээн, эрткен чылдарда кывар-чаар үүлдериниң курлавыры шыгжатта 80 хуу чедир чыдар турган болза, ам эккелген-не үвени дораан ажылче киирип турар. Мал чеми чедишпезиндеи сүт бүдүрүлгези 17 тониага совхозтарга эзт угланыышкыныыг инектерни саап турары-биле хой тудар. Чоидан артыкшылдыг эзт, сүт продукциязы садып алырының организациязын экижидер. Ажыл-агый чорудулгазының хой хевирлиин ажыглап турган, кижилериниң материалдыг сонуургалыы бедидер, арат ажыл-агыйын дурген темпилер-биле сайзырадыр деп, саналдакчы чугаазын дооскан.

Партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары, улус депутаты **В. С. Неделин** саналының эгезинде бүдүрүлге черлериниң экономиктиг сонуургалыы өстүрери чугула деп демдеглээн. Ынды болдажок, Ш. Д. Ооржак илгекдиниге банкрот апаар бүдүрүлге черлерин дүжүрер аъш-чем-биле хандырар апаар. Ону кайыын алырыы? Бажын-балгат ол чоккада чедишпес болгай деп ол айыткан.

Саналдарны ооң-биле кызыгаарлаан соонда, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** айтырыгларга харыылаан болгаш кижилерни ажылдап билириниче кыйгырар турган, чоннуң камгалалы деп сылдактап алгаш, чонга шынын чугаалап бөөриниң орнунга кижилер бажы төөредир чорукту болдурбас херек деп чугулаалаан. Ажылдаар херек, чүгле негээри-биле кызыгаарланыр болза, бистиң кым чемгерерил? Неделиниң айтырыынга хамаарыштыр банкрот болган совхозтарны дүжүргеш, эки ассоциация, азы өске каттыжышкын кылдыр эде тургузар апаар. Банкроттар чурттуң мойнунга олуруп алгаш, азыралыкны хөөнге алып олурар болза, оларның чонга хөрээ чүл? Чонну чурттап билириниче, ажылдап өөреириниче кыйгырып, ол талазы-биле практиктиг дүзү чедирер ужурлуг бис деп, дарга онзагайлаан.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин** депутат К. А. Бичелдейнни саналынга хамааныштыр тодарадылга берген. 60 рубль компенсация дээрге аъш-чемнин чүгле ол болуунуңе чарыгаалдарны дуглаар кылдыр үндүрүп турар акша-дыр. Кок-кол аъш-чемниң өртээ күрүне ол компенсация-биле камгалааны ол деп чүүлдү билзивиссе эки. Хлеб-булочка, далган, макарон кылыгларының өртээн чингедиргеге, ол оскээр чоруп, шуут-ла спекуляция оон тыптыр. Ынчангаш кижилерге хөй акша ажылдап алырының аргаларын тургускаш, өртектерге дегбезивис дээре.

Дараазында депутаттарга чагыглар талазы-биле чугаа чоруп турда, Кызылда арага садар коммерция садыгларынга хамаарыштыр чидиг чугаа тургустунуп келген. Бо талазы-биле тайылбыр берип тура, Кызыл хооркүүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол спиртте олар Красноярскиден дугуурушкан өртек-биле ап турар, деэн. А ийи дугаар ажыттынган садыг Кызылдың пивзаводунуң садып алган бажынында, ол заводтуң бодунуң садыы болуп турар. Ынчангаш маңаа коммерция өртээ-биле садыглаары ол улустуң боттарының хөрээ деп тайылбырлаан. Аңаа харыы кылыр хой депутаттар таарымчаланын илередип, пиво заводунуң салыы артында-ла уруглер албан черлериниң чаныында турары шуут-ла дүрүмге

(Уланчызы 2-ги арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге сөзү

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

идеегелиг программалары. Бе-ания куруг күүзүшкиннер боор артып каары илдеи шыкажыл. Конституция өзугаар корум-чуруму катап тургузары болгаш быжыглаары — чүүн-даа мурнунда күрүне эрге-чагыргазының бүгү органнарының, албан-дужаалдыг кижи бүрүзүнүң дорт хүлээлгези. Ынчалза-даа бо дээрге бүгү ниитилелдиң, өзулуг бүгү демократтыг күштериниң, бөлүктериниң болгаш организацияларының база сорулгазы боор турар.

Амбициялары ан октаарын, бот-бодуңдан негелдерни чадаарда кезек үеде соңгаарадырын, бодунга берге үеде күштерни чурттуң чыып алырынга дузалаарын патриоттуг туруштарда сөс кырында эвес, а керек кырында турар бүгү политиктиг күштерден болгаш шимчээшкиннерден байдал истеп турар. Дүүн, мээн эвиледдешкен 9 республиканың Президентилери, Дээди Советтериниң Даргалары, чазактарының удуртукчулары-биле ужуражышкынымга мону биле бергенин чугаалаар ужурлуг мен. Ужуражышкынга хүлээп алган Медегелди парлаан. Бир эвес ында көрген хемчеглерни чайгылыш чок күүседир болза — бис ону боттандырарына бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурдуг бис—ол байдалды экижилериниң эргилде эгезе боор болур.

Дискуссия чидир болган, хой шактар дургузунда үргүлчүлээн, мичалза-даа ниити эрге-ажыктарга, чонуң эрге-ажыктарынга ажылдаар аргаы байдалды тургузуп турарын дугурушкан хемчеглер көргүзүп турар. Ужуражышкынын кижикчилери чуртта байдалдың берге боор турарын угаап билбишаан, ниитилелге байдалды чогумчуларының чайлаш чок негелдеан болза, Конституция өзугаар корум-чуруму чер болганга катап тургузары, Эвиледдиң чаа керээзин болгаш СССР-ниң чаа Конституциязын хүлээп алгыжете чедир ам күштүг боор турар хоойлуларны шыкпы сагыры болур деп чүвени кады кылган Медегелде демдеглээн.

Тезис бүрүзүн шыгыы дискуссияның түнелинде хүлээп ап турганын чугаалаар ужурлуг мен. Кризисти ажып эртериниң бирги эзлчегдеги сорулгазы болза, Бүгү-эвилел референдумун эрттиргениниң түнелдерни барымдаалап, Эвиледдиң чаа керээзин чарары болур дээрзин оон-биле кады чаңгыс үн-биле демдеглээн.

1991 чылда экономиктиг керээлерде быжыглаан Эвилел органнарынын болган республикаларының хүлээлелерин болгаш оларны күүседириниң, бирги эзлчегде бюджеттерни болгаш бюджеттен дашкаар фондуларны тургузарын күүседириниң эргежок чугулазын кады кылган Медегелде бадыткаан. Ужуражышкынын кижикчилери чуртта улус ажыл-агыйында байдалды чогумчудар сорулга-биле улетпүрүүн базаа адырларына, чонуң хереглел бараанларын будүрүп турар будүрүлгелерге, демир-орук транспортуга ажылдың оныа чурумун тургузары чугула деп көрген.

Чуртка оныа байдалды чарлаар дугайында күш-ажылчы коллективтериниң, хой-ниитиниң ортузунга үндүрүп турар айтырыгны база чугаалашкан. Үр үргүлчүлээн дискуссияның түнелинде чүү болганын дизе, кады кылган Медегелде айытканы ышкаш. Конституция өзугаар корум-чуруму быжыглаары болгаш анаа хамаарышкан эргежок чугула хемчеглерни боттандырары эргежок чугула деп көрген, ынчаар ажылдаары ажыктыг деп түнелди кылган.

Аъш-чем продуктуларын будүрериниң болгаш ниитизиби-биле көвүдеирин калбартыры-биле кодээ ажыл-агый болгаш агроүлетпүр комплекизиниң будүрүлгелерин бүгү талаалыг деткиириң мурнады шиитпирлээр сорулга кылдыр салган.

Оон-биле кады Эвилел чазаа болгаш республикалар бирги кварталда рынокче шилчиир болгаш мөөнкеп садар чаа өртектерни ажылдаар үеде кодээниң болгаш хоорайның аразында деңсолчулганы кылыыр деткиир механизмни белеткээр талазы-биле ажылды доосхан турарын база барымдаалаан.

Чонуң хереглел бараанларына үүрмектеп садар өртектерни өстүргениниң соонда байдалды анализтеп көргеш, республикаларының удуртукчулары өртектер политиказына тодаргай эвилелерни киирер талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырары эргежок чугула деп көргеш.

Харысалгалыг бо үеде эне чугула чүве болза, чонуң эрге-ажыктары, чуртту кризистен уштур талазы-биле херек кырында ажыл, ниитилелге демократтыг чаартылгаларны удамчылаары болур дээрзин кады кылган Медегелде демдеглээн. Политиктиг сорулгаларны чедип алыры-биле хамаатыларны чагыртпас чоруке ыдалаары, ажыл соксадыры, ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының дурум өзугаар соңгуткан ам дужуреринче кыйгырыглар заарышпас дээрзин ужуражышкынның кижикчилери медеглээн.

Бо дээрге амыы байдалдың иргеи келгени болган бистин шуутпуска онзалыкка харысалганы угаап билген принципиалдыг ажыл-агыйжы болган конструктивтиг Медегелел деп бодап тур мен. Чуртта политиктиг болган экономиктиг байдалды чогумчударынга, ниитилел хөгжүлдезинде бергедээшкиннерни ажып эртер талазы-биле күжеиишкиннерни каттыштырарынга кризис байдалындан дүргеи уштунар талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга ол болдуңу ролюн оймаар.

Күштүг социал камгаалалдыг боор, рынокче шилчиириниче, эрге-хоойлуг күрүнеин тургузарынче, бүгү улустуң референдумунуң түнелдериниге дүүштүг бистиң Эвилеливисти чаартырыныче угланган реформаларны оон-даа ынай чорударынга эргежок чугула политиктиг байдалды тургузуп турар. «Хоойлулар дайынындаа» могап-шылаан, сан-түм чок удур тургүшкүннарга качыгаан, чуртту амыдыралын болур-чогуур турушка тургузар дээш чүве кылыын күзеес аларган бистиң ниитилеливистин хөй муруузу мону сеңкил ханышкын-биле үткүүр дээрзинге идегээр үндезин бар.

Кабинеттиң кризиске удур күжеиишкиннерни ТК-ның Пленумуу-даа, бүгү партиядаа деткиир дээрзинге идегеп тур мен. Бо айтырыг кризистен уштунарынга болгаш оон артык — партияның бодуңуң садыы-чолунга ирициилалдыг кайгамчык улуг ужур-дужаалыг боор турар.

Мону онзалап демдеглексеп каап турар ужурум болза, бистиң чамдык эштериис, оон иштинде ТК-ның составында кирген эштериис партияның XXVIII съездизинин шиитпирлериниң дугайын уттун каапканында болгаш ол дугайын ажыы-биле чугаалаайын турар-даа болза, биске политиктиг өске угланышкынны дөгээр деп турарында. Бүгү чогуур документилерни болгаш программалыг медегелдерни хүлээп алган турда-ла, олар ынчаарда тургулаан дискуссияларны база катап чыгарын күзеп турар. Ажыы-биле чугаалажылыкар, эштер. Чамдык партия организацияларында тывылган хөөннерни удуртулга эскербейн турар хевирлиг кылдыр көргүзер болза, ол телеп чок чорук болур ийик. Ынчаарга парткомнарның Чингине секретарының азы харын-даа Политбюроюун бүгү кежигүннериниң халаарын негээн резолюцияларын херекте албайн баар кандыг-даа эргевис чок. Айтырыгны шиитпирлеп шын чүүлдүн, аңаа харыы бердинген турар ужурлуг.

Чамдык медеглелдерде мени болгаш ампы партия болган күрүне удуртулгазын чонга удур политиказы чорудуп турар деп шуут-ла ынчаар бурууладып турар. Бо ужурдурум чок бадыткалдарны чүгле куду деннелдиг үндүрүлгелер эвес, а харын компартияларның чамдык парлалга организарынга база нептерелип турар. Мындыг медеглелдерниң ужур-дүрүм чогун болгаш кандыг-даа харысалга чогун делгереңгей коргүзеримге менде ам арга чок. Ынчалзажок кол үүлдер дугайында кысказы-биле сагындырбас аргам чок.

Чүүн-даа мурнунда бистин чуртувуска албадалдыг өзу-чурумуң хөй чылдарда тергиидээшкинниң түнелинде аңаа тоогу өзутаар деп шиитпирлеңиң хажыызынга артарының айылы диргелген турган, чүгле технология талазы-биле эвес, а социал-даа талазы-биле ыңдыг айыыл диргелген турду, а социал талазы-биле бис сөөлгү чылдарда улам-на дорайтап кел чаттывыс. Албадалдыг өзүчурум чонуң чогаадыкчы күштерни сы базып турган. Ол кинчи-бекти ап октаар ужурлуг турган, эде тургустунуушкун ону кылган-даа. Чурт хөй он-он чылдарының дургузунда бир-ле дугаар база катап хосталганы чедип алганы, бүгүнү хаара алган коргуушкунлан болгаш тыртылчак чоруктан хосталганы, а чон болдуңун салым-чолун шиитпирлээринге арганы алганы, чүгле бо бешин эде тургустунуушкунуң тоогулуг эргежок чугулазының дугайын коргүскен, ол дугайын ниити күрүне ужур-дужалыг чуртту тоогүзүнде бир дугаар референдум бадыткаар.

Ийе, реформалар бергеден чорун турар. Ийе, бис эвээш эвес частырыгларны кылган бис, бүгү-ле чүвени баш уйур көрүп шыдаваан бис. Ийе, кончуг чидир политиктиг демисел кыптыккан. Ынчалзажок бо бүгү шуутузу — аймаарап девидээрингe сылдак болбас ужурлуг. Ол дээрге—байдал чеже-даа нарын болза, ону боттуг, шынчы сайгарып көрүүнүң үндезининге демнежин кагтыжарына база шиитпирлиг хөделирингe дамгыыш-тыр. Амгы үеде ТК-га кээп турар хөй санныг резолюциялардан, шиитпирлерден, ыйгырыглардан, чаалардан мен ийи уг-шигни тодаргай илгап көрүп турмен. Оларның кайызы-даа шыгыы шүүгүмчүлекчи утлуг. Ынчаарга бирээзинде — эде тургустунуушкунуң эгелээн хереэн уламчылаарынче, быжыглаарынче, хажыттынганың эдеринче, таарыштырарынче ылаптыг шын чүүл. Өскеннинде — эде тургустунуушкунуң бүгү политиказын буруу шавар, ону шуут бурааи, мунгашталган кылдыр көргүзери, ынчангаш ниитилелдиң ханы реформаларынче угланышкынны шуут-ла үзүткаарынче тутқул-дыр. Айтырыг мындыг анзылыг.

Партийжи массаларда хой-хой кижилер ам харын албаараашкында, чамдыктары девидээн, а партия удуртукчуларының чамдыктары шуут-ла кылыктанган байдалдаазы бар харын. Бо байдал кажан В. И. Ленин партияны болгаш чуртту ЧЭП-че кадыр эзлдирген турган үеде партияга тургустунган хөй-ниити-психологтуг хөөнүү сагындырып турар. Ынчан, сактып тур боор силер, эвээш эвес большевиктер аңаа удурланышкынның демдээ кылдыр партиядан үнген. Амгы бо хүнүү ЧЭП-че эгелиишкининиң лениинч үези-биле дөмейлештиреринин чүгле психологтуг эвес, а харын ханы социал-экономиктиг болгаш политиктиг үндезиннери бар. Ынчан, партия тоогузун эки билир кижилер сактып турлар боор, Лениинн Октябрьның хереэиден, ажылчыннарның болгаш таразчыларның эрге-ажыктарындан хоорлуушкунга, социализмнин принциптеринден ойталаашкынга бурууладып турган. Бо дээрге — мээн мында эн чымчак кылдыр көргүскеним ол-дур.

Социализмни чаа өзу-биле көөр, аңаа чаа турушту тыва дугайында лениинч идеязы ынчан боттандырып шыдаваан барганы харааданчыг. Аарыг Лениниң адын долгандыр политиктиг чимеемиишкиннер, аштып, чылдак тып алгаш ону партия болгаш күрүне тургузуунун удуртулгазындан чайладыр хөөннер колдай берген. Түнелинде барып партияны болгаш чуртту чүте чедиргени ам эки билдингир сталинчи диктатура бактаай берген.

Чогум-на ынчангаш бис чуртту амгы база келир үезин дээш чаа экономиктиг политиканы канчалдыр база кандыг күштериниң салдары-биле дедирлеигинин, национал-политика хажыттынгамын, лениинизме шынчызынга, ону янзы-бүрү чалыглардан камгалаарынга диннитиг дамгыраттың адаа-биле лениинч өөредигинің амыдыралчы сүүзүнүн канчаалыр ап октапканын утпас хүлээлгелиг бис. Политиктиг сарыыл чок чорук дээш канчаар-даа аажок улуг өртекти төлээр ужурлуг болган бис. Бөгүнде ам база катап ол дээш төлээри дээрге-ле бистиң ниитилеливисти чайлаш чок бурааашкынга чедирери-дир. Ынчаарга: бистиң Пленумувусту политиктиг угаан-сарыылдыг чорутум туружуидан хайгыышкынны сеңкил-кеңеш мергежилиг чаа ийнеин дээш шуутпуус кады кылыдыг көрээлгелер.

Бо бүгүнүн дугайында чүге сагындырып тур сен дээр болза, бистин ам үнүп келгенивис эглишкин 20 чылдарныыдан канчал-даа бөдүүн эвес байдалдыг.

Бөгүнде лениинч кыйгырыгны, чүгле чаартынган хевирге, чаа кадыр өөпекке дүүштүр катаптаары артык эвес, коммунистер эрге-хоойлуг күрүнеин болгаш рынокту тургузуп өөренир ужурлуг, хүлээлгелиг. Лениниң садыглап өөренир дугайында кыйгырып турганы база сактып көрүнер. Ажыл-агыйжы, тывытыр чоруккa салдар чедирер болгаш оон-биле денге ажыл-ишчилериниң эргелерин камгалаар херек. Күшажылчы коллективтерге оныңу кайы-бир хевирге дамчыдып берип тура, оон күрүнеин эвес болурун база аңаа тергинделлиг эргени тургуспаан чедип алыр херек. Бистин Эвилел күрүневистин бүдүн-бүрүн чорук дээш ниитпирлиг турушпашаан, республикаларның суверенитеди болгаш тус черниин ботбашкарылгазы дээш хөделир херек.

Нарын бе? Берге бе? Хаарыйыдыг! Ийет, мындыг! Кончуг айыылдыг деп чугаалап болур. Демократизмиң, ажык-чарлыг чоруктум, партиялар хой апарган үеинин байдалдарында чуртту албадаар методтар-биле башкарары муң катап берге дээрзи билдингир. Ынчыг болзажок, оон өске орук чок.

Чуртту удуртулгазынга, чүүн-даа мурнунда ТК-ның Чингине секретары болур мээн адрезимге хамаарыштыр боор турар буруудадышкыннар дугайын база катап чугаалакчы-сап тур мен. Организастыг айтырыгны шиитпирлээри-биле оныа съездини чыыллырар дугайында негелделе үргүлчү дыыгалып кээп турар. Амгы байдалдарда партияның болгаш чуртту удуртукчузу албан-дужаалдарны дакпырлаары кандыг ажыктыг боор турарыл деп айтырыгны каш удаа чугаалажып көрген бис. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң туружумну өскертпээн мен. Бодумнуң хууда эрге-ажыымны бодааш, бо олуттан тутунмайын турар мен. Херектиң ужуру чүгле менде эвес-ле болгай. Бо олутка кым-даа орган болза, амгы үеде ол ийи албан-дужаалды дакпырлаары амыдыралчы чугула боор турар.

Бүгү харысалганы билип тура, чугаалаайн: реформадан өйталаан кандыг-даа кижи ыыап-ла реаксиялыг хоюудап калган турушка келир болгаш хөй-хөй чылдагаан-даа, аңаа харыы бердинген турар ужурлуг.

Чамдык медеглелдерде мени болгаш ампы партия болган күрүне удуртулгазын чонга удур политиказы чорудуп турар деп шуут-ла ынчаар бурууладып турар. Бо ужурдурум чок бадыткалдарны чүгле куду деннелдиг үндүрүлгелер эвес, а харын компартияларның чамдык парлалга организарынга база нептерелип турар. Мындыг медеглелдерниң ужур-дүрүм чогун болгаш кандыг-даа харысалга чогун делгереңгей коргүзеримге менде ам арга чок. Ынчалзажок кол үүлдер дугайында кысказы-биле сагындырбас аргам чок.

Чүүн-даа мурнунда бистин чуртувуска албадалдыг өзу-чурумуң хөй чылдарда тергиидээшкинниң түнелинде аңаа тоогу өзутаар деп-шилгеннің хажыызынга артарының айылы диргелген турган, чүгле технология талазы-биле эвес, а социал-даа талазы-биле ыңдыг айыыл диргелген турду, а социал талазы-биле бис сөөлгү чылдарда улам-на дорайтап кел чаттывыс. Албадалдыг өзүчурум чонуң чогаадыкчы күштерни сы базып турган. Ол кинчи-бекти ап октаар ужурлуг турган, эде тургустунуушкун ону кылган-даа. Чурт хөй он-он чылдарының дургузунда бир-ле дугаар база катап хосталганы чедип алганы, бүгүнү хаара алган коргуушкунлан болгаш тыртылчак чоруктан хосталганы, а чон болдуңун салым-чолун шиитпирлээринге арганы алганы, чүгле бо бешин эде тургустунуушкунуң тоогулуг эргежок чугулазының дугайын коргүскен, ол дугайын ниити күрүне ужур-дужалыг чуртту тоогүзүнде бир дугаар референдум бадыткаар.

Ийе, реформалар бергеден чорун турар. Ийе, бис эвээш эвес частырыгларны кылган бис, бүгү-ле чүвени баш уйур көрүп шыдаваан бис. Ийе, кончуг чидир политиктиг демисел кыптыккан. Ынчалзажок бо бүгү шуутузу — аймаарап девидээрингe сылдак болбас ужурлуг. Ол дээрге—байдал чеже-даа нарын болза, ону боттуг, шынчы сайгарып көрүүнүң үндезининге демнежин кагтыжарына база шиитпирлиг хөделирингe дамгыыш-тыр. Амгы үеде ТК-га кээп турар хөй санныг резолюциялардан, шиитпирлерден, ыйгырыглардан, чаалардан мен ийи уг-шигни тодаргай илгап көрүп турмен. Оларның кайызы-даа шыгыы шүүгүмчүлекчи утлуг. Ынчаарга бирээзинде — эде тургустунуушкунуң эгелээн хереэн уламчылаарынче, быжыглаарынче, хажыттынганың эдеринче, таарыштырарынче ылаптыг шын чүүл. Өскеннинде — эде тургустунуушкунуң бүгү политиказын буруу шавар, ону шуут бурааи, мунгашталган кылдыр көргүзери, ынчангаш ниитилелдиң ханы реформаларынче угланышкынны шуут-ла үзүткаарынче тутқул-дыр. Айтырыг мындыг анзылыг.

Партийжи массаларда хой-хой кижилер ам харын албаараашкында, чамдыктары девидээн, а партия удуртукчуларының чамдыктары шуут-ла кылыктанган байдалдаазы бар харын. Бо байдал кажан В. И. Ленин партияны болгаш чуртту ЧЭП-че кадыр эзлдирген турган үеде партияга тургустунган хөй-ниити-психологтуг хөөнүү сагындырып турар. Ынчан, сактып тур боор силер, эвээш эвес большевиктер аңаа удурланышкынның демдээ кылдыр партиядан үнген. Амгы бо хүнүү ЧЭП-че эгелиишкининиң лениинч үези-биле дөмейлештиреринин чүгле психологтуг эвес, а харын ханы социал-экономиктиг болгаш политиктиг үндезиннери бар. Ынчан, партия тоогузун эки билир кижилер сактып турлар боор, Лениинн Октябрьның хереэиден, ажылчыннарның болгаш таразчыларның эрге-ажыктарындан хоорлуушкунга, социализмнин принциптеринден ойталаашкынга бурууладып турган. Бо дээрге — мээн мында эн чымчак кылдыр көргүскеним ол-дур.

Социализмни чаа өзу-биле көөр, аңаа чаа турушту тыва дугайында лениинч идеязы ынчан боттандырып шыдаваан барганы харааданчыг. Аарыг Лениниң адын долгандыр политиктиг чимеемиишкиннер, аштып, чылдак тып алгаш ону партия болгаш күрүне тургузуунун удуртулгазындан чайладыр хөөннер колдай берген. Түнелинде барып партияны болгаш чуртту чүте чедиргени ам эки билдингир сталинчи диктатура бактаай берген.

Чогум-на ынчангаш бис чуртту амгы база келир үезин дээш чаа экономиктиг политиканы канчалдыр база кандыг күштериниң салдары-биле дедирлеигинин, национал-политика хажыттынгамын, лениинизме шынчызынга, ону янзы-бүрү чалыглардан камгалаарынга диннитиг дамгыраттың адаа-биле лениинч өөредигинің амыдыралчы сүүзүнүн канчаалыр ап октапканын утпас хүлээлгелиг бис. Политиктиг сарыыл чок чорук дээш канчаар-даа аажок улуг өртекти төлээр ужурлуг болган бис. Бөгүнде ам база катап ол дээш төлээри дээрге-ле бистиң ниитилеливисти чайлаш чок бурааашкынга чедиреринде. Ынчаарга: бистиң Пленумувусту политиктиг угаан-сарыылдыг чорутум туружуидан хайгыышкынны сеңкил-кеңеш мергежилиг чаа ийнеин дээш шуутпуус кады кылыдыг көрээлгелер.

Бо бүгүнүн дугайында чүге сагындырып тур сен дээр болза, бистин ам үнүп келгенивис эглишкин 20 чылдарныыдан канчал-даа бөдүүн эвес байдалдыг.

Бөгүнде лениинч кыйгырыгны, чүгле чаартынган хевирге, чаа кадыр өөпекке дүүштүр катаптаары артык эвес, коммунистер эрге-хоойлуг күрүнеин болгаш рынокту тургузуп өөренир ужурлуг, хүлээлгелиг. Лениниң садыглап өөренир дугайында кыйгырып турганы база сактып көрүнер. Ажыл-агыйжы, тывытыр чоруккa салдар чедирер болгаш оон-биле денге ажыл-ишчилериниң эргелерин камгалаар херек. Күшажылчы коллективтерге оныңу кайы-бир хевирге дамчыдып берип тура, оон күрүнеин эвес болурун база аңаа тергинделлиг эргени тургуспаан чедип алыр херек. Бистин Эвилел күрүневистин бүдүн-бүрүн чорук дээш ниитпирлиг турушпашаан, республикаларның суверенитеди болгаш тус черниин ботбашкарылгазы дээш хөделир херек.

Нарын бе? Берге бе? Хаарыйыдыг! Ийет, мындыг! Кончуг айыылдыг деп чугаалап болур. Демократизмиң, ажык-чарлыг чоруктум, партиялар хой апарган үеинин байдалдарында чуртту албадаар методтар-биле башкарары муң катап берге дээрзи билдингир. Ынчаарга: СЭКП-ни судаараарын, ону хоруурун хоозун демократтар негеп турар, а чамдык партийжи активчилер дайыныларны болгаш оскерликчилерни партиниң удуртулгазындан дилеп тыварын оралдажып турар.

Чоп аразында чуртта база ажылдап турар СЭКП кежигүннери партийжи кадрларның чамдык кезиин хаара туда берген база бир башкаланчак чоруктум кайы хире айыылдыг боор турарын эки билир дээрзинге бүүрээр мен. Чүвениң алыс ужурун билир кижилер партияны реформаның оруунда чайлаттыр дээн оралдажышкынларны болдурбас. Партиянын политиктиг авангардчы күш кылдыр катап тургустуунун алырының кончуг эптиг аргазы — бистин ниителеливистин шилип алган оруу-биле чоруп ора чаартынарына бүгү талалыг дузалаары. Бир эвес ол угланышкын кол черин эзлей бээр болза, чон партияны база катап деткип эгелээр, ынчангаш аңаа кандыг-даа политиктиг удурланыкчы корлуучуг эвес болур. Демократтыг болгаш чоннуң эрге-ажыын болаан ол агым-биле өчүзинге чедир чоруурунга белем мен.

Ону дүрген хүлээп алыры хой-дой кижилер негеп турар. Партия Программазының дугайын кысказы-биле чугаалап көрейн. Бодап көөрүмге, Программаның ажылдап кылдыныр турар төлевилелии СЭКП Уставынга көрүнгенин өзугаар Бүгү-эвилелдиң партия конференциязынга бо чылдың төнчүзүнде бээр чугаалажып көрүп болур. Оон бетинде-даа чугаалажып болур, ол-ла конференцияга партия Уставынга өскерилгелер-биле холбашкан айтырыгларны, бир эвес херек апаар болза, кадвлар дугайында айтырыгны база чугаалажып болур.

Амгы бо кончуг берге байдалдарда чүткүлдүг болгаш ажыктыг ажылдаар арга-шиизээин чидирбээн эки күштер партияда эвээш эвес дээрзин билир мен, оларга бүзүрээр-даа мен. РСФСР-ниң, Украинаның, Белоруссиниың, Азербайджанның хой-хой девискээрлериниде мындыг күштер кончуг хей. Казахстанның болгаш Орта Азия республикаларының компартиялары бүзүрелдиг болгаш идепкейжи ажылдап турар. Ол дугайын мактааашкын, оожургал кылыр дээш эвес, дүвүрээшкинге алыспайн, өзулуг-ла шынчы, партийжи өзу-биле ажылдап турар кижилериниң, бүдүн-бүдүн партия организацияларының ажылынга үнелелди кылыры-биле чугаалап тур мен.

Ынчаарга бүгү партияның, үстүнден адаанга чедир, ажылында кол кошкак чүүдүн дугайын чугаалаайн барып болбас. Калбак партия активи-биле болгаш чоннуң кол-кол кезектери-биле ажылга бистер амыдыралдың хөгжүлдезинден хожудап чыып каап турар бис. Оон түнелинде ниитилел кризизи бүгү талаларны хаара туда берген байдалдарда ажылчын ангының политиктиг авангарды кылдыр тыптып келген башкарыкчы партия ол-ла ажылчын ангының бир чамдык кезиинден бодунга удурланыкчыны тургузуп алган. Ажыл, амыдыралдың дугайында ол удурланыкчы-биле ижин-кара чок чугааны кылып турган, ону боттуг ходелимишкининиң оруумче киирип ап, экономиктиг болгаш политиктиг реформаларның идепкейлиг киржикчизи болдуруп ап болур. Ажылчын ангының эрге-ажынга шынчы мен деп чеже-даа дангырак бээрин аңаа дузалаваас. Ажылчын ангыга берген авансыысты төлээр, аңаа аазаан чүүлдериниң ийап күүседир ужурлуг бис. Ажылчын шимчээшкининиң хүрээлемнинче политиктиг чүлүрүкчуларының шуруун киргениин база эскербейн барып болбас. Ынчаарга ажылчын шимчээшкининиң чамдык баштакчылары аңаа дузалыг чүүлдерни эвес, а улуг хорааны чедирип турар болдур ийин. Ажылчын шимчээшкининиң эрге-ажыктарын барымдаалап тура, бистер ол дугайын ажылчыннарга ворт болгаш ажыы-биле чугаалаар ужурлуг бис. Адак сөөлүнде. Коммунистерниң ажылчын шимчээшкининге идепкейлиг хөделип ажылдаары дээргеле оларның баштакчыларыбиле ак сеткилдиг, ажыт-чажыт чок болгаш улуг сокуургалдыг ажылдаар дээнин ол-дур. Оларның бүгү эки эгелээшкиннерни деткимир херек.

Амгы кончуг берге байдалдан уштунуп алырының кол аргазы — партия организацияларына болгаш комитеттеринге партийжи эш-хуу негелделерни сагып турган, политиктиг болгаш организакчы улуг ажылды күүсеннишкининг чорудары болур.

Бистин партиябыстың Төп Комитединиң бо Пленуму ажылын эгелээр мурнунда чугаалап каар дээн бодалдарым, саналдарым мындыг чүве.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДӨЗУ—ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

дүүшпезин шүүгүмчүлээн. Республиканың Дээди Советиниң ажылынга хамаарыштыр шүүгүмчүлелдиг сагындырыгларны база ол кылган.

Чер, таравчын болгаш арат ажыл-агыйларының дугайында хоойлуларны хүлээп алырын амыдыралдан озалдын турар бис деп, «Мурнакчы» совхозтуң чоланчызы, депутат К. С. Донгак хаваадалын илереткеш, ол чорук кижилериниң боттары башкарлын, бедик бүдүрүкчүүр ажылдап эгелээринге, көдээ ажыл-агый продукциязын будүрериниң көвүдеирингe үеин чыыдып турар деп чугаалаан. Черни садарынга удурланып турарын база ол илереткен. Шүй суурда тускайлаң хуудаа ажыл-агый тудуксаар кижилер эвээш эвес дээрзин дыңнаткаш, таравчын болгаш арат ажыл-агыйның дугайында тайылбыр ажылы кошкак болганын демдеглээн. Таравчын болгаш арат ажыл-агыйы тудуксаар кижилерге черни тускайлаан бээрде, хемчээлин айытпайн, оларның ажылдап шыдаар шаа, будүрүп болур продукциязының хемчээлин, хевирин көрүп турган, черни бээрин хоойлуга быжыглаарын депутат тодаргайы-биле саналдаан. Черни бүүлүг эзлиг болдуурар дээнин деткип, кажан чер коллективтиг эзлиг турда, ону багай ажыглап, харын-даа оон шынарын баксырадып турганының чижээн ол чугаалаан. Черни таравчын болгаш арат ажыл-агыйларынга быжыглаарының мурнунда девискээрге, кызыгаарга хамаарыштыр ажыл-агыйлар, районнар аразында маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринин чугулазын база депутат К. С. Донгак саналдаан.

Таравчын болгаш арат ажыл-агыйларын тургузуп алырга, олар чонуу кажан-бир шагда чемгерип болур-ла ыйнаан деп, Берт-Даг көдээ Советиниң даргазы А. М. Шыырап чугаалаан, ону боттандырар талазы-биле ажыл-чоруулганы озалдадын турар-дыр бис деп демдеглээн. Амгы үеде таравчын болгаш арат ажыл-агыйны тургузарынга чогуур материалдыг база, машина-техника чок деп чугаалаан.

Таравчын болгаш арат ажыл-агыйларны тургузуп алган соонда, эвээш үе эртекизе ажыглал чок кавр чердер көнүдей бээрин чадавас деп, «Чодураа» совхозтуң директору, депутат К. М. Суваннин бодалын илереткен, чүгле дээрге машина-техника, кывар-чаар материалдар, чемишчилиге дээш, хамык чүүлдериниң өртек-үнезин ону будүрүп үндүрүп турар будүрүлгелер каш катап улгаттырын турар, таравчын болгаш арат-ла ону садып ап болур акша-төгерик бар бе деп чугаалаан. Ынчангаш Дээди Советке, районнар Советтерине оларны экономика, хоойлу-дүрүм дээш өске-даа талаалардан камгалаар база оларның ажылын контрольдаар органнарны тургузарын ол саналдаан.

Тудуг болгаш культура таравчын болгаш арат ажыл-агыйларын хөгжүлдерининг бир чарылбас талазы болуру чугаажок деп, республиканың Күртүдүүнүң даргазының орлакчызы депутат М. К. Куулар чугаалаваш, тургустунар ажыл-агыйлар тудугнуң болгаш архитектураның негелдериин сагаан турарының хемчеглерин хоойлуларга киирерин айыткан. Черни таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга тускайлап берип тургаш, төөгүнүң, археологияның болгаш бойдус турааскаалдарын камгалаар хемчеглерни өөренип көөрүн демдеглээн. Таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга бээр чер фондузун тургузуп турган, оон көдүрген айтырыгларын кичээнгейге алырын сагындырган.

Мөөнгүн-Тайга районда Мөгеи-Бүреи көдээ Советиниң даргазы К. И. Успун районда мал бажынын өзүп турарындан ону одарладыр чер чедишпейн турарының дугайында чугаалаан. Районнуң кезек девискээрин Алтай крайга хамаржыр заповедник ыыллыр берипкеш, Ону кандыг үндезинге бергеин билдинмес, документ чок, ат салган ажыы билдинмес. Бо айтырыгже катап эглип көөрү чугула дээрзин ол чугаалаан.

Көдээниң социал чаартылгаларының дугайында чугаа чорун турар болганда Кызыл-ажыл-агыйлар тудугнуң болгаш арат ажыл-агыйларны тургузуп алган соонда, эвээш үе эртекизе ажыглал чок кавр чердер көнүдей бээрин чадавас деп, «Чодураа» совхозтуң директору, депутат К. М. Суваннин бодалын илереткен, чүгле дээрге машина-техника, кывар-чаар материалдар, чемишчилиге дээш, хамык чүүлдериниң өртек-үнезин ону будүрүп үндүрүп турар будүрүлгелер каш катап улгаттырын турар, таравчын болгаш арат-ла ону садып ап болур акша-төгерик бар бе деп чугаалаан. Ынчангаш Дээди Советке, районнар Советтерине оларны экономика, хоойлу-дүрүм дээш өске-даа талаалардан камгалаар база оларның ажылын контрольдаар органнарны тургузарын ол саналдаан.

Тудуг болгаш культура таравчын болгаш арат ажыл-агыйларын хөгжүлдерининг бир чарылбас талазы болуру чугаажок деп, республиканың Күртүдүүнүң даргазының орлакчызы депутат М. К. Куулар чугаалаваш, тургустунар ажыл-агыйлар тудугнуң болгаш архитектураның негелдериин сагаан турарының хемчеглерин хоойлуларга киирерин айыткан. Черни таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга тускайлап берип тургаш, төөгүнүң, археологияның болгаш бойдус турааскаалдарын камгалаар хемчеглерни өөренип көөрүн демдеглээн. Таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга бээр чер фондузун тургузуп турган, оон көдүрген айтырыгларын кичээнгейге алырын сагындырган.

Мөөнгүн-Тайга районда Мөгеи-Бүреи көдээ Советиниң даргазы К. И. Успун районда мал бажынын өзүп турарындан ону одарладыр чер чедишпейн турарының дугайында чугаалаан. Районнуң кезек девискээрин Алтай крайга хамаржыр заповедник ыыллыр берипкеш, Ону кандыг үндезинге бергеин билдинмес, документ чок, ат салган ажыы билдинмес. Бо айтырыгже катап эглип көөрү чугула дээрзин ол чугаалаан.

Көдээниң социал чаартылгаларының дугайында чугаа чорун турар болганда Кызыл-ажыл-агыйлар тудугнуң болгаш арат ажыл-агыйларны тургузуп алган соонда, эвээш үе эртекизе ажыглал чок кавр чердер көнүдей бээрин чадавас деп, «Чодураа» совхозтуң директору, депутат К. М. Суваннин бодалын илереткен, чүгле дээрге машина-техника, кывар-чаар материалдар, чемишчилиге дээш, хамык чүүлдериниң өртек-үнезин ону будүрүп үндүрүп турар будүрүлгелер каш катап улгаттырын турар, таравчын болгаш арат-ла ону садып ап болур акша-төгерик бар бе деп чугаалаан. Ынчангаш Дээди Советке, районнар Советтерине оларны экономика, хоойлу-дүрүм дээш өске-даа талаалардан камгалаар база оларның ажылын контрольдаар органнарны тургузарын ол саналдаан.

Тудуг болгаш культура таравчын болгаш арат ажыл-агыйларын хөгжүлдерининг бир чарылбас талазы болуру чугаажок деп, республиканың Күртүдүүнүң даргазының орлакчызы депутат М. К. Куулар чугаалаваш, тургустунар ажыл-агыйлар тудугнуң болгаш архитектураның негелдериин сагаан турарының хемчеглерин хоойлуларга киирерин айыткан. Черни таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга тускайлап берип тургаш, төөгүнүң, археологияның болгаш бойдус турааскаалдарын камгалаар хемчеглерни өөренип көөрүн демдеглээн. Таравчын болгаш арат ажыл-агыйларга бээр чер фондузун тургузуп турган, оон көдүрген айтырыгларын кичээнгейге алырын сагындырган.

«Кызыл таравчын» совхозтуң (Бии-Хем район) парткомуң секретары депутат В. Н. Гончаров көдээ механизаторларының аңаа-шалымын өстүрер талазы-биле айтырыгже кичээнгей салырын дилээн. Дүнүн чок хоюу-шеллерге ажылдап турар ол ишчилериниң толевиги черле эвээш болуп турар, черниң кежин оларның ижиндеи дыка хамаржыр дээрзин уттун болбас.

Черни садар деп турарынга депутат база удурланган. Ленин ону таравчыннарга халас дамчыдып бергенде, ону садар эрге кымда-даа чок.

Ол бодаага РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунун секретары депутат В. Д. Хемер-оол база улашкан. Хуу ончу кылдыр чер садарга черле таарышпас, оон уламындан өш-ежээн үүнүп болур дээрзин ол чугаалаан. Ол ышкаш чуртта сураглыг тараажы Т. З. Маныевтиң черни садары дээрге, бодун садарыгыр дээн сө

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДӨЗҮ — ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕ

(Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Тожу районун «Май 1» совхозтуң директору, депутат **А. С. Каадыр-оол** бодунуң чугаазын эгелээн.

Тожу агаар-бойдус-даа, ажмек-даа талазы-биле Тываның чараш булуңнарының бирээзи. Тываның девискээриниң үштүн бир кезиин ээлеп турар. Чамдык эштер ол хире бойдусту камгалаарын билбес. Ында чыдар байлакты, өтсөгенни саза базып турар.

Арат ажыл-агыйының дугайында чон билбейн турар. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр ажылын чорудар ужурлуг.

Бистиң районда ийи ажыл-агыйлыг ийи совхоз бар. Ында ивижилериң байдалы багай. Чылыг майгын-биле, кышкы хеп-биле хандыртынмайн турар. Чайты майгынларда хонуп чоруп турар. Олар-ла болгаш шыдажыр. Красноярск крайның болгаш Бурятияның кызыгаарларында чурттап турар. Аъш-чем айтырыы берге. Оода далган, чигир, шай, таакпы-биле оларны доктаамал хандырып көөрүн дилээрдир мен.

Бистиң районче автобус хаавас. Үүгле самолет биле вертолёт ужар. Өртек улгатпан. Самолеттуң хөлезини 24 рубль 40 көпеек, вертолёттуу 46 рубль. Аарыг, инвалид-даа кижилер бар. Оларга дыка берге. Чайын теплоход чоруур. Билдингир, оон өртээ база улуг болгай. Ынчангаш өртекти чингедир талазы-биле айтырыгны тургузуп тур мен.

Район төвүнден ырак суурлар бар. Хамсыраны бүдүрүлге ажыл-агыйлыг чер кылдыр арттырган. Сыстыг-Хемни ийи, чылгы, ийек тудар чер кылгаш, аңаа көдээ Советти тургузарын өөренип көөру чугула.

Ол ишкаш ивижилериң шөлээзин үзадыр болгаш оларны өрте пенсияже чорударын оратор саналдаан.

Бистиң эртемденнеривис болгаш тоогүүлеривис сессияга чугаалажып турар айтырыгларны, республикада болуп турар болуушкуннарны анализтеп көргеш, үш азы алды айның өөренип көргеш, дыннадыларны кылып турар болза деп күзелдиг мен. Бистиң эртемденнеривис ол талазы-биле анализтер кылбайн турар деп, Тыва АССР-ниң харылаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги **Д. Б. Чоксум** бодунун чугаазын эгелээн.

Өртек улгаткан тудум, чарыгдалдар ковүдээн. Эрткен чылын чедиг миллион орулгалыг турган болзувусса, бо чылын үүгле 318 мун рубль орулгалыг бис. Ам канчаар, чурттаар апаар. Чурттуң өске регионнары-биле деңнээрге, орулга киирип албайн турар бис. 76 бүдүрүлге эргеледеринден дөрт чер бот-орулгачарылгазын дөңгүп-ле 22 хүү күүсеткен. Даг-Алтайы, Чита, Сахалин болгаш Тыва болган. Бир километр черге кабель өөрге, 500 мун рубль үнер. Моон алгаш көөрге, бистиң байдалывыс берге. Алыр шалыныбыс база эвээш. Почтальоннар болгаш электромонтёрларның алыр шалыны 110-160 рубль. Ам ол улустарның шалыңын өстүрүрин бодап турар бис.

Чер реформазын тургузуп тура, бүгү Хоойлуларны көрген бис деп, юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** чугаалаан. Боттарының бүдүрген продукциязын сайгарарының талазы-биле берге айтырыглар тургустунуп келир. Ындыг таварылгада хоойлу-дүрүмүү таарыштырып көөр апаар. Рынок экономиказыче шилчээн тудум, чамдык кижилер холун эрттиир өртээн улгаттыра берген. Ынчангаш бот-башкарылганы таарыштыр көрбес болза хоржок. Моон мүрүнда частырыгларны көрүп тургаш, үндүрүг политиказын шын тургузар ужурлуг. Араттар болгаш тараачыларны кым-даа камгалавайн турар. Ынчангаш оларның бүдүрген продукциязын таарыштыр көөр керек. Амгы үеде ажылдан турар малчыннар канчаар ажылдап ап турарын боттары билбес. Боттарынга безин бүзүревейн олурып турар. Оларны бүрүн хандырар болгаш хоойлуну оларга таныштырар ужурлуг.

Бистиң малчыннарывыс дүнхүн чок ажылдап турарын билир бис. Ылангыя хөрээжен кижилериң күш-ажылы үнелеттинмейн турар деп. Тыва АССР-ниң Дээзи Советтиң докторлаамал комиссия даргазы депутат **З. Н. Сат** чугаалаан.

Хөрээжен малчын иелериниң пенсияже үнер талазы-биле хар-назынын көөр. Дыка хөй малчыннар пенсияже үнүп турар, бруцеллёзтан аарыг болур. Ол талазы-биле кандыг-даа хемчегдер алдынмайн турар. Малчын хөрээжен кижиниң холу куруг орбас. Уругларга кижизидилгезинче сагыш салыр, оларның ойбак-дыдыын тыртар. Өгүүн бүгү-ле ажылдарын кылыр. Ынчангаш төлевилелде көрдүүген 12-ги үүлге немелде кылыр 25 чыл ажыл стажтыг хөрээжен кижиниң пенсияже үндүрериин сүмелеп тур мен.

Малчын кижиниң ажылы берге деп үвени бодумнуң дүржулгамдан билир мен деп. Өөүр районнуң «Кызыл тук» совхозтуң сарлык кадарчызы, депутат **Л. С-М. Куулар** чугаалаан. Малчыннарның амыдырал-чуртталгазы берге. Үргүлүү хар-чаъска чоруур, хат-шуургаанга таваржыр болгаш чүс, сөөк аарын оон тыптыр. Мынчыг берге байдалга чоруур улустуң шинги байдалын өөренип көөрү күзенчиг. Ынчангаш дерээжен кижиниң нинти күш-ажыл стажы 25 чыл, эр улустуң 30 чыл турда, пенсияже үндүрүп болурунуң аргазын көөр. Ынчангаш төлевилелдиң 12 дугаар үүлүнче бо немелдеги кириерин күзээр-дир мен.

Политехниктиг институттуң филиалының башкызы, улус депутаты **Г. Я. Эпп** 1982 чылда СЭКП ТК-ның май Пленумунга аъш-чем программазын хүлээп алганын сагындырган. Ынчалза-даа ол үеден бээр огулуг үүү кылдынганы? Хөй-ле «чаартылгалар» дээш министерство, ведомстволарның адын өскертип тургаш, олда. А байдал бөгүн илеин-биле нарыдап келген. Бисте таарымчалыг байдалдарны бүдүрүкчү кижиге эвес, а аппаратчы дүжүметке тургузуп турар. Үндүрүглер дээрге баш ашкан ажылдаар-даа хөөн чок. Бир эвес кижиниң холунга оңчүү тутсуп бербес болзувусса, үүгле чангыс кижи аңдазын-биле ажылдаар, арткан чеди кижи омдаш-биле чем манап олурар аңаар-дыр. Үүгле көргүзүглер дээш ажылдап келген бис. Ынчангаш хоойлуда черге хамаарыштыр хүү өөнүү чугаалаар болза эки деп депутат болалдыг.

Нарын көдээ Советниң даргазы депутат **Д-С. Б. Яндак** Чер дугайында хоойлуну ажыглалга киирер деп тура, район бүрүзүнүң онзагай байдалын өөренип көрбээн деп демдеглээн. Мурнунда улуг частырыгларны кылган болгай бис. Ам черниң өртек-үнезин тодарадырда база ынчаар бис бе? Хамык үвениң төвүнге кижи турар ужурлуг. А кижилериң арга-шинээн көдээ Совет эки билир. Ындыг турбуже, хамык үвени район Советинден өрү шиитирлеп турар. А көдээ Советтиң эргелери кончуг кызыы. Ынчангаш черчер Советтери деп турбайн, ону көдээ, район, хоорай Совети деп ылгап көөр болза эки. Бистиң практикавыста хоойлуларны дүжүрүп бижип каар чамчыл бар. Ону моон сонгаар болдурбас керек. Совхозка 20 чылдан өрү ажылдаан кижи үлүүн алгаш, үнүп болур дээнчиге удур мен. Ынчап турып бээр болза, совхозка кым артарыл, буступ дүжеринге чедер аңаар-дыр. Шыырак кижилер аренда, кооператив, арат ажыл-агыйы дээш совхозтан үнүп чоруй баарга, бергедежи бээривис билдингир. Көдээниң социал сайзыралын тудуг кол ээлээр болгай. Бистиң көдээ Совет девискээриниде 56 кижи боттары бажың тудуп ап турар. Оларга кым-даа дуулавайн турары кончуг берге. Арга-арыг өрттеин бээр болза, көдээ Советти «өжүүрүмер» дээр а оон ажылдал кылыр дээрге ведомстволар хорап турап бээр. Көдээ тудуларының төлевилел документилерин ийи-үш чедир саадалыр. Көдээ Советтерге хамаарыштыр боттарының хоойлуузуи хүлээп алыр боор дээн идегел бүтпеди деп, ол чугаазын төндүрген.

РСФСР-ниң улус депутаты **В. С. Монгуш** көдээ ажылагыйны мурнады хөгжүдер талазы-биле аграр депутаттарның РСФСР-ниң удуртулгазында оралдажышкынарының дугайын чугаалаан. Россияның премьер-министри С. И. Сялаев оларның-биле ужуражылга үеинде «Көдээ ажыл-агыйны дүрген хөгжүдер дээш бүгүүле чүүлдерин кылыр мен» деп аңаан. Орулганың 50—60 хуузу үндүрүглерге үүүл чоруй баары кончуг шын эвес деп, депутат санап турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар** чүве чугаалааш, хүлээп ап, сайгарып турар хоойлуларывыс республиканың күрүне суверенитетинин декларациязын күүседелиринің талазы-биле кончуг чугула базыңнар болуп турар деп демдеглээн. Черни канчаар ажыглаарының айтырыы туруп турар. Чер кайы-даа нацияның кижизинге кончуг үнелиг. Ындыг болганда Чер дугайында хоойлу экономиктиг саналгалар-биле быжыг болур ужурлуг. Ындыг болбаза, ол аңаа-даа агаарга астына берген турарын канчап билир. Оон-биле чергелештир ол мурнакчы, чаартыкчы болуп, кижиниң сагыш-сеткилин, ажылчын холун черже утлаңдырар, кижиниң баулуг ээ болдурарынга салдарлыг болур ужурлуг. Черни арендага, кооперативтерге үлеп кааптар болза, база хоржок. Бо бүгүүнү таарымчыдар дээш чүүү кылып болурул? Бирээде, шупту байларже хуула бээр ирги бе деп коргуушкуннуң психологиязындан адырлыр. Ийиде, экономиканы хостуг болдуруп, кижиниң хостуг шимченип ажылдаарынга эки байдалдарны тургузар. Үште, черни мөнгөзи-биле эдилээр кылдыр дамчыдар деп шиитпирлээн болганда, ол херек кырында кижиге черни хуу өөчү кылдыр халас берип турары олдур. Ынчангаш черге өзүлүг ээ болуп, аңаа камнуг хамаарылгалыг болурунуң үндезиннери салдыгаанын билзе чогуур деп, бодаалдарын оратор илереткен.

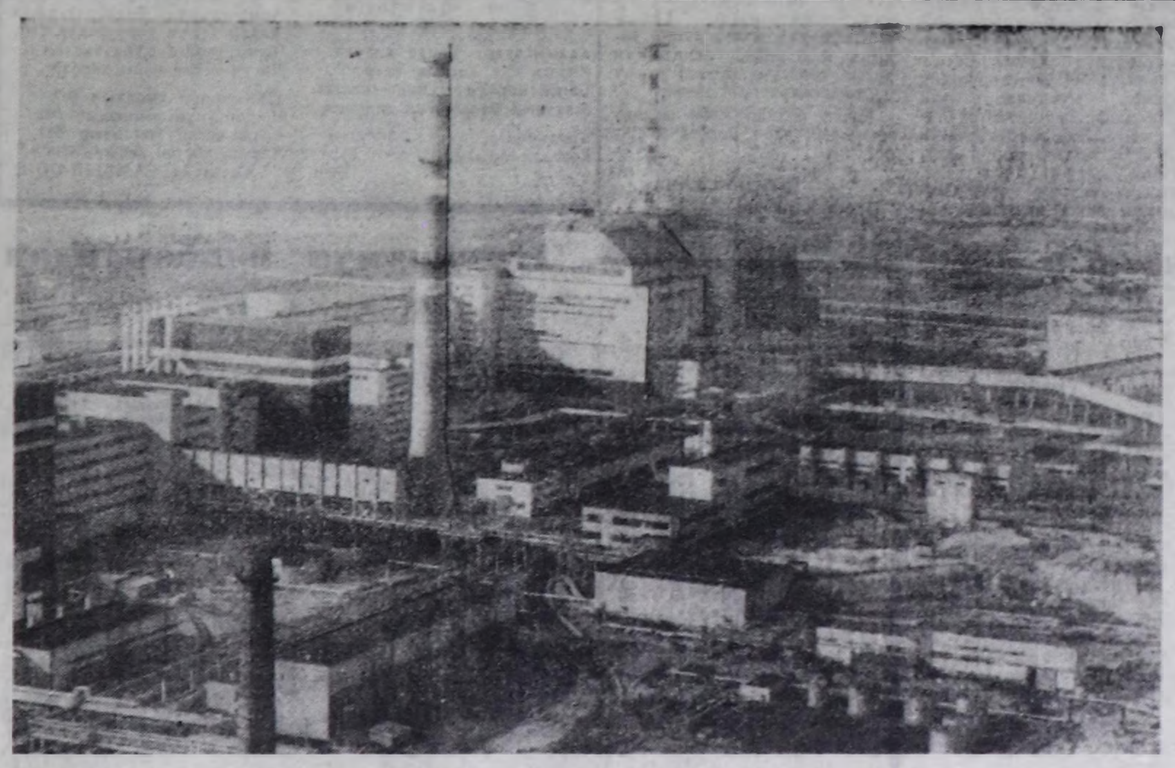

УКРАИН ССР. Чернобыльга халаптыг авария болгандан бээр беш чыл болган. Тускай шериг кезектериниң дайынчылары, инженер-техниктиг ажылдакчылар болгаш ажылчыннар атомнуг электри станциязының буступ үрелген черлериниң радиоактивтиг бүдүмелдерин хөөп шыгжаар талазы-биле кончуг улуг ажылдарны кылган.

Бүдүрүлге объектилерин болгаш чуртталга бажыңнарын дезинфекциялаар ажылдар ам-даа уламчылап турар. Станцияның ажылдакчылары чурттаар бажыңнарны шуут чаа черде туткан. Славутич дээр черде бүдүн чаа хоорай тургустунган. А дөрткү блокту долгандыр камгалаа тургузар ажыл доозулган. Чернобыльдың атомнуг хоранныышкынын арыглап аштаар ажылдар доозулган черлериниче оон мурнунда аңаа чурттап турган чон көжүп кээп эгелээн.

ЧУРУКТА: Чернобыль АЭС бо хүннерде. Чурукту вертолёттан тырттырган.

СЭТА-ның фотозу.

ДҮЛГЭЭЗИН

Хайыраан хаймралыг кызын каггаш,
Кайгал эр-даа карак ажыт чорувуткан...
«Чыргакының уруу дургаар кады чурттап,
Чыргакы дег уруг тыптыр ирги бе?»—дээш,
Сынаар эдээ суржугашка чеде берген...
Сыртылаштыг, хону сынныг сыргалыгга:
«Кызыл чаагай, чазык чамын — эргиминге
Кымдан артык ынакшылым, сарыым»—дягем,
Кыстың чүрээ кыймыгайнып, дүлгээзинге
Дүмбей дүнүүн ыржымында алзывыткан
Ие маңы дүрген болгай—удаар эвес.—
Иштелдим» деп сестү дыннааш, кайгал эр-даа
Кайы чүүле дезипкеин чажыт арткан...
«Ымыраа-даа хондурбас мен, хереллиим»—деп,
Ырда киргеи Тевс-Хая саанызынга
Ында-бирск маадырывыс четкен дээр-дир,
Бүле тудуп, кажан-кезээ чурттаарынга
Бүзүрепкен шалыпчывыс сотка орган,
Бүргег бир хүн оптуг-чиптиг кайгал эр-даа
Орая-чуртуун эргип-кезип, арлы берген...

Николай ОНДАР.

Телевидение

Понедельник

АПРЕЛЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 9.15 Футбол допчулалы. 9.45 Концерт. 10.50 «Чехарда». Уран-чечен телефильм. 12.00 ТМА. 12.15 — 12.30 Сонуургактарга. «Кичээнгейлиг, тырттырдым-на».

• • •

15.15 «Ынчан чедип келир сен...». Уран-чечен телефильм. 16.15 Уругларның музыка клуву. 16.50 К.-М. Вебер. «Оберон» операга увертюра. 17.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 18.00 Рынок хоойлуузу-биле. Дамчыдылга. 18.30 ТМА. 18.45 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.45 Номчукчулар дилээ-биле «Театр». Уран-чечен телефильмниң бирги сериязы. 00.00—00.20 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртеки. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-иептерелдиг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9-ку класс. 9.05 Италия дыл. 10.05 «Кадыкшыл». 10.35; 11.35 Литература. 11-ги класс. 11.05 Уран чүүл календары. 12.05 «Планета». 13.05—13.50 Уран гимнастика.

• • •

16.05 Футбол. ССРЭ чемпионады. 16.50 Барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛ

17.45 Уругларга фильм. 17.55 Реклама. 18.05 «Биче бүдүрүлгелер». Эрзин, Тес-Хем районнарын биче бүдүрүлгелериндеи дамчыдылга. 18.40 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар. 19.00 «Ажык чагза». Чонуун айтырыгларынга харылар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Вьетнамның чечектери». 21.00 «Ye». 21.45 Футбол допчулалы. 22.15 Музыкалыг телефильм. 22.50—01.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 «Музыкалыг телеабонемент». 4-кү дамчыдылга. 18.55 «Соңгаже бакылаар» 1-ги дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 «Вьетнамның чечектери».

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва-ТВ». 21.30 «Циклонның» дүнзеи». Уран-чечен фильм. 23.00 «Подвал». Уран-чечен фильм.

Вторник

АПРЕЛЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.15 «Силерге ынак турдум...». Уран-чечен фильм. 12.05—12.20 ТМА.

• • •

15.00 «Чугула репортаж». 15.15 «Карьера». Уран-чечен-барымдаалыг программа. 16.20 Лирактиг альбом. 16.45 Мультфильм. 16.55 П. И. Чайковский. «Куулуг хөл». Шин. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда — (19.40) —ТМА. 21.00 «Ye». 21.45 «ВиД». 22.55 Хоккей. Делегей чемпионады. 01.30—01.50 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильм. 8.35; 9.35 География. 8-ки класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7-ги класс. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35—13.35 Америк футбол.

• • •

16.10 Германияның ТВ-зи. 16.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.30 Медээлер. 18.40 «Азия төөгү». Информация-публицистиг программа. 19.25 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.35 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң бирги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45—00.45 «Инспектор Лосев». Уран-чечен телефильмниң 2-ги, 3-кү сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 «Эртенги сылдыс». 18.40—19.35 «Соңгаже бакылаар». 2-ги дамчыдылга.

Среда

МАЙ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55 Концерт. 9.55 Барымдаалыг фильм. 10.25 Камерлиг хөгжүм. 10.40 Мультфильм. 10.50 Уругларга дамчыдылга. 11.55 «Фалькон». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.45 Концерт. 13.55 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү—Май 1-ге турасхаатканы дамчыдылга. 15.00 Эрте-бурунгу уран чүүлге турасхаатканы болук дамчыдылгаларының ажыдыышкыны. 15.40 Бирги болгаш ийиги фестивальларның алдарлыг артистериниң концерти. 16.55 Командалар ужуражышкыны. 18.50 «Уолт Дисней көргүзүп тур...». 19.40 «Князь Удача Андреевич». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 Байырлалдың музыка программазы. 23.40—00.20 Европаның куботу дээш. Берлиндеи дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.45 Мультфильм. 9.05 Уругларга фильм. «Улуг ужурал». 1-ги сериязы. 10.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 Концерт. 11.40 В. Шукшин. «Кыргаанар хөрээ». Телешин. 12.40 Улустуң аялгалары. 12.55 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.45 «Кортпа, сээн-биле мен». Телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 16.15 «Камгалалдыг черлер». Телеочерк. 16.40 «Ынак театрым». 17.40 Шулукчу. Н. Денисовтуң чогаадыкчы кежээзи. 19.45 Россияның парламент медээчизи. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Орус улустуң мырларын телерадиоконкурстуң дипломантызы мырлаар. 13.15 «Кадар он бир» видеоканал. 16.45 «Өтпүлге» телепрограмма. 17.40 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.45 Мультфильм. 18.55 Америк футбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «1990 чылдың дээре спортчулары-биле ужуражылга». 21.00 «Ye». 21.55 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 23.50—00.50 «Турбиннерниң хүннери». 3-кү сериязы.

Четверг

МАЙ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Концерт. 8.55 Барымдаалыг телефильм. 10.00 Чуруккчу Ф. Константинов. 11.00 Мультфильмнер. «Канчаар эвес мен, Койгунак!» 1-ги, 2-ги, 3-кү үндүрүглелери. 11.30 Концерт. 12.00 Режиссер А. Шахмалиевадың фильмнери. 13.20 Музыкалыг капсырылга. 15.00 ТМА. 15.15 Мультфильмнер. 15.40 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.05 «Долгалыр чыскаалылар». 18.35 «Зверобой». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 «Ye». 21.45 Өг-буле телевикториязы. 22.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. 01.00—03.05 «Цветная, 13-те Рандеву».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». 9.00 Уругларга фильм. «Улуг ужурал». 2-ги сериязы. 10.20 Фильм-шин. 12.00 Мультфильм. 13.50 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.40 «Сосновкага баштайгы көргүзүү». Уран-чечен телефильм. 15.55 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.30 Спортту бүгүдеге. 16.45 «Хууда компьютерлер дугайында». 17.30 Мультфильмнер. 17.55 Барымдаалыг телефильм. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 Барымдаалыг телефильм. 22.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.50—01.25 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары.

Пятница

МАЙ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Концерт. 8.50 «Бөрүлер болгаш хойлар». Фильм-шин. 11.45 «Эртенги сылдыс». 12.45 «Софья Ковалевская». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги, 3-кү сериялары. 15.00 ТМА. 15.15 «Орук башта». 15.45 «Чаа сөлгал ийлап ап тур». 17.00 Киноконцерт. 3-кү үндүрүлгези. 17.40 Поэзия минуталары. 17.50 Делегей панорамазы. 18.35 «Бистиң бронепоездивис». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 Концерт. 22.40—01.00 «ВиД» көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ксения Георгиади мырлаар. 8.40 Барымдаалыг телефильм. 9.05 Телеочерк. 9.45 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионазы. 10.45 «Кадыкшыл». 11.15 «Дыка». Уран-чечен телефильм. 12.15 Концерт. 13.05 Телерадиоконкурстуң дипломантызы мырлаар. 13.15 «Кадар он бир» видеоканал. 16.45 «Өтпүлге» видеоканал. 17.30 Улуг кижилерге мультфильмнер. 18.15 Киносерпантин. 1-ги хоолгазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Киносерпантин. 2-ги хоолгазы. 21.00 «Ye». 21.45—00.05 Киносерпантин. 3-кү хоолгазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

КЫЗЫЛДАН

10.00—17.00 «Тыва-ТВ».

Суббота

МАЙ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Ритмиг гимнастика. 8.50 Мультфильм. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги хөглүг программа. 11.30 «Аян-чоруккуларның клуву». 13.00 «Көдээден дамчыдылга». 14.00 «Музыка киоскизи». 14.30 «Камгалал бижик». 15.00 ТМА. 15.15 «Праганың архивинин чажыттары». 16.30 «Ыры дугайында сактыышкын». 17.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. 19.30 «Чазаглыг эртенги орук». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 «Брэйн-ринг». 6-гы үндүрүлгези. 22.35 «Михаил Муромов. мырдан ырже». 23.15—01.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалынар! 8.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Черни камгалаар ужурлуг бис» деп болук дамчыдылгалардан. 9.10 Мультфильм. 9.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Планета». 14.00 «Кады ажылдаңнар. 18.15 «Ажылгыр чарылгачы». 18.30 ТМА. 18.45 Чернобыль дугайында телеочерк. 19.15 Эфирде музыка. 19.50 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериялы. 21.00 «Ye». 21.45 Хронограф. 22.00 Ыры конкурузу. Италиядан дамчыдылга. 01.00—01.20 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.40 Литература. 6-гы класс. Б. Н. Полевой. «Езулуг кижи дугайында тоожу». 11.05 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 12.10 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 13.25—14.25 «Планета».

• • •

16.45 Барымдаалыг телефильм. 17.35 Мультфильмнер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 Медээлер. 18.30 Медээлер. 18.40 Дзюндзя Киносита. «Дуруна чүүлери» Тываның аныяктарының «Күзел» театр-студиязының шинзи. 19.35 «Тываның экранларында» Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.45 Россияның парламент медээчизи. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.00 «Ye». 21.45—23.50 Автор телевидениези.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Тайбын рынокче дуулгуур. 18.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Европаның чери» деп болук дамчыдылгалардан (Шотландия). 19.40—19.45 Коллаж.

Воскресенье

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.20 «Спортлото» тиражы. 9.35 «Зверобой». Уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.15 «Болчаглар үезин». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. «Куштар-биле кады». 16.35 Авам, ачам база мен. 17.05 Мультфильм. 17.15 Концерт. 18.15 «Ажылгыр чарылгачы». 18.30 ТМА. 18.45 Чернобыль дугайында телеочерк. 19.15 Эфирде музыка. 19.50 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериялы. 21.00 «Ye». 21.45 Хронограф. 22.00 Ыры конкурузу. Италиядан дамчыдылга. 01.00—01.20 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.40 Литература.

КИНО

АПРЕЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Принцесса с Луны» (Япония) 13.00, **«Секретный указ императора»** (Кытат) 9.00, 11.00, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка про Емало» 9.00, 12.10, **«Тайна острова чудовищ»** 10.20, 13.30, **«Пламя»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приказ № 027» 14.20, **«Знахарь»** (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 13.30, 16.00, 18.40 шактарда.

АПРЕЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Секретный указ императора» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка про Емало» 9.00, 12.10, **«Тайна острова чудовищ»** 10.20, 13.30, **«Пламя»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ходжа из Пьюорта» 11.30, **«Приказ № 027»** 16.20, **«Знахарь»** (2 сериялыг) 13.20, 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Осторожно, Василек!» 10.00, **«Жажда мести»** (2 сериялыг) 11.10, 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Неизвестный с хвостом» 13.00, **«Золотоволоска и золотая крепость»** 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

АПРЕЛЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Искусство любви» (Польша, 16 хар четтээннер кирбес) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о потерянном времени» 9.00, 12.20, **«Собака, остановившая войну»** 10.30, 13.50, **«Секретный указ императора»** 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пламя» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Столкновение» (АКШ) 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приказ № 027» 14.00, 15.50, 16.40, 19.30 шактарда.

ТАМЧЫКТЫГ УДУНАР, ЧАШТАР

Чамдык уругларны көөрге, телевизор-ла кайгап, үүн эрттирер боор-дур. Мээн уругларымның үш бичии оглу хостуг үезин доктаамал телеэкран чанынга эрттиреллер. Кадыы баксырай бээр боор дээш сестир-дир мен: ортуя оолдуң кылыы кончуг, удувас, улаавар апарган.

Донецк хоорайның чурттакчызы А. Лукьяновадың шак ынчаар айтырыынга харыны бичии уругларның элээдилериниң база аныяктарның аарыгларының гигиена база профилактика талазы-биле Бүгүүвилелдиң эртем-шинчилел төвү мынчаар харылаан. Уругларның карааның көөрүге база оларның нерв системазынга телевизор көөрүнүң салдары кандыг болурун тускай шинчилеллер тодараткан. Медицина эртемнериниң доктору Е. Глушкованың шинчилээнин ёзуваар алырга, уругларга телевизор көөрүнүң чуруму мындыг янзылыг болуп турар. Школа назыны четтээн бичии уругларга хүнде — чартык шак, эге класс өөреникчилериниге — бир шак, ортумак класс өөреникчилериниге— бүдүн чартык шак, үстүкү классчыларга — ийи шак. Неделяда телевизорну 2-3 удаадан хөй көрген ажыы чок, кадыкка багай салдарлыг.

(«Медицинская газета» солундан).

ДАРГА ДЕПШИДИП ТУРГАНЫМ

Аксы уеде каа-даа чоруурга, хандыг-даа кижини дыннаарга, эде тургустуунушкун — дыгайын чугаалап турар апаргаш. Аная улаштыр дүргеваашкын, ажык-чарлыг чорук, демократия... деп сөстер дыргын барган. Ол сөстер бистиң организациявысты база ойбаан болдур ийин.

Адыр, бистин ажылдап турар черивисти организация деп болур бе? Чогенчиг, мурнунда шагда болза артель дижири ышкаш каш борбак кижидан тургустурган чердир ийин. Оон ат-алдарын бедидери-биле харын организация дижир бис. Эде тургустуушкунуң тевин ол. Кижи саны эвээш-даа болза, хурал-суглаа эрттирип, айтырыгларны коллективиче ёзу-биле шинтирлеп турар бис. Ыйчаншы өскелерден дулай берген чүвевис-даа чок, мурнай берген чүвевис база курут. Ой-хап.

Ийет, бир ай бурунгаар бистиң организациявыска профвилелдиң отчёт-сонгулдалыг хуралы болган чүве. Үеним негелдезинге дүүштүр хемчегларни ажылдап кылган, аңаа чаа шинтирлерни, докторларны база барымдаалаан. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, үеним тыныжын тутуп турган бис.

Ийет, ол хуралга олуржуру-биле чедип келген мен. Эжик аксында кирип орумда, профком даргазы холумга саазын тутсупту.

— Адыгбай,— деп, ол менээ чугаалады. — Чаа составты сонгуп эгелей бээрге, адаар кандидатуранг бо эвеспе, саналдаар сен.

— Саная бербес мен —деп, саазынны-даа корбейн чугаалаадым. — Даңзы номчуур уеде-ле сөс албайн келген мен. ам шуут сос этпес мен. Ол чанчылымны каап шыдавас мен.

— Кандыг чанчылды?

— Хуралдарга саная бербес, оон туржук кижилер ады адавас чанчылымны.

— Өршээп көр. Адыг — деп, профком даргазы эвешти. — Тургаш кижи ады адаптарыңга чодан сына бээр эвес, сөс албас кижи чүве чугаалаарга харын солун болгай.

—Ажык-чарлыг уеде саазын номчувас мен.

— Ээулуг демократия деп чүвеи ол боор. Кижи бүрүзү болунуң туралааны кандидатураны адаар. Сээн бажың төөреп, кымны адаар чоор деп бодаанмазын дээш ат бижип берип турарывыс ол.

Бужургангаш ап алдым. Шинап-ла, адапса-даа канчап баар боор. Ыйчангаш артыкы олут ээлеп алыры-биле далажыптым. Оон башка дарадыы каан: ужен ийи килограмм 800 грамм. Ол кире аар болганда чеже акша бар деп бодаар силер! Мен «Искателимни» кыдыныче салып каап, иштимде бодай бердим. Бир эвес чемодан иштинде шупту тудуш чүс рубльдиг акшалары бар болза, миллионнар-биле санаттымар. А бир эвес бежениин акшаларын суккан болза, оон арай эвээш, мичалаа-даа чуртап болур.

Оны саная оргаш, илеткелдиң доосту бергеинп безин эскербээн болдум. Бир-ле кижи мээн быктыныче шашкылап тур.

— Туруп кор — деп, кожам сымыранды. — Сенээ сөс берди ийин. Кандидатуран ада.

Сырбаш дээш тура холын келдим. Ужеттиндим. Демги саазынын та кайнаар кире берген. Кымныг адын бижээнин номчаан эвес мен. Дилеиип-ле тур мен. Профком даргазы президиумдан ширнин көрүп тур.

— Дургезеп кор, Адыг.

Дургедээп чүнү канчаар мен. Карманнарны шуптузуп ацдара-дүндере туткан, саазын чок, оштуг чүве-биле дөмей.

— Чүнү дилеп туруп бердим, саазын чокка адай албас сеч бе?— деп, даргам улам ыгыдып келди.

— Саазын чокка ажырбас болбайн канчаар... Саазын кымга херек боор — деп, дилеиишаан, химиреидим. — Бо шагда саазын чок чугаалаар апарган ышкажыл...

— Илетьел кылыр дээн эвес сен, кандидатура адаар дээн кижи аная адапса, саазын дугайында чүнү химиреиип тур сен — деп ыйытпышаан.

— Кандыг кандидатураны? — дидим. Үе чызырым ол. Саазын тыпты бээр чадавас.

— Толептиг-ле кижини адаар сен ыйнаан.

Ол сөстерниң соонда зал шимээргей берди. Чамдык кижилер эглип көөп, менче топтап көрдүлер. «Толептиг кижи» та кайнаар кире берген? Номчуп орган журналымнда силгидим. Чок ийин. Дужа-келбиже кижи адаар дээрге, таарышпас, «Медегей чүвени, кижи ады бижип бөрге безин соора номчуур. мирит-тир» дижир болгай. Туруп алгаш чеже дилеиир, чыдыкаш стол, саналдаар аргаан бакыладым. Шинап-да, ымда саазын чыдыр. Оны дорзан сегирип алгаш:

— Тып алдым, тып алдым— деп алгырдым. — Номчуп-тайн. «Рынокче киртеш, бир кочал картошкадан боралап ал...»

Улус чиг-шоон дүшкен. «Чүү картошка дугайында чугаалаан бердим?» деп дүвүрей бердим. А профком даргазы шуут ыыза берди.

— Тен-тен, текстеткирип сок-сок-соксат — деп, ол келдирледи. — Кан-кан-кан...

Ол сөөлгү сөстерни кашдаа ададым. Ыйчап бажымга бодал чык дээн: «Адаар кижиниң баштайгы үжүктерин айтып берип турары ол-дур.

— Канчыыр-оол. Канчыыр-оол төлептиг кижи. Оны профком даргазынга сонгуп алыр-дыр!

Ыйча дээш олура дүштүм. Эдээм-биле дерим чоттум. Улустум чүү-даа дижип турганы дыннаваан мен. Кулаам чүгле дүүлээр.

Мээн саналымны кежигүнер детказээ болган. Монгуш Канчыыр-оол профком даргазынга сонгуткан. Сөөлүнде дыннаарымга менээ бижип берген ат оске кижиниң болган дижир чоржук. даргадар аймдан эртпес чоншул кижиниң аап. А Канчыыр-оол, шынап-ла төлептиг, иргелделиг эш. Ол дээш бичин организациявыстың удуртукчулары эптиг-ле мени ыыдыртай каапкаан. Ам канчаар: демократия дээрге демократия-ла болгай, чамдыкта чүвеин соорз белгиптерге ажыктыг-даа ийин...

Вячеслав САЯН.

АШАККА БААРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

Ашакка барыксавас хөрээжен кижи чырык черде чок. Ынакшыырындан аңгыда, ашакка баарының янзы-бүрү аргалары бар. Оларны психологтар А. Добрович биле О. Ясинский хандыр шинчилеп көрген.

Оларның бодалы-биле алырга, ашакка баарының дарааз ында аргалары бар.

«Артистээри»: ынакшаан кижиниң ролюн ойнаары. Ойнап турза-турза, ийи кижиниң сагыш-сеткили чоокшулажы берип болур. Оон ынай чарлыры база белен эвес апаар, чүге дээрге таныш-көрүжү, төрелдери, ада-иеи «ынакшыл» дугайында билир апаргаан боор. Бо арга артист салгын чавадныг кижилерге дыка таарыжыр.

«Өттүнери»: ашак кылып алыр дээни эр кижиниң аажы-дыңып, сонуургалдарын оттүнери. Бир эвес душтуу маркалар чырыңга ынак болза, хөрээжен кижи база марка чырыңга хандыкшыыр болза, күзелин чедип ап болур.

«Көргээри»: базындырган, салым-чолу аайлашпаан эр кижилерге эмек-демек боору. Бир эвес хөрээжен кижи көргөөчел, бердиничел болза, кошкак өрлериңе чүрээп тудуп алыр. Бо арганы сеткили чымчак хөрээженнер ажыглаар болза, дыка чедишкиниг боор болур.

«Бай шыдалдыын ажыглаары». Бо арганы бай хөрээженнер дээштин-биле ажыглаг болур. Оны рынок үеэзинде ажыглаары кончуг эптиг.

«Душ болуп ужуражыры»: кайы-бир эр кижиниң баш бурунгаар билип алган болза, аңаа «туш болуп» ужуражын, оон-биле таныжып, өгбүле тудуп болур.

Психологтарның бодалы-биле алырга, ашакка барып алырының аргалары кайы хөй. Оларны чүгле өй-шаанда, эптиг таварылгада хөрээженнер чедишкиниг ажыглап болур.

шаашкак

шоодуг болгаш дузаашкын

«АЛ-ЛО, АЛ-ЛОО!»

Телефон-даа кыңгырт кыннар,
Дегийт барып тудуп аар сен.
«Ал-ло, ал-лоо! Кайда ирги?
Айтырыгга «шыг-шыг» деп
каар.
«Демги чагымы шагы эртн
Дектей улап берилерем».
«Сыг-шыг-сыг» диген соонда,
Сымырангаш, суруа чедир.

Кижилерге кандыг чугаа
Хире-хире турбазыл че?
Чамдык черде харылзаа чери
Шак-ла мындыг ажылдыг-дыр.
Чылдагаакы чүдел дизе,
Сымыранып телефон эвес,
Хайым ижип орта биилбес,
Харылзааның белдирилде.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАЛГАА ТУДУП �чИВЭЭН БОЛЗА...

Хоорай, суур чурттуг улус
Хой-даа, инек-даа тутпастаан
бис.
Хостуг уем, эргем бар дээш,
Хоолургаан орар-дыр бис.
Тергиин ынак ажылывыс —
Телевизор, телевизор!
Тешдир-ле көрүп-көрүп,
Тендярип-даа турар-ла бис.
Магазинге эзт көөрге,
Маннажып-ла каар-дыр бис.
Баскылажып, тырлып, итчип,
Бактажып-даа турулаар бис.
Огородтуг, малдыг болза,
Оон аъш-чем келир ийик.
Оорга-моюн шыладыр-ла
Оочурлап турбас ийик.
Чалгаа тудуп чивээн болза,
Шайы сүттүг оргай эртик.
Чаглыг эъттн дүлүп-дүлүп,
Салба дайнап чыткай эртик.
Кодээге дег, дүк-хүн чокка
Хоклеиейиип келир эвес.
Шактыг ажыл, дыштаныр
хүн —
Чайлыг үе эмгежок-тур.
Хоорай, суур чурттуг чонум!
Хорадавайн көрүнерем:
Талон санаа олурбайн,
Таптыг черле боданыылам.

Тооду КАРА-КҮСКЕ.

АКША ХАВЫ

Ыйчаарда мээн акшазыраанымны чүге дериээр боор. Арга чадаарда бажыңымда бар турар хел-сынымның карманнарымдан оода чадаарда ийи-бириниң акшазы тыпты бээрин кордан үжеп-ле тур мен. Шупту карманнарны ацдара-дүндере үжеп тургаш, акша хамаанчок, согур көпеек безин тыпладым.

Шынын чугаалаарга, мен ышкаш угаан-сарыыл чок кижи кайда боор. Айда алган акша-шалымымны каш хондур декей-оолан тургаш когун үзе чоогдаа алган болдум. Чүге черде чүвенин даартагы хүнүн бодавайн, чүгле бо хүнүн бодап чоруур кижи ийик мен. Барып-барып рынокче шилчип турар берге үеде аан.

Ам канчаар, келир айның акша-шалыңыңга чедир канчап-чоон чурттаарын, кандыг арга-дуза хереглезе экил деп чүвени бодап олур мен. Чыда олур чыдап эвес, идегелдиг, эки сеткилдиг эш-өөрүмдеи диленип, негелиин тургаш, аргаданырын ыяк бодап алдым.

Бир катап улут-хүнде таныш-көрүш эш-өөрүмүң баараадап көрбүшаан, хоорайның кымынче базыпкан мен. Паркта дыштанып, ойнап-хөгдеп турар улут-биче кижилерниң хөйү-даа аажок. Ынаалза-даа ол хүн, өш-биле дөмей, мээн хереглеп ужуражыксан чораан эш-өөрүмден кым-даа мээн каразымга көзүлбедилер. Чеже кылаштаар, шагзыраап турупкан боозум парктын бир шөлээн булунунга баргаш оон, удуг терехтиш дөзүнде турган сандайга барып дыштанып олурып алдым.

Карак-ла бо! Бир көрүптейн дээримге, мурнумда ырак эвесте акша хавы дартаа берген чыдыр. Эки-ле бүзүревейн ылавылап, толтап көрүп олурарымга, ылап-ла акша хавы. Артында акшалыг хире! Сактырымга, акша хавының иштинде он-онуң кызыл-кызыл акшалары бар ышкаш сагыш-дырды. Та чеже чүве!

Өршээ аварзын! Амыраар деп чүвем холчок. Артында ыаргенип, дер-бузум сыстып үнүп келген. Чыткан теве аксынче каммыыл сиген кирген деп чугаа бо эвес бе? Чоок-кавыда элеш дээр кижилердаа чок, шолээни кончуг болду. Ам кээн акша хавын алырындан дидииместээш турупкан мен.

Адактын соолунде элээн дидимнелип келгеш, черден чүве алган кижи боов, шала доңгайып чорүй, акша хавын барын сегирип ап чыдырымда, акша хавы, пага ышкаш, калбаш дээш ырады халый берди. Эпчоксунуп, ыгтканымны канчаар боор. Ыңай-бээр көргүледи. Өршээл боол, көрүп турар кижилер чок болду. Шуулунга кирип, база катап күске кедээн моортай ышкаш, акша хавыга чедир кедеңгирлеп чеде бергеш, акша хавынче карак-кулак чок шурай-ла бердим.

Ат болган чүве! Акша хавы менээ аллырар ужур чок, ырады калбайдың халып чорүй баргаш. «Дирит акша хавы база турар чүве-дир аа!» деп, ацгалай берген кайгап тур мен. Ыйкап турумда менден ырак эвесте чадаа ыыштар ортында биилеп оолдар чаа-ла каттырышкан турлар. Ам кээп, чүвенин ужурун билип каапкаш, ыяткан деп чүвем дам баргаш. Хорүзээн үүм-биле болларже үтлай хемиреиишаан, базыптым. Оолдар менээ чүге алдырар боор ийик, акшазының хавын соортуп алгаш ырыг иштиче караш-ла дээнер.

Бичин оолдар мени ынчаар ыяттырып каан болбас ийикпе.

Делгер САЛЧАК.
Тес-Хем район.

Кыскаазы-биле

ЧАРЛАЛ

Райком хагдыптан Шупту тускай магазинче чорупкан.

* * *

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

Садып-саарар бараан чок болганы-биле холбаштыр бир магазинниң садыгжылары ажыл соксадыышкынын чарлаан. Даргалар аңаа удурланмаанмар.

— Ажыл чок олурарыныр орнунга ажыл соксадыышкынын эрттирип тургайлар аан — дишкеннер.

* * *

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУК

Дүүн чаа-ла сымыранчып чугаалажып турган чүүлдеривисти бөгүн дыкналдыр чугаалажып турар аларган бис. Ол ажык-чарлыг чорук-тур. Ынчалзаадаа даарта чугаалажыр чүүлдеривисти бөгүн сымыранчып турзувусса эки боор.

* * *

«АРТИСТ»

Ресторанга келген кижи чагыг киирген.

— Чүс бежен, чүс бежен грамм арагаларны чашыс дашкага кудуп берип көрүңерем.

— Ынчаар кудуп шыдаас мен — деп, официант харыылаан.

— Че, ынчаарга ийи аңгы дашкага кудуп эккелипер.

Официант чагыгны эккелген. Демги кижи ийи дашкада араганы чашыс дашкага кудуп алган.

— Ээулуг-ла «артистир» силер, але — деп, официант кыыгырып чугаалаан.

— Чок. Шагдаа кижи чеп — дээш, демгизи протокол долдуруп эгелей берген.

ДУСТУҢ ТЫВЫЛГАНЫ

Эрте-бурукгу шагда чүвеи иргин. Ынчан кижилер дус деп чүл дээрзин билбес хораанар.

Бир хөрээжен хөлдеп, суглап чораан келгеш, ашаа-оске хөрээжен-биле селгүүстеп чорупканын билип алган. Чем хайыңыырар деп олурган бөду, изиг көстү суглуг доңгаа иштиче хорадаанындан кинг октапкаш, ашаанын соонче маннап-ла каан. Шынын эвес ашаан хөрээжен-биле ылаш чорда тып алгаш, ашаан кончуп-ла эгелээн. Та кажызга чедир кончуп келген чүве. Чаныг келгеш коорге, доңгаа суу соглуп калган, а оон дүвүнде бораборга дашчыгаштар бар болган. Оон кырыыс суг кутказ, чем хайыңыырарга, дыка амаанныг болган. Кижилер ынчаар дусту тып өөрүнүп алган дижир чүве. Дыка дус-ла дээр чугаа ынчаар тывылган.

ДЕПУТАТТАР ЧУНАР БЕ?

Сөөлгү үеде «Хурал демократтары», «Митинг демократтары», «Кудумчу демократтары» деп шолалаткан кижилер тыптып келгендир. Оларның антыда, «Чунар-бажын демократтары» база бар болдур ийин. Аас-дылга хурал, митинг, кудумчу-даа «демократтарынга» белен алыспастар. Ол «демократтарның» чыглыр чери—чунар-бажын. Ынаар кирип, идик-хевин ужулган соонда, чайгаар-ла «демократчый» бээрлер. Та чүге ындыг чүве?! Чаңгаш болгаш, ынчап баары чадавас.

«Чунар-бажын демократтары» чүнү чугаалашпас— дээр. Политика, экономикадан эгелээш, эр-хөрээжен харылзааларга чедир сайгарар.

Чижеллээрге:

— Депутаттар чүге чунар-бажыңга чунмас улус чүвел бо? — деп, оларның бирээзи айтырыгны көдүрүп кээр.

— Чунуп-ла турар ыйнаан — деп, оскези харылаар. — Депутат бис-ле дээш, хирлиг кылаштажып чоруур эвес.

— Чунуп турар болза, депутат демдек астып алган кижи чунар-бажыңга чүге коңгус коозулбезин?—деп, демгизи айтырыгны улам шыңгыраатып эгелээн.

— Тускай чунар-бажыңга чунуп турлар ыйнаан — деп, «демократтарның» база бирээзи каразыыр.

— Чок. Чон оларны соңгуп алганда, бистин-биле кады чунзуннар — деп, демгизи негей бээр.

— Чунар бажыңга сеңээ депутаттарның хөрээ чуя?—деп, оскези шыжыгып үнер — Олар мамаа кээп чунар болза, эллчег улам уззар. Хүндезидаа маңааш, чунуп четтирпес аъзар бис. Ийи шак ажыр эллчег маңааш, кирип келдим. А депутаттар дээрге эзме-тивчок эчытаннар дижик.

— Чунар-бажын дээрге чон ыглыр чердир. Депутаттар бистин аравысче кирзин...

Ол аразында чунар өрээлден чаңагаш эр,

— Эве-эве — деп үне халып кээр. «Чунар-бажын демократтарының» бирээзи;

— Чүү болду?— деп айтыыр.

— Үрелик крандан ызыг суг мээн кырымче аттыга берди.

— Чүге дээптн? — деп, сонуургаачал «демократ» ылавылаар.

— Будумга.

— Кайы будунга?

— Он талакы будумга.

— Ол будунга болза, ажырбас-тыр — деп, ылавылаан «демократ» эрин ооңгурадып каар.

— Депутаттарының ёзулуг ажылдаар чери чунар-бажын бо-дур — деп, айтырыг көдүрүп келгеш эр үнүн бединдп кээр — Чунар-бажының хирин көрбес силер бе? Үрелик краннардан аттыккан ызыг суггa хол-будуусту болгаш оске-даа чүүлдеривисти быжыр чиртип ал чазып турар-дыр бис. Бир эвес депутаттар чунар-бажыңга кээп чунуп турган болза, кран-даа үрелик эвес, чунар, деп үштүр өрээлдер арыг турар ийик.

— Сээн оон кончуг чеп — деп, он талакы будуне ызыг суг аттыга берген эр «демократтып» эгелээр. — Депутаттар чунмас деп айтырыгны шын көдүрүп турар-дыр силер. Бо чунар-бажыңга дыка үр аштаачылап ажылдап келдим. Ол үеним иштинде чунар-бажыңнап келген дириг депутат черде көрүп корбээн мен. Дүүн чаа эллчеэм турду. Хүндезидир ажылдатым. База-ла чаңгыс-даа депутат чунмады. Бир эвес депутаттар кээп чунуп турар болза, бо-даа кижиниң ажылынга хуулда харыысалгазы шыңгыраар болгай...

Депутаттарының чунарының дугайында айтырыгны «чунар-бажын демократтары» үрле сайгарып келгеннер. Ол үеде чунар дээн үйлериниң эллчээ даштын улам узай берген.

Шаңгыр-оол СУВАН.

Элдээртиглер

КАРА ДИИСПЕЙ

Кызаа черге ийи кижи дужуп келгеш,
Кымны мурнай өрттиреп бодай берген.
Арган кижи чайлап бээрин база бодаан,
Ончыг чүве, албан-дужаал эзин болган.

Семис кижи иштин бичин тыртыпкаштын
Чедип келген даргаа орун чайлаар бодаан.
Харалааның, ажык-чарлыг шак бо ойде
«Харын дарга чайлазын» деп бодай каапкан.

Базым бүрү ийи кижи чоокшулашкан,
Баштарында бодалдары чүгүрүшкен:
«Көрбес сен бе, эде-хере тургустуунаан,
Хоцуу улуг, хөме кел чор!» Дарга бодаан.

— Таптаашкынының чанчылындан салдынаан-дыр
«Дарга мен»— деп, көрээн чайын чоруурун көр!
Ону бодап, семис кижи кел-ле чытаан
Орук дурту базым саная кызырылган.

«Ажык-чар» деп сураг дыннаан ыдыглар-дыр.
Арны кыспас, дарга-бошка хүндүлевес.
Орук черле чайлавас!» деп дарга бодап,
Ол-ла хеваар уун сыалайн чоруп орган.

— Таптаашкындан ылал ам-даа уштунмаан-дыр.
«Даргаа» «хүндү»—арги чаным этпээн дир көр.
Чайлавас мен, үе эрткен!—семис кижи
Чанчаттынып, химмреиип базып орган.

Хыйырташкан бугалар дег ийи кижи
Кыдык хайын чажырбайн, душчуп орган
Он шаа базым аразынга арткан чорда
Ортузундан кара диисней орук кешкен.

Аразынга чаныын дүшкен чүве ышкаш,
Арган, семис ийи кижи тура дүшкен.
— Хайлыын але, өрээлиннин дүлгүүрү чок,
Каапкан-дыр мен — дарга соглээш, ведир баскан.

— Уткан-дыр мен бажыңымны хаап каайн—дээш.
Ол биле семис кижи дедир өгеп...
«Ажык-чарлыг» «чаартылгалыг» ийи кижээ
Арыг шынны кара диисней ынчаар сөңнээн

Кара-оол НАТПИЯ-ООЛ.

КЕДИ ЧОК СЕТКИЛ

Кабинетче казыргы дег шургуп келгеш,
Характарыг улам чидин, сула чаңнап,
Чаңчаттынып, бажыланып, хедерлемип,
Сагыш нүүрү—хүндүткелди ожүрбе даан

Сеткилиңде кара даш чок, ажыглаза,
Сеңээ удур чаңгыс сөс-даа мышнымас мен.
Чайлы бербес бүдүжүниг хулге бораан —
Чараш эвес аажын менээ кээргенчиг-дир.

Ынакшылга, идегелге, бүзүрелге
Ылап шынчы бердингеним—мөзүм ол-дур.
Ырымы чок каржы сөстүг хөрээ-даа чок,
Ынаныштыг чүрээм арыы—эким ол-дур.

Каржы кижээ харын сунар турзучаа-даа,
Харын сени улам кээргээр хөөнүг болдум.
Бөгүн келгеш, аргажогун көрзүмзе-даа,
Бодүүн сеткил ханызындан чагымы бо-дур:

Шүгүмчүлел дузун амзааш эстир туржук,
Чүге черде мөзү чогун көргүзер сен.
Алызындан сеткили-ле байлак чорза
Амыдырал бергелерин кижи шыдаар

Кээргел биле хүндүткелдиң аразында
Кем чок арыг бүүн барын билип ап чор.
Далаш сеткил кедизи чок, кыска дээрзин
Таптыг угаап, боданып чор, хөрээжен эш.

БИР-ЛЕ ЭШКЕ

Кажарын шуут дилги ышкаш,
Каш ямы чаңнай бээр сен.
Хуулгаазын бүдүжүниң
Хүгбайын-даа билбес-тир сен.

Халымактар көрүп каанда,
Каткы эвес каткын үнер.
Багай чорукчу көөргеткизиг,
Мактаны бээр кижи-дир сен.

Кылган-кылбаан ажыл-үүлеп
Кымдан артыын хөөрей бээр
сен.

Сеткили ак эжин-өөрүн
Черже хөме база бээр сен.

Арын-нүүрүн бодаар туржук,
Алдар сүрүн чоруур-дур сен.
Чонга, хойге хүндүткелин
Чогум черле кайы хирел?

Соо-мурнун хынадын бе?
Чонун үнүн дыннадын бе?
Катап-катап боданын бе?
Харын сөстен берип көрем?!

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

Чурукчунуң альбомундан

СӨС ЧОККА... Геннадий МАКАРОВТУҢ шоодуглуг чуруктары

ОРНАЛГА БОЛГАШ ЧАЛАЛГА

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техникатиг школазы 1983 чылда бүдүрген ВАЗ 21013 «Жигули» автомобиль-ле ПАЗ ады КАВЗ автобуска орнап турар.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажын № 49, телефоннары 2-27-75, 2-25-28.

* * *

Чаа-Хол школазын 1961, 1971 чылларда доосканнарының ужуражыышкыны бо чылдың май 25-те эртенгинин 10 шакта школага эгелээрин оргкомитет чарлап турар.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Эрзиниин коммерция банкызының «Мугур» тараачын ажыл-агыйга Александр Бадыкевич Даммаанын адынга тывысканы 72229 агар ааның № 990727-деп эгелээш 990750 четкен чек книжказының читкенин барымдаалаан, ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлалгылары — 3-33-91, 3-34-17, 3-34-26; ◆ приемная — 3-34-92; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-93; ◆ орлалакчылары — 3-45-99; Киздистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25; ◆ советтер ажылынын — 3-31-98, 3-11-22; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ кодаа ажылаг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11; сопиал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ нигаа киллизи — 3-39-02; ◆ отулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүүчүлер — 2-27-44; ◆ солун келгеин барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун аторник среда четверг пятница сүт-ота түннеринде чиег

Чылда 260 катап чиеп. Хемчаалы 2 парлалга ончадыр.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Нов үндүрер-ийер полиграфия болгаш ном садыылыг керектериниң галазы биле күрүне комитетинин гиперграфиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чеглег № 85.

Индекс 54241.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА ҮНСЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 30 вторник № 78 (14578)

(Чагыдар ертээ 6 кеп.). Садар ертээ 10 кеп.

ПАРТИЯ РЕСКОМУНУҢ СЕКРЕТАРИАДЫНДА БОЛГАШ ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ КОНТРОЛЬ КОМИССИЯЗЫНДА

Партия рескомунуң секретариадының болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының президиумунуң каттышкан хуралында «Партияның хоорай, район организацияларында кежигүн дадывырын төлеп турарында шыгыны четпестер дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Ол айтырыгны өөренип көрүп турда, коммунистериң кежигүн дадывырын чогуур үезинде болгаш долузу-биле төлээрин хандырар талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң болгаш райкомпарының ажылында шыңгыы четпестер барын көргүскен. СЭКП Уставының негелделерин, күүседикчи сагылга-чурумну шыңгыы болгаш чайгылыш чок сагыыр талазы-биле СЭКП кежигүннериниң харысалгазын партия хооркому, райкомнары, партия эге организациялары кошкак белидип турар. Ажылдың бо чугула участогун партия комитеттери, контроль комиссиялары боттарының талазындан кошкак контрольдап, партия дадывырын хүлээп алыр болгаш үчёта алыр талазы-биле кошкак ажылы дээш партия эге организацияларының секретарьларынга чогуур негелде тургуспайн турар.

1990 чылдың дөртү кварталында партияның республика организациязының бюджединче кежигүн дадывырының кирери дыка кызырылган, оон-биле чергелештир 1989 чылдазының деңнээрге, дадывырын чогуур үезинде төлевес коммунистериң саны 4 катап өскен.

1991 чылдың бирги кварталында партияның республика организациязының бюджединче кежигүн дадывырының кирери эрткен чылдаазындан, 38,4 хуу кызырылган. Партияның Кызыл хоорай, Таңды, Кызыл район организациялары кежигүн дадывырын кирерин барык чартык кезинде кызырган. Партияның Бин-Хем, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем район организацияларындан, Ак-Довурак хоорайның, «Тыва кобальт» комбинаттың парткомнарындан кирип турар кежигүн дадывырының түңү дыка кызырылган.

Дадывырын эвээш кирип турар чылдагааны чүгле төлээр дадывырның эң бедик хемчээлии кызырганыдан болгаш партия организацияларында коммунистериң санының эвээжээнинден эвес, партияның иштики сагылга-чурумун кошкатканындан база болуп турар. Партия Кызыл хооркомун, Каа-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Бин-Хем райкомнарын партия рескомунуң эрткен пленумунга кежигүн дадывырын төлээр айтырыгже кичээнгейин кошкатканы дээш шыңгыы шүүгүмчүлээн турган. Ындыг турбуже, партияның хоорай болгаш чамдык район организацияларында кежигүн дадывырын бо чылын чогуур үезинде төлевейн турар коммунистериң саны өскүп турар. 1991 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле алырга, ниитизин-биле партияның республика организациязында 593 коммунист (4,5 хуу) өрелиг болган. Эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, өре түңү 45,6 хуу өскен болган 2622 рубль болган.

Чамдык партия организацияларында хуралдар ай-айы-биле болбайн, кежигүн дадывырын үр үеде чыгбайн турар. Хүлээп алган кежигүн дадывырын парторганизация секретарьлары ажаалга баткыларынче чогуур үезинде дужаавайн баргылаар таварылгалар база бар. Ындыг хажыдышкыннарны Кызыл хоорайның, Таңды, Тес-Хем, Бин-Хем болгаш өске-даа районнарның партия организациялары болдурган. Чижээ, Улус өөредилге министерствозунуң партия эге организациязы 1990 чылдың ноябрьда, декабрьда болгаш бо чылдың январьда чыып алган дадывырын ажаалга банкызынче чүгле март 22-де дужаган, а «Тыва тудуг» каттыжышкынның № 14 механизация эргелелиниң партия организациязының эрткен чылдың декабрьда болгаш бо чылдың январьда чыып алган дадывыры март 27-де байдал ёзугаар ажаалга банкызынче дужаатынмаан, партия организациязында чытпышаан хевээр болган. Оон аңгыда, чамдык партия организациялары киргеи дадывырының үчүгле 50 хуузун ажаалга банкызынче дужаап турар, а арткан 50 хуузун дорт-да боттарынга арттырып ап турар.

Партия эге организацияларының дыка хөй секретарьлары кежигүн дадывырының талазы-биле отчётту чогуур үезинде кирер айтырыгларга чүрүм чок болуп, оларны төлээн дугайында ведомостарны долдурар талазы-биле негелдени күүсетпейн турар. 1991 чылдың бирги кварталында киргеи дадывыр дугайында партияның 41 эге организациязы (он үш организацияның бирээзи-ле), азы ниити санның 7,5 хуузу отчётдун бербээн. Кежигүн дадывырының талазы-биле хоорайда партияның 11 эге организациязы, партияның Таңды, Улуг-Хем, Бин-Хем район организацияларында 7 партия эге организациязы отчёт бербээн. Пиво заводунуң, № 2 АТБ-ниң, харылзаалың автобаазазының, Кызыл агроүлет-пүртранс-2-ниң транспорт бүдүрүлгезиниң, тараа хүлээп алыр бүдүрүлгениң парторганизациялары кежигүн дадывырын 1990 чылдың августан бээр дужаавайн келгеи.

СЭКП Уставының негелделерин хажыдып, партия комитеттериниң, контроль комиссияларының, партия эге организацияларының секретарьларының талазындан контроль чок чорукту ажыглап, дыка хөй коммунистер кежигүн дадывырын долу шылыңындан төлевейн турар. Кежигүн дадывырын чедир төлевес чорук Тываның көдээ ажыл-агый Дуржулга станциязының, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «Шамбалыг», «Кара-Хаак» совхозтарының, «Каа-Хем» разрезтиң Чадана участогунуң, Каа-Хем райпозунуң, Телерадиокүркомнуң, ХИХК-ниң партия организацияларында бар.

Партия Кызыл хооркому, райкомнары, контроль комиссиялары дыка хөй таварылгаларда кежигүн дадывырын төлеп турарын ёзу барымдаалап хынап, бар дыка хөй четпестерни илереттейн, чедир төлевээни дадывырны канчаар төлээнин болгаш эге организацияның эргезинде арткан акша-хореңгини капчаар чарыгдап турарын контрольдавайн турар. Кежигүн дадывырын төлээри-биле холбашкан ажыл-керектериниң байдалын экижидер талазы-биле айтырыгларны тургузарынга болгаш шиитпирлээринте эргежок чугула принципиалдыг чорукту партия хооркому, чамдык райкомнары болгаш контроль комиссиялары көргүспейн, оларны бюро болгаш президиум хуралдарынга ховар сайгарып турар, коммунистериң кежигүн дадывырын төлевейн барган фактыларны партия хуралдарынга безин дыка ховар чугаалажып турар.

Партия дадывырын төлээринте партияның иштики сагылга-чурумун быжыглаар, оон үчёдунга болгаш отчётка чурумну тургузар талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң, райкомнарының болгаш партияның хоорай болгаш район организацияларының контроль комиссияларының организаксы ажылын партия рескомунуң секретариазы болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының президиуму четпес деп демдеглээн.

Партияның кежигүн дадывыры төлээринің талазы-биле Устав негелделерин хажыткан чоруктарны чайладыр талазы-биле практиктиг хемчеглерни партия комитеттери болгаш контроль комиссиялары алыр деп партия Таңды (Ю. К. Губарев), Каа-Хем (В. Б. Петров), Бин-Хем (Т. А. Парчин), Тес-Хем (С. М. Достай) райкомнарының бирги секретарьларының, партия Кызыл хооркомунуң (В. А. Асоныч), Тожу (Т. С. Таргын) райкомунуң секретарьларының, «Тыва кобальт» комбинаттың партком (С. Г. Поляков) секретарының, партияның Кызыл (К. Д. Монгуш), Чөөн-Хемчик (К. Б. Сесленмей), Улуг-Хем (В. А. Чоржей-оол) район организацияларының контроль комиссияларының даргаларының медеглелдерин кичээнгейге алган.

Партия эге организацияларының секретарьларының сагылга-чурумун күштелдирериниң, даандырган херек дээш оларның хуу харысалгазын бедидериниң эргежок чутулазынче партия хооркомунуң, райкомнарының, парткомнарының секретарьларының, контроль комиссияларының даргаларының кичээнгейин утландырган. Организаксы болгаш политиктиг ажылдың ажыглаттынар бүгү хевирлерин болгаш методтарын долузу-биле ажыглаар. Чамдык партия эге организацияларының саңдарап турарының, СЭКП-деп коммунистериң эки тура-биле үнүп турарының бир кол чылдагааны чамдык коммунистериң партия дадывырын чогуур үезинде төлевейн турарында дээрзин барымдаалаар.

Партия дадывырын төлеп, үчётка ап база отчёттап турарына байдалды партия хоорай, район комитеттериниң бюроларынга азы пленумнарынга, контроль комиссияларының президиумнарынга азы пленумнарынга чугаалажырын партия хооркомунга, райкомнарынга болгаш тус-тус контроль комиссияларынга сүмелээн. Кежигүн дадывырын чогуур үезинде болгаш бүрүү-биле төлевээн коммунистерин бир ай хуусаа дургузуунда сайгарып коорун база оларның өрелерин төлевирин чедип алыр дээш хемчеглерни алырын партия комитеттериниңдеп болгаш контроль комиссияларындан негээр.

РСФСР-ниң улус депутаттарының дөртү Съездизиниң хүн айтырыгларының дугайында

РСФСР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Соведениң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының дөртү Съездизиниң хүн айтырыгларының кирерин-биле дараазында айтырыгларны саналдаар:

1. «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР Хоойлузун бадылаар дугайында болгаш РСФСР-ниң Президентизи албан-дужаалды тургусканы-биле холбаштыр РСФСР Конституциязына (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелерни болгаш немелделерни кирер дугайында.

2. РСФСР-ниң Президентизиниге кандидаттар дугайында.

3. «РСФСР-ниң Конституция судунун дугайында» РСФСР Хоойлузун бадылаар дугайында.

РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур дугайында.

4. Янзы-бүрү айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Соведениң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 26.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ КАНДИДАТТЫ ДЕПШИТКЕН

Москва, апрель 27. (СЭТА). «Демократтыг Россия» шимчээшкин Россия Федерациязының июнь 12-де болур Президент соңгуулаларында РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадымга Б. Н. Ельцинни депшиткен. Ук шимчээшкиннің чөвүлелиниң ол хүн болуп эрткен пленумунга ындыг шиитпир хүлээп алдынган.

Пленумнуң киржикчилери «Чүртта байдалды чогумчудуп экижидер болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле чайлатын болбас хемчеглер дугайында кады кылдыңган медеглелге» ат салганы дээш Б. Н. Ельцинни чидиг шүүгүмчүлелге таварыштырган. Шимчээшкиннің эң «чөөн» талдакчылары Россия парламентизиниң баштынының ындыг документиге ат салганын ССРЭ Президентизиниге «дужуп бериишкин» деп санаан. Оон-биле кады ажыл соксадышкынын хораан болгаш үлетпүрүүн кол адырларынга ажылдын онза чурумун доктаадып кирер дугайында чүүлге хамаарыштыр улуг шүүгүмчүлел болган.

«Бистер Борис Ельцинни детки бис, ындыг болзажок, ону шүүгүмчүлээр бис» деп, ук шимчээшкиннің координация чөвүлелиниң даргаларының бирээзи Л. Пономарев СЭТА-ның корреспондентизиниге чугаалаан.

Пленумнуң киржикчилери бодунун туружунун талазы-биле телевиденнеге таймылбыр бээрин Б. Н. Ельциннеп негээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

БОДАМЧАЛЫГ ТУРУШ ХЕРЕК

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Даргазы Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ чугаазы

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң дөртү сессиязы эрткен чылдың декабрь айда республиканың суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганын билир болгай силер. Оон-биле Тыванын эрге-шелээзин болгаш бүрүн эргелерин катап тургузарының боттуг эгези салдынган. Республикада оон экономика, культура талазы-биле, улустун чаңчылдарын катап тургузар талазы-биле суверениг эргелерин бадыткап турар элээн каш хоойлуларны хүлээп алган. Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин тургузар ажыл эгелээн. Аңаа оон сүлде демдээ, туугу болгаш гимни-биле катай-хаара чаартынган күрүне үндезининерин айтыр ужурлуг бис. Чогум Тыва бөгүн-не Эвилел болгаш Россияның деңнелдериге ниити күрүне айтырыгларын чугаалажып көрде. ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң долу эргелиг субъектизи бооп киржип турар апарган.

Чер реформазының дугайында, тараачын (арат) ажылагыйының дугайында, көдээ-ниң социал хөгжүлдезиниң дугайында эң чугула хоойлу төлевилелдерни Дээди Соведениң амгы бо сессиязында чугаалажып көрүп турарының байдалы база суверенитетти херек кырында боттаныышкынының. Декларацияда айыттынган принциптериниң күүселдезиниң чоруп турарын хереченлеп турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Декларация дээштин-биле хөделип турар, республиканың амыдыралынга оон ужур-дузазы дыка улуг бооп турар деп чугаалаарының бүгү үндезинни-ни бар бооп турар-дыр.

Суверенитет дугайында Декларацияны хүлээп алганы-биле холбаштыр республиканың адының дугайында айтырыгның тургустунуп келгенин билир силер. Оон ындыг ады Эвилелдин чүгле иштинге эвес, харын база даштыкыгда-даа албан ужурунда ат бооп, күрүне төөгүзүнге кирер апаар. болгай. Бистин келир үеде салгаалаарывыс республиканың адын ёзугаар силериниң-биле бистерниң дугайвысты, бистиң кайы хире баш удур, шын кылдыр бодаанывысты үнелеп коор апаар. Ынчангаш ол талазы-биле айтырыгның депутаттарның болгаш хөй-ниитининн-даа улуг кичээнгейин хаара тудуп турары таварылга эвес. Дээди Совет аңгы-аңгы саналдарның талазы-биле элээн каш катап тус-тус ат кырында болгаш бөлүүнүү-биле-даа бадылашкынны чорутканының соонда: «Тыва Совет Республика», - дээр атты хүлээп алган турган. Бо бүгү чорук шилиттинген аттың анаа эвес, нарының дугайын чугаалап, республиканың адында кирген сөс бүрүзүнүң ужур-утказын ханыы-биле бодап көөрүнче албадап турар-дыр. **Республиканың амгы үеде күштүг бооп турар адын ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң конституцияларында айтып, дүрүмчүткенин база чугаалаар херек.** Хоойлу ёзугаар тургустунган чүрүмну болгаш ону республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияда хүлээп көргенин ёзугаар **республиканың адын өскертириниң дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединге болгаш ССР Эвилелиниң Дээди Совединге-даа ыяк чугаалажып көрген турар ужурлуг.**

Албан документилерин чижээ, Эвилел Керээзиниң төлевилелин, а ол ышкаш Федерация Керээзиниң төлевилелиндаа чугаалажып көөрүнүң үезинде: «Татар АССР (Татар ССР, Татарстан, Тывэ АССР (Тыва Совет Республика) дээш оон-даа өске аттар бижиттинген. Кремльдин Улуг ордузунда автономнуг 16 республиканы шуптузун чогум-на ындыг хевирлиг алап бижээн.

Мурнунда тургулаан автономнарының хөгжүлдезиниң бүгү-ле шапкынчаан болгаш улам хөгжүлдезиниң үезинде бо айтырыг республикада болгаш өске-даа Россия база Эвилел-даа деңнелдериңе регионларда ам-даа үзе шиитпирлеттинмээн болгаш шыңгыы маргылдаанын база чөрүлдээлерниң үезинде чоруп турар. Чаңгыс-ла ындыг чүүл ылап-ла биллиңгир: бистерниң 1944 чылдың октябрьдан эгелээн, 1990 чылдың декабрьга чедир чурттап келгеннивис, ындыг автономия ам чок болгаш турбас-даа ужурлуг.

Республиканың адын солуур айтырыгның юридиктиг, экономиктиг, организастыг талалары-биле холбашкан бүгү байдалдарны ыяк тодарадып, чугаалажып көргеш. Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Президиуму, республиканың амгы үеде күштүг бооп турар адын Тыванын чаа Конституциязын хүлээп алырынга чедир хевээр арттырарының дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал республиканың суверениг эргелерни болгаш бүрүн эрге-хүлээлгелерин хензиг-даа кылдыр кызыгаарлавайн, күштүг бооп турар конституция норма-чижектерин, Тыванын күрүне болур чоруун эрге-хоойлуга демократизага үндезилээш, бадыткап тургузарынче бистин чүткүлүвүстүн дугайын көргүзүп турар.

Чаа Конституцияның төлевилелинде «Тыва Совет Республиканың Конституциязы» дээн, республиканың чаа адын барымдаалап көргеш.

Республиканың Дээди Соведениң Тыва АССР-ниң амгы үеде күштүг бооп турар адын республиканың чаа Конституциязын хүлээп алырынга чедир хевээр арттырарының дугайында силерге саналдаан доктаалының төлевилелин деткиирин Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң сессиязынга сүмелеп, дилеп тур мен.

• • •

Бо чылын тыва чон болгаш республиканың бүгү ажылчы чону улуг болуушкуну — Тывага улусчу революцияның болганындан болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 70 чыл болур оюн демдеглээр.

Октябрь революциязының дорт салдары-биле база Россияның пролетариадының ачы-дуңма дузаламчызы-биле тыва араттар 1921 чылда улусчу революцияны боттандырган, боттарының чүс-чүс чылдарда төөгүзүнге эң баштай улусчу күрүнеин тургускан. Ол дээрге тыва чонуң кайгамчык улуг чаалап алышкыны болган.

1921 чылдың август 13-15 хүннеринде Сут-Бажы деп черге Таңды-Тываның чонунуң төлээлекчилериниң бирги Бүгү-Тыва Съездизи бооп эрткен. Ол Съездиге күрүне амыдыралының дараазында үндезин болгаш чугула айтырыгларын чугаалашкан:

— Таңды-Тыва Улустун (Урянхайның чонунун) ботдогунаашкынны;

— Таңды-Тываның хамаатыларының деңнээрлиг дугайында;

— сумуларга, кожууннарга болгаш бүгү чуртка эргечагырганы эде организастаарының дугайында;

— Таңды-Тываның чазаан соңгуузу;

— Таңды-Тыва Улустун чазааның турар черинин дугайында.

Таңды-Тываның улустарының төлээлекчилериниң бирги Бүгү-Тыва Съездизи 1921 чылдың август 14-те: Таңды-Тываның Улус Республиказы бодунун иштики керектерине кымдан-даа хамаарышпас, бүгү чоннун хостуг бот-эргелеп башкарылгазы болур. Таңды-Тыва Республика делегей харылзааларында Россия Социалистиг Федеративтиг Совет Республиканың өмээржилгезинин адаанга турар деп бир үйбяле чарлаан.

Таңды-Тыва Улус (Урянхайның чону) республиканың бирги Конституциязының бүгү параграфтары Съездиге 1921 чылдың август 15-те орус, тыва болгаш моол дылдарга чарлаттынган, оларны Съезд бир үн-биле хүлээп алган.

Тыва улустун төөгүде бир дугаар республиказын Совет Россияның хүлээп көргени болгаш аңаа бүгү талалыг деткимче-дузаны көргүзүп турганы улуг ужур-дузалыг болган. Тыванын экономиказын хөгжүлериниге, оон национал кадрларын белеткээриниге болгаш национал культуразын хөгжүдериниге совет улус, бирги эзлегде, орус чон үнелеп четпес харам чок дузаламчыны көргүскен.

1944 чылдың октябрь 11-де бүгү улустун күзел-соруунун илергейлээшкининиң үндезининге Тыва Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алдынган.

Төөгүлүг ол үе-чадаан эгелээш, Тыванын бүгү черлериниге тыва улустун ажыл, амыдыралының социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле тургузужу ажыл чаа күш-биле калбарып эгелээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Президиуму республиканың ажылчы чонунун хөй саныг күзээжиннерин хүлээп көрүп база тыва улустун амыдыралынга улусчу революцияның төөгүлүг ужур-дузалының барымдаалаш, ындыг доктаалды хүлээп алган:

— Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чыл болур оюн улуг болуушкун, улустарның интернационалчы чоруунун болгаш найыралының байырлалы кылдыр демдеглээр:

— Тыва Арат Республиканың бирги Конституциязын хүлээп алган хүн — август 15-ти Республиканың хүну кылдыр доктаадып тургузар дугайында доктаалдын төлевилелин чугаалажып көөрүү-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединге киирер.

Бо айтырыг талазы-биле Дээди Соведтиң Президиумунун доктаалын деткиирин-че силерни — улус депутаттарын — дилеп тур бис.

• • •

«1991 чылдың март 17-де Тыва АССР-ниң девискээринге РСФСР-ниң референдумунун дугайында» айтырыг талазы-биле РСФСР-ге Президент дугайында чүүлге хамаарыштыр болук улус депутаттарының инициативазын ёзугаар чылдырган бистин республиканың Дээди Соведи РСФСР-ниң Президентизиниң статузу кажан тодаргайлаттынган сөөлүнде РСФСР-ниң референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер деп доктаатканын билир болгай силер. Россия күрүнезиниң баштыны президент азы хаан кижи болуру республиканың парламентизиниге аная айтырыг эвес деп билип турар мен.

Бо чылдың март 17-де Россияның референдуму Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарын тодаргайлаан-даа болза, РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында айтырыг РСФСР-ниң улус депутаттарының эзлечеч чок үшкү Съездизиниң хүн чурумунга кирбээнин билдингир болгай. Бо айтырыгны долгандыр Съездиге ийи хүн дургузунда маргылдаа чоруп келген. Чамдык депутаттар ук айтырыгны чугаалажып көөрүн негээн, оскелерге ол айтырыг ам-даа чедип ажылдаттынмаан. Президентиниң статузу тодаргайлаттынмаан, ону депшидериниң, бүгү чоннун соңгуурунун механизми чок деп санап турган. Бадылаашкыннарның хөй нуруузуби-ле ол айтырыгны РСФСР-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге чугаалажып көөр-биле деп шиитпирлээн.

Ынчангаш «РСФСР-ниң Президентизиниң статузу тодаргайлаттынган сөөлүнде РСФСР-ниң референдумуун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер» дээн Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң доктаалынын 3 болуу үндезининг болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинин шиитпиринге чугаалажып деп санаар мен.

РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарын, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгуур чурумунун дугайында РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алырын айтыр «РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелерни болгаш немелделерни кирер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунун төлевилелдерин белеткээш, РСФСР-ниң улус депутаттарының эзлечеч Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр кирерин РСФСР-ниң Дээди Совединиге даасканы чүүлү «РСФСР-де политиктиг болгаш социал-экономиктиг бөйдалдың база кризистен уштунун үнер хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиниң доктаалында (9 бөлүк) айтыкан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының эзлечеч Съездизин 1991 чылдың май 21-де ажыттынарын билир болгай силер. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгуулаларының хүнүн 1991 чылдың июнь 12 кылдыр доктаткан.

«Кризиске удур хемчеглерни боттандырарына болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлерин күүседириге РСФСР-ниң дээди күрүне органнарының аразына эрге-хүлээлгелерин эде хуваар дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының эзлечеч чок үшкү Съездизиниң доктаалынга дүүштүр РСФСР-ниң Президентизиниң статузунун дугайында, ону соңгуур чурумунун дугайында хоойлу төлевилелдерин дозевилелдерин белеткээн болгаш солуннарга парлаан.

Ол хоойлу төлевилелдерин ёзугаар РСФСР-ниң Президентизиге дамчыдып бээр эрге-хүлээлгелер РСФСР-ниң эрге-чагыргазының дээди органнарының эрге-хүлээлгелеринден үндезилеттинген болгаш принцип ёзугаар алырга, РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның эрге-хүлээлгелерин солуваан турар.

Мен бодаарымга, **республиканың улус депутаттары** бо айтырыгны бодамчалыг чугаалажып көргеш.

Үстүнде демдеглеттинген чүүлдер-биле холбаштыр, а ол ышкаш Россия референдумунга киришкен Россия Федерациязының чонунун хөй нуруузу президент эргелеп башкарылгазы дээш бадылаанын барымдаалаваш, бо айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң доктаалынын 3 болуун күш деп санаар дугайында саналды силерниң чугаалажып көрүүшкүнүңкерге киирип турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгуулаларының хүнүнде Тыва АССР-ниң чону төлептиг кандидат дээш бозунун бадылаашкыннарын бээр деп бодаар мен.

ӨШКҮ КЫРГЫЛДАЗЫ

«Ишкин» совхозтуң дирекциязы, мал ажылының тускай эртемнигларын база тустус малчыннар автор өшкүдерниң үнелиг дүгүнүн шынары баксыраваанда, чидириг чокка кыргып алыр дээш, организастыг ажылдарны кылып турар.

Ишкин суурда албан черлери, организациялар малчыннарга боттуг дузаны көргүзүп, өшкү кыргылдазынга шефтээшкинни удаа-дараа чорудуп турарлар. Ишкин көдээ Соведениң даргазы Константин Ондарның удуртулгазы-биле 17 кижи Үзүкте малчын Базыр-Сат Ондарның 490 баш өшкүзүн ийи хүн иштинде шалыпкын кыргып доосканы.

Ол ышкаш, район төвүнүн албан, организация черлериниң коллективтери база-ла аная олурбаанар. Район Соведениң ажылакчылары Ак-Тал-Аксында Шойла Ондарның 70 ажыг хуналарын кыргып бергеннер. Райкүүскомнуң культура, иштики керектер кылдыстериниң, керегленгилер ниитилелиниң, кижи эмнелгезиниң болгаш өске-даа коллективтерниң ажылдакчылары өшкү кыргылдазынга идепкейлиг киришкен.

Ниитизин-биле ол коллективтер 5 мүн ажыг өшкүнү кыргаан. Кыштың байдалы нарын-даа болган болза, өшкү мал хүр кыштаанындан бир өшкүден 1 кг чедир дүк алдынып турар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ

Тараалаш Таңды сыныарының эдектериниң күчүдүг техниканың моторларының даажы база катап-ла ыржыгы чыткан хову-шөлдерни оттурупкан. Хову турлагларының чоогунда шөлдерде часкы шык базырыышкыны эгелей берген. Бо ажылче ССРЭ-нин 50 чылы аттыг совхозтуң механизаторлары бир деменг кирген. Амгы хүннерде ажылагыйның үш бригадазында шык базырыышкыны чоруп турар. Часкы иштин темпи-ни бедик. Сергей Макаровка, Михаил Пянюгинге, Сергей Бадынге удурткан механизаторлар 500 гектар черниң шыгын базырган. Ам 350 гектар черге чер аңдарылгазын чоруулары арткан. Тараажылар оны бо неделяда доозарын хүлээнип турар.

Кенден ООРЖАК.

ЧУРТТА БАЙДАЛДЫҢ БОЛГАШ ЭКОНОМИКАНЫ КРИЗИСТЕН УШТУР АРГАЛАРНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. ПАВЛОВТУҢ СЭКП-ниң Төп Комитединиң болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунга илеткели

Хүндүлүг эштер! Чуртту ң кризистиг байдалдыг апаргаанының чылдагаанары үү болганы, кым бүрүүлүтүл, экономиктиг чаартылгаларның узуп хуусаалыг программазының тодаргай түүлдери кандыгыл деп айтырыглар дугайында төөнү чок маргылдаалар кылырына бөгүн үе чедишпес.

Практиктиг эң чугула айтырыгларга харыны амыдырал негеп турар. Чуртта экономиктиг болгаш социал байдалды экижидерин херек кылында эгелээр телээде, соңгаарладышкын чокка ап чорудар хемчеглер, ходелишкиннер херек. Ол хемчеглер, ходелишкиннер кандыг түүнелдерлиг болурун бэш бурунгаар билири негеттиниң турар. Ажыл-ишчилерниң, чонуң социал талазы-биле коншкак камгаалалыг болуктериниң эрге-ажыктарын боттуу-биле канчап камгаалаарыл? Көрдүүген хемчеглерни кандыг күштер боттандырып шыдаарыл, чонуң эрге-ажыктарын сөс кылырга эвес, а херек кылында камгаалап, Адаччурттуң салым-чолу дээш өзүлүг сагыш човаан турар бүгү шимчээшкиннерни канчан сырый каттыштырарыл деп айтырыглар тургустунуп келген.

Кризиске удур болдунуң программазын Министрлер кабинеди ажыллап кылган, ооң-биле танышкан аргалыг болган силер. Ооң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советинге илеткээр, ук программаның кол түүлдерини ниитиледе идепкейлиг чугаалажып көрүп турар. Ынчангаш ооң бүгү айтырыгларының дугайында чугаалавайн, кол түүлдерине кысказы-биле тодаргай доктаар арганы ол байдал мөзээ берип турар.

СЭКП — чуртта эң-не масаалыг болгаш салдарлыг политиктиг күш-түр, ынчангаш көрдүүген хемчеглерни боттандырарының челишкиниг болуру ооң туружуңан, чонуң салым-чолукка хамаарышкан шинтпирлерни деткииринден улуу-биле хамааржыр. Министрлер кабинединиң ажыл-чорудулгазының алыс утказын таймыбылаар мурнунда, чуртта байдалды канчаар көрүп турарымны чугаалаар бодаан мен.

Политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың чидиглениишкини үргүлүүлел, айыылдыг чадада четкен. Эрик кырында турул турар-дыр бис, политиктиг өзү экономиктиг алырга оваарымча чок чүгле чангыс базым халапче киирип магатчок. Чурт херек кырында күүне структураларының саңдаравашкынына таваржыр турар. Күүсекки эрге-чагырга дыка кошкан. Сагылга-чурум болгаш хоойлу-чурум дериин чаныгаан. Суверенитеттер болгаш хоойлулар «дайыны» юдин түүк чорун турар. Политиктиг күштерним демисели улам-на чидиглениген болгаш Конституциниг колдуунда чөрүшкек хевирлериг болу берген. Национаалдар аразының хан төөгүүшкүнүг месилдеженишкиннери чуртту силгип турар. Бо бүгүүнүң дайлымында кем-херек үүлелишкиннери кажан-даа турбаан улуг хемчеелдерге четкен.

Политиктиг кризис улам-на хамылаашкынныг экономиктиг кризис-биле тудуш холбажы берген. Ол болуушкун бисте чаа үүл-дүр, ынчалзажок херек кырында болу берген хомудаанчыг-дыр. Үе-чаданың чидиг байдалдыны барымдаалап көрбүшаан, экономиктиг кризистиң кол илерээшкиннерине база катап доктаары үүлдүг болур деп саналт тур мен.

Бүдүүлгениң кудулаашкыны амгы үеде бүгү адырларны херек кырында шыва алган, ол кудулаашкынның хемчээли улам калбарып турар. Үүле бирги кварталда бүдүрген шинмолал орулга безин 10 хуу кудулаан. Бир эвес ол угланышкын хевээр артар болза, чыл төөгүүзүнде чедир хоозураашкынга таваржыр апаар бис. Чардынган керээлер ёзугаар бүдүүлгелерге чорудун бөөр продукциниң үдеттүр үүле январь-мартта 7 миллиард ажыг рубль түнге чедир бербээн. Хереглел рынокту саңдаараашкынныг байдалда кирген, чонуң амыдырал-чуртталгазының шынары баксыран турар, чамдыкта байдал үнер эжим чок, дыка берге кылдыр болзыдыра бээр-дир.

Сан-хөө-чаяа системазы бүстүн турар. Бирги кварталда Эвилел бюджедиге киирер кылдыр планаттынган 55 миллиард рубль орулганың үүле 21 миллиард рубль түүн кирген. Ынчангаш эң чугула программаларны, ооң иштинде социал программаларны боттандырар арга күрүнеде чок болу берген.

Валюта акшаны киирип алыры кызырылган турда, даштыкыга бээр өре дыка көвүдүүн.

Структура кризиниң улам-на хамылан турар. Чаа, аны шыны-биле чугаалаарга, бистиң уттуланнынныг ажыл чок чорук ышкаш, ындыг болуушкун структуралар божаниаашкыны-биле база холбашкан. Ажыл чок чорукту үүгле капиталистиг системаның бичыдынче чуүй каарынга шуптуусс чаныыкан турдуусс. Бир эвес сан-мөлээн делегейде үндүрүп турарымыг чурумун ажыглаар болза, бисте 2 миллион ажыл чок кижилер бардыр.

Барыын чүкте ол санны ажырбас деп санап турар. Бисте ындыг болуушкун сагыш-сеткилди дүвүредип турар.

Политиктиг болгаш экономиктиг кризистиң база бир илерээшкини — адырларда болгаш девискээрлерде ажыл соксадышкынарының дугайында. Эрткен айда 542 бүдүүлгеге ажыл соксаткан. Үүгле шахтёралар ажыл соксаткан уржууудан, бүдүүлгениң айда дорт болгаш немелде котаралы 4 миллиард рубль ажыг болган. Амгы үеде ажыл соксаткынарның кол кезии уткаының талазы-биле Конституциниг удурланышкак политиктиг өзүүлүн ажыглаарының

В. С. ПАВЛОВТУҢ илеткелиниң төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

өнчүзүн өнчүүнүң өске хевирлериниче шилчидер концепция чүүлдүг деп көрдүнген. Монополиага удур хоойлужудулганың үндезиниери белеткеттинип турар. Бо бүгү чүүлдер экономиктиг реформаны боттандырарының эргехоойлу үндезиниерин тургузуп турар.

Рынокту тургузуп алырының кол айтырыы болза өнчү дугайында, ооң хевирлериниң дугайында болгаш өнчүүнүң хөй янзы болурунуң дугайында айтыырлар болур. Күрүне өнчүзүнүң бүгү чүвени хаара туткан хевирин камгалап арттырып алгаш, рынок харылзааларын тургузуп алыр дээш кандыг чүткүүшкүниериниң кылдыгын тургаының чижектерин билир бис. Ындыг шенелделерни Венгрияга, Болгарияга, Польшага болгаш өске-даа чурттарга кылып турган, ооң чүү-даа бүтпээн. Ол билдингир, чүге дээрге продукцияны бүдүрүп кылып турар кижиниң хостут болуруп, кандыг ажылды кылыр хостуу-биле шилип алырын болгаш бүдүрүп кылып алган чүүлдерин хостут садып саарарын рынок негээр болгай.

Өнчү дугайында айтырыны кандыг янзылыг шинтпирлей бээринге хамаарыштыр хөй-хөй партия комитеттериниң, коммунистериниң болгаш чонуун чамдык кезииниң улут дүвүрээшкинин эки билир бис. Күрүне өнчүзү хуу улут хөрөнгитен хөрээниң холунга кире бээр ирги бе деп, оларның каразын турарын база билир бис. Ындыг чигаанишкиннер чедир чугаалаттынмаан азы чедир билдинмейн баргын ийикпе, азы сөс-домакты будуулдур ажылган эгелээн чоруувустан тургустунуп келген чоруувас. Херектин ужуру чүдел? Чуртта ийи чорудулга: күрүне эргелеп башкарылгазындан бүдүүрүлгелерни ангылаары болгаш күрүне өнчүзүн өнчүүнүң өске хевирлериниче шилчидери өске кырында эгелээн болгай. «Күрүне эргелеп башкарылгазындан ангылаары» деп сөс эпчок сөс, ындыг болзажок ол ажыглаттынып эгелээн. Ол сөстүң алыс утказы чүл? Адыгдар бүдүүрүлгелериниң хөй кезии күрүнеиин дорт эргелеп башкарылгазындан үнүдрери, күрүнеиин талазындан оларның ажылынга харагалзал-характаашкы н и ы тургуспазы дээш ол. Бүдүүрүлгелерни акционержилип тургаш, ол ажылды бурунгаарладыр апаар. Ынчаарга бистиң санап турарывыс-биле алырга, ындыг бүдүүрүлгелериниң (акционер бүдүүрүлгелериниң) акцияларының хөй кезии үр үеде Эвилел күрүнеиниң, республикаларының болгаш түс-түс черлериниң холунга турар апаар.

Ынчангаш элээн хөй кончуг улуг, улуг болгаш ортумак бүдүүрүлгелер хуу кижилериниң холунга кирбес. Олар күрүне азы коллективтиг өнчүүн бүдүүрүлгелери болу бээр. А бистер ындыг бүдүүрүлгелерге коллектив кежигүннериниң үлүг-хуузу өнчүге хөй болур ужурлуг деп саанавышаан, ол талазы-биле хемчеткерни чайгылыш чок чоорту боттандырар бис.

Ийиги чорудулга — күрүне өнчүзүн өнчүүнүң өске хевирлериниче шилчидериниң чорудулгазы. Ол чорудулга үүрмек бүдүүрүлгелерни хаара тудар. Ындыг бүдүүрүлгелерге хуу өнчүүнүң кончуг улуг ажыктыны кижи торелгетениң эрткен оруу бадыткаан. Баш таарар черлериниң, янгын мастерскааларының, ательелериниң, магазиниериниң, киоскилериниң күрүне контролюйдан шагда-ла үне бергени бүгүдеге билдингир болгай. Олар күрүне холунда ужур барымдаалап туруп турар, херек кырында ол черлериниң ажылдакчылары күрүне өнчүзүн магадылаттынган ажыл төлевириниге кемей хууда орулгаларны киирип алырына ажыглап турар. Ындыг бүдүүрүлгелерни дүргеи-не хуу өнчүге берип, күрүне мойнундан оларны адырар херек. Үндүрүг системазын дамчыштыр оларны эки ажыллаар кылдыр албадаары чугула.

Күрүне өнчүзүн өнчүүнүң өске хевирлериниче шилчидериниг хамаарышкан үш айтырыг дугайын чугаалап көрейн.

Бирээде, күрүне өнчүзүн арыг эвес холдарга бериптерине база ону оор акша-биле садып алырынга моондактаар чүве чүгле хоойлу болур ужурлуг.

Ийиде, күрүне өнчүзүн өнчүүнүң өске хевирлериниче шилчидерде база акционерлерге дамчыдып бээрде, ону буу-хаа үлеп берииткин болдурбайн, күрүне бүдүүрүлгелериниң өнчүзүнүң өртек-үнезин шын тодаратып алыры кончуг чүүл. Бир эвес ону кылбас болзувусса, ол чорудулгадан чонну хоорулдура бээр ийикпе, азы янгыгелдин байлаан самчыгдап казвып болур бис.

Үште, бистиң чуртувустуң төөгүзүнүң бир онзагай чүүлү болза ооң девискээриниң хой кезииниң аграр секторунга чер арыг капиталистиг өнчү болуп турбааны. Кижилериниң утаан-бодалында симе берген ол төөгүлүг боттуг чүүлдү кичээнгейдеп дашкаарладып болбас херек. Ынчангаш черни массалыы-биле өнчү кылып алынар деп саналдааш туруп бээр болза, ол частырыг болур.

База бир чугула чүүл. Күрүнеиин эргелеп башкарылгазындан бүдүүрүлгелерни ангылаар чорудулганың үезинде өнчүүнү Эвилел, республикалар болгаш девискээрлер арасында болур-чогуурду-биле хуваажып алыр айтырыг улур турржуушкун чокка, тайбынчаагай байдал-биле шинтпирлеттинип болур. Хуучунуң үлүг-хуузун оларга болур-чогуурду-биле экономиктиг үндезиниге бижыглап бээрге, эргелеп башкарылганың бүгү дениелдериниге эрге-ажыктарның чангыс аай болуру хандыртынар. Принцип талазы-биле алырга, кымның бүдүүрүлгеил дээрзиниге хамаарыштыр маргылдаа турбас, а ооң ажыл-чорудулгазындан алдынган орулганы хуваажырының үлүг-хуузунга (ооңээн бооп турар черлериниң болгаш кижилериниң кинргеи үлүг-хуузунга база акша-хөрөнгизиниге дүүштүр) хамаарыштыр маргылдаалар тургустунуп кээр. А бүдүүрүлгелер боттары Эвилел-даа, республика болгаш девискээрдаа талазындан моондактарга таварышпас болур ужурлуг. Бараан бүдүүкүүлери бүгү чуртту иштинге ажыктыг харылзааларны тудуп тургаш, хостуг ажыллаар ужурлуг, ындыг харылзааларны бистер ам шуут үреп алган болдур бис ийин.

Чогум чүден коргуп турар бис деп чүвеин бот-боттарывыстан айтыржыр ужурлуг бис. «Орус-Азов банкының» акцияларлыг болур, апаар дээш, балыкты Украинаның Крым девискээринге ажыглаары-биле туда бээр ирги бе дээш коргуп турар бис бе? Рынокка административтиг кызыгаарлашкынларны чүге тургузуп турар бис?

Рынокту инфраструктуразын хогжүдүп тургузуп алыры олче, дүрген шилчиирин магадылаан чугула фактор болур. Бир-тээ рынок харылзааларыче шилчиишкин эгелээн чүве болганда, бүдүүрүлгелер аразында харылзаалар тургузар, бараанларның болгаш капиталларның шимчээшкинин хандырар, курлавырларны ажыктыг ажыглаар черлерни дилеп тывар структуралар тургустунар ужурлут-ла болгай.

Ындыг структураларны айтыышкын өзугаар тургузары — стратегияның болгаш тактиканың негелдези эвес-тир. Ындыг чорук рыноктуң аныс утказынга дүүшпес. Кол чүүл — рыноктуң хөгжүп мандый бээринге таарымчалыг байлаадарны тургузары болур. Чижээ, үнелиг саазыныар рынокту фондулар биржазының тургустунуп кээрин болуу-ла негей бээр. Оларны организаттаары чазактың херээ эвес-тир.

Ынчаарга рыноктуң чогуур эрге-хоойлу болгаш өске-даа үндезиниериң тургузары бистиң херээвис-тир, ол оруктап чоруурун күзеп турар бис.

Хүндүлүг эштер! Чазак чуртта байдалды шын билип, болдунуң тургузуп алган программазын кандыг янзылыг боттандырарын тодарадып алган деп санап турар бис. Кончуг эки программаны чогаадып тургузуп ап болур, бир эвес ону боттандырарынга чогуур күрүне-эрге-хоойлу үндезиниериң тургузуп албас болза, ооң чүү-даа бүтпес. Ону херек кырында боттандырарын хандырып шыдаар эрге-чагырга бар болза, кандыг-даа программа амыдыралды болур. Тургустунуп келген чугула айтыгларның кайызын-даа — экономиканы кризистен үштүп алырының хемчеглерни боттандырары, рынок харылзаалары ооң тургустунар экономиктиг реформаны боттандырары дээш ооң-даа өске — күүседип алыр дээр болзувусса. Эвилелдиң болгаш бүгү республикаларның эрге-чагырга органнарының бир демниг ходелишкинин негеттинер. Ону чедип алыры-биле төп биле республикалар аразының эрге-чүүлээлгелерин тодаргай ангылап алыры чугула. Бүгү деннелдерге күштүг күүсеткен эрге-чагырга херек.

Өске бир политиктиг негелде — нинтилелде тургустуна берген бот-боттарынга удурланышкак, өжөөнирек болгаш тус-тус кылдыр чарлып чоруй барган чоруктарны ажыл эртери болгаш ' программаның сорулгаларын боттандырарынга дугуржулганы чедип алыры болур. Амгы үеде оппозицийда турар партиялар болгаш шимчээшкиннер «төгерик столдуң» организастаарын, каттышкан чазакты тургузарын идепкейлиг саналдап турар. Ону чедип алырынга консерватор коммунистер саат ужураштырып турар деп чугаалар хөйү-биле дыннадып турар. Ынчаарга СЭКП болдунуң XXVIII съездиниге бистиң нинтилевисти кристен алырып алырыг, шынап-ла, күзеп турар бүгү боттуг демократчы күштерни кады ажылдажырыңче кыйгырган болгай. Ол дугайын ооң соонда болгулаан бүгү Пленумнарга бадыткап турган. Ооң күүсеттинмейн турары бистиң буруувус эвес деп санаар мен.

Хамааты тайбыны болгаш дутуржулганы чедип алыры-биле, аар-берге социал-политиктиг силгимишкиниериниң уржуктарын чок болдурары-биле чазак бо Пленумдан амгы «соок» хамааты дайынны соксадырын база чөпшээрежилгелериниң, корум-чурумнуң болгаш демократияның үндезиниге тургуулуг күш-ажылды эгелээрин күзеп турар бүгү партияларга болгаш шимчээшкиннерге кыйгырыгны кылырын санаалдап тур.

Бо угланышкымга боттуг базым — чазактың политиктиг баазазын калбартыры бооп болур. Бистер ооң составында республикаларның болгаш шимчээшкиннериң төлээлекчилерни киириштирип болур бис. Ол болдуна бээр болза чуртта иштинге байдалга, эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын ажыктыг болдурарынга эки салдарны чедирип болур.

Төптүң болгаш республикаларның кады ажылдажылгазының, демниг ходелириниң эргежок чугулазын хөй-хөй кижилер медерел биле бергеи. Ындыг янзылыг кыйгырыглар чүк-чүктен дыңналып турар. Үени эрттирип болбазы чугула. Бир эвес экономика талазы-биле чөпшээреттиниген ходелишкиннер дугайында дугуржулга чедип алынар болза, бир эвес бүдүүүшкүн чогумчалыг экижиттинген, бюджет, сан-хөө, валюта-биле ажыл-херек эки дүүштүүтүнгеи турар болза, амгы үеде тыптып келген экономиктиг кризистиң хөй-хөй чылдаганнары ынчан чайлаттынган турар. Артканнары, алыс утказы-биле алырга, — ол дээрге уржуктар-дыр.

Бүгү-ле республикаларның болгаш Эвилелдиң ат салганы 1991 чылда экономиктиг дугуржулганы белеткеп кылганының дуржулгазынга, өртек реформазын белеткээринге ходелишкиннерни башкарып дүүштүүрериниң эки тура-биле бедик деннелди чедип алганынга бо талазы-биле база даянып болур ийик деп бодаар мен. Алыс утказы-биле алырга, экономиктиг политиканың чазгыс гайының дугайында чугаа чорун турар. Чамдык девискээрлериниң кедергей кызыы тускайжыттынганының өске черлерге бүдүүүшкүннерден оларның ханы хамаарылгалының байдалында рынок харылзааларыңче шилчиирине ол дүлгүүр болур.

Тодаргай ажыл-херектерни чорудып турган, ук ажыл-херектер, бирээде, бараан бүдүүрүкчүлерине калбак аргаларны хандырар, ийиде, өнчүүнүң янзы-бүрү хевирлериниң деп байдалдыг болуруңче угланган турар ыкдыр долу хостуг болурун девискээрлерге-даа, төпке-даа бээр херек. Рынок харылзааларын хөгжүдериниче угланышкынга бердиништиниң тодарадыр чүүлдер ол-дур.

Рынокче шимчээшкинде база бир ханы айтырыг бар. ону шинтпирлээри биске, коммунистерге, дыка нарын. Бистиң чонувустуң дыка хөй кезии социалистиг шилип алышкынга бердингеи. Ооң ындыг медерели деннештирилгелиг хереглелдиң коммунистиг идеязының чангыс талаланчак салдаа чедиришкинниң үндезиниге шагала хевирлеттингеи. Хөй кезиинде-ле капиталистиг өнчү-биле дөмейлежип турар хуу өнчүүнүң деп байдалының үүлүп көөрүн артала коммунистер боттары кенертен аңаа саналдай бээрге, элдепсинчиг болбайн канчаар. Социал угланышкынныг рынок экономиказынга өнчүүнүң хевир бүрүзү када эн-не ажыктыгыл — аңаа орууп тыпкан турар ужурлуг деп бодаар мен. Ол дээрге амыдыралга көстү бээр чүүл-дүр.

Ол ышкаш чаа нинтилелдиң хоойлуларын бүгү улус тургускан турар ужурлуг дээрзин айтып каайн. Кандыгда ажыл-херектерни төлээлээл бол, ол хөрөнгитениң бүгүде-биле дөмей эрге-хоойлу негелделерни түүсеп кылдыр тургузары бистиң биле силерниң эргевисте чүве ышкажыл. Нинтилелдиң хүлээп көргеин социал кол магадыалдарны чугаа чокка күүсеп кылдыр ону албадаптаары бистиң эргевисте.

Ылаңгыя кооперативтерни хаар дижип турарларның т лалакчызы эвес мен дээрзин ажыы-биле чугаалап каайн, ынчалзажок кооперативтерниң ышкаш, ажыл-чорудулганың чогум-на ындыг байдалдарын күрүне бүдүүрүлгелериниң шуптузунга тургузары дээш мен. (Үнинер: «Шын-дыр!»).

Эрге-хоойлулут күрүнеже чүткүлүү-биле бурунгаарлаваас болзувусса, чүге-даа чедишкин чедип ап шыдаває бис. Демократизмны анархизм-биле салчаштырып болбас, маңаа база-ла рынок харылзааларының бистиң ажылдап далында рынок харылзааларыңче шилчиирине ол дүлгүүр болур.

Эгелээнивис механизми эн эки салдарны чедирер ышкаш-тыр. Ол канчаар көрдүүүп турарыл? Өртектер реформазы-биле холбашкан чонга күзенчиг эвес базымга инитилелдин таарымчалыг деп хүлээп ап болуру дараазында базымны ам удурланыштыр тургузары чугула. Ындыг базым болза, өнчүнү башкарарын күрүнеден ангылаар чорук болгаш хуужудулга болуру чугаажок. Бир эвес, шынап-ла, мык бодамчалыг болгаш чайгылыш чок күүсеттиниген турар болза аан.

Өнчүүт болу бергеш, ажылчы чон экономиктиг улуг харыысалгалыг болур, бүдүүрүлгеки дөн-дески хөгжүдеринге, быжыг корум-чурумга оларның соонуургалдыы күштелген турар ужурлут.

Рынок харылзааларының онзагай чүүлдерни илергейлеп турар чаа хоойлужудулганы тургузар болгаш ооң күүсеттериниң харагалзаар талазы-биле дугуруштуган хөделишкиннерни баш бурунгаар база хүлээп ап болур бис деп бодаар мен. Ооң түүнелиниде дыка хөй айтырыглар дужуртуиер. Чижээлээрге, бир эвес хоойлу бараан бүдүүрүкчүлериниң ажыл-хереениң хостуун болгаш экономиктиг харылзаалың магадыаар болза, кымбир кижи оларны алырже азы кандыг-бир девискээрже кааа чыган шыдаар деп. Забастовкаларны соксадырыбыле, күш-ажылдың сагылга-чурумун сагыыры болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле, амгы үеде бистиң хөй-хөй кижилериниң кыйгырып турары ышкаш, төптен кандыг-бир хемчеглерни калбаа-биле алыры база-ла херек чок апаар эвеспе.

База бир чүүл дугайында. Министрлер кабинединиң системазында хөй-хөй органнар күрүне-нинтилел статузун алыр. Министрлер кабинеди ону шинтпирлеп турар. Чижээлээрге, Аныяктар хереклериниң талазы-биле комитет дижик. Аныяктарның боттарының организациялары чокта маңаа хоржок. Ындыг хевирлиг органнарга шинтпирлер күрүнеиин болгаш хөй-нинти эвилелдериниң база ассоциацияларның төлээлекчилериниң деп эргелиг үндезиниге хүлээп алдыңар.

Хүндүлүг эштер коммунистер! Партия эде тургустунуушкуну эгелээн, ооң түүнелдери дээш харысалганы ол чүктээр. Улус ажыл-ажыңнга хамаарыштыр дорт команда бээр чоруктан ол ойталаан. Ынчалзажок депшилгелиг бүгү күштериң каттыштырарының таарыштырыкчызы болгаш өзээ ол болган турар ужурлуг. Ооң удурланыкчылары партияны чеже-даа үндүр хөөглээр деп кыскыржып турза-даа, антикоммунистиг, националисчы, сепаратисчи болгулеженшкиннер политиктиг амыдыралдан ону кызын-кыярын чеже-даа оралдашса, партия чуртту эн салдарлыг болгаш политиктиг арга-шинектиг күжүү болуп келген болгаш ындыг болуп артар-даа.

Ону барымдаалап көргеш, программаны хүлээп алырынга нинтилелди белеткээр талазы-биле таймлыг ажылыгадаа, а ол ышкаш ону херек кырынга боттандырарын организаттаарынга-даа партия организацияларының болгаш комитеттериниң, коммунистериниң бүгү талалыг дузээнга база деткиимчезинге чазак ынаныып турар. Бүгү деннелдериниг улус депутаттарының Советтериниң коммунист депутаттары, күүсекчи эрге-чагырга органнарының, министерстволарының болгаш ведомстволарының ажылдакчылары ол ажыл-чорудулгаже бирги эмчегде хавра туттуунган турар ужурлут деп санап турар бис. Программаның үүлдерини, ылаңгыя ажыл-агый харылзааларын деткиир, сан-хөөнү,акша саарылгазын быжытлаар, чонуун хереглел барааннарын бүдүрериниң көвүдедир, чонуу ажылбиле хандырар талазы-биле ында айыттынган хемчеглерни олар амыдыралга идепкейлиг боттандырар хүлээлгелиглер.

Партийжи угланышкынны чорударының күүүлүг бызазы — партия эге организациялары. Өнчүнү башкарарын күрүнеден ангылаар чорукту болгаш хуужудулганы боттандырып тургаш, ажылчы чонуун эрге-ажыктары дээш туржуп, ооң социал ужур-утказын тайылбырлап, күш-ажыл кижизиниге ол чорудулгалар-биле ажыттынып турар аргаларны олар илередир. Адак сөөлүнде. Партияның ат-алдары, чурттуң политиктиг амыдыралыкта ооң туружу алызында барып бистиң медеглелдериис болгаш кыйгырыгларывыс-биле эвес, а херек кырынга боттуг ажыл-хереклер, нинтилелге байдалды экижидип, кижилериниң чүреткеринге бүзүрелди хайыктырып турар практиктиг хемчеглерни саналдап база боттандырып шыдаар аргаларнчек-биле тодараттынар.

Чогум-на шак ындыг херек кырында тода болгаш турузукчу боттуг байдалга Пленумувусту эрттирип туре, черле алыс кедиин бодаар боор бис дээрзинге бүзүрээр мен.

ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ — АНЫЯКТАР ДУГАЙЫНДА

Партия Кызыл райкому болгаш комсомол райкомунуң каттышкан пленумундан

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниге хүлээп алганы «СЭКП-ниң аныяктар политиказының дугайында» резолюциязында социалистиг нинтилелдиң, Коммунистиг партияның салымчолуг аныяктардан дыка хамаарыры, оларның идепкейлиг туружу, социал байдалы чуртта политиктиг байдалды улуг кезиинде илергейлеп турарын бүгүде аныяктар организациялары-биле кады ажылдажылга дээш СЭКП туржур, ону деткиир сорулгалыын айткан.

Съездиниң шинтпирлерни амыдыралга боттандырар дээш республиканың партия организациялары соөлгу үеде чамдык ажылдарны чорудып турар. РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкому биле комсомол Кызыл райкому каттышкан пленумун эрттирген. Аңаа «Аныяктар-биле ажылды күштелдирер хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Каттышкан пленумну чыылдырганы, орта районуң комсомолчуларының болгаш аныяктарының ажылының, амыдыралының, кижизиилгезиниң талазы-биле сайгарыл анализтээни таварылга эвес. Чүге дээрге районуң амгы болгаш келир үеде экономиказының, культуразының, социал айтыырларының дүрген хөгжүлдээн олардан хамааржыр болгай. Ындыг болганда, төлептиг салгалды ажыл-ишке, амыдыралга белеткеп өөредиря, кижизиери хүннүң чугула херээ болуп турар. Ону шинтпирлээрде районның партия болгаш комсомол организациялары бир демниг ажылдаар, бот-боттарын деткижер, дузалажыр, ынчан ажыл-ниш түүнелдиг болур.

Бир дугаарында партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырапка сөс берген. Аныяктар-биле ажылды күштелдирер дээш районуң партия организациялары кандыг хемчеглерни боттандырып турарының дугайында дыннадыгны ол кылган. Партия организациялары комсомолчулар болгаш аныяктар ортузунга ажылды экижидер дээш, чамдык ажылдарны кылып чорутканын дейдгелээн. Блангыя комсомол organизацияларынга дузаны чедиргеен, аныяктарны ажылга тургузар, мергежилге өөредир, кем-херек үүлгедир чоруукка удур демиселди күштелдирер хемчеглерни алган. Нинтизи-биле алырга партия райкому, партия organизациялары аныяктар-биле ажылды күштелдирер сорулганы салып алганы пленумга тодаргай болган. Ынчаза-даа партия organизациялары бо чугула херекти боттандырары-биле чүү кылганынга, оларның чедир кылбайн турар чүүлдеринге допчу-даа болза, анализти бербээнин четпес болган. Комсомол organизацияларынга кандыг деткимче, дуза чедирип келгенинге, аныяк коммунистер, комсомолда ажылдап турар партия кежигүннери-биле кандыг ажылдарны чорутканынга доктаалган болза эки турган. Ынчангаш районуң партия organизациялары канчаар ажылдап келгеин, моон соңгаар кандыг айтырыгларже кичээнгей салыры билдинмес болуп арткан.

Шак ындыг чоруктуң уржуунда каттышкан пленумга будуулгелерде, совхозтарда, школаларда партия organизациялаарындан кангыстаа секретарь санал бергеин, партия райкому, ооң доктаамал комиссиязы, парткомнар, партия эге organизациялары аныяктар-биле канчаар ажылдап, дуза көргүүп турарын кым-даа чугаалаваан, оларның адресиниге шүүмүүлел чок болган.

Комсомол райкомунуң бирги секретары Надежда Дюртык илеткел кылгаш, районуң комсомол organизациязының ажыл-чорудулгазынга шүүмүүлекши анализти берген. Комсомол райкому районуң комсомол organизациязының ажылын эжиндеринче угланган хемчеглерни ап турарын пленумга демиселдеен. Ындыг-даа болза, ооң ажылында биче эвес четпестер барын илеткелги болгаш санал бергеннер чугаалаан. Районуң комсомол organизацияларының, ооң кежигүннериниң саны чылган чыче кызылып орар. Кежигүнге кирер күзелдиг аныяктар эвээжин. 1989 чылда 17 ажылчын аныяктар, 171 өөренекчи кежигүнге киргеен. 1990 чылда дараалаштыр 2 86 кижи киргеен. Ооң чылдагааны болза комсомол organизацияларының политика-кижизидилге ажылының кошкаандан, ат-алдарының кудулаанындан болуп турар.

Беш совхозка хостаткан комсомол секретары турар ужурлуг, оларга төлеп бээр акша чок болганындан өске албан-хүлээлге-биле ону дакпырлап ажылдап турарындан ында комсомол ажылы сулараан. Шалын доктаамал эвээнинден кадрларның үнүп-киреги көөдүлээн. Оларга «Тиилелге», «Х Улуг хурал», «Кара-Хаак», «Шамбалыг» совхозтар хамааржыр. Республиканың чамдык совхозтары бо айтырыгны чугулалап көргеш, аныяктар хереэн харылаар директорунуң ораалакчыларын тургузуп турар. Ону Кызыл районга ажыглап болур арга бар. Ол сестен үжүн хар чедип колдуунда алды-муң чыгыы аныяктар көдээде бар, оларның иштинден чүгле 23 малчын, 38 механизаттор, 21 саанчы болуп ажылдап турар. Ол дээрге дыка эвээш-тир. Аныяктарның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалларны тургуспаан, оларны ажыл-биле хандырар, өөредир хемчеглерни албайн келгеннинден ажыл чок янзык кижилер районда эвээш эвес. Кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктар аныяктарның аразында хөй болуп артышаан.

Каттышкан пленумга санал берген коммунистер-даа, комсомолчу-даа кижи бүрүү аныяктар-биле ажылды күштелдирип чорудары хүүкүн эргежок чугула айтыгларының бирээзин болу бергеинин айыткан. Ону амыдыралга боттандырары бирги эзлчегде, партия организациясының, коммунистерниң сагыш-човангыр, идепкейлиг, эр-харысалгалыг чоруунган хамааржыр. Олар комсомол организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедилер, ооллар, кыстар эки өөредилгеи, кижизиилгези, чаруу аажы-чаны, бүдүүрүкчү күш-ажылды дээш хүн бүрү савыш салып, кандыг-даа четпестерге удур демиселди чорудар хүлээлгелиг. Оон-биле чергелештир ада-иелериниң уругларынын өөредилгези, кижизидилгези, ажыл-ижи дээш харысалгазын бедилериниг санал бергеннер демдеглээн.

Хоочун коммунист Барым Аракчаа («Тере-Хөл» совхозтан) чүве чугаалааш, адаменің, школаның ролюн, харысалгазын кажангызындаа-даа артык бедидерин чугулага көргеи. Аныяктарның өөредилгезинде, кижизидилгезинде четпестер моон үнүп турарын ол тайылбырлаан.

Комсомолчулар болгаш аныяктар-биле ажылдың аргаларын, хевирлерин үеним хөгжүлдезиниң байдалынга таарыштыр чаартырын, эде көөрүн, эрги ёзу-биле ажылды идепкейжидип шыдаазын пленумга демдеглээн. Кок-Тей ортумак школазының директору Даш Дүлүш сөс алгаш, келир үеним төлептиг салгакчыларын өөредип-кижизидери-биле башкылар коллективи кандыг чаа аргаларны ажыглап турарын танышырган. Өөренекчилерниң соонуургалының аайы-биле каттыжышкынларны тургускан, ынча олар идепкейлиг киржип турар. Улустуң хереглел бараанын белеткээр каттыжышкын бар, ооң угланышкыны болза ажылдаалаа, садыглажып-даа билир кижилерни белеткээри болур. Чүгү рынок экономиказынче шилчип турар болгай, ынчангаш бо школа өөредилге-кижизидилге ажылын ынаар угландырганы эки-тир. Районуң өске школалары ону өөренип алгаш, боттарынга чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаары күзенчиг.

Аныяктарның иштинде күш-ажылга ынак эвес, мергежил чедип алыр күзели чок, корум-чурум үрээр, арагалаар кижилер барын пленумга шүүгүмчүлээш, ол болза ада-иелериниң, школа коллективтериниң, комсомол организацияларының четпес ажылы дээрзин айыткан. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде ындыг болур болза, моон соңгаар партия болгаш комсомол организацияларының аныяктар ортузунга ажыл-чорудулгазын идепкейжидер дээрзинге пленумуун киржикчилери идегеп, доктаал-шинтпирлер саазын кырынга артпайн, амыдыралга боттанырын күзеп турганнар. Бо бүгү Кызыл районга комсомолчулар болгаш аныяктар-биле ажылды экижидериниң магадылалын турган-дыр.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

МУРНАКЧЫ ТУДУГЖУ

Валерий Куулар — Каа-Хем суурда ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониада мурнакчы тудугжу. Ол Ким Донгактың удуртуп турар бригадазында ажылдап турар. Бригаданың ажыл-ишчилери эрткен ийи айның планныг онаалдазын ажыр күүсеткен. Борта В. Куулар төлептиг Үлүүн киргеи. Ол кады ажылдап турар ооруу Севээн Монгуш, Михаил Монгуш, Орлан Иргит, Василий Кононов-биле кады ам бо хүннерде Кызыл районуң харылзаа белдириниң бажыңының тудуунда шалыпчы ажылдап турар. Бригада тудуг материалдары-биле четче хандыртынган.

ЧУРУКТА: мурнакчы тудугжу Валерий Куулар.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Саналдар, бодалдар

ХЫНАМЧАЛЫГ ЭВЕСТЕ

Соөлгү үеде төп черлерде хурал-суглаанның төөмес-баттазын, түүнел-даа чогун кайгаар-дыр мен. Чамдык шинтпирлер сеткилимге таарышпас боор-дур. Чижээ. Чер дугайында хоойлуну ап көрээли. Черни хуу өнчү кылдыр садар деп чөпшээреп турар деп билир мен. Чүге ындыгыл? Черни ийи-чаңгыс кижиниң өнчүзү кылдыр садыптарга, нинтиниң малын каяа кадарарыл, аңаа чемсуурну кайын белеткеп алырыл? Чамдык кижилер черни хуу өнчүү кылдыр эдилей бээрге, артканнары канчаарыл? Ол эдер эки чоорни садып алыр, багайын албас дээрзи билдингир.

Мени хөлзеп турар айтыгым бар: аренда дугайы. Ол арга-биле бистин «Хадыш» совхозта 2-3 чыл дургузунда ажылдап келди. Керуп келдивис. Олар гектар черден мурнакузунда турганындан артык дужүттаа остурбеди чол? Күштү шын эвес организастаанындан арендаторларның тараазының чамдыызы эрткен чылын хар аданга кирди. Оон орнунга кончуг шырак механизаторларлыг чаңгыс бригада турган болза, ол коллектив негелделиг болур ийик, түүнелдиг. Бистин хаванарывысты дерт чыл улаштыр арендаторлар ажаал азырап келди. Мурнакчы аңаа 10 хире ажылчын турган. Ам арендатор 4,5 кижи хөй хаваны ажаал чаттыкпейн тур. Чылгывысты үш чыл дургузунда арендага берген бис. Олар үш кижи холунга турду. Өзөрден, чылгывыс харын өзөжеп тур. Белерниң кулучактары кэнчап баргаа? Арендаторларга хөй акша төлеп берип турар. Ол дээрге совхозтуң хорексизи-дир.

Моон соңгаар черни, малды-даа арендаторларга бээрде, совхозтуң удуртукчулары чон-биле сумележир болза эки. Кадрларны көөр-ле болгай. Келген-не кижилерге арендатор дээш ат-хөрөнгини үлеп берип турарга кайын боор. Таарышпас.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

Төлевилелди чугаалажып тур бис

МЭЭҢ БОДАЛЫМ МЫНДЫГ

Бо чылдың февраль 5-те «Шын» солунга үнген «Өскээр бодап тур мен» деп эгелиг методист башкы В. С. Кызыл-оолдуң үүлүн номчудум. Оон мурнунда солунларга парлаан Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылларда хөгжүлдезиниң кол угланышкыннары-биле таныштым.

Кызыл-оол башкының төлевилел талазы-биле саналдары солун болгаш чөптүг-дүр деп бодап ор мен. Ылангыя школаның 10-11 класстарын ажылчыя-тараачын мергежил чедип алырының школазы болдурар деэни. Бистиң республиканың ажыл-агыйы рынок харылаазынче шилчип турар үеде школа ындыг-даа болур ужурлуг.

Амдыында бистиң школаларывыс өөренгичилерни дээди база тускай ортумак өөредилге черлеринче өөренирин-че-ле угландырбышаан турар. Ынаар өөренип кирип шылаваан доозукчуларны чемелээр хөөнүг, бир ацылап көөр бодалдар чонда-даа, ада-нелерде-даа бар болуп турар. Рынок үезинде кандыг-даа ажыл ылгал чок, хүндүлүг апаар. Ынчангаш школачыларны амыдыралга хамаарылгазын, угланышкынын өскертир үе келген. Школаның иштиптеле малчыннарны, саанчыларны, штукатуржуларны, тудугжуларны, механизаторларны, хөжүуларны белеткээр. Школаны дооскан дораан кандыгдаа күш-ажылдан ойталавас, ажылдап кириптер кылдыр кижизидер ужурлуг бис. Оонбиле кады тергини эки өөредилгелиг өөренгичилерни дээди өөредилге черлериче өөренирине белеткээр ажылды күштелдирер херек. Чүге дээрге келир үеде биске эртемденнер, инженерлер, башкылар, эмчилер херек. Ынчап кээрге класстың өөренгичилерин болүктеп көөр ужурга башкылар таваржы бээр: тергини эки, шыырак, ортумак, кошкак өөредилгелиг өөренгичилер деп. Мен бодаарымга, мында коргунчуг чүве чок, бистиң амыдыралывыста херек кырында болуп турар чүве-дир. Моңу школачылар боттары-ла билир. Школачы кижи мээн-ла 10-11 класс доозары албан эвес болур ужурлуг. Өөренирин күзевес болза, ону албадаан херек чок. Ол школага шилип алган мергежилин ёзугаар ажылдай бээр.

Хоочун башкы В. С. Кызыл-оолдуң чамдык саналдарынга таарзынмадым. Ол болза, 2005 чылга чедир Тывага университет ажыткаш, техникумнарны, училищелерни хаап каапкан дээн-дир. Мен бодаарымга, ол-даа бо удаада болдунмас херек-тир. Бо айтырыгны соңгаарлаттса эки боор. Бирээде, бистиң чуртта техникумнарывыс, училищелерниң ролю коичуг улуг боор артпышаан, олар келир үезни чидирбээн. Делегейге эн-не баштай кылымал спутникти бистиң чуртувус салып үндүрүптерге, американнар дораан дүвүреп үнгеш, анализтеп эгелээн. Олар кандыг түнел үндүргеи деп? Мындыг түнел үндүргеи: Совет Эвилелинде тускай ортумак өөредилге черлери хөй, олар эки шыырлыг техникторни үндүрүп турар. Оон олар тускай ортумак эргемниг специалистерни белеткээр өөредилге черлерин немей ажыткан.

Үште, бистиң республикада бүгүн уруглар ясли-садыгниге ажылдаар кижизидикчилер чедишпейн турар. Чүге дээрге бүдүрүлге черлери, совхозтар боттары хөй-хөй садиктерни тудуп ап турар. Ол садиктерге ажылдаар тускай мергежилдиг кадрларны Кызылдың башкы училищезин часкаан белеткеп келген. Амгы үеде училище кадрлар-биле садиктерни хандырып четтиксейн турар. Тускай мергежил, билим чок ажылдакчыларның саны садиктерде эвээжевейн, а харын-даа көвүдеп турар. Оон ашкыда, Кызылдың башкы училищезиниң доозукчулары ажылдай бергеш, күрүснинг башкы институдунга бот-өөредилге-биле кирип алгаш, элээн каш чыл эрткенде, дээди өөредилге черин дооскаш, школаже башкылап ажылдап чоруй баар боор-дур.

1989 чылда Ак-Довурак хоорайда башкы училищезиниң филиалын ажыткан чүве. Ында ам 60 сургуул хүндүскү салбырда өөренип турар. Амдыы чылын база 30-ин хүлээп алыр. Кедиэн барып ол ийи дугаар башкы училищези болур. Училищени хаар хамаанчок, а саныны көвүдеткеш, амыдыралдың негелделериниге дүүштүр планнаваш, оон күүселдезин чедип алыр деп саналдап ор мен. Бо айтырыгны төлевилелге кирер деп саналдыр мен. Ол салбырны психология, педагогика башкылары-биле быжыглаар херек.

Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң төлевилели кыска директива хевырлыг кылдыр тургустуган-дыр. Ниити домактар-ла хөй. Моон мурнунда ындыг планнарны чежеп-даа номчаан бис. Бо төлевилелди башкы кижи номчаашы, хажыызынче салып-ла каар ыйнаан.

Мээн саналым — бо кол угланышкыннарга үндезилээш, тургустуган делгеремгей планны солунга парлаптар болза, ынчан башкылар идепкейлии-биле санал-оналын бээр боор. Ылангыя Тываның суверенитединге үндезилээш, чогаадып турар өөредилге программаларының дугайында бижиир болза эки-дир. Мен бодаарымга, ындыг чаа өөредилге программазын чогаадыр талазы-биле Улус өөредилгезиниң министерствозу, оон аппарады шүшпеп ажылдап, бо үеним шапкын амыдыралындан озалдап турар-дыр. Ылангыя улустуң фольклор ырлары, танцылары, национал чаңчылдар өөредир, улусчу педагогиканы бижиглаар аргаларын тывар херек. Ус-дарган, шевер кижилерниң арга-сүмезин, оларның дүржүлгезин школаларга тараадыр, өөредири черле чугула. Ол бүгү ыры болгаш күш-ажыл программаларының 30-40 хуузун эзлээр.

Аныяк салгалды бодуунуң национал чаңчылдарынга, мозу-шынарларынга школага программа ёзугаар таптыг өөретпеске, аныяк салгалдың иштинде бөгүн соон-даа билбес, мурнун-даа билбес, улутну улуг дивес, бичиини бичии дивес кижилер тыптып келген, оларның чамдыызы кем-херек үүлгедип чоруп турары ол. Эргиниң чаңчылдары багай-ла дээш, иниизи-биле шуугап-шуугап, кайызын-бир черден чаа эки чаңчылдарны эккеп ап база ыыдавас бис. Улус өөредилгезиниң удурткучулары солун, сеткүүлдерге боттарының бодалын илередип, саналын берип, төлевилелди улус чоига таптыг тайылбырлап бээр боор деп идеп артып калдым.

Арбычыга ДАРЖАА.
Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

«СЕРЕБРЯНКАДА»

«Каа-Хем» разрезинин «Серебрянка» профилакторийи шапкын суглуг Каа-Хемнин уунда кыжын, чайын шылырадыр агып чыдар кара суглуг, каас-чараш бойдус чурумалдыг черде. Ол — шагның дөрт эзлчээнде ажылдап, Тываның ацгы-ацгы булуңнарындан эмнедип келген улуг-даа, аныяк-даа кижилерге ачы-дузазын чедирип, өөрүшкүнү шаңнап турар.

Санаторий-профилакторийниң хандырылгазын колдуунда «Каа-Хем» разрезинин администрациязы болгаш профсоюзулет харылап турар. Моон мурнунда чылларда маңаа бир сезонда-ла 50-60 кижи кадыкшылын эмнеп, өөрүп четтиргенинин чылыг сөстерин хөй-биле чугаалап, өөрүшкү-маннайлыг чоруп турган.

Профсоюзулеттиң талазындан сөөлгү үеде элээн боттуг хемчеглерни алганының түңнелинде, бо чылдың үшкү сезонунда дыштанакчыларның саны элээн озулделиг болу берген. Санаторий-профилакторийде кижилерниң кадыкшылып эмнеп-кижилеринге таарымчалыг эмнээшкиннерни кылып турар. Холбиле болгаш суг-биле массажтар, нефть продуктуларының артынчызы, парафин-биле чүстер аарын эмнээри, чойган бүрүзү-биле кылган эмни сутта холааш, ваннага чидиснири, электри күжү-биле янзы-бүрү эмнээшкиннер, күш-культура-биле эмнээр ёзээл бар. 1990 чылдан эгелеп эмнээриниң чаа аргалары тывылган. Кислород көвүү-биле янзы-бүрү аарыгларны эмнээрни чеднишкиниг бот, танцырып турар. Кижилериң хоочураан аарыгларын эм сыкыртып эмнээрин дарый боттандырып эгелээн. Оон ынай ваннага 36-37 градус сугну дус болгаш оске-даа эм будумелдер-биле холааш, эмнеп турар.

— Чартыктап ааравш, каш чыл улаштыр «Серебрянкага» эмнеткеш, кадыкшылым дыкала экижидим. Мында эмнээшкиннер дыка-ла күштүг болгаш ажыктыг болуп турардыр. Бо чылдың 2-ги сезонунда маңаа эмнеткеш, кадыкшылым дыка-ла экижидим. Чамдыкта будум шуут аарыастай бээр. Профилакторийниң эмчизиниге, оон сестраларынга сеткилиниң ханыындан өөрүп четтиргенимни илередип чоруур ашак мен. Ылангыя эмчим Бичел Шомбуловна Бүрүнчал, эмчи сестразы Зоя Данзын-оол оларның менээ чедирген ачы-дузазынга кызыгаар чок өөрүшкүмнү илередип чоруур мен — деп, Тываның «Үш-Белдир» курортунуң хоочун ажылчыны Комбу Ооржак сеткил хамыышкын-биле чугаалаар.

Ыраккы Моңгун-Тайгада «Моген-Бүрен» совхозтуң хөй-жузу чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада, 77 харлыг Иргит Кудажиевич Успун бодунуң өөрүшкүзүн мынчаар илергейлеп олурар:

— Чонгун бо дыштанып турар курорту-даа магалыгла чер-дир, ишти арыг-силиг, бүгү-ле үүлдер кижиге таарымчалыг-дыр. Бо курортка дыштанган, магам ханар-дыр, кижинин чанар хонгу чок апзар чүве-дир. Поварларның кылып турар ашы-чеми аажок амдан-сүүзүнүг, кижи чиг тамгелеттир. Үргүлүү-ле сүттүг шай хайындырып бээр, магалыг-ла!

Улуг поварлар Надежда Михайловна Стародумова, Галина Ивановна Шойнина, кухня ажылчыны Наталья Дамбаевна Монгуш олар тергинин ажылдап турарлар.

— Мен хоочун шахтёр кижи мен. Коллективим мени утпайн, чыл саныында профилакторийге эмнедир путёвка берип турарыма өөрүшкүм кызыгаар чок. Бо коллективтиң сестралары, улуг эмчизи, ажылчыннары дыштанып келген кижилерге эптиг-ээлдек. Оларның кижи бүрүзү хүлээнген ажылдарынга ажок мергежилиг, ээ-харыысалгалыын кижи дораан-на эскерип каар-дыр. Ылангыя электри-биле эмнээр сестра Чодураа Иргитовна Успун, суг-биле эмнээр сестра Аралдин Донгак — деп, хоочун дагжы В. Б. Дагба өөргаарланып чугаалаар.

Санаторий-профилакторийниң кол эмчизи Бичел Шомбуловна Бүрүнчал аңаа келген кижилерни эмнээр талазы-биле бедик мергежилдиг коргүзүп шыдаан.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: улуг эмчи Бичел Шомбуловна Бүрүнчал дыштанган кижи-биле беседалажып тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ТӨӨГҮ НОМНАРЫНДАН ЭСКЕРИГЛЕР

Ортумак школаның 7-8 класстарынга (амгы 8-9 класстарга) М. Х. Маннай-оолдуң «Төрээн черивистиң төөгүзү» деп 1983 чылда үндүрген ному-биле 1989 чылда академик Б. А. Рыбаковтуң редакторлааны, 8 класска таарыштыр үндүрген «ССРЭ төөгүзүнүң» чамдык эгелериниде дүүшпес үүлдер барын эскерип болур. Чүл дээрге «ССРЭ төөгүзүнүң» 175-ки арнында адаандан 3-кү абзацта «Сибирьниң мурнуу чүгүнге, Енисейниң бажынга, хакастарның мал ажылдыг бурунгу өтбелери чурттап чораан» деп чаңгыс домак кирип кааш, чогум кымнарыл дээрзин биживаан. Ол-ла номнуң сөөлүнде чыпшырган 8 дугаар картада (редакторлары Л. Ф. Восканян, З. И. Земнухова) бөгүнгү Тываның девискээринде «тувинцы» деп бижээш, 1601-1689 чылларда Россияга каттыштырган оске бүгү девискээрлер-биле кады Тываны база аңаа кирген кылдыр чураан. А Маннай-оолдуң номунуң 45-ки арнында 16 вектин төнчүзүнде — 17 вектин эгезинде тыва аймактар Моолдуң Алдын-Хаан княжествозунуң, оон соонда 17 вектин 30 чылларындан (1630 ч.) 1757 чылга чедир турган Джунгар (Ойрат) хаанналганың чагыргазынга турган. 1755-56 чылларда Джунгарияны маньчжур эжелекчилер чылча шапкан сөөлүнде, Тыва Маньчжур империяның составынга кирген» деп бижээнин-биле картада чурааны дүүшпес-тир.

1987 чылда 10-11 класстарга үндүрген «Бистиң Тыва» (авторлар В. А. Копеёл, В. Ч. Очур, В. А. Дубровский) деп номунуң 6-гы арнында «1885 чылда Тывага эн баштайгы туттунган суур — Туран, 1886 чылда — Өөк, а 1914 чылда Тываның административтиг төвү Белоцарскини (амгы Кызыл) үндезилеттиниң тургускан» деп бижээн. Самагалдай суурнуң үндезилеттиниң тургустунганындан бээр 215 чыл болган оюн 1988 чылда Тес-Хемге байырлап эрттиргенни «Шынга» бижээнин номчукчулар билир боор.

60-70 чылларда 5-7 класстарга өөредип турган төөгү номнарын тыва дылче сөс сүрүп, чылдарны болгаш векторларны ол-ла олчаан очулдуурга, өөренгичилер дыка будалыр чораан. Чижээ, «1601 чыл хаш вектиң эгезиндир?» деп айтырарга, «Он алды вектиң эгези» деп шын харылап турар, а орустан «начало семнадцатого века» дээр болгай. Үстүнде «17 вектиң 30 чылларындан 1757 чылга чедир...» деп сөстерни орузундан ол-да олчаан очулдургаш, скобка иштинде 1630 деп чылды бодум киирип кагдым.

Ынчангаш өөредилге номнарын тыва дылче очулдуруп турар үеде болгаш Тываның төөгүзүнге хамаарышкан номнарны эдилгелиг парлап үндүрерде, үстүнде үүлдерни өөренип көөрүн күзедим.

Байырлаң КЫРГЫС.
Өөрүнүң Ак-Чыраа ортумак школазының башкызы.
(Бо материалдың гонорарын «Тываның аныктары» седуннуң агар саныче шилчидерни диледим).

ШЫНАРЫ ДҮҮШКЕН ТУРАР

Херээженнерниң даштыкы хезирни бир аян киирер талазы — баш дүгүн коруштуг кылдыр, эмгелиг ап чоруурун. Ындыг болганда чай-кызыг чок ажылдыг херээженнер чонга ачы-дуза чедирер кол адырның бирээзи — парикмахерскаяга бо-ла чеде бээр бис. Чүге дээрге чонгун ол черден ачы-дуза ап чаңчыга бергени ол хире. Мурнуку чылларда бо черлерниң ажылының шынары бөгай эвес турган. Амгы рынок үезинде ажылдың шынары оон-даа экижиир ужурлуг. Мында баш кылдыраарынга ажылгаар чарыгдалды база бирден бирээ чокка санап турарын билир бис.

Ындыг-даа болза хереглекчилерден ол санап ғлыр орулга ажылдың шынарынга дүүшкен тургу дег. Аңаа хамаарыштыр дораазында чижекти чугаалаксадым. Бо чылдың февральда Шагаан-Арыгда парикмахерге бажым будуун, кылдыртым. Мастер орус уруг болган. Ол кылдыр-дан бажымның дүгү суук олчаан болду. Оон ийи хонганда катап четтим. «Эртеннинг-не бодуцар бигуди-биле долгаш, суг-биле оттүргеш, эде суйбап ап турумар» деп сүмелеп. Оон сүмезин чеждаа кылырымга, болдуималы. Мурнуку чылларда кылдыртып турдум. Дыдыражы дыка ур хуусаада читпес чүве. Мастерниң кылган ажылының шынары кудузунга дыка хомудатым. Кады ажылдап турар эштерим Хайраканның парикмахеринге бажын кылдырарга база ындыг болган. Черле мастерлерниң ажылган турар химиктиг бүдүмелдерин хынап көрзе чүл? Рынок үезинде чонгу мынчаар мегелээргe, кымнар оон ачы-дуза алырыл? Моон сонгаар аңаа идеген баар улус эвээжээр эвеспе.

Бир-тээ, ачы-дуза чедирер черниң ажылынга хамаарылгалыг чугааны эгелээн болганымда, ол-ла черде даараныла цетинин ажылында шүшпеп чоруктуг база айтыксадым. Эрткен чыдың тос айның 26-да эр костюмнуң иштики додарын солудары-биле чагыг киирдим. Он айның 10-да алыр хуусаалыг чүве. Ам хуусаазында белен боор дээш баарымга, мырыңай дегбээн болган. Оон 11 айда чеде бээрмге, шуут-ла читкен диди. Чагыг киирерге ындыг хамаарылгалыг болурга кайын тааржыр деп бодааш, сүржүп-сураглап келгенимнин түңнелинде, чагыг хүлээп алган мастер Чымба дээрзи ийнги каытта бир өрээлдин улуг шкаф артындан хир-тоозун, чугай апарган чүвени тып эккелген. Мынчаар херекке албаанының соонда, ол чагыммы бо чылдың ийи айда арай бооргa бүдүрүп берген. Чагыкны кижи кызып сүрүшпес болза, ол хеп та чежеге дээр боккa туттурган чыдар чүве.

Софья НАМАЖАП.
Улуг-Хем районда Хайраканн суурнуң чурттакчызы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

АПРЕЛЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.15 Урутларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.15 «Силерге ынак турдум...». Уран-чечен фильм. 12.05—12.20 ТМА.

• • •

15.00 «Чугула репортаж». 15.15 «Карьера». Уран-чечен барымдаалыг программа. 16.20 Лириктиг альбом. 16.45 Мультфильм. 16.55 П. И. Чайковский. «Куулуг хөл». Шин. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда — (19.40) —ТМА. 21.00 «Ye» 21.45 «ВиД». 22.55 Хоккей. Делегей чемпионады. 01.30—01.50 «Меридиан».

ИЙНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильм. 8.35; 9.35 География. 8-ки класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7-ги класс. 11.05 Авам ачам база мен. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35—13.35 Америк футбол.

• • •

16.10 Германияның ТВ-зу. 16.45 Барымдаалыг телефильмиң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Урутларга фильм. 18.30 Медээлер. 18.40 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 19.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.35 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен телефильмиң бирги сериязы. 20.45 «Тамгыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45—00.45 «Инспектор Лосев». Уран-чечен телефильмиң 2-ги, 3-кү сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.40 «Эртенги сылдыс». 18.40—19.35 «Соңгаже бакылаар». 2-ги дамчыдылга.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИН ТЕАТРЫ

1) 1985 чылда бүдүрген КАВЗ 685М автобусту 1989-1991 чылларда бүдүрген чүк машиназынга орнап турар.

2) Радио болгаш чырыдылга кезиниң эргелекчазинге (кол шалыны 200 рубль) ажылдаар кижиниң чалап тур.

Кээр адрезин: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 33, телефон 2-35-88.**

* * *

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва агроүлетпүр эвилелдиң өөредилге-курс комбинады котел машиниструлерниң болүүнге болгаш автотранспорт аймаанның «Е» категориялыг чолаачыларының болүүнге сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур. Болүктерге кичээлдер май 10-да эгелээр. Сургуулдарны ийнти чурттаар чер-биле хандырар.

Кээр адрезин: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 1 «В», телефоннары: 6-11-67, 6-14-82.**

* * *

ӨРТТЕДИРИ ХОРУГЛУГ

Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы каттыжышкын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 19-тагы № 86 доктаалын ёзугаар арга-арыг аяңнарынга, оймактарга, оът-сигеп, арга-арыг фондузунуң черлеринге база арга-арыгларга чоок тарылга участоктарынга хоорзун, саваң өрттедири хоругдуг дугайын дыңнадып тур.

«А», «В», «В-С», «Д», «Е» болүктүң чолаачыларын өөредип болгаш курстарга чылданы ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техникатыг школазы чарлап турар.

Болүктерни четчелээн сөөлүнде кичээлдер эгелээр.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аяныктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу дараазында черлерге баар туристи путёвкаларны саналдап турар: Улуг-Хемни дургаар «Хүнчүгеш» деп аян-чорук — июнь 17—21-де, июль 7—11-де, Красноярск — июль 21—25-те. Фрунзе хоорай — июнь 17—21 хүннеринде, Ташкент — июнь 25—29 хүннеринде, Ровно — июль 13—19 болгаш 20—26 хүннеринде, Хабаровск — Владивосток — август 9-тан 16-га чедир, Новосибирск (Обь чанында суг шыгжамыры холге дыштанылга) июнь 4—11, 11—18, 18—25, июнь 25-тен июль 2-ге чедир, июль 2—9-та, Алма-Ата (Капчагайның суг шыгжамырынга дыштанылга) — урутлары-биле кады июнь, июль, август айларда, Брест — Польша — июнь, июль, август айларда.

Бистиң адрезивис: **Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 46, кабинет № 16.**

Галина Сатовна Хургулекпи адыкга Кызыл районуң Баян-Кол ортумак школазының 1974 чылда тывыскан № 698400 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трестин «Кызыл» мехколонназы дараазында мергежилдиг ажылчыннарны ажылче чалап тур: автокрановщик, асфальт салыр ажылчыннар. Хей чылда ажылдаа-ны база чыл түңнели дээш шаннал акшазын төлеп турар. Столовая бар. Ажылга автобус-биле чедирер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, 21. Телефон № № 4-17-50, 4-12-69.

КИНО

АПРЕЛЬ 30-ДЕ

«НАЯЫРАЛ»: «Искусство любви» (Польша, 16 хар четпээннер кирбес) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о потерянном времени» 9.00, 12.20, «Собака, остановившая войну» 10.30, 13.50, «Секретный указ императора» 15.40, 17.40, 19.40 (уэаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пламя» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Месть» 14.30, 16.40, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» а-б: «Солнце в пасмурный день» 17.30, 19.30 шактарда.

Тываның хереглекчилер эвилелиниң баштаар черин, Моңгун-Тайга районунуң коллективи Моңгун-Тайга районунуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы

Виктор Омаш-оолович САЛЧАК

шол-ондакка таварышкан моңгэнин дыңнатпышаан, оон төрелериниде болгаш чоок кижилериниде ханы хажыыалды илергейлеп тур.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

1991 чылдың апрель 15-21 хүннеринде ИХМ-ниң дежурный кезээнге 173 кем-херек үүлгеткен дыннадыг бүрүткеттирген. Оон иштинде беш өлүрүкү чөпүк, 8 үптээшкин, күрүснинг өнчүзүн оорлаан 22, хүр өнчү оорлаан 82 херек, азырбеги 3 халдаашкын болганын дыннаткан.

Эн-не берге хүн апрель 20 болган. Ол хүн бир өлүрүүшкин, 6 кижинин мага-бодунга өр кемдээшкин чедирген. Ол-ла хүн Каа-Хем районун Бүрүн-Хем суурнун чанында Каа-Хемни кежип чыткаш, 11 кижи хөмеден чайылган. 5 кижиге көрүнген хемеге он бир кижи өлурупкан. Үжү эштип үне берген, 8 кижи сутта түшкен.

Апрель 17-де Ак-Довурак хоорайның Ленин кудумчузунда 3 дугаар бажынның эжиин болук оолдар үреп киргеш, өскүн-ээлерин бижек-биле коргуун турган, хевистерин, «Комета» магнитофонну, «Каштага» радиоприемникти хуваап алган. Дораан хемчег алганының түңнелинде каразытыргаанарын бирээзи, ол-ла хоорайның чурттакчызы Ш. Моңгуш туттурган.

Апрель 18-те республика эмнелгезинге боо-биле бажыңче балыглаткан А. Мамышевти эккелген. Хоорайның иштики херектер киликинин оперативтиг болүүнүн тодаратканы-биле алырга, ол боду кылган хол боозу-биле аттынган. Хол боозун оон бодундан хавыргаан.

Апрель 19-та Кызылдың 3 дугаар АТБ-ниң администрациязы болгаш девискээриндеги №№ 257765, 258829 болган бир дугаары биллиимес үш чартык кожуулары сорлап алган. Ол-ла дүне «Тыва агроүлетпүрөнергонун» складынын дээгин үрээш, артык кезектерни оорлаан.

Бай-Тайга районунун Бай-Тал суурундан районнуң топ эмнелгезинге солагай өштүүче бижектеткен Н. Донгакты эк-келген. Баштайгы истелгелеп илерээни болза, ашаа-биле маргышканының түңнелинде, Н. Донгакты болдунун ашаа бижектээн болган.

Кызыл районунун Каа-Хем суурга ийн автомашинаның кезектерин оорлаан. Малчын кудумчузунун № 34 бажынын бир дугаар квартиразының даштынга турган «ВАЗ-21011» автомашинанын дугуйларын уштун аппарган. Оорларының алган үүлдериниң түңү мун рубль чедип турар. Пограничная кудумчузунда 34 дугаарлыг бажынын ийи дугаар квартиразының даштынга турган «Москвич-412» машинанын мурнуку болгаш соңгу шилдерин базып оске-даа үүлдерин оорлаан аппаргаш.

Апрель 20-ниң түңнелинде Тываның хлеб заводунун складынган беш шоодай дарганы болгаш 10 килограмм чигирин оорлаан.

Эрткен неделяда биче хулган херек кылганы дээш хоорайның дежурный өрээлинге 47 кижинин эккелген. Эмриктер сергедир берге 206 кижи кирген. Транспортту эзирик башкарын чоранны дээш хей чоллаачылар базып туттурган.

Оперативтиг болүктер ийиг дээрзи-биле кем-херек үүлгеткен 23 кижини туткан.

Александр САДОВОЙ.
Милициянын майору.

«01». Тоомча чок чорук

Апрель айның үшкү неделязында республика девискээринге 24 орт. оон 13-ү Кызылга болган. От-биле оварымчалыг болурун улуг улуска болгаш уругларга тайылбырлап турза-даа, өрттүн үнүп турары эвээжевейн турар.

Маңаа хамаарыштыр чамдык чижектерни көрүп көрээликер. Хоорайның Медицинский кудумчузунда бажын орттенген дугайында медээ өртке удур харылзааның топ пунктузунга эртенгинин дөрт шакта келген. Аңаа 5 квартира орттенген. Харын-даа бажын капитал септелгеле болгаш аңаа чурттакчылар турбааны аас-кежик болган. Когаралдың ийнти түңү 4813 рубльге деп. Чылдагааны — от-биле оварымча чок чорук.

База-ла от-биле оварымча чок чоруктун түңнелинде аныктарның «Спутник» ЧК-ның девискээринге болгаш топ электри четкилериниң тудуг эргелелиниң вагончигиниге өртер болгулаан.

Чылыг дүшкени-биле холбаштыр бичии уруглар үеним хей кезиин бажын даштынга эртирип турар болгай. Оларның чамдыктары ойнаар сорулга-биле оттуг-ыяшты бола карманнап алган чоруур. Олар курган сигенни болгаш бүрүлерни, кудумчуга чыткан боктуг болгаш саазынарны өртте-диринге конгут ыяктар. Оон түңнелинде дыка хей өртер болуп турар дээрзин утпас херек. Апрель 21-де Ак-Довурак хоорайның тудуг-улестүр комплекизинге бичии оолдар саат хооруп турган, аңаа орт үндүрген. Түңнелинде 3223 рубль өртектиг Р-63Б-4А станок, цехтин дээвиин орттенген. Ол хүн Улуг-Хемнин мөш-улестүр комбинадынга база ындыг өрт болган. Оон чылдагааны — орттенген боктан оттун дамчып келгени. Өрттүлер аңаа 11 машина-биле 6 шак дургузунда үзүк чок ажылдаан. Бо объектиже өрттүлер чыл дургузунда элээн каш катап кээп турар чорук от-биле оварымчалыг болурун улам сагындырып турар. Ындыг-даа болза ук бүдүрүлгенин удуртулгазы орт айылынга удур тодаргай хемчеглерни албайн, өрттүлерниң чаңгыс эвес удаа сагындырын мынчага дээр херекке албайн келген. Оон түңнелинде күрүснге дыка улуг когарал болуп турар. Тоомча чок чорук кажан соксаарыл?

Республиканың девискээринге өртке удур чарлаттынган ай төнүп турар. Өртке удур албанның ажылдакчылары бо хүннерге чедир 228 хамалданы кылган. 568 бажынын өртке удур байдалын контрольдап көрген. 63 кезек черде электри четкилерни ажыглаарын хораан. 27 рейлилерни чоруткан, 98 лекциямы чоп өртүзүнга номчаан. 17 удуртукчуга харыысалганы оозаган болгаш 601 кижини өртке удур дүрүмге өөреткен.

Ирина ШОГЖАЛ.
Өртке удур албанның инспектору.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ орлакчылары — 3-45-93. Киликтер ◆ партий. жк-организациялыг болгаш идеология — 3-36-92 3-36-25 ◆ советтер ажылынын — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чаваа киллиги — 3-39-02 ◆ өскүлге — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница суг 10та хүннеринде үнер. Чылда 260 сүтен үнер. Хемчээли 2 парлалга ыыдары. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылыг керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 80.